

ספונות

ספר שנה לחקר
קהילות ישראל במזרח

דורות שהטביעו חותם על תקופות
גדולות ושיוו דמותו של עם, מהחשובים
והגדולים שבהם היא מאת השנים שתחילתה
גירוש ספרד. עיני היהדות מקצה ועד קצה
צופיות היו לצפת. גדולי תורה וחכמה, מקור
בלים ואנשי מעשה, נקבצו באו לה, ולא
נמצא ריכוז כזה וגיוון כזה בדורות הרבה.
ויועוד זה, זרמים וחוגים שונים נתכתשו בו,
הדליק את גחלת האומה וניצוצות ניתזו
לעברי פניה. מגמת כולם היתה החזרת עטרת
ישראל ליושנה.

כל שהוא מן המפורסמות במחקר — אין
תועלת בו לעניינו. מוניטין שיצאו לה לצפת
לא עידתו מחקרה. בא קובץ זה ולימד על
פרשיות ידועות שאינן אלא סתומות ועדיין
צריכים אנו לנגר ובר נגר לפותחן. נעשה כאן
נסיון להקיף כמה תחומים: הנהגות ותיקוני-
תפילה, פיוט ושירה, מוסר ומחשבה, פילול-
סופיה וקבלה, חישובי-קץ ושאלות הגאולה,
בעיות הלכה וסדרי-קהילה, סמכותם של חכ-
מי צפת והשפעתם על הגולה וסיוע קהילות
ישראל ליישובה. כל אלה אינם אלא תרומה
קטנה להשיגים ולמעשה הגדול שנעשה
בצפת, ויותר משפורסם כאן יבוא בכרך
שלאחריו.

ס פ ר צ פ ת

חלק שני

דוד שמואל לווינגר: רבי שם טוב ׳ גאון;
זלמן דימיטרובסקי: בית-מדרשו של רבי יעקב
בירב בצפת; ישעיהו תשבי: דמותו של רבי
משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו;
גרשם שלום: רבי ישראל סרוק; שמעון שלם:
לחקר תולדותיו וחיבוריו של רבי משה
אלשיך; מאיר בניהו: ׳מילי דשמיא׳ שנמסרו
לר׳ אלעזר אזכרי; מיכאל איש-שלום: ידיעות
על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים; אברהם
יצחק כץ: שלושה שלוחי צפת באיטליה;
אברהם מאיר הברמן: ׳פשרה׳ בין שני שלוחי
צפת באמשטרדם; יצחק בן-צבי: מאורעות
צפת בשנות תקצ״ד—תקצ״ז; מרדכי אביר:
תביעות יהודי צפת אחרי ביזת תקצ״ד; נפתלי
בן-מנחם: ספריהם של חכמי צפת (רשימה
ביבליוגרפית); יוסף דן: כתבי-יד של חכמי
צפת.

ספונות

ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח

ספר שישי

מחקרים ומקורות על צפת

הוצאת מכון בן-צבי • האוניברסיטה העברית
על-ידי "קרית ספר" בע"מ
ירושלים תשכ"ב

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
האוניברסיטה העברית בירושלים

ספונות

בעריכת יצחק בן-צבי ומאיר בניהו

דפוס סיון בע"מ, ירושלים

דורות שהטביעו חותם על תקופות גדולות ושיוו דמותו של עם, מהחשובים והגדולים שבהם היא מאת השנים שתחילתה גירוש ספרד. עיני היהדות מקצה ועד קצה צופיות היו לצפת. גדולי תורה וחכמה, מקובלים ואנשי מעשה, נקבצו באו לה ולא נמצא ריכוז כזה וגיוון כזה בדורות הרבה. ויעוד זה, זרמים וחוגים שונים נתכתשו בו, הדליק את גחלת האומה וניצוצות ניתזו לעברי פניה. מגמת כולם היתה החזרת עטרת ישראל ליושנה, חידוש היצירה בארץ שסובב סובב העם ואל מקומו שב. השמדות והגזירות בספרד חיזקו את יצר החיים. מעתה כל פינות שהיו פונים לא היו אלא למען גאולת העם ויישוב שממות הארץ. הן אלה קצות דבריו המופלאים של רבי שלמה הלוי ן' אלקבץ, אשר הוגלה מספרד לתורכיה ועלה לצפת. וכה אמר בתפילתו:

“בני ציון היקרים שבו וישליכום אל מעונות אריות אל הררי נמרים בארץ ערבה ושיחה... כל חילם וכל טפם ואת נשיהם שבו ויבוזו. בנותיהם ובניהם נתונים לעם אחר ועיניהם רואות וכלות אליהם כל היום ואין לאל ידם — — — אין מלה בלשוני לספר כל הקורות את בניך ואת התלאה אשר מצאתם מגוי אל גוי... ובכל זאת החזיקו את תורתך ולא עזבוה ולא נטשוה. זלים זהב מכיס לרומם אותה ולכוננה ולסעדה. עוד היום מתאמצים ומתעלצים בה ששים ושמחים לעשות מצותיך ביישנים גומלי חסדים.

ועתה נדבה רוחם לעלות אל הר ציון, הר ה', לרצות אבניו ולכונן עפר רגבי חרבותיו. כלם נקבצים באים לך. שמו נפשם בכפם. נותנים בים דרך. מנשרים קלו מאריות גברו לעלות ולהשתחוות לפניך על הארץ הזאת. ויעזבו כל רכושם ובית תענוגיהם, כסף לא יחשובו וזהב לא יחפצו בו, לבא אל הארץ. והארץ הנה היא עזובה חרבה ושממה לפניהם ויושביה הגוים המושלים בה כי כן רעים וחטאים. ובכל יום ויום עבדיך מוכים ועבדיך עולים אליה. העל אלה לא תפקוד ותושיע ה'. המאוס מאסת אותם אם בגוי כזה געלה נפשך. חלילה לך” (עמ' קנב—קנג).

חשיבות שנודעה לו לגליל מספר הזוהר, משכה גדולי־דור לצפת, אשר בשעריה, במירון, ישב רבי שמעון בן יוחאי. נתחזקה האמונה שכאן יתגלה המשיח ראשונה. מקובלים ביקשו להסתופף בחצרותיה למען ימשך עליהם אור ויזכו לגילויים של סתרי הקבלה וכדי לטהר ולתקן נפשם ונפשות ישראל. וכאן בית יצירת תורתם של רבי שלמה הלוי ן' אלקבץ, רבי משה קורדובירו ורבי יצחק לוריא — האר”י שבחבורה, אשר שבילין חדשים סללו לליבה של הקבלה ופיענחו ספונותיה.

צפת עלתה כפורחת ולמן ראשית בניינה, בשנת רס”ד, שרתה עם ירושלים וביקשה לה ההגמוניה ולא יצאו ימים רבים עד שיכלה. בצפת חודשה הסמיכה ארבע ושלושים שנה

לאחר מכן, וירושלים שמעה חרפתה ולא החרישה עד סופה של מאת השנה, וחזרה וכבשה מקומה.

איחודו של בית ישראל היה מעיינם וספר שולחן ערוך הורתו ולידתו בעיר קודש זאת. שאלות מקצווי-ארץ נשלחו לצפת וחכמיה היו המשיבים שבדור ועל דעתם נפסקה הלכה. וכה אמרו יהודי הגולה על מרן יוסף קארו: "ואם כי הרב יפעת אורו זורח כהיום בצפת" תוב"ב, עם כל אלה מצודתו פרושה בכל מקום אשר בשם ישראל יכונה". ולא הספיקו דברים אלה, עד שאותו חכם איטלקי שהדפיס לפני ארבע מאות שנה את שולחן ערוך, אמר דרך הפלגה "כי כמו לסכה ראשונה משועבדים אנו אל הגאון הנז" (ר' מנחם פורטו הכהן, שלחן ערוך יורה דעה, ויניציאה שכ"ה). ספרו זה, חיבורו בית יוסף ותשובות שהשיבו הוא ורבי משה מטראני, מהם יסוד מהם פינה למשפט ולהלכה.

מצפת יצאו לא רק מורי הוראות וראשי-ישיבות, אלא גם פרשנים ובעלי דרשות — ומי עוד כרבי משה אלשיך אשר מבארו שתו הדרשנים בישראל; בעלי מוסר והגות, כרבי אליהו די-וידאש בעל "ראשית חכמה" וכרבי אלעזר אוזכרי בעל ספר "חרדים", אשר משנתם היא מנכסי צאן ברזל. השירה והפיוט וסדרי-העבודה — אשר אלקבץ ונאג'ארה הם ראשיהם בצפת — נמצאו נשכרים, ומהם ניוון העם בכל דורותיו ותפוצותיו עד היום.

חיי הרוח לא ביטלו את חיי המעשה, אמנים ובעלי מלאכה נמצאו בה לרוב. התעשייה והמסחר ומלאכת ה"בגדים" בצפת נודע טיבם בעולם, וכאן ערשו של הדפוס העברי בארץ-ישראל. צפת עלתה וגדלה, וכבר שאל חכם בקראקא "מדוע זכתה עיר צפת תוב"ב להיות מיושבת בעזר האל בהדרת עם קדש יותר משאר ערי הקדש של ארץ ישראל תוב"ב" (ר' יחיאל מארפטשיק, פרקי אבות, קראקא של"ו, דף פב, א). אותה שעה כבר לא עמדה במרומיה ולא יצאו שנים הרבה עד שהחלה שוקעת. ברם, ממנה ומכוחה נמשכו תנועות גדולות שפרשו מצודתם על המוני בית ישראל.

כל שהוא מן המפורסמות במחקר — אין תועלת בו לעניינו. מוניטין שיצאו לה לצפת לא עידתו מחקרה. בא קובץ זה ולימד על פרשיות ידועות שאינן אלא סתומות ועדיין צריכים אנו לנגר ובר נגר לפותחן. קובץ מאמרים ומחקרים זה, נעשה בו נסיון להקיף כמה מן התחומים שנרמז עליהם: הנהגות ותיקוני-תפילה, פיוט ושירה, מוסר ומחשבה, פילוסופיה וקבלה, חישובי קץ ושאלות הגאולה, בעיות הלכה וסדרי-קהילה, סמכותם של חכמי צפת והשפעתם על הגולה וסיוע קהילות ישראל ליישובה. כל אלה אינם אלא תרומה קטנה להשיגים ולמעשה הגדול שנעשה בצפת, ויותר משפורסם כאן יבוא ברצות ה' בכרך שלאחריו.

חותם שהטביעה צפת על היהדות חקוק על לוח-ליבה עד היום, וצורה שצרה לה — ממנה נשתוותה דמותה.

תוכן הענינים

ט	הנהגות מקובלי צפת במירון	מאיר בניהו
מא	צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו	שמואל אביצור
עא	ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט	חיים זלמן דימיטרובסקי
	פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת	אלכסנדר שייבר
קכה	שפרצה בקהילתם	ומאיר בניהו
קלה	תיקוני תפילה לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ	רפאל צבי ורבלובסקי
קפג	יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים	יוסף בן-שלמה
קצז	מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך	שמעון שלם
רנט	שירי נגר ובר נגר	אהרון מירסקי
שג	אגרת מצפת בענין עשרת השבטים משנת שפ"ה או שנת רפ"ה	דוד תמר
שיא	סיפור רבי יוסף די-לה ריינה	יוסף דן
שכז	שלוחיה של צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח	שלמה סימונסון
שנה	שלוחי צפת באיטליה במאה הי"ח	יצחק בן-צבי
	סייעון של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל'ארץ	יצחק עמנואל
שצט	הקדושה' ולצפת	
תכה	רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט	יוסף מייזל
תעה	פירסומים על צפת (רשימה ביבליוגראפית)	נפתלי בן-מנחם

מאיר בניהו

הנהגות מקובלי צפת במירון

שאלות ישנות הן, מאימתי החלו לעלות למירון ולהשתטח על קברם של רבי שמעון בן יוחאי ואלעזר בנו? ומהו מקורו של המנהג לחוג על קברם את יום ל"ג לעומר? כל שעסקו בפרשה זאת, בשאלה השניה בעיקר עסקו. מקורות רבים שהביאו נתגבבו ויותר משיש למצוא בהם תשובות נותרו שאלות. לא פורשו דבריהם כהלכה ולא נתנו את הדעת על הבחנות מפורשות שבהם ועל גילגוליו של המנהג עד שנקבעה דמותו וצרו את צורתו. מקורות שבידינו אינם מותירים מקום לספק שיסודו קדום ומקובלי צפת הם שהטביעו חותמם עליו.¹

א

עד גירוש ספרד צויין קברו של רשב"י כשאר קברי תנאים ואמוראים, ואין דבר על עלייה לקברו מפקידה לפקידה. למן המאה הי"ג היו עולי-רגל באים למירון מכל ערי ארץ-ישראל ומקהילות קרובות ורחוקות שבגולה, ורבים היו עולים לשטוח בקשותיהם גם שלא לעתים מזומנות. ר' תנחום ירושלמי (נפטר בשנת נ"א, 1291) שמע שהמים במערה במירון "מתגברים שם בשביל עולי הרגל".² הנגיד ר' דוד, בן בנו של הרמב"ם, עלה ממצרים והתפלל "במערת הלל ושמאי" במירון כדי להעניש את המלשינים שביקשו להדיחו מן הנגידות ולהחרימם.³

הזמן הקבוע להשתטחות היה בין פסח לעצרת, הם הימים שהיו היהודים בארץ-ישראל ובמזרח נוהגים לנסוע ל"ויארה". ביום ארבעה-עשר באייר, בפסח שני, היו מתקבצים במירון. מועד זה נזכר לראשונה בתיאור-מסעותיו של תלמיד הרמב"ם, שביקר בארץ-ישראל בראשיתה של המאה הי"ד, וכתב: "שם מתקבצין כל ישראל והישמעלים בפסח שני, וישראל מתפללים שם ואומרים שם מזמורים. וכשהם [רואים] יוצאים מים בתוך המערה כולם שמחים, כי הוא סימן שתתברך השנה".⁴ יום ההשתטחות במירון היה, איפוא, יום שמחה והודייה. על מקורות עבריים אלו נוספו עדויות של גיאוגרפים והיסטוריונים ערביים

1 עתה בא אברהם יערי והסיק שמנהג זה אין הורתו ולידתו בחדר בית-מדרשם של מקובלי צפת. ולא זו בלבד, אלא שיצאו עוררין עליו וביקשו לבטלו וכל שביקרו במירון, לא עשו זאת אלא שלא ביום ל"ג לעומר. א' יערי, תולדות ההילולא במירון, תרביץ, שנה לא, תשכ"ב, עמ' 72–101. ועיין בייחוד עמ' 80. החומר שאסף יתירו מרובה מצורכו. המסורות ידועות ורובן כינס בספריו "אגרות ארץ-ישראל" (תש"ג) ו"מסעות ארץ-ישראל" (תש"ו). המקורות מצויים בספרים המיוחדים לכך שקדמו לו: עדויות עד סוף ימי הביניים הובאו בספרו של מ' איש-שלום, קברי אבות (ירושלים תש"ח, עמ' 179–181); ורובם קובצו בספריהם של זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל (ירושלים תשי"א, עמ' רצו–שטו) וי' ברסלבסקי, לחקר ארצנו (תל-אביב תשי"ד, עמ' 342–352). הראשונים אין יערי מזכירם כלל (ועיין להלן, הע' 36, 55), ואילו האחרון הוא מביאו בפרק השני (עמ' 80) בשעה שהוא בא לחלוק על דבריו (ועיין הע' 5, 7, 10).

2 יערי, שם, עמ' 74.

3 ר' אברהם זכות, ס' יחסין, מהדורת פיליפוסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 219. ועיין גם ברסלבסקי, עמ' 343; יערי, שם, עמ' 74.

4 ש' אסף, תוצאות ארץ-ישראל, ירושלים לזכר לונן, תרפ"ה, עמ' נט; א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 90.

מ א י ר ב נ י ה ו

שהיו באותה תקופה. אל-דמשקי כתב: "ובבוא מועד השנה ונאספו אליה יהודים מארצות רחוקות וקרובות, ופלחים וכיוצא בהם, ועשו שם כל אותו היום בתוכה ומחוצה לה"⁵. מועד זה מפורש בדבריו של בן-דורו, אל-עת'מאני, שהוא "מחצית אייר". ואלה דבריו: "מתאספ'ים בה [במערה] יהודים רבים מן הארצות הקרובות והרחוקות ועושים סביב המקום הזה במשך כל היום"⁶.

נס המים במערת הלל ושמאי? נזכר בדבריהם של כל הנוסעים ובמקורות הערביים הנ"ל. מכאן התפוזח בתקופה מאוחרת מנהג לעלות למירון בעת עצירת-גשמים, להתפלל על הגשם. באגרת ששלח ר' יצחק ב"ר מאיר לטיף מירושלים לאיטליה (ר"מ-רמ"ה, 1485—1485 בערך), כתב שבשני בצורת היו יהודים מירושלים מתפללים במערת הלל ושמאי במירון "אחר יתקשרו שמים בעבים וימטיר והארץ תתן את יבולה"⁸.

העדות הראשונה על עלייה והשתטחות בקבר רשב"י בזמנים קבועים, היא משנת רל"ג (1473). אלמוני איש קנדיאה שביקר בארץ-ישראל סיפר: "יבאו העברים שלש רגלים לראות קבורות הצדיקים החשובים הנזכרים ובייחוד קבורת ר' שמעון בן יוחאי ויתחננו עם תפלות סליחות ותחנונים לאל יתברך שיתן להם מים, שיוכלו לעמוד שם ימים אחדים ומיד יבא מטר"⁹. הוא מזכיר גם את קברי הלל ושמאי, אף-על-פי-כן העלייה בזמנו שוב לא היתה למערה זו אלא לקברו של רשב"י¹⁰. ואם תשאל הרי דבריו של הנוסע מקנדיאה נכתבו לפני אגרתו של ר' יצחק לטיף, תהא התשובה המושבת לך שר' יצחק לטיף לא היה במירון, אלא כתב מה ששמע מפי זקן בן שבעים שנה שנסע עמו מיפו "והעיד בדבריו בחורים מספנייא". זקן זה ודאי סיפר לו מה שראה לפני שנים. מכאן הוכחה מובהקת שסמוך לפני שנת רל"ג, ולא הרבה לפנייה, הפך קברו של רשב"י מקום העלייה לרגל. יש שהיו עולים שלוש פעמים בשנה ויש שבאו למקום זה בשנות בצורת. המועד המיוחד, פסח שני, לא בטל גם בזמן זה.

העתקת המרכז בכפר מירון עצמו¹¹ ממערת הלל ושמאי לקבר רשב"י ואלעזר בנו, כיצד באה? דור אחד לפני הגירוש החלו יהודים לעלות מספרד לארץ-ישראל¹². הספרדים הביאו עמם בלא ספק את ספר הזוהר שלא היה בידיהם של המוסתערבים והתושבים בארץ-ישראל, ובמקום שנמצא רשב"י אין מקום אחר יכול לעמוד בפניו. לא מקרה הוא שמוזמן זה ואילך

5 ברסלבסקי, שם, עמ' 344. יערי (עמ' 75), מביא דבריו בתרגומו של ברסלבסקי מבלי להזכיר.

6 יערי, שם, בשם אורי בן חורין ז"ל.

7 ר' הסברו של ברסלבסקי, שם, עמ' 342 ועל-פיו תרביץ, שם, עמ' 79.

8 אגרות ארץ-ישראל, עמ' 96; תרביץ, עמ' 76.

9 מסעות ארץ-ישראל, שם, עמ' 113.

10 יערי שולל מהימנותו של מקור זה, שהשערתו נסתרת בו. להלן יוברר שסתירות אלו אינן אלא בנין. תרביץ, עמ' 76. בכלל מסקנתו האחרונה דבריו של ברסלבסקי, שם, עמ' 344. מעניין הדבר, שבספרו מסעות ארץ-ישראל (עמ' 112) קיבל יערי את דבריו של הנוסע מקנדיאה, ולא מצאנו שחזר בו מדעתו. ועיין להלן והע' 23.

11 ולא כפי שסובר יערי בפרק החמישי, שהמרכז היה קברו של שמואל הנביא והועבר אחר-כך למירון. דברים אלה הם הפך האמור בפרק ראשון ומסוכם בעמ' 78. ועיין להלן והע' 78.

12 עיין מ' בניהו, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109.

הנהגות מקובלי צפת במירון

שוב אין אנו שומעים על מערת הלל ושמאי כמקום תפילה והתייחדות, וכמעט שלא נותר לכך זכר, אלא בפי זקנים שהיו כנראה בילדותם עדים להשתטחות במערה זו. הנוסע הראשון אחרי גירוש ספרד והחשוב ביותר שהשאיר לנו תיאור מסע מפורט ונאמן, ר' משה באסולה, מוסר מה ששמע על מערת המים בהיותו במירון בחודש חשוון רפ"ב (1521), מפי השמועה דווקא: "כי הכל מעידים ונשבעים כי כשיכנסו שם קהל רב ומתפללים מיד המים מתרבים ושופכים לארץ אמנם בימי לא היה כן. גם אומרים כי נס אחר נעשה בו כי באים היהודים שיירה גדולה וכל אחד מדליק נרות תוך המערה סביב ואם נכנס בה אשה נדה מיד תכבינה הנרות. כלם מעידים ונשבעים שהוא אמת ואנכי לא ראיתי"¹³. מה שאין כן כל שנאמר על קברו של רשב"י, בעיניו ראה. הוא מלמדנו מנהג חדש. בשובו למירון אותה שנה אחרי הפסח, ביום כ"ד בניסן, היו עמו "עשרה בני אדם שהיו קבועים או ללכת בכל חדש להתפלל על מערת רשב"י"¹⁴. ולא זו בלבד, אלא שהחגיגה בפסח שני לא היתה אלא על קבר רשב"י: "ובט"ו באייר שקורים לו פסח שני עשו שם במירון השיירה גדולה. היו שם יותר מאלף נפשות כי באו רבים מדמשק עם נשיהם וטפם ורוב קהל צפת וכל קהל לבוקע הוא כפר שיש בו המערה שנטמן בה רשב"י ובנו יג' שנה... וגם מכל הסביבות באו או למירון ועמדנו שם ב' ימים וב' לילות חוגגים ושמחים"¹⁵. ועוד למדנו מדבריו של באסולה שמערת רשב"י היתה בידי יהודים ולא היתה נפתחת אלא בימים קבועים, שכן באחד ועשרים בחשוון נמצא שם "והיא סגורה אין מקום להכנס בה"¹⁶.

השלב השני בתולדות העלייה למירון היה, אפוא, העתקת החגיגות ממערת הלל ושמאי לקברו של רשב"י ועריכת הילולא המונית וכן משמרות ראש-חודש. אותן שנים, בימי הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל, יסדה החבורה של בני הישיבה בירושלים משמרות להתפלל

- 13 י' בן-צבי, מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 47; 140—141. ראו לציין למהדורה ביקורתית-מדעית שלימה. בתרביץ (שם, עמ' 77—78) נזכר רק ספרו של יערי, מסעות ארץ-ישראל (עמ' 140, 155). והן י' בן-צבי הוא אשר הוכיח, על-פי ר' יצחק בדאהב, שהנוסע שהיה ידוע בכינוי אלמוני הוא ר' משה באסולה. ברם לגבי מסע משולם מוולטרה נהג יערי כראוי וציין (עמ' 93) למהדורתו השלימה, שהוציא הוא עצמו, אף-על-פי שנכלל גם בספרו מסעות ארץ-ישראל.
- 14 י' בן-צבי, שם, עמ' 72; יערי, מסעות, עמ' 155. כלום יש מקום להשיב על הטענה שמתוך שאין זכר להשתטחות על קבר רשב"י בספר "יחוס אבות" שהעתיק ר' אורי ב"ר שמעון מביאלא בשנת שכ"ד מאגרת שנכתבה בשנת רצ"ז, הרי שלא היה מנהג זה קיים אותה העת? (יערי, שם, עמ' 78). תמיהני, למה אין מר יערי שואל בלשונו אם יש זכר במקור זה "להשתטחות מיוחדת על קברי הלל ושמאי ולא כל שכן ליום השתטחות מיוחדת". דומני שהגיע הזמן להבחין בין תיאורי-מסע לבין ציוני-קברים שאין בהם אלא הזכרת המקום בלבד.
- 15 באסולה, שם. צאו וראו מהי המסקנה מכל זה: "שהחגיגה היתה קשורה בנס המים במערת קברי הלל ושמאי ולא בקבר ר' שמעון בן יוחאי" (יערי, שם, עמ' 78).
- 16 באסולה, שם, עמ' 47. [מצאתי עתה שהשערה זאת יש לה קיים מעדות מן המאה ה"ח, המובאה באגרתו של ר' יוסף סופר שהיה בצפת בשנת תקכ"ב, וכתב: "ויש על המערה שלהם [של רשב"י ובנו] בנין מפואר של אבנים כיפה גדולה מלמעלה והוא סגור יום ולילה. והמפתחות של הדלת יש אצל השמש בצפת, ומי שרוצה לילך על קבריהם הולכים אל השמש ונותנין לו מה שמגיעו והן[לך] עמהם לזה המקום". עדות ביהוסף, מהדורת י' בן-צבי, ירושלים תרצ"ג, עמ' 22; אגרות ארץ-ישראל, עמ' 294.]

מ א י ר ב נ י ה ו

על קיבוץ הגלויות והגאולה¹⁷. ופלא שלא ניתנה עד כה הדעת על משמרות שנהגו בהן גם בצפת, ולא עשו זאת רק במקומם אלא גם במירון. ואכן בדברי החבורה של בני הישיבה בירושלים נאמר שהנגיד שולאל "תקן ישיבות בירושלים ובגליל העליון"¹⁸. הוא ש"ציווה" לקבוע משמרות בירושלים, כלום אין זה מסתבר שהתקין משמרות גם בגליל העליון?

ב

אחרי הכיבוש העות'מאני עלו לצפת מקובלים ספרדים שתחילה התגוררו בתורכיה, בשא-לוניקי ובאדריאנופולי, והיו להם חבורות והנהגות חסידים מיוחדות. הללו הפכו את מירון למקום התייחדות לשם קבלת השראה וגילוי רזין עלאין. הם היו נוהגים לעשות "גירושין" בכפרים בסביבות צפת וגם בקברו של רשב"י במירון. ר' יוסף קארו ור' שלמה הלוי בן אלקבץ שהיו בחוג אחד באדריאנופולי, הרמ"ק תלמידם, ר' אברהם גאלנטי תלמיד הרמ"ק והחסיד המקובל ר' אלעזר אזכרי בעל "ספר חרדים", הותירו לנו עדויות חשובות על כך בספריהם. אין לכרוך את דבריהם יחד¹⁹, אלא יש להבחין בהם שלושה סוגים של "ביקורים". ר' יוסף קארו ביקר על קבר רשב"י ואלעזר בנו במירון עם בני חבורה בחול המועד סוכות. אור ליום שבת כ' לתשרי, אמר לו המגיד: "והא גשמים דאתו לא הוו דוגמת שפך לו קיתון על פניו²⁰ ח"ו, אדרבא נתקבלו דבריהם ורשב"י ובנו שמחו לקראתכ' בקרותכם זוהר על מערתם ובכפר הסמוך להם, אלא דכיון דהקפתם לר' אלעזר בד' מינים הבאים לרצות על המים, נתעוררו המים ובאו, ואילו הייתם מקיפים פעם אחרת היו רוב גשמים באים לעולם כמו בימי חוני המעגל. ומפני כך באו גשמי ברכה רצופים כדי שלא תקיפו יותר עליהם. וכלל זה יהיה בידכם, כל זמן שהעולם יהיה צריך לגשמים ביותר, תלכו ותקיפו הצדיקים הנזכרים ותענו²¹. ועל כל צרה שלא תבא על הצבור תקיפו אותם שבעה פעמים ותענו"²².

שני דברים למדנו מפיסקה זאת. חכמי צפת היו עולים לקבר רשב"י גם בסוכות והיו מתפללים על המים. ובסוכות הן "נדונין על המים" (משנה ראש השנה א. ב). אחרי שהמגיד גילה למרן חשיבות הקפת קברו של ר' אלעזר בנו של רשב"י בחג הסוכות בלולב, התחזק בודאי המנהג, ואין לראות בכך מקרה, שנמצא אותה שעה מרן עם בני חבורה במירון.

17 עיין אגרת בני הישיבה שבירושלים משנת רפ"א. יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 164—165.

18 עמ' 163.

19 מי שהציב מטרה לעצמו להוכיח ש"ההילולא במירון... עוררה התנגדות בין מקובלי צפת, ואף לאחר שנתחדשה ההילולא לא נתקבלה על-ידי מקובלי צפת והם המשיכו להשתטח... בזמנים קבועים אחרים לגמרי ולא בל"ג בעומר" (יערי, שם, עמ' 80), לא יכול היה כלל לעמוד על הבחנות מפורשות אלו ולפרשן כהלכה. ולא עשו זאת אף אלה שקדמו לו.

20 משנה סוכה ב, ט.

21 כאן ולהלן כותב יערי ותתענו! (עמ' 81).

22 מגיד מישרים, חלק ב, ויניציאה ת"ט, פרשת אמור, דף יז, ב. וילנאי (שם, עמ' שא) כותב שדברי המגיד נאמרו בשנת ש"ח. ולא היא. דומה שלפני שנת ש"ח היה ביקור זה. לאמור שמשנת עלייתו לצפת בשנת רצ"ו, נותרו שלוש אפשרויות, שנת רצ"ט, ש"ג וש"ו, שבהן חל כ תשרי בשבת.

הנהגות מקובלי צפת במירון

דבריו של הנוסע מקנדיאה, שהיו יוצאים למירון "שלוש רגלים", כלומר לא רק בימים שבין פסח לעצרת אלא גם בסוכות ולשם תפילה על המים, הם מאוששים ונאמנים, ובא זה ללמד על זה²³. מכל מקום זוהי העדות האחרונה על מנהג תפילות המים במירון²⁴. דבר שני היוצא מכאן הוא, שלא רק בזמנים קבועים היו עולים לקבר רשב"י אלא גם על כל צרה שלא תבוא²⁵. ולאו דווקא ציבור אלא גם יחידים²⁶.

סוג אחר של עדויות הוא על ביקוריהם של מקובלי צפת במירון לצורכי התייחדות ועיון. נפתח גם כאן בדברי מרן, שנאמרו על-פי המגיד באותו יום: "ובכן תדע כי הם [רשב"י ובנו] שמחים מאד בקרותכ' זוהר על מערתם או בכפר הסמוך להם. ואם תתמידו לקרות כן יגלו לכם רזין עילאין וכלהו רמיזין בוזהר אלא דלא מסתכלי בהו עד דיתגלו לון ואז ידעו למפר' אתר דרמזו להון דהא בהאי זוהר דבנייכו רמיזי כמה רזין עלאין דלי' לון חושבנ' אלא דבני נשא לא מרגישין בהו וכד יתגלו להו ירגישו בהם. ואת' שלו'²⁷."

השערה קרובה היא שדברים אלה נאמרו לפני שנת ש"ח. אותה שנה עשו חברו של מרן וכן תלמידו "גירושין" בסביבות צפת. ופעם אחת נמצאו ר' שלמה הלוי בן אלקבץ ותלמידו הרמ"ק במירון ביום שישי שבעה-עשר לחודש שבט שנת ש"ח²⁸. בספרו "ספר גירושין" כותב הרמ"ק על "גירוש" זה: "כהתימי לבאר הדברים האלה ואני בתוך המדרש הרשב"י ע"ה במירון ונשתטחנו בקרבו בציון ר"ש ור' אלעזר ע"ה, ועדין מרחשן שפתי. ושם התפללתי תפלה קצרה מתוך קירות לבי. ואח"כ קם מורי על רגליו ופי' בפ' 29 זכור [את יום השבת לקדשן] מלבד פירושים אחרים שפי' עליו וכן מקצת חברים. וקמתי אני והסתכלתי ואני פני לדרום קצת וימיני לציון ר' אלעזר משמאלי ציון ר"ש ע"ה, ופתחתי בפסוק זכור ואמרתי — — — בהשלימי דברי אלו נפטרנו מאת ר"ש ור"א"³⁰.

23 ר' למעלה והע' 10.

24 אפשר אולי להעלות השערה רחוקה, שאותה מערת המים, סברו מגורשי ספרד בצפת שהיא של רשב"י ובנו והחליפו בכך את קבריהם של הלל ושמאי. העתקת קברים סמוכים זה לזה ממקום אחד למקום אחר, מצוייה גם לגבי מערת הלל ושמאי, שהיתה לפי המסורת בצלע ההר היורד מקברו של רשב"י אל נחל מירון. במאות האחרונות נתפצלה המסורת על קבריהם, וקבריהם של שמאי ותלמידיו צויינו במערה שמדרום לנחל. ר' ברסלבסקי, שם, עמ' 342.

25 לחינם התרעומת על ספר "מגיד מישרים" ש"אין למצוא [בן] ידיעה [שר' יוסף] קארו הלך למירון בל"ג בעומר" (יערי, שם, עמ' 82). מדובר כאן על מקרה מיוחד הקשור בסוכות ובמים וכיצד אפשר לדרוש מה"מגיד" שיוורה למרן להשתטח שם בל"ג לעומר. יתירה מזאת, אך חלק קטן ביותר מספר המגיד הגיע לידנו (עיין החיד"א, שם הגדולים, ערך ר' יוסף קארו). וכלום ספר זה כולל יומן אישי מפורט על כל מעשיו ואורחותיו של מרן?

26 גם שלומיל כותב שיהודי צפת היו "הולכים לאותם הכפרים ומתפללין באותן ב"ה תפילות גדולות כשהשעה צריכה לכך", ומזכיר בפירושו את מירון. עיין תעלמות חכמה, בסיליאה שפי"ט, דף מ, ב. ועיין גם דברי האר"י להלן והע' 42.

27 ר' הע' 22.

28 הומן צויין בסי' יד (וינציאה שס"ב? דף ד, ב). השנה צויינה בראש הספר (דף ב, א) והדברים נכתבו כסדר חידושם.

29 ולא בפרשת (תרביץ, שם, עמ' 82), ולהלן מפורש "בפסוק". והוא נדרש בסי' יו, דף ה, א.

30 ר' משה קורדובירו, ספר גירושין, וינציאה שס"ב? סי' יז—יח, דף ה, ב—ג, א. יערי (עמ' 82) מוכיח מספר זה שהמקובלים לא עלו לקבר רשב"י בל"ג לעומר "ובכל ספר גירושין אין זכר לל"ג

מ א י ר ב נ י ה ו

בשעות התייחדות והסתגרות נמצאו עמהם גם תלמידים ובני חבורה שהיו שומעים ורושמים חידושים שנאמרו לרבם בעת ההתגלות. ר' אברהם גאלנטי, תלמידו של הרמ"ק מביא בספרו "קול בוכים" חידוש "מה ששמעתי ממורי זלה"ה בהיותנו על ציון הרשב"י ע"ה בכפר מירון"³¹. עדויות אלו הן, איפוא, מחוגם של מרן ור' שלמה הלוי בן אלקבץ וכך נהגו גם הרמ"ק ותלמידיו.

והנה מצאתי עתה הסבר לעניין זה בכתב-יד של ר' אברהם גאלנטי. דבריו באו לפרש האמור בזוהר (פר' בא, דף לח, א) "מאת פני האדון ה' דא רשב"י ע"ה". לשון זה "קשה להולמו. וי"ל כההיא דסוף פרשת תרומה דף קס"ג, כי הצדיקים נקראים אנפי שכינתא ע"ש שהיא מתקשטת ומתקנת אנפיה לגבי קב"ה, וז"ש את פני האדון, האדון שהיא השכינה, הוא רשב"י, שבו מתקשטת אנפיה. ודוק שלא אמר מאת האדון ה' אלא מאת פני האדון, שאינו שואל כי אם על הפנים. ומעתה כמה נאה לעלות ולראות פני אדונינו רשב"י להשתטח על קברו ג' פעמים בשנה. ועלינו לשבח לאדון הכל כי כן נתקיים בימינו שכל חבירי ואני עמהם הולכים להקביל פניו ג' פעמים בשנה עוסקים בסודותיו מימי מורינו ע"ה זלה"ה, זה לנו עשרים שנה. המקום ברחמיו יגדור פרצה זו שנפרצה בחבירים בעונותינו ויירחם על פליטת החבירים הנשארת למען נעלה אל בית ה' מירון להשתטח על קברו ג' פעמים בשנה. וה' ברחמיו יחשבה לנו לצדקה כאלו עלינו להר ציון ג' פעמים להראות את פני האדון ה' אכ"ר"^{31א}.

עליית המקובלים למירון לא באה, איפוא, אלא במקום מצוות הראייה והעלייה להר-הבית. אבל אותם ימים לא עסקו בהם, אלא בלימוד סודותיו של ס' הזוהר. יסודו של מנהג זה הוא בחבורתו של רבו, אבל לאו דווקא הרמ"ק, אלא אותו חוג שהרמ"ק נמצא בו, כלומר החבורה של מרן ור' שלמה אלקבץ. הוא נקבע עשרים שנה לפני כן. מאורע קשה גרם לביטול הביקורים במירון. מנוסח התפילה משמע שמספרם של החברים נתמעט, הווי אומר שהיתה מגיפה נוגפת בשעה שכתב ר' אברהם גאלנטי את דבריו. ואינו היא מגיפה גדולה שפרצה בצפת וגרמה למותם של חברים רבים, אם לא זו של שנת של"ט. דון מכאן שמנהג זה יסודו בשנת שי"ט בערך. פירושו של דבר, אחרי שנהג הרמ"ק לעשות גירושין בסביבות צפת, שלא לעתים מזומנות, יצאו לפחות עשר שנים עד שנתהוותה הקביעות של שלוש פעמים בשנה. שוב אין ללמוד מכאן שרק בימים אלה עלו למירון. למעשה חידשו החברים את המנהג הקדום ששמענו עליו מפני הנוסע איש קנדיאה, אלא שנתנו לו משמעות מיוחדת.

העלייה שלוש פעמים בשנה היתה, איפוא, מאורגנת. אף הלימוד במירון דומה שהיה לו

בעומר". ברם, הספר רובו נכתב מחודש שבט ש"ח עד ליל פסח אותה שנה (סי' א—פה) והשאר בחודש אב ש"א (סי' צא, דף כו, א וסי' צו, דף כז, ב).
31 קול בוכים, איכה ב, כב, ויניציאה שמ"ט, דף נד, ב. והבא ללמוד מכאן ש"אין זכר לל"ג בעומר" (תרביץ, שם, עמ' 82), אינו אלא מן המתמיהים. כלום ציין ר' אברהם גאלנטי אימתי נמצא במירון?
31א ירח יקר, פרשת בא, כ"י ירושלים 8'493, דף 98. הפירוש בלבד נכלל בקיצורים של ר' אברהם אוולאי, זהרי חמה, חלק ב, פרעמיסלא תרמ"ב, דף כח, ג.

הנהגות מקובלי צפת במירון

סדר מיוחד. "אור לט"ו לאלול שנת השכ"ט, כלומר עשר שנים אחרי ייסודו של המנהג, אמר המגיד למרן שעתידי הוא לזכות "לירד לחכמת הקבלה יותר מהראש שבמירון והוא ייתי למילף מינך. לכן חזק ואמץ"³³¹. ה"ראש" הוא תואר שהספרדים נוהגים לכנות בו את ראש הישיבה³³². מדבריו של ר' אברהם גאלנטי אפשר היה להבין שהרמ"ק היה ראשם של המקובלים שהיו עולים למירון. ברם, אין הדעת נותנת שבקרב מרן קיננה תקווה לעלות על תלמידו. מסתבר יותר שהכוונה לר' שלמה אלקבץ ששאלת השתוות מעמדם בהישג חכמת הקבלה העסיקה מאד את מרן בתת-הכרתו³³³.

מנהג זה אחז בו גם האר"י שלא נהה אחרי רבו הרמ"ק ויסד שיטה חדשה משלו בקבלה. בס' "בית מועד" בכתב-יד שסידרו ר' שלמה ב"ר בנימין הלוי ואינו אלא מהדורה אחרת של ס' הכונות, מובאת עדות מתלמידי האר"י שנמצאו עם רבם במירון. ואלה דבריו: "ואני קבלתי מאמורי זלה"ה שראה לרבו מוהר"ח רופא זלה"ה שיצק מים ע"י האר"י וגם מכל הרבנים ההולכים לראות את פני האדון דא רשב"י בימי חג השבועות שהיו בימים ההם, שרובם ראו את האר"י, שכולם היו מסתפרים ליל מ"ט תכף אחר ספירת העומר"³³⁴. לא זו בלבד שהדברים תואמים להפליא את האמור מפי ר' אברהם גאלנטי, אלא שיש בהם תוספת הסבר, שהעלייה היתה בימים שלפני החג ושעשו במירון ימים אחדים. ר' שלמה הלוי השתמש אף באותה מטבע ובאותו פירוש ללשון הזוהר. בדרכו של ר' אברהם גאלנטי פירש גם הרח"ו את דברי הזוהר³³⁵. וכנראה שבענין מנהג זה לא היו הדעות של החבורות בצפת חלוקות.

על השתתחויות של האר"י ותלמידיו במירון לשם השגה וגילוי רזין, מסופר גם בס' "תולדות האר"י": "פעם אחת הלך הרב עם החברים למירון לקבר הרשב"י ז"ל, ואמר לחברים: חברי, במקום הזה ישב הרשב"י עם החברים לסדר אדרא רבה ועדיין רישומו של האור במקום הזה, כי כבר נודע שאפילו שהאור מסתלק תמיד נשאר רישומו של האור במקום ההוא. אח"כ ישב הרב במקום הרשב"י והושיב להרח"ו במקום ר' אלעזר ורח"ר יאונתן [סאגיש] במקום ר' אבא, ורח"ר גדליה [הלוי] במקום ר' יהודה, ורח"ר יוסף מוגרבי במקום ר' יוסי, ורח"ר יצחק הכהן במקום ר' יצחק. וכן על זה הדרך הושיב שאר החברים במקום שהיו חברי הרשב"י. גם היה אומר היום האיר בחברי פ' תנא פ'. אח"כ למד עם החברים האדרא, וגלה להם סודות ורמזים שרמזם הרשב"י באדרא, ובעודו לומד אמר לחברים:

331 מגיד מישרים, חלק ב, פרשת כיתבא, דף לט, ב.

332 מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' יג, עב. חוקרים אחדים סבורים היו שיש כאן ראשיתיות ופי' הרב אשכנזי והכונה להאר"י. עיין עתה ורבלובסקי Joseph Karo, Lawyer and Mystic, אוכספורד 1962, עמ' 142.

333 ורבלובסקי, שם, עמ' 119.

334 בית מועד, כ"י בניהו, דף ג, א. על כ"י זה ועניניו, עיין האר"י וחוגו בצפת (בכתובים).

335 הגהה בגליון ס' הזוהר מנטובה שי"ה, שמות לה, א, הנמצא ביד; מובא גם בכ"י הגהות הזוהר שבגנוי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ס' 8'1660, דף 335 (על כ"י אלה עיין האר"י וחוגו בצפת, שם). דברי הרח"ו נדפסו בס' אור החמה לר' אברהם אזולאי, חלק ב, ירושלים תרל"ט, דף לא, א.

מ א י ר ב נ י ה ו

חברי, דעו לכם שלהב האש מסבב אותנו, ועומדים עמנו הרשב"י וחביריו ונשמות של צדיקים ותנאים אחרים ומלאכי השרת, שבאו לשמוע תורת אמת מפי...³². דברים שהובאו למעלה בענין זה מתקופה שלפני האר"י מפורשים בדבריו של האר"י. רישומו של האור, כלומר ההשראה שהיתה לרשב"י בעת שחיבר ספר הזוהר, נשאר רישומה במקום, ואין להבין את דבריו אלא על-ידי החזרת אור זה. בכלל דברים אלה הן הם דברי המגיד למרן. טבעי הדבר שקו זה הנחה את מקובלי צפת בקובעם עתים ללימוד הקבלה במירון; מה שאין כן לפנייהם, שהמוסותעריים לא עסקו בזוהר.

דומה, שלחבורתו של האר"י, על-כל-פנים האווירה ששררה בעולמם של מקובלי צפת אותה תקופה, יש ליחס את הדברים המסופרים בסיפור רבי יוסף דילה ריינה, הוא ביקש להחיש את הגאולה, ואמר לחמשה תלמידיו לטהר עצמם ולהיות פרושים שלושה ימים. בבואם אליו "לקח ר' יוסף הנז' כל מיני מרקחות וקסת הסופר במתניו ויאמר אליהם קומו נצא". פניהם היו מועדות תחילה למירון, "ויבואו על קבר הרשב"י וישתטחו על קברו וילינו שם כלילה ההוא וכל הלילה לא ישנו רק שינת עראי"³³. משם יצאו לשדות טבריה בין אם נאמר שהסיפור בנוסח זה מקורו חוגו של האר"י ובין אם נאמר שזו מן התוספות של עורך הסיפור ר' שלמה גאווארו³⁴, יש בעדות זאת כדי ללמד על מנהג ידוע בין מקובלי צפת אותה תקופה וכן על היסודות שנוספו בסיפור על רקע הנהגותיהם של המקובלים.

סוג שלישי של עדויות מפייהם של מקובלי צפת יוצא ללמד על שלב נוסף והוא קביעות של לימוד תורה וקבלה על קבר רשב"י במירון לצורך תפילה על גלות השכינה והגאולה. הראשון שמזכיר קביעות זאת הוא ר' אלעזר אזכרי. הוא פותח את ספרו "ספר הרדים" בקינה מרה על גלות השכינה ובהתכנסותם של ה"חברים" במירון לעיין בדברי הזוהר: "בהיות חברים מקשיבים אצל ציון רשב"י, עוסקים באמרוחיו אמרות טהורות כדרכנו פעמים בשנה מעת לעת ומפקידה לפקידה, שם ישבנו גם בכינו צעקנו במרירות לבנו ויתכו כמים שאגותינו בראותינו איך רשב"י וחביריו בדורותם היו מצטערים ואוננים וכוכים

32 תולדות האר"י, מהדורת בניהו, סי' כב. שבחי האר"י שבספר הכוונות ומעשה נסים, קושטא ת"פ, דף ד, ב; אגרת שלומיל ג, תעלמות חכמה, דף מג, ב. עמק המלך, אמשטרדם ת"ה, דף י, ד. וראה הנוסח בס' החזיונות להר"ח, מהדורת אשכולי, ירושלים תשי"ד, עמ' קנג. ועיין גם עמ' ריג. שם נאמר שהושיב את הר"ח במקום ר' אבא ולא ר' אלעזר. בס' תולדות האר"י נסמך זה לסיפור של ר' אברהם הלוי, שעליו ידובר להלן (הע' 63), ונראה שלא דווקא. האר"י נהג לבקר גם על קברי הצדיקים האחרים שבסביבות צפת ולא בזמנים קבועים דווקא.

33 סיפור רבי יוסף דילה ריינה נמצא בס' "דברי יוסף" לר' יוסף סמברי ונדפס ראשונה בס' "ספור דברים", קושטא תפ"ח, דף כט, א; לקוטי ש"ס, ליוורנו תק"ג, דף נה, א. הר מירון נחשב כבר בתקופה קדומה מקום שבו יתגלה המשיח. הר"ח מספר בחזיונותיו שבשנת שכ"ב ראה בחלומו, שהיה "נצב על ראש ההר הגדול שלמערב צפת, בתחלת ההר באמצע, שני ראשים הגדולים אשר לו, שהם על כפר מירון", ושמע "קול מבשר ואומר: הנה המשיח בא!" (ס' החזיונות, עמ' מא. ועיין גם עמ' צ). בשנת שס"א ביקר בצפת נוסע אנגלי בשם גיהן סאנדרסון, ושמע מפי יהודים שעל הגבוה שבהרי צפת "יבוא המשיח" (מהדורת מ' איש-שלום, ירושלים, ספר פרס, תשי"ג, עמ' קמח—קמט. ור' המקורות הקדומים שציין שם בהע' 25, 32*). [וראה עדותו החשובה של ר' אלעזר אזכרי על חכם מאשכנז שעלה למירון לשאול על הגאולה, במאמר על ר' אלעזר אזכרי, בכרך שלאחרי זה].

34 ראה על כך מאמרו של יוסף דן, סיפור רבי יוסף דילה ריינה, ספוגות, ו, ספר צפת (בדפוס).

הנהגות מקובלי צפת במירון

כ"י³⁵ על גלות שכינה וכבוד ה' הגדול המחולל במ"ה³⁶ על רוב פשעינו ואותם הצדיקים לא היו גרמא בניזיקין וקל וחומר לנו שאנחנו הגורמים שיש לנו לבכות ולהצטער כפלים... חלנו ונירא מאד לנפשינו אמרנו אוי לנו מיום הדין... ככה אירעה לנו פעמים רבות ובשובנו לעיר, בהבלי העולם נשתומם לבנו בצרותיו... אמרנו עת לעשות... ונשובה אל ה' בכל עוז וגם נשיב רבים מעון כאשר צונו ית'. פה צפ"ת עשינו חברה קדושה קראנו שמה סכת שלום ורבים מתקבצים לשוב בכל לב³⁷. ר' אלעזר אזכרי חיבר ספרו לצורך זה, וכנראה שבחוגו נקבעה, לפני שנת שמ"ה, העלייה לקברו של רשב"י שתי פעמים בשנה. [ואכן מצאתי עתה ביומן גילוייו, שארבע-עשרה שנה לפני כן, בחמשה בתשרי של"ד, היה "אצל ר"ש"³⁸]. מטרתה של השתטחות זאת, לא באה אפוא לשם השגה, אלא לשם תיקון תשובה וזיכרון הנפש כדי לתקן פגם צער השכינה ולהכשיר את הגאולה.

כל שיסבור שמנהג זה בא וביטל קודמיו, אינו אלא טועה. מלבד שנמצאו שם "מעט לעת", כלומר בעתים מזומנות, הלכו למירון גם "מפקידה לפקידה" והכל לפי הצורך³⁸. צפת מרובה בקהלים היתה וחבורות שונות היו בה, וכל הכללה אין כוחה יפה בענין זה.

גם משמרות ראש-החודש במירון שנוכרו בשנת רפ"ב בעדותו של באסולה, לא ברור אם היו ידועות בזמנו של ר' אלעזר אזכרי. מכל מקום יש רגלים לדבר שמנהג החבורה שלו אינו נמשך מן המשמרות. בעדות שנכתבה שמונים וחמש שנה אחר-כך, בשנת שס"ו, כלומר סמוך אחרי תקופתו של ר' אלעזר אזכרי, נזכרו משמרות ראש-החודש בצפת, שהיו נערכות בבית-כנסת גדול ועל קברי קדושים בסביבות צפת, והיו נחלתם של הרבים. ר' שלמה שלומיל כותב על כך: "ובכל ערב ר"ח עושים עד חצות כמו ערב יום הכיפור וגוזרים בטול מלאכה עד חצות. ומתקבצים כל ישראל לבית הכנסת (י)ת אחת גדולה או הולכים על קבורת של הושע בן בארי הנביא שעליו בנוי כמו כיפה אחד גדולה בניין מפואר ונכנסים לתוכו או לתוך המערה של התנא האלקי אבא שאול עליו השלום או לפני קבר של רבי יאודה בר אילעאי"³⁹. ולא נזכר כלל קברו של רשב"י.

ברם, הסיבה נלמדת מלשונו של שלומיל להלן, "שאלו הצדיקים הם קבורים סמוך לעיר. ומתפללים לשם תפלה יותר נוראה עד חצי היום ולפעמים עושים לשם כל היום כולו

35 כל ימיהם.

36 במלכויות האלו? כל המשפט מן המילה כ"י ועד כאן אינו במובאות של וילנאי (שם, עמ' שא—שב) ויערי (שם, עמ' 82) ואין כל צייון להשמטה. ולא חלו ולא הרגישו שאין מובן לדברים!

37 ספר חרדים, ויניציאה שס"א, דף ב, א. בדף נה, א נזכרה שנת שמ"ה. עיין ש' ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תש"י, עמ' שה.

38 [מ' בניהו, 'מילי דשמיא' שנמסרו לרבי אלעזר אזכרי, שיופיע בכרך שלאחרי זה.]

38* [הוכחה מובהקת לכך מצאתי עתה ביומן גילוייו של ר' אלעזר אזכרי. בשנת שמ"ב כתב: "אדר אוב עלינו למדרש רשב"י". ביום כ"ז אדר ב רשם קבלה שקיבל על עצמו "ואם יהיה לב [לי בן] אצונו על כך וה' יהיה בעזרו בזכות רש... זה נתקן לפני רש".]

39 תעלמות חכמה, דף מ, ב. עיין גם הנהגות ר' אברהם גאלנטי סי' א וסי' יד. אף הוא כותב "ויש מקום שבו מתכנסים אותו היום" (שכטר, Studies in Judaism, חלק ב, עמ' 294, 296). המשמרות נזכרו גם בהנהגות ר' אברהם הלוי ברוכים סי' ב (שם, עמ' 297). ועיין בייחוד הנהגות ר' משה מליריאה סי' ד (שם, עמ' 300).

מ א י ר ב נ י ה ו

בתפלה ודרשות". ודאי שכל אותו ציבור לא היה סיפק בידו לעלות למירון מפני המרחק וסכנת הדרך (ראה להלן). אך אין עדיין מכאן ראייה לביטול המנהג במירון ואפשר שיחידים המשיכו להתפלל על קבר רשב"י בערב ראש-חודש. וכדמות ראייה יש למצוא בכך שאותם מקובלי צפת (ר' הערה) שדיברו על המשמרות, לא אמרו דבר על המנהג להתפלל על קברו של הושע בן בארי ועל קברי התנאים הנזכרים באגרתו של שלומיל. מכל מקום, יותר ממאה וחמישים שנה אחר-כך, מעיד ר' משה ירושלמי (תקכ"ט), שמלבד ימי ההילולא, עלו "אנשי צפת" לקבר רשב"י "בכל ערב ראש חודש ומתפללים ולומדים כל היום ובערב הם חוזרים לביתם"⁴⁰.

ג

תופעה מעניינת היא שעם כל חשיבותו של מקום זה בעיניהם של יהודי צפת מראשית תקופת הזוהר, לא חודש בו במירון היישוב היהודי. יישובים חקלאיים בסביבות צפת הזרו ונתיישבו בתקופה זו ובעיקר במקומות עתיקים, כגון עין זיתון, ביריאי, עין טיריאי, פקיעין, כפר עלמא וכפר חנניה⁴¹. ולא זו בלבד, אלא שגם בימי מגיפה וגזירות, משהיו יהודי צפת בורחים לכפרים, לא שמענו שהיו במירון, אלא במקומות שהזכרנו. דומה שמצב הבטחון גרם לכך. וכמה ראיות לדבר. האר"י "הזהיר לאדם א' שלא ילך על קברי הרשב"י ור"א בנו ללמוד שם יחידי אפי' בימים שרגילים בנ"א לילך שם, ומכ"ש בשאר מקומות שאין בני אדם יושבים שם"⁴². אף אחרי זמנו של האר"י, בשנת שס"ז, כתב שלומיל, שמשמרות מזויינים היו שומרים על מקובלי צפת שהיו קובעים לימודם במירון שתי פעמים בשנה. וזה לשונו: "ד' גוים חגורים כלי זין עומדים בכל לילה מבחוץ כדי לשמור אותם מהגנבים להיות שהוא רחוק מצפ"ת קרוב לב' פרסאות ורחוק מכפר מרון כמו תחום שבת"⁴³.

הנוסעים בתקופות שלפני זו ציינו שהיה על קברם של רשב"י ואלעזר בנו בנין ואף מפיו של באסולה שמענו שהיה המקום סגור בימים שלא של עלייה, ודאי מפחד השודדים. חיד"א מביא עדות שר' אברהם גאלנטי, שהיה עשיר גדול, בנה "ממזנו חצר מירון ששם הרשב"י ור' אלעזר ור' יצחק זי"ע"⁴⁴. אימתי נבנה הבנין ולאיוזה צורך? דומה שיש יסוד להניח שהבנין הוקם בעת שעלה עם רבו הרמ"ק למירון. משהחלו חבורות-חבורות לעלות לקבר רשב"י היה צורך להרחיב ולהגדיל את המקום. לשונו של חיד"א "חצר", אין פירושה

40 יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 446.

41 E. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, Jerusalem 1952, p. 9 עיין 9
י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תש"ט, עמ' 190—192.

42 שער המצות, ירושלים תרס"ה, פר' ואתחנן, דף לו, א. ור' להלן והע' 61.

43 תעלמות חכמה, דף מו, ב. באגרת אחרת שלו מיום כד בתמוז כתב שלומיל "ואפילו שאנחנו עומדים כל היום כלו על השדה בטלית ובתפילין ומתפללים וקוראים בקול גדול ה' אלהינו לפני קברות הצדיקים לא נמצא א' מהגוים שיערב אל לבו לגשת לפני מעמד היהודים... ואורבה הם נוהגים קדושה גדולה בקברות התנאים הקדושים". שם, דף מ, ב. כל זה הוא לערביים המקומיים.

44 חיד"א, שם הגדולים, ערך ר' אברהם גאלנטי; זכרון מעשיות ונסיים, ספר החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' צו. ור' להלן והע' 72.

הנהגות מקובלי צפת במירון

אהל על קבר, אלא במשמעות "בתים", חדרים בלשון התקופה, בנויים כחומה סביב חצר גדולה לצורך מגורים ולשם שמירה מפני שודדים ומתנפלים. נמצאת למד שלא היה הדבר עניין להשתתחות לשעה, שהיו עולים מצפת ושבים לבתיהם באותו יום. לצורך הלומדים נמצא שמש במקום שהיה "מכין להם מאכל"⁴⁵.

יש, איפוא, רגלים לדבר שמוסד מיוחד היה מספק צרכיהם של חכמי צפת שהיו עולים לקבר רשב"י לשם לימוד. מוסד זה שילם גם לחכמים משכורתם, שכן הספקה שהיתה ניתנת להם מהישיבות, נוכח ממנה הימים שעשו במירון⁴⁵. ואם כי לא ראינו עד כה כל תעודה או כתב-שליחות ממוסד זה, כמו שמצאנו בישיבת עין זיתון, דומה שיפה כאן הכלל אין לא ראינו ראייה. ועוד, ששיבת עין זיתון קבועה היתה כל ימות השנה, מה שאין כן ההסגר במירון שנמנה עם מוסדותיה של קהילת צפת⁴⁶.

המנהג שנתחדש בחבורתו של ר' אלעזר אזכרי, לעלות פעמיים בשנה לקבר רשב"י, התפשט כנראה אחרי פטירתו (בשנת ש"ס). שכן עדיין מדגיש הוא שזו היתה "דרכם" של ה"חברים". משהתפשט, דחה מפניו זמנים וקביעות אחרות. וכל כך למה? בשנת ש"ס כבר היתה צפת ירודה מגדולתה. גדולי מקובליה וחכמיה נפטרו או שיצאו לחוץ לארץ ואותם שנשארו לא מרובים היו⁴⁷. קמעא-קמעא נתבסס המנהג והפך לקבע.

שתי הפעמים נזכרות במקורות מצפת משנת שס"ז ומשנת שע"ו, ויש להניח שבשנים אלו נהגו כך רבים וכן שלמים. ר' שלמה שלומיל מדרזניץ כתב על כך באגרת ששלח ביום כ"ה בחשוון שנתו שס"ז לר' יששכר בער מקרמניץ. חכמי צפת בקיאים היו, לדבריו, "בכל הזוהר ובתיקונים, מאיר לפניהם כאור השמש, להיות ששני פעמים בשנה חוק ולא יעבור הולכים כל חכמי סגולה הבקיאים בחכמת האמת יותר מכל⁴⁸ חכמים למרון ששם קבור רשב"י ור"א בנו והלל ושמאי ור' יוחנן הסנדלר. ועל כל א' בנוי כמו מגדל גבוה ד' קומות

45 שלומיל, שם.

45 *נדומה שהשערה זאת יש לה עתה על מה שתסמוך. באפריל 1720 ציחה שלום אאיליון, אחיו של ר' שלמה אאיליון, באמסטרדם 2000 פלורין שפירותיהן ינתנו לאחיותיו, רבקה אשת דוד נעמיאש בצפת ורינה אשת מרדכי מונטקיי בשאלוניקי, בתנאי שאחרי מותו יהיה הריחח לשיבת מירון בצפת. יצחק עמנואל, במאמרו שבקובץ זה. ועיין למעלה, עמ' יז.

46 באגרות השליחות נהגו ראשי קהילת צפת לפתוח בהזכרת שמו של רשב"י ובדברי-ברכה ותפילה שזכותו תעמוד להם לבני הגולה. לא הגיעו לידינו אגרות-השליחות "הכוללת" אלא אגרות שנשלחו לקהילות וליחידים. והנה באגרות הפרטיות למן שנת שס"ד ועד שנת ת"מ (ר' המקורות המצויינים במאמר שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה, אוצר יהודי ספרד, ספר ב, תשי"ט, עמ' 77; ש' סימונסון, תעודות על שלוחי-צפת במטובה, הלן בקובץ זה), לא זו בלבד שאין שמו של רשב"י נזכר בראש האגרת, אלא אף בהזכרת קברי הצדיקים לא נזכר שמו במיוחד. התעודה הראשונה הידועה לי שבו נזכר שמו במפורש היא אגרת צפת למנטובה משנת תמ"ח: "ועשו למען הצדיקים הקבורים בבית החיים ובפרט למען מרנא ורבנא התנא האלהי רבי שמעון בן יוחאי". ובראש האגרת משנת תע"ג: "וזכות אדוננו דא הרשב"י זלה"ה וסיעת מרחמוהי בית הלל ובית שמאי יהי עליהם סתרה" (סימונסון, שם). יש להניח שכבר בתקופה הרבה יותר קדומה נהגו בכך. מכל מקום ברור מכאן שקהילת צפת ראתה עצמה ממונית על מירון (ועיין הע' 16), ומכוח זה גדלו תביעותיה מאת הגולה (ר' אגרות בסוף המאמר). ואולי יש ללמוד מכאן לשאלה בשלמה לא נושג כפר מירון.

47 עיין מ' בניהו, שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה, אוצר יהודי ספרד, ספר ב, תשי"ט, עמ' 77.

48 והלשון בתרביץ (שם, עמ' 83) היא "יותר מכ' חכמים".

מ א י ר ב נ י ה ו

איש והתנא הוא קבור מבפנים והמגדל מקיפו לכל צד. ושם פורסים אהל א' מן קברו של רשב"י עד קברו של ר"א ויושבים לשם בין ר"ש ור"א י' ימים וי' לילות רצופים ועוסקים בספר הזוהר דהיינו חכם א' מגיד והאחרים מקשיבים... וזה הדבר הם עושים י' ימים קודם שבועות וי' ימים קודם ר"ה תמיד"⁴⁹.

עדות זו של שלומיל נסמכת היא ומסתייעת בתעודה היסטורית חשובה בלתי ידועה. בשנת שע"ו נוסד בצפת "הסגר של הזקן ונשוא פנים כה"ר נח בר שלמה יצ"ו". כמה מחברי "הסגר" יוצאים היו ללמוד במירון והגזבר היה רושם אותם ימים כדי לנכות זאת ממשכורתם. נביא את דבריו :

"מהררי"א צריך לנכות מחשבוננו שבוע שלפני ר"ה שהלך ללמוד במירון... עו' צריך לנכות פ' בחוקתי ופ' במדבר שהלך ללמוד במירון... עו' מפ' נצבים וילך הלך למירון עד ר"ה...".

"מוהר"ר יוסף חיים... צריך לנכות פ' בחוקתי מחמת שהלך למירון...".
"עו' צריך לנכו' להר"ש הריזי יצ"ו י' ימי' לפני ר"ה. גם משנה זו י' ימי' לפני ר"ה. עו' י' לפני שבועו"⁵⁰.

הרבה גופי הלכות למדים אנו ממקור זה. הדבר החשוב ביותר הוא שאכן נתקיימו העדויות שמקובלי צפת יוצאים היו פעמיים בשנה ללמוד במירון, ולא דווקא שהו שם עשרה ימים. מהררי"א אינו אלא ר' ישראל אורי, תלמידו של האר"י והיה אחד משלושה ה"מנהיגים" של ק"ק אשכנזים בצפת⁵¹. ר' יוסף חיים, ידוע אף הוא. בשנת שע"ע נמצא באיטליה בשליחותו של ק"ק איטליאני בצפת, הוא חזר לצפת ונפטר בפרשת כי תבא שע"ח⁵². הר"ש הריזי לא ידוע. במקומות אחרים בפנקס זה נכתב שמו ר' שמואל אריזי ואף נאמר ש"נכנס בהסגר הה"ר נח זלה"ה בר"ח שבט השפ"ב ליצירה"⁵³, ואם כן יש להניח שהוא בנו של ר' יוסף אריזין מתלמידי האר"י שחניכתו של אביו ר' יעקב נכתבה גם אריזי⁵⁴. ביקורו הראשון של ר' ישראל אורי במירון היה בשנת שע"ז. ראש השנה חל ביום שני. הוא יצא שבוע לפני כן, אם בתחילתו, הרי שעשה במירון שמונה ימים. בפעם השניה ביקר בפ' בחוקתי. אותו שבוע, יום ראשון שלו יום ט"ז באייר ול"ג לעומר יום י"ח בו. הוא נמצא שם גם בפ' במדבר, שיומו האחרון של שבוע זה נשלמו בו י"א ימים מל"ג לעומר. ביקורו השלישי היה בפ' נצבים—וילך, כלומר מיום כ"ד באלול ועד כ"ט בו, שהיה יום שישי. לעומת זאת נמצא ר' יוסף חיים במירון בשנת שע"ז רק פ' בחוקתי, שביום השלישי

49 תעלמות חכמה, דף מו, ב. יש להעיר שבתקופת האר"י היה רווח המנהג לעלות בימי השבועות לירושלים. ר' שמואל אונידה כותב "ישראל בזמן הגלות חושקים לראותה ועולים פעם בשנה בחג השבועות לראות... ורואים אותה בניולה חרבה ושוממה". לחם דמעה, ויניציאה השני, דף יו, ב.

50 כ"י אדלר 74 בגנזי בית המדרש לרבנים בניו יורק, דף 143ב.

51 עיין מ' בניהו, ר' משה קאסטילאץ מחכמי מצרים רבו של ק"ק אשכנזים בצפת, תרביק, כרך כט, תש"כ, עמ' 71.

52 מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 264, 269.

53 כ"י אדלר 74, דף 169. ועיין גם עמ' 160ב, 170ב.

54 עיין האר"י וחוגו בצפת (בכתובים).

הנהגות מקובלי צפת במירון

שבו חל ל"ג לעומר. בעדות השלישית לא נזכרה מירון, רק זאת שר' שמואל אריזי נעדר מן ההסגר עשרה ימים לפני שבועות ועשרה ימים לפני ראש השנה שלפניו ושלאחריו, ויש רגלים לדבר שאותה שעה היה במירון. נמצאנו למדים גם שלא כל חברי ההסגר רגילים היו ללמוד אותם ימים בקבר רשב"י, אלא, כעדותו של שלומיל, "הבקיאים בחכמת האמת יותר מכל".

תיאור מפורט של הלימוד במירון נפרש לפנינו למעלה. ולא זו בלבד, אלא שדבריו של שלומיל יוצאים ללמד על מה שנאמר בספרו של ר' אלעזר אזכרי "בהיות חברים מקשיבים", כלומר שאחד החברים, אולי הגדול שבחבורה, היה קורא בזהר ומרצה את דבריו והאחרים היו שומעים. מה שנאמר למעלה מכללה, יש בידינו מקור שבו בפירושא איתמר, שליח צפת ר' שמעון בר יעקב, הדפיס בפרנקפורט בין שנת תנ"ד לשנת תנ"ו (1694—1696) "אגרת מספרת יחסותא דצדיקייא די בארעא דישראל". בפסיקה על מירון נאמר: "למעלה מערת אדונינו התנא האלה"י ר' שמעון בן יוחאי ובנו ר' אליעזר, ור' יצחק תלמידו בפתח המערה. ועל המערה עצמה בית גדול. ושם הולכים בכל שנה כל יושבי עיר הקודש צפת תוב"ב אנשים ונשים וטף ביום ל"ג לעומר, ונשארים שם שבועה ימים ואין אומרים בהם תחנון והם נקראים הלולא דבי ר' שמעון... ואחר השבעה ימים הנ"ל כל א' פונה למקומו וביתו ונשארים שם הת"ח היותר זקנים עשרה ימים אחרים ולומדים בספר הזהר הקדוש וטובלים ומתענים ויושבים כל היום בתענית. וכן מנהגם ג"כ בחדש אלול לומדים שם עשרה ימים ספר הזהר בקדושה ובטהרה"⁵⁵. הרי שגם המקובלים והחכמים היו במירון מיום ל"ג לעומר ונשארו שם גם בימים שלאחר מכן, עד ערב שבועות. זקנים שנשארו במירון התענו כל יום. דבר זה לא נזכר במקורות הקודמים ואפשר שנתחדש מנהג זה במאה הי"ז. קביעות זאת של חכמי צפת אין אנו יודעים עד איזה זמן נתקיימה. מכל מקום במקורות שלאחר זה אינה נזכרת בצורתה זאת. ברם, התייחדות במירון לצורך הבנת סודות הקבלה, מצאנו גם במאות הי"ז והי"ח. בשנת הת"ו נשלמה במירון כתיבת שולחן ערוך להאר"י.

55 יערי, שם, עמ' 84. בספרו שלוחי ארץ ישראל (תשי"א) לא נזכר מקור זה בערכו של השליח (עמ' 418—419). הראשון, הידוע לי, שהעיר עליו הוא וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל (תשי"א), עמ' שה. במהדורת מנטובה תל"ו של האגרת, שנדפסה אף היא על ידי שליח צפת, ר' יוסף שליט ריקיטי, לא נזכר דבר על כך בפסיקה על מירון. ר' שמעון בר יעקב השתמש במהדורת מנטובה, שינה את סדר ה"סיכוב" והוסיף ידיעות חשובות על צפת וכפריה וירושלים, ויש ללמוד מהקבלת שתי המהדורות על התמורות שחלו בין הזמנים במקומות אלה. בשנת תק"ג הדפיס ר' יהודה פוליאשטרו בקושטא סי' "זכרון בירושלים", שאינו אלא נוסח האגרת בשינויי סדר וענין קלים ובתוספת התפילות הנאמרות במקומות הקדושים, ולא ציין מקורו. הוא השתמש, כנראה, במהדורת ריקיטי (כך מוכיח הסדר) ושל ר' שמעון בר יעקב (כפי שמוכיחות המקבילות על צפת ועין זיתים). ברם, דברים שבאו במהדורת פרנקפורט על מירון לא באו כאן והכל לפי נוסח ריקיטי. ושמה יש להסיק שכבר בימיו שוב לא נהגו כך.

נוסח ריקיטי חזר ונדפס בספר "גלילות ארץ ישראל" לר' גרשון בן אליעזר סגל, מהדורת י" בן-צבי, ירושלים תשי"ג, עמ' לו—מב. נוסח קושטא נדפס, בלא הזכרתו, בס' "שבחי ירושלים" לר' יעקב ברוך (ליוורנו תקמ"ה, דף ב, ב—ה, ב), והפיסקות על ירושלים וחברון שונות הן והמהדיר כתבן אם על-פי מה שראה בזמנו אם מה שמע או מצא כתוב. חקירת מהדורות אלו עשויה ללמד על מצבו של היישוב היהודי בארץ ישראל באותן תקופות.

מ א י ר ב נ י ה ו

שהיה באוסף מוסאיוף (רשימתו שבכ"י). ר' רפאל ישראל קמחי התחיל לחבר ספרו "עבודת ישראל", פירוש סדר העבודה של יום הכיפורים, "במירון תובב"א על ציון אדונינו הרשב"י זיע"א יע"א ש' התפ"ג"⁵⁶. אף ר' פרץ ב"ר משה מאוקרינה, מחבר ס' בית פרץ (זולקווא תקי"ט), שהתיישב בצפת, חידש דברי-תורה במירון. בספר דרשותיו שבכתב-יד נמצא דרוש חזון עובדיה שעליו רשם: "זה חדשתי במירון במערה של רשב"י זיע"א"⁵⁷.
בם בימים מוסר ר' יוסף סופר, שהעלייה למירון שלוש פעמים בשנה נשמרה אך בשינוי. העלייה היתה המונית "מכל המקומות של א"י" ולא היו עושים אלא לילה ויום אחד, "פעם א' בחודש אלול, הולכי' ולומדי' שם לילה ויו' א' ספר זוהר הקדוש. ופעם א' קודם ניסן לומדי' ג"כ מעת לעת. ופ"א בל"ג בעו', וזאת נקרא הילולא דרשב"י"⁵⁸. כשני דורות אחר-כך העיד ר' אברהם ב"ר משה קצבי, שליח צפת באיטליה, ש"שלש פעמים בשנה עולין במעלות כל חכמיה ורבניה מעה"ק הנו" [צפת] אל הקדש פנימה להגות בספר זוהר הקדוש" ומתפללים על הגולה (אגרת א), כלומר קיימו בידם המנהג הקדום מזמנו של הרמ"ק⁵⁹.

ד

מקורות שלשונותיהם הובאו למעלה לא יחד בהם הדיבור על חגיגות ל"ג לעומר בכלל ועל קבר רשב"י בפרט. ראשון שהזכיר שיום ל"ג לעומר יום שמחתו של רשב"י הוא וההשתטחות על קברו וקבר בנו במירון, הוא האר"י. וזה לשונו של הרח"ו תלמידו:
"ענין מנהג שנהגו ישראל ללכת ביום ל"ג לעומר על קברי רשב"י ור"א בנו אשר קבורים בעיר מירון כנודע ואוכלים ושותים ושמחים שם. אני ראיתי למוז"ל שהלך לשם פ"א ביום ל"ג לעומר הוא וכל אנשי ביתו וישב שם שלשה ימים ראשו"⁶⁰ של השבוע ההו' וזה היה [ב]פעם הא' שבא ממצרים. אבל אין אני יודע אם או היה בקי ויודע בחכמה הזו הנפלאה שהשיג אח"כ.
והה"ר יונתן שאגי"ש [ז"ל] העיד לי שבשנה הא' קודם שהלכתי אני אצלו ללמוד עם מוז"ל, שהוליד את בנו הקטן שם עם כל אנשי ביתו ושם גילחו את ראשו כמנהג הידוע ועשה שם יום משתה ושמחה.

גם העיד [לי] הה"ר אברהם הלוי [י"ץ] כי בשנה הנו' הלך גם הוא שם והיה נוהג לומר בכל יום בברכת תשכון נחם ה' אלהינו את אבלי ציון כו'. וגם בהיותו שם אמר נחם כו'. ואחר

56 עבודת ישראל, איזמיר תצ"ו, דף א, א.

57 י"מ טולידאנו, שריד ופליט, תל-אביב חש"ד, עמ' 77. טולידאנו מכר כתב-יד זה לספריית שוקן בירושלים. ור' וילנאי שם, עמ' שב.

58 עדות ביהוסף, מהד' י' בן-צבי, עמ' 37; אגרות ארץ-ישראל, עמ' 304.

59 בימינו נוהגים חכמי הספרדים, לדברי ברסלבסקי, להתכנס במירון "קודם שבועות וכן ביום כ"ה באלול כדי לסיים את הזוהר, עורכים סעודת מצוה ומדליקים משואות על גג הקברים". לחקר ארצנו, עמ' 345.

60 יש מי שרצה לתקן ולומר "ימים אחרונים" (ר' אהרן פיריאר, מעיל קדש ובגדי ישע, הגהות על שער הכתנות, ירושלים תרמ"ה, דף נט, ג). ודבריו אינם נראים.

הנהגות מקובלי צפת במירון

שגמר העמידה א"ל מוז"ל כי ראה בהקיץ את רשב"י ע"ה עומד על קברו ואמר לו אמור אל האיש הזה אברהם הלוי כי למה אומר נחם ביום שמחתנו, והנה לכן הוא יהיה בנחמה בקרוב ולא יצא חדש ימים עד שמת לו בן א' וקבל עליו תנחומין.

וכתבתי כל זה להורות כי יש שרש במנהג הזה הנז' ובפרט כי רשב"י ע"ה הוא מחמשה תלמידיו הגדולים של ר"ע. ולכן זמן שמחתו ביום ל"ג לעומר כפי מה שביארתי לעיל⁶¹. שלוש עדויות חשובות נכללו כאן לפי סדר-הזמנים וכולן לא באו אלא כדי ליתן טעם לשמחה ביום מימי הספירה שהם ימי אבל. כל ענין לעצמו לא היה מספיק, ובצירוף כולם נמצא הרח"ו למד שיש שורש במנהג זה. בראשונה הוא מעיד שראה את האר"י שעלה למירון, והיה בקבר רשב"י שלושה ימים עם בני ביתו. מכאן שאותם ימים היו ימי שמחה. לא הספיק לו דבר זה. לפי שאז עדיין לא הכירו.

העדות השניה אף היא קדומה לזמן התוודעותו של הרח"ו להאר"י, מן השנה הראשונה לבואו לצפת. כלומר בשנת ש"ל. עדות זאת איננה שלו, אלא מה ששמע מפיו של אחד ה"חברים", הוא ר' יהונתן סאגיש, שהיה גדול בשנים משניהם. פרט נוסף בעדות זאת, שהליכתו של האר"י אותה שנה בל"ג לעומר למירון עם בני ביתו, היתה כדי לגלח פעם ראשונה את שערות בנו הקטן, ששמו משה ידוע לנו ממקום אחר⁶². הפעם לא עשה שם האר"י, כנראה, אלא יום אחד. עדות זאת יוצאת גם מעד ראייה אחר, הוא ר' אברהם הלוי ברוכים, שאף הוא נכח אותה שעה, כשבא האר"י בשנת ש"ל למירון לגלח את שערות בנו, וסיפר להרח"ו מה שאירע לו עם רבו. האר"י הזהירו לבל יתאבל ביום זה אלא עליו לשמוח בו. דברים אלה נמצאו להם כאילו עוד שלוש נוסחות ויש מי שרצה לדון אותם כדין מקורות העומדים אלה בפני אלה, אף-על-פי שלא נעלם ממנו ערכו של המקור העיקרי⁶³. וכל זה כדי להחליש את כוחה של העדות ולמעט חשיבותה. והנה ר' יעקב צמח⁶⁴ דברים הרבה כתב על-פי הזכרון מה שקרא בדמשק בכתבי הרח"ו, כיוון שלא הורשה להעתיק, והם נדחים מפני המקור עצמו. ברם, ענין ל"ג לעומר אין הוא אלא העתק מנוסח ס' הכונות שנדפס כבר בימיו. ספר "פרי עץ חיים"⁶⁵ סידרו ר' מאיר פאפירש תלמידו של ר' יעקב

61 שער הכונות, ענין ספירת העומר, דרוש יב, ירושלים תרס"ב, דף פז, א. על ענין זה ונוסחאותיו עיין מ' בניהו, האר"י וחוגו בצפת. המילים שבסוגריים מרובעים נוספו על-פי כ"י שער הכונות שברשות הרב יצחק דיין.

62 תולדות האר"י, סי' לה.

63 א' יערי, שם, עמ' 85–90. ובאמת יש נוסח שני שונה שדבריו צריכים לימוד (ס' הכונות, ויניציאה ש"פ, דף ג, ב) ובו נזכר ר' גדליה הלוי, גיסו של הרח"ו במקום ר' אברהם הלוי. נוסח זה אין יערי יודע עליו כלל, אף-על-פי שהוא נמצא גם בדפוס קושטא דף ד, א. ור' הע' 67. נוסח ס' הכונות מובא גם באגרת מספרת יחסותא דצדיקייא, שהדפיס ר' שמעון בר יעקב (ר' למעלה והע' 55) ויערי לא הרגיש גם בכך.

64 נגיד ומצוה, אמשטרדם תע"ב, דף סד, א. בספרו "לחם מן השמים" בכתב-יד, שאינו אלא לקט מנהגי האר"י, כתב ר' יעקב צמח: "טוב לילך למירון על ציון רשב"י בל"ג לעומר הוא ואשתו ובניו ולגלח שם בניו, כי יש שורש בזיירא זו". כ"י מונטיפיורי 340, דף 15ב.

65 שער ספירת העומר, פרק ז, דוברוונא תקס"ד, דף קפד, ד.

מ א י ר ב נ י ה ו

צמח וכבר לימדנו החיד"א שאין הוא נוסח דווקא⁶⁶. דברים שב"ספר הכונות ומעשה נסים"⁶⁷ אינם עניין לספר הכונות, אלא הם בחלק של שבחי האר"י שבראש הספר שאין הוא מקור ואין לסמוך עליו⁶⁸.

סתירות וחילוקים שבין הנוסחות, הן בטלות מעיקרן ולא היה מקום לדון בהם, אלמלא נאמרו, כדי שלא יבוא תלמיד טועה ויטה להם אוזן. דבריו של ר' יעקב צמח "נראה מכל זה שיש שורש בהשתתחות על קברי הצדיקים", לא נאמרו אלא משום שכך הבין את לשונו של הרח"ו בס' הכונות: "נראה מכל זה שיש שורש בזיירא זו". סבור היה שאין הכוונה להשתתחות על קבר רשב"י ביום ל"ג לעומר דווקא, אלא לעצם ההשתתחות על קברי הצדיקים. הוא הדין לנוסח ס' "פרי עץ חיים" שלשונו הוא לשון ס' הכונות, ובסוף דברי הרח"ו נוסף הסבר זה: "והטעם שמת רשב"י ביום ל"ג בעומר כי הוא מתלמידי ר' עקיבא הנ"ל שמתו בספירת העומר". זאת למד מן הסיפא: "כי רשב"י ע"ה הוא מחמשה תלמידיו הגדולים של ר"ע ולכן זמן שמחתו ביום ל"ג לעומר". זמן שמחתו הוא יום ההילולא⁶⁹, והרי יום ההילולא הוא היום שבו נפטר רשב"י. והנה "פרי עץ חיים" אינו אלא מהדורה של ס' "מאורות נתן" של ר' נתן שפירא. בכתבי־היד הרבים שנתרו מספר זה לא מובא ענין זה כלל ומכל שכן הטעם שניתן לו, והוא תוספת מספר עץ חיים, כפי המצויין בו⁶⁹.

אלא שלכאורה הדבר מוקשה: האר"י נהג שלא להסתפר בל"ג לעומר, אלא ערב שבועות. על־כך מעיד הרח"ו עצמו בשער הכונות. כיצד, איפוא, גילח את ראשו של בנו ביום ל"ג לעומר? דומה עלי שרשאים אנו להבחין בין מנהגו של האר"י לגבי עצמו, שמתעמים שבקבלה הידועים לו נמנע מלהסתפר עד סוף ימי העומר ולא בא לקבוע הלכה לאחרים. משהגיעה עת תספורתו הראשונה של בנו נהג בו כמנהג המקום. ועוד, דברי הרח"ו אמורים בראשית בואו של האר"י לצפת ואף הרח"ו לא ידע כיצד נהג רבו לפני כן, ואפשר שאף האר"י הסתפר בל"ג לעומר. ואכן בחיבור בקבלה מבית־מדרשו של האר"י כתוב: "והנכון כי היום הזה ראוי לשמות בו ושלא לומר תחנה כמו שהוא פשוט לחכמים הראשונים ומינה לא תזוע, והרוצה שלא לספר עד חג השבועות אינו פוגם בו"⁷⁰. מכאן משמע שגם לדעת המקובלים אין כל איסור להסתפר בל"ג לעומר. אדרבה, נתעוררה שאלה כיוון שהוא יום שמחה, כלום מי שלא מסתפר ביום זה אינו פוגם בו.

66 חיד"א, שם הגדולים, ערך הרח"ו ו"עץ החיים"; מראית העין, ליוורנו תקס"ה, ליקוטים סי' ה, סעיף ה, דף עה, ד.

67 קושטא ת"פ, דף ד, ב. במהדורה זו הובאו שתי העדויות הראשונות בלבד והעדויות השלישית הושמטה כיוון שכבר הובאה בראש הספר, בשבחי האר"י.

68 עיין לפי שעה מ' בניהו, ס' תולדות האר"י — מקור היסטורי, "תרבות וספרות", מוסף "הארץ", טז ניסן תשכ"ב.

69 ר' להלן והע' 85. מצאתי עתה בכ"י ליקוטים וייחודים של הרח"ו שברשותי, שהיה בידי ר' יצחק אבזמיל במצרים, הערה זו על הלשון "ביום שמחתי": "מעץ חיים... ביום שמועתי" (דף קא, א), הוא יום הפטירה. ואולי גירסא כזאת נמצאה בידי ר' מאיר פאפירש.

69 תוספת זאת אינה גם בס' "מחברות הקדש" (קארעץ תקמ"ג), שהוא חלק שני של ס' מאורות נתן. 70 בית מועד, כ"י בניהו, דף פו, ב. הטעם שהאר"י לא הסתפר בכל ימי העומר הובא בשער הכונות, שם, דף פו, ד. ור' להלן והע' 89, 90. על כל פנים ברור שתספורת הילדים דינה שונה. ר' הע' 80.

הנהגות מקובלי צפת במירון

הרח"ו כתב על תספורת הילדים בל"ג לעומר במירון "מנהג הידוע". מכאן שהיה נפוץ ומושרש לפני זמנו של האר"י, וכנראה שהמוסותערבים החזיקו בו במנהג זה ודיקדקו בו ביותר⁷¹. הם הגדילו השמחה, הירבו בסעודות ויצאו במחולות, עד שבאו לידי פריצות וזילזול. הסאה הוגדשה בימי מרן, וכשישבו ר' יוסף קארו ובית-דינו לדון בפרצות העיר הסכימו לבטל את המחולות. מסורת זאת מביא חיד"א בחיבורו הקטן "זכרון מעשיות ונסים". בנוסח ההסכמה נאמר: "שלא יעשו ישראל הערביים [המוסותערבים] מחול בל"ג לעומר על ציון רשב"י... ונראה למרן וב"ד שהוא ח"ו זלזול שאוכלים ומרקדים. ונכתבה ההסכמה ולא נחתמה. בלילה חלם מרן עם הרשב"י וא"ל שתבא מגפה גדולה בעבור זו ההסכמה כי רצונו שישמחו בהלולא, ולמחר קרע ההסכמה"⁷².

בימי מרן היו המונים נוהרים לקברו של רשב"י בל"ג לעומר. המוסותערבים היו יוצאים במחול והמקום הקדוש נזדלזל וחולל. כדי לשמור על המקום ולמנוע הוללות רצו לבטל את המחולות כדרך שביטלון חכמי ירושלים בזמנו של הנגיד שולאל, בימי ה"זייארה" על קברו של שמואל הנביא. בהסכמות שהיו כתובות על לוח בית הכנסת נמצא כתוב: "שלא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה מקום שמואל ע"ה וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין. וזה נעשה כי היו הולכים אנשים ונשים ושותים ומשתכרים. וגדרו בו משום חשש עברה כי מנהג המדינה שהנשים הולכות מכוסות פניהם ומעוטפות ובלכתן שם הולכות מגולות"⁷³. ההוללות בלבד, שורשה מנהג המוסותערבים וכל שיצאו עוררין, על המחולות יצאו ולא על "המנהג של ל"ג בעומר במירון". ובודאי שהאומר על יסוד מקור זה "שההילולא במירון נתחדשה והונהגה על ידי המוסותערבים... ורוח חכמי צפת לא היתה נוחה מהמנהג החדש"⁷⁴, אינו אלא מן המתמיהין. גם הרח"ו עצמו לא אמר דבר על עצם ההשתטחות שנתייחדה ליו"ם ל"ג לעומר, והעלייה בהמון לקבר רשב"י שבה נמצאו גם גדולי צפת והאר"י ותלמידיו, אלא ביקש לעשות סניגורין לשמחה והחגיגות במקום הקדוש⁷⁵.

והנה מה שקיצר כאן החיד"א מפורש במקום אחר. בספר תולדות האר"י שבכתב-יד מובא הענין כולו. וזה לשונו: "שוב יום א' והם לומדים, א"ל הרב [האר"י] לחברים: תדעו שהרבנים נתקבצו במעמד היום והם רוצים לבטל הלולא דרשב"י כאמור, שלא ילכו נשים מקושטות למירון, ואם ילכו אפילו בבגדי חול לא ילינו שם אלא הזקנות. ואם ככה יעשו ח"ו יבוא המגפה הגדולה ויכלה רעים וטובים. והשיב הרח"ו ולמה לא יגלה להם מר

71 ר' להלן בנוסח ההסכמה שנעשתה בימי מרן. ר' יששכר ן' סוסאן שאסף בספרו "תקון יששכר" (ויניציאה של"ט) מנהגייהם של המוסותערבים ומנהגי צפת בדרך כלל, אינו מזכיר דבר על ל"ג לעומר, ואין ללמוד מכאן שבימיו לא אחזו במנהג זה. אין בספרו אלא מנהגי שבת ומועד וקריאת התורה. וכל שיש בו, אינו מנהג ההמונות.

72 ר' למעלה, הע' 44.

73 מסעות ארץ-ישראל לר' משה באסולה, מהדורת י' בן-צבי, עמ' 83.

74 יערי, שם, עמ' 91. וחזר על כך פעמים אחדות, ר' גם עמ' 92.

75 יערי רצונו לומר שהאיסור אינו על צורת החגיגות דווקא אלא על עצם יום ל"ג לעומר (שם, עמ' 87). אך הוא עצמו מודה ואומר (בהמשך דבריו שם) שהכוונה על השמחה. אי בהירות מוחלטת שוררת בדבריו גם בעמ' 91.

מ א י ר ב נ י ה ו

את הדבר הזה להציל את ישראל. א"ל הרב אינם מאמינים בי. אמר הרח"ו אני אולך ואודיע להם. א"ל לך. והלך שם והודיע להם. מהם האמינו ומהם אמרו יבוא הרב פה ונראה דבריו. ושלחו אחריו ובא ודברו עמו שהם רוצים לעשות כן, לפי שבימים ההם יש שמחות וגילות ורננות במאכל ומשתה, ואם עבירה יצאנו (ו) אין ראוי לעשות כן. והשיב להם הרב: אמת אתכם ומה נעשה והרשב"י מרוצה בזה. וכמה שנים נוהגים לעשות כן וה"ו יקפיד עלינו ויבא הנגף בעם יו"י. אבל אני אומר לכם דבר, אם תאמינו לי, שבאלו הימים במירון לא יש ערבות אלא החוטא ימות לבדו. ואז בשמעם דבריו נמנו וגמרו לבטל הסכמה זו ונתבטלה⁷⁶.

אם היינו זקוקים לראייה נוספת לדבריו הברורים של הרח"ו, תבא עדות זו ותטפח פנים. האר"י החזיק במנהג זה ולא זו בלבד אלא שהתנגד גם לביטול החגיגות כיוון שלדעתו יש טעם גדול לשמוח ביום זה, ואין לבטלן בשל פגימות ותקלות חיצוניות.

לשוננו של הרח"ו, שכל שכתב הוא כדי להראות "כי יש שרש במנהג הזה", בא מחמת שנמצאו בצפת חכמים שלא החזיקו במנהג זה ולא נהגו בל"ג לעומר מנהג של שמחה. ודבריו מכוונים כלפי המפקקים. מעדותו של ר' אברהם הלוי ברוכים שאמר "נחם" בפני האר"י בקבר רשב"י ביום ל"ג לעומר שנת ש"ל, נמצאנו למדים שבצפת עדיין היו מקובלים שהתאבלו ביום זה, ובשנים שעברו ודאי שר' אברהם הלוי היה בוכה ומתאבל בל"ג לעומר⁷⁷. האר"י כיהה בו ובמקובלים כיוצא בו. ברם, מן הצד האחר, שנה אחרי שעלה האר"י לצפת, משהתודע אליו הרח"ו, שוב לא עלה להשתטח על קבריהם של רשב"י ובנו ביום ל"ג לעומר, שהרי הרח"ו שלא זה ידו מתוך ידו אינו כותב מה נהג האר"י אחרי שנת ש"ל, משהשיג כבר בחכמת הקבלה.

ואכן אין בידינו עדויות על גדולי צפת שהיו נוהגים להשתטח ביום ל"ג לעומר במירון לבד האר"י, ר' יהונתן סאגיש ור' אברהם הלוי ברוכים. אך כלום אין חכמי צפת אלה יוצאים ללמד גם על אחרים? אמת נכון הדבר שמפיהם של מקובלי צפת שדבריהם הובאו למעלה, משמע שהיו במירון בימים אחרים. אבל מכאן ועד המסקנה שמקובלי צפת לא נהגו כלל לבקר בל"ג לעומר במירון, רחוקה הדרך. מקובלים שביקשו להתייחד בלימוד ובתפילה בקברו של רשב"י, לשם קבלת השראה לגילוי רזי הזוהר, ההסתגרות יפה להם, ולא ימים שבהם כל אדם נמצא במירון. כל שכתבו מקובלי צפת, על מנהגי החברים כתבו, כלומר דברים שאחזו בהם אותם בני עלייה בלבד ולא ההמונות.

ה

אימתי נקבעה, איפוא, ההילולא במירון? לדעת יערי "הועברה חגיגה זו למירון ממקום אחר בארץ-ישראל [ממקום קברו של שמואל הנביא ברמה] שבו נתבטלה חגיגה עממית

76 ס' תולדות האר"י, מהדורת בניהו, חלק שבחי האר"י, סי' ד. מסורת זאת היתה בידיהם של יהודי צפת עד סמוך לימינו ועברו עליה גילגולים רבים. עיין הסיפורים שהביא יערי, שם, עמ' 99–100.

77 זאת למדתי מדייקו של החיד"א בלשון הסיפור "אפשר דהקפידא היה שהיה שם על ציון רשב"י והראיה שלא נעשו מקודם כשאמר בשנים שעברו". ברכי יוסף, אורח-חיים סי' תצג, ד.

הנהגות מקובלי צפת במירון

דומה מחמת גזירת השלטונות⁷⁸. סמוך לפני שנת ש"ל (1570) הוא לומד זאת גם מכך שאותם מנהגים שהיו היהודים נוהגים בהם על קברו ביום פטירתו בכ"ח באייר, נהגו אחר־כך ביום ל"ג לעומר במירון. והדברים מופרכים מתוכם מכל הצדדים. בשנת ש"ל כבר היתה מסורת של שנים רבות למנהג, והרח"ו שחי אז וקני הדור כר' יהונתן סאגיש, שהיה גדול בשנים מהאר"י, לא ידעו מקורו ובילדותם כבר היו נוהגים בו. חגיגות על קבר רשב"י בפסח שני נזכרו בשנת רפ"ב בספר מסעותיו של באסולה. ולא זו בלבד, מירון כמקום עלייה לרגל ידוע לנו למן המאה הי"ג ואין הוא בן תמורה מזמנו של האר"י. תקופה קצרה שלא היו יכולים יהודים לעלות לקבר שמואל הנביא לא ביטלה מנהג זה וחזרו לאותו מקום. וכבר לפני תקופה זו נלקח המקום מהיהודים פעמים אחדות⁷⁹.

ועוד, כלום אין השתתחות על קברי קדושים נוהגת בכל מקום ובכל זמן ומנהגים שווים נוהגים בהם. מנהג גילוח ראש הילדים לא נזכר בדברי הנוסעים היהודים הן בענין קברו של שמואל הנביא והן בענין קבר רשב"י. המקור היחיד הוא תשובתו של הרדב"ז⁸⁰. אבל גילוח הילדים על קבר רשב"י נזכר בדברי האר"י ואיני יודע מה כוחו יפה של המנהג על קבר שמואל הנביא. הטעם לתגלחת הילדים מפורש בדברי הרדב"ז: "לפי שהיו רגילין להביא נדרים ונדבות ונותני' משקל השיער לצורך המקום".

מנהג התגלחת על קברי צדיקים נוהג אף הוא בכל מקום ולא דווקא בקהילות ישראל. המוסלמים חוגגים את העלייה לקברי קדושיהם וגוזזים שם את שערות הילדים^{80*}. בכתב־יד 78 יערי, תרביץ, שם, עמ' 92–99. ואינו שם לב לדברי עצמו במקום אחר (עמ' 87), שכתב "כבר היה המנהג העממי קיים כשבא האר"י ממצרים".

79 ר' אגרת ר' יצחק ן' לטיף משנת ר"מ–רמ"ה בערך, אגרות ארץ־ישראל, עמ' 96. ופלא שמקור זה אין יערי מביאו בפרק החמישי שבו כינס דברי הנוסעים על מקום קברו של שמואל הנביא (תרביץ, שם, עמ' 93). המקום חזר לידי היהודים לפני שנת שס"א. הנוסע סאנדורסן מספר שבזמנו היו היהודים מביאים לכאן את "ילדיהם לגזוז את שערותיהם לשם הקדשה". מ' איש־שלום, במקום המצויין בהע' 33.

80 שו"ת הרדב"ז, חלק ב, ויניציאה תק"ט, סי' תר"ח, דף ג, ג. הטעם שנותן יערי לתגלחת "לזכר שמואל שהובא ע"י אמו חנה לבית ה' כאשר גמלתו" (עמ' 97, הע' 65) אינו של הרדב"ז. אורבא הרדב"ז כותב טעם אחר לגמרי. ולא זו בלבד, אלא שמתשובתו של הרדב"ז אין כל זכר למסקנה "שהיה נהוג לגלח את ראש הילדים בפעם הראשונה על קבר שמואל הנביא". מה שאין כן במירון. יתירה מזאת: שערות הילדים גולחו במירון בל"ג לעומר ואילו בקברו של שמואל הנביא, לא נאמר אימתי. תגלחת הילדים נוהגת היתה בחול המועד דווקא. וכך כותב ר' אברהם הלוי: "ומותר להשהות שמחת התגלחת שעושין לקטן עד המועד כדי להרגיל את השמחה במועד ומצוה נמי איכא בכך" (גן המלך בסוף ס' גנת ורדים, ח"א, קושטא תע"ה, סי' סב, דף קנו, ב). ובספר תקנות ירושלים כתוב: "נהגו לגלח הקטנים [במועד] בבית הכנסת בשמחה גדולה והספר יהיה ישראל עני" (דניו י"ט וחזו"מ, סי' עג, ירושלים תרמ"ג, דף נו, ב). ועיין המקורות המובאים בהערות של א"א הראש־ל הרב יצחק נסים יצ"ו בס' זכרונות אליהו לר' אליהו מני, ירושלים תרצ"ו, דף לו, א.

*80 למשל מנהג המוסלמים במארוקו, עיין LEGEY, Essai de folklore marocain, Paris, 1926, p. 101-102. לדבריה נוהגים לקחת את הילד במלאות לו ארבעים יום למקום קדוש בסביבה ושם גוזר הממונה על המקום את שערותיו. הורי הילד מעלים לו מנחה ודורות. אף בני ישראל בהודו נהגו לעשות זאת. בהגיע הילד לגיל ארבע או חמש שנים "יעשו יום משתה ושמחה". הנער נלקח לבית־הכנסת בתהלוכת פאר "ושמה יגלחו את כל ראשו במספרים... וישקלו את כל שערו בכסף או בזהב איש לפי ערכו ויתנו את כסף מחירו להקדש ביה"כ" או יחלקום לעניים" (ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, חלק ב, מנגצא תרל"ד, עמ' מז). והרי זהו הטעם שמצאנו בדברי הרדב"ז.

מ א י ר ב נ י ה ו

מצפת מזמנם של תלמידי האר"י נמצאת "תפילה נאה כשמגלחים הנערים". וזה לשונה :
"יהי רצון מלפניך ה' אלוהי האלוהים ואדוני האדונים שבזכות כל הצדיקים והחסידים מיום
שנברא העולם ועד סופו ובזכות תורתך הקדושה והטהורה, ובזכות תורתך [אולי צ"ל
מצוותיך?] ושמותיך הקדושים שבה, ובזכות מצות פאת הראש שציויתנו בתורתך : לא
תקיפו פאת ראשיכם, ובזכות הצדיק הקדוש הזה מורינו ורבינו ועטרת ראשינו ר' פלוני.
וכמו שזכה זה הנער לפאת הראש כן יזכה לתורה ולחופה ולמצות ולמעשים טובים ויורה
הוראות בישראל בחיי אביו ובחיי אמו אנ"ס [אמן נצח סלה]. ואומר מזמור הללויה הללו
אל בקודשו"⁸¹. תפילה זאת נתחברה ללא ספק בצפת ונמצאו למדים מתוכה שהתגלחת
לא נעשתה דווקא על קבר מסויים, אם כי יש להניח שהכוונה היתה לקבר רשב"י במירון.
יש, אפוא, יסוד להניח שאכן מקובלים ראשונים שבאו מספרד לתורכיה ועלו משם לצפת
הם אשר הנהיגו לימודים קבועים על קבר רשב"י במירון. מועד ההשתטחות במירון, גם
לפני שעמד קבר רשב"י במרכזם של המקומות הקדושים שבסביבות צפת, היו ימים
שבין פסח לעצרת שהם ימי "זיארה" ליהודי המזרח. תקופה זאת נבחרה בודאי בשל
היותם ימים ארוכים ויפים. הכל פורח בעונה זאת, החום אינו כבד ביותר והאוויר צח
ויפה לטיולים ולחגיגות. עיקרן של החגיגות במירון היו בפסח שני, הוא יום שלושים
לעומר. מבקרים שבאו ממקומות רחוקים או מחוץ לארץ לא הסתפקו ביום אחד, ולא תמיד
הגיעו בזמן⁸². מקורות שהובאו למעלה לימדונו שהיו עושים שם "ימים אחדים" (הנוסע
איש קנדיאה, בשנת רל"ג). באסולה, שמצא במירון בשנת רפ"ב יותר מאלף נפשות
"מדמשק... ורוב קהל צפת" שבאו "עם נשיהם וטפם", מעיד על עצמו "ועמדנו שם ב'
ימים וב' לילות חוגגים ושמחים". והאר"י בפעם הראשונה "ישב שם שלשה ימים ראשונים
של השבוע" שחל בו ל"ג לעומר. ואף במאה הי"ח היו מקובלי צפת "מקדימין ליום
הכניסה... וישבו שם שלשת ימים"⁸³. שלושה ימים הם מפסח שני, שאסור בהספד

81 כ"י ירושלים 8°539, דף 101ב.

82 וכך כותב בפירושו בנימין השני : "ביום שמונה עשר לחודש אייר בכל שנה ושנה יתרגו פה חג גדול.
כמה אלפים מאחבי"י הבאים לשם מארצות רחוקות ימים אחדים לפני היום הנזכר, יטעו אהליהם סביבות
המקום הזה והרבנים וקריאי העדה יקחו מקום מושבם בתוך הבנין העומד ממעל הקברים ובבתים
הסמוכים לו" (מסעי ישראל, ליק תרי"ט, עמ' 8. מובא גם בס' מסעות ארץ-ישראל, עמ' 588, ותממה
אני למה כל אלה שעסקו בפרשת ההלולא לא ציינו לדברי נוסע זה שתיאורו מדויק). אף ה"זיארה"
בקבר שמואל הנביא, אותם נוסעים עצמם ואותם מקורות אינם מציינים שהיתה דווקא ביום כ"ח לאייר.
בעל "יחוס אבות" כותב "באים עולי רגלים בחג השבועות"; הקראי משה בן אליהו הלוי מקרים
כתב בשנת תט"ו "ויחגו כמה ימים שירצו", ואילו ר' גדליה מסמיאטיץ מפרש יותר "וביום [כ"ח
באייר] מתחילין להלך אנשים ונשים וטף כמה ימים זה אחר זה... ומי שלא הלך כלל הולך אחר
ד' שבועות" (יערי, שם, עמ' 94—95). אם לגבי יום קבוע זה שכבר נמצא במסורת התלמודית כך, מה
נאמר ליום שנתחדש בתקופה מאוחרת מאד. יום כ"ח באייר אין יערי מערער חזקתו. מה שאין כן
לגבי ל"ג לעומר שאינו מודד לו באותה מידה. דבריהם של נוסעים אלה, ובייחוד של ר' גדליה
מסמיאטיץ, שופכים אור בהיר ויוצאים ללמד גם על הבעייה שלפנינו. כל מה שלמד יערי מן ההקבלה
לקבר שמואל הנביא הוא בטל ומבוטל וכל שלא למד עלינו ללמוד ממנו.

83 ר' להלן והע' 87*.

הנהגות מקובלי צפת במירון

ובתענית עד ל"ג לעומר, שאף בו אין אומרים תחנון, אין נוהגים בו איבול והותר בתספורת ובנישואין, כיוון שלפי המסורת הוא יום שפסקו למות בו תלמידי ר' עקיבא⁸⁴.
עמדו לו למנהג זה שני דברים. ר' שמעון בן יוחאי שהיה תלמידו של ר' עקיבא והתפילות, שלמן בואם של הספרדים הועתקו לקברו. מעתה שוב לא יום הכניסה (ט"ו באייר) היה עיקר, אלא הגמר ביום ל"ג לעומר. המון העם שראה את חכמי צפת והמקובלים עולים לעתים מזומנות למירון, אותם ראה וביקש לעשות כמותם ונקבע "יום שמחתו" של רשב"י. עד ימיו של האר"י היתה השמחה ביום ל"ג לעומר מנהגם של ההמונות ולא כל חכמי צפת לקחו חלק בה. כיוון שנהג כך האר"י וכמה מן המקובלים, נתקדש המנהג והתפשט וגם חכמי צפת, ואין צריך לומר המקובלים, עלו להשתטח במירון ביום זה. מנהג זה דחה את קודמו ושוב לא אחזו ביום פסח שני, שבטל טעמו.

שוב לא הבינו מהו "יום שמחתו" של רשב"י ופירשו דברי הזוהר "שמעו קלא: עלו ואתו ואתכנסו להילולא דרבי שמעון"⁸⁵, שמשמעותם לחוג את יום פטירתו. ודבר זה נמצא לו סומך בס' פרי עץ חיים שהתפשט במחצית השניה של המאה הי"ז. עד זמן זה לא מצאנו מי שיקרא לחגיגות ל"ג לעומר "הילולא". עד כמה שהשיגה ידי יכולני לומר שבפעם הראשונה נזכר מונח זה בעדותו של שליח צפת ר' שמעון בר יעקב, בשלהי המאה הי"ז. בזמנו יום הכניסה היה כבר ל"ג לעומר. ההמונים נשארו במירון לחוג שבעה ימים והוא

84 על עניין זה בפרוטרוט ראה מאמרו של א"א הראש"ל הרב יצחק נסים יצ"ו, עריכת נישואין ותספורת ביום העצמאות, בקובץ עלי עשור, ירושלים תשי"ח, עמ' טז—כא = סיני, כרך מג, תשי"ח, עמ' טז—כא.
85 זוהר האזינו, סוף אדרא זוטא, קושטא תצ"ו, דף רצו, ב. ר' אברהם גאלנטי מפרש ענין הילולא הנזכרת בזוהר כך: "בשעת פטירת הצדיק מתעוררים כל מעשיו שעשה בעולם וכל התורה שעסק בה וכל הייחודים שייחד בתורתו ובמעשיו כולם חוזרים ומתחדשים. והוא בסוד שאמר בפרשת ויחי בהלולא רבה דר"ש תהא מתקן פתוריה שנאמר לרי יצחק כי בודאי הוא הילולא רבה". (קול בוכים, איכה ה, ד; דף צח, א). דברים אלה נמצאים גם בפירושו של ר' אברהם גאלנטי לזוהר, פרשת יתרו. ושם הוסיף שהצדיק "דורש וכולם שומעים... ואפשר שזה רמזו רז"ל באומרם אגרא דהילולי מילי, שכר של אותה חופה, הוא מילי דאורייתא שחדש בעה"ז לדורשם שם" (ירח יקר, כ"י ירושלים 8°493, דף רלו, ב). ר' אברהם גאלנטי מביא גם מה ששמע מהאר"י בענין זה. עיין אזכרות ראשונות משמו של האר"י, סי' 8, האר"י וחוגו בצפת, חלק ב. בליקוטי ר' אפרים פאנצ'ירי מכתבי הרח"ו, כ"י האוניברסיטה קולומביה, בא פירוש זה להילולא: "סוד הלולא דצדיקי הוא כי ביום פטירת הצדיק אין עסק בכל העולמו' לעסוק בשום תורה כי אם במעשיו הטובים ובתורתו שחדש דומיא דכתובה הנק' בהלולא דחתן שאין נק' שם כי אם הכתובה ועסקי דחתן והכלה. וזמ"ש בגמ' אגרא דבי הלולא מילין. פי' מלין ודברים שחדש בתורה". (כ"י H—893 X, דף עא, א). דברים כאלה נמצאים גם בכ"י הגהות על הזוהר (ר' הע' 131), בפירוש לבראשית רי"ב: "ההוא יומא אקרי יום ה', יום שישמח בו ה' וייתחד עם שכינתו. והטעם כשהצדיק נפטר מן העולם נעשה למעלה ייחוד גדול לפי שמתעוררים כל התורה והמצוות שעסק בהם בחייו וע"י התעוררות הגדול נעשה למעלה ייחוד. ולזה ביום שנפטר רשב"י ע"ה נק' הילולא רבה" (כ"י ירושלים 8°1660, דף 212). ר' משה אלשיך, אף הוא תלמיד האר"י, פירש את הכתוב באיוב (ל, כג) על-דרך ההילולא האמורה בזוהר: "והנפש תלעג לרש [לגוף] ותלך צהלה ושמחה לחוג את חג אורות אשר עשה בחברת הגוף כנכנסת לחופה לפניו יתברי. כי על כך קראו בספר הזוהר אל פטירת נפש צדיק הלולא. וז"א [וזה אומר] כי ידעתי מות תשיבני לגוף, אך בית מועד והלולא לא לגוף כי אם לכל תי, הן נפש ורוח ונשמה הנשארים חיים, מה שאין כן לחומר". חלקת מחוקק, ויניציאה ש"ס, דף עג, ב.

מ א י ר ב נ י ה ו

הראשון שהשתמש כבר במטבע זו וקרא לאותם ימים "הלולא דבי ר' שמעון"⁸⁶. החכמים עלו גם הם בל"ג לעומר עם כל תושבי צפת, ונשארו עד שבועות, לשם לימוד ותפילה. דומה שהתפשטותו המהירה והגדולה באה כחמישים שנה אחר-כך, בעטיו של ס' חמדת ימים. בספר זה מובא בשם "ספרי הקדמוני" שיום ל"ג לעומר הוא יומא דאתפט' רשב"י ע"ה מן עלמא ונוהגים לקבוע בליל זה לימוד ברזין דחכמתא דיליה ובאדרא זוטא וששים ושמיים בהילולא דיליה"⁸⁷. ולא השגיהו ש"ספרי הקדמונים" אינו אלא ס' פרי עץ חיים. עדות אחרת מלמדת שסמוך אחרי תקופה זאת נהגו חכמי צפת לעשות במירון על קברו של רשב"י שלושה ימים לפני ל"ג לעומר. מהדיר "תקון לליל ל"ג לעומר" (שאלוניקי תק"צ), ר' רפאל פנחס ב"ר שמואל די-שיגורה מאיזמיר, תיאר בהקדמתו סדר הלימוד במירון. וזה לשונו: "ומילתא כדנא נהגו מימי קדם רבנן קדישי לאוקומי גירסא כל עבדי ה' העומדים על הר הגליל להאי גיסא הקרובים אליו באחריה דמר ניהו רבה מקדימין ליום הכניסה, עדרים עדרים אנשי צורה. שם יחנו סביב לאהלו לפני משכנו אלה מפה ואלה מפה זה לדרומו וזה לצפונה וישבו שם שלשת ימים ויקראו בספר דבר הלמד מעניינו כל שישנו במקרא אורייתא דמר... כוזהר הרקיע ושפ"ר התיקונים"⁸⁷.

צורת החגיגות כפי שנתגבשה אותה תקופה מפורשת בדבריו של הנוסע בנימין השני: "בליל יום שמונה עשר באייר תתחיל העבודה זו תפלה. בראשונה ילמודו בספר הזוהר ובחצות הלילה יתפללו תפלות מיוחדות בשיר ורננה ותגדל החדה עד אשר יתעוררו במחול משחקים עד אור הבוקר. בכל המקום הזה ישמע קול צהלה וחדוה... להגדיל שמחת החג ידליקו נרות רבות וביחוד מדליקים כלי נהרה גדול בחדר הראשון... המכיל בתוכו מאה מדות שמן זית זך. להדליק כלי הזה הנקרא הדלקה דר' שמעון יחשב למצוה רבה. ומוכרים הזכות בעד כסף רב... כמה מעשירי העם ינדבו את מלבושיהם השזורים בחוטי זהב וכסף לעשות מהם הפתילות להדליק הנרות... בעת אשר יברך הרב הנבחר את כל העדה בברכות החג יפתחו בני העדה את ידיהם לתת נדבות כסף... למשען לעדת ישראל

86 ר' למעלה והע' 55. ועיין גם מסעי ישראל, שם. באגרת מספרת מצא יערי ראייה עיקרית, משתי הוכחות מכריעות שהשתטחות על קבר רשב"י היתה "דוקא אחרי ל"ג בעומר" (שם, עמ' 83). ההוכחה השנייה היא דברי הנוסע ר' משה ירושלמי משנת תקכ"ט (1769), שכתב: "ובכל שנה בר"ח סיון כל ארץ-ישראל ממש באה למירון ועושים שם עד אסרו חג של שבועות ולומדים שם את כל הזהר הקדוש עד גמירא ומשתעשעים שם מאד" (מסעות ארץ-ישראל, עמ' 445—446). עדויותיו של ר' משה ירושלמי אינן מהימנות ביותר, הוא שמע ולא ידע מה ששמע ועירבב ענין הלימוד של מקובלי צפת, שהיו עושים בקבר רשב"י עשרה ימים קודם שבועות. אפשר שראש חודש סיון היה סוף החגיגות שהחלו בל"ג לעומר ומסתבר שבימיו יום האחרון היה נהוג במיוחד כיום הפרידה. ועיין הע' 82.

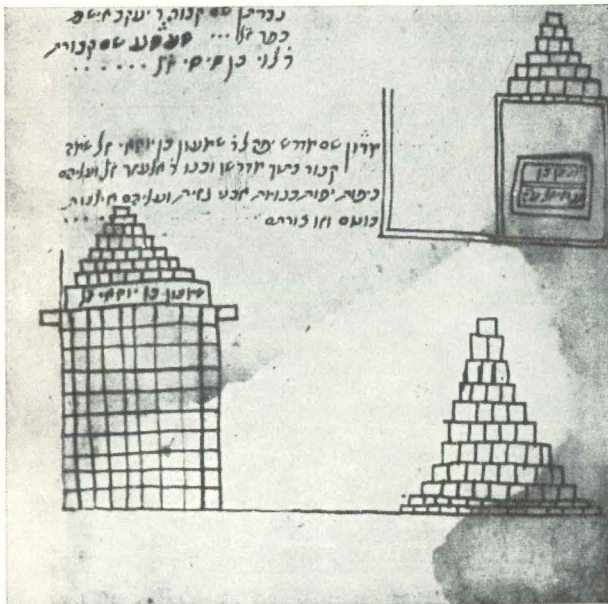
87 חמדת ימים, חלק ג, איזמיר תצ"א, סוד העומר, פרק ב, דף נד, א. יערי חיפש ספרים אלה ולא מצא "בשם ספר שקדם לו" (תרביץ, עמ' 89).

87* תיקון לליל ל"ג לעומר, דף ב, ג—א. הפרט בשער הוא לפ"ק — תק"צ. בהקדמה לפ"ג ויוצא תקפ"ה. ואין ספק שההקדמה והדפוס הם משנה אחת.

כגילת יחוס האבות והנביאים והצדיקים נכתבה כנראה בארץ ישראל בסוף המאה ה"ז או ראשית ה"ז כ"י ירושלים 1187 8°

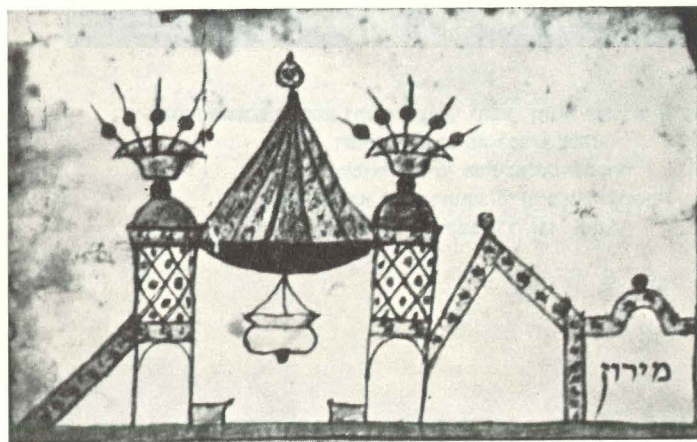
א

ב

יחוס הצדיקים הנקברים בא"י מאה י"ז כ"י גינצבורג 579

ג

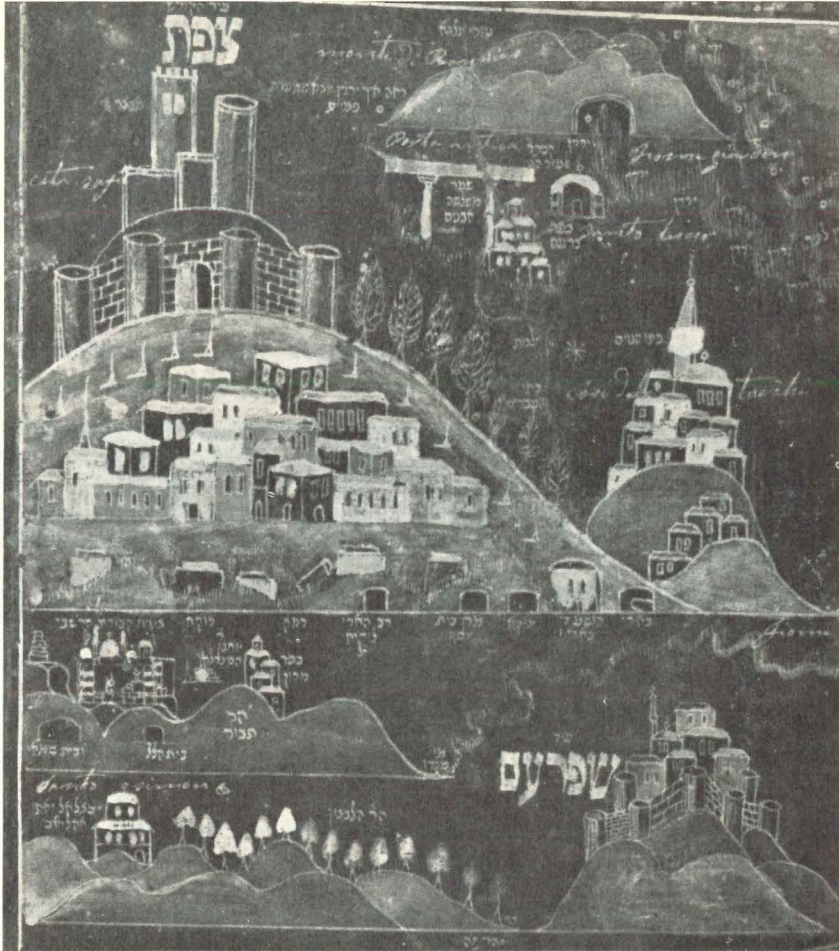

מפת מקומות הקדושים איטליה מאה י"ח כ"י בית המדרש לרבנים בניוירוק סימנים ראשונים להדלקה'

'אגרת מספרת יחוסתא דתקיפי וצדיקי והסידי ותנאי ואמוראי ארעא דישראל'
 הצייר כתב בסופה דברים אלה:
 'אני שמואל בן ישי מסיניגאליה העתקתיו
 מאחד שהובא מארץ רחוקה. חי ימים לחדש תשרי'
 מאה ה"ח. כ"י קמברידג' Add. 431

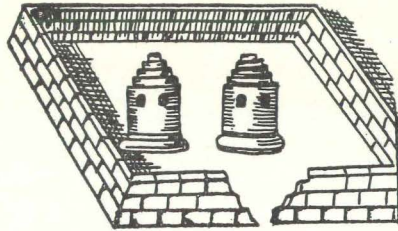

'צורת הארץ לגבולותיה'

מנחה היא שלוחה ממני איש ר"ש צעיר לימים נודד
 ממקומי אחרי הרעש [שנת תקצ"ט]... למעלת הגביר... יעקב בו עזיז הי"ו
 ממני חיים שלמה לוריא מטבריא ת"ו
 כ"י אוכספורד

ציוני רבי שמעון בר יוחאי
 ובנו רבי אלעזר במירוץ
 מתוך יחוס האבות והנביאים'
 שנכתב בשנת רצ"ז (וילנאי,
 מצבות קודש בארץ-ישראל, עמ' רצט)
 התאים הקטנים — לצורך מנורות שמן

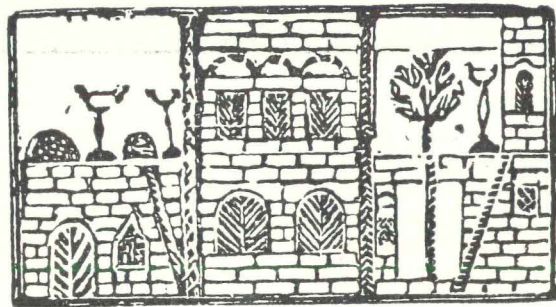

1

'אלה שמות הצדיקים הטמונים באה"ק'
 ציורו של רבי שניאור זלמן ב"ר מנחם שניאורסון
 כ"י ששון 1149 ג

2

3

ציור ציון החנא האלקי רשביי וריא בנו וריי

מתוך שער הספר 'טהרת הקדש' לרבי שמואל העליר . צפת תרכ"ד
 'פרקי אבות' . צפת תרכ"ה

הנהגות מקובלי צפת במירון

בעיר צפת וגם לכלכל כל צרכי הבנינים העומדים על הקברים". הנוסע מסיים את דבריו "ושמחה זו מה זה עשה... לא אדע"⁸⁸.

כל שסבר שההילולא נוסדה כיוון שיום ל"ג לעומר הוא יום שמת בו רשב"י, טעות היתה בידו. ולא זו בלבד, אלא שמקובלי צפת סוברים שימי הספירה הם ימי דין, לדעת הא"ר וחוגו מימי בראשית⁸⁹ ולדעת ר' משה ן' מכיר, ראש הישיבה בעין זיתון, משעה שהיו ישראל משועבדים במצרים⁹⁰. משום כך מתו בהם תלמידי ר' עקיבא. מיתתם היא, אפוא, מסובב ולא סיבה.

נתחבטו גדולים בענייניו של יום זה ונראים מכולם דברי החיד"א שר' עקיבא "יום ל"ג התחיל לשנות לרשב"י ורבי מאיר ורבי יוסי וכו'"⁹¹ ויאור להם שתחזור התורה ולכך עושים שמחה"⁹². בפירושו זה קדם לו המקובל האיטלקי ר' עמנואל חי ריקי, שחי שנים אחדות בצפת. ואלה דבריו: "ועל ידם [של חמשה תלמידי ר' עקיבא] ועל ידי ר' שמעון בן יוחאי שהיה אף הוא תלמידו נתקיים העולם. לפיכך אין להתאבל ביום זה כלל על החרבן שלא יענש אלא מצוה לשמוח שמחת ר' שמעון בן יוחאי. ואם דר בא"י ילך לשמוח על קברו ושם ישמח שמחה גדולה, וכל שכן אם הוא פעם ראשונה שמגלח ראש בנו ומניח הפאות שהוא מצוה"⁹³.

המנהג לחוג את יום ל"ג לעומר לא זו בלבד שלא היה נהוג בחוץ לארץ⁹⁴, אלא שכנראה לא היה רווח חוץ לצפת אפילו בארץ-ישראל, והשמחה היתה מיוחדת למירון על קברו של הרשב"י. ר' עמנואל חי ריקי פירסמו בשנת תפ"ז והתפשט בשנת תצ"א, משנדפס ס'

88 מסעי ישראל, שם. כב' הנשיא מר י' בן-צבי העירני על תיאור החגיגות במירון באגרתו של יוסף ב"ר שבתי שנשלחה לקאליש בשנת תקצ"ו ונדפסה בספר תולדות יהודי קאליש לישראל דוד בית-הלוי, תל-אביב תשכ"א, עמ' 323—326. עיין גם בשו"ת מהרי"ל, טל ירושלים, לר' יהודה ליביש, ירושלים תרל"ג, דף ט, ב — י, ב.

89 שער הכונות, שם; נגיד ומצוה, שם. ועיין גם דברי ר' חיים הכהן, תלמיד הלח"ו, בס' טור ברקת, אורח-חיים סי' תצג, אמשטרדם ת"ד, דף פט, א. והביא לשונו א"א הראש"ל הרב יצחק נסים יצ"ו, שם (ר' הע' 84), עמ' יז. ור' במאמרו דברי החיד"א עליהם.

90 עיין ר' משה ן' מכיר, סדר היום, ויניציאה שנת, דף עה, א. דבריו כבר הובאו במאמרו של ברסלבסקי, שם, עמ' 349; יערי, תרביץ, עמ' 92, ושניהם לא ציינו את המקום.

91 מקור הדברים בבראשית רבה סא, ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 659—660); יבמות סב, ב.

92 טוב עין, ליוורנו תקנ"ו, סי' יח, תצג, דף נב, ב. ועיין גם ספרו מראית העין, למעלה הע' 66. חיד"א עצמו כתב בספר שחיברו לפני הנ"ל: "יום ל"ג לעומר ירבה שמחה לכבוד רשב"י זי"ע כי הוא יומא דהלולא דיליה ונדוע שרצונו הוא שישמחו ביום זה". הוא מזכיר מעשה ר' אברהם הלוי "ומעשים אחרים אשר שמענו ונדעם מפום רבנן קדישי". ואפשר שהוא רומז גם להסכמת מרן. מורה באצבע, סי' רכג, ליוורנו תקס"ב, דף כד, ב.

93 ר' עמנואל חי ריקי, משנת חסידים, אמשטרדם תפ"ז, מסכת אייר וסיון, פרק א, סעיף ו—ז, דף קא, א. הוא מוסיף "ויהודר שאפילו בהיות שם החכמים הלומדים שלא ילך ללמוד על הציון שלו או של בנו לבדו אם לא יהיה צדיק גמור". ודומה שאף דברים אלה יסודם בדברי הא"ר שהובאו למעלה והע' 42.

94 המקובל ר' יוסף ידידיה ב"ר בנימין יקותיאל קרמי שישב במודינה וקיבל מהרמ"ע מפאנו והיה גיסו של ר' אהרון ברכיה ממודינה (עיין ספרו "כנף רננים", ויניציאה שפ"ז, דף ע, א), חיבר תפילות ופיוטים להגים ולימות השנה; הפיוט ליום ל"ג לעומר אינו אלא על תלמידי ר' עקיבא והשלום ולא נזכר בו דבר על רשב"י (שם, דף צז, ב).

מ א י ר ב נ י ה ו

חמדת ימים ובייחוד בשנת תקי"ד, משהדפיס ר' שמואל די שיגורה באיזמיר "תקון לליל ל"ג לעומר" שיסד וסידר אביו ר' יצחק ב"ר אברהם די שיגורה על-פי ס' חמדת ימים⁹⁵. באיזמיר היתה ההילולא נעשית כמו במירון, וכך מעיד ר' חיים פאלאגי: "ל"ג לעומר בכל תפוצות ישראל עושי' הלולא רבה על הקדוש התנא האלהי רשב"י זיע"א ובמדרשים יתנו דעתם החכם שלהם והגזברים לבל יעשו קלות ראש ח"ו בלילה הקדושה הלזו כי יהיה להם לפוקה ולמכשול, ובדוק ומנוסה דלא יתקיים המדרש ההוא... וזכור לטוב להגביר מסגני לוייה דעשה והתקין לדורות ללמוד הוזה"ק שלם בביתו ביום הזה בכנופיא כל הת"ח שבעיר"⁹⁶.

במאה הי"ח פשט המנהג בקהילות המזרח ובקהילות החסידים⁹⁷ ובמאה הי"ט נחשב מנהג קדום ונקבע בדפוסי הימים המיוחדים, שעם שהם ימי תפילה והתייחדות הם גם ימי ששון ושמחה.

המקובלים הוסיפו להחזיק בו על-פי רבם הגדול האר"י. ומי לנו גדול מ"מדרש חסידים ק"ק בית אל" בירושלים שתורת האר"י היתה שגורה על-פיהם של חבריו ועל-פיה ייסדו את מנהגיהם, והם היו עושים "לימוד בבהכ"נ בל"ג לעומר לכבוד התנא רשב"י זיע"א ובליל מ"ג לעומר, ליל פטירת שמואל הנביא ע"ה"⁹⁸.

מנהג המקובלים לעלות למירון לשם לימוד והשגה ותפילות כמעט שנשתכח בדור האחרון וצורה שצרו לו ההמונות⁹⁹, ההילולא והחגיגות ביום ל"ג לעומר, גברה על עיקרו ומטרתו ונתקיימה, עד שהפך יום ל"ג לעומר חג של כלל ישראל בכל מקום שהם.

95 מהדורות הרבה נדפסו מספר זה. יערי, תרביץ, שם, עמ' 89. ועיין למעלה והע' 87. השתתפות יהודים מארץ-ישראל בהילולא נזכרת לראשונה באגרת ר' יוסף סופר משנת תקכ"ד (ר' למעלה והע' 58).
96 ר' חיים פאלאגי, מועד לכל חי, שאלוניקי תרכ"א, סי' ז, סעיף ז—ח, דף לט, א. אף הוא מעורר לקרוא בס' שבחי רשב"י, בידי מהדורת שאלוניקי, טופס שלו, ובשער חתימת-ידו. אף הוא ציין מראייה-מקומות בווהר בגיליון.

97 החסידים קיבלו מנהגו של יום זה מס' חמדת ימים. ר' צבי אלימלך מדינוב כותב: "מנהג ישראל תורה הוא להדליק נרות ומאורות ביום זה [אשר רשב"י]... עלה לשמים מרומים והוא יומא דהלולא דיליה" (בני יששכר, מאמרי חדש אייר, ג, ב—ג). הוא מזכיר גם את החגיגות במירון: "נתאמת לנו מאנשי אמת אשר השמחה ביום הזה על ציון רשב"י הוא שלא כדרך הטבע, דכתיב אור צדיקים ישמח" (שם, מאמר ל"ג בעומר). ועיין יצחק אלפאסי, ל"ג בעומר בחצרות צדיקים, מחניים, חוב' ג, תשכ"א, עמ' 46—48.

98 "מנהגי הק"ק בית אל יכב"ץ [יכון בצדק]", הדפיס הראש"ל ר' אברהם חיים גאגין, ראש למקובלי בית אל בס' "דברי שלום" לר' רפאל אברהם שלום מזרחי, ירושלים תר"ג, סי' נח; מהדורת ירושלים תרמ"ג, דף [ג, א], תיאור סדר ל"ג לעומר בק"ק חסד אל בירושלים, עיני ר' פרג' חיים יהודה, ותתפלל חנה, חלק ב, ירושלים תר"ג, דף צז, א.

99 מנהגי ההמונות ביום זה במירון, אין כאן מקומם וכבר נכתב עליהם הרבה. עיין ברסלבסקי, שם, עמ' 351—352; וילנאי, שם, עמ' שד—שטו; יערי, שם, עמ' 98—101. בירור עניינם מבחינת ההלכה, בס' שדי חמד לר' חיים חזקיהו מדיני, אסיפת דינים, חלק ד, ווארשה תרנ"ו, מערכת ארץ-ישראל, סי' ו, דף ג, ג—ד, ג; חלק יח, פאת השדה, סי' א, דף ט, ג. ועיין ש"י עגנון, אלו ואלו, תל-אביב תשי"ג, עמ' תמ—תמט, וביחוד ההדלקה, שם, עמ' תסא—תסג.

הנהגות מקובלי צפת במירון

חידוש בנין קברו של רשב"י במירון

שאלה שלא היתה בידינו עליה תשובה היא אימתי נבנה הבנין על קברו של רשב"י. כל שידענו הוא שיכודו קדום הוא ור' אברהם גאלנטי ייצבו. והנה מצאתי עתה ארבע אגרות של ר' אברהם ב"ר משה קצבי, שנשלח בשנת תקפ"ה מטעם קהילת צפת לשם חידוש בנין הקבר של רשב"י ואלעזר בנו במירון. אגרות אלו תומכות השערתנו שכל שלא מצאנו שלוחים שיצאו לשם מירון לגולה, הוא משום שההסגר במירון נמנה עם מוסדותיה של צפת. ואכן זוהי השליחות היחידה הידועה לנו שנתייחדה כולה לשם קברו של רשב"י במירון ואין היא אלא מטעם "חכמי ורבני ופקידי ומנהיגי" צפת.

בחורף שנת תקפ"ה ירדו גשמים מרובים בצפת ובסביבותיה. בנין קברו של רשב"י התמוטט וכמעט שנהרס כולו. הגשמים החריבו גם "בתי כנסיות ובתי מדרשות" וקהילת צפת נמצאה במצוקה קשה. היא נזקקה להלוואות ברבית מאת הגויים לחידוש בנין מקום קברו של רשב"י, ושלחה שלוחים מיוחדים לשם כך. אין בידינו ידיעות על השלוחים האחרים מלבד ר' אברהם קצבי². הוא היה באיטליה בשנת תקפ"ו. אגרתו הראשונה נכתבה בפירנצי בחודש אדר ולפני כן עשה בליוורנו. מסתבר שאיזור שליחותו היה מדינות פראנקיה ויצא מצפת בשנת תקפ"ה או בשנה שלאחריה. קהילות ליוורנו ופירנצי נענו לו בעין יפה. סבור היה לבוא למדינה, אלא שחלה ושלח אגרות לקהילה ולר' דוד זכות בנו של ר' מזל טוב מודינה, רבה של העיר.

שליחותו של ר' אברהם קצבי לא באה במנין השלוחים. תקנה נעשתה באיטליה שלא יצאו השלוחים אלא כל עשר שנים (אגרת ד), וכבר היה לפניו שליח מצפת, הוא כנראה ר' מרדכי אשיאו³, וגבה את כספי הקופות. לפיכך הודיע לו ר' מזל טוב מודינה, שקהילת מודינה אין ידה משגת להרים תרומה חדשה. השליח השיב בדברי תוכחה, וצפה שתתרגש עליהם רעה אם יסרכו ליטול חלק בחידוש בנין קברו של רשב"י, ועוד שקהילות בסביבות מודינה, כגון ריגייו וקוריג'ו, נוהות הן אחריה ואף הן תמנענה מלשתף עצמן במצווה זאת. דבריו של השליח הרתיעו את אנשי מודינה ור' מזל טוב מודינה חזר והודיע לר' אברהם קצבי על הסכמתה של הקהילה. עתה ביקש השליח מר' מזל טוב שיפנה גם לקהילות הנ"ל, שמעשה קהילת מודינה בידיהן.

ר' אברהם קצבי היה מחכמי קושטא וחבר ועד "פקידי ארץ ישראל בקושטא". בחודש תשרי תקל"ה חתם עם פקידי חברון על אגרת שליחותו של חיד"א לאירופה, והוא שני

- 1 כשלושים שנה לפני כן, בשנת תקמ"ו, ירדו בירושלים גשמים עזים ושלג שגרמו הרס רב ובכללם נהרס בית הכנסת האמצעי. לשם בנינו נשלח בשנת תקמ"ט ר' אברהם אזולאי, בנו של החיד"א, לאירופה המערבית. עיין מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ב, ירושלים תשי"ט, עמ' תצא.
- 2 ספק אם יצאו שלוחים לתורכיה. בידינו נמצאים פנקסי קבלות של השלוחים ברודוס ובאדריאנופולי בשלימותם, ולא נזכר בהם דבר על ענין זה ועל שלוחים שהיו אותן שנים. עיין ש' מרכוס, פנקס שלוחי ארץ ישראל ברודוס, ירושלים א/ד (ספר פרס), תשי"ג, עמ' רלט-רמ; מ' בניהו, פנקס שלוחי ארץ ישראל באדריאנופולי, סורא, ספר ג, תשי"ח, עמ' 228.
- 3 עיין י' בן צבי, תעודות על שלוחי צפת באיטליה, בקובץ זה.

מ א י ר ב נ י ה ו

לר' חיים מודעי⁴. שמונה שנים אחר-כך, בחודש אדר תקמ"ג, חתם על אגרת שליחותו של ר' חיים אברהם ישראל זאבי⁵, ובתשרי תקמ"ד חתם עם פקידי צפת בקושטא על אישור כתב-שליחות צפת של ר' שלמה חסאן⁶. לא ברור אימתי עלה לארץ-ישראל. בעת שליחותו ודאי שהיה בגיל הזיקנה. כנראה שהתיישב בצפת. ברם בשנת תקצ"א נמצא באלג'יר בשליחות חברון⁷.

האגרות נמצאות באוסף זנה שבמכון בן-צבי בכתב-ידו של פרופ' יעקב מאן ז"ל ולא צויין עליהן מקומו של כתב-היד. דומה שנמצאו בתכריך כתבים ממודינה מר' ישמעאל הכהן, תלמידו ר' מזל טוב מודינה ובנו ר' דוד זכות מודינה, שכן רוב העתקותיו של מאן מחוג זה הן⁸. סבור הייתי שכתב-היד הוא מאסף HUC בסינסנאטי. מר דב ירדן, הממונה על כתב-היד בספרייה זאת, הודיעני שיגע ולא מצא כתב-יד זה. והריני מפרסמן על-פי העתקות של מאן בלבד.

א . מ ש ל י ח צ פ ת ל ק ה י ל ת מ ו ד י נ ה

ב"ה

האנשים האלה שלמים... ה"ה הגבירים הרמים פרנסים גזברים... לעומתם ינשאו החכמים השלמים הדיינים המצויינים וכל העוסקים עם הציבור לש"ש אשר אור להם במתא מודונה יע"א...

... חל"ת האר"ש זאת מאיתי צעי"ר המשתלח מעה"ק צפת תובב"א מאת חו"ר ופקידי ומנהיגי עה"ק הנז' על דבר בנין וקיום וחיזוק מקום מקודש מה נורא המקום הזה גדול אדונינו התנא האלקי דא רשב"י זיע"א, אשר שם בית האלקים שלש פעמים בשנה עולין במעלות כל חכמיה ורבניה⁹ מעה"ק הנז' אל הקדש פנימה להגות בספר הזוהר הקדוש, בשם זכות כל אחינו בני ישראל שבגולה יתובי יתבינן ברוכי מברכינן את שמם הטוב שיחיו לעד ששים ושמחים במשכנות מבטחים מלאים כל טוב אכ"ר.

וה"ן בעון זה שנתים והמטר היה על פני האדמה לרוב ודין גרמא כי הנפילי"ם¹⁰ היו בארץ רבו מספר. ואתיא מכללל מקומות מקודשים בתי כנסיות ובתי מדרשות, ואת עלית על כלנה מקום מקודש הבנוי על מערת אדונינו התנא האלדי דא רבי שמעון בן יוחאי ור"א בנו וסיעת מרחמוהי זיע"א אשר בית ישראל נכון עליהם כמעט לארץ הגיעו. ועל זה היה דוה לבנו כי צריכה רבה לקיום המקום הק' הנז' ואין ידינו משגת כי יד עניי אנן. והוכרחו במעשיהם חו"ר העיר הק' הנז' ללוות ברבית קצוצה מאת הגוים סך עצום ורב

4 רבי חיים יוסף דוד אולאי, שם, עמ' תמט.

5 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 595.

6 שם, עמ' 662.

7 שם, עמ' 685.

8 ראה גם ר' בן-צבי, שם.

9 עיין למעלה והע' 31א.

10 מפולות. על-דרך בראשית ה, ד.

הנהגות מקובלי צפת במירון

לחזק המקום הנז' ולפארו ולרוממו כמאז ומקדם, ואסמכוהו רבנן על נדבת אחינו בני ישראל הי"ו היושבים בחו"ל.

ובכן השלוחים יצאו אל כל המקומות אשר שם בני ישראל אחינו אנשי גאולתנו, ומכללם אנכי הצעיר באלפי שלחוני לקראתכם. ובבואי לק"ק ליורנו יע"א תלי"ת¹¹ עשו כנימוס ביתר שאת ויתר עז והפרישו מממונם נדבה חדשה הן מן הכלל הן מן הפרט. וכמו כן פה ק"ק פירנצי יע"א ה' ישמרם עשו בכל עוז ותעצומות. ואחר שגמרתי מפה נטיתי ללכת לקראתכם, ואולם דא עקא כי נחלתי ולא יכולתי ללכת. אי לזאת יעצוני רעיוני להודיע למעלתכם בזה כתב ידי למען יעשו עימי אות זה לטובה, לקבץ מאחד נדבה חדשה לשם גדול אדונינו רשב"י זיע"א הן מן הכלל הן מן הפרט, אחד האיש ואחד האשה יתנו לזה מנה יפה הרי זו עולה לכבוד ה' מקודש דא רשב"י, חוץ מן הקופה הקבועה לשם אדונינו התנא הק' הנז'. הכל כאשר לכל ישלחוהו לידי לפה פירנצי יע"א קודם חג הפסח. חזקו ויאמץ לבבכם אל ירך לבבכם כי דבר גדול כזה לאו כל שעתא ושעתא מתרחיש ויכולה היא שתגן אלף המגן עליכם ועל בניכם להצילכם מכל צרה וצוקה. בה' בטחתי שכה יעשו וכה יוסיפו ביתר שאת ויתר עז ותכף לקבלה אני אברך אתכם ...

כ"ד נא"ה דשו"ט¹² ברב עז ותעצומות. ביום אחד ועשרים לחדש אדר שנת ז"ה השע"ר¹³ לד' צדיקים יבואו בו ושלום.

צעיר המשתלח מעה"ק צפת תו"ב הצעיר אברהם בכמהה"ר משה קצבי ס"ט

ב. אישור רבה של קהילת פירנצי

מודיע אני נאמנה אליכם קציני עם יש', שזה החכם השלם מוהר"ר אברהם קצבי נר"ו הוא שליח נאמן מחכמי צפת יע"א על דבר קבורת רשב"י זיע"א. כמו שראיתי בכתביו שהביא משם וכאשר העידו לו ג"כ רבני ליורנו נר"ו בב"ד הצדק כפי הנהוג לשד"ר הנאמנים. וכדי שלא להרבות בהוצאות יתירות להקק"י שלהם, הנה הוא שולח מכאן אגרת הזאת, ומובטח אני שכל השומע יתן ויחזור ויתן כאשר עשינו גם אנחנו פה והמוסיף מוסיפין לו מ"ה¹⁴, וזכות רשב"י יעמוד לנו ולהם לעד אנס"ו¹⁵.

נאם הצעיר הכו"ח ביום א"ך לחדש אדר שנת התקפ"ז פה פירנצי.

חנניה אלחנן חי כהן¹⁶ משרת הקק"י

11 תהלות לאל יתברך.

12 כה דברי נאמן אהבתם, דורש שלומם וטובתם.

13 שנת תקפ"ז.

14 מן השמים.

15 אמן נצח סלה ועד.

16 נולד בריגיוו וקיבל מפי ר' שמשון נחמני. דרשן, משורר ומדקדק, חיבר ספרי לימוד הרבה בעברית ואיטלקית. ע"ע ר' מרדכי שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל, טריאסטי תר"ג, עמ' 104.

מאיר בניהו

ג . מהשליח לרבי דוד זכות מודינה

ב"ה 22 ח' אדר ש' 5587

מעין נובע מקור חכמה... הגביר החכם השלם הפץ חסד ומרבה להטיב כמהר"ר נר"ו...
מגן דוד¹⁷ יהיה בעזרו...

אותותי אלה באתי על חלות ממעלתו ע"ד מצוה ועשות חסד ובו בטח ליבי כי שמוע שמעתי את שמעו הטוב כי תלי"ת איש אמונות רב ברכות תומך עוזר ידיים רפות וברכים כושלות ומחזיק ביד שלוחי א"י הקדושה ת"ב. ועל זאת סמכתי לכתוב שורת"ם אלו לבקש מלפניו למען יעמד לימיני להיות לי מעיר לעזר בענין שליחותי. והוא הדבר כי אנכי הצעיר הח"מ שליח מעה"ק צפת ת"ו ע"ד בנין מקום קדוש בי כנישתא רבא העומדת על מערת גדול אדונינו התנא הקדוש רשב"י זיע"א. כאשר עיניו ישר יחזו בכתבים השלוחים תו"ד¹⁸ כדי למוסרם ליד ראשי הקהל הי"ו, למען יעמודו על מעמדם לעשות נדבתם הטהורה נדבה חדשה הן מן הכלל והן מן הפרט ולשלוח לידי כל הנקבץ לפה פירנצי יע"א. יען וביען כי אנכי לא יכולתי ללכת להתם כי איני בקו הבריאות דין גרמ"א דעצירא"ה¹⁹. אי לזאת שלחתי כתבים לכל האיטליא ותלי"ת כולם הם עשו ויעשו. אתיא אח"ל אח"ל ממעלתו למען ישתדל בכל עוז ותעצומות להזרזם שיעמודו על מעמדם לעשות נדבה חדשה...
תוך דנא יקבל כתב ריקומינדאסיון לשמו הטוב. ועוד כתב למע' הגביר הח' המרומם סי' שמואל הכהן ה"י וידרוש בשלומו מצדי וכה יאמר אליו: יען שלא יכולתי לילך להתם ולא זכיתי לראות פניו, אחלי יכוננו מאתי למען ישתדל בעדי ובשמי בדבר מצוה כזאת לעשות נדבה יפה מעולה מהקק"י... מעתה להרב מר אביו אני אשל"ם שלומי אמוני בשלמ"א לרב"א אלף ורבבה, ומחמת כי לא ידעתי את שמו הטוב לא באתי ביחוד, אך את זאת יעלה לראש כאלו כתובה לשמו הטוב ומלך מוחל וסולח... כ"ד נא"ה דשו"ט והוא איש צעיר המשתלח מעה"ק צפת תוב"ב.

זה שמי אברהם קצבי ס"ט

ד . מהשליח לרבי מזל טוב מודינה

ב"ה יום י"ג ניסן יולרנ"ו²⁰

המאור הגדול לנמשלת עטרת תפארת... הרב המובהק מ"ץ בק"ק מודונה יע"א כמהר"ר
מזל טוב מודונה²¹ יע"א...

17 ר' דוד זכות ב"ר מזל טוב מודינה, "מרבין תורה ודרשן מפואר בק"ק מודנא". חיבר ס' "זכר דוד" על המילה (ליוורנו תקצ"ז), שהוא אחד החיבורים החשובים ביותר של חכמי איטליה בזמנו, וכלולים בו מקורות יקרים בהלכה ובקבלה מכתבי"ד; לימודי ה', לימודי יסודות הדת לנערים, ריגיוו תקע"ד, תקפ"ד. ועוד חיבורים הרבה שנשארו בכתבי"ד. עיין גירונדי, שם, עמ' 78.

18 תוך דנא. 19 זאת הסיבה שנעצר מלכת למודינה. על-דרך ברכות ה, ב.

20 יזכו לשנים רבות נעימות וטובות.

21 תלמידו של ר' ישמעאל הכהן וישב על כסאו אחרי פטירתו. השתתף באסיפת הסנהדרין בפאריס בשנת תקס"ו. חיבוריו נשארו בכתבי"ד. ע"ע גירונדי, שם, עמ' 261.

הנהגות מקובלי צפת במירוץ

מאחר עלות גדול הש'... ע"ט לדבר דבר לפני אדוני המלך להודיעו מקבלה ואילך אות'ו²² כי טוב וראיתי את כל הכתוב לאברהם במחזה מהני מילי מעלייתא דמר... ואולם התבוננתי וראיתי באותיותיו תשובת ראשי עם קדש דברים שלא כסדרן הס כי לא להזכיר דברים כאלו מכמה טעמי ואנפי דחיקי. חדא כי טעותם זאת אשר אומרים כי חק נתן להם מעשרה שנים לעשרה, הלא יביטו ויראו כי חק זה לא ניתן אלא לדבר הקבוע תמידין כסדרן, אבל כי יקר"ה לפניך מקריים אשר לא טובים ומאורעות משונים, ובפרט על דבר קדוש כזה, לא ניתן ליאמר שיהיו פטירי ועטירי ליתן לזה. כי מי פטרם, הלא עם בני ישראל אתם ומן הדין אתם חייבים להעמיד ארץ ומלואה ובפרט לקיים ולחזק מקומות הקדושים, ואת עלית מקום מקודש כזה, ובודאי הגמור שעל זאת וכזאת לא תקנו הראשונים. זאת ועוד אחרת, כי התנאי הנו' אינו דוקא במח"ק²³, הלא הוא בכל ערי האיטלייא יע"א, וראשון שבראשון מתא רבתי ליוורנו יע"א. ואעפ"כ כשומעם ויחרדו חרדה גדולה עד מאד, והמה בחכמתם ובצדקתם נתחזקו ראשי עם קדש ויתנדבו נדבה כיד ה' הטובה עליהם ביתר שאת ויתר עז. וכמו כן עשו יחידי עם סגולה ק"ק פירנצי יע"א. ואם כן למה יפטרו עצמם בטענה שאין בה ממש. ועל מה שטענו כי קופת הקק"י ריקם ריקם, כמעט נעלם מהם משרז"ל אין ציבור עני²⁴. ואם באולי היה היה להם לב ליתן, היו יכולים להמציא אלף המצאות ולעשות נדבה יפה ולא להשיב את פני ריקם. ואולם עינא דשפיר חזי כי ה' מנע הטוב מהם שלא יתנו לדבר מצוה כזאת ולא יקרא שמם עליה. ובאמת ובאמונה כי לא חרה לי כל כך על שמנעו עצמם מליתן לזה, כי ידעתי שסוף יתחרטו ע"ד כזה ואחריתה מרה כלענה. אך כל צערי שגרמו לי רעה לכל הערים אשר סביבותיכם, כי עיניהם תלויים להגרר אבתרייכו. והנה בעת"ה והיה כשומעם ימשכו את ידיהם מליתן, והם הנה גרמא בנויקין ונמצא בידם תרתי, לא די שהם לא עשו אלא שמנעו הטוב מאחרים.

ובכן עתה עתה באתי לגלות און לפני אדוני המלך שידבר על לב ראשי עם קדש דברים המתשיבים ולומר להם שהעצה היעוצה להם שלא יוציאו עצמם מכללות המתנדבים ולא יעלה ויבא לידם רעה כזאת. ואדרבא יתחזקו ויתאמצו בכל מאמצי כחם לעשות טובה עמנו ולקיום המקומות הקדושים, וזכות התנא הק' יגן עליהם להצילם מכל צו"ץ²⁵. אתאן לסיפא כדי שלא הארי"ך טרח"א²⁶ למעכ"ת לא באתי יותר בארוכה ותן לחכם ויחכם, ועיני אדוני ראות ויודעות כי לא יפה המה עושים, ועליה דמר החיוב מוטל לבטל סברתם ולהוכיחם על פניהם ולזרוזם ולחזקם למען יעמדו על עמדם לעשות הנדבה ככל אחיהם בית ישראל אשר עשו. וסלה נא אנכי מבקש מאת פני אדוני ויבא שכמ"ה²⁷.
ובכן אצא מלפניו כצאת המברכים. ואני תפלה אל אלקינו שבשמים יעזרהו ויפלטוהו...

22 אותיותיו, כלומר אגרתו, על-דרך שמות ב, ב.

23 במחנה קודשם.

24 עיין ירושלמי גיטין, פרק ג, הל' ז.

25 צרה וצוקה.

26 מליצה על-דרך טעמי המקרא מאריך, טרחא ורוצה לומר שכל המאריך גורם לטרחא.

27 שכרו כפול מן השמים. מליצה על-דרך בראשית לג, יח.

מ א י ר ב נ י ה ו

מעתה לנהירו דעינין חמיד לבאי בנה של מלכות נר"ו אנכי אשל"ם לו תשלומי ארבעה וחמשה ור"ב²⁸. לכל ראשי הקק"י יש"ר²⁹ ור"ב... כ"ד העבד המצפה לתשובה מעלייא בקרוב צעיר המשתלח מעה"ק צפת"ו.

צעיר אברהם קצבי ס"ט

ה . מה שליח לרבי מזל טוב מודינה

ב"ה יום עש"ק 7 ח' זיו ש' גברי כח עש"י דבר"ו³⁰ לפ"ג.

יושב בסד"ר עליון למעלה למשכיל בחכמה ובתבונה... החכם השלם כמה"ר מזל טוב מודונא, דינא ק"ק מודונא נר"ו...

עטי המדבר"ה מהודענא מקבלה ואילך עט"ו ע"ט דודים והמה היו לי למאורות... שש אנכי בראותי כי תלי"ת העיר ה' את רוחו ואזר כגבר חלציו לדבר על ראשי עם קדש ה"י ע"ד מצוה לקיום וחיוזוק בנין מקום קדוש זיע"א, והמה ה"י ה' עליהם יחיו לא מאנו לעצתו ויטו את אזנם לשמוע בלימודים לימוד ה'. ואען ואומר תשואות חן חן רב חנינ"א ורב חסד"א מן השמים יבא שכרו כומ"כ³¹, וזכות אה"ק וזכות התנא הק' אדונינו התנא האלהי רשב"י ור"א בנו וסיעת מרחמוהי המה יהיו ל"ו לעזר ול"ו להועיל בכל פינה אשר הוא פונה ידו בצלחת בצל"ח העודף.

הנה בעת"ה אחל"י יכוננו מרו"מ שימהר יחישה מעשהו לשלוח הנדבה הטהורה של הקק"י הי"ו לפה ליורנו יע"א ליד מע' הגביר סי' אליהו מודונא ה"י, וכשיעלו לידו הרי הם כאלו עלו ובאו לידי. ואולם את זאת אבקש מלפניו בבקשה ממך נא גבור שיהיה דבר ראוי והגון לפי כח הנותן וכח המקבל. בטחתי בה' שכה יעשו וכה יוסיפו ביתר שאת וביתר עז. מעתה לכל ראשי עם קדש אדברה נא שלום... ואל שדי יתן לכם רחמים ויריק לכם ברכה עד בלי די. חזקו ויאמץ לבבכם לשלוח מנה יפה ראויה להתכבד ואל תבישוני. בטחתי באהבתכם ובחמלתכם שכה תעשו וכה תוסיפו ביתר שאת ויתר עז. מעתה תשובתכם מהרה תצמח לידי הגביר סי' אליהו מודונא...

הכ"ד נא"ה עבדו ומוכן לשרתו והוא הצעיר מכל בית אבי אברהם קצבי ס"ט

אחלה פנ"ק בעשר חלו"ת שיעבור בסל"ח לכתוב לע"ת ריגיו וקוריגו יע"א, יען שהם כתבו לי שהם נגררים בתר ק"ק מודונא. ובכן כעת צריך להודיעם. בטחתי שכה יעשה ויבא שכמ"ה, והכל ישלחו ליד סי' אליהו מודונא ה"י פה ליורנו יע"א.

על גבי הכתב :

Sig. Mazaltob de Modena
Modena di Livorno

28 ורוב ברכות.

29 יהא שלמא רבה.

30 שנת תקפ"ז. תהלים קג, כ.

31 כפול ומכופל.

שמואל אביצור

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

עלייתה של צפת אחרי גירוש ספרד, הזקיקה כל שעסקו בתולדותיה לדברים שברוח. ביצירתם של חכמי צפת בנגלה ובנסתר ובהנהגותיהם. ואילו חקר הסיבות לגידולה של העיר, כיצד הפכה לעיר הגדולה והמפותחת שבארץ־ישראל, שבה נמצא ריכוז יהודי הגדול שבאסיה, וכיצד היתה לה לקהילה יכולת להחזיק ולכלכל בעלי התורה הרבים שבקרבה, לא ניתנה עליו הדעת, ולא התעמקו החוקרים להבין את אופיו ומהותו של החומר שקיים את הרוח. שלמה רוזאניס¹ הקדיש בספרו מקום גם לחיים הכלכליים שלה, תעשית הבגדים ואריגי הצמר, אלא שאופיו הכולל של החיבור חייבו להצטמצם בתיאור העובדות ולהימנע ממסקנות; יעקב כנעני² עסק בחקר חיי הכלכלה של צפת בתקופת עלייתה ושקיעתה, כינס חומר עובדתי רב, אבל לא השכיל לעמוד על משמעותם הכלכלית והחברתית של המקורות. קטעים על ארץ־ישראל מספרי מסעו של התייר התורכי אולייה צ'ליבי³, שתורגמו לאנגלית מן החלק המודפס ומכתבי־יד שטרם פורסמו, הוסיפו נתונים חשובים, אם כי לא מדויקים מבחינה מספרית, לידיעותינו על צפת. עליהם נוספו פרטים שונים מפנקסי המיסים שבאר־

כיונים התורכיים שפירסמו ב' לואיס⁴ וא' הד⁵.

פריחתה הכלכלית של צפת לא נשארה עלומה מבחינת הנושא. המקורות החדשים הוסיפו על הישנים, ונמצאנו למדים שיהודי צפת עסקו במלאכת הבגדים, כלומר בייצור אריגי צמר, אבל אופייה וממדיה של מלאכה זו, ערכה ומשקלה הכלכלי והחברתי בעיצוב חיי העיר וקביעת גודלה וגורלה, נשארו בחינת נסתר שיש לעמול כדי להבינו. חסר זה הוא מטרתו של המאמר. להבנת הדברים, ביחוד הרקע להתפתחותה וחורבנה של קהילת צפת, מן ההכרח לעקוב גם אחרי תהליכים כלכליים, חברתיים ומדיניים שהתרחשו הרחק ממנה, אבל היתה להם השפעה על גורלה.

א. לתולדות ייצור האריגים בשלהי ימי הביניים

ייצור האריגים באירופה, וכן במזרח, הפך בסוף ימי הביניים לתעשייה המפותחת והמצליחה ביותר. תהליך זה גבר בתקופת הרניסאנס והתחזק במאות השנים שלאחר מכן. העלייה ברמת החיים; האצולה הפיאודלית והעירוניים האמידים, להוטים היו ללבוש בגדי־הדר, ומעמדו וערכו של האיש בחברה תלוי היה לא מעט בלבושו. נדרשים ביותר היו אריגי צמר. באירופה גידלו פשתן ועשו אריגים ממנו, אלא שמשקלם היחסי של אריגים אלה היה קטן

1 דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק א, תל־אביב תרצ"ז; חלק ב, סופיה תרצ"ח.

2 החיים הכלכליים בצפת וסביבותיה במאה השש־עשרה וחצי המאה השבע־עשרה, ציון, מאסף, ספר ו, ירושלים תרצ"ד, עמ' קע ב—ריז.

3 St. H. Stephan (translator), Evliya Tshelbi's Travel in Palestine, The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Vol. 4–5, 1935, 1936

4 B. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, Jerusalem, 1952

5 א' הד, תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ו, ירושלים ב'ה, תשט"ו, עמ' קכה—קלה.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

למדי. ארצות המזרח הצטיינו בייצור אריגי כותנה ומשי שנשלחו בכמויות גדולות לאירופה. גם באירופה התחילו לפתח את תעשיית המשי. ברם, שלושה סוגי אריגים אלה לא הגיעו מבחינה מקומית אף לא מבחינה בין-לאומית לאותו מעמד שכבשה לעצמה תעשיית אריגי הצמר.

סוגים שונים של תוצרת עדינה ויקרה מחומר גלם משובח, שנעשו בו מלאכות רבות ואשפרה פותחו בענף זה, שפירנס מספר רב של אנשים. תעשיית אריגי צמר התפתחה לא רק במקומות שהיה מצוי חומר גלם מקומי, אלא גם במקומות שנוקקו להביאו ממרחק, כגון איטליה ופלאנדריה (הצמר הובא מספרד ומאנגליה). רבע מייצוא הצמר האנגלי (24%) ייוצא לאיטליה, אף-על-פי שמחיר הגלם המובא היה יקר ביותר⁶. לעתים היה הקונה בויניציאה משלם עבור הצמר פי שמונה ממה ששילם הסוחר האנגלי, שקנה אותו בערי השדה של ארצו.

עתים חלו עיכובים בדרך התרחבות תעשייה זאת, וביחוד במקומות הרחוקים ממקורות הגלם, כגון איטליה, אבל מבחינה כללית, היה ענף זה בקו עליה מתמיד. סימן היכר למעמדה הכלכלי של מדינה נקבע לפי מקומה וממדיה של תעשיית אריגי צמר במשקה, כיוון שהיה עליה להוציא חלק ניכר מאוצר הזהב שלה ליבוא אריגים אלה מבחוץ. ערכו של ייצור אריגי הצמר באנגליה, ולאחר מכן בצרפת, ואף בכמה מדינות ונסיכויות אחרות, עלה כמה מונים על שוויה של התוצרת החקלאית הכללית מחוץ לצמר, והיווה את החלק הארי של ההכנסה הלאומית.

במאות הט"ו והט"ז ניתנה דחיפה חדשה להתפתחותה של תעשייה זאת הן בשל עלייה נוספת ברווחתן ודרישותיהן של השכבות האמידות והן בעקבות גילויי-ארצות, פתיחת דרכים ימיות וכיבושים קולוניאליים. חלה עליה בייצור אריגי צמר במקומות רבים ובעקבותיה גם התחרות בין שני הספקים של צמר מעולה לארצות אירופה, אנגליה וספרד. התפתחותה המהירה של תעשייה זו, המבנה המיוחד שלה המורכב ממלאכות רבות הדורשות מומחיות, והתרכזותה גם במקומות המרוחקים ממקורות הגלם, גרמו לניתוק גמור בין היצרנים, שכל אחד מהם מלא רק תפקיד אחד ומוגבל בייצור, לבין יצרני הגלם והצרכנים, שהיו לא רק מבני ערים או מחוזות אחרים, אלא גם נמצאו בארצות זרות. נוצר מצב שהמתווך, ספק הגלם או המשווק, שלטו בתעשיית אריגי הצמר. הסוחר נעשה לבעליה של תעשייה זו, מפיו חיו בעלי מלאכה או האכרים שעסקו בתהליכים שונים של הייצור (ר' להלן). כך התפתחה התעשייה הביתית, שהעוסקים בה עשו את מלאכתם בבתיהם בשכר כולל ובכלי עבודה שלהם וקיבלו את הגלם, או את המוצר המעובד בחלקו, מהסוחר מארגן התעשייה. עם גמר המלאכה היו חוזרים ומוסרים לו את האריג המעובד. צורה זו של ייצור היא שלב ראשון בהתפתחותה של המנופקטורה והתעשייה המאורגנת המושתתות על בעלי הון ופועלים שכירים⁷.

E. Power — M. M. Postan, English trade in fifteenth century, London. 1933, p. 39 6
Domestic Industry; domestic system. פרטים על התעשייה הביתית והתפתחותה ההדרגתית של 7

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

ב. התעצמותה של תורכיה וגירוש יהודי ספרד

חתפשטותם של התורכים בשטחי השלטון הביזאנטי והממלוכי, ואחרי כן גם באיזורים מרוחקים באסיה, אפריקה ואירופה, עשו אותם לגורם חשוב במדיניות ובכלכלה. הקיסרות העותמאנית הלכה והתרחבה, הן בשטח והן בכלכלה, עד המחצית השנייה של המאה הי"ז. אריגי צמר יקרים נדרשו בשביל השכבות האמידות שהכנסתם היתה מרובה וכסף רב הביאו משלל המלחמה. ההיצע לא הדביק את הביקוש, בעלי האחוות באנגליה הרחיבו את ענף הצאן, כדי לספק את הביקוש הרב לצמר עבור האריגים היקרים ובעקבות כך בא תהליך "גידור" אדמות הכלל. נוצרו תנאים טובים להתפתחותם של מרכזי תעשייה חדשים, ביחוד במזרח.

בספרד התפתחה תעשיית אריגים ענפה ובפרט אריגים מהצמר המעולה ביותר של כבשת המרינו. שלישי מאוכלוסייתה של קאסטיליה התפרנס מתעשיית הצמר.⁸ בין המלאכות שעסקו בהן, יהודי ספרד תפשה האריגה מקום ראשון.⁹ יהודי ספרד ופורטוגאל שגורשו ראו במלאכת האריגה מקור עיקרי לפרנסתם בארצות פזוריהם. תורכיה היתה אז ארץ מפגרת וזקוקה לפיתוח, המדינה עם מנגנונה הצבאי והאזרחי נזדקקו ללבוש טוב, "מודרני", ומחירו היקר לא מנע מהם להתהדר בו; אריגים יקרים לא זו בלבד שנעשו מהם מלבושים שנשמרו שנים רבות, ואבות הורישו אותם לבניהם, אלא שהיו גם השקעה בטוחה לכספים. כל זה הביא ליצירת מרכז יהודי גדול בשאלוניקי, אשר התבסס על תעשיית אריגים דוגמת אלו שהובאו לארצות המזרח דרך ויניציאה.

שאלוניקי עיר נמל וצומת דרכים, נתברכה גם בתנאים טכנולוגיים נוחים לתעשייה זו — אפשר היה להשיג כאן חומר גלם, צמר טוב שיכול לשמש תחליף לצמר של כבשת המרינו והמינים המשובחים האנגליים. בלעדי זאת לא היתה מתפתחת תעשיית האריגים בשאלוניקי; ולאחר מכן גם בצפת. בתעשיית הצמר עבדו רבים שלא היה להם מקצוע נדרש במזרח או אמצעי קיום אחרים, וניצלו מאבטלה וניווון. אחר זמן נוצרו כמה מרכזים קטנים בערי רומיליה (תורכיה האירופית), באיים האיגיים (רודוס) ומעט גם בתורכיה האסיאתית. כיבושה של ארץ-ישראל על-ידי התורכים, כמיהתם של מגורשים ואנוסים לשעבר החוזרים בתשובה להתיישב בארץ-ישראל וכנראה ריבוי הנזקקים שהתחילו לחפש דרך להיקלט במקצוע זה (יתכן שקיוו לתנאים טובים מאלה שבשאלוניקי), גרמו לפיתוחה של תעשיית האריגים בצפת. על אלה יש להוסיף את התנאים הטבעיים הנוחים של צפת לתעשייה זו.

E. Lipson, The history of the woolen and worsted industry in England, London, 1921, p. 36-41; G. Unwin, Industrial organization in the 16th and 17th centuries, Oxford, 1904

Брокгауз-Эфрон, Энциклопедический Словарь, С-Петербург, 1897, том 8 xxxviii, стр. 558

9 " בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תש"ה, חלק א, עמ' 135.

שמואל אביצור

ג. ריכוז תעשיית אריגי הצמר בצפת

נוסעים שביקרו בארץ-ישראל בתקופה שקדמה לעלייתה של צפת, מציינים שאורג יכול להתפרנס ממלאכתו בארץ, וכן מספרים על יבוא אריגים יקרים מויניציאה. אניות ויניציאה-ניות היו מביאות מתכות יקרות (כסף וזהב) ופשוטות (נחושת וברזל) ובעיקר בגדים רבים ו"עבים"¹⁰. הפרנסה הבטוחה ביותר לבעל הון כלשהו בדמשק היתה חנות בגדים, כלומר אריגים. אריגים מויניציאה אפשר היה לקבל בהקפה למכירה¹¹.

צפת נבחרה לתעשיית צמר ולא ירושלים, שהיתה מוקפת חומה ומצב הבטחון בה היה טוב יותר, כי צפת קרובה יותר לים. יפו היתה עזובה כמעט, ונמלה של הארץ היתה צידון הקרובה לצפת. צורכי המחיה בצפת היו זולים, מה שאין כן בירושלים, שגם המסים בה היו כבדים יותר. כל אלה היו גורמים משניים. הסיבה העיקרית היתה שירושלים ויתר ערי הארץ (חוץ משכם) לא נתברכו בתנאים הטבעיים היסודיים הדרושים להתפתחותה של תעשיית אריג לפי הטכניקה של הימים ההם. לעבודות צביעה בקנה מידה גדול, וביחוד לבטישה המכנית שנעשתה בכוח המים (ר' להלן) דרושים היו מים זורמים, זכים ורכים. אלמלא פלגי עין פועם, מירון ויקים באפיק נחל דילבאי דאז, הוא נחל הטחנות לאהר מכן, בחלקו העליון של נחל עמוד ומעינות "עליונים" שבעיר ובסביבותיה ובכפר עין-זיתון, לא יכולה היתה להתפתח בצפת תעשייה זו. יכולים היו להקים בצפת כמה בתי מלאכה לאריגה, אלא שהמוצרים הבלתי גמורים צריכים היו להישלח לבטישה, צביעה ושאר עבודות האשפרה למקום אחר. מימיה של צפת היו, איפוא, חומר גלם יקר שבשלו היתה המרכז התעשייתי הגדול ביותר בארץ ישראל, ואולי הגדול והמפותח מבחינה טכנית בתורכה האסיאתית.

ד. גידולה של צפת

התעשייה הצפתית היתה מושתתת על ייצור אריגים בלבד. שם העצם בגד שבמקורות (בעיקר ספרי שו"ת) ובפי יהודי המזרח, אין משמעותו לבוש כי אם אריג¹². משמעות זו מצוייה גם במקורות הקדומים¹³. בצפת לא נכללה, איפוא, החייטות בין המלאכות. לחייטים נזקקו פרטים שתפרו לבוש לעצמם¹⁴ ולא התעשייה. אריגי הצמר נועדו ליצוא, תפירת מלבושים נועדה רק לפרטים.

10 אגרת תלמידו של ר' עובדיה מברטנורה שנכתבה בשנת רנ"ו (סוף 1495); א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג, עמ' 150.

11 משה באסולה (ביקר בארץ-ישראל ובסוריה בשנות רפ"ב-רפ"ג), א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 150.

12 לא הבחינו בכך אלה שעסקו בחקר תעשייה זו. עיין י' כנעני במאמרו הנזכר עמ' קפו, קצג, קצז. הנ"ל, הפועלים והפקידים בצפת וסביבותיה במאות הט"ז והי"ז, סיני, כרך כב, תש"ח, עמ' צד ואילך.

13 במדבר ד, ד-יג מופיעה המילה בגד שמונה פעמים במובן ארג; עיין גם משנה עבודה זרה ג, ט; כלים כז, ז-ח; ערלה ג, ג-ב.

14 הבחנה ברורה בין בגד-ארג לבין לבוש מוצאים אנו בתשובה של מהרשד"ם. מלבושים הם בגדים "שאנים בעולם", שכבר אינם ארג. שו"ת מהרשד"ם, חושן משפט, סי' קיח.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

מההיסטוריה של צפת הצלבנית שהיתה מבצר ולא עיר רבת אוכלוסין או מרכז תעשיתי ומדיני, קמה בימי השלטון הממלוכי עיר חדשה שבה היה המרכז המנהלי של המחוז ("ממלכה"), שהשתרע על פני כל הגליל וכלל גם חלק ניכר מדרום הלבנון (מצידון עד ג'נין). בצפת ובכמה מהכפרים בעיפורה היה ישוב יהודי, רובו מבני הארץ (מוסתערבים) ומיעוטו מיוצאי גלויות של ארצות הים התיכון.

הישוב היהודי היה יציב במספרו, לפחות בתקופה האחרונה לשלטון הממלוכי. הנוסעים היהודיים באותה תקופה מציינים שהיו בה 300 משפחות. מספר זה נזכר באגרתו של ר' יוסף דמונטניא¹⁵ משנת רמ"א (1481) ותלמידו האלמוני של ר' עובדיה מברטנורה בשנת רנ"ה (בירושלים היו 200 משפחות)¹⁶. מספר זה נמצא גם במסמכים מהשנים הראשונות אחרי הכיבוש התורכי. צפת נכבשה על-ידי התורכים בשנת רע"ז (1517) ובשנת רפ"א (1521) מצא בה ר' משה באסולה יותר מ-300 בעלי בתים, מהם ערבים, מערביים וספרדים¹⁷. בפנקסים התורכיים נרשמו בשנת 6-1525, 232 יהודים בעלי משפחות (רובם מוסתערבים מיעוטם מפראנקיה, מערב ופורטוגל) מתוך 960 בעלי משפחות שבעיר¹⁸. אין להניח כי המספר האחרון הוא מדויק ביותר. מספרם של משלמי המיסים בפועל היה קטן בדרך כלל ממספר החייבים במס, והמספרים של הנוסעים היהודיים הם קרובים יותר לאמת. קביעה זאת חשובה גם לגבי המספרים הנקובים בידי הרשות, אשר לא הדביקו בתקופת העליה את המספר האמיתי של תושבי צפת.

הכיבוש התורכי הכשיר את בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל שנדדו בארצות תורכיה, בעיקר בחלקיה האירופיים ובראשם משאלוניקי, שבה התרכזה תעשיית אריגי הצמר של יוצאי ספרד. ארבע עשרה שנה אחרי משה באסולה וכעשר שנים אחרי הרישום הרשמי הראשון, מתגלה לעינינו צפת באור חדש לגמרי. הטיב להסביר זאת ר' דוד די רוסי באגרתו מתשעה בניסן רצ"ה (1535): "ומי שראה את צפת זה עשר שנים ורואה אותה עתה, היא נפלאה בעיניו. כי בכל עת מרבים היהודים לבוא ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום". סוגי התוצרת נימנו באגרתו כגון קריסיאי שאותה שנה נארגו 15.000 יריעות (חתיכות) של ארג זה. נוסף לכך היו מייצרים גם את "הבגדים הגבוהים", כלומר הרחבים, "ויש שעושים מהם טובות כמו אותם שבאים מוויניציאה"; "וכל איש ואשה שיעשה בצמר בכל מלאכה ירוויח מזונותיו בריוח"¹⁹. הרי עדות נאמנה על המפנה הכלכלי שהתחולל בארץ-ישראל בזכותם של יהודים שבאו אליה ממרחקים ועסקו בה בייצור תעשיתי.

בפנקסי-המיסים משנת 7-1555 נרשמו בצפת 726 בעלי משפחה ו-56 רווקים (מספר זה כולל וודאי אנשים שטרם הביאו את משפחותיהם) יהודים חייבים במס²⁰, ברם, היהודים

15 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 91.

16 שם, עמ' 151, 157.

17 מסעות ארץ-ישראל, עמ' 138.

18 לואיס, שם, עמ' 5, 19 אגרות ארץ-ישראל, עמ' 184.

20 לואיס, שם, עמ' 5-7, בלוח א שבעמ' 7 מופיע אמנם מספר של 716 ראשי משפחה, אלא שהפירוט

לפי הרובעים כלומר "הקהלים", מסתכם ב-726.

ש מוא ל א ב י צ ו ר

חוייבו במס הגולגולת עבור 1075 בעלי משפחות ונוסף לכך הוסכם (כנראה עם נציגי האוכלוסיה היהודית) שישלמו מס עבור עוד 100 ראשי משפחות. מכאן שתי מסקנות — ראשונה, שהמס לא שולם בידי יחידים, אלא על-ידי הציבור, הקהילה היהודית בכללה. ושניה, הגידול היה רב (מ-232 משפחות ל-1175 משפחות). יש, איפוא, להניח, שמנין המשפחות היהודיות במקום היה גדול מ-7000 נפש²¹. בשנת שכ"ז (1567) חרוז זכריה (יחייא) אלצ'אהרי את מספרם של היהודים בצפת "כי בה קהל גדול רחוק מסלף כארבעה עשר אלף"²². לתקופה זו יש לשייך גם את דברי המבי"ט, האומר: "מזה ארבעים שנה ויותר הרבו בני הגולה לעלות לארץ ישראל"²³, והכוונה כמובן לצפת, שהוא עצמו עלה אליה בשנת רפ"ה (1525). לזמן זה יש גם לשייך את נקודת המפנה בצפת. מסייעת לדעה זאת החלוקה הפנימית של יהודי צפת בפנקסי-המיסים²⁴ התורכיים. בשנת 6-1555, היו יוצאי ספרד ופורטוגל שני שלישים מכלל היהודים בצפת (ובמציאות ודאי עוד יותר) ואילו בשנת 6-1525 — היו 56% מוסתערבים, ילידי הארץ.

מכאן ואילך אין בידינו נתונים על מספרם של יהודי צפת בתקופת הזוהר, מלבד מה שסופר בהפרוזה רבה, על פריחתה וזוהרה בתקופת ירידתה. הנוסע התורכי אוויליה צ'ליבי אשר ראה את צפת בירידתה במאה הי"ז כותב, שהיו בה משבעים עד שמונים אלף יהודים, מספר שהוא מוגזם גם מדברי עצמו, שמספר היהודים משלמי מס בזמן ביקורו היה 9000²⁵. כמאה שנה אחריו כתב ר' שמחה מזאלאזיץ (1761—1764) שבזמנו נמצאו בצפת 40—50 משפחות, "ומשנים קדמוניות היתה עיר גדולה לאלוהים והיו בה שבעת אלפים בעלי בתים יהודים"²⁶, ואין ספק שאף מספר זה (42,000 נפשות) הוא מוגזם.

גידולה המתמיד של העיר בשל התפתחותה והתרחבותה של תעשיית הבגדים, נפסק בתום הרבע השלישי של המאה הט"ז. צו-הגלייה לקפריסין של 1000 משפחות שהוצא בשנת 1576²⁷; ועזועים כלכליים תכופים זה לזה; גזירות ואסונות, גרמו תחילה לצימצומה ולאחר מכן, במאה הי"ז, לשקיעתה של תעשיית האריגים ולירידתה של העיר. במקורות העבריים מן המאה הי"ז שוב לא מדובר על מספר תושבים או בעלי-בתים, אלא על מספר הנוקקים והיורדים. עם זאת המשיכו היהודים לקיים תעשיית אריגי הצמר בקנה מידה זעיר וסיפוק תוצרת לשווקים הקרובים עד שהוכרעה כליל בסוף המאה הי"ז. חמישים שנות עלייה ופריחה (1525—1575) היו לצפת העיר ולתעשייתה וכ-100 שנה של עמידה על הנפש ושל שקיעה וגסיסה.

21 כדי לאמוד מספר כללי של התושבים (נפשות) נוהגים להכפיל את מספר ראשי המשפחות בששה, וכך עשה לואיס.

22 מסעות ארץ-ישראל, עמ' 200.

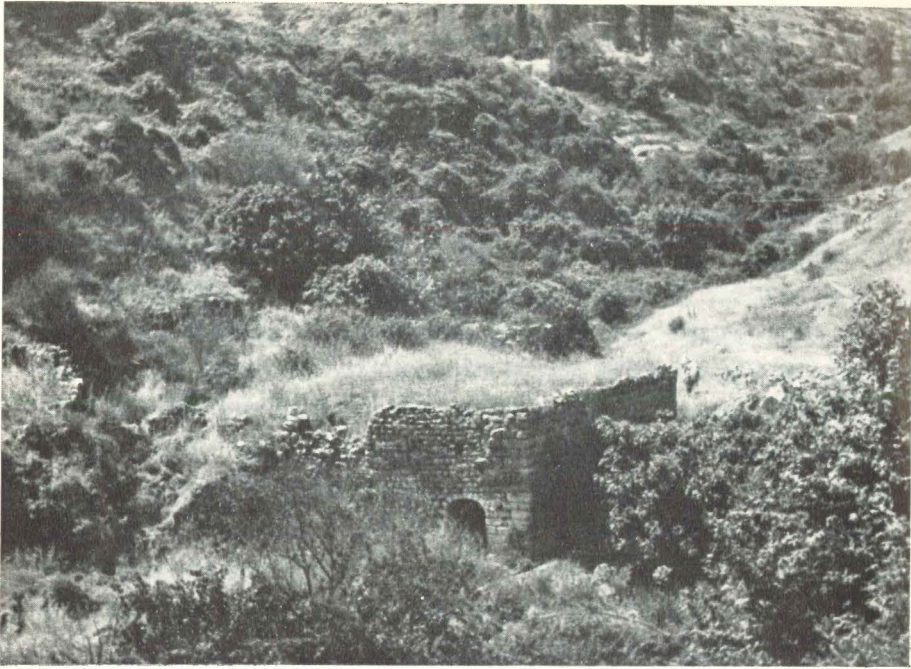
23 שאלות ותשובות ר' משה מטראני, ויניציאה ש"צ, חלק ב, סימן כה.

24 לואיס, שם, עמ' 6.

25 א' צ'ליבי, כרך ה, עמ' 157, 161.

26 מסעות ארץ-ישראל, עמ' 399; מספר זה נוקט גם י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 173.

27 ר' לואיס, שם, עמ' 28—34; א' הר, ירושלים, שם, עמ' קכח ואילך.

הבנין ההרוס של המבטשה (טחונת אל באטאן)
בראשיתו של נחל עמוד (וואדי טואחין)
שריד יחיד מתקופת פריחתה של תעשיית אריגי הצמר בצפת

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

ה. דרך הייצור וכלי העבודה

עיבוד הצמר והפיכתו לארג מורכב משלבים וצורות רבים, הצריכו עבודה רבה וגם ידע והתמחות. מכאן העצימות של הייצור ומחירו הגבוה של האריג המוכן בהשוואה לחומר הגלמי, בימים שכל העבודה, לבד בטישה, נעשתה בידים.

לאחר הגז נוהגים היו לנקות את הצמר כדי להוציא ממנו ליכלוך ותערובות זרות הנשארות בו מרחיצת הצאן לפני הגז. דבר זה נעשה, כפי שנהוג גם בימינו בכפרים הערביים, ליד המעיין או בשוקת הסמוכה לבאר. הנשים חובטות בצמר על־ידי מחבטים או מזורים מעץ; ובסוגי צמר פשוטים, לצרכים לא חשובים ביותר, מקדימות, או מקיימות בזה גם אי אלו משלבי העבודה האחרים. בשאלוניקי ניקו את הצמר בשקתות ציבוריות²⁸ או בבתי האומנים. אין אנו יודעים כיצד עשו בצפת, ויש אולי מקום להנחה כי הצמר שהובא ממרחקים היה כבר רחוק. שליחת צמר לא מנוקה וירוד בערכו, היתה לא כדאית בשל הפסד במשקל ודמי משלוח מיותרים.

לאחר הניקוי המיכני, הגס, בא שיחרור הצמר משמנים ומלחים טבעיים האצורים בו. תהליך זה היה קשור בשריית הצמר בתערובת מים ושמן ושטיפתו במים זורמים (לרוב בתוך סל) וחבטה במקלות — מזורים²⁹.

מייון הצמר לסוגיו, לפי הטיב והתכונות המיוחדות שלו, יש שהיה נעשה לאחר הניקוי, אך בדרך כלל לפניו.

אחרי המייון והניקוי הוסיפו להכשיר את הצמר לטוויה, בעשותם אותו רך ואחיד ללא גושים וסבכים. לשם כך נעשו שני תהליכים, הכל לפי אופיו של הגלם וטיב הארג שעמדו לייצר: צמר ארוך־הסיבים עבר תהליך של סריקה, ובדרך כלל לא נשלח לבטישה בזמן אשפתו. ואילו צמר קצר־הסיבים, הנועד לסוגי אריגים המובאים לבטישה, עובד בצורה אחרת, על־ידי ניפוץ³⁰. ניפוץ זה הנעשה בימינו בעזרת סרטים עם מחטי פלדה, בוצע בעבר בעזרת מברשות מיוחדות. ניפוץ או ניפוט מוקדם היה נעשה בעזרת קשת ו"מדף" פטיש או עלי מעובה, כמו שעושים גם בימינו מנפצי צמר־גפן למילוי שמיכות. להקלת עבודת הסריקה חזרו וריכזו את הצמר בשמן. אחרי כל עבודות הכנה אלו, הובא המוך, הוא הצמר הרך והנקי, לעיבוד נוסף, לטוויה.

מלאכת הטוויה היא אחת משתי עבודות יסוד של עשיית הארג. הטווה (בדרך כלל עשתה זאת אשה) מושך מפקעת או גוש הצמר את הנימים־הסיבים של הצמר וטווה, כלומר שוזר ומפתל אותם בתנועה סיבובית. עבודה זו שנעשתה מקדמת דנא בעזרת מכשיר פשוט מאד, הוא הפלך — מקל עץ שהוחזק ביד או נתקע בחגורה — עם משקולת כדורית (הוא הכישור, ויש גם צורות אחרות) בתחתיתו, עברה התפתחות מסויימת. בתקופת המשנה כבר השתמשו

28 רוזאניס, חלק ג, עמ' 388.

C. Singer (ed.) and others, A History of Technology, Oxford, 1954—58; vol. III, 29 p. 153 — (להלן תולדות הטכנולוגיה). על השמן שהשתמשו בו (גם בתהליכים אחרים של הכנת

הארג), עיין ר' דוד בן זמרה, שאלות ותשובות, חלק ג, ליחרנו תי"ב, ס' תיו.

30 צרפתית cardage; באנגלית carding.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

באישוה, הוא מוט ארוך הקבוע בקרקע או בתוך כן ושתי הידים היו פנויות לעבודה, ולא הצטרכו להחזיק את הצמר ביד אחת או על הגוף. בימי הביניים המאוחרים, בין המאות הי"א—הי"ג, הומצא מכשיר חדש: גלגל טוויה שהונע ביד. אחר־כך שוכלל הגלגל והונע ברגל בעזרת דוושה. גלגל־הדוושה זה לא התפשט מהר באירופה (ואין צורך לומר מחוצה לה) כפי שהתפשט גלגל־היד³¹.

מלאכת הטוויה לא היתה אחידה, טוו חוטים דקים ועבים. חוטי הערב היו יותר עבים מחוטי השתי. להתפתחות זו חשיבות רבה להבנת דרכי העבודה בתעשיה הצפתית בזמן שהטוויה הפשוטה בפלך פירושה 60—84 מטר חוטים לשעה, הרי בעזרת גלגל־יד הספיקו לעשות 350 מטר ובגלגל־דוושה, אם התקינו שני כישורים, כ־500 מטר³².

אין לנו ידיעות ישירות על השימוש בגלגלי טוויה בתעשיה הצפתית. עניינים כגון אלה הקשורים בעבודתן של נשים והתדיינות ביניהן או עם מעבידיהן, לא הגיעו לבתי דין, או שלא נכללו בספרי השו"ת. ברם, גלגל טוויה היה מכשיר עבודה רגיל בספרד באותה התקופה ולא היה קושי להתקינו בכל מקום. לפיכך יש להניח שהגלגל, ולא הפלך, היה מכשיר טוויה מקובל בתעשיית אריגי צפת. עם זאת יתכן מאד שגלגלים אלו היו פשוטים (גלגל־יד) ולא "אוטומטיים" (גלגל־דוושה). בדרכי העבודה שהיו נהוגים באירופה יכולות היו 3—5 טוות (לפי דקות החוט ורוחב הארג) לספק חומר לנול אחד. לנתון זה יש חשיבות רבה לקביעת מספר המועסקים בתעשיית הצמר בצפת.

לפני התחלת האריגה צריך היה עוד לסלול את החוטים ולמתוח את השתי. אשר לאריגה עצמה הרי באותה התקופה כבר השתמשו בנול האופקי שהובא לאירופה מן המזרח. המכונן הועבר עדיין ביד ("הסירה המעופפת" של קיי גרשמה כפנטט בשנת 1733) ולכן איש אחד לא יכול היה לארוג מסכת רחבה. ארג רחב ("הבגדים הגבוהים") נארגן בשניים. ואם נוסף את העוזר, הרי שליד הנול עבדו 2—3 אנשים.

עם סיום האריגה נגמרו עבודות היסוד של הארג עם זאת נשארו עדיין תהליכים רבים הקשורים בשיפורו והתקנתו הסופי, ביחוד של הארג המשובח והיקר, שכוננו בשם כולל — אשפרה. תחילה בדקו את יריעת הארג: שטחו אותה, הוציאו ממנה גופים זרים ותיקנו שגיאות האריגה. לאחר מכן באה תורה של בטישה שעליה ידובר להלן. יש שבטישה נעשתה יותר מפעם אחת. לאחר שהארג נסחט ויובש בא תורן של עבודות־סיומת רבות³³: גרידה או סריקה מיוחדת של הארג המתוח במאונך במספרים גדולים (100—120 ס"מ), הלבנה בגופרית, צביעה (במקרים מסויימים, כגון לאריגת שטיחים צבעוניים, צבעו את הצמר לפני הטוויה) וכבישה שהיה בה הרבה מהגהוץ, "ארבעים אבות מלאכות הנצרכות לאריגת הבגדים כי רבו כמו רבו", בלשון בן התקופה משאלוניקי³⁴. העבודות העיקריות היו בסופו

31 תולדות הטכנולוגיה, חלק ב, עמ' 209.

32 R. Y. Forbes, Studies in Ancient Technology, Leiden, 1956, vol. 4, p. 167

33 תולדות הטכנולוגיה, חלק ב, עמ' 212.

34 ר' חיים שבת, שו"ת תורת חיים, חלק א, סימן סג; על־פי י"ר מלכו, ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאינו, ספונות, ספר ב, תשי"ח, עמ' ל. על דרכי ייצור האריגים ואריגי צמר בפרט בעברית ר'

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

של דבר, טווייה, אריגה, בטישה וצביעה. השתים הראשונות נעשו בידי אומנים בבתיים או בבית-מלאכתם, ואילו השתים האחרות — במפעלים מיוחדים שלהקמתם ואחזקתם נדרשו השקעות כספים מרובות (ר' להלן).

על דרכי העבודה וכליהם של האומנים לסוגיהם, שעשו את מלאכתם לפי הזמנת הסוחרים או הקבלנים, אין למצוא חומר כלשהו בספרות התקופה. בשו"ת מדובר על הצרכים המסחריים של התעשייה. חומר רב נמצא בהם על העבודות המתנהלות באופן מסחרי, כגון בטישה וצביעה. רק פעם אחת נזכר אורג שנתבע לדין בשל העברת המטווה שקיבל לאורג אחר, שהכניס פחות עֶרְב משהתחייב בו³⁵. ידועה גם מסורת אחת על טווה שעבדה בשביל ר' משה גאלנטי, וקיבלה שכר טווייה רגיל, בשעה שראויה היתה לקבל יותר מאחרות, כי עבודתה היתה דקה יותר והאר"י ראה בזה "ספק גזל"³⁶.

בין כלי העבודה אנו מוצאים במקורות רק מכשיר אחד, והוא צבת, שהאומן נתנה במשכון³⁷. אין לדעת אם הכוונה למספריים הגדולים של גוזזי האריגים לאחר הבטישה, או למכבש שהנו מכשיר גדול ויקר למדי. במקור מדובר על אומן שאין לו "חזקה", מסתבר, איפוא, שמדובר לא על עבודת פועל כי אם על בית מלאכה ועל עבודת הכבישה.

שלש פעמים³⁸ נזכרת במקורות פרינצה (או פרינסה), מקום שבו כובשים את האריגים³⁹. המכבש היה בתקופת התנאים⁴⁰ בצורת תיבה מלאה אבנים כבדות שהונעה על פני אריגים מגוללים או לוח שנלחץ על-ידי סיבוב ברגים דוגמת הבורג של בית הבד. אין לדעת באיזה מכבש השתמשו בצפת. פרט אחר וחשוב בענין הכבישה, אנו מוצאים במקורות. סימנים שונים מעידים שהיא נעשתה לאו דוקא אצל האומנים בבתי מלאכה שלהם, כי אם אצל הסוחרים עצמם. הם קיבלו את התוצרת המוגמרת מחוליית האומנים האחרונה (ר' להלן) ואת הכבישה, ההידור האחרון לפני הוצאת האריגים למכירה, עשו במחסניהם ובחנויותיהם, או בבתי מלאכה מיוחדים הנמצאים בסמוך להם.

1. צורת הייצור

טעות היא לתאר את תעשיית האריגים בצפת ולדבר עליה במונחים והגדרות המקובלים בימינו. המושג המודרני "בתי חרושת", שחוקרים השתמשו בו, לא היה קיים בשום מקום במאה הט"ו. תהליכי הייצור של הארג עוד לא היו יכולים להיות מרוכזים תחת גג אחד.

א"ש הרשברג, חיי תרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק ראשון, הארג ותעשיית הארג, ורשה תרפ"ד. המחבר חורג מהתקופה שתחם לעצמו ומתאר דרכי עבודה גם בתקופות מאוחרות יותר.

35 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' כג, דף ק, א.

36 סי' הכונות ומעשה נסים, קושטא ת"פ, דף ו, א.

37 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' ג, דף ב, ג.

38 שם, חלק א, סי' כג, דף ט, ב; סי' רפ, דף קח, ב; סי' רפו, דף קלו, ב.

39 בספרדית prensa (מכבש). תודת המחבר אמורה למר י' דגון ולחבריו במכון בן צבי שהסבירו הוראתה של מילה זו ומילים ספרדיות אחרות.

40 תוספתא שבת, טז (יז), ה; מועד קטן ב, יב. וכן ירושלמי שבת יז, הלכה א (וצ"ל מכבש מוטות לא מיטות).

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

תעשייה זאת לא היתה מבוססת על בתי מלאכה במובן הפשוט והמצומצם; בעל מלאכה פירושו איש המחזיק בכלי עבודתו שהם קנינו, קונה את הגלם ועומד בקשר ישיר עם הלקוחות. הללו הם אנשים המזמינים את הסחורה וקובעים את אופייה וטיבה, וכן קונים מוגדרים של תוצרת מוגמרת הנעשית לפי תקנים קבועים שהתגבשו בענף מלאכה זה. הצמר היה מובא לצפת ממרחקים, ואף התוצרת היתה נשלחת למקומות רחוקים. תעשייה זאת לא היתה יכולה להיות איפוא, לפי טבע ברייתה מושתתת על בעל מלאכה. ייצור אריגי הצמר בצפת עוצב על-פי הדפוסים החברתיים והכלכליים שרווחו בספרד ויותר ממנה באיטליה בסוף המאה ה"ט" וראשית המאה ה"ז. היתה זו צורת ביניים בין בית-מלאכה המיצר את "הסחורה" מראשיתה עד סופה בקנה מידה קטן, ללא חלוקת עבודה פונקציונאלית בין מבצעים, לבית חרושת גדול, שבו כל שלב ייצור נעשה באגף מיוחד והביצוע מהולק, גם בתוך האגף, בין פועלים רבים, כשכל אחד ממלא חלק מוגדר בתהליך הייצור של אותו שלב.

צורה זו של ייצור נקראת תעשייה ביתית. תחילה קונים או מקבלים חומר גלם מהסוחר המזמין ועושים את המלאכה בבית. לאחר מכן מועבר הגלם בשלבים שונים של תהליך העבודה מיד ליד עד שנהיה למוצר מוגמר. אירגון הייצור הוא כולו בידי סוחר-קבלן הקונה בכספו את הגלם ו"מעביר" אותו דרך כל שלבי הייצור ומוכר על אחריותו את התוצרת המוגמרת. ראשיתה של תעשייה ביתית באירופה היתה דווקא בענף אריגי הצמר, והיא הביאה בסופו של דבר להקמת בתי-חרושת מהסוג הקדום, הבנוי על עבודת יד, היא המנו-פקטורה.

התעשייה הצפתית התפתחה בדרגות האחרונות של תעשייה ביתית בתקופת המעבר למנו-פקטורה מרוכזת, בשלב שנוהגים לכנותו בשם מנופקטורה פזורה, כלומר שהייצור רוכז ביד אחת (הסוחר האמרגן) אבל לא במקום אחד, או מנופקטורה מעורבת, שחלק מהעבודות, בטישה וצביעה, נעשו בצורה מרוכזת במקומות הנושאים אופי של מפעל תעשייתי. גם בצפת התנהלה התעשייה בידי סוחרים. הם הביאו את הצמר באניות מיוחדות ומסרו אותו לאומנים לעיבוד, כל אחד עשה את מלאכתו (ניפוץ, טוויה, אריגה, בטישה, צביעה, גזירה וכו') בשכר קבוע מראש. את התוצרת הגמורה, הבגדים, מכרו בשוק המקומי ליצואנים או שהם עסקו ביצוא, אם על-ידי עצמם, אם על-ידי סוכנים וסרסורים, הם ה"פטורים"⁴¹. באירופה צמחה התעשייה באופן אורגני והתבססה על בעלי מלאכה בעיר או על אכרים בעלי מקצוע הנעזרים בעבודה צדדית. הגידול היה טבעי באופיו ובממדיו, והשתלב בכלכלה המקומית והלאומית. ואילו בצפת היתה זו תעשייה יחידה, פרי קוניונקטורה נוהה בשוק הבינ-לאומי; ענף של תוצרת מותרות לשכבות האמידות של האוכלוסיה אשר פותח על-ידי מהגרים מבחוק. הסוחר בעל ההון לא היה בקי במלאכה ולא היה מוכן לעסוק בעצם הייצור והכרוך בו. כל שעסק בכך לא עסק אלא בשעה שהמסחר בצמר הכניס רווחים גדולים מבסחורה

41 פטור — factor, סוכן (וגם סרסור).

42 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ה, דף קה, ב.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

אחרת. משנשתנה המצב בשוק היו הסוחרים פונים עורף לעסק הצמר ושולחים ידם במסחרם הרגיל. הסוחר עסק ביבוא החומר הגולמי, הצמר והצבעים ובמכירת האריגים המוכנים, או בהזמנת אריגים לשם מכירה. בייצור עצמו טיפלו אמרגנים קבלני משנה, "טרפירוש" ו"מנטירוש" (ר' להלן), המקבילים ל-clothiers ו-drapiers שהיו למעשה בעלי העסק (employers) במערב אירופה. אלא שלמומחים אלה לא היה הון משלהם כמו לחבריהם באירופה, והם השתעבדו לסוחרים והיו שכבת ביניים בין בעלי הכסף לבעלי המלאכה. יש שהיו סוכנים-עמילים בלבד וקיבלו שכר טרחה, ויש שפעלו על אחריותם בכסף שקיבלו בריבית (15% לשנה. למעשה שילמו הרבה יותר). אחת הצורות של ההלוואה בריבית שחכמי צפת התירו אותן מטעמי "צורך רבים שאין להם מחיה"⁴³, היתה שנותן הכסף קיבל חלק ניכר מהירווח, ביחוד אם היה גם יבואן של הצמר. למשל סוחר משקיע קיבל 73.3% מהירווח⁴⁴ ואילו "המתעסק בצמר" (מונח קבוע באותה תקופה)⁴⁵ המטפל בייצור בכל שלביו, קיבל את היתר.

המוצרים בתהליך עשייתם הועברו מיד ליד. כל אומן קיבל את שכרו בעד עבודתו (או בית מלאכתו). לא כל העבודה נעשתה בביתו של האומן. האריגה, למשל, נעשתה בבתי מלאכה מיוחדים מחוץ לבית. ואם ללמוד גורה שווה למה שהיה עד קום המדינה במגדל-גד, הרי 4-2 אורגים היו שוכרים בשותפות "חנות" ושם עסקו במלאכתם. תנאי הדיור בצפת, בעת גידולה המהיר, חייבו הוצאת הנול וכל הסובב אותו מחדר המגורים, ושכירת חלק (פינה) מחדר המלאכה.

קיומו של האומן היה תלוי בסוחרים וקבלניהם, ופרנסתו לא היתה בטוחה ביותר. משנעשה יבוא הצמר לצפת בלתי כדאי, (לאחר 1574 בערך), נעשו האומן והתעשייה כולה, תלויים בפעולות יוזמות של קהילות רומיליה (תורכיה אירופית) ששלחו לצפת צמר "כדי להחיות את בעלי האמנויות" (ר' להלן).

בעלי המלאכה נשתעבדו על-פירוב לסוחרים או ל"מתעסקים" מטעמם, כפי שיש ללמוד מתשובה אחת של המבי"ט. אורג נתחייב לעשות לסוחר "מלאכת האריגה ושלא יעשה לשו' אדם כי אם לו, וינכה לו שכר המלאכה מחובו"⁴⁶. מסתבר שהיה זה נוהג מקובל בתקופה של פריחה כלכלית. על-ידי מתן הלוואות הבטיח המלווה לעצמו את בעלי המלאכה ואף קיפח את שכרם. דוגמה לכך אנו מוצאים במלווה שחייב את הלווה, הראשון כנראה סוחר והשני "מעסיק", לכבוש את מוצריו ב"פרינסה" שלו, וגבה שכר כבישה העולה בשליש על המקובל⁴⁶.

לסוחרים וכן ל"מתעסקים בצמר" היו מחסנים ("מגאזינים") להחזקת האריגים לאחר

43 שם, חלק א, סי' רעא, דף קכה.

44 שם, סי' א-ב, דף ג, א.

45 שו"ת ר' משה גאלנטי, ויניציאה ש"ס"ח, סי' נא. הייצור עצמו כונה "עסק המלאכות".

46 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' צב, דף מד, ג.

46* שם, חלק א, סי' כג, דף ט, א.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

קבלתם מוכנים מהאומנים. מכל מקום המונח פועל⁴⁷ מצוי במקורות בהקשר עם הפרינסה, והמונח שכיר ופועל⁴⁸ בקשר לבית הריחיים הוא הבאטאן — המבטשה. מבצעייהם של שאר העבודות נקראים אומנים או "בעלי אומניות", כלומר שלא היו עובדים שכירים, ואת העבודה עשו בכתייהם או בבית-מלאכתם במחיר קבוע לכל יחידת תוצרת. מסתבר שהיו לבעלי האומניות, ביחוד לאורגים, פועלים שכירים.

בתקופת שקיעתה של צפת ודאי שלא הירבו הסוחרים והקבלנים להתמסר לתעשית הצמר. הצד העיסקי של הייצור, ביחוד השיווק יכול היה להימצא בידי יחידים תקיפים ובעלי מקצוע והון כלשהו והללו יכולים היו להתגבר על הקשיים ולא לנטוש את המערכה. דמות כזאת עולה מדברי המקורות על עובדיה אלפנדרי, בימיה האחרונים של תעשית האריגים⁴⁹. בשאלוניקי השתלבה באירגון התעשייה רשות צבורית: פרנסי תלמוד תורה הגדול ריכזו חלק מסויים של התוצרת ואף טיפלו בייצורם של אריגים מסויימים. ההכנסה נועדה לתשלום שכרם של המלמדים להלבשת התלמידים הנזקקים וכיוצא בזה. האריגים נועדו ל"בגדי המלך" והקהילות בכללן סיפקו את הארג לרשות הצבאית והאזרחית. מה שאין כן בצפת שרבים מ"בעלי התורה" התפרנסו מ"עסק הבגדים", בין בעבודת הייצור ובין בקבלנות-משנה ובמסחר. ר' משה גאלנטי מגדולי החכמים היה אחד הסוחרים הגדולים בענף זה. עם זאת יש סימנים לכך, שמפעלי ציבור וצדקה היו משקיעים כספים לקנייה ומכירה של אריגים, או מלווים כספים לעוסקים בייצור, ונהנים מהרווחים⁴⁹.

ז. הצמר קנייתו ומשלוחו

לתעשית אריגים מעולים דרוש צמר טוב (סיבים קצרים ומפותלים) שאינו מצוי בכל מקום. הצמר הנועד לייצור האריגים המשובחים, הלבידים, צריך לעבור תהליך ניפוץ, ולא סריקה, לפני האריגה ובטישה לאחריה⁵⁰. הכבשים בארץ-ישראל (אוואסי) ובסוריה שייכים לזן שצמרו פשוט וגס, כמרבית בעלי האליה⁵¹. אומני האריגה ממגורשי ספרד שהיו רגילים לצמר מעולה של כבשת המרינו (Merino⁵²), מצאו שני זנים של כבשים בעלי צמר רך למחצה, האחד צמרו נסרק ומוכו הדק ("פוך") נדרש לעשיית שטיחים עדינים, והשני נחשב צמרו להטוב שב"עדינים למחצה", ומתאים לניפוץ ובטישה (אורך הסיב בממוצע 8—12 ס"מ

47 שם, חלק א, סי' רפו, דף קו, ב.

48 שם, סי' קטו, דף כג, ד; שו"ת ר' יום טוב צהלון, ויניציאה תנ"ד, סי' רלד.

49 ר' אברהם הלוי, שו"ת גנת ורדים, חלק ב, קושטא תע"ו, אבן העזר, כלל ג, סי' ח.

*49 עיין מ' בניהו, אניות טעונות צמר שנשלחו מקושטא לעזרתה של צפת, אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 101—108.

50 באנגלית מכונה ארג זה cloth, בצרפתית drap, בגרמנית Tuch וברוסית сукно

51 S. Hirsch, Sheep and Goats in Palestine, Tel-Aviv, 1933, p. 18

52 ריוואניס (חלק ב, עמ' 211, על-פי עמק הבכא לר' יוסף הכהן), מציין שדון יוסף נשיא ביקש להביא מספרד את כבשי המארינו ולהתחרות עם שוקי ויניציאה. אבל תכנית זאת לא התגשמה.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

לעומת 7—8 במרינו). שני הזנים⁵³ היו נפוצים בבלקאנים, בשטחים שהיו בתחומי תורכיה. סוחרים שאלוניקי, שסיפקו צמר למפעלי התעשייה המקומית, הביאוהו מכפרי מקדוניה ושאר חלקי רומיליה המזרחית. עם גידולה המהיר של תעשייה זו ניכר מחסור בגלם. נוצרה התחרות בין הקונים ועליית מחירים מתמדת, וכדי למנוע זאת נעשו "הסכמות" מיוחדות⁵⁴. התעשייה בצפת קיבלה את הצמר מאותם מקומות שסיפקוהו לקהילת שאלוניקי. מפליא, איפוא, הדבר כיצד בתקופה שבים הילכו אניות מפרש ומשוט (גלירות) וביבשה כלי התחבורה היו דבשת הגמל וגב הפרד והחמור, יכולה היתה להתפתח תעשייה פורחת בפינה נידחת, הרחוקה כ-1300 קילומטר ממקורות הגלם בקו אירי. הצמר היה נקנה במקום גזיזותו, הובא למחסני הסוחרים, ומשם נשלח דרך 150 ק"מ בקירוב לנמל. האניה היתה צריכה להתעכב ולעגון בכמה נמלים ולעתים לתמרן כדי להימלט משודדי ים. בהגיעה לחוף נשלח הצמר על גבי בהמות משא (מרחק 120—200 ק"מ ויותר) למקום ריכוזו בצפת. יש לציין שגם ייצור אריגים באיטליה נעשה מצמר שהובא מספרד, אנגליה וצפון אפריקה. הדרך הארוכה והתיווך ייקרו מאד את הצמר וכשהתנאים הורעו היה דבר זה אחת הסיבות לשקיעתה של התעשייה בצפת. יחס המחירים מעת ששולם בעד הצמר בשעת הגז ועד הקונה בצפת היה 1:4.

מקום ריכוזו הצמר היתה העיר אדריאנופולי (אדירנה), בירת תורכיה לפני כיבושה של קושטא והקהילה היהודית השניה בגודלה אחרי שאלוניקי. באדריאנופולי היו מהסנים לסוחרים קוני הצמר ממגדלי הצאן. משם הועבר הצמר לנמל, לקושטא ועל-פירוב לרודוסטו (טקירדג), עיר נמל בחוף ים השיש, הסמוכה לאדריאנופולי. מנמל זה נשלח הצמר, באניות שכורות במיוחד לצורך זה, לנמל טריפולי (טראבלוס-א-שאם; סינים במקורות שלנו) או לצידון.

כל סוחר העביר מטענו לאניה וציינו בסימן היכר משלו. אם הצמר הוזמן על-ידי סוחר מקומי מצפת, אחריותו של המוכר היתה עד לאניה, ומשם ואילך על הקונה⁵⁵. את הצמר הובילו בשקים שמשקלם היה 1.5—1.7 "ככר"⁵⁶.

אניית הצמר יצאה בקביעות, אחת לשנה, בראשית חודש אלול, והמטען הגיע לצפת בראשית השנה שלאחריה. הדרך מאדריאנופולי ועד למחסן בצפת נמשכה כשלושה חודשים. האניה שימשה גם למסע והיא נחשבה מתאימה ביותר לעלייה לארץ-ישראל⁵⁷. היה זה

53 הון שצמרו נסרק מכונה בגרמנית בשם Zackelschaf והוא מצוי בעיקר בהונגריה ובצפון הבלקן (ר' המילון הגרמני (Der grosse Brockhaus B. 15, S. 509, Leipzig, 1933). המקורות הרוסיים מהללים את הון השני והוא נקרא בפייהם Овца Цыгайская עיין Цыгайская Овца 364 פאונד. שקי אדריאנופולי Энцикл. Слов. Брокгауз-Ефрон т. XXI а стр. 680—681 וכן 254—253 стр. т. v, 1956, С-Х.Энци. Москва, 1956, т. v, стр. 253—254).

54 י"ר מלכו ואברהם אמארייליו, ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו, ספונות, ב, עמ' כו-ס.

55 שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קלו, דף סב, ד; חלק ב, סי' קעב, דף פ, ד; שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' מג. 56 לא הובררה לי טיבה של יחידת משקל זו. שק צמר אנגלי היה משקלו 364 פאונד. שקי אדריאנופולי היו ודאי קלים מהם, שכן היו מטעינים שני שקים על גמל ושק על פרד. מסתבר שמשקלו של שק היה 125—150 ק"ג לעומת 163 ק"ג של השק האנגלי. מכאן שמשקלו של הככר היה 85—100 ק"ג.

57 שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' רמה.

שמואל אביצור

"קו" ימי יחידי קבוע. באניות הצמר שלחו גם את כספי התרומות לארץ-ישראל. בשנים שנ"ט—ש"ס נשלחו שתי אניות צמר לצפת, אחת נשבתה ואחת נטרפה בים⁵⁸, והדבר הוסיף לירידתה של קהילת צפת. בשובן נשאו האניות סחורות שנקנו בכסף ששולם בעד הצמר. במקורות נקראת פעולה זאת "הלבשת המעות".

אנית צמר אחת סיפקה חומר גלם לכל תעשיית האריגים בצפת ועיבורה (עיני-זיתון) ויתכן גם לכמה מרכזים קטנים, כגון כפר-כנה. אין לנו נתונים מדויקים כמה צמר הביאה אניה אחת. יש להניח כי בשנות הפריחה צרכה צפת לא פחות מ-250 טון צמר גולמי רחוק, והיו שנים שנוזקה ל-300 טון.

בתקופת העלייה היה הצמר נמכר מיד לסוחרים מקומיים ואמרגני הייצור. ברם, לפעמים לא היה לו ביקוש רב. בשנת של"ד לא יכלו למכור בריווח רב צמר שנשלח על-ידי אחד הסוחרים והוא נשאר בידי שולחיו. מדברי המבי"ט למדים אנו שבמקרים אלה לא מכרו את הצמר בכסף אלא החליפוהו בארג מוכן ("נחלפים בבגדים"). וכך היה גם בשנת של"ג ובשנת של"ה, שבה נכתבו דבריו⁵⁹.

ח. בטישה

עיבוד האריגים היה כולו מלאכת כפיים מלבד הבטישה שנעשתה בכוח מיכני. מטרת הבטישה היא להדק את חוטי השתי והערב של האריג עד שיעשו לבודים. בפעולה זו מצטמצם האריג בארכו וברוחבו עד כדי מחציתו.

מלאכת הבטישה היתה ידועה בתקופת התלמוד. בספרות התלמודית⁶⁰ נזכרו הקצרים או הכובסים הבוטשים את הארג ברגליהם בתוך מים מהולים בחומרי ניקוי שונים, להקלת התהליך. מכאן הכינוי רוגל לבטש⁶¹. באירופה נהגו לבטוש גם בידים, ואת הארג השרוי בגייגית, חבטו במקל (מזור). מלאכה זאת קשה ואיטית מאד והצריכה פועלים הרבה, עד שמספר הבוטשים היה כמספר האורגים⁶². במאה הי"ב הומצאה באירופה מיבטשה מיכנית המופעלת בעזרת גלגל מים המרים מקלות, הם פטישי בטישה. במבטשה מיכנית אחת יכלה לעבד תוצרת של חמשים נולים. במבטשה עבדו שני אנשים, ולצורך ארג רחב שלושה, והתפוקה גדלה פי 75 מן הבטישה ברגל או ביד.

הבטישה המיכנית גרמה לשינויים גדולים במערכת הייצור של אריגי הצמר. היא הוציאה ענף תעשייה זה מסימטאות העיר, מפיקוחם והגבלותיהם של הצכים והגילדות, לאיזורים כפריים הברוכים במים זורמים והסמוכים לאיזורים בהם גידלו את הכבשים. תהליך

58 ח' הקדמה לספר "תורת משה" לר' משה אלשיך, ויניציאה שס"א, וביחוד במאמר הנז' בהע' 49*.
59 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קג, דף קמח—קמט.

60 משנה פסחים ד, ו; תוספתא קידושין ה, יד; בבלי, בבא קמא צט, א; בבא מציעא קיב, א. וכן תרגום שמואל ב יז, יז ומלכים א א, ט.

61 עיני-רוגל נקרא בתרגום עינא דקצרי (שמואל ב יז, ז) או עיני-קצרא (מלכים א א, ז); השם עיני-רוגל עם הגומות בסלע ליד מקור מים, מדגים יפה את אופני הבטישה שהיו נהוגים אז.

62 עיין ש' אביצור, לתולדות ניצול כוח המים בארץ-ישראל, כרך א, תל-אביב 1960, עמ' 46—49.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17

זה חולל מהפכה תעשייתית במאה הי"ג באנגליה ובארצות אחרות, ועל השפעתה על ההתפתחות הטכנולוגית של האנושות עמדו רק בדורנו.⁶² הבטישה המיכנית הונהגה גם בספרד והמגורשים הביאוה למקומות היאחזותם בבלקאנים ובמזרח הקרוב, ונקראה בפייהם בשמה הספרדי באטאן.⁶³ בספרות התקופה נקראת "בית־הרחיים", שבו כותשים או מתקינים את הבגדים.⁶⁴

להתקנת מבטשות השתמשו בטחנות־מים לקמח שהיו נחל עמוד (ואדי טוואחין). אם נניח שהיו בצפת בתקופת פריחתה כ־500 נולי אריגה (ר' להלן), הרי מספר הפטישים היה לפחות עשרים. בכל מבטשה היה צורך לפחות בזוג פטישים, ובהם בטשו תוצרת של חמשים נולים. ואכן מזכיר ר' חיים ויטאל "הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא"⁶⁵. בנחל דילבאי הוא נחל הטחנות. משמע מכאן שלא כל המבטשות היו בגודל וכושר תפוקה אחד. מאחר ששפיעת המים בנחל הטחנות (זירמו העליון של נחל עמוד), כל כמה שמרחיקים לזרום ממקום השפך של היובל הגדול עין פועם (עין־ג'יז), הולכת ופוחתת, יש להניח שכמה מבטשות היו בעלות שני פטישים וכמה בעלות ארבעה ובגדולה ביותר היו אולי ששה פטישים. אמור מעתה שבצפת היו, כנראה, לא יותר משש מבטשות.

התקנת המבטשות חייבה השקעת כספים גדולה, הן לצורך חכירת או שכירת הטחנות, שהיו על־פירוב קנין הממשלה או הוואקף והן להתאמת הבנין שהיתה כרוכה בהוצאה רבה. במקום גג שטוח (הנפגע בקלות ממטרות עזו) נהגו לבנות כיפה. דמי חכירה ותיקון מבטשה אחת שיש בידינו ידיעות עליה, עלו 25—37 פרחים (פלורינים) לשנה.⁶⁶ (סכומים אלה עולים בהרבה על דמי חכירה שנהגו לשלם בעבור טחנת־מים). בעל מקצוע שלא היה אמיד, זקוק היה להלוואה או למשכן את הבאטאן.⁶⁷ כדי לשלם את דמי החכירה, באנגליה היוו דמי בטישה כעשירית הוצאות הייצור (בלי הגלם) של הארג.

וזה הוא סדר הבטישה, חבילות הארג נתפרו יחד והוכנסו לשוקת, מעין גיגית מארכת ובה מים חמים (לא תמיד השתמשו בחמים) ובתוכה "אדמת" או טין (חרסית) הבטשים.⁶⁸ שתן, ולפעמים גם סממנים להוצאת השומן ולזירוז תהליך ההלבדה של האריג. בסממנים אלו השתמשו לצורכי כביסה, ניקוי ובטישה גם בתקופת המשנה.⁶⁹ פטישי עץ שהורמו על־ידי

63 Batan. השמות המקבילים באנגלית Fulling Mill, בצרפתית Fulon, בגרמנית Walkenmühle וברוסית Суконовальная мельница; суконовалка.

64 עיין ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' קכד. ר' חיים ויטאל מזכיר בציורי הקברים שבסביבות צפת ש"למטה בהר יש שם באטאן אחד שמתקני בו הבגדים והוא הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא". שער הגלגולים, ירושלים תרס"ג, דף עג, ב. ועיין גם שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קטו, דף נג, ד; חלק ג, סי' ל, דף קיב, ב—ג. כאן מדובר על באטאן שהיה שייך לוואקף, והכוונה כנראה וואקף (הקדש מוסלמי).

65 ר' הע' הקודמת.

66 ר' הע' 64.

67 שו"ת אבקת רוכל סי' קכד.

68 באנגלית Fulling Earth; בספרדית Tierra de Batan.

69 שבת ט, ה.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

גלגל מים, הקישו בנופלים ובטשו את האריג שבתוך הגיגית. לאחר מכן שטפו את האריגים במים זורמים של הפלג.

ז' שיפטן שעסק בסקר גיאולוגי בסביבות צפת מצא מרבץ מנוצל (מחצבה) של טין הבטשים מעל אפיק הנחל במרחק קטן מטאחונת-אל-באטאן, היא המבטשה הראשונה (ר') להלן). לאורך זירמו של נחל הטחנות.

מבטשות המופעלות בכוח-המים הובאו לצפת על-ידי המגורשים ועם דילדולה של תעשייה זו חדלו לפעול גם המבטשות. הכל חזר לקדמותו ואף במאה זו, בטשו את האריגים ברגלים בימה של עזה, ואילו התעשייה המודרנית המושתתת על אשפרה הנעשית באמצעות גלילים המופעלים בחשמל, שיחררה את הבטישה מזיקתה לכוח המים.

סמוך למקום התלכדות אפיקו של עין-פועם עם נחל מירון, בראשיתו של ואדי-טוואחין (כיום שם אחד לשניהם — נחל עמוד), עומדת טחנת קמח עזובה והרוסה שהיתה רכוש הממשלה ופעלה עד תום תקופת המנדט. בנין זה הוא העתיק שבבנייני טחנות הנחל שהשתמשו בהם גם בימינו. בבנין נראים סימני בנייה מתקופות שונות. הוא הוקם במקום העשיר ביותר במים שבסביבת צפת, לפני שהם נבלעו באפיק הנחל בעבר ובצינורות כיום. שמה של טחנה זו כפי תושבי צפת יהודים וערביים היה טאחונת-אל-באטאן, ובשם זה היא מופיעה גם במפות. בהכנסך פנימה תמצא עוד פינה שונה מן המבנים של טחנות-מים, שם היה מקומה של גיגית הבטישה. על "באטאן" זה כתב הרח"ו, והוא שריד ממשי יחיד של תעשיית הצמר בצפת (ר' ציור).

ט . צ ב י ע ה

מלאכת הצביעה היתה אחד התהליכים הקובעים בייצור האריגים. לא רק שנדרש לכך בית מלאכה עם מיתקנים מיוחדים, אלא מחיר הצבע היווה חלק ניכר בערך האריג, וצריך היה לייבאו מארצות רחוקות. כצמר כן הצבע, חייב מציאותו של משקיע כספים, המשיג את הגלם מביאו ומכרו ל"עוסקים בצמר" או לבעלי המצבעות. צבע ממין טוב, מאותם הסוגים שהובאו מהמזרח, כמו הניל (אינדיגו), עלה בכסף רב. יש שהתשלום עבור הצבע, או הצביעה, ליחידת ארג אחת עלה על מחיר הצמר. באנגליה שילמו במאה ה"ט"ו עבור ארג צמר צבוע באדום רגיל, 60% יותר ממחיר הארג לפני צביעתו, ואם ציבעוהו בצבע השני, שילמו בעורו פי שנים וחצי יותר⁷⁰.

במאות ה"ט"ו וה"ט"ז התפתחה מאד תעשיית אריגי הצמר היקרים באירופה, ברם במלאכת הצביעה לא הגיעו לדרגתם של אומני המזרח, שחלקם של היהודים ניכר בו מאד. במזרח השתמשו בצבעים יקרים והגיעו להישגים חשובים. סודם של כמה צבעים, או תרכובות שנעשו מהם, לא פוענח עד היום.

בתעשייה הצפתית והשאלוניקאית חילקו את הוצאות הייצור של הארג "לערך הצמר, האיסיטיס (במקרה דגן הצבע בכללו) והמלאכה"⁷¹, ויש שהצבע הועמד ברשימת ההוצאות

70 פאור-פוסטן, עמ' 8.
71 רוזאניס, חלק ג, עמ' 297.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17

במקום הראשון, כפי שאפשר ללמוד מקובלנותיה של משלחת יהודי שאלוניקי בקושטא במאה ה־17⁷². מכאן אופיין המיוחד של המצבעות: לא בית מלאכה של אומן, אלא מפעל תעשייתי, לרוב בעל זיכיון ("קונים צביעה ממלך"). המצריך מיתקנים מיוחדים והון חוזר לרכישת הגלם היקר. כל זה הטביע את חותמו על מלאכת הצביעה והפך את המצבעה לעסק מסחרי מכניס ובמדה לא מעטה גם סגור. מספר המצבעות בכל מקום היה מצומצם (לרוב אחת). בצפת היו בתקופת הפריחה ארבע ובעיקר-זיתון, בה נמצא חלק ממפעלי התעשייה שבעיר, שתים. במצבעות שצבעו בגדים רחבים לא צבעו אריגים מסוג אחר. במקורות אפשר למצוא אולי רמז למסירת אריגים מחוץ למצבעות⁷³, אלא שיתכן שהדבר נעשה על-ידי בעלי המצבעות עצמן, להקל על העומס בתקופות השיא. האופי המסחרי של מלאכת הצביעה וכל הקשור בה, גרם לבירורים והתדיינויות המשתקפים בספרות השו"ת של חכמי צפת, וענייני צביעה מוארים בה יותר משאר שלבי הייצור.

מספרם של חומרי צביעה היה מצומצם ביותר. בצפת היו שלושה צבעים, והם כחול, אדום וצהוב, ומתרכובתם נוצרו גוונים שונים.

הצבע הכחול היה הצבע העיקרי הן בצפת והן בשאלוניקי. המונח איסטיס, שבו הוסיפו לקרוא לצבע הכחול, שימש לעיתים קרובות כינוי כללי לצבע. עם זאת אפשר להטיל ספק אם צמח זה⁷⁴, אשר משחק עליו היבשים נעשה הצבע הכחול, מילא תפקיד כלשהו בתעשייה בצפת.

שמות העצם איסטיס, א־ניל (או ניל) וא־נייר שבמקורותינו, מכוונים ל"סממן" אחד של הצבע הכחול, שהופק מעלי הניל הוא האינדיגו. אף הוא כאיסטיס, מכיל אותו חומר צביעה ששמו המדעי אינדיגוטין⁷⁵. באירופה המשיכו לגדל את האיסטיס, עד שבמאה ה־17, נדחק על-ידי הניל הטרופי, העולה עליו בכוח הצביעה פי משישים⁷⁶. צבע זה נקרא פעם בשם ניל ופעם בשם א־נייר⁷⁷. הניל הובא בדרך כלל מהודו דרך בגדאד לשווקי המזרח ולאחר מכן גם לאירופה. עם זאת ידוע שגודל בארץ-ישראל, הן בתקופה שלפני התפתחותה של תעשיית האריגים בצפת והן לאחריה, ואף נמצאו שרידי מיתקנים שבהם הכיניוהו. הוא נעשה גם מגידולי בר שמסביבות צוער (כפי שהיה נהוג אף במאה הזו) או ממקומות אחרים. טיבו של הניל שיוצר בארץ היה ירוד מטיבו של הניל שהובא מהודו⁷⁸. מכאן יש להניח שבצפת השתמשו לאו דווקא בניל מתוצרת המקום.

72 שם, שם.

73 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קלב, דף סא, א.

74 השם המדעי של הצמח הוא *Isatis tinctoria*. השם היווני נזכר כבר במשנה כלאים ב, ה; שביעית ז, א; שבת ט, ה; מגילה ד, ז.

75 השם ניל חודש על-ידי ועד הלשון ומופיע במגדיר לצמחי ארץ ישראל; השם המדעי *Indigofera tinctoria*; חומר הצביעה נקרא *Indigotin*.

76 הרשברג, שם, עמ' רנא.

77 שו"ת המבי"ט, חלק ג, בנוסח שאלה ד כתוב אניר ובתשובה על השאלה אניל.

78 מוקדסי מזכיר שבמאה העשירית גידלו את הניל בסביבות יריחו, ואבו אל-פידה — במאה הארבע עשרה. עיין *Guy le Strange — Palestine under the Moslems, London, 1890, p. 396-397*.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

צבע אדום היה מן השכיחים באריגי צמר של אותה תקופה באירופה. פלאנדריה וויניציאה נתפרסמו בארג האדום שלהם. במקורות מצפת ⁷⁹ מדובר על צביעה בצבע רוסיא, כלומר באדום. שני סוגי צבע היו נפוצים באותה תקופה. הראשון הופק משחק שרשים מיובשים של פואה, צמח רב שנתי שגדל בארץ־ישראל ושבּו השתמשו לצורכי צביעה בתקופת המשנה ⁸⁰. בכפרים הערביים השתמשו בו עד ימינו, ואף שמו העברי השתמר בערבית. שלא כאיסטיס וניל הצביעה בפואה מחייבת צריפה, כלומר שימוש בחומר מיוחד ⁸¹, המקל על קליטת הצבע בסיבי הארג. דלמן מספר ⁸² שבבית ג'לה השתמשו לצורך זה בענבים המוצים ואילו בארטס במיץ ענבים. במצבעות של אותה תקופה נהגו להשתמש לצורך זה בצריף (אלום ⁸³) אשר שימש פריט חשוב במסחר. מפואה הפיקו את "האודם התורכי" הנודע. הצבע השני היפה והיקר היה הקרמו ⁸⁴. הוא מופק מנקיבת כינמת מגן המצוייה באלון התולע ⁸⁵, וכפי שמניחים זוהי תולעת השני שבמקרא. בצבע זה מייצרים גווני־שני מבהיקים. הביאווהו בעיקר מאנטוליה ובו השתמשו לצביעת אריגי וויניציאה המפורסמים ⁸⁶. המחיר הגבוה ששולם בצפת עבור צביעה בצבע אדום ⁸⁷ (100 חתיכות לבגה, שהם שנים וחצי פרחים) מחייב אותנו להניח, שהמדובר הוא בצביעה בקרמו שהפך מונח לצבע השני בשפות שונות ⁸⁸.

הצבע השלישי מכוּנה בשם פושטיקי ⁸⁹. צבע זהוב ששמו המדעי פוסטיין. הופק מגורי עץ הפוסטוק וכונה גם בשם אוג־סומק־ויניציאני ⁹⁰. בעזרת חומרי צריפה שונים נתקבלו גווני־רבים של צבע זהוב ותרוג. ואם צבעו את הארג בניל (או איסטיס) ולאחר מכן ב"פושטיקי" נתקבל צבע ירוק כהה. ב"מסכת צובעים" בתשובות המבי"ט ⁷⁹ מסופר, שהצובעים שניתן

שרידי מערכת בריכות משולבות שחשף פ' בראדון בחפירה על שפת הכנרת (בקרבת הסתעפות הדרך לפוריה מכביש טבריה—צמח) זוהו עלידי כותב טורים אלה כמיתקן להפקת הניל. על הבאת הניל מ"סוריה" (מבקעת הירדן) למצרים מסופר בדו"ח של מדענים אשר ליוו את נאפוליון במצרים. בארץ־ישראל ובמצרים גדל ניל מכסיף (I. argentea) שאינו מצטיין באיכותו. על הניל בסביבת צוער בימינו, ראה י' אלמוגי־צ' אשל, חבל סדום, תל־אביב, תש"ט, עמ' 73, 78, 130.

79 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד.

80 משנה שביעית ז, א; שבת ט, ה; מגילה ד, ז. השם המדעי Rubia Tinctorum.

81 באנגלית mordant.

82 G. Dalman, Arbeit und Sitte in Palästina, Gutersloh, 1938, B. 5, S. 571—72.

83 Alum. הצריף נזכר בבבלי כתובות עט, ב.

84 בשו"ת המבי"ט — קרמ"ז. עיין חלק ג, סי' קעג, דף קז, ב. בערבית ובתורכית قرمز; מכאן kermes באנגלית. crimson

85 החרק coccus ilicis; השם המדעי של אלון התולע (לפי מ' זהרי—נ' פיינברון, צמחי תולעת הגדלים בר בא", "השדה", כרך י, עמ' 362—364) הוא Quercus coccifera.

86 scarlet, ecarlate de Venice; תולדות הטכנולוגיה, כרך ה, עמ' 259.

87 עיין הע' 79.

88 עיין הע' 84.

89 עיין הע' 79.

90 ממשפחת האלתיים; בערבית قزح. השם המדעי Rhus cotinus. כנעני קורא לצבע הזה מזויף ולדעתו מקורו ב"postichi באיטלקית; ציון, ספר ו, עמ' קצז). ואין הדין עמו וכבר העיר על כך י"ר מלכו בקובץ חמדת ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 151.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

להם לצבוע פושוטיקי, צבעו את הבגדים תחילה "מאויש" (תכול) ⁹¹, ורק אחר כך בפושוטיקי, ואזי צריך היה להתקבל הצבע המורכב והיקר ירוק-כהה. במקורות נזכר גם בגד מצבע מוראדו שהוא (בספרדית) גון של סגול ⁹². איכות הצביעה בצפת, ובמזרח בדרך כלל, עמדה על רמה גבוהה. אנגלי שעסק ביבוא אריגי צמר לתורכיה במאה הי"ו, שיבח את חומרי הצביעה ושיטותיה והציע ללמוד מדרכיהם ⁹³.

י. סוגי האריגים

שלא כבשאלוניקי, שבה ייצרו סוגי אריג רבים וזכרם השתמר במיסמכים, אין מקורותינו מפרטים מהם הסוגים שיוצרו בצפת.

ידועים שני סוגים של אמרגני התעשיה, אחד המכונה טראפירוש והשני מנטרוש. שניהם נזקקים לבטישת אריגיהם ⁹⁴. כלומר שסחורתם היתה מן הסתם מצמר מנופץ. אין לדעת אם היה עוד סוג של אמרגנים אשר "התעסקו" בענפים אחרים של ייצור האריגים וכן טיבם ושמן. אף לא הוזכרה לנו משמעותם הנכונה של מונחים אלה ⁹⁵. יש להניח כי המונח טראפירוש נגזר משם העצם Trapo, שהוראתו ארג-בגד בספרדית, ואילו מאנטרוש הוראתו מייצר מאנטאש, Manto, שהוראתו בספרדית גלימה (או שמיכה וכיסוי למטה), וכן גם אדרת שער ולבד.

שמות האריגים שנזכרים במקורות הם ארבעה אלה: קומאש (או אל-קומאש) ⁹⁶, מנטאש ⁹⁷, קריזיאש ⁹⁷ (או קריזיא, קאריזיאש), בגדים ⁹⁸ סתם, ובגדים רחבים או גבוהים ⁹⁸. במיסמכים מהארכיונים התורכיים מופיעים קומאש, קריסאי (קרזיה) ומונח שלישי צ'וקה וצ'וקה רחבה, הם הבגדים הרחבים שבמקורותינו. קריזיאש והבגדים הרחבים ניתן להגדירם ולתארם. שלושה הסוגים האחרים אין בידינו אלא להסתפק במסירת עובדות בלבד.

קומאש. בערבית ובתורכית מושג כללי לארג, כמו בגד בעברית. עם זאת מקור אחד מצפת ⁹⁶ מזכיר קומאש ובגדים כשני מיני אריג. בדפתרים התורכיים מופיע מונח זה ברבים ⁹⁸ כמוצר השונה מצ'וקה. לואיס מתרגם מונח זה cloths, הוזה עם בגדים בעברית. ואולי הכוונה לארג מצמר סרוק, או לארג המכונה בספרדית אל-קוימיה ⁹⁹.

בגדים. הקושי לפענח מונח זה כמושג טכני בימים ההם, הוא אולי הגדול ביותר. בגדים מוגדרים כשונים מקומאש ומקריזיאש ומנטאש כאחד. אפשר גם להניח כי לפנינו ביטוי

91 mavis, תכול בספרדית. מר י"ר מלכו הואיל להסבירני פירושה של מילה זאת.

92 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' רכב.

93 ליפסון, שם, עמ' 86. 94 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' לא, דף קיב, ג.

95 הגדרת שני מונחים אלה נעשתה על-פי רוואניס, חלק ג, עמ' 290—292. נסיון להשיג חומר מקורי מספרד על תעשית אריגי צמר בספרד בתקופת הגירוש לא הוכתר בהצלחה.

96 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קג, דף קסג, ג.

97 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' כח, דף קיא, ד. על קריזיאש-קריסאי, ר' גם חלק ג, סי' כג, דף ט, ב; חלק א, סי' רל, דף קח, א; אבקת רוכל סי' קמ, ועוד.

98 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד. וכן אגרות ארץ ישראל, עמ' 184.

99 أقمشة לואיס, עמ' 13. על ארג בשם Al Quimia ר' רוואניס, חלק ג, עמ' 390—392.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

מקוצר ל"בגדים רחבים". במיסמך 97 שבו מדובר על המחירים, מחיר הבגדים נקבע שם בט"ו חתיכות (פארה, חלק הארבעים של גרוש) לאמה, ואילו של הקריזיאש בשבעה וחצי, כלומר ש"הבגדים הרחבים" היו יקרים מהקריזיאש. ואולי יש קשר למונח עברי זה עם טרפו (trapo, מכאן טראפרוש) הספרדי. כשם ש-cloth, שימש באנגליה מונח כללי לכל אריג עשוי מצמר מנופץ.

קריזיאש או קריסיאי. שם זה כהגדרת סוג של ארג מצוי הרבה במקורות⁹⁹. במונח מקצועי-מסחרי הוא מצוי ברוב השפות האירופיות, אם כי מהותו של המוצר לא היה זהה בכל ארץ¹⁰⁰ ומניחים שמקור השם הוא אנגלי. ארג צר מצמר ארוך¹⁰⁰ וגס (לפי סולם הדרגות האנגלי). באנגליה היו רגילים לצבוע ארג זה באדום¹⁰¹ וכך היה גם בצפת. במיסמכים התורכיים על צפת הם נכללים בין אריגי הצ'וקה¹⁰².

הבגדים הרחבים. ארג עבה רוחבו יותר ממטר (באנגליה עד שני ירדים). בזמן אשפרתו הקפידו על טיב הבטישה¹⁰³. ממקורות אנגליים מהמאה הט"ו אנו למדים, כי מחירים היה פי שלושה מן הקריסיאי¹⁰¹ (ולא פי שנים כפי שהיה בצפת). עד אמצע המאה הט"ו היו נוהגים לשלוח אריגים אלו (באנגלית broadcloths) מאנגליה מיד אחרי אריגתם, ללא אשפרה וצביעה, ואת העיבוד הסופי היו עושים בפלאנדריה או באיטליה. ואלו הם כנראה האריגים המשובחים ש"הטיפול האחרון" שלהם נעשה בפירנצי או בוניציאה, והידועים במקורותינו בשם "בגדי ויניציאה". דוד די-רוסי מכנה ארג זה "הבגדים הגבוהים", ואילו בדפתרים התורכיים נקראים צ'וקה רחבה. תמורת מתן חותם עבור צ'וקה רחבה גבו מס כפול מהקריסיאי¹⁰².

מנטאש. לפי המבי"ט¹⁰³ היה מספרם של מייצרי המנטאש (מנטירוש) בצפת קטן. תיחום מוהלט (כפי שהיה בגילדות וצכים באירופה) בין הסוגים השונים, לא היה בצפת ואחד היה נכנס לתחומו של השני. טיבו הממשי של ארג זה לא הוברר. רוואניס מסתמך על דברי מהרשד"ם וכותב שהיו לבדים או "אדרות שער"¹⁰⁴. לבדי צפת נודעו לתהילה בפי אווליה צ'ליבי, אלא שכנראה הוא כולל את כל האריגים במונח זה¹⁰⁵. ידוע ששילמו מס מיוחד עבור הלבד¹⁰⁶, אך טרם נמצאו נתונים לגבי סוג ארג זה. עלינו לציין כי האמרגן האחרון לתעשייה הצפתית במחצית השניה של המאה הי"ז, עובדיה אלפנדרי, מכונה מאנטרוש¹⁰⁷. יש אולי להסיק מכאן כי המנטאש היתה התוצרת העיקרית בימיה האחרונים של התעשייה בצפת.

100 עיין על כך לואיס, שם, עמ' 14, 38, הע' 23. שם גם המונח באיטלקית ובצרפתית. בתורכית: فرز. ובאנגלית Kersey, carcay.

101 פאורפוסטין, עמ' 8.

ורי שם גם עמ' 38, הע' 20.

102 לואיס, עמ' 14; בתורכית جوقه (כשם כללי החל גם על קריסאי) ר- ایغلو جوقه לבגדים רחבים.

103 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' לא, דף קי, ג. תולדות הטכנולוגיה, חלק ג, עמ' 178—179.

104 רוואניס, חלק ג, עמ' 390—392. 105 כרך ו, עמ' 162.

106 א' הר, קובץ ירושלים ב/ה, עמ' קלא.

107 ר' הע' 49.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

יא. ערך ומחיר חומרי הגלם והבגדים

ידיעתנו על מהותה של תעשית הבגדים בצפת לא תוכל להיות שלימה אם לא ניתו דעתנו על המחירים והשוואתם עם ערכים כלכליים אחרים או תעשיות דומות במקומות אחרים. קושי גדול נובע מן השינויים בערך המטבע. "מהפכת המחירים" החלה בספרד, עברה לתורכיה והגיעה לצפת בזמן הקשה ביותר לתעשיתה, בשנות השמונים של המאה הט"ו. ולא זו אף זו, ערכו של הכסף המקומי, הלבן (האקצה) והחתיכה (הפארה), שהיה נקבע על-פי הזהב כגון האלטון (הזהב התורכי, שנקרא גם סולטאני), הפרח (פלורין) הויניציאני, לא היה שווה בכל חלקי תורכיה. השוואת מחיר התוצרת בין צפת ושאלוניקי, מחייבת להביא בחשבון כי הלבן בשאלוניקי, ביחוד בראשיתה של המאה הט"ו, היה ערכו גדול מערכו בצפת. יתירה מזאת: אין לנו ידיעה ברורה אם יריעת בגד או החתיכה (של הארג), היתה שווה בגודלה בצפת ובשאלוניקי ואם גודל היריעות ורוחבן היו מותנים בסוגיה השונים של התוצרת, ולכל סוג היה גודל אחר.

הסכמות שאלוניקי, טריקלה ולאריסה¹⁰⁸, מלמדות, כי המחיר שנקבע לגיזת כבשה אחת (וויליסיינו¹⁰⁹) במקום הגז הוא שנים וחצי לבנים במזומן ושלושה בהקפה. מחירו של שק הצמר בצפת היה שמונה פרחים¹¹⁰. גיזת כבשה אחת שקלה 1.5—2 ק"ג ומשקלו של שק היה 125—150 ק"ג. מחיר שק צמר במקום גזיתו עלה, איפוא, 93.5—175 לבנים, ובצפת 640 לבנים! הוצאות ההובלה, ואולי גם רחיצתו בטרם נשלח וההפרש בערך הלבן, גרמו לכך שמחיר הצמר בצפת עלה פי ארבע מעלה מטה, והריוח הנקי של סוחר הצמר היה כמחיר הצמר עצמו. יש להניח שמחיר גבוה זה היה מגורמי התמוטטותה של התעשייה בצפת. שחלה לפני הירידה בשאלוניקי ובמרכזי תעשייה אחרים שבאיזור הים התיכון. הדברים אמורים במזומנים. בהקפה שילמו בצפת 7 פרחים עבור ככר שמשקלו כשני שלישים ממשקל שק הצמר¹¹¹, כלומר כ 10.5 פרחים לשק.

על מחירי האריגים, נמצאים בידינו המספרים הבאים:

בגדים. לא פורש מאיזה סוג אבל ודאי שלא צבועים — 14—15 חתיכות, כלומר 28—30 לבנים לאמה. בפלבנה שבבולגריה נמכרו במחיר 15—20 לבנים, ואילו בגדי שאלוניקי ב 55—67 לבנים האמה¹¹². "חתיכה" נמכרה במחיר 16—22 גרושוש¹¹³, שהם 480—660 לבנים לחתיכה. בשאלוניקי היה גודל היחידה 21—24 אמות (לצורך הצבא עשו 75 אמות בחתיכה). כלומר 21—31 פארה (חתיכה) או 42—62 לבנים לאמה. קרייזאש (קריסיאי). נמכרו, כנראה לפני הצביעה, במחיר 7.5 חתיכות האמה, שהן 15 לבנים. אין בידינו מחירים של הבגדים הרחבים. אריגי ויניציאה נמכרו בשאלוניקי ב 100—

108 רוזאניס, חלק ג, עמ' 129, 387.

109 Vellocino. משמעותו של מונח זה הסבירני דוד בנבנישתי, ותודתי נתונה לו. ור' הערה 39.

110 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קכו, דף נט, א.

111 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קז, דף קמט, ג.

112 הנתונים על מקומות מחוץ לצפת הם על-פי רוזאניס חלק ג, עמ' 383, 390—392.

113 שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' נא.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

103 לבנים האמה¹¹⁴. ויתכן שהמדובר בארג רחב. ארג תפור, ידוע לנו מחירו ממקור המספר על יהודי שנרצח לשם לקיחת לבושו. הוא נערך ב 50—60 חתיכות¹¹⁵, כלומר 100—120 לבנים או פרח וחצי לכל היותר. המלבוש היה בצבע סגול (מוראדו בספרדית) ומחירו בהשוואה למחיר אמה של ארג ויניציאני יקר לא היה גבוה ואינו יכול לשמש דוגמה למחירי המלבושים מארג יקר.

לשם השוואה נציין שבית בצפת נמכר ב־150 זהובים¹¹⁶, כלומר 12.000 לבנים. במחיר זה אפשר היה לקנות עשר חתיכות (אגדים) של ארג מוכן או לצבוע 120 חתיכות ארג בצבע אדום או ירוק; מחיר קילוגרם חטה היה הצי לבן בשנת 1525 ושבע עשירות של לבן בשנת 1572¹¹⁷.

על שכר העבודה אין לנו ידיעות. עבודות סיומת ב"פרינסה" ("תיקון" במכבש) עלו 3—4 פארה (חתיכות) ליחידה של קריואש. בשאלוניקי קיבל אורג 24—27 לבנים בעד אריגה יחידה כזו, ושכרו של אורג באירופה היה בדרך כלל קצת יותר גבוה משל אומנים אחרים. אם נותן מחיר זה עניין גם לצפת, הרי ששכר אריגה היווה רק כ־14% ממחיר הארג "הלבן" בשוק ופחות מזה (8%—10%) לאחר צביעתו. ערכו הממשי היה 30—35 ק"ג חטה. יתכן ותמורת שכר זה צריך היה לעבוד קשה יותר משבוע. ואם שכר זה קיבל אורג-אומן בצפת, פירושו של דבר ששוליותיו ועובדים אחרים קיבלו פחות ממנו. כדי לקיים עצמם נזקקו איפוא, העובדים בתעשיית הבגדים לשנים־שלושה מפרנסים במשפחה. לעומת זאת מחיר גבוה שולם עבור צביעת האריגים¹¹⁸.

התעשייה בצפת הכניסה סכומים גדולים לאוצר המדינה ואף השליטים המקומיים באו תמיד בטענות, סחטו כספים ותבעו שלמונים בכל מיני דרכים. ההכנסות הרשמיות של המדינה מצפת נערכו ב 10.000 פלורינוס שהם חלק שביעי של ההכנסות מארץ־ישראל כולה¹¹⁹. כדאי לציין שברשימת הכנסות מחבל חלב לשנת 4—1583 תופש מקום שני בגודל ההכנסות "מכס מאריגים של הסוחרים הפרנקיים (האירופיים) יחד עם המכס מאריגי צפת"¹²⁰. החוקרים הצרפתיים שהביאו ידיעה זו, העמידו ליד צפת סימן שאלה, כי לא היתה מובנת להם סמיכות פרשיות זו.

י. ב. ה י ק פ ה ש ל ה ת ע ש י ה

מקורותינו העבריים אינם מלמדים אלא על משקלה של תעשיית הבגדים בחיי העיר. לעומתם יכולים אנו להיעזר בדפתראות התורכיים שעם שהם לקויים בחסר בתקופת

114 רוזאניס, שם.

115 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' רכ, דף קצג.

116 שם, סי' פ, דף קלו. 117 לואיס, עמ' 16—17.

118 ר' למעלה, עמ' 270; שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד.

119 ב' לואיס, האוכלוסיה והכנסות המסים בארץ־ישראל במאה השש־עשרה, ירושלים (קובץ ליובלו של י' פרס), תשי"ג, עמ' קלו.

R. Mantran-Y. Sauvaget, Réglements Fiscaux Ottomans, les Provinces Syriennes, 120 Paris, 1951, p. 112.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

העליה ומפריזים במספריהם בזמן הירידה, יש בהם כדי לסייע לנו בקביעת המספרים לגבי נתוני-ייסוד של תעשיית האריגים. הנתונים המעטים שבכוחם ליתן מושג כלשהו על האוכלוסיה היהודית בעיר הם מספר הגברים חייבי מס הגולגולת ותשלומי מס השחיטה. ואילו שאר המספרים נוגעים להכנסות הרשות מתשלומים אחרים: חכירת (או החזקת) המצבעות, דמי החותם הממשלתי (תמע'ה) הניתן לכל "חתיכה" לציון כושרה מבחינה איכותית וכנראה גם פיסקלית, וכן הכנסות המארגות. על מס הלבד אין כל פרטים. הנתון החשוב ביותר, מספר האנשים שעסקו בתעשייה זו, לא נוכל למצוא. הוטל מס על מארגות, דבר המלמד שלא כטווייה שנעשתה בבית בידי נשים העוסקות במשק ביתן, היתה מלאכת האריגה נעשית מחוץ לביתו של האורג¹²¹.

ברשימת ההכנסות משנת 6—1525 נרשמו 17 בתי אריגה¹²² בכפר עין-זיתים. בכל בית אריגה היו שנים-שלושה או יותר נולים, ודמי השכירות וכן המס, 40 אקצה לשנה, היה מתחלק בין כמה שוכרים. אין אנו יודעים גם מה היה מספרם של בתי המלאכה בעין-זיתון לאחר התאריך הנ"ל, ואין כל מספר למארגות בעיר עצמה. אווליה צ'ליבי כתב בהפלגה שבזמנו (כנראה שנת 1649¹²³) היו בצפת שלוש מארגות, תחת 3000 בעבר. כך הצטיירה העיר בעיני התושבים אחרי 50—60 שנה. אף מספר היהודים שהיו בה, יותר מ-70,000, הוא מוגזם.

כמה פרטים נוכל ללמוד מהתפתחותם של מפעלי הצביעה, שעליהם יש בידינו המספרים הבאים¹²⁴,

הכנסות הממשלה (באקצה, לבנים) מדמי חכירת המצבעות בצפת ועין זיתים :

השנים		צפת		עין-זיתון		בסך הכל	
מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה	
1525—6	1	300	1	800	1	2	1100
1533—9	2	1000	2	אין נתונים	?	2+	1000+?
1555—6	4	2236	4	1400	2	6	3636

לגבי שנות 9—1533 צויין בפירושו שאחת מהמצבעות בצפת היתה לצ'וקה. משנת 1556 יש לנו פירוט של דמי החכירה ממצבעות עין זיתון (600 מהמצבעה הרגילה ו 800 מהמצבעה לצ'וקה). בצפת עצמה, אין לדעת איך התחלקו ארבע המצבעות, אבל מחלוקת ההכנסה אנו למדים, שצובעי צ'וקה שילמו אלף והשאר (1236) בא מצובעי קומאש סתם. יוצא, איפוא, שעבור הזכות להחזקת מצבעות לצ'וקה שילמו בשני המקומות 1800 ועבור הפעלת המצבעות לקומאש 1836 אקצה.

121 עיין למעלה, עמ' 265.

122 לואיס, עמ' 14; הוא מונה אותן באנגלית cloth shops (לוחות הצילומים מהמקור התורכי שבספרו לא כוללים פרט זה, וכן פרטים אחרים הקשורים בתעשייה הצפתית), והכוונה כנראה לבתי אריגה בלבד.

123 א' צ'ליבי ביקר בארץ-ישראל פעמיים; בשנת 1649 לבטח ביקר בצפת שכן מספר הוא על דרכו לכנרת בתוך ואדי לימון (קטע מנחל עמוד). לא ברור אם היה בצפת גם בימי ביקורו השני בשנת 1—1670.

124 כל המספרים המובאים כאן ולהלן עד להע' 130 לפי לואיס, שם, עמ' 13—15.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

בהשוואה לשנת 6—1525, חלה עלייה של פי שלושה וחצי במשך שלושים שנה. גידול זה אינו משקף את המציאות, וודאי שאינו תואם את העלייה בממדי הייצור, על אחת כמה וכמה אם נביא בחשבון גם אפשרות של צביעה מחוץ למצבעות הכפופות לרשות, והנוהג למכור ואף לייצא ארג לבן.

הבאנו למעלה¹²⁵ דברי דוד די רוסי שבשנת רצ"ה ייצרו בצפת 15.000 קריסיאי. לפי קצב הגידול ובמונח שהמצבעה בעין-ויתים פעלה והתרחבה, יש לאמוד את מספר הקריסיאי שנארגו בשנת 6—1555 ב־24.000 יחידות. לשיא הייצור הגיעו בשנות 1565—1570, יש, איפוא, מקום להנחה שהפיקו קרוב ל 30.000 יחידות קריסיאי בשנה, אם לא חל שינוי בסוג האריגים הנדרשים וכמותם.

כל שידוע לנו על הצ'וקה הוא מדמי החותם, פארה אחת לכל פאסטב (50 ארשין, אמות תורכיות של 68,75 ס"מ) של קריסיאי ושני פארה לכל פאסטב של צ'וקה רחבה. בשנת 6—1555 גבו 12.000 לבנים (שהם 150 פרחים) עבור החכרת הזכות להטבעת החותם. לפנינו משוואה עם שני נעלמים. אלא שיש עוד נעלם שלישי, והוא כמה גבה חוכר החותם. אם נניח כי התשלום לממשלה היה מוצית ההכנסה (שאם לא כן לא היתה כדאית הטרחה במדידת האריג, בדיקתו וודאי גם ההוצאות ל"דורונות" לקבלת הזכיון), הרי נוכל להגיע למספרים הבאים באותה שנה החתימו 600.000 אמה ארג צר (קריסיאי) או 300.000 אמה ארג רחב (צ'וקה). למעשה, היו אלו אף אלו. יש להניח שלפי אורך הארג ובלי להתחשב ברוחבו, כשני שלישים היו האריגים הצרים. אומדנה זאת מבוססת על "יחסי הכוחות" במצבעות. הייצור גבר, איפוא, (משנת 6—1555 עד שנות השיא 1565—1570) ב־25% לפחות, ולפי זה יצא שבשנות השיא נארגו 750.000 אמה של קריסיאי או 375.000 מהארג הרחב. לא רחוקה מן האמת הקביעה שאז היו מייצרים כ־400.000 אמה אריגים צרים וכ־150.000—175.000 רחבים. לצורך זה נדרשו לפחות 500 גולים.

כמות זו של אריגים הצריכה לא פחות מ 300 טון צמר (2.000—2.500 שקים) לשנה, והמחיר ששולם בעדו היה כ־200.000 פלורנינים. הערך המוסף שנוצר תוך הכנת הארג הגיע ל־300.000 פלורין¹²⁶. אם נוסיף על זה את מחיר הצבעים ודמי התיווך, הרי ערך התוצרת השנתית לפי מחירי השוק הגיע ל־600.000 פלורין, פי שמונה ויותר מזה הכנסות הרשמיות של המדינה התורכית ומנגנונה מארץ-ישראל כולה¹²⁷.

קשה ביותר להעריך את מספר האנשים שהעסיקה תעשייה זו ביחוד אם נביא בחשבון אפשרות שחלק מהצמר הובא טווי. בתקופת השיא עסקו 5.000—7.500 גברים, נשים וטף, ו־4.000—6.000 בראשית הרבע השלישי של המאה ה־17. במשפחה עבדו לפי המקובל באותם הימים לא פחות מ 2—3 אנשים; בצירוף העיסוקים בענפי פרנסה אחרים (כרבע מהאוכלוסיה) יהיה אומדן מספרם של היהודים בצפת 17.000—20.000 נפש. דברי ר' זכריה אלצ'אהרי

125 ר' למעלה הע' 19.

126 הבסיס לחישובים הם נתוני ליפסון, עמ' 195, 256—258, ולהערכת מספר העסוקים גם עמ' 327.

127 ר' הע' 119.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

שבצפת היו 14.000 נפש. היו באמת "רחוקים מסלף"¹²⁸. ח"י אלף יהודים שהוא רוב מכריע באוכלוסייתה של צפת שמנתה כ-25.000 נפש. אלה היו פניה של צפת בימי תפארתה. למספר דומה נגיע אם ננתח את נתוני מס-השחיטה. כשלושים אלף יהודים היו בשאלוניקי בראשית המאה ה"ז"¹²⁹, והיא היתה אז עיר ואם בישראל בכל המובנים, וקרוב לוודאי הקהילה הגדולה ביותר בישראל.

י. ג. השקיעה וסיבותיה

דעה מקובלת היא שירידתה של צפת באה עקב תלאות מקומיות כגון בצורות, מגיפות, הרעת מצב הבטחון בשל התמרדויות מקומיות, ביחוד עקב התקוממותו של פאח'ר א'דין. כל אלה בכוחם לעכב התפתחותה של תעשית האריגים או לגרום להפסקות אבל לא להכחידה כליל. גם בתקופת העלייה והפריחה היו שנות בצורת, מחסור בתבואה והאמרת המחירים; לא חסרו גם מגיפות שאילצו את התושבים להימלט מן העיר. ניתן היה להתגבר עליהן אלמלא השפעתם של כוחות חיצוניים.

בראשיתו של הזמן החדש פקדו את אירופה והמזרח הקרוב תהליכים היסטוריים-הברתיים שעשקו את צפת, ומנעו מתעשיתה להתפתח ונמצאה שוקעת.

אותם הגורמים האוביקטיביים שהצמיחו את תעשית הבגדים בצפת הם שהביאו לחורבנה. השווקים בעולם היו מלאים והוצפו באריגים טובים ויקרים שהובאו ממדינות שלא הירבו לסחור עם תורכיה בעבר. כל מרכזי התעשייה הישנים של אריגי צמר משובחים באגן ים התיכון נפגעו. גם תעשיתה של שאלוניקי התחילה לרדת, אלא שמעמדה המיוחד בהספקת הארג לצורכי כוחותיה המזויינים של תורכיה מנע את הידרדרותה. גורל זה נפל גם בחלקן של ערי תעשית הצמר שבאיטליה ופגע קשות בסחרה של ויניציאה וכן דילדל את תעשית אריגי הצמר בספרד¹³⁰.

גרמו לכך לא רק הפער בין הביקוש וההיצע וירידת ערך הכסף שהתחילה בספרד (שגרמה לכך שארג המיוצר בפלאנדריה מצמר מארינו ספרדי נמכר בספרד יותר זול מארג מקומי מאותו צמר ואיכות)^{130*}, עברה על פני אירופה והגיעה לבסוף גם לתורכיה. הסיבה העיקרית היתה הופעת פנים חדשות בייצוא ההולך וגובר של אריגי צמר לכל מקום ולמרכזו ומזרחו של ים התיכון בפרט. פיתוח תעשית הצמר בצרפת גבר בימי קולבר; שייטות קבועות הובילו ארג טוב לנמלי איזמיר ואיסכנדרון במקום אניות הצמר הבודדות לצפת. חוזים מיוחדים בין צרפת (החלו משנת 6—1535) ותורכיה הבטיחו זכויות מיוחדות (ראשיתן של הקאפיטולציות) לראשונה, ומימושם הביא לדחיקתן של ויניציאה וערים

128 ר' למעלה והע' 22. כנעני (במאמרו במאסף ציון, עמ' קעז) מעריך את מספר היהודים בצפת בראשית המאה ה"ז 30.000, ואין הערכה זאת נראית בעיני.

129 I. Emmanuel, Histoire des Israélites de Salonique, Paris, 1936, pp. 227—233

130 N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha, 1908—15, B. 4, S. 194—249

130 * T. Смирнина и Другие (редак.) Всемирная История, Москва, 1958 т. iv, стр. 104, 251, 261—262

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

אחרות באיטליה, משווקי תורכיה. בלאו הכי נכרת "מטה לחמה" של ויניציאה עקב גילוי הדרך הימית להודו והעברת נקודת הכובד במסחר הימי לאוקיאנוס האטלנטי. נמצאה האפשרות להביא סחורות מהודו ללא תיווך המדינות המוסלמיות והובלתן לאירופה על-ידי סוחרים וספנים ויניציאה.

ברם, הכוח העולה שהתגבר על כל אלה ששיווקו וסחרו באריגים במזרח היתה אנגליה. שוב לא היתה מדינה המספקת צמר גולמי טוב, או תוצרת מעובדת למחצת למדינות זרות. היא הפכה למעצמה ימית בעלת צי מסחרי השולט בימים ומביא את מוצרי התעשייה של המטרופולין לכל מקום. הברית שנכרתה בין אנגליה לתורכיה בימי אליזבת הראשונה גרמה להקמת החברה האנגלית לליוואנט לסחר מונופולי עם תורכיה (בשנת 1581). הזרה ואורגנה ביתר עוצמה בשנת 1606) ולהחדרתם של אריגי צמר המעולים והרחבים, לתוך תוכה של תורכיה.¹³¹ בשל כך כבשה בריטניה את גיברלטר בשנת 1704, כדי להבטיח מעבר חופשי למוצרי הצמר שלה לנמלי תורכיה.¹³²

הזעזועים הכלכליים הראשונים נתגלו כבר בשנת של"ד (1574). מששוב לא הצליחו היבואנים למכור את הצמר במחירים גבוהים, ושנה לפני כן לא נמכר הצמר במזומנים, אלא הוחלף בבגדים.¹³³ בשנת 1576 הוצא צו להעביר אלף יהודים "עשירים" לקפריסין. גזירה זו גרמה לעיזבות וסחיטת כספים על-ידי הרשות. בשנה זו בא המפנה לרעה. דעה זו הובעה גם קודם בענין ירידתה של צפת ולא דווקא בקשר לתעשייה.¹³⁴

קשיים ראשונים בשיווק התוצרת גרמו לירידת המחירים, כלומר למיעוט הריזון. הסוחרים המירו מסחר זה באחר ואף עקרו מצפת. התעשיינים שלא השקיעו את הונם שלהם בתעשייה ולא היה להם ממי לקבל תמורתו, היו מסתפקים במעט ומחפשים דרכים להזיל את הייצור. ברם, כיוון שכגורל התעשייה היה גורלה של הקהילה בצפת, נקראו קהילות הגולה לעזרה, לשלוח צמר "כדי להחיות את בעלי האומניות"¹³⁵. ואם כי היו גם משלוחי צמר למכירה בעיר, הרי לא היתה כמותם גדולה.¹³⁶

תחילה יצאו הסוחרים העשירים שמסחרם נצטמצם מאד, ואחריהם האומנים שנשארו בלי עבודה. רבים עקרו לשאלוניקי.¹³⁷ אף "בעלי התורה" עזבו את העיר ונשארו מתי מספר דבקים בצפת ומספר ניכר של דלים וקשישים, אשר לא היה בכוחם לרדת לחוץ

W. Cunningham — The Growth of English Industry and Commerce in modern times, Cambridge, 1938, p. 250—252; G. M. Trevelyan, English Social History, London, 1958, p. 323.

סיבות אלו צוינו במאה ה"ח לגבי שאלוניקי, על-ידי הקונסול הצרפתי בעיר זו. עיין רוואניס, I. Emmanuel, Histoire de l'Industrie des Tissus des Israélites de ;105—104 עמ' 55—66. חלק ו, עמ' 55—66. Salonique, Paris, 1935, pp. 55—66. הערה 131.

עיין למעלה הע' 59.

134 א' הד במאמרו, ירושלים ב/ה, עמ' קכה, מדבר על המפנה לרעה בראשית שנות השמונים.

135 ר' הע' 58.

136 שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' מג. הצמר הוזמן תמורת תשלום מראש.

137 אווילה צ'יליבי, כרך ה, עמ' 162.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

לארץ. בקושטא ובויניציאה, ואחר כך גם במרכזי גולה אחרים נתרכזו המאמצים לסייע ליחידים הנחשבים לעניים (בשנת שס"ד הגיע מספר ל-1200)¹³⁸.

בתעשייה הוסיפו לעסוק אלה שכושרם ומומחיותם הגבוהה איפשרה להם להתקיים בתנאים קשים. עם ההפחתה בכמות חלה (כבשאלוניקי ובאיטליה) גם ירידה באיכות, כדי לעמוד בהתחרות ולא להעלות את המחירים בזמן שערך הכסף ירד. בזמנו של אווליה צ'ליבי היתה צפת ירודה מגדולתה, שווקיה שוממים ורוב החנויות היו נטושות¹³⁹; שלושים בתי מלאכה פעלו בה ותוצרתם הבטושה (כולל שטיחי תפילה למוסלימים) היתה מפורסמת "בכל העולם הנושב"¹⁴⁰. מדבריו של צ'ליבי משתמע שבזמנו היתה התעשייה בצפת כחמישית גודלה בתקופת הפריחה.

המאורע האחרון הידוע לנו בענייניה של התעשייה בצפת, קשור בעובדיה אלפנדרי "ראש האומנים", אשר הרשות תבעה ממנו כסף רב ולא נענה ובשל כך פשט את הרגל, ברח למצרים ומשם למערב החיצון, נשדד ונרצח בדרך, סמוך לפני שנת תכ"א¹⁴¹. הוא היה כנראה יצרן שהצליח לעלות מתוך המקצוע ולכלכל את מפעלו ביד תקיפה. מאז תמו הידיעות על בגדי צפת.

תעשית הבגדים בצפת, טיב המוצרים שסיפקה והממדים הגדולים שהיו לה, לא היה להם אח וריע בארץ-ישראל עד סוף השלטון התורכי. כוח החיוניות של האומנים שהחזיקו בה שלושה-ארבעה דורות היה מפליא ומיוחד במינו.

138 תיאור המצב בצפת, ראה א' יערי, שלוהי ארץ-ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 236, 241.

139 א' צ'ליבי, כרך ד, עמ' 156.

140 שם, עמ' 162.

141 בשנת תכ"א נערכה חקירה להיתר אשתו מעיגונה. ר' המקור הנזכר למעלה והע' 49.

חיים זלמן דימיטרובסקי

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כתב־יד 0348 בגנזי ספרית בית־המדרש לרבנים בניו יורק, הוא אוסף של קונטרסים מתשובות שנכתבו על־ידי רבני תוגרמה, הקרובים בזמן לרבי אליהו מזרחי. נמצאות בו גם מספר תשובות של הרא"ם, ר' יצחק קארו, ר' יצחק ן' לב, ר' אהרן מטראני, ר' אברהם ירושלמי ר' אברהם ן' יעיש וכן גם תשובות מרבנים פחות מפורסמים כגון, ר' יוסף ב"ר יעקב אבאיוב, ר' אליהו ב"ר דוד אלפגי, ויש מהם שמתורתם לא־נתפרסם עדיין דבר. ראוי הוא קובץ זה, הן מחמת בעלי התשובות והן מחמת הענינים שהתשובות דנות בהם (בכמה מהן יש ידיעות חשובות לתולדות יהודי תוגרמה), לתשומת לב ולדיון מפורט¹. הפעם הנני מפרסם מתוכו² שתי אגרות של רבי משה בן יוסף מטראני, על דין ודברים שעברו בינו לבין מרן ר' יוסף קארו, בעל בית יוסף ושלחן ערוך.

הקונטרס המכיל את שתי האגרות מתחיל בראש דף 127 ומסתיים בדף 130 ב. אגרת ראשונה נגמרת באמצע ע"א של דף 129. ע"ב של הדף הנ"ל חלק והאגרת השניה מתחילה בראש דף 130. הכתב הוא אחיד בשתייהן, אף הנייר, צבע הדיו ועובי הקולמוס שווים בשתייהן. ניתן, איפוא, לשער ששתי האגרות נכתבו בפרק זמן אחד ולרגלי סיבה אחת. בסופה של האגרת הראשונה נמצאת חתימה בכתב אחר, צבע דיו יותר בהיר וקולמוס הרבה יותר דק וזה לשונה "העלוב משה". באותו הכתב, הקולמוס וצבע הדיו של החתימה הנ"ל, נכתבו בראש האגרת השניה מלים אלו "טובה תוכחת מגולה וכו'". כיוצא בכך ישנה בסוף האגרת השניה החתימה "נאם המבי"ט לארץ", אף היא בכתב אחר מזה של גופן של אגרות, אבל דומה דמיון גמור לכתב החתימה הראשונה ולתוספת הנ"ל, אלא שהיא כתובה בקולמוס יותר עבה. איני יכול למצוא הסבר מניח את הדעת, לשינוי הכתב של ההוספות וביחוד של החתימות, אלא בזאת שהאגרות נכתבו בידי סופרו של המבי"ט ולאחר מכן חתם עליהן המבי"ט בחתימת ידו³ והוסיף בהן מה שנראה לו להוסיף.

1 לע"ע אעיר שעל כמה מן התשובות שבקובץ חתום ר' אברהם ן' יעיש בעצם כתב־ידו. יתר על כן, התשובה האחרונה שבקובץ נכתבה ברובה בידי הסופר שכמה מקונטריסי הקובץ נכתבו בידו. ברם, הדף האחרון (136 א), החל מן הדבור "ולכאורה" עד הסוף (היינו רובו של העמוד) כתוב בידי ר' אברהם ן' יעיש עצמו, ודמיון הכתב לחתימותיו מעיד על כך. קרובה, איפוא, ההשערה שהתשובה כולה, וכן גם קונטריסים אחרים שבקובץ, נכתבו בידי סופרו של החכם הנ"ל. משום מה לא השלים הסופר את התשובה האחרונה והשלימה החכם עצמו וחתם עליה. ונראים הדברים שר' אברהם ן' יעיש זה הוא האחרון (ע"י קורא הדורות מהדורת קאססל, דף לג, א ותולדות חכמי ירושלים, ח"א, עמ' 129), הכותב כתלמיד אל רבו גם למרן (אבקת רוכל, סי' קכו ושו"ת אה"ע של מרן, הל' גיטין סי' יא, מנטובה ת"ץ, דף לו, ד) וגם להמבי"ט (שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קכה. ע"י גם הקדמת ר' משה לתשובות אביו המהר"יט ד"ה כיוני הגאיות ולקמן הע' 3).

2 תשובות אחרות מן הקובץ אפרסם אי"ה במקום אחר.

3 דבר זה שכיח באוספי שו"ת שבכת"י, וגם בקובץ שלפנינו חתומות כמה מן התשובות בעצם כתב־ידם של המשיבים, וע"י גם ש' אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 200 ועמ' 257. מתחת לחתימה "העלוב משה" שבכוף האגרת הראשונה, נמצאת חתימה אחרת שלא עלה בידי לפענחה. בחלקה התחתון נראית לי המלה "יעיש" (ע"י הע' 1). מכל מקום נראה שאין לחתימה זו קשר ישיר עם גוף האגרת (לדעתו של מר מ' בנייהו היא חתימה מאוחרת), ואפשר שלא באה אלא לאשר את אמיתותה של האגרת וחתמתה, או אולי אינה אלא סימן של בעלות על כתה"י.

חיים דימיטרובסקי

א

שתי האגרות נבדלות הן בכמותן והן באופיין ומטרתן. האגרת הראשונה היא ארוכה באופן יחסי בכמותה ומקיפה בתוכנה. נכנסת היא לדיון בפרטים הנוגעים למחלוקת אף בנושאים שבגופם אינם נזכרים אלא ברמז בלבד. נמנו בה שורה שלימה של ענינים "משנים קדמוניות", בהם נחלקו שני החכמים בדעותיהם הלכה למעשה. ענינים אלו כוללים את רוב תחומי החיים – סדרי ציבור, דיני ממונות והלכות אישות. רישומם של האווירה שבה נכתבה האגרת ומצב רוחו של הכותב ניכר בחתימה "העלוב משה" שבסופה. המבי"ט יוצא בה בקובלנה חריפה על יחסו של ר' יוסף קארו אליו כל הימים. פורט הוא מספר מקרים שבהם טפל עליו החכם הנ"ל דברים שלא בדין, הקל בכבודו, זילזל בתורתו ופיקפק בכושרו לדון את הדין ולהורות הלכה. נקודת הכובד של ההאשמות נמצאת בשטח הציבורי. מרן האשים אותו חזור והאשם בעיקר בהתקוממות נגד דעתם של כל חכמי צפת⁴, ובניסיון להפר סדרי העיר ואי-קיום תקנות הקהילות שהמבי"ט עצמו הסכים להן, וכמו כן ברמות רוחא ובשאיפה לשלטון. אולם למרות כל זה היה הוא, המבי"ט, מכת הנעלבים ואינם עולבים. נימה זו של טענת קיפוח ללא דין נשמעת והולכת בכל האגרת הראשונה והיא מסתיימת במילים אלו: "ולא אאריך לשוני עליו כמו שהאריך הוא עלי שלא כדין, טוביה דשמע וחריש... ואבלום פי בשעת מריבה". עד כאן על הצד הכללי של המחלוקת.

מבחינת הענין, אגרת זו הריהי כתב הגנה תקיף ומפורט מלא חריצות וחריפות. המבי"ט מונה אחת לאחת את ההאשמות והופכן על פיהן, מהן ומתוכן הוא מוכיח את צדקתו. בהכרת ערך עצמית מובהקת הוא מתאר את פעולותיו לטובת העיר ואת עמדתו המרכזית בהנהגתה, עמדה שהיא מקויימת על-ידי בני העיר ונובעת מתוך צורכי הקהילה ותועלתה. נושא הוא לעיפה במשא ההנהגה, משום שאין בני העיר מניחים לו לעשות אחרת. "כמה פעמים נסיתי לפרוש עצמי מלסכול משא כל הקהלות ואינו עולה בידי... וגם בני העיר מפצירים בי" (128 שו' 1). באותה הכרת ערך עצמית מגן המבי"ט גם על כבוד תורתו. פעמים ושלוש הוא סומך על כוחו של זקן, הוא רבם הגדול ר' יעקב בירב ז"ל, ורומז כמעט בגלוי כי הרב החשיב את תלמידו הצעיר, המבי"ט, יותר מתלמידו הזקן הר"י קארו "ואת מי היה הרב ז"ל מחזיק למעיין ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו ואת מי רצה לסמוך קודם ולו יש בינינו מוכיח גם עתה היה נראה" (128 ב שו' 22). וכיוצא בזה במקום אחר (שם ע"א שו' 21): "ונגע בזה בכבוד מורנו הרב ז"ל... ולא היתה רוחו נוחה הימנו כמו שהיתה נוחה בי וכמו שהוא מפורסם לכל". סמוך לבו ובטוח כי לפחות שווה הוא בערכו עם הר"י קארו, וכי דבריו שלו ראויים לעמוד כנגד דבריו של מרן, "כי גם במה שיש בו עומק אני כדאי להעמיד דברי שלא יושגו מדבריו, כי כבר ידע הוא וידע מי ששת ידו על שנינו כי השגתי כהשגתו" (129 א שו' 6).

עד כדי כך מכח הרב, מכח עצמו המבי"ט משוכנע שלא רק שאינו רשאי לפרוש מן הדיינות "משום ועצומים כל הרוגיה", אלא שהוא מצהיר בצורה שאינה משתמעת לפנים 4 טענה שמרן חוזר עליה בהזדמנויות שונות, עי' להלן, עמ' פח ואילך, צו ואילך, קד ואילך.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כי לא נופל הוא ממרן בהוראה ופסק הלכה, "ואם בכל יום פסקי החולקים עליו אליו יוכלו ומאריה ישאג לא אירא בד"ת"⁵. אף לא נופל הוא ממנו בהרצת תורה "ות"ל למדתי ולמדתי וזכיתי את הרבים כמוהו מזמן בחרותי" (129 א שו' 8), ואף לא בהעמדת תלמידים, כי התלמידים הגדיים נעשו "בעלי תריסין על ידו גם קצתם על ידי ורובם צריכים לי כמו שצריכים לו⁶ ומקבלים דברי בענותותם כמו דבריו" (128 א שו' 18). הר"י קארו כתב על תלמידיו "מי הוא זה אשר יעמד לפניהם", והמבי"ט עונה לו "בשאר הישיבות יש ת"ל מי שיעמוד לפניהם וגדולים מהם" (128 ב שו' 3) ואין ספק שיש בדברים רמז לישיבתו ולתלמידי דיו שלו. כוחו ככוחו ויותר מכוחו גם בפלפולה של תורה, ושוב הוא סומך על הימים שישבו לפני מהר"י בירב: "ועל מה שכתב יכתוב שאלות בסוגיות חמורות וישאלם או ישאלוהו וכו' כתבתי וזכר אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז"ל מי היה הנושא ונותן בהן יותר" (128 ב שו' 19). וכשם שאין מרן גדול ממנו בחכמה כך אינו גדול ממנו במנין, כי אף באותו פסק שלפי דברי הר"י קארו חלקו על המבי"ט כל חכמי העיר, כותב האחרון "ואני דנתי וכתבתי פסק דין וקיימו דברי וחתמו בו ד' חכמים מפורסמים והם בחיים ת"ל וחתיתם ביד הזכאי בדין"⁷. והרבה יותר מזה הוא כותב באגרת השניה: "מה זה מהרת למצוא עלי משנים קדמוניות שחלקתי על כל חכמי העיר בכמה דברים אשר ידעת כי רבים אשור אתי מאשר עמד" (130 א שו' 7). האגרת השניה קצרה, אין בה פרטי המחלוקת אלא בקיצור נמרץ ואף מגופי הענינים לא נזכרו בה אלא אותם שבתחום הציבור כגון, מסירה לערכאות, התנגדות לכל החכמים ופריצת סדרי הקהילות, וכמו כן דברים שהמבי"ט ראה בהם פגיעה אישית ביושרו וצדקתו. על אלה האחרונים משיב המבי"ט ביחוד בחריפות רבה "על איזה מהם אשוב או על איזה מהם אתודה, האם מהשכמת בית הכנסת והערבתו או מלימוד בית המדרש, או מהיותי עסק רוב היום בדין ובצרכי צבור ובגדוד פרצות בני העיר ואין לי פנאי כל היום לדרכים אחרים שאשוב מהם. ואם בזה אני משפיל זיו התורה והדרה על דעתך במה אגביהנה" (130 א שו' 16). רובן המכריע של ההבאות מדברי הר"י קארו שבאגרת השניה נמצאות כמעט מילה במילה בהבאות מדבריו שבאגרת הראשונה. כך למשל, לשונו באגרת ב: "על מה שכתבת שאני מתיר לבעל דין לילך לערכאות וכו' לחייב את הזכאי ולזכות את החייב כאשר אחלוק על חכמי העיר ולא ישמעו דבריו" (130 א שו' 2) היא זהה עם לשונו באגרת א' (127 ב שו' 2): "ועל מה שכתב שאני חולק על כל חכמי העיר ולא ישמעו דברי שאני מתיר להוליך הבעל דין לערכאות". כיוצא בו באגרת ב (130 ב שו' 4): "מה תעשה ליום פקודה על אשר כתבת עלי מסר אותנו ביד ערכאות ואוי לו למי שעל ידו נהיה כך", וכך הוא גם באגרת א (127 ב שו' 14): "ועל

5 128 א שו' 16. מן הראוי להביא כאן את דבריו האופייניים של המבי"ט (שו"ת, ח"א, סי' קפו, ויניציאה שפ"ט, דף פח, א): "נראה כי משום שהיה מפורסם בחכמה ולא היו אחרים נערכים אצלו הוא שלא היה ראוי לשליח לסמוך עליהם מה שאינו כן בנידון שלנו" (השווה גם דברי מרן בתש"א הע"ד, דין מים שאין להם סוף, בתשובתו השניה ד"ה מ"ש שהתראה).

6 ר' הע" 1, להלן עמ' קיא הע" 28 ומאמרי על היחסים בין המבי"ט ומרן, שיפיע במקום אחר.

7 127 א שו' 17, השווה גם 127 ב שו' 1, 128 א שו' 14.

חיים דימיטרובסקי

מה שהרחיב עוד פיו וכתב אי לוי למי שעל ידו נהיה כך". אף מקומות שאין הלשון מובאת באותן המלים, הרי בתוכן הדמיון הוא גמור. וחוז' מן הטענה שבפי הר"י קארו כלפי המבי"ט "כי אלו הם ראשי פרקים א' לאלף או לרבבה", לא נתחדש באגרת השניה כל דבר לגופה של מחלוקת, שלא נזכר באגרת הראשונה.

מה ראה, איפוא, המבי"ט לכתוב בענין אחד שתי אגרות דומות, וביחוד מה ראה לקצר אחת מהן ולהשמיט ממנה עיקרי דברים, מעשה שהוא עשוי להפחית את משקלה הפולמוסי ואת ערכה העניני. מן הצד האחר, קשה מאד להניח כי האגרת השניה היתה ראשונה לכתיבה והארוכה נכתבה לאחר מכן, כדי לחזק ולמלא אחרי דברי האגרת הקצרה, מכמה טעמים: אין רמז וזכר באגרת הארוכה למציאותה של האגרת הקצרה, בה בשעה שלאגרת אחרת שכתב המבי"ט לפני כן נגד הר"י קארו יש לא רק רמז אלא הבאה די ארוכה ממנה⁸. שנית, מכל לשון הפתיחה לאגרת הארוכה מתקבל הרושם שהיא תשובה ראשונה על "כתב דברי קנטורין" שכתב הר"י קארו על הפתקא ששלח המבי"ט אל ממוני הקהילות. שלישית, קשה להסביר למה חזר המבי"ט להשיב באגרת הארוכה על דברים שכבר השיב עליהם באגרתו הקצרה, ובכמה מקרים בצורה יותר משכנעת. ורביעית, דבריו של המבי"ט באגרת השניה "הקצור קצרה ידי מפרדות ואם אין בי כח להציל ולהשיב הלא כי יראת אלקי בקרבי כבד פה דובר חלקות וכבד לשון מדבר גדולות", וכן דבריו שלאחר כך "ואינך צריך להשיב לי יותר ותשובתך הרמתה שמים לרום... ", וביחוד הקריאה המלבבת לשלום שבה מסיימת האגרת הקצרה, אינם מניחים כמעט מקום להנחה שהמחלוקת נמשכה בכתב מצד המבי"ט. אף סיומה של האגרת הארוכה "ואבלום פי בשעת מריבה", נראה כסוף פסוק שלא יבוא אחריו המשך.

נראה כי את המפתח לפתרון השאלה הנ"ל נמצא בדרך הפניה של המבי"ט למרן בשתי האגרות. באגרת הראשונה רומז המבי"ט למרן תמיד, ללא יוצא מן הכלל, בגוף שלישי — "ועל כל מה שדבר", "וכתב קודם", "והיתה פתיחת דברי אליו", "ועל ריב ר' שלמה... כתב כי חלקתי", עד סוף האגרת. באגרת השניה הפניה למרן היא תמיד, ללא יוצא מן הכלל, בגוף שני — "מה תשיב... על מה שכתבת", "מה תעשה ליום פקודה על אשר כתבת", "מה זה מהרת למצוא".

על סמך כל האמור לעיל מסתבר, איפוא, ששתי האגרות נכתבו כאחת, אלא שהארוכה נכתבה בשביל הרבים⁹ ואילו הקצרה נשלחה אל מרן. מכאן נובע גם ההבדל הבולט בכמותן ובנימה שלהן. האגרת הארוכה היא כתב הגנה שכתב המבי"ט כדי להגן על עצמו וכדי להעמיד את צדקתו, ועיקר מטרתה סתירת האשמותיו של מרן ודהיית דבריו. על כן היא נכנסת בפרטי פרטים, לשונה חריף ושנון ואינה משאירה דבר מדברי בעל הריב על כנו. האגרת השניה היא פנייה אישית אל מרן מתוך נסיון לסיים את המחלוקת ולשכך את אש המריבה. בפנייה כזאת אין, כמובן, מקום לגולל מחדש את פרשת המחלוקת, ואין צורך בבדיקת הטענות והטענות שכנגד, שהרי בעלי הריב יודעים את האמת בלבם.

8 ע"י להלן עמ' עח. 9 השווה להלן עמ' עט ושו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קפט.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כבר בפתיחת האגרת מעמיד המבי"ט את המחלוקת על בסיס אחר: לא הוא עצמו בלבד נפגע מדברי מרן ולא את עלבונו בלבד הוא תובע, כי צד אחר מעורב בדבר והוא כבוד שמים. צד שלישי זה הוא הוא שלפניו צריכים הם לעמוד ולהשלים ביניהם. ההדים הפול-מוסיים המצבצים ועולים עדיין במחצית הראשונה של האגרת, וכן המרירות והדיבורים הקשים המתפרצים בה פה ושם, חסרים לגמרי נעימת ההתנצחות שבאגרת הראשונה. במקומה נשמע צליל ברור של תוכחה היוצאת מפיו של נרדף בטוח בצדקתו, שאין לו אלא מפלט אחרון והוא מסירת דינו לשמים, מתוך אמונה שמפני דין זה ירתע גם בעל ריבו. במחציתה השנייה של האגרת הולכת האווירה ומצטללת עוד יותר. נימה של סליחה ואפילו של ידידות מתחילה לבקוע ולעלות: "מה החתום הזה אשר חתמת את שמך הטוב וכינויך היקר על דברי קנטור", יחד עם רמז קל לתליית קולר המחלוקת בקצת תלמידים "המניאים את לבך". בהמשך הדברים נעלם אפילו צליל התוכחה ובמקומו מתחילה לנשוב רוח של הנחה ופיוס, מלווה קריאה כנה לחשבון נפש והתבוננות עמוקה בתכלית האדם ותפקידו בעולם המעשה. מתוך הרגשת כובד האזרחיות המוטלת על גדולי האומה העומדים לפני ה' ומתוך ידיעת החובה הרובצת עליהם לקדש כבוד שמים וכבוד ישראל, רומז המבי"ט לתוצאות החמורות שעתידות לבוא בעקבות המחלוקת ולהרס שיצמח ממנה לכרם ה' צבאות. למרות ההצהרה שלפני כן, שאפילו יבואו מתנגדיו לבקש ממנו מחילה "היה לי דין שלא למחול חלקי", מסיים המבי"ט בקריאה נוגעת עד הלב לשלום: "אם תשוב ואשוב לפני קדושת שמו נעמוד לשרתו ולברך בשמו כל הימים אשר אנחנו חיים על האדמה ונזכה לחיי העולם הבא וה' ית' יטע בלבנו אהבה ואחוה ושלום".

החתימה שבסוף אגרת זו "המבי"ט לארץ" היא בודאי מליצה ע"פ תהלים קד, לב, אבל אין ספק שיש בה גם רמז לדברי הגמרא ביבמות קה, ב "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה", וביטוי לתפלתו של המבי"ט לשלום.¹⁰

ב

האגרת הקצרה הופנתה אל הר"י קארו. אם נתפרסמה ברבים אין אנו יודעים¹¹, אבל אף אם נתפרסמה הרי שלא נועד הפירסום אלא כדי להפגין את עמדתו המתונה של המבי"ט ואת שאיפתו לשלום.

אל מי הופנתה ונכתבה האגרת הארוכה, כמות שהיא לפנינו עכשיו, קשה יותר לקבוע ואין בידנו אלא סברא. עיון זהיר בלשונה וניתוח מדוקדק של חלקיה השונים מלמדנו שאין אגרת זאת אלא מהדורה שנייה, בדרך של סכום, מתשובה קודמת לה על אותו כתב שכתב הר"י קארו לממוני הקהילות נגד המבי"ט. ודאי שמבחינת האוטנטיות אין מהדורת הסיכום נופלת בערכה מן התשובה המקורית, שהרי גם היא נעשתה על-ידי המבי"ט עצמו¹² והוא חתום עליה בחתימת ידו, כפי שכבר נתבאר לעיל.

10 על אגרת המבי"ט בח"א סוף סי' רצ, שהיא מכחנת למרן, אדון במאמר הנז' בהע' 6.

11 כמה פעמים השתדלו מרן והמבי"ט להעלים את חילוקי הדעות שביניהם מן הציבור (עי' הע' 6).

12 הסיכום כולו כתוב בגוף ראשון.

חיים דימיטרובסקי

בראש האגרת הארוכה מקדים המבי"ט פתיחה קצרה בה הוא מבאר את הגורם הישיר והעיקרי שהביא להתפרצות המחלוקת, וכמו כן הוא מתאר בה את שלביה הראשיים. המבי"ט שלה פתקא לממוני הקהילות¹³, שהכילה שתי הצעות תקנה. ממוני הקהילות שלחו את הפתקא אל הר"י קארו כדי שיחווה את דעתו אם ההצעות הן כדין. על כך השיב מרן "בכתב דברי קנטורין וחירופין והוצאת ש"ר... ולענין הדין לא השיב דבר כי אינו יכול לחלוק בדין... " על כתב זה כותב המבי"ט "השבתי לו דרך כבוד לומר שכתב מה שאין ב"י. כאן מפסיק המבי"ט את רציפות הדברים של מאורע זה ומשלב לתוך הרצאתו סיפור מאורע אחר שקרה קודם לכן: "וכתב קודם כי זה ימים ושנים שפי' עצמו מדברי ריבות לראותו כי גברה ידי... וכל חכמי ישראל לא יזו אותי ממקומי ע"כ והיתה פתיחת דברי אליו כך: אמר המבי"ט ושומע חרפתו ואינו משיב אלא להציל עצמו מנדנודי חטא הנכתבים עליו... יחיו שארית הנמצאה". לאחר סטיה קלה זו מגופו של ענין אל העבר, חוזר המבי"ט להרצאת תשובה מפורטת על דברי הקנטורין וחירופין שכתב נגדו הר"י קארו. הרצאת תשובה זו מתחילה במילים "ועל ריב ר' שלמה די טארנאטו", והיא נמשכת והולכת עד סופה של האגרת. למעלה מכל ספק הוא, שתחילת התשובה יחוד עם המשך הדברים תלויים ועונים באופן ישר על המשפט המידי "ועל כל מה שדבר... השבתי לו דרך כבוד לומר שכתב מה שאין ב"י", שבא לפני הסטיה הנ"ל. כלומר מכאן ואילך הוא מה שהשיב דרך כבוד. המשפט המידי הנ"ל משמש מעין הודעה כללית ותמצית מן התשובה שתבוא לאחר מכן והוא גם משמש כחוליית מעבר אל הסטייה הקצרה מעיקרו של ענין¹⁴. מן הדברים האמורים לעיל ברור, איפוא, שחליפת הדברים שבין הר"י קארו והמבי"ט, שהאגרת הארוכה היא חלק ממנה, קדמה לה חליפת דברים אחרת וממנה לא הגיעו אלינו אלא שתי ההבאות הקצרות שבפתיחה לאגרת הארוכה, שלפחות חליפת הדברים השניה לא עברה בין שני החכמים בדרך ישירה אלא דרך ממוני הקהילות. היינו, המבי"ט שלח פתקתו לממוני הקהילות, הם שלחוהו, כאמור, אל הר"י קארו ותשובתו של מרן היתה מכוונת ומופנית אליהם. המבי"ט השיב בודאי אף הוא לממוני הקהילות ובפניהם סתר ודחה את כל אותן ההאשמות שכתב אליהם מרן נגדו. באיזו דרך נתקיימה חליפת הדברים הראשונה וכמו כן מה היה היקף תוכנה, אין לנו יודעים. ברם, מלשון ההבאות הקצרות

13 טיבו של מוסד זה לא נתברר עדיין, מכאן וממקורות אחרים אנו למדים שהוא היה הסמכות העליונה בצפת אלא שהחלטותיו מבוססות על דעת חכמי העיר, וע"י הע' 6.

14 לומר שמן "ועל ריב ר' שלמה..." הוא המשך התשובה על הכתב הקודם של מרן אין מסתבר כלל. קודם כל, מה ראה המבי"ט להשמיט מה שהשיב דרך כבוד על עיקר הענין ולהביא מה שהשיב על כתב קודם. שנית, כל האגרת הראשונה מתאימה לסכימה "השבתי לו... לומר שכתב עלי מה שאינו ב"י. ועוד כמה מן ההבאות מדברי מרן שבאגרת מעידות כי הן מכוונות נגד דברי הפתקא; כגון, "ועל מה שכתב על הגדיים שנעשו תיישים..." (127 ב שו' 19) הוא ללא ספק רמז לדברי הפתקא "וגדיים שהונחו..." (ראה להלן, עמ' פא). וכיוצא בזה "ועל מה שכתב כי אני יראתי מן הגדיים..." (128 ב שו' 15, והשווה גם שם ע"ב שו' 2). כך משתמע גם מן ההבאות הנוגעות להלכה על דיין שהוא פחות ממ' שנה (128 ב שו' 5) ועל ענין ההליכה לב"ד יפה (שם שו' 14) — דברים שכתבם המבי"ט בפתקא.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

בפתיחה הנ"ל נראה קצת שאף היא נזקיימה דרך ממוני הקהילות¹⁵. הנחה זו יש לה סיינו גם מן האגרת השניה וממנו אפשר ללמוד גם על תוכנה והיקפה. כי נראה שלחליפת הדברים הראשונה רומז המבי"ט גם באגרת הקצרה, שכן הוא כותב שם "וכבר שנית בהגהותיך לחזק כתיבתך בידיים רפות, ובברכים כושלות תאמץ דבריך הראשונים". מתקבל מאד על הדעת שה"כתיבה בידיים רפות" וכמו כן ה"דברים הראשונים" הוא הכתב הראשון שאליו רומז המבי"ט בפתיחת האגרת הראשונה במילים "וכתב קודם", ואילו הכתב השני (וכבר שנית בהגהותיך) הוא ה"כתב דברי קנטורין" — היינו תשובה לממוני הקהילות על הפתקא של המבי"ט¹⁶. כתבו הראשון של הר"י קארו היה, אפוא, דומה בתוכנו לכתבו השני, אלא שבשני הוסיף כנראה הוספות כדי לחזק את כתבו הראשון¹⁷.

תשובתו המקורית של המבי"ט התחילה בודאי בוידוי על חילוקי הדעות הנוגעים לריב ר' שלמה די טאראנטו¹⁸ והיתה כתובה בסגנון הויכוח הרגיל של אותם הימים, היינו, הבאת פיסקא קצרה מדבריו של בעל הדין בסגנונם או בתוכנם בלשון "כתבת", "עוד כתבת", "ועל מה שכתב" וכיוצא באלו, בגוף שני כשהמשיב פונה באופן ישיר אל בעל דינו; או "כתב", "עוד כתב", "ועל מה שכתב" וכיוצא באלו, בגוף שלישי כשאין המשיב פונה אל בעל דינו. לאחר מכן באה כרגיל דחיית הדברים שהובאו בלשון "ואני אומר", "אמר המשיב", וכיוצא באלו¹⁹. מאחר שכבר הנחנו שתשובתו המקורית של המבי"ט היתה מופנית אל ממוני הקהילות, יש לשער שכל ההבאות מדברי מרן פתחו בגוף שלישי "כתב" וכדומה²⁰, ואילו הדחיות פתחו בגוף ראשון "ואני אומר" וכדומה. באגרת שלפנינו, שהיא כאמור, מעין מהדורת סיכום מן התשובה המקורית, שינה המבי"ט את לשונות הפתיחה של דבריו לגוף ראשון עבר "ואני כתבתי", "רמותי" וכו'.

מהדורת הסכום נועדה לפירסום ברבים, בין חכמי העיר, ועל כן ראה המבי"ט צורך להוסיף לפני עיקר הויכוח דברי הקדמה כדי לבאר לקורא את ראשית המחלוקת ומה הביא אליה²¹. כחזק לעמדתו הוא מזכיר בדרך אגב גם את חליפת הדברים הראשונה שעברה

15 דברי מרן "שפי" עצמו מדברי ריבות", נראה שנאמרו לממוני הקהילות ויש בהם מעין הסבר למה הוא ממנה מתלמידיו לדיינים, ע"י במאמר הנז' בהע' 6.

16 מכל לשון הפתיחה נראה, שהכתב הקודם של מרן נכתב קודם לפתקא, ולא שלאחריה כתב פעמיים לממוני הקהילות. מכל מקום ברור שאף חליפת הדברים הראשונה היתה דומה בכמה דברים לשניה, ראה ההע' הבאה.

17 לפני כתיבת הפתקא לממונים, בודאי העלה המבי"ט את הצעותיו לפני חכמי העיר בעל-פה, ועל כך הגיב מרן בכתבו הראשון. וע"ע להלן הע' 40.

18 שהרי במכתב לממוני הקהילות בודאי שלא היה מקום לחזור ולספר על הפתקא שנשלחה אליהם. למשל קונטרס הסמיכה, שו"ת מהר"י בירב סי' מח ונו, שו"ת מהר"מ אלאשקר סי' טז, שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קנו וק"פ, ועוד הרבה. וראה אבקת רוכל סי' יד.

20 מה שאין כן באגרת הקצרה שהיתה מופנית אל מרן עצמו באופן ישיר.

21 דבר זה מצוי הרבה בספרי שו"ת. למשל דברי הפתיחה של הרלב"ח לקונטרס הסמיכה, שפותחים באותו לשון "על דבר" — "חיבור קצר על דבר ויכוח משא ומתן...". דברי פתיחה אלן בודאי לא נמצאו בתשובה המקורית שנשלחה לצפת. פתיחות כאלה נמצאות גם בראש תשובות אחרות בקונטרס הנ"ל. וע"י גם שו"ת מהר"מ אלאשקר, סי' כו ועוד.

חיים דימיטרובסקי

בין מרן לבינו, ללמדך שלא בגלל הדין חלק עליו אלא שמקדמת דנא עשה כן²², ואף אז ענה לו דרך כבוד וענווה.

את הניתוח הכללי של שתי האגרות מן הראוי לסיים בהבחנה חשובה הנוגעת להבנת המחלוקת בשלב זה שבו נכתבו והיא, שחליפת הדברים שבין מרן והמבי"ט כפי שהיא משתקפת מן האגרות נמצאת הרבה מעבר לתחום מחלוקת שבהלכה גרידא. כמה וכמה מחלוקות, ומהן חריפות ומרות מאד, עברו בין חכמים בדור הקודם לשני החכמים הנ"ל, די לנו להזכיר כאן את המחלוקות שעברו בין מהר"י בירב ומהר"מ אלאשקר בהודמנויות שונות²³ וכן את מחלוקת הסמיכה הנודעת. ברם, הללו כל הדיבורים הבוטים והעקיצות הדוקרות המלוות את המשא והמתן, לא הסיטו את הכותבים ממסגרת הלכתית ובתחום הענין הנדון במחלוקת — כל צד משתדל להגן על עמדתו ופסק דינו. בחליפת הדברים שבין מרן והמבי"ט נדחקו, בשלב זה שבו נכתבו האגרות, הבעיות ההלכיות לגמרי מן הצד. המבי"ט אינו בא להוכיח את צדקת פסקיו בראיות כנהוג ואף מרן בתשובתו לממוני הקהילות "השיב בכתב דברי קנטורין... ולענין הדין לא השיב דבר" (127 א שו" 4). יתר על כן, מרן כנראה לא הגיב כלל על הצעות המבי"ט בפתקא, אלא עשה חשבון כולל עם האחרון והעביר תחת שבט הביקורת את מעשיו ופסקי דינו שהוציא במשך שנים מרובות, בלא להכנס כלל למשא ומתן הלכתי.

מתקבל הרושם שבשלב זה לא היו שני החכמים מעוניינים בהכרעת ההלכה אלא בהכרעת ממוני הקהילות, מוסד שלפי עצם טיבו אינו בעל סמכות הלכתית כל עיקר. פתקתו של המבי"ט לממוני הקהילות הביאה, כפי שיוצא מכל מהלך הדברים, לנקודת שיא שורה ארוכה של חילוקי דעות, הלכה למעשה, בין שני החכמים. ההצעות שבפתקא אינן נוגעות אמנם באופן ישיר לאותם חילוקי דעות, אבל בכוחן היה להטביע את חותמן על כל סדרי בתי-הדין שבעיר, מעמדם ומעלתם, הן בנוגע להרכב הדיינים והן בנוגע להבאת בעלי הדין למשפט. הן אף עמדו להביא לידי ריכוז הסמכות המשפטית בידי מספר מצומצם של חכמים זקנים. מובן מאליו ששנויים מרחיקי לכת כאלה, בנוהג המשפטי בעיר, לא היו יכולים להתקבל בלי הסכמתם של ממוני הקהילות ובלתי תמיכתם של חכמי העיר הצעירים יותר²⁴. על-ידי-כך מתבאר מעמדה החשוב והמכריע של ההנהגה הכללית במחלוקת ואופיו המיוחד של הויכוח: לא על הצעות התקנה בלבד בא מרן לחלוק אלא על המעמד המיוחד של בית-דין יפה שהמבי"ט מבקש ליטול לעצמו. על כן הוא מטיל בו דופי של ביטול כל חכמי העיר, סירוב לקבל הסכמתם הכללית, ושאיפה להשתלטות עליהם. מן ההבאות הקצרות מדברי מרן, שהובאו באגרות, מתקבל הרושם שלא נאמרו אלא כדי לצמצם ולקפח

22 הד לטענה זו אנו מוצאים הרבה באגרת הקצרה.

23 ראה שו"ת מהר"מ אלאשקר סי' טז ושו"ת מהר"י בירב סי' נ"ו; שו"ת מהר"מ אלאשקר סי' ס—סג ושו"ת מהר"י בירב סי' מב.

24 כנראה (ראה לעיל, הע' 6), היו הצעות התקנה של המבי"ט מכוננות בעיקר נגד תלמידי מרן, משום כן עמד מרן בראש המתנגדים להן. לדברי המבי"ט היו רובם, כנראה אלה שלא היו תלמידי מרן, "מרוצים ומפויסים בדברי ואם קצתם חולקים תשובתם בצדם לכשיגיעו להוראה" (127 ב שו" 20).

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

בכלל עמדתו וסמכותו של המבי"ט בעיר, תוך העלאת רמזים ברורים שבעבר היו דיונים בין החכמים לאסור עליו את השיפוט בכלל.

ג

הגורם הישיר שהביא את המחלוקת בין מרן למבי"ט לממדים המתוארים בפרק הקודם היתה, כאמור, פתקא המכילה שתי הצעות תקנה, ששלח המבי"ט לממוני קהילות. פתקא זה הגיעה אלינו בקובץ תשובותיו של המבי"ט²⁵, וז"ל: "שחה לעפר נעשינו²⁶ כי הגיעו שני' אשר נאמ' אין לנו בהם חפץ ספו תמו מן בלהותינו רוב השרידים אשר ה' קורא חכמי דייני ארץ יש' ונותרנו מעט מהרבה ב' ג' גרגרים בראש וגדיים שהונחו בישיבו' בימים שעברו נעשו תיישים תה"ל²⁷ ומהם יש מוכנים קרובים להגיע להוראה בחכמה ושנים ומורים ודנים בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו בקהל' מיוחדו' ולפעמי' צועקי' בני אדם ואומ' נלך אחר ב"ד יפה מהם ואינם נענים. ולכן אני מזכיר לראשי קהלותינו יצ"ו הם העומדים על הפקדים²⁸ לישר הדורים ולגדור פרצו' בני ישראל ששימו אל לבם להעמיד דייני התורה על תלם שלא ידונו החכמים שלא הגיעו לשני הוראה כי אם אחד בצירוף ב' חכמים שהגיעו לכלל שני הורא' וגם שיוכל תובע או נתבע לכוף את חברו ללכת אחר ב"ד יפה מהם כפי מה שהוא הדין הברור בגמרא ובספרי הפוסקים ועליהם לקיים מצות מינוי שופטים בא"י כי המשפט לאלקים הוא והדבר אשר יקשה מהם יקריבון אל החכמים הנמנים לכל דבר שבקדושה²⁹ וכל העם הזה על מקומו יבא בשלם".

כפי שכבר ראינו היתה תשובתו של מרן לממוני קהילות בדבר הפתקא הנ"ל חריפה ושלילית. כשם שהמבי"ט לא ביסס את הצעותיו בראיות אלא כתב סתם "כפי מה שהוא הדין הברור בגמרא ובספרי הפוסקים", כך לא הביא גם מרן ראיות להתנגדותו כפי שמעיד המבי"ט (127 א שו' 5) "ולענין הדין לא השיב דבר"³⁰.

ברם, באותו פרק זמן שבו נשלחה הפתקא ונכתבו האגרות על-ידי המבי"ט הגיעה הבעיה לידי בירור מקיף בהקשר אחר, ומשם נוכל ללמוד גם משהו על השתלשלות הדברים בצפת. באחת מתשובותיו כותב המבי"ט "כי נשאל מעמדי מאת שר וגדול אשר בארץ מצרים עיר גדולה לאלקים על מה שגזרו חכמי' זקני' וכן רבים עונש נח"ש ששום בעל תורה שיהיה פחות מבן מ' שנה שלא יוכל לימנות דין ולא יצטרף עם ב'. אחרים להיות ב"ד של ג'. ומפני חטאינו לא אתם לבדם יש מקום לכריתת ברית ואלה זו כי עם את אשר ישנו פה עמנו היו' יש הפרש וחילוק בכיוצא בזה בענין הבתי דינין שבעיר מי ידין מי יורה דעה יבין שמועה ולכן טוב וישר בעיני לברר וללבן ענין קביעת הדיינים..."³¹.

25 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קנ"ה, דף עב, ד.

26 צ"ל נפשינו. 27 תהלות לאל.

28 הפקודים.

29 כנראה הכונה לחכמים הנמנים עם בית החוץ, עיי' הע' 6.

30 השווה גם 128 ב שו' 14 ואילך וכן 129 א שו' 5.

31 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' רפ.

חיים דימיטרובסקי

כבר מסיום דברי המבי"ט הננו רואים שהגורם העיקרי להרחבת הדברים בתשובה הם חילוקי הדעות שבצפת, ומטרתה של התשובה היא יותר ביסוס עמדתו שם מאשר תשובה על השאלה ממצרים. ואמנם באותה תשובה נכנס המבי"ט בדיון להרבה פרטים שאינם נוגעים כלל לשאלה. לעניננו חשוב להזכיר את הברור בנוגע לבית-דין יפה ואת המסקנה שאפילו הלווה יכול לטעון ולומר לבית-דין הגדול קאזילנא, ואף-על-פי שאין עכשיו מומחין מכל מקום "כופין זה את זה ללכת לגדול כפי הדור". על פרט זה לא נשאל כלל ממצרים אלא שאין הברור בא אלא כדי לבסס את ההצעה השניה שבפתקא. התשובה הנ"ל נכתבה ללא ספק קודם לכתובתה של האגרת הראשונה, שהרי באותה אגרת כבר רומז המבי"ט לתשובה זו "כמו שכתוב אצלי בפסק ארוך בנדון זה ששלחתי למצרים" (128 ב' שו" 5). נמצינו למדים, איפוא, שבשעה שהגיעה השאלה ממצרים אל המבי"ט כבר עמדה בעיית הדיינים שהם פחותים מבני ארבעים על הפרק בין חכמי צפת בכל חריפותה, וכבר היה "הפרש וחילוק בכיצא בזה". אלא שעדיין צריך הכרע אם קדמה השאלה ממצרים לשליחת הפתקא לממוני הקהילות או להיפך. כדי לענות על שאלה זו עלינו לעיין בחומר האחר הנוגע לשאלה ממצרים. שתי תשובות בענין זה אנו מוצאים בשו"ת אבקת רוכל של מרן, הראשונה לר' יוסף קורקוס³² ואילו השניה³³ מקוטעת וחתומה חטרה, אלא שבראשה של תשובה זו נמצאת הכתובת דלקמן "ועל השאלה הנזכרת השיב עליה הרב מהרשד"ם ז"ל". ברם, ברור הדבר שאין תשובה זו להרשד"ם אלא למרן, שהרי נאמר בה "ובחבורי בית יוסף כתבתי טוב טעם ודעת להרי"ף והרמב"ם". וכן מוכח גם מהמשך התשובה "וכן ראיתי מורי הריב"ר³⁴ היה ממנה במקומו פה צפת תוב"ב דיינים שלא הגיעו למ' שנה". והנה בשתי התשובות אין רמז כלשהו למחלוקת בצפת. יתר על כן נראה כי מה שכתב מרן בתשובתו לממוני הקהילות "כי בחיבורו כתב טוב טעם ודעת לדעת הרמב"ם ז"ל ושכן

32 סי', ר. בד' לייפציג תרי"ט וההוצאות האחרות מדפוס זה, נשתבשה החתימה ליוסף קארו. אבל, מתוך התשובה עצמה ברור שאינה לו, שהרי נאמר בה "ומהרי קארו נר"ו בחבורו השתדל לפרש". בדפוס ראשון וכן בכ"י של אבקת רוכל שבספריית הסמינר בניירורק כתוב נכון "יוסף קורקוס", (וכן נשאר אף במפתח של ד' לייפציג ועי' שם הגדולים, ע' ר' יוסף קורקוס).

33 סי' רא. גם בכ"י הסמינר התשובה מקוטעת באותו מקום וכמו כן נמצאת גם בו הכתובת המיחסת את התשובה להרשד"ם, ועי' להלן בהע' 41.

34 הוא ר' יעקב בירב. וכן הוא "הריב"ר" גם בד' ראשון ובכ"י הנ"ל. בד"ל נשתבש ל"הריב"ש". יש לציין שבתשובה למצרים מסתייע מרן ממעשה רב של מהריב"ר ואלו מתשובתו לממוני הקהילות מביא המבי"ט ציטטה זו "ועל מה שכתב כי פשט המנהג בקהלות ספרד ופורטוגאל וכו' להתמנות רכים בשנים" (128 ב' שו" 10). לכאורה מפליא הדבר שבתשובה לממוני צפת אין מרן מביא ראייה מהריב"ר. אבל לאמיתו של דבר אין השאלה שנתעוררה במצרים דומה בדיוק לזו שנתעוררה בצפת. בצפת היתה השאלה אם לא יוכל פחות מבן מ' לדון אלא א"כ יצטרף עם שנים שכבר הגיעו לשנות הוראה. במצרים היתה ההסכמה שלא יוכל פחות מבן מ' לדון אפילו בצירוף עם שנים שכבר הגיעו להוראה (בשאלה שבראש תשובת מרן לא נתפרש הדבר, אבל במקורות האחרים נאמר הדבר בפירושו). לגבי צפת אין איפוא כל ראייה ממעשה רב של הריב"ר, שהרי בצירוף עם שנים גם המבי"ט מתיר. וכן כותב המבי"ט על עצמו "ומי היה נמנה עמו (היינו עם הריב"ר) בכל פסקיו" (128 ב' שו" 22). וברור הדבר שבשנות פעולתו של הריב"ר בצפת היה המבי"ט פחות מבן ארבעים (עי' בנספח א). לגבי השאלה ממצרים בודאי יש ראייה ממנהגו של מהריב"ר.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

הוא דעת הרי"ף והרא"ש ז"ל" (128 ב שו" 5) אינו אלא הבאה מהתשובה הנ"ל למצרים, שהרי בבית יוסף אין מרן מזכיר כלל את דעת הרא"ש³⁵.

על השאלה ממצרים השיב גם הרדב"ז שתי תשובות³⁶, אבל מן הראשונה שבהן ברור שלא ידע כלל על קיומם של חילוקי דעות בענין זה בין חכמי צפת³⁷, דבר שאינו מסתבר לאחר משלוח הפתקא והתפרצות המחלוקת הגדולה בין מרן למבי"ט. יתר על כן, מרן פנה בענין זה אל הרשד"ם לשאלוניקי שיכריע בינו לבין המבי"ט³⁸ ומפליא הדבר שהוא מביא ממרחק לחמו ואינו פונה אל הרדב"ז היושב בירושלים, שהיה יותר זקן ובודאי יותר ידוע בצפת מן הרשד"ם. אין דבר זה מתבאר אלא על-ידי ההנחה שהשאלה ממצרים קדמה למשלוח פתקתו של המבי"ט, תשובותיו של הרדב"ז נודעו בינתיים בצפת³⁹ ולכשפרצה המחלוקת שוב לא היה צורך לשאול לדעתו מאחר שכבר היתה ידועה.

אם ההנחה האמורה נכונה, היתה איפוא השתלשלות הדברים בצפת כך: מתחילה היו חילוקי דעות בין חכמי העיר על הענין⁴⁰, ואליהם רומז המבי"ט בתשובתו. משהגיעה השאלה ממצרים נתעורר המבי"ט לכתיבת פסקו הארוך וכתוצאה מכך החליט לעשות מעשה גם בעירו. מאחר שלא נרתע המבי"ט גם מפני פסקיו של הרדב"ז פנה מרן גם אל הרשד"ם שיכריע ביניהם⁴¹.

35 יורה דעה סי' רמב, ב"י ד"ה ודע דבגמרא.

36 שו"ת הרדב"ז, ח"ה, סי' שני אלפים קמו וקמת.

37 שכן הוא הוא כותב בתשובתו הראשונה "ומעשים בכל יום שהבהורים מורים הוראות ואין פוצה פה ומצפצף ומיום בואי פה באו אלי כמה קונדרסים מצפת תוב"ב מורים והם בחורים" (הרדב"ז כתב את התשובה בירושלים). בקשר לזה יש לציין את דברי מהר"ם גאלנטי בשו"ת שלו סי' צא "כי בימי חורפי ואני לבדי ת"ל בכמה דינים חלקנו עם גדולי ההוראה והכריעו כוותי והנה בבית אמתהתי כתיבת כמהר"ר דוד אבי'ן זמרה זלה"ה פעם אחד עם גדול מהמורים ופעם א' החכם השלם הכריע כמהר"ר ז' וירגה ז"ל ושניהם באמת הכריעו כמוני הצעיר".

38 ר' הע' 41.

39 ראה בהע' הנ"ל.

40 דיון בין חכמי העיר לפחות בנוגע להלכה על דיון שהוא פחות מבין מ' ומשא ומתן במקורות הנוגעים לענין, נשמע בדברי המבי"ט (128 ב שו" 5): "ועל מה שכתב כי בחיבורו כתב טוב טעם ודעת בפ"י ההלכה על פחות ממי שנה לדעת הרמב"ם ז"ל ושכן הוא דעת הרי"ף ז"ל, והרא"ש ז"ל, כתבתי כי אין בפ"י שהוא עיקר...". מרן ודאי לא היה כותב בהעברה וברמז בעלמא אלמלא היו מקורות אלו ידועים מלפני כן. ועי' הע' 17.

41 ברשד"ם חלק חו"מ סי' א, הוא משיב על שאלה זו: "שלחו מתם תלמידי חכמים שלא הגיעו למי שנה ויש בעיר גדולים מהם בחכמה אי נמי שוים להם בחכמה... יכולים אותם שלא הגיעו למי ש' לקבוע עצמם להוראה או לא אם יש לחלק בין זמננו זה לזמן התלמוד אם לאו ואת"ל שאינם יכולים להורות מי אמרינן היינו הם מעצמם אבל אם קבלום עליהם הקהלות יכולים או דלמא לא שונא ע"כ". שאלה זו לא נשלחה ממצרים והלשון "שלחו מתם" מעידה על כך וכן תוכן השאלה (ענין ההסכמות לא נזכר בה כלל), אלא שהרשד"ם מעיד במקום אחר שמרן שלח לו את השאלה, שכן הוא כותב בחלק יו"ד סי' רכ: "וכמו שיש לי כמה שנים כתבתי לא"י תוב"ב לדרישת הרב הגדול מהר"ר יוסף קארו זצ"ל... סדרתי פסק ארוך ע"ז שהדין עם הרב כמהר"י קארו זלה"ה שיורו מתלמידי היודעים" (מן הכותרת לסי' רא שבאבקת רוכל, המובאת לעיל בודאי שאין ראייה שהרשד"ם השיב לשאלה ממצרים, שהרי הרשד"ם נזכר בה בברכת המתים והוא כידוע מת אחרי מרן, הכותרת לא באה מתחילה אלא לציין שגם הרשד"ם השיב על ענין דומה והמעתיק קשרה עם התשובה שלאחריה. יש לציין שיבוש דומה באבקת רוכל סי' קצב). והנה מתוכן השאלה אפשר להוכיח,

ננסה עכשיו לקבוע זמנן של שתי האגרות. והנה כבר בפתח הדברים יש להעיר שבין סי' קנו וסי' קנז, המכיל את הפתקא לממוני הקהילות, נמצא בשו"ת המבי"ט התאריך "שנת ישב". אך תאריך זה שייך לסי' הקודם⁴². ברם, נראה לי כי דבריו של המבי"ט בפתחה לאגרת א (127א שו' 11) יכולים לשמש לנו נקודת מוצא. שם הוא כותב "גברה ידי ת"ל לגדור פרצות הקהלות יצ"ו בא"י זה לי יותר מל' שנה בסייגים ומשפטים ככל חכמי ישראל הנמצאו פה ורובם נאספו אל עולמם יחיו שארית הנמצאה". דברים דומים לאלו כותב המבי"ט באחת מתשובותיו וז"ל: "בימי חורפי מקדמוני משנת הרפ"א הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ ישראל בצפת תוב"ב נדרשתי לאשר שאלוני נמצאתי לאשר בקשוני כל הספרדים אשר באו פה צפת מאז ועד עתה סוף ערב ראש השנ' הבאה עלינו לשלום שנת השל"ה ונתן ה' בלבי לבנות חרבותיה ואני עומד עליהם ברוב בניינם לבלתי יסיג איש גבול חברו... ואני מנהגי בקהל בית יעקב זה לי נ' שנה משנ' הרפ"ה עד תחלת שנת השל"ה..."⁴³. את זמן כתיבת תשובתו של המבי"ט נגד הכתב הקודם של מרן⁴⁴ אפשר איפוא לקבוע בשנת שי"ב (משנת הרפ"א), או בשנת שי"ז (משנת הרפ"ה). נקודת אחיזה אחרת אפשר למצוא בדברי המבי"ט באותה אגרת (127א שו' 19) וז"ל: "ועל מה שכתב גם עתה מקרוב על ריב ר' שלמה די טאראנטו ור' משה חנן חלקו עליו כל חכמי העיר וחכמי ירושלים ודמשק ולא שת לבו אליהם וכו'. כתבתי אני כי א' מתלמידיו הסביר להם טענות ולא רצה להראות פסקי שהיה בידו ואפ"ה השיבו לפי דרכו בתנאי אם לא היה מגו ואם היה שם מגו שהיה פטור בשבועה כמו שכתבתי אני". והנה ענין זה מובא בשו"ת המבי"ט: "בא לפני כ"ר משה נ' שמחה והוציא פסק דין אחד שנכת' זה ט"ו שנה על הנעלה כ"ר שלמה בנימין ובראותי אותו אמרתי לו שהיה נראה לי כי בדין היה פטור כ"ר שלמה הנ"ל מכל מה שכתוב בפסק ההוא בשבועה אחת. ועכ"ז אמרתי כי להיות הענין מכמה שנים שהיה נראה לי לומר לכ"ר שלמה הנ"ל שיעשו ביניהם איזו פשרה. אחר כך באו שניהם פעם ופעמי' וחזרתי ואמרתי הדברים הנ"ל לכ"ר שלמה הנ"ל. עוד חזרו פעם אחרת לברר עוד טענותיה' ולא נתבררו ומפני שראיתי את משה הנ"ל שהיה מגמגם עלי שהייתי מסייע את כ"ר שלמה הנ"ל אמרתי שלא היה נראה לי לחיבו במה שכתוב באותו הפסק לפי פשוטו אלא שיקחו שני אנשים שיפשרו ביניהם ולא יהא עסק שבועה ביניהם, ואם לא ירצו יקחו שני חכמים שידונו ביניהם, וכן כתבתי פתקא⁴⁵ אחד מזה ונתתיה למשה הנ"ל ופתקא אחרת כמות[ה] לכ"ר שלמה הנ"ל ולא רצה לקבלה הוא והלך ונתתיה

כי בינתים הגיעו לצפת תשובות הרדב"ז, שהרי הפיסקה "אם יש לחלק בין זמננו לזמן התלמוד" כוללת רעיון חדש שלא נזכר בשאלה ממצרים, ואף בתשובותיהם אין הר"י קורקוס ומרן נוגעים בו כלל, והוא חידושו של הרדב"ז שעליו הוא מבסס את פסקו הנ"ל.

42 כבר העיר על כך ר' אהרן בן שמעון בס' טוב מצרים, ירושלים תרס"ה, דף יב, ב. ור' להלן הע' 71.

43 ח"ג, סי' מח.

44 עי' לעיל עמ' עה.

45 עי' בהע' 1 לגוף האגרות.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

לבנו כ"ר יהודה בנימין. והלך משה הנ"ל עם הפתקא ההיא שמח וטוב לב (עם הפתקא). ומיד חזר משה הנז' ואמר אלי כי גם הוא אינו מרוצ' בפתקא ההיא כי היא לחובתו כאשר יעצו ה"ר חיים המון. ואז חזרתי ונתתי פתקא אחרת לכ"ר שלמה הנ"ל כי מצד הדין אינו מחוייב כי אם שבועה על הכל. והנני אוכיח בראיו' ברורו' על מה שפסקתי...⁴⁶.

מנימת ההצטדקות הנשמעת בספור המעשה, וכן מן העובדה שלאחר מתן הפתקא לר' שלמה ראה המבי"ט לפרסם באריכות מהיכן הורה, אנו למדים שפסק דינו עורר חילוקי דעות והתנגדות. מי ומי היו החולקים משמיענו המבי"ט בפתיחה מלאה תוכחה שבאה לפני סיפור המעשה: "עולם הפוך ראיתי תחתונים רוצים לעלות למעלה שאינה ראויה להם ועליונים כובשים פניהם למטה מלמחות בידם תחתונים נוצחים את העליונים וכל אחד אומר אני אמלוך ואינם מכירים את מקומי ונותנין מקום לעמי הארץ שירבה הנער נזקן"⁴⁷ והנקל' בנכב' ושיזולזלו בכבוד התורה ולומדי' ושופטי דיניה ורעה זו חולה עד צואר יגיע ויחצה מלבישי' צוארם רעמה ותחתי' ערמה. והנה אין להם מוכיח הוכח יוכיח אותם ואם אין דין למטה יש דין למעלה...".

הקירבה שבין תוכן דברי התוכחה ותוכן שתי ההצעות שבפתקא לממוני הקהילות בולטת לעין. למעשה באות שתי ההצעות שבאותה פתקא לתקן את המצב הזה. יחד עם זה ברור שאין המבי"ט מוכיח רק את התחתונים הרוצים להתעלות אלא גם את העליונים שבידם למחות והם כובשים פניהם ואינם מוחים. והנה המבי"ט חוזר אל הענין הנידון בשתי תשובות אחרות⁴⁸, שמהן אנו למדים פרטים נוספים על טיב הריב שבין ר' שלמה ור' משה וכמו כן מי הם אותם תחתונים ועליונים. כפי שיוצא מאותן שתי תשובות, כך היה המעשה: ר' משה נ' שמחה הוציא פסק דין שניתן ט"ו שנה קודם לכן על-ידי בית דין ובו נאמר כך: "שנמצאו ביד כר' שלמה... כמו קע"ו סול' וכ"ו חתיכות מנכסי כ"ר אלחנן נ' שמחה נ"ע אביו של ר' משה הנ"ל ותבע' ממנו ה"ר משה אלבוטיני⁴⁹ י"ץ שהיה בזמן ההו' אפוטרופו' משה הנ"ל". בשעתו טען ר' שלמה כי ר' אלחנן הנ"ל הוסיף בצואתו מאה סולטאנים לבתו, אשת ר' שלמה, ונ"ה סולטאנים אחרים נשאר ר' אלחנן חייב לו בשביל שטר שמכר לו ר' שלמה. באותו פסק שמלפני ט"ו שנה פסק בית דין יפה "שהיה נראה להם שהיה חייב כ"ר שלמה הנ"ל לברר שכן היה כתוב בצוואה או ע"י ב"ד ואם לאו שהיה חייב לפרוע המאה סול' ועל הנ"ה סול' אמרו שהוא חייב לפרועם מפני שלא היה דרך ליפרע מנכסי יתומים". במשך ט"ו שנה לא נתבע ר' שלמה לקיים את פסק הדין לא על-ידי האפוטרופוס

46 שו"ת המבי"ט, סי' קמו. הענין הובא מתחילה לפני המבי"ט על-ידי ר' משה עצמו, שלא בנוכחות ר' שלמה אמר לו את דעתו ואף-על-פי-כן השתדל פעם ופעמים לעשות לפנים משורת הדין והציע להם לעשות פשרה. רק לאחר שחזר בו ר' משה מקבלת הפתקא ראה את עצמו זכאי לפטור את ר' שלמה (בסירוכו של האחרון לקבל את הפתקא אין המבי"ט רואה כל רע, שהרי הוא מדגיש כי מסרה לבנו והוא כנראה היה טוען יחד עם אביו).

47 בקן.

48 ח"א, סי' רפט וסי' רצ.

49 אחד מממוני הקהילות בזמן מהר"י בירב. עיין שו"ת מהר"י בירב סי' כב, ועי' שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' צד (וצ"ל שם אלבוטיני).

חיים דימיטרובסקי

ולא על-ידי גיסו ר' משה, שהגדיל כשש־שבע שנים לאחר שניתן פסק הדין הנ"ל. לאחר כל השנים האלה הביא ר' משה את פסק הדין בפני המבי"ט, כנראה כדי לחייב את ר' שלמה לציית לדינא⁵⁰. כפי שכבר ראינו ראה המבי"ט לפטור את ר' שלמה בשבועה. בשלוש התשובות הנ"ל חוזר המבי"ט ומבסס את נימוקיו, ויחד עם זה הוא מצדיק את פסק הדין הישן לשעתו. תוכנם בקיצור הוא זה: כשעמדו בדין ר' שלמה ור' משה אלבוטיני האפוט־רופוס לא היו שום הוכחות כי היה בידי הראשון איזה דבר ממעות ונכסי ר' אלחנן ולא נודע הדבר אלא על פי הודאת ר' שלמה, במצב זה צריך היה ר' שלמה להיות נאמן במיגו שהיה יכול להכחיש את הכל ולומר שאין בידו כלום. אלא שכאן מסביר המבי"ט כי לפני ט"ו שנה לא היה למיגו זה תוקף ועל כן חייבוהו בית דין יפה לר' שלמה. מה שאין כן עכשיו חזר להיות נאמן במיגו הנ"ל. כיוצא בזה מבדיל המבי"ט בין המצב שהיה לפני ט"ו שנה בנוגע לנ"ה סולטאנים למה שהוא עכשיו.

נקודה אחרת שהיתה במחלוקת בין הצדדים היה תוקפה של צוואת ר' אלחנן. לפי עדותו של המבי"ט נתקיימה צוואה זו על-ידי עדים "ושנתקבלו עדותם בפני ב"ד הגדול שבאותם הימים הוא מורנו הרב הריב"ר ז"ל", אלא שלאחר מכן חזר בו אחד מן העדים וטען "שלא היה בדעתו ה"ר אלחנן כשצוה כך". על טענה זו אומר המבי"ט שאין בחזרת העד ולא כלום, שכיוון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד. ואם תאמר למה לא הוצאה צוואה זו בשעתו, לפני ט"ו שנה, בפני בית הדין היפה. על זה משיב המבי"ט כי אז לא היתה הצוואה מצוייה בידי ר' שלמה אלא ביד אחת ממאלמנותיו של ר' אלחנן שביקשה לגבות על ידה ג' מאות סולטאנים נוספים על כתובתה.

והנה כל חליפת הדברים בין מרן למבי"ט בקשר לריב ר' שלמה די טאראנטו ור' משה חנן יש לה התאמה מפתיעה בכל פרט ופרט בענין ר' שלמה בנימן ור' משה ן' שמחה. כפי שראינו האשים מרן את המבי"ט שחלק על חכמי ירושלים. ואמנם בתשובתו השניה⁵¹ נושא ונותן המבי"ט בשלוש תשובות מחכמי ירושלים "ונתחיל בראש הוא הגדול בחכמה ומנין הרב ה"ר דוד ן' זמרה נר"ו". המבי"ט מצטט קטע שלם מתשובת הרדב"ז⁵² "שכתב ז"ל אם הבגדים והמטלטלים והמעות אשר נמצאו ביד שמעון מנכסי חמיו יש עליו שטר בהם או עדים שאמרו עדין הם בידו באופן שאין לשמעון שום מגו יפה פסקו וכו' אבל אם אין שטר ואפילו יש עדים שנכנסו הנכסים האלו בידו אלא שאיני יודעים אם עדין הם בידו נאמן בכל מה שיטעון". הרדב"ז חלק על פסקו הראשון של המבי"ט (היינו סי' קמו הנ"ל) רק משום שסבור היה שהמציאות בשעת העמידה לדין לפני ט"ו שנה היתה שלא היה שם מיגו. בתשובתו על כך חוזר המבי"ט ומוכיח שהרדב"ז לא ידע בדיוק מה היתה המציאות, כי לפי האמת היה והיה שם מיגו. טענה זו בדיוק משיב המבי"ט באגרת כנ"ל

50 זאת היתה הסיבה שר' חיים המון יעץ לו לחזור בו מקבלת הפתקא, שהרי בפתקא הציג המבי"ט לעשות פשרה או לזון בענין מחדש, ועל-ידי קבלת הפתקא מודה כאילו ר' משה בחולשתו של הפסק הישן ר' חיים המון נז' גם בח"א, סי' רפו.

51 ח"א, סי' רפט.

52 ח"ב, סי' הרכה, תרכה.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

למרן: "ואפ"ה השיבו לפי דרכו אם לא היה מגו ואם היה שם מגו שהיה פטור בשבועה כמו שכתבתי אני". החכם השני שהשיב על דברי המבי"ט מירושלים היה ר' דוד ורנץ,⁵³ ואף הוא, כפי שיוצא מדברי המבי"ט, לא חייב את ר' שלמה אלא מטעם שמצא חולשה במיגו. המבי"ט שוב חוזר ומחזק את תוקפו של המיגו באופן שיתקיים פסקו הראשון. החכם השלישי שהשיב על כך מירושלים היה ר' יוסף קורקוס. חכם זה כתב על הענין שתי תשובות,⁵⁴ התשובה השניה נגד תשובתו של המבי"ט⁵⁵. מתשובתו של המבי"ט, באגרת, להאשמות מרן מסתבר שהוא ראה בתשובות חכמי ירושלים לא רק התנגדות לפסקו אלא הודאה בעיקרון היסודי שעליו בנוי פסקו. ההתנגדות לפסק נבעה מן העובדה "כי א' מתלמידיו הסביר להם טענות ולא רצה להראות פסקי שהיה בידו". כלומר התלמיד הסביר את טענות שני הצדדים בצורה לא נכונה ומדבריו הוטעו החכמים הנ"ל לחשוב כי לא היה שם מיגו אבל אם היה מראה להם את הפסק היו רואים כי המציאות היתה אחרת ואף היו פוסקים כמותו. על טענה זו חוזר המבי"ט כמה וכמה פעמים בהמשך המשא והמתן עם החכמים הנ"ל: "ואני חושב כי אם המגיד להם לא היה מספר⁵⁶ ומראה להם הפס' שכתבתי שהיה בידו אולי לא היו כותבים שום דבר על זה"⁵⁷. כיוצא בזה "ושליחא הוא דעוית שאמ' להם כי אני שמת' אותם⁵⁸ ב"ד טועים ואלו היה מראה להם מה שכתבתי⁵³ ע"י תולדות חכמי ירושלים, ח"א, עמ' 96, הע' 3. במקרה שלפנינו ברור שתשובתו נשלחה מירושלים שהרי בס"י רצ כותב המבי"ט: "ולא שלחו לי אלא ג' פסקים מירושלים...". הוא חתם בירושלים גם על פסק של הר"י ׳ ציאת, אבקת רוכל סי' קטו, יחד עם הרדב"ז ור' זכריא זעבשיל חותנו של מרן. לצד אחר נראה שהוא חותם גם עם חכמי צפת, ראה מבי"ט ח"א (אין ספק שצ"ל שם ורנץ במקום ורנת). תשובה זו נכתבה כנראה בשנת הש"ג וא"כ היה זמן מה בצפת לפני שהתיישב בירושלים. וע"י להלן הע' 71.

54 ראש סי' רצ. בס"י זה עונה לו המבי"ט על תשיבתו השניה.

55 בס"י רצ כותב המבי"ט: "ועל מה שכתבתי כי אם היה מראה להם מה שכתבתי לא היו כותבים כתב גם כן...". זוהי הבאה מתשובת המבי"ט בס"י רפט (דפוס ויניציאה, דף קמ, ב). מדברי המבי"ט באותה תשובה יוצא ברור שמהר"י קורקוס כתב מירושלים: "וכתב כפי מה שהוגד לו רוב חכמי צפת אשר חולקים עלי ראו כל דברי... ולא ראיתי ששום חכם מן בני העיר חלק עלי". מן הצד האחר ברור שדברי המבי"ט בס"י רפט (דף קמ, א): "וכמו שנשא ונתן בזה על דברי החכם ה"ר יוסף נר"ו תלמי' מובהק להרב הנז' אשר כתב והאריך ג"כ לקיים פסק דין הראשון" מתכונים גם הם להר"י קורקוס, כפי שיוצא מס"י רצ מכמה מקומות (ואסתפק כאן בציון לדברי המבי"ט בדף קמא, ד, ד"ה וגם על מה שהשגתי עליו בג' הטענו'. השוה לזה דברי הנז"ל בס"י רפט, דף קמ, א, ד"ה עוד כתב ואם ירצה. וכן סי' רצ, דף קמב, א, ד"ה ועל מה שכתבתי שהב"ד וסי' רפט, דף קמ, ג, ד"ה עוד כתב דיש לדון). והעירני בניהו: "הלשון 'להרב הנז' חוזר אל הרדב"ז, ור' יוסף קורקוס נשא ונתן בדברי המבי"ט עצמו, לא בפסק של מרן ולא בתשובה של הרדב"ז. נמצאת למד שר' יוסף קורקוס היה תלמיד מובהק של הרדב"ז, והוא אשר קורא לו הרדב"ז 'חברין' (שו"ת הרדב"ז, חלק א, סי' שמ, דף סג, ב).

56 כלומר, לא היה מספר כי אם מראה את הפסק. דברי המבי"ט אלו בודאי מכונים רק כלפי חכמי ירושלים, שהרי "כפי מה שהוגד לו רוב חכמי צפת... ראו כל דברי וכי' ואני אומר כי אפשר כולם ראו דברי כי אני לא נתתי הפסק ע"מ שיחביאנו" (ראש סי' רצ).

57 סי' רפט, דף קמ, ב.

58 את בית דין יפה שהוציא את פסק הדין לפני ט"ו שנה. המבי"ט טוען שלא קיימו חכמי ירושלים את הפסק ההוא אלא משום שהתלמיד מסר להם כי עשה המבי"ט לאותו ב"ד טועין, אבל אילו היה מראה להם פסקו היו רואים כי הוא דחקא הציל אותם מטעות והצדיק את פסקם לשעתו. ההבאה היא מראש סי' רפט, והשוה גם ראש סי' רצ.

חיים דימיטרובסקי

שהיה ביד[ן] לא היו כותבים מה שכתבו כי הם מרגישים חולשא ודוחק בדבריהם באמרם כי היה הענין בעדי' ורא[ן]ה כי היכי דלא ליהוי שום מגו ועם היותו מציאות דחוק העמידוהו על מתכונתו דלא להו ב"ד טועים".

אותו מגיד או שליה דעוית מי היה? מתשובת המבי"ט לר"י קורקוס אנו למדים שהיה חכם, שכן הוא כותב לו "ומן המגיד עצמו לא ראיתי פסק". הוא נשלח מצפת לירושלים כדי להציע את הענין לפני חכמיה ולבקש את דעתם. אכן אותו חכם כתב פסק, שהמבי"ט כותב שם "אלא ששמעתי שכתב והראה לרבו נ"ר ושהגיה בו קצת". את יחסיו עם הרב הזה מתאר המבי"ט בהמשך הדברים: "וגם רבו הרגיל באלו הימים לחלוק עלי לא חלק ולא כתב בזה כי אם היה כותב לא היה מסתירו". היינו, מצד אחד תומך הרב בתלמידו ומגיה את פסקו, אבל מצד אחר אינו יוצא בגלוי לכתוב פסק נגדי ומבקש את ההכרעה מבחוץ⁵⁹.

והנה נוסף על האשמת מרן נגד המבי"ט כי חלק על חכמי ירושלים הוא מאשימו גם בזה שחלק על כל חכמי העיר. האשמה זו חוזרת גם בתשובתו של הר"י קורקוס "וכתב כפי מה שהוגד לו רוב חכמי צפת אשר חולקים עלי"⁶⁰. כיוצא בזה מאשימו מרן שחלק גם על חכמי דמשק. המבי"ט יש לו גירסא אחרת בזה: "ועד היום לא שמעתי ולא ראיתי ששום חכם מן בני העיר חלק עלי אלא פסק אחד נתנו לי בלי חתימה בכלל הפסקים החולקי' עלי מירושלם תוב"ב ודמשק וחקרתי על אותו הפס' והגידו לי כי הוא לבחור אחד נקרא חכם ע"פ שכניו שהם הכת התובעת וכן יורה לשונו⁶¹ ... וגם אם היו פסקי' אחרי' לא היו מסתירים אותם מפני ולא שלחו לי אלא ג' פסקים מירושלם תוב"ב וא' מדמשק מן הגדול שהוא שם וא' חתו' בו לקיים דבריו וזה הפסק מבלי חתימ' ⁶² לא ראיתי ולא שמעתי פסק אחר".

הרב המוזכר בתשובות המבי"ט אינו איפוא אלא מרן⁶³ והמגיד אחד מתלמידיו. מן האגרת הראשונה אנו למדים שענין זה קרה בסמוך לפני כתיבתה ואמנם מן הדברים המובאים לעיל "וגם רבו הרגיל באלו הימים לחלוק עלי", אנו שומעים על המתרחש הגדולה ששררה באותו זמן בין השנים. ההתנגדות לפסקו של המבי"ט יצאה מחוג מרן ותלמידיו. אבל,

59 טעמו של דבר יתבאר להלן.

60 סי' רצ, דף קמא, ג, ד"ה ועל מה שכתבתי כי אם.

61 של הפסק שלא נכתב בלשון חכמים מובהקים.

62 כלומר, פסקו של הבחור.

63 להצעת הפשרה של המבי"ט בפסקו הראשון, בסי' קמו, בודאי מכונים הדברים באבקת רוכל סוף סי' יט: "וכשראית עצמך מנוצח ... פנית לשלוח פתקאות להתלות בהבלי השוא אשר לא יועילו ... ומ"ש אם לא יעשו פשרה ביניהם הן אלה קצות דרכי רוב דיניך כמו שמפורסם ... שכשתהפך לזכות את מי שהוא חייב בדין אתה אומר כיוצא בדברים הללו וע"י כך נוטל קנין משניהם לעשות פשרה ביניהם כמו שיראה לך". כפי שנראה (ראה הע' 6) כתב דברים אלה מרן נגד המבי"ט בתקופה יותר מאוחרת.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כפי שאנו למדים מדברי המבי"ט נמנעו מלפרסם את פסקיהם⁶⁴, כנראה כדי שלא יאמרו שמחלוקת שלא לשם שמים היא, ובמקום זה הם משתדלים לבסס את ההתנגדות על פסקים הבאים מן החוץ, מחכמים שאין לתלות את התנגדותם אלא בטעמים שבהלכה. מרן אינו מתערב בענין בגלוי אבל גם אינו מונע מתלמידיו מלהתנגד⁶⁵ ועל זה קובל המבי"ט בדברי הפתיחה לפסק, "תחתונים נוצחים את העליונים... ואין להם מוכיח"⁶⁶.

ונהגה את ההבדל בהערכת הפסק מדמשק אפשר להבין יפה. מרן ראה בפסק שהוא פסק אוטנטי שחולק על המבי"ט ואילו המבי"ט לא החשיבו מאחר שלא היה חתום בידי הפוסק עצמו אלא בידי אחר שקיים את דבריו. ברם, ההבדל בהערכת עמדתם של חכמי צפת אומר דרשני, שהרי אין להניח חילוקי דעות בדבר הגלוי לעין. אלא שהדבר תלוי בהגדרת המושג "חכמי העיר". בעיני מרן וכיוצא בזה בעיני הר"י קורקוס תלמידי מרן קרויים חכמים והם נמנים להכרעה במנין רוב. בעיני המבי"ט אינם חכמים אצל מנין רוב⁶⁷ ואין דעתם מכרעת. בתשובתו האחרונה להר"י קורקוס אומר המבי"ט את הדברים האלה בפירושו: "ואם אין כאן רוב חכמי צפת כי בעונותינו שרבו נתמעטו חכמיה כי ה' יחמול על שארי' הנשארת ויגדיל הגדיים תישישם לרומם תורת אלקינו"⁶⁸. כלומר, חכמים שיש למנותם במנין רוב אין כיום בצפת, אלה שאתה קורא להם רוב אינם אלא גדיים שאינם נמנין. עמדה דומה לזו תופס המבי"ט בפתקא לממוני הקהילות ולא עוד אלא שהדברים דומים כמעט דמיון מילולי לנאמר שם.

על יסוד האמור לעיל אנו יכולים לקבוע בקירוב גדול את זמן כתיבת האגרות. בתשובתו השניה⁶⁹ כותב המבי"ט על פסק הדין שהוציא משה ך' שמחה כך "והוא ברור כי לא ידע כ"ר שלמה מפסק דין שנכת' עליו שהרי כתוב שבאו לפני ב"ד ביום א' בה' לתמוז שנת הבקר ושאות' העת היה נחוץ כ"ר שלמה ללכת לדרכו... ואחר כך כתוב חתמנו שמותינו ביו' ד' בז' לאב". מאחר שהאגרות נכתבו בסמוך לזמן כתיבת תשובה זו עלינו להוסיף לשנת הבק"ר ט"ז שנה. השאלה היא רק אם הבק"ר מובנו ה"א ש"ב או ה"א ש"ז. לקבוע את הדבר על-פי חשבון הלוח אי אפשר משום שבשני התאריכים נפלה טעות. בשנת ש"ב נפל ה' לתמוז ביום ב' ושבעה לאב ביום ה' ואילו בשנת ש"ז נפל ה' לתמוז ביום ה' ושבעה לאב ביום א'. "דרך הכתיבה ביום א' בחמישי בתמוז וכן ביום ד' בשבעה לאב, אינו רווח. אין ספק שאות כ' נתחלפה בשני המקומות באות ב'. בדיקת הלוח מוכיחה שאכן בשנת ש"ב

64 אפילו הפסק היחידי שניתן בצפת לא היה חתום. כפי שנראה להלן (עמ' ק, קה). אחזו חכמי צפת במנהג השתיקה גם במקרים אחרים של חילוקי דעות בין מרן והמבי"ט, ואפשר שמסיבה זו לא חתם גם הגדול שבדמשק (ר' יוסף ן' צייאחז?) את שמו על פסקו.

65 במאמר הנז' בהע' 6 נביא כמה וכמה מקרים בהם טען המבי"ט כך נגד מרן בפירושו.

66 ס"י קמז, דף עא, ד.

67 סתירה כזאת ביחס לעמדתם של רוב חכמי העיר מוצאים אנו גם במקרים אחרים, ע"י להלן. להבחנתו של המבי"ט בין חכם לבחור שכתב פסק, השווה לשונו של הרדב"ז המובא לעיל בהע' 37.

68 ס"י רצ, דף קמא, ד.

69 ס"י רפט, דף קלט, ד.

חיים דימיטרובסקי

חל כה בתמוז ביום א וכו באב ביום ד"70. ואמנם יש הוכחה ברורה לכך. כבר ראינו למעלה⁷¹ שאת תשובתו הראשונה של המבי"ט נגד הכתב הקודם של מרן אין לאחור לשנת שי"ז, נמצא שאם הבק"ר מובנו ה"א ש"ז לא נכתבה תשובתו השניה של המבי"ט בענין ר' שלמה בנימן לפני שנת שכ"ב והאגרות אף מאוחר מכן, ואין הדבר מתקבל כלל על הדעת שהמבי"ט יזכיר בהעברה בעלמא חליפת דברים קודמת שעברה בינו לבין מרן שש שנים ויותר קודם לכן⁷².

ה

ההאשמה הראשונה שבה האשים מרן את המבי"ט, לפי האגרת הראשונה, נוגעת לענין "ריב ר' שלמה די טאראנטו עם ר' ישעיה גאבישון". ריב זה ניתן לדעתי לא רק לזהותו בקובץ שו"ת המבי"ט ושו"ת אבקת רוכל אלא אף לקבוע את זמנו — שנים אחדות לפני ענין ר' שלמה ור' משה שניידון בפרק הקודם, ולא רחוק בעיני לשער כי חליפת הדברים הראשונה שעברה בין מרן לבין המבי"ט היתה תוצאה מן הריב הזה.

בדף 127א שו' 14 ואילך כותב המבי"ט וז"ל: "ועל ריב ר' שלמה די טאראנטו עם ר' ישעיה גאבישון כתב כי חלקתי על ד' דיינים ביד רמה וזכיתי את החייב ואני. כתבתי ח"מ כי לא חלקתי על קצתם כי אם בהורוני מהיכן דנתוני כמו שכתב הוא בעצמו אח"כ⁷³ אבל בענין הדין שבינינום לא שמעו הם טענות ולא הטו אונם לשמוע ואני דנתי וכתבתי פסק דין וקיימו דברי וחתמו בו ד' חכמים מפורסמים...". הדברים סתומים במקצת, אין לומר שמרן מאשים את המבי"ט כי חלק על פסק הדין לאחר שכבר יצא מתחת ידם של ד'

70 זה לשונו של מ' בניהו, שכתב אלי בעת שקרא את המאמר.

71 עמ' פד. על כך יש להוסיף את הדברים הבאים. כפי שראינו לעיל, עמ' פו, נתבררה עדות צוואתו של ר' אלחנן ן' שמחה לפני בית דינו של מהר"י בירב. מכל המו"מ של המבי"ט בסי' רפט ברור שמזמן גביית העדות הנ"ל לתביעתו של האפוטרופוס ר' משה אלבוטיני לא עברו שש שנים. מסתבר אפוא שהענין התחיל בפני ב"ד של מהריב"ר ולאחר שמת נגמר בפני ב"ד אחר. כפי שנראה בנספח ב נפטר הנ"ל בשנת ש"א והתביעה נתבררה לאחר מותו בשנת ש"ב, ואנו למדים משם לכאן ומכאן לשם. מן הצד האחר יש להוכיח מפסקו של הרדב"ז בענין שלפנינו (עי' לעיל הע' 52) כי לפחות בשנת שי"ח יש הרדב"ז בירושלים, וראה מה שכתב צימלס במונוגרפיה שלו על הרדב"ז (דין וחשבון של בית המדרש לרבנים בברסלוי, שנת 1932, עמ' 12 הע' 62). על דברי צימלס בהע' הנ"ל בקשר לתאריך שקבע לונץ, יש להוסיף כי ר' יששכר ן' סוסאן מזכיר את הרדב"ז בגוף הספר ומשם נראה שבשנת רכ"ד עדיין לא ישב הרדב"ז בצפת, שכן הוא כותב (חלק מנהגות, שמחת תורה. בדפוס שאלוניקי שכ"ד לא סומנו מספרי הדיפים, לפי המנין הוא בדף ע"ו, ב. בדפוס ויניציאה של"ט הוא בדף ע, ב): "וכשהייתי במצרים משמעי עם כל בני הישיבה תלמידיו". כיון שהוא מביא מה שממע על מנהג הרדב"ז במצרים משמע שעדיין לא היה הלה בצפת. ראייה גמורה אין כאן מפני שהמחבר כתב חלקים מן הספר בשנים שונות. אולם ראה הערתי בקובץ זה עמ' קלד.

72 יש להעיר גם על הדמיון שבין דברי המבי"ט באגרתו (127א שו' 13) "ככל חכמי ישראל הנמצאו פה ורובם נאספו אל עולמם יחי שארית הנמצאה" לדבריו אל הר"י קורקוס שהובאו לעיל.

73 ראה עמ' 128א שו' 10 ואילך.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

הדיינים, שהרי בהמשך דבריו אמר כנראה בעצמו⁷⁴, שהמבי"ט לא יעץ אלא שישאלו מהיכן דנו. מדברי המבי"ט באגרת מסתבר שמצב הדברים היה כך: לאחר שמיעת העדויות וטענות שני הצדדים ביקש בית הדין להוציא פסק דין, מתוך מהלך הדין נתברר לאחד הצדדים שהוא עומד להתחייב בדין והמבי"ט יעץ לו לשאול מהיכן דנו. בית הדין סרב להיענות לבקשה זו וכנראה השאיר את הדין תלוי. דבריו של המבי"ט "אבל בענין הדין שביניהם לא שמעו הם טענות ולא הטו אזנם לשמוע" — אין להבינם אלא, שאת הטענות נגד פסק דין של חובה סרבו לשמוע מאחר שלא רצו לומר מהיכן דנו. כיוון שכך, ראה המבי"ט את עצמו זכאי להוציא פסק דין משלו. מרן, שסבור היה כי אין בית הדין חייב לפרש מהיכן דן, ראה בזה מחלוקת ביד רמה על ד' הדיינים שדעתם בענין כבר היתה ידועה. פסק דינו של המבי"ט נדפס בקובץ תשובותיו⁷⁵ וממנו אנו למדים ראשית כל שאותו בית דין שהריב הובא לפניו היה בית דין חשוב ושנית, שהמבי"ט כתב את פסק דינו שלו קודם שפסק בית דין זה בדין⁷⁶, אלא שהמבי"ט נתבקש לדון בדבר בצירוף עם חכמים אחרים ולא נענה לבקשה זו מסיבה ידועה⁷⁷.

והנה בעיה זו אם יכולים בעלי הדין לומר לב"ד הורונו מהיכן דנתונו גדונה בהרחבה בתשובות באבקת רוכל, סי' יז. הראשונה מהן נכתבה על ידי מרן והיא מתחילה כך: "בהיות כי בימים הראשונים אשר היו טובים מאלה לא ראינו מי שיתבע לב"ד שדנוהו הורוני מהיכן דנתוני ואם במקרה איזה פעם היה נמצא איזה אדם שהיה תובע שהיו גוערים בו. ועתה אירע מעשה שלמדו לבעל דין לתבוע כן מב"ד חשוב מומחין לרבים וממונים לשפוט את העיר עיר גדול' לאלקים לאמ' שיכתבו בטעמים וראיות מאיזה טעם דנוהו ונמצא מי שהחזיק בידו לומר שהדין עמו. ולכן הוצרכנו על הדבר להשיב". השוואה זו של הימים הראשונים הטובים עם ימי ההווה הרעים כשלעצמה עשויה ללמד כי התשובה נכתבה בימי משבר למעמד הדיינות בצפת. יתר על כן, מבין השורות אנו למדים שלא היה

74 ראה הע' שלפני כן.

75 ח"א, סי' רכ. תוכן הריב בקצרה הוא זה, ר' שלמה ור' ישעיה היו ערבים ליתומי ר' אליעזר על חוב שהיה חייב להם ר' דוד. ר' ישעיה טען שפרע את כל החוב ותבע את ר' שלמה שיחזיר לו חצי התשלום. מהמשך התשובה אנו למדים שר' דוד היה אחיו של ר' ישעיה, והנה מן התשובה השניה שכתב המבי"ט לאחר קצת ימים (היא נמצאת בסוף הסי' הנ"ל) אנו למדים ששם משפחתו של ר' דוד היה גאבישון. ר' ישעיה שלפנינו הוא איפוא ר' ישעיה גאבישון. נוסף על כך מסיים המבי"ט את התשובה הראשונה בלשון זו "וחתמו בפסק זה ארבעה חכמים יצ"ו", כשם שהוא טוען בתשובתו על דברי מרן באגרת.

76 כשאר הפסקים הפולמוסיים מתחיל גם פסק זה בדברי פתיחה "אליכם כל עוברי דרך אגיד בזרועי וידי וקולמוסי לדור ולכל יבוא גבורת ב' אנשים שנתעצמו בדין (המבי"ט מדקדק להשתמש בלשון זה ר' אבקת רוכל סי' י"ז וכי; שו"ת המבי"ט, ב, דף קעג ומ"ש להלן) ועלתה להם שנה ויותר ועתה נגמרו טענותיהם בפני ולא רציתי לענות דינם ית' ונסתיים דבר זה בקטנים גם כי נפתח בגדולימ" ועי' הע' 83.

77 בהמשך דברי הפתיחה כותב המבי"ט "ומפני שהיה טוב וישר בעיני קצת בני אדם שיצטרפו חכמי אחרי' עמי בדין זה ולא הפקתי רצונם לסבה ידועה לכן רציתי לכתו' ולבא' הטעמים שסמכתי עליהם לפטור". הסיבה הידועה היתה כנראה טיבם של החכמים שנתבקש לישב עמהם בדין, תלמידי מרן שהיו פתוחים מבני ארבעים והמבי"ט לא רצה לישב עמהם.

חיים דימיטרובסקי

אותו בעל דין אדם שאפשר לפטור אותו בגערה⁷⁸ וביחוד מאחר שהיה נתמך על-ידי חכם בר סמכא. מרן דוחה אמנם את עצם הבקשה, אבל הוא רואה צורך להוכיח שמן הדין לא נענה לו אותו בית דין. לאחר משא ומתן הלכי מתאר מרן את גדולתו וחשיבותו של בית הדין הצפתי ומסיים בדברי תוכחה אלו: "ועתה הדור אתם ראו האי עולבנא דאורייתא ותמהו התמהמהו ותמהו שימצא מי שיחזיק ביד מי שתובע לבי"ד כזה כתבו לי מאיזה טעם דנתוני... ולא נזקקנו לו מפני שהיה סבה להאריך זמן ולענות הדין יותר ממה שנתענה וגם כדי שלא להכניע אל⁷⁹ התורה שלא כדין וכדי שלא להחניף לזה מפני שהוא עשיר לעשות מה שלא נעשה לשאר בני אדם"⁸⁰.

הדימיון שבין המקרה הנידון על-ידי מרן בתשובתו לריב ר' שלמה די טאראנטו ור' ישעיה גאבישון הוא ממש בולט לעין. בשניהם בית הדין הוא חשוב, בשניהם אחד מבעלי הדין שואל מהיכן דנתוני ובשניהם הוא עושה זאת בעצתו ותמיכתו של חכם מפורסם, ועל הארכתו ועיניו של הדין מספרים המבי"ט⁸¹ ומרן. על כך יש להוסיף כי ר' שלמה די טאראנטו שלפניו הוא ללא ספק אחד עם ר' שלמה די טאראנטו או ר' שלמה בנימן שענינו נתבאר בפרק הקודם. ואמנם כפי שיוצא מתשובת המבי"ט שנזכרו שם היה הלה אדם עשיר ובעל מעמד חשוב⁸². אלא שמדברי מרן "ולא נזקקנו לו... מפני שהוא עשיר" אנו למדים גם שאחד מן הדיינים באותו בית דין חשוב, שנשאל לומר הורוני, היה גם מרן⁸³. לאור האמור לעיל מתבקשת מאליה המסקנה כי תשובתו המלאה פולמוס של מרן נגד זכותם של בעלי הדין לטעון הורונו וכו' היא תגובה על עמדתו של המבי"ט בריב ר' שלמה די טאראנטו ור' ישעיה גאבישון. דבר זה יש לו קיום מהמשך המשא והמתן באבקת רוכל. לאחר תשובת מרן נמצאת שם תשובה חולקת⁸⁴ וז"ל תחילתה: "פשיטא שבדורותינו אין להוציא ממון מהנתבע כל זמן שאומר הורוני מאיזה טעם דנתוני...⁸⁵ כ"ש כשאחד מן הדיינים נותן טעם לפגם בפסק חבירו". אותו חכם שתמך בבעל הדין לשאול הורוני היה אפוא גם הוא אחד מן הדיינים באותו בית דין חשוב. ומיד לאחר מכן מודיע לנו המשיב

78 נראה שגם הרדב"ז נשאל על ענין זה, עי' חלק ג, סי' תקעח.
79 צ"ל את.

80 מרן מסיים את תשובתו כך: "ועכשיו שאחר העמל וטורח נכנסו פשרנים ביניהם ופשרו מה שפשרו אמרנו עת לעשות לה' לכתוב על ספר דבר אמת ומשפט צדק". סיום זה מלמד שהענין נגמר בפשרה אלא שעדין היה כנראה אחד מבעלי הדין טוען הודיעוני מהיכן דנתוני ומרן מבקש להצדיק את סירובו של בית הדין. ועי' בעמ' הבא.

81 ראה הע' 76.

82 בסי' רפט, דף קלט, ד, כותב המבי"ט: "ושאותה העת היה נחוץ כ"ר שלמה ללכ' לדרכו לסב' סחורתו שהיתה בדוגיאיות". בסי' קמו הוא מכנהו הנעלה, ונראה שהפיסקא בראש אותה תשובה "ונותנין מקום לעמי הארץ שירהב הנער בוקן והנקל' בנכב", מכחנת אף היא לר' שלמה, שהרי על הדיינים הוא מדבר אחר כך.

83 וכך יוצא גם מלשון המשיב האנונימי בתשובתו שבאבקת רוכל סי' יח שנכתבה נגד מרן (עי' להלן) "מי חכם שבעבור כבוד עצמו ימעט כבוד הרא"ש ובנו".

84 ראה בהע' שלפני כן.

85 יש לציין שבצד הנימוקים ההלכיים שמעלה המשיב האנונימי אנו שומעים גם טענות נגד טיבם של בתי הדין בצפת, שהן קרובות מאד לעמדתו של המבי"ט בענין.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כי המבי"ט היה נוגע בדבר שכן הוא ממשיך "הנוסף על פסקי החכמים השלמים כמו הרא"ש וכמו הרמ"ט יצ"ו שאין להוציא ממון מידי הנתבע הצועק הודיעוני". אין ספק כי הרא"ש הוא החכם הצפתי ר' אברהם שלום, דבר שמתאשר גם מאגרתו של המבי"ט⁸⁶ כי החכם הזה הסכים עמו שכדין יעץ לשאול הורוני. הרמ"ט הוא בודאי ר' משה טראני⁸⁷. הרי שיש לנו עדות מפורשת שבני מחלוקתו של מרן בענין הנ"ל היו ר' אברהם שלום והמבי"ט.

לאחר משא ומתן מפורט בדברי מרן בתשובתו, מעלה המשיב טענה זו: "ועוד נראה דבנ"ד אפי' ר"ת מודה כיון שהדיין הא' הוא בעזרת הנתבע ולא שב מידיעתו ודיין אחר מחמשה שחזר בו בעבור ששלשה דיינים כנגדו ולא שב מידיעתו שכן חתם שמה". לשון המשיב מעורפלת במקצת, אבל, אנו יכולים ללמוד ממנה בלי היסוס דברים אלו: הדיין שעליו נושאים ונותנים שני החכמים התחיל לא בפני ד דיינים אלא בפני חמשה, שלושה דיינים ביקשו לחייב את האחד מבעלי הדין והשנים רצו לפטורו, משני דיינים אלו האחד החזיק בדעתו לפטור, ולא שב מידיעתו⁸⁸. השני אמנם חזר בו ונכנע לדעת ג הדיינים האחרים, מפני שהם הרוב, והסכים לפסקם למעשה, אבל להלכה לא חזר מדעתו⁸⁹. את עמדתו זו גילה בחתימתו שחתם בפסק הדין של הארבעה.

מן הדברים האמורים אנו מקבלים תמונה שלמה ממה שקרה בריב ר' שלמה ור' ישעיה. הריב הובא בפני ב"ד של חמשה דיינים חשובים, בין הדיינים היו מרן, המבי"ט וכנראה גם ר' אברהם שלום. מרן ושני דיינים אחרים ביקשו לחייב את ר' שלמה, המבי"ט ור' אברהם שלום ביקשו לפטורו. המבי"ט החזיק בדעתו עד הסוף, ועד שלא הספיק בית הדין לפסוק כתב המבי"ט פסק דין לפטור. ר' אברהם שלום חתם אחר־כך בפסק דין של השלושה, שבסופו של דבר היה מעין פשרה⁹⁰, אבל בענין הודיעוני עמד לצדו של המבי"ט. משניתן

86 א 128 שו"י 12.

87 כך מכנה גם מרן את המבי"ט בתשובתו שבאבקת רוכל סי' קעג "וכמ"ש הרמ"ט והוכיח מדברי הרי"ף והרמב"ם". מרן רומז בזה לתשובת המבי"ט בח"א, סי' קמט.

88 המשיב משתמש במליצה זו במובן כפול: לגבי הדיין הראשון מובנה — לא חזר בו מדעתו. לגבי הדיין השני מובנה — לא חזר בו מרצונו אלא מכח דעתם של רוב הדיינים. בספר יובל ליצחק בער (עמ' 254, הע' 30) מביא מר בניהו את טענת מרן הנוכרת באגרת א (127א שו"י 14) "כתב כי חלקתי על ד' דיינים ביד רמה" כהוכחה למציאותם של בתי דינים של ארבעה דיינים בצפת. אין ספק שבעיקר הדברים הצדק עמו (ע"י הע' 139), אלא שמכאן אין ראיה, שהרי בנידון שלפנינו היה בית הדין מורכב מתחילה מה' דיינים.

89 שהדבר הוא כך אנו למדים גם מן התשובה האנונימית השניה באבקת רוכל (סי' יט), שהיא כתובה נגד התשובה האנונימית הראשונה. בסופה (ע"י הע' 92) אומר המשיב כך "ואע"פ שהדיין א' מהם מסייעו במקום א' או ד' אין נחשב". דברים אלו אין להם מובן, אבל בכת"י של שו"ת אבקת רוכל שבספרייט הסמינר בניו־יורק (גם שם חסרות החתימות בשתי התשובות הנ"ל) הלשון הוא "במקום ג' או ד' אין נחשב". עכשיו הדברים מובנים יפה, המשיב טוען לו יהא כדברך שגם דיין אחר סבר תחילה כדעת הדיין האחד (המבי"ט) ומתוך שחזר בו אין למנותו, עדיין יש כאן ג' כנגד א'.

90 דברי המבי"ט באגרת א שם "כי לא חלקתי על קצתם כי אם בהורוני" מתקיימים ומקיימים את התיאור הזה, שהרי אפילו מבין הדיינים עצמם לא חלק אלא על קצתם וא' הסכים עמו (וע"י להלו עמ' צד). יש לציין שגם במקרה אחר שבו חלקו מרן והמבי"ט הסכים בתחילה ר"א שלום עם האחרון ואח"כ חזר בו, ע"י להלן עמ' צט.

חיים דימיטרובסקי

פסק דינם של הארבעה נגמר כנראה הדין, אבל הויכוח על זכותם של בעלי הדין לומר הורוני נמשך.

לשורת הפרטים הדומים שבין ריב ר' שלמה ור' ישעיה הנזכר באגרת הראשונה והענין הנידון בתשובות שבאבקת רוכל, אנו יכולים עכשיו להוסיף את הפרט המשכנע ביותר: הדין התומך בבעל הדין האומר הורוני חולק על ארבעה דיינים. יתר על כן דברי האשמתו של מרן נגד המבי"ט כי באותו ריב חלק ביד רמה על דיינים, מובנים עכשיו הרבה יותר — המבי"ט שהיה אחד מחברי בית הדין יצא בגלוי נגד רוב חבריו, טענה שמרן טוען נגדו במרירות רבה במקרה יותר מאוחר, כפי שיבואר להלן.⁹¹

תשובה אנונימית זו⁹² באבקת רוכל מסתיימת במילים אלו: "בשנת מלכות שד"י פרשת ידיו רב לוי" ריב ר' שלמה ור' ישעיה אירע אפוא בשנת שי"ד, כשלוש שנים לפני פרוץ המחלוקת הגדולה בין מרן למבי"ט. על-פי עצם מהותה — מחלוקת זו אינה סתם הבל דעות בדין, אלא במעמדו וערכו של מוסד בית הדין בכללו — היוותה בודאי חוליה עיקרית בשלשלת חילוקי הדעות בין החכמים שגרמה להתפרצות אותה מחלוקת גדולה.

1

את הדברים הקשים ביותר נגד המבי"ט כתב מרן, בתשובתו לממוני הקהילות, בענין התרת כלת מוראליש. לדחיית דברים אלו מקדיש אף המבי"ט יותר מקום משהוא מקדיש לכל ענין אחר.⁹³ נראין הדברים שכלת מוראליש זו היתה אחת מנשי היהודים שנמצאו בחדר התחתון

91 ראה הע' 6.

92 לא רחוק בעיני לשער שתשובה אנונימית זו היא פסקו של ר' יחיאל אשכנזי, שהמבי"ט מעיד (128 א שו' 13), שפסקו היה בידו. ואף-על-פי שאין ראייה מכרעת, הרי סניפין להשערה הנ"ל אפשר למצוא בעובדות אלו: המשיב למרות שהוא כותב כנגד מרן בכבוד וקוראו "אריא דבי עלילה" נושא ונותן עמו כשהה עם שחה. יתר על כן, הוא מבטל בדברים חריפים את הנחתו של מרן שבית הדין בצפת דינו כדין בית הדין הגדול ואף מרשה לעצמו להשמיע בסוף התשובה דברי ביקורת קשים נגד הנהגת העיר ובתי דיניו בדרך קרובה לבקורתו של המבי"ט: "אמינא אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר כאמור יש חילול ה' אע"פ שכבר מפורסם ואם לא אומר כבר רבו זחוחי הלב וכל א' יאמר אני ואפסי עוד אין צריך לומר מאיזה טעם דנתוני ונמצאו בתי הדין מקולקלים". על מעמדו הרם של חכם זה אנו למדים גם מדברי המשיב בסי' יט שם. המשיב אע"פ שהוא מתנגד לכל דברי הנ"ל קוראו "אריה שבחבורה" וכותב בענוה רבה ומתוך בקשת הסליחה על שהוא בא לחלוק על דבריו. לצד אחר למדנו מדברי המשיב האנונימי הראשון שקודם לכתיבת פסקו הסכים ונשא ונתן עם המבי"ט על השאלה. תשובתו של מרן עוררה אותו לבנות הנהרסות. אילו היה זה פסק אחר חוץ מפסקו של ר' אברהם שלום קשה מאד להניח שהמבי"ט לא היה מביאו כסמך לדעתו. נוסף על כך יש להעיר שהמשיב הזה הוא כנראה חכם שבא לצפת מתורכיה, הוא מצטט מן הזכרון מתשובות ר' אליהו מזרחי ח"ב, ומן האחרונים אינו מביא אלא את הרד"ך ואת הרלב"ח. הוא תופס כעיקר את המרדכי דפוס קוסטאנטינא וסומך על השינויים שבו להלכה. דומה שעל-ידי כך אפשר להסביר בשלמה כשמביא המשיב הזה דוגמה לבית דין הגדול הוא מזכיר את ב"ד של מוהר"י פיסו (מוהר"י פאסי? עי' שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קפ) ומפליא שאין המשיב מזכיר את ב"ד של מהריב"ר. אולם, אפשר שמפני המחלוקת על הסמיכה נמנע מלהזכירו. מ' בניהו העירוני: "בידי המבי"ט היה ספר פסקים "ממורינו הרב כמהר"ר יוסף פיסו ולה"ה" (ח"ב, סי' רט, דף צו, ג) ובפסק אחר מביא המבי"ט "תשובה למורינו הרב כמהר"ר יוסף פאסי ז"ל" (שם, סי' מא, דף כא, ד). תואר כזה נותן המבי"ט למהר"י פאסי גם בתשובה שבח"א. ואולי הוא הוא".

93 דף 127 שו' 6—19.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

של ספינה שטבעה בים וביקשו היתר לעצמן לינשא. שאלת הנשים האלו עוררה פולמוס חריף בין מרן והמבי"ט⁹⁴. השאלה הובאה לראשונה בפני המבי"ט והוא כתב פסק קצר, שבו נתן היתר לכל הנשים להינשא⁹⁵. את פסקו זה מסיים המבי"ט במילים אלו: "ואני סומך על מה שכתו' למעלה הלכה למעש' אם יסמכו ויחתמו שני חכמי' מבעלי ההוראה... והחכם ה"ר אברהם שלום ג"כ חתם בהוראתי זאת: גם כי איני מבעלי הוראה אני סומך על כל מה שכתוב למעלה אברהם שלום"⁹⁶. פסקו של המבי"ט מובא גם בשו"ת מרן ולאחריו באות שתי תשובות של מהר"י קארו נגד המבי"ט. בראש התשובה הראשונה כותב מרן: "ומתוך כך רצה להתיר נשותיהם זה שנתים ימים שלח לי הוראתו זאת ושלחתי לומר שישתקע הדבר ולא יאמר ועל כן משך ידו או ולא עשה מעשה ועכשו שרצו לעשות מעשה על פי הוראתו... על כן באתי להשיב על דבריו"⁹⁷. על שלב זה של הענין אנו מוצאים יותר פרטים בתשובה של המבי"ט⁹⁸, שנכתבה זמן קצר לאחר מכן: "אחר שתי שנים שהתרתי אשה זו ותליתי התרתה למעשה עד שיחתמו ב' החכמים מבעלי הוראה ועדין לא חתם עמי אלא אחד בא לפני איש ודרש ממני שהיה רוצה לישאנה והשבתי לו שלא התרתי למעשה עד שיחתמו ב' חכמי' אחרי' מבעלי הוראה עמי שילך וידבר עם אי זה חכם שיעיין בה ויראה אם יסכים בהתר הלך לו ולא רצה שום חכם להתבטל מלימודו ולטרור ולעיין... זולת החכ' ה"ר יוסף יצ"ו שגלה לי דעתו מקודם שהיה נראה לו להחמיר".

התנגדותו של מרן תחילתה בעל פה, ורק לאחר שיצאו יותר משנתיים מזמן כתיבת פסקו הראשון של המבי"ט כתב מרן את פסקו, משביקש אחד שרצה לישא אשה מן הנשים ההן, היתר מן החכמים. שאר החכמים לא נענו לו. תשובתו השניה של מרן⁹⁹ עוסקת בשלב חדש: "כתבתי פסק אחד לחלוק עליו ולבטל דבריו והסכימו עמי כל בעלי הורא' שבעיר זולת אחד¹⁰⁰ שהסכים עמו ואח"כ נודע לנו שעמד איש אחד¹⁰¹ וקדש אשה מהיהודים הנו'

94 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קפו—קפט; שו"ת אה"ע של מרן דין מים שאין להם סוף (דפוס מטובה דף נד, ב—ס, ד).

95 שם סי' קפו. כפי שיוצא מתשובתו הראשונה של מרן היה המבי"ט הראשון שכתב פסק על הענין. המבי"ט שלח את פסקו למרן כדי שיהא החכם השני להסכים בהיתר, עיי' להלן.

96 בשו"ת אה"ע של מרן נוסח חתימת המבי"ט היא "כתבתי להלכה גם למעשה אם יסכימו המורים בעלי הוראה נר"ו. נוסח חתימתו של רא"ש היא "אני מסכים להתיר אף על פי שאיני מבעלי הוראה". מן המשא והמתן שלאחר כך נראה שהנוסח שבמבי"ט הוא יותר מקורי.

97 מדברי המבי"ט בסי' קפו (ויניציאה, דף פט, ב) "ואחר שמלאתי את ידי לישב ולישר דבריהם אבוא לישב ולישר את דברי ג"כ אשר כתב עליהם] חכם הנו' שכתב פסק א' לחלוק עלי ולבטל את דברי וכתב וז"ל ומה שרצה החכם לומר דבנדון דידן לא הוי מים שאין להם סוף...". נראה קצת שמתחילה לא כלל פסקו הראשון של מרן אלא ביטול דברי ר"א מורדון, שהרי אותה הבאה מן הפסק אַנְחָרָן] של מרן נמצא לפנינו בתשובה הראשונה. מתחילה כנראה סבור היה מרן שיעקר היתרו של המבי"ט מבוסס על השוואת הענין הנידון לעניינו של ר"א מורדון (וכן משמע מדבריו בבי" המובאים להלן עמ' קא) לאח"כ שמע כנראה על טענת המבי"ט שלא הביא את דברי ר"א מורדון אלא כדי להוכיח שמוטלת חובה על החכמים לחפש אומדנות להיתר, והפריך גם את האומדנות שהעלה הלה בפסקו (עיי' תשו' השניה של המבי"ט, דף פח, ב ותשובת הרדב"ו, ח"א, סי' רנח).

98 סי' קפו, שו"ת מרן, דף נה, ג.

99 דף נה, א.

100 הוא ר' אברהם שלום. בסי' קפט קוראו המבי"ט בשמו: אברהם אמריליו.

חיים דימיטרובסקי

שטבעו בים על פי הוראת החכם הנו' אחר התראה שהתרו ב"ד באשה הנו' שלא תקבל קדושין משום אדם וכן התרו בו שלא יקדשנה וכשמענו נבהלנו וגזרנו עליו שיגרש". נקודת הכובד של תשובה זו איננה עוד היתר הנשים ההן אלא הצדקת עישוי הגירושין והוכחתו שנעשה כדין. לאחר תשובה זו באה בשו"ת אה"ע של מרן תשובה קצרה של המבי"ט¹⁰² בה מפריך המבי"ט את עישוי הגירושין וטוען שהיה שלא כדין. אחד הנימוקים הוא, שההתראה היתה שלא כהוגן. יש לציין שמדברי המבי"ט בתשובה זו נראה שהיה נכון להתיר את קידושי האשה אף לכתחילה, בדעת מרן הוא רואה חומרא בעלמא (כפי שיוצא גם מדבריו שהובאו קודם לכן). על כך עונה מרן בתשובה חדשה, בה חורג הוא מן הנעימה השקטה שהתנהל בו המשא והמתן עד עכשיו. מרן מתווכח עם המבי"ט על טיב ההתראה "ומ"ש בנדון זה שלא התרו בו בב"ד... כמה גדול כח הניצוח שהביאו להכחיש הדב' הידוע ומפורס' שחכם קהלו אמר לו שהיא אשת איש גמור' בפני כמה עדים והחכם הב' החתום בפסק הוראתו אמר לו שיזהר מלקדשה אם לא יסכימו בדבר חכם קהלו וחכם אחר הרי כאן שתי התראות במקום אחד"¹⁰³. ועל האינטרפרטציה של המבי"ט שאין דעת מרן אלא חומרא כתב: "בא וראה כמה גדול כח הניצוח, שבתחלה כתב בפסקו שנר' לו להתיר אם יורו המורים ואחר שראה שלא הורו המורים להתיר אלא לאסור סמך על עצמו להתירה כנגד המורים ודחקו כח הניצוח להוציאו ממחיצתו להכנס בגבול שאינו שלו כי האיש והאשה אינם מקהלו ובא ביד רמה ובורוע לסתור דברי בתי דיני האיש והאשה ולפרוץ את אשר גדרו... אין זה כי אם גודל לבב ולא די זה אלא שכותב דברים ונותן ביד המקדש להראות העמים אין זה אלא החזק במחלוקת בכל לב... ולא זו בלבד אלא שבודה דברים מלבו ומחפה עלינו דברים אשר לא כן לומר שאנו מחמירים... ואנו צווחנו ככרוכיא שדבר זה איסור גמור מן הדין גם החכם השלם כמה"ר יצחק מסעוד זלה"ה שלח לומר לו על הפסק שלו שהיתר זה אינו נמצא לא בתלמוד ולא בפוסקים וגם החכם השלם כמה"ר אברהם ירושלמי יצ"ו אמר על מי שהורה להתיר בדבר זה שאין לו צד היתר כלל"¹⁰⁴.

גם על שלב זה אנו מוצאים פרטים נוספים בתשובת המבי"ט: "אחר כמה חדשי' קרוב לשנה בא אדם אחר¹⁰⁵ ושאל את פי אם ישאנה. דחיתיו כמה ימים בטענ' הא' וסבב אחרי קצת מן החכמי' יצ"ו ולא שמעו אליו להטפל בענין אז אמרתי לו שילך לחכם כה"ר אברה' יצ"ו להסכים¹⁰⁶ בהתר ואם יראה לו לתת רשות שישא אותה גם אני מסכי' למעשה אחר שקצ' החכמי' יצ"ו לא רצו לעיין בדינו. והשיב לו החכ' הנו' כי לא היה נרא' לו לתת לו רשות עד שיסכי' החכם של בני הקהל שלו. אז הלך בחרי אף ולקח ב' אנשי' וקדשה בפניה'

102 דף נה, ב.

103 שם, שם ע"ג.

104 דברי שני החכמים מוסבים על הפסק הראשון של המבי"ט. אח"כ הגיב ר' אברהם ירושלמי ביתר

חריפות. ראה הע' 118*

105 ראה הע' 101.

106 בשו"ת אה"ע שהסכים.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

וכששמע החכם הה"ר יוסף שלח להכריז את האשה על שאמר שהתרה בה זה כמה ימים... "107.

מנוסח סיפורו של המבי"ט ברור שמעולם לא התיר את הקידושין לכתחילה, ההקלה היחידה שהיה מוכן להקל לפני הקידושין, ואף זה רק משום ששום חכם לא רצה לעיין בדין האשה¹⁰⁸, לא היתה אלא שעכשיו היה מוכן להתיר את הקידושין רק בצירוף הסכמה שניה למעשה של ר' אברהם שלום בלי חתימת חכם שלישי, עצם הקידושין נערכו גם עכשיו שלא בידיעתו¹⁰⁹. ואמנם יש לציין שהפסק הקצר הנ"ל של המבי"ט לא הובא בקובץ תשובותיו¹¹⁰.

הבדל חשוב אחר בשתי הנוסחאות הנ"ל נוגע לעמדת חכמי העיר. מרן מסתמך על הסכמת חכמי העיר כבר בתשובה השלישית, תשובה שנכתבה שלוש שנים לאחר פסקו הראשון של המבי"ט, אבל אף בה אין מרן מזכיר שהמבי"ט ידע על עמדה זו חוץ מן הדברים ששלח לו ר' יצחק מסעוד. לפי המבי"ט לא היתה עמדתם ברורה כיוון שלא רצו לעיין בדין משום שלא רצו להתבטל מלימודם (את ר' יצחק מסעוד אין המבי"ט מזכיר¹¹¹). רק לאחר שכפו על המקדש לגרש את האשה גודעה למבי"ט עמדתם של חכמי העיר, אלא שהוא חוזר וטוען כי עמדה זו נקבעה על-ידי השתדלותו של מרן בפניהם, בזמן עישוי הגירושין. עד אז לא רק שלא ידע שיש מי שחלוק עליו חוץ ממרן אלא שגם לא היה מי שחלוק. אם כן לא היו עד אז אלא שנים כנגד אחד¹¹².

את תשובתו מסיים המבי"ט כך: "יעיינו החכמים יצ"ו בעלי הוראה ויסקימו לאסור אחר המשא ומתן ולא אחלוק עליהם ח"ו למעשה כי אחרי רבים להטות, אבל מה שנעשה עד עתה מהכרות האשה ועישוי המקדש לגרש היה העיקר על ידי החכם כה"ר יוסף הנוכר

107 שו"ת המבי"ט, סי' קפז.

108 על טענה זו חוזר המבי"ט כמה פעמים, ראה למשל דף פח, ב סוד"ה ואם כן, שם דף צ סוף ע"א.
109 אף על טענה זו חוזר המבי"ט בסי' צ פעמים אחדות. בטענה זו רוצה המבי"ט להצדיק את עצמו שמעולם לא שינה את עמדתו שקבע בפסקו הראשון, כפי שהאשימו מרן, ולא חלק על מרן אלא בעישוי הגירושין.

110 אבל הוא רומז לו בסי' קפז (דף פז, ב) "ואני אמרתי שעשה שלא כדיון". הסיבה שבגללה הושמט הפסק הזה מקובץ תשובותיו היא כנראה משום שמלשונו נראה כי התיר את הקידושין לכתחילה כמו שהוזכר לעיל.

111 יש לציין שבפסק הקצר המובא רק בשו"ת מרן כותב אף המבי"ט בלשון רבים "כי אפילו לדעת החכמים יצ"ו (האוסרין) [האוסרים]". בשאר תשובותיו הוא מתווק בכל זאת בטענה שלא היו חולקים אחרים כיוון שהללו לא אמרו דבריהם בכתב. ועיי' לעיל עמ' פח.

112 מרן מדבר מן ההתחלה על האוסרים בלשון רבים. המבי"ט לעומת זה תולה הכל במרן "וכששמע החכם הה"ר יוסף שלח להכריז את האשה" (ראש סי' קפז, וכן דף פח, ב "וכבר היינו ב' לגבי חד כי מעולם לא ידעתי כי שום חכם היה מחמיר בה כי אם החכם הנז' ואח"כ אספי הוא את כולם ללמד סניגוריא לדבריו"). יש לציין כי טענה זו של המבי"ט יש לה סמך אף בדברי מרן עצמו בראש תשובתו הרביעית (שו"ת מרן, דף נו, א) "חוץ מכבודו שה"ר אברהם צרפתי וה"ר יצחק הכהן כתבו אז פסקים לאסור". וכן בסוף אותה תשובה "ושלשה וארבעה מהם כתבו מאז פסקים". מאחר שמרן אינו מזכיר בתשובתו השלישית את שתי העובדות האלה, והוא מזכיר את הדברים שאמרו ר' יצחק מסעוד ור' אברהם ירושלמי בעליפה, נראה שאז באמת לא היו ידועים אף למרן ולא נכתבו אלא לאחר עישוי הגירושין.

חיים דימיטרובסקי

ונראה לי שעשה שלא כדין". יתר על כן אף דבר אחר עשה מרן שלא כדין, לפי המבי"ט "ואחר שראיתי מה שהשתדל החכם הנזכר להחתיים חכמים בהסכמה סודר¹¹³ שלא יחפש עוד שום חכם אחר היתר אשה זו גם כי הסכמה זו היא שלא כדת לא רצייתי להתיר לעצמי עוד לכתוב על ענין זה למעשה אלא להלכה"¹¹⁴. בדברים האחרונים מקבל איפוא המבי"ט את מרות חכמי העיר אף-על-פי שההסכמה היא לדעתו שלא כדין, והמחלוקת היתה לכאורה צריכה להגמר בזה. אולם הדבר לא היה כך, נגד התשובה הנ"ל של המבי"ט יצא מרן בפסק רביעי ארוך מקודמיו, שבו הוא מוכיח את המבי"ט בדברים קשים ומרים שאפילו בסגנון הפולמוס המוגזם, המקובל באותו הזמן, קשה למצוא כדוגמתו. ושלוש תשובות נוספות של המבי"ט אנו מוצאים בקובץ תשובותיו.

את הסיבה להמשך הויכוח אנו מוצאים בתשובתו הרביעית של מרן: "ואחר הדברים האלה ראיתי להתוכח עם החכם המתיר תוכחת מגולה מאהבה מסותרת מי שמע כזאת מי ראה כאלה להכנס בתחום שאינו שלו כי בהיות האיש והאשה אינם מבני קהל¹¹⁵ כשבתי דיניהם בחברת חכמים אחרים שלחו להכריזו האשה מי התיר לו לשלוח להכריזו הפך מהכרוזותינו האם זה תורה או דרך ארץ לרדוף אחר המחלוקת... ולא זו בלבד אלא שהקהיל קהלות והיה אומר להם כי שלא כדין עשו כי מים שאין להם סוף אם נשאת לא תצא ונמצא שמה שהשתדלו חכמי' להעלים היתרו וקנסו להחכם המתיר¹¹⁶ מעתה נתגלה לכל העולם מפיו... והנה כל חכמי העיר הסכימו עמי לאסור וגם החכמים שחוץ לעיר... והרב רבי אברהם ירושלמי ז"ל אמר שהיה חייב נדוי והיה רוצה לנדותו על השורה להתיר דבר איסור פשוט כזה אלא שחילו פניו קצת אנשים שלא ינדה אותו ועם כל זה הקשה ערפו ואימץ את לבבו להתיר' על פי הערכאות¹¹⁷ נגד כל חכמי ישראל ואלקי משפט ה' היה בעזרו וגם הערכאות הסכימו באיסורה"¹¹⁸.

מדברים אלו אנו למדים שהמחלוקת לא נגמרה בתשובתו השנייה של המבי"ט. לאחר ההסכמה ססידר מרן שלא יחפשו היתר לאשה, הסכים המבי"ט שלא ידון עוד בעצם ענין העגונה, אבל בנוגע לעישוי הגירושין עמד על דעתו שהיה שלא כדין^{118*}, וכנראה עשה אף מעשה על-ידי הערכאות להתירה.

תשובתו הרביעית של מרן נכתבה, איפוא, בעיקר לשם הצדקת עישוי הגירושין, אלא

113 בשו"ת אה"ע מנטובה נשתבש וכתוב — שבידו.

114 ע"י להלן ע' 118*.

115 קהל של המבי"ט היה קהל בית יעקב, ע"י שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' מח.

116 כנראה חכם שביצע את הקידושין. ע"י שם ראש סי' קפט.

117 לדבר זה יש רמז כבר בסוף תשובתו השלישית של מרן.

118 דף גט, ב.

118* זה יוצא ברור מדברי מרן בראש התשובה: "ולא זו בלבד עשה אלא שלח להכריז לבטל דברינו לאמר שהאשה אינה בנדוי". ואף מן המסופר על ר' אברהם ירושלמי אנו למדים שכן הוא. בתשו' השלישית מוסר מרן שאמר "בדבר זה שאין לו צד היתר כלל". אבל, בסוף התשובה הרביעית מספר מרן שרצה להטיל נידוי על המבי"ט. מסתבר שבתחילה לא היתה מצד ר"א ירושלמי אלא התנגדות להתיר, אולם כשביקש המבי"ט לבטל את הגט רצה אף להטיל נידוי (השוה לזה פסקו בס' תמת ישרים, סי' קמט). לשון מרן (ר' הע' 112) "כתבו או פסקים", "כתבו מאז פסקים" מוסב על זמן זה שלאחר העישוי.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

שבתוך הדברים הוא חוזר גם לכמה ענינים שנתעוררו קודם לכן. המבי"ט טען שלא היה בדברי ר' אברהם שלום למקדש התראה (אלא עצה טובה להימנע מקטטה). מרן חוזר ומפרש את עמדתו של הלה: "ועוד אני משיב על דבריו למה (לא) השמיט מדברי החכם שהוא קצת מדבריו שלא כתב שאמר לו כי אם ברשות חכם קהלו בלבד שאין הדבר כן שהו' אמר הזהר שלא תקדש כי אם ברשו' חכם קהלך וה"ר יוסף קארו¹¹⁹ שכך אמר החכם הנז' בפני כמה חכמים... וגם הביא¹²⁰ מי שהעיד שזה היה נוסח דבריו וזה מוכיח שלא אמר לו דרך עצה... אעפ"י שהי' חתום בפסק ההיתר אפשר שאח"כ נסתפק בדבר או שכשחתם חתם להלכה אבל למעשה לא רצה לסמוך על עצמו ותחלתו וסופו מוכיחין כן תחלתו שחתם אע"פ שאיני מבעלי הוראה שמפני שהחכם המתיר כתב שהוא מסכים להתיר אם יחתמו ב' חכמי' מבעלי הוראה רצה החכם ההוא שלא יהיה הוא מכלל אותם ב'... סופו הסכי' עמנו לאסור אשה זו וחתם בהסכמתנו".

הבחנתו של מרן בנוסח חתימתו של ר' אברהם שלום מבטלת את טענת המבי"ט שבמשך שלוש שנים היו שנים לגבי אחד. דבר שמלמדנו שבאמת אי אפשר היה לקבוע במסמרות מה היתה עמדת חכמי העיר במשך זמן זה. יתר על כן מרן מוכן אפילו לקבל את טענת המבי"ט לגבי משך זמן זה¹²¹ אלא שהוא טוען למה לא קיבץ המבי"ט את חכמי העיר לשמוע את דעתם¹²². אבל אחרי עישוי הגירושין הוא טוען כבר הדבר היה מפורסם לכל וגם המבי"ט ידע על כך. על תשובת מרן זו משיב המבי"ט בתשובתו השלישית¹²³, שהיא סיכום תשובתו השניה. החידוש היחידי נוגע שוב באופן ההתראה "והוא [המקדש] אמר כי החכם שלו אמר לו קודם כשבא לשאול ממנו רשות שהלואי שהיה מקדש וכונס אותה ולא היה שואל ממנו שום דבר ושעל זה לא חשש אח"כ למה שאמר לו אל תקדש". דברים שמהם אנו שומעים שוב עד כמה ביקשו חכמי העיר, ואפילו הנוגעים בדבר, לברוח ממחלוקת זו ולהימנע מקביעת עמדה. כמו כן חוזר המבי"ט שוב לתאר כיצד נתגבשה עמדת חכמי העיר, "ואז לא הייתי אני יודע שהיה שום חכם אח' מחמי' בדב' ואח"כ נר' שהוא (היינו מרן) הרצה כל דבריו אליהם שיסכימו עמו, גם כי שמעתי אח"כ כי קצת החכמי' יצ"ו שנמנו עמו אח"כ שכב' עיינו בענין זה ושהי' נר' להם להחמי' ואפ"ה ידעתי כי אם לא היה הוא המגזים את המקד' לא היו שאר החכמים יצ"ו מסכימי' לכופו להוצי'". המבי"ט מודה אמנם שלאחר העישוי של הגירושין כבר ידע על הסכמתם של חכמים אחרים, אבל גם אז עדיין לא היתה

119 בתשובתו השלישית מביא אף מרן שלא אמר אלא "וחכם אחר". המבי"ט, גם בסי' קפז וגם בסי' קפט, אינו מביא אלא שהזכירו על הסכמת חכם קהלו בלבד, והדבר תלוי בפירוש עמדתו של רא"ש כמבואר להלן.

120 מפשוטו של הלשון נראה שר' אברהם שלום עצמו היה המביא.

121 ראה ראש התשובה הרביעית, ד"ה זאת.

122 במקרה דילן מסתמך מרן על תשובת הריב"ש, אבל הוא טען כנגד המבי"ט כך גם במקרה אחר, עיי' להלן עמ' קו והע' 165.

123 סי' קפט. סי' קפת נכתב בודאי לאחר מכן, שהרי לא יתכן שלא היה המבי"ט מזכיר בסי' קפט את הראיה ממנהריב"ר (עיי' שו"ת הנ"ל, סי' יג).

חיים דימיטרובסקי

הסכמת הרוב נתונה לכך "ולענין האשה אם יעמדו למנין החכמים יצ"ו אח' העיון והמשא ומתן אני כפוף להיות מבטל דעתי לדעת הרוב".

השוואת שתי הנוסחאות מלמדת אותנו כי, לפחות ביחס לתקופה שעד עישוי הגירושין, יש להן לטענות המבי"ט רגלים. את העובדה שאין שאר החכמים רוצים לעיין בדין האשה אין לפרש אלא בזה שאין הם רוצים להתערב בגלוי במחלוקת. המבי"ט מופיע בכל מהלך הויכוח במעמד שווה עם מרן, רק לדעת רוב חכמי העיר הוא מוכן לכוף עצמו. לצד אחר ברור כי הצטרפותם של חכמים לאיסור לא באה אלא לאחר השתדלות ושיכנוע מצד מרן, וכנראה שעמדת הרוב לא היתה ברורה. שהרי המבי"ט מציע שעל החכמים להתאסף ולדון בדבר. בין החכמים שהתערבו במחלוקת קודם לכן אין אנו מוצאים אלא את בני הדור הקודם ר' אברהם ירושלמי, ר' יצחק מסעוד ור' אברהם צרפתי. אולם גם בנוגע אליהם יש להעיר כי תשובותיהם של החכמים ר' יצחק הכהן ור' אברהם צרפתי¹²⁴ שאותן מזכיר מרן בפירוש בראש תשובתו הרביעית, לא הובאו בשו"ת מרן, ולעומת זה הובאו שם שלוש תשובות של ר' יום טוב ביבאס, ר' שם טוב אלפרנגי¹²⁵ ור' יעקב אלהאמי, שלושתם כנראה מתלמידי מרן. אף עובדה זו יש בה ללמד שהחכמים הראשונים לא פירסמו את תשובותיהם ברבים. יתר על כן ר' יעקב אלהאמי כותב: "הנראה לע"ד כתבתי הדברים הללו שהרציתי הם אמורים לזכר בעלמא לא להכריע כי מה ליתום כמוני להשמיע קולו במרומים בין הרים גדולים ח"ו אולי ירצצו את מוחי"¹²⁶. דברים אלה משקפים ללא ספק את עמדתם של החכמים הצעירים, ונראה שלהם מתכוין מרן בדבריו כי שאר החכמים שנמנו עמו הסכימו עמו, הם ראו עצמם קטנים מלהכריע למעשה. הסתלקותם של החכמים הזקנים לעולמם הקשה מאד את ההכרעה.

תיאור הפולמוס הנ"ל מקביל לויכוח על כלת מוראליש: א. הטענה שהמבי"ט חלק על כל חכמי העיר, שמרן טרח על ביסוסה בשלוש מתשובותיו הנ"ל. ב. תשובתו של המבי"ט "כי קצתם חתמו בפסק שלי", רומזת ללא ספק לחתימתו של ר' אברהם שלום¹²⁷. ג. טענתו השניה של מרן לפי האגרת היתה, שר' אברהם ירושלמי ביקש להטיל נידוי על המבי"ט, נמצאת בסוף תשובתו הרביעית של מרן. בתשובותיו עובר המבי"ט על ענין זה בשתיקה אולם באגרתו הוא מכחיש אותה. ד. לפי האגרת מסר המבי"ט את האוסרים לערכאות ועל זה היו בסכנה גדולה "לולי ה'", ואף בסוף התשובה הרביעית מאשים מרן בכך את המבי"ט, ואף ההצלה נרמזת — "ואלקי משפט ה' היה בעזרנו".

פיסקה אחת (שו' 17) טעונה הסבר. המבי"ט כותב: "ועל מה שכתב וכבר בא מי שהעיד שבעלה עודנו חי כתבתי ואיך נשאת האשה אח"כ ברשותו וישבה תחת בעלה הב' לפניו עד יום מותה". אם כפו את המקדש לגרש את האשה, הרי שיש מכאן סתירה. ברם, אין

124 מכאן אנו למדים שבסביבת שנת ש"י (עי' להלן עמ' קא) היה ר' אברהם צרפתי בצפת.

125 ראה ספר אסף, עמ' 116 ותרביץ, שנה כח, עמ' 408.

126 שו"ת מרן, דף ס, ד.

127 כאן קורא המבי"ט לחכם אחד קצתם, ועי' לעיל עמ' צג, קצתם לרוב ב"ד.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

הדבר מובן כיצד נישאה לאחר אם נתברר בעדות שבעלה היה חי. כל זה מתבאר ממקום אחר. שאלת הנשים הנ"ל הובאה גם לפני הרדב"ז¹²⁸, והסכים עם מרן, שלכתחילה אין לנשים הללו היחר. בשאר הפרטים שהיו שנויים במחלוקת בין מרן למבי"ט הוא מסכים עם המבי"ט. את תשובתו הוא מסיים כך: "הילכך אני אומר כי הסכמה זו שלא מן הדין היא ואם יביא עדות אני אחפש לה היתר משום עגונא או אם עברה ונשאת לאחר לא אכופ אותו להוציא"¹²⁹. מסתבר שלאחר שנודעה תשובת הרדב"ז חזרה האשה ונישאה לאחר (הוא "בעלה הב'") ולא כפו את בעלה להוציא, ולזה מתכוין המבי"ט בתשובתו — אם כדברי מרן, שהיתה כאן עדות שבעלה חי, למה לא כפה אף את השני להוציא.

את זמנו של המאורע אפשר לקבוע בקירוב גדול, בבית יוסף לאבן העזר סי' יז (ד"ה ניסת) כותב מרן: "והנך רואה כמה רברבי חולקין על רבי אליעזר מוורדין בטעמים נכונים וברורים ודברי רבי אליעזר אין להם על מה שיסמוכו וכל הגס לבו בהוראה להתיר אשה ע"פ אותה תשובה עתיד ליתן את הדין לכן שומר נפשו ירחק ממנה". בדברים אלה כיוון ללא ספק נגד המבי"ט, שבתשובתו הראשונה הסתמך על דברי ר"א מוורדין¹³⁰. ולא עוד אלא שנראה שדברי מרן נכתבו לאחר שנעשה המעשה, היינו כשלוש שנים לאחר המאורע. בית יוסף על אבן העזר נדפס בשנת שי"ג, ומכאן ששאלת הנשים הנ"ל נתעוררה לכל המאוחר בשנת ש"ח או ש"ט. הדבר יוצא גם מדברי הרדב"ז בראשית התשובה הנז': "וזה כמו עשרים שנה היה מעשה ביהודי שהיה בתוך ספינה והיו שלשלאות קשורים ברגליו... ומעשה זה אירע בשנת ר"צ¹³¹. הרדב"ז כתב איפוא את תשובתו בשנת שי"א בקירוב. אולם השאלה שעליה נחלקו מרן והמבי"ט, באה לפניו שלוש שנים לאחר המקרה, ושוב אנו באים לשנת ש"ח או ש"ט בקירוב.

ז

הענין שעליו נתעוררו כנראה לראשונה חילוקי דעות רציניים בין מרן למבי"ט היה גביית כתובת אלמנת ר' משה אג"י¹³². ענין זה מזכיר מרן בדרך אגב בסוף תשובתו הרביעית בדין מים שאין להם סוף, וזה לשונו: "הנני משביעו שיכתוב תשובתי אלה סמוכות לתשובותיו שהשיב על השגותי... ולא יעשה כאשר עשה בדין גרושת משה אג"י שכתב

128 ח"א, סי' רנח. מלשון הרדב"ז בראשית התשובה "הגיע לידי קונדרים המתיר וראיתו ומה שהקשה עליו האוסר ומה שתירץ המתיר", נראה שהשאלה נשאלה מלפניו לאחר שכתב המבי"ט את תשובתו השניה, היינו כשלוש שנים לאחר התרחשות המאורע. ועי' בהע' הבאה.

129 בנוסח ההסכמה שסידר מרן יש הבדל יסודי בין מה שמוסר המבי"ט (סוף סי' קפז) לבין מה שמוסר מרן (סוף תשובתו הרביעית, ד"ה מרוב). הרדב"ז הכיר את ההסכמה רק בנוסח המבי"ט (ועי' בדברי מרן המובאים בראש הפרק הבא). דברי הרדב"ז אלה תמוהים קצת, שהרי קודם לכן בסמוך כתב שלדעתו הגט הוא מוטעה ויש לחוש לקידושי הראשון. ועי' עוד תשובתו, חלק ד, סי' אלף שמב (רע"א) ורשד"ם, אה"ע, סי' סב.

130 עי' שם הגדולים, ערך מרן, מה שהביא מר' אהרן אלפאנדארי ומ"ש החיד"א על זה.

131 ראה נספח ב.

132 כך יוצא מן הלשון באגרת (127א שו"י 24) "ועל מה שכתב כי משנים קדמוניות בגביית אלמנת ר' משה אג"י". כמו כן קשה להניח שהיתה ביניהם מחלוקת קודמת כל עוד היה מהר"י בירב בחיים.

חיים דימיטרובסקי

בספר תשובותיו מה שהשיב על דברי והשמיט הקונטריס שהשבתי על תשובותיו¹³³.
חיפשתי בכל תשובות המבי"ט ולא מצאתי זכרו בפירושו¹³⁴.

הנהגה בשו"ת מרן מובאות שתי מחלוקות שנפלו בין מרן להמבי"ט בדין גביית כתובה, אחת בדיני כתובות סי' ב והשניה שם בסי' ג. נראה לי שהמחלוקת הנזכרת באגרת שלפנינו היא זו שבסי' ג, וכמה ראיות מעידות על כך. בתשובת הנ"ל של מרן הוא מכנה את האשה "גרושת משה אג"י" ואילו באגרת הוא מכנה אותה "אלמנת ר' משה אג"י" — רק הענין שבסי' ג מתאים לחילוף זה כי האשה היתה גם גרושה וגם אלמנה, כפי שמתבאר מלשון השאלה. שאלה זו בנוסח דומה נמצאת גם בשו"ת המבי"ט¹³⁵. את השתלשלות הדברים מתחילתה מוסר לנו המבי"ט באחת מתשובותיו¹³⁶ על ענין זה: "במותב ב"ד ארבעה היינו כשהראו¹³⁷ לפנינו כתובה אחת מראובן שהתנה עם אשתו כשיפטר בלי זרע שתקח בכתובתה חצי כל עזובנו או ע' אוקיות שהם שומת כל סכי כתובתה... ואחר משא ומתן נראה לנו שלא תגבה כתובתה כדין מגורשת אלא כדין אלמנה... ששני התנאים כתובים בכתובתה ביום אחד וטענות אחרות הכתובות בארוכה בפסק דינינו¹³⁸... והחכם ה"ר יוסף קארו יצ"ו אמר שלא היה נראה לו לחלק בין נדון זה לתשובת הרא"ש ולכבודו לא רצינו לפסוק הדין באותו יום עד שנתוועד ביום¹³⁹ ב"ד אחר וכשנתוועדנו ביום הב"ד

133 דפוס מנטובה, דף יט, ב, והדברים מכונים אל המבי"ט. יש לציין כי באבקת רוכל כ"י בית המדרש לרבנים בניוירוק מובאות תמיד תשובות התולקים בצד תשובות מרן, ורק בספרי הדפוס השמיטו אותן.

134 המבי"ט התחיל בסידור תשובותיו בעצמו וכפי שיוצא גם מן הציונים המצויים בכמה מן התשובות (למשל, ח"ג סי' קפב, קפט, ח"א סי' רפט ועוד) אלא שבסידורו לא היה הקובץ מחולק לשלושה חלקים. ועי' גם בהקדמת ר' יוסף מטראני לתשרי המבי"ט.

135 ח"א, סי' סה. 136 ח"א, סי' נה; שו"ת אה"ע של מרן דפוס הנ"ל, דף יז, ד.

137 בשו"ת אה"ע — כשקראו. 138 ראה הע' 135.

139 שם — שנתוועדנו ביום. מ' בניהו (ספר יובל ליצחק בער, עמ' 254, הע' 29) מגיה כך "ביום [אחר] ב"ד אחר", והוא מוצא בזה סמך לכך "שבימי מרן, ואולי עוד לפני כן בזמנו של מהר"י בירב, נבחרו בצפת שנים עשר דיינים מכל הקהלים שבעיר, ובכל עונה ישב הרכב אחר של בית-דין". ברם, הנוסח נמצא גם בשו"ת אה"ע של מרן וקשה להגיה בשניהם. ועוד, מלשון המבי"ט משמע שגם לאחר מכן נתוועד בית הדין באותו הרכב שכן הוא כותב "וכשנתוועדנו ביום הב"ד כל אֶנְחָד] (היינו מן הדיינים הקודמים של הב"ד) עמד טעמו בו... ואז אמר לנו החכם הנז' (הרי שגם מרן נוכח באותה התועדות) כבר אמרתי לכם (הרי שמרן מדבר אל אותם הדיינים)... אתם הרבים". הדחייה לא היתה, איפוא, כדי להביא את הדבר בפני הרכב אחר של ב"ד אלא לשם מתן זמן לעיון, וכן יוצא בפירושו מלשון מרן בתשובתו השניה (דף יח, ב) "ואמרו לי נעיין בדבר" (וכן שם ע"ג "וכשראו שנחלקתי עליהם גם בפעם השנית אחר העיון"). מלשוננו של המבי"ט "במותב ב"ד ארבעה" לומד בניהו (שם) על בית דין של ארבעה. למעשה לא היה אותו הרכב של ארבעה כפי שיוצא מדברי מרן: "מש' במותב ב"ד ד' לא ב"ד של ד' היה אלא ב"ד של שלשה דיינים ב"ד החדש וחכם אחד נמצא שם במקרה". מרן עצמו לא השתתף כדיין בדין זה אלא כיועץ בלבד "וח"ו לא לפני בא דין זה כי אם לפני לבד' בא והם שאלו את פי עצתי" (שם ע"ג ועוד בכמה מקומות בהמשך התשובה). לאור דברי מרן "ב"ד של שלשה דיינים ב"ד החדש" מוטלים כל דברי בניהו הנז' (שנאמרו כפירוש לדברי מהר"ם גאלנטי "ולית סיעתא דשמיא להקים י"ב נשיאי ישראל כבראשונה שלשה בכל חדש") בספק גדול, שהרי מדברי מרן (דף יח, ג) "כיון ששתי הכתות מבני קהלכס" (טענה שהיא חוזרת כמה וכמה פעמים בפי מרן בהמשך המשא והמתן) משמע שגם ב"ד החדש היה מוגבל לבני קהלו בלבד (ואפשר שדבר זה קשור עם ההסכמה שמוכר מרן, 127 ש' 22, ולאחר שדן ב"ד החדש לבני קהלו

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

כל א' עמד טעמו בו וריחו לא נמר ואז אמר לנו החכם הנו' כבר אמרתי לכם דעתי אתם הרבים תעשו כפי מה שירא' בעיניכם בפרט כי ב' הכתות הם מבני קהלכם אז גזרנו על האלמנה שתחלוק הנכסים עם היורש ונחלקו הנכסים על פינו'.

אנו למדים, איפוא, ששתי הכיתות היו מבני קהלו של המבי"ט¹⁴⁰, וכמו כן על סדר כתיבת התשובות של המבי"ט ומרן: ראשונה נכתב פסקו של המבי"ט שבסי' סה ונתקיים על-ידי שני הצדדים. לאחר מכן כתב מרן פסק נגדי, היא תשובתו הראשונה בשו"ת אה"ע¹⁴¹, עליה ענה המבי"ט בתשובה שבסי' נה¹⁴². בתשובה זו סותר המבי"ט את דברי מרן בדרך כבוד ורק בדבר אחד יצא מגדרו "ואישתמיטתיה מתני' השגורה בפיו¹⁴³ פ' זה בורר ומנין לכשיצא וכו' בהיו[תן] נמנה עמנו ובחבורתנו¹⁴⁴ ושנעשה מה שנראה לנו וזה מקום תימא"¹⁴⁵. על תשובה זו ענה מרן בתשובה שניה¹⁴⁶ מלאה תוכחה והאשמות כי המבי"ט סילף בדבריו את העובדות. כיוון שפירטי ענין זה והשתלשלותו ברורים יותר משאר הענינים המוזכרים באגרות, ראוי לעקוב אחר כמה מטענותיו של מרן.

בפתח דבריו לתשובתו השניה הוא כותב: "ועם היות כי הסכמתי בתחלה שלא להשיב עליו כדי שלא יראה כאילו אנו הולכים איש לקראת רעהו בסלע המחלוקת וגם כי מאחר תהלות לאל העיר הזאת עיר תהלה היא עיר גדולה של חכמים ושל סופרים הם יראו דברי ודבריו ויבחינו בין האמת להפכו... חזרתי מהסכמתי להיות כי באו בדבריו בענין גופא דעובדא היכי הוה קצת דברים שאינם מדוקדקים והרואים דבריו לבד יחשבו שכן היה על כן הוכרחתי¹⁴⁷ להודיע אמיתת הדברים איך היה הענין". מרן מצהיר, איפוא, בפירוש

לא היו בעלי הדין רשאים לפנות לב"ד אתר) ולא היו מוסיפים דיין רביעי או חמישי אלא כשרצו ליתן לבית דין אופי יותר כללי. ברם, גם מלשונו של המבי"ט וביחוד מלשונו הנ"ל של מרן ברור שבית דין של ארבעה היה קיים, ולא עוד אלא שיש לנו רמז שאף בימי מהר"י בירב היה נהוג להושיב בית דין של ארבעה בבעיות חשובות, שהרי בדבריו אל הרלב"ח כתב: "וכבר יש לי פסק דין מד' חכמים ואין פוצה פה ומצפצף על זה הדין" (שו"ת הרלב"ח, סי' צג, וינציאה שכ"ה, דף קיז, ג).
140 מכאן אנו למדים (עיי' הע' 152) שגם ר' אברהם בירב השתייך לקהלו של המבי"ט, הוא קהל בית יעקב (עיי' הע' 115). למעלה (עמ' צו) ראינו את מרן מונה את המבי"ט על שהוא מתערב בתחום שאינו שלו, אולם במקרה דילן מרן מתערב משום שנשאל לדעתו. המבי"ט לא היה יכול לטעון על התערבותו של מרן, שהרי לדעתו נמנה עם הב"ד (ראה הע' 152) בהסכמתו, ועוד משום שהתנגד לכל החלוקה הזאת של דייני קהלים ואף להסכמה שנעשתה על יסוד חלוקה זו.

141 דפוס מנטובה, דף יז, א. המבי"ט (דף ל, א) כותב על כך: "אחר כמה ימים... נתעוררו הבאים מכח האלמנה לשאול לקצת חכמי העיר בדרך שאלה ראובן ורחל (יש לציין כי אלו הם השמות בפסקו הנ"ל של מרן)... ובכללם חזרו אל ההכס הנו' יצ"ו וכתב להם פסק דין ארוך", משאר החכמים העלימו את שמות בעלי הדין, אבל מרן השיב למרות שידע במי הדברים אמורים. לפי דברי מרן הציץ המבי"ט עצמו לעשות כן (שו"ת מרן, דף יט, א) "תשאלו להם הדין בדרך שאלה והם ישיבו". ועיין בענין זה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' עז; אבקת וכולל, סי' קכח ומ"ש בניהו, שם, עמ' 253 הע' 27, 28.
142 הובאה בשו"ת מרן, דף יז, ד.

143 כאן יש בודאי רמז לדברי המגיד החוזרים ונשנים בספר מגיד מישרים כי על מרן להיות בקי במשנה בעל-פה, והדבר היה ידוע בין חכמי צפת.

144 בשו"ת מרן נמצא עמנו ובחברתנו. ועיי' הע' 139.

145 ועיין גם בסוף התשובה.

146 שו"ת מרן, דף יח, ב.

147 עיי' לעיל, הע' 129. כעין זה גם בסוף העמ' הנ"ל.

חיים דמיטרובסקי

כי עיקר מטרתה של תשובתו זו היא להעמיד את האמת בפני חכמי העיר¹⁴⁸. אולם, בסוף תשובה זו כותב מרן "את הדברים האלה כתבתי בדרך נושא ונותן ומתוכח מנחה היא שלוחה לך השר מזמרת תוכחת מגולה מאהבה מסותרת וחי האהבה כי בושתי מדבריך ולא הראיתי דבריך לשום אדם ולכך לא רציתי שיועתקו דברי אלה ע"י סופר כדי שלא ישמע בחוץ שיש בינינו שום דבר של מחלוקת ח"ו"¹⁴⁹.

בהמשך דבריו מאשים מרן את המבי"ט בהאשמה החוזרת והולכת כי חלק על כל חכמי העיר "ואם הייתי בא לחטט אחר כל דבריו על כל דבר ודבר הייתי משיגו כיוצא בדברים אלו אלא שאפי' מה שאני משיב קשה בעיני להטריח שכלי ולהוציא זמני להשיב על מי שבנה דבריו על יסוד רעוע ותוקע עצמו לדבר הלכה לומ' אחת היא על כן אמרתי ולא אשוב בראות כל חכמי העיר חולקים עליו והוא בודה דברים וטח טפל להחיות אבני חרבותיו מערמות העפר... ולא עוד אלא שהאריך לשונו על כל חכמי העיר החולקים עליו שחתם דבריו והחולק על זה כחולק על האמת... מי גבר יחיה ולא יראה מות לכתוב כדברים האלה על כל חכמי העיר חולקים עליו בטענות צודקות... והוא היודע ועד כי פסק דינו הובא אצל החכמים ושום אדם לא רצה לשלוח יד לכתוב נגדו והוגד לי כי הוא עצמו אמר אולי לכבודי לא רצו לכתוב תשאלו להם הדין בדרך שאלה והם ישיבו¹⁵⁰ מה שנראה להם"¹⁵¹. טענה זו בפי מרן במקרה זה היא בלתי מובנת. חברי בית הדין הסכימו כולם עם פסקו של המבי"ט¹⁵² וכבר אין כאן דעת כל חכמי העיר. יתר על כן בדברים שהובאו למעלה בסמוך מודה מרן שחכמי העיר נמנעו מלכתוב נגד המבי"ט אף-על-פי שחלקו עליו, ובמקום אחר הוא כותב "ומה גם כאשר ידעתי שחכמי העיר היו כותבים כל אחד דעתו אמרתי כשיעמדו למנין אולי יהיו שקולים ואם הייתי נמנה עמהם לחוות דעי היו מכריעים הדין לצד אחד ואם לא אמנה חלקי עמהם נמצאתי גורם לחייב את הזכאי"¹⁵³. הרי שבני העיר כתבו פסקים, ולא עוד שהדעות היו כנראה מחולקות עד שדעת מרן היתה עלולה להכריע ברוב של אחד. ובסמוך לשם מוסיף מרן "ואמנם לסתור דינו אם ר' החכמי' יסכימו נגדו

148 וכך משמע מכל סגנון התשובה. לדברי המבי"ט רומז מרן תמיד בגוף שלישי וכמה פעמים חוזרים רמוזים לחכמי העיר (דף יח, ד) "כאשר יראה המעיין", "גם תשובה זו גנובה היא... והמעיינים יראו ויבחינו", "גם בזה אני משליך יחבי על המעיין כי הוא ידע ויכיר כי צדקו דברי". וראה גם דף יח, סוף ע"ב.

149 על הדברים שבפתיחה אפשר היה לומר כי נוספו אחר כך, אבל בתוך התשובה קשה לומר שמרן שינה. אין סתירה גלויה זו מתיישבת אלא על-ידי ההנחה שיש כאן איום, שאם לא יחזור בו המבי"ט תפורסם התשובה.

150 ראה הע' 141.

151 שו"ת מרן, דף יט, א.

152 מדברי המבי"ט בראש סי' סב אנו למדים שישבו עמו בדין זה ר' יעקב קואלייאור ור' אברהם בנו של מהר"י בירב. המבי"ט אמנם כותב בראש סי' נה "במותב ב"ד ארבעה היינו" — היינו משום שמנה גם את מרן במנין הדיינים, אולם (ר' הע' 139) מרן דחה טענה זו (את העובדה שנמצא גם בהתחודות השניה אין מרן מסביר), לעומת זה מוסר מרן שבמקרה נמצא שם גם חכם רביעי (ראה ראש תשובתו השניה). חכם זה הוא כנראה ר' שלמה חזן שהמבי"ט מעיד כי גם הוא חתם בפסק (ע' עליו לע"ע סיני, כרך יד, עמ' טז).

153 דף יח, ג.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

מעצמו יהיה סתור ואין הדבר מוטל עלי לבדי". ואכן כפי שנראה להלן הכריעו רוב חכמי העיר לאחר מכן כדעת המבי"ט, ומכאן אנו למדים שקודם לכן לא היתה דעתם חלוטה לצד אחר. בסיכומו של דבר אנו רואים שאף במחלוקת זו כבמחלוקות אחרות נמנעו רוב חכמי העיר מלהתערב בגלוי, אף-על-פי שבעל-פה חוו דעתם.

על תשובתו השניה של מרן לא השיב המבי"ט. יתר על כן, מתשובה אחרת שכתב לאחר מכן¹⁵⁴ נראה שאף היה מוכן לכופף דעתו לדעת החולקים עליו, "ועם כל זה אחרי אשר כפי הנראה קצת חכמי העיר¹⁵⁵ חולקים על סברתי... לא אהיה ח"ו מהממרי' על פי ב"ד¹⁵⁶ והייתי דן על פיהם והייתי מבטל דעתי מפני דעתם כמשפט אך אחר שנחלקו הנכסים ונגמר הדין נפל ביניהם חילוק על דבר אחד ושאלו לחכמים יצ"ו וכתבו מה שנראה להם שיש לה דין גרושה לעניין גבי' כתובת' ג"כ ועל זה רפו ידי עתה מלהחזיר הדין אחר שהיורש מוחזק". כל הפיסקה וביחוד הסיבה שבגללה החליט המבי"ט שלא להחזיר את הדין טעונה הסבר, שהרי אם היה מוכן לקבל דעת החולקים עליו ודאי שתגבה כתובתה כגרושה.

פשרו של דבר הוא זה, בפסקו הראשון פסק המבי"ט שדין האשה הזאת הוא דין אלמנה ותקח חצי הנכסים או ע' אוקיות — כפי שצוה הבעל. פסק הדין הוצא לפועל והאשה והיורשים חלקו את הנכסים. בשלב זה היה המבי"ט מוכן לקבל את דעת החולקים עליו ולדון אותה כדין גרושה שגובה את כל כתובתה, כי סכום כתובתה היה קרוב לסכום מחצית הנכסים או ע' האוקיות והשוואת הסכום לא היתה מצריכה ביטול החלוקה מכל וכל. אלא שאו "נפל ביניהם¹⁵⁷ חילוק על דבר אחד". חילוק זה נדון בתשובתו של ר' יצחק הכהן¹⁵⁸. לאחר החלוקה נתברר שהיו על המת חובות והוצאות ונתעוררה השאלה אם יש לשלם קודם את החובות וממה שישאר תטול האשה את המגיע לה או שתטול קודם את חלקה ומן השאר ישלמו את החובות. על שאלה זו השיבו ר' יצחק הכהן ור' דוד אשכנזי¹⁵⁹. יש לציין כי בנוסח השאלה הנמצא בראש תשובתו של ר' יצחק הכהן, נמצאת בצד השאלה העיקרית¹⁶⁰ תוספת זו: "ואם נדין אותה כאלמנה יורגו מורה צדק בענין ההוצאות וההקדש וחוב הארבעים שולטאניש אם יותנו מגוף הממון כולו או ממחצית היורשים". שני החכמים פסקו

154 סי' סב.

155 כנגד מרן מדיגיש המבי"ט תמיד שרק קצת חכמי העיר חלקו עליו, עי' ראש סי' נה וסוף סי' סה.
156 כפי שנראה להלן נתעוררה השאלה שלפנינו בשנת ש"ב. המבי"ט היה או בן מ"ב ואילו מרן בן נ"ד. לאחר מכן עמד המבי"ט על דעתו ביתר תוקף (עי' הע' 6). יש לציין שמרן מוסר טעם אחר (דף יט, א): "כי אחר שאחד מבעלי דינים מגמגם עלי איני רוצה לסמוך עלי" (השחה שו"ת המבי"ט, ח"א, ריש סי' קמז).

157 היינו בין האשה והיורשים.

158 תשובתו נמצאת בשו"ת מרן, דף יט, ב. כפי שראינו לעיל עמד גם במחלוקת אחרת לצד מרן (לעיל הע' 112). נראה שהוא הוא הנז' גם בשו"ת מהר"י בירב סי' מז. המבי"ט (ח"א, סי' נ, דף כה, ב) מכנהו איטליאנו, ואפשר שהוא ר' יצחק הנז' במבי"ט ח"א סי' כד ור"ת. ר' יצחק הכהן הנז' במשפטי שמואל סי' עג, הוא כנראה אחר.

159 תשובתו לא הגיעה אלינו, אבל המבי"ט משיב עליה בסי' נה (דף לא, א). תכס זה נזכר כנראה גם במקומות אחרים בתשובות המבי"ט. עיין ח"א, סי' מב, וסי' סג.

160 ראה הע' 135.

חיים דימיטרובסקי

שדין האשה כגרושה גמורה ותגבה קודם כל את כתובתה והמותר יהיה לחובות ולירשמים. לפי פסק זה הוקטן חלק היורשים במידה רבה והיה צריך לבטל את כל החלוקה ולהוציא מן היורשים שכבר החזיקו במחציתם, ועל זה רפו ידיו של המבי"ט. על שתי התשובות של החכמים הנ"ל ענה המבי"ט קודם לכן¹⁶¹.

המבי"ט פנה כנראה אז לבקש את תמיכתם של החכמים. בסוף סי' סה נמצאת תוספת זו: "ומפני שחלקו עלי קצת חכמי העיר יצ"ו הראיתי הפסק לחכמים אחרים וחתמו בו החכמים ה"ר אברהם שלום וה"ר יעקב קואלייאר וה"ר שלמה חזן וה"ר אברהם בירב¹⁶² והדיין הר"י ישועה¹⁶³ ושאר חכמים וגם ה"ר משה אלשקר ז"ל כתב כן מירושל' וה"ר דוד ך' זמרא ממצרים ששלחתי לשאול את פיהם"¹⁶⁴. לאחר מכן הובאה השאלה לפני חכמי העיר ורובם הכריעו כדעת המבי"ט¹⁶⁵. לאחר ההכרעה נתעוררה מחדש שאלת גביית חובות הבעל, על זה אנו מוצאים שוב פסק של המבי"ט¹⁶⁶, ושוב הוא פוסק שיד האשה על התחונה. לפי האגרת (127א שו' 24) החזיק מרן בגירסתו כי כל חכמי העיר היו חלוקים על המבי"ט בענין. אפשר כי הוא מתכוין לפסק האחרון של המבי"ט. שהרי אף-על-פי שהוכרע כי דינה כדין אלמנה על-ידי הרוב לא הוכרע עדין שהחובות יפרעו מראש הממון, ומשום כך אף הזכיר את האשה כאלמנת ר' משה אג"י ולא כגרושתו בהתאם לפסקיו.

את פסקו הראשון כתב המבי"ט "בי"ב לניסן שנת ה'בק"ר אור" וכפי שיתברר במקום אחר¹⁶⁷, הכוונה לשנת ה"א ש"ב.

161 ראה הע' 159 וסי' נו. לזה ודאי מתכוין המבי"ט בראש סי' סב.
162 ר' יעקב קואלייאר ור' אברהם בירב ישבו עמו בדין (לעיל הע' 152). כוחת המבי"ט שם היא שהם חתמו בפסק. את התשובה שבסי' סה כתב אחר כך והם חזרו וחתמו אף בה. גם באגרת (127ב שו' 1) רומז המבי"ט רק לחכמים שחתמו עמו בפסק הדין והם ודאי הסכימו שדינה כאלמנה גם לגביית הכתובה. ע"י להלן.

163 חכם זה נזכר כמה פעמים בספר תקון יששכר: "וכך דמה החכם השלם מה"ר ישועה יצ"ו דיין המוסתערבים תושבי צפת", (ויניציאה של"ט, דף מג, א. ועיין שם ע"ב; מה, ב; סג, ב. בדף סט, א מביא שר"י בירב שאלו על מנהג בני הארץ והסכים למנהגם, וע"י רלב"ח, סי' מט).

164 ראה תשובות הרדב"ז, ח"ג, סי' תתקכה (תפז). תשובותיהם של מהר"מ אלאשקר והרדב"ז בודאי הכריעו את הכף. למקרה זה ודאי רומז המבי"ט באגרת השניה (130א שו' 6) "מה זה מהרת למצוא למצוא עלי משנים קדמוניות (הוא הלשון שמשמש בו מרן בהזכרת כתובת אלמנת משה אג"י) שחלקתי על כל חכמי העיר בכמה דברים אשר ידעת כי רבים אשר אתי מאשר עמך".

165 אפשר שלכך מכוונים דבריו של מרן בסוף תשובתו השניה (דף יט, א): "וכמה היה מוצא תן ושכל טוב... אם היה הוא עצמו מקבץ חכמי העיר ומספר להם המעשה ואומ' להם לפי ששמעתי שיש חולקים עלי הבאתי הדבר לפניכם... כי כאשר יסכימו הרוב מכם הוא יעשה". פה מקום להעיר על הדברים שכתב מרן בסמוך קודם לכן: "כי כבר בא מעשה לידו שניתן גט על ידו והיה בו גמגום שמא היה בו צד אונס למגרש ונשא ונתן נגדי והראתי לו תשובת הרשבא ותשובת הרא"ש (צ"ל הר"ש) בר צמח להתיר ולא רצה לסמוך על כך וקבץ כל החכמים... ובין כך ובין כך בא מורנו הרב ז"ל לעיר והתירה על אותה תשובה של הרשב"א". דברים אלה מספר המבי"ט (מן הענין ברור שבאותו מעשה הדברים אמורים) אבל בצורה הפוכה שהוא היה המתיר וגימגמו כנגדו והתיר על-פי אותן התשובות: "אחר זה בא הרב הגדול ה"ר יעקב ונשאתי ונתתי עמו בכל זה והסכים הוא ג"כ עמי" (וע"י נספח ב, הע' 22).

166 סי' נד. בסי' נד מובא בשאלה רק חלקה השני של השאלה שהובאה לפני ר' יצחק הכהן (ראה הע' 189). הסדר הכרונולוגי של תש"י המבי"ט הוא איפוא, סה, נה (הראשון), נה (השני), נו, סב ונד. 167 ר' נספח ב.

חיים דימיטרובסקי

[אגרת ראשונה]

- 1 על דבר פתקא א' שלחתי לממוני הקהלות יצ"ו² שלא ידונו בין אדם
- 2 לחברו ת"ח שאינם בני מ' שנה אלא בצירוף שנים שהגיעו
- 3 לכלל שני הוראה ושיוכל כל א' מהבעלי דינים ללכת לב"ד יפה³ שלחו
- 4 הפתקא לחכם ה"ר יוסף קארו נר"ו⁴ שיראה בה אם הוא כדין והוא השיב
- 5 בכתב דברי קנטורין וחירופין והוצאת ש"ר נגדי במסירות. ולענין הדין
- 6 לא השיב דבר כי אינו יכול לחלוק בדין על מה שכתבתי. ועל כל מה
- 7 שדבר והתריס כנגדי השבתי לו דרך כבוד לומר שכתב עלי מה שאינו
- 8 בי וכתב קודם⁵ כי זה ימים ושנים שפי' עצמו מדברי ריבות לראותו כי
- 9 גברה ידי לתקוע עצמי⁶ לדבר א' וכל חכמי ישראל לא יזינו אותי ממקומי
- 10 ע"כ. והיתה פתיחת דברי אליו כך: אמר המבי"ט ושומע חרפתו ואינו
- 11 משיב אלא להציל עצמו מנדודי הטא הנכתבים עליו. גברה ידי
- 12 ת"ל לגדור פרצות הקהלות יצ"ו בא"י זה לי יותר מל' שנה⁷ בסייגים ומשפטים
- 13 ככל חכמי ישראל הנמצאו⁸ פה ורובם נאספו אל עולמם⁹ יחיו שארית הנמצאה.
- 14 ועל ריב ר' שלמה די טאראנטו עם ר' ישעיה גאבישון כתב כי חלקתי על
- 15 ד' דיינים ביד רמה וזכיתי את החייב ואני כתבתי ח"מ* כי לא חלקתי
- 16 על קצתם כי אם בהורוני¹⁰ מהיכן דנתיני כמו שכתב הוא בעצמו אח"כ. אבל
- 17 בענין הדין שביניהם לא שמעו הם טענות ולא הטו אזנם לשמוע. ואני
- 18 דנתי וכתבתי פסק דין וקיימו דברי וחתמו בו ד' חכמים מפורסמים והם
- 19 בחיים ת"ל וחתיתם ביד הזכאי בדינן. ועל מה שכתב גם עתה מקרוב
- 20 על ריב ר' שלמה די טאראנטו ור' משה הנן¹¹ חלקו עליו כל חכמי העיר

- 1 לשון זו מצויה הרבה בתשובות המבי"ט בהוראות שונות: פסקדין, שטר חוב ועוד. עיין למשל ח"א, ס"י קמו, רמג; ח"ג, ס"י ג, קנג, קעד, קפה ועוד הרבה. ועיין גם שו"ת אבקת רוכל, ס"י יט.
- 2 ר' למעלה, עמ' פא.
- 3 מתיישבים חדשים יסדו לעצמם קהלים נפרדים. בראש כל קהל עמד חכם אחר. בשל כך צצו ועלו טענות כאלה בפי בעלי הדין. עיין למשל שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, ס"י ז ולהלן הע' 19.
- 4 מ' בניהו למד מכאן שמרן היה הסמכות ההלכית העליונה בצפת, ספר היובל ליצחק בער, עמ' 252, הע' 23. במאמר שיופיע א"ה בקובץ שלאחרי זה אוסיף על כך דברים.
- 5 ע"י לעיל, עמ' עח.
- 6 מרן משתמש בביטוי זה נגד המבי"ט כמעט בכל מחלוקותיו עמו. ע"י אבקת רוכל, ס"י יט (כפי שאוכיח נכתבו דברים אלו נגד המבי"ט), כה, ריג, ועיין לעיל עמ' קד ועוד. ראה גם לשון הרלב"ה, דף רפה, א ויבמות קט, ב.
- 7 ע"י לעיל, עמ' פד.
- 8 על-פי יהושע י, כד.
- 9 על ענין זה אדון א"ה במאמר הנד' בהע' 4.
- 9* חלילה ממני ?
- 10 עיין שו"ת מהרשד"ם, חו"מ ס"י ט, כא; שו"ת המבי"ט, ח"ב, ס"י קעג (אבקת רוכל ס"י כ) ושו"ת מהר"ם גאלנטי, ס"י צא. 11 עיין לעיל, עמ' פד ולהלן הע' 24.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

- 21 וחכמי ירושלם ודמשק ולא שת לבו אליהם וכו', כתבתי אני כי א' מתלמידיו
- 22 הסביר להם טענות ולא רצה להראות פסקי שהיה בידו ואפ"ה השיבו לפי
- 23 דרכו בתנאי אם לא היה מגו ואם היה שם מגו שהיה פטור בשבועה כמו
- 24 שכתבתי אני. ועל מה שכתב כי משנים קדמוניות בגביית כתובת
- 25 אלמנת ר' משה אג"י¹² חלקו עלי כל חכמי העיר ולא חששתי להם כתבתי

[127 ב]

- 1 כי גם בזה חתמו עמי ג' חכמים הב' נפשותם בצרור החיים והא' בחיים¹³.
- 2 ועל מה שכתב שאני חולק על כל חכמי העיר ואם לא ישמעו דברי שאני
- 3 מתיר להוליד הבעל דין לערכאות¹⁴ וכו'. כתבתי ח"ו להד"מ אדרבה
- 4 אני גורע את חקם ממה שאני מונע מלכת לערכאות בהיותי נושא טרחם
- 5 ויש תועלת לקהלות על ידי ת"ל ממון רב בכל שנה וזהו המפורסם בקהלותינו.
- 6 ועל מה שכתב כי גם באשת איש החמורה מלאני לבי להתיר כלת מוראליש
- 7 שלא כדין וחלקו עלי כל חכמי העיר, כתבתי כי קצתם חתמו בפסק שלי.
- 8 ועל מה שכתב כי כשראה הרב כמה"ר אברהם ירושלמי זלה"ה¹⁵ הפסק שלי
- 9 בהיתר רצה לנדות וקרע בגדיו, כתבתי ח"ו שעלה כזה על לב חכם
- 10 וצדיק כמוהו. ועל מה שכתב על זה מסר אותנו ביד הערכאות כתבתי
- 11 חס ליה לזרעיה דאבא והוא מוציא ש"ר על ישר כמוהו ולא ניתן למחילה.
- 12 ועל מה שכתב כי על זה היו בסכנה גדולה להכותם מכת מות לולי ה'¹⁶
- 13 ושהיה כתוב וחתום בידו¹⁷, כתבתי כך אם כתב וחתם עלי שלא בפני
- 14 מה שאמ' עונו ישא. ועל מה שהרחיב עוד פיו וכתב אוי לו למי שעל ידו נהיה
- 15 כך וכו', כתבתי מלאך טוב עונה אמן ברצונו. אוי ואבוי למי שעל ידו נהיה כך
- 16 כי ת"ל לא נעשה על ידי מה שכתב עלי ואין החי יכול להכחיש את החיים והאל"ים
- 17 יבקש את נרדף. ועל מה שכתב וכבר בא מי שהעיד שבעלה עודנו חי.

- 12 עיין עמ' קא.
  - 13 ר' יעקב קואלייאר הוא כנראה החכם שנשאר עדיין בחיים, כי הוא נזכר עוד כמה פעמים בשו"ת המבי"ט המאוחרות, למשל ח"ב סי' ק ועוד.
  - 14 ענין ההליכה לערכאות טעון בירור. לע"ע אעיר על דברי מרן באבקת רוכל סי' ריג ומה שכתבתי להלן, הע' 19. לעומת זה השהה דברי המשיב האנונימי באבקת רוכל סוף סי' יח, תשו' המבי"ט ח"א, סי' רמג וח"ב סי' סט וסי' ק.
  - 15 כפי שנתברר לעיל (עמ' קא), נתעוררה שאלת כלת מוראליש בסביבות שנת ש"ח. והנה בתשובתו השלישית של מרן שנכתבה כשלוש שנים לאחר מכן (שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, ד' מנטובה, דף נח, ג) מוזכר מרן את ר' אברהם ירושלמי בברכת החיים, אולם בתשובתו הרביעית, שנכתבה זמן קצר לאחר מכן (שם נט, ב) הוא מוזכרו כבר בברכת המתים. ר"א ירושלמי נפטר, איפוא, קרוב לשנת ש"א. ועיין תולדות חכמי ירושלים, ח"א, עמ' 82 והע' 3.
  - 16 עיין לעיל, עמ' ק, ושו"ת אבקת רוכל, סי' ריג.
  - 17 הדברים סתומים. נראה שיש כאן רמז לחתימה על כתב נידוי. עיין גם להלן דף 128 א, שו" 20.
- ועיין גם הע' 47.

[ק ט]

חיים דימיטרובסקי

- 18 כתבתי ואיך נשאת האשה אח"כ ברשותו וישבה תחת בעלה הב'
 19 לפניו עד יום מותה. ועל מה שכתב על הגדיים¹⁸ שנעשו תישישים שהם
 20 חולקים עלי בטענות ראיות, כתבתי כי רובם מרוצים ומפוייסיים
 21 בדברי ואם קצתם חולקים תשובתם בצדם לכשיגיעו להוראה. ועל
 22 מה שכתב על ההסכמה שעשו שלא ידון שום חכם אלא לבני
 23 קהלו¹⁹ וכו' ושחתמתי שאני מסכים בה, כתבתי כי בחתימתי רמזתי כי
 24 ההסכמה שלא כדון ובטלה מעצמה²⁰. ועל מה שכת' שאני מתמנה

[128 א]

- 1 על בני העיר שלא מדעתם וכו', כתבתי כך כמה פעמי' נסיתי לפרוש
 2 עצמי מסלבו ממשא כל הקהלות ואינו עולה בידי כי לבי נוקפי על
 3 ההולכים לערכאות וגם רוב בני העיר מפצירים בי. ועל מה
 4 שכתב כי א' מן החכמים הנמנים עמי²¹ פירש בשביל ההסכמה
 5 וחשבתיו לאויב וכו', כתבתי להד"מ וישאלו את פי החכם ומזה תלקח
 6 ראייה על כל השאר שכתב עלי שהוא שקר וכזב. ועל מה שכת' כי
 7 על ריב ר' שלמה עלי²² שאל ממני הורוני מהיכן דנתוני וצוח
 8 כי כורכיא ולא השגחתי בו, כתבתי כמה חכמים ראו הפסק שכתבתי על
 9 זה מיד הסופר, אלא ששלחתי לראשי הקהלות יצ"ו שיעשו הסכמה על זה
 10 שולחו²³, והוא לא רצה שיורו מהיכן דנים. ועל מה שכת' כי על ריב
 11 טאראנטו וגאבישון הנז"ל יעצתי שישאלו מהיכן דנו ושהיה שלא כדון,

- 18 ראה לעיל, עמ' פא. נראה שמרן מתכוין לטענות התלמידים נגד פסקי המבי"ט בכלל, ולא נגד ההצעות
 שבפתקא בלבד. ועיין לעיל, עמ' פה.
 19 בפירושו לא מצאתי הסכמה כזאת. רמזים לנוהג זה שיהא רק חכם הקהל דן את בני קהלו או מוצאים
 בדברי מרן כבר בשנת ש"ב (עיין לעיל, עמ' קב הע' 139) ולאחר מכן (לעיל עמ' צו). באותו ענין תלה
 ר' אברהם שלום את הסכמתו לפסק המבי"ט בהסכמת חכם הקהל (לעיל, עמ' צט). וע"ע תשובת מרן
 באבקת רוכל סי' כ (מבי"ט, ח"ב, סי' קעג). רמזים למנהג זה או מוצאים בכל המזרח. עיין למשל
 שו"ת מהרש"ם הנו"ב בע" 3; שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' עז; משפטי שמואל, סי' כה, סה ועוד. בצפת
 נתחזק מנהג זה בהסכמה שחתמו בה החכמים ובתוכם המבי"ט, ולזה רומז המבי"ט בח"א סי' רפז
 (תשובה שנתכתבה קרוב לשנת ש"ז) "ולשקר יש רגלים בפרט דיני ממונות... שכל אשר בשם חכם
 הקהל יקרא ידון בני קהלו וירים ראש לקיים דבריו כדון או שלא כדון בי דינא רבא בתר בי דינא
 זוטא לא לבדקו". עיין גם ח"ב, סי' קעג וסי' ריג. מן האגרת השניה (דף 130 א, שו" 10 ואילך) מתברר
 שההסכמה היתה מכוונת נגד המבי"ט, אלא שלפי מרן נעשתה עליידי הקהילות ולפי המבי"ט היה מרן
 "העושה והמעשה". ועיין לעיל, הע' 14 והע' 4.
 20 כעין זה נמצא בשו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' גז וכך טען גם מרן בענין חתימתו של ר' אברהם שלום.
 עיין עמ' צט, צג.
 21 כלומר אחד מבני חבורתו של המבי"ט פירש מפני שהמבי"ט עבר על ההסכמה.
 22 נראה שהכוונה לענין שבשו"ת המבי"ט, ח"א, סי' רפז.
 23 את ההסכמה. ואולי צ"ל לו.

[קי]

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

- 12 כתבתי כי הרב ה"ר אברהם שלום ז"ל והרב ה"ר יחיאל²⁵ גר"ו הסכימו עמי
 13 ופסקו בידי. ועל מה שכת' שלא הסכימו עמי וכו' כתבתי כי נתתי
 14 טוב טעם ודעת²⁶ והסכימו עמי בפסק שכתבו כל א' בפני
 15 עצמו. ועל מה שכתב כי אני יראתי מן הגדדים וכו' לתת הפסק דין²⁷,
 16 כתבתי את אלי השמים אני ירא ולא אירא מחרפות אנוש ואם בכל
 17 יום פסקי החולקים עליו אליו יוכלו ומאריה שאג לא אירא בד"ת, איך אירא
 18 מהגדדים שנעשו בעלי תריסין על ידו גם קצתם על ידי ורובם צריכים לי
 19 כמו שצריכים לו ומקבלים דברי בענותנותם כמו דבריו²⁸. ועל מה
 20 שכת' שהיה נידון בקרבו כשהיה חולה²⁹ להשלים נפשו לגזור עלי
 21 שלא אדון. כתבתי כי לא היה לו רשות לזה ולא שלימות לנפש³⁰, ונגע בזה גם
 22 בכבוד מורנו הרב ז"ל, ומעולם לא גזר עלי נידוי כמו שגזר עליו, ולא
 23 היתה רוחו נוחה הימנו כמו שהיתה נוחה בי, וכמו שהוא מפורסם לכל.
 24 ועל מה שכתב כי היה חושב אולי אשוב מדרכי בראותי כי שיבה זרקה בי וכו'

[128 ב]

- 1 ואדרבה גבה לבי להשפיל הוד התורה וכו', כתבתי גבה לבי בדרכי האל
 2 ת"ל לרומם הודה וזיוה והדרה. ועל מה שכתב על תלמידיו מי הוא זה
 3 אשר יעמד לפניהם, כתבתי כי בשאר הישיבות יש ת"ל מי שיעמוד
 4 לפניהם ויגדולים מהם. ועל מה שכתב כי לא אוכל להשיב את א' מהם,
 5 כתבתי כי חבריו ישיבו לו. ועל מה שכתב כי בחיבורו³¹ כתב
 6 טוב טעם ודעת בפ"י ההלכה על פחות ממ' שנה
 7 לדעת הרמב"ם ז"ל ושכן הוא דעת הרי"ף ז"ל והרא"ש ז"ל, כתבתי כי אין
 8 בפ"י ההוא עיקר כמו שיבינו תלמידיו והיה מונה בקרן זוית והוא
 9 גלהו, וגם דעת הרי"ף והרא"ש ז"ל אינו כן כמו שכתוב אצלי בפסק ארוך
 10 בנדון זה ששלחתי למצרים. ועל מה שכתב כי פשט המנהג

- 24 ר' דוד קונפורטי כותב (קורא הדורות, הוצ' קאמטל, דף לו, א, ועיין גם לג, ב) שהיה תלמיד חבר
 למהר"י בירב. אולם מדברי הרלב"ח (סי' קכט, ויניציאה דף רע, ג) נראה שזמן מה היה בעל מחלוקתו.
 בשנת שי"ד היה עדיין בחיים (עיין לעיל, עמ' צג ואילך). בזמן כתיבת האגרת הזאת כבר לא היה
 בחיים. אם כן נפטר סביב שנת שי"ז. חתימתו האחרונה היא בשנת שי"ד. עיין בניהו, ספר יובל ליצחק
 בער, עמ' 249, הע' 9. יחסו למבי"ט יתבאר במאמר הנ"ל בהע' 4.
 25 הוא כנראה ר' יחיאל אשכנזי (עיין הע' 92). הסכים על פסק המבי"ט. עיין שו"ת המבי"ט, ח"א, סי'
 סח. פסקו נזכר שם בס"י פא, ועיין גם ח"ג, סי' עז וסי' קיז; אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 222.
 26 לשון רגיל בפ"י המבי"ט, למשל ח"א, סי' רפד, רפט ועוד.
 27 ראה שו" 7. אבל כאן הכוונה, כנראה, לריב טאראנטו וגאבישון. ועיין לעיל עמ' צ ואילך.
 28 ראה למשל שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' ק.
 29 מחלותיו של מרן נרמזו כמה פעמים, ואולי הכוונה לדברי המגיד, בשנת הש"ג. מגיד משרים, פרשת
 ויקרא, וע" 130 ב.
 30 ראה מבי"ט, ח"א, ריש סי' רפז.
 31 ראה לעיל, עמ' פב.

[קיא]

חיים דימיטרובסקי

- 11 בקהלות ספרד ופורטוגאל וכו' להתמנות רכים בשנים, כתבתי
- 12 כי שמעתי מפי הרב כמה"ר יצחק מסעוד³² ז"ל שהיתה תקנה קדומה
- 13 שם שלא יכנס במעמד פחות ממ' שנה אפי' היה בעל בינה והשכל.
- 14 ועל מה שכתב שיש לאל ידו לסתור דברי במה שכתבתי כי יכול כל
- 15 א' לכוף חברו ללכת אחר ב"ד יפה, כתבתי אל יתהלל חוגר וכו'.
- 16 ועל מה שכתב דלאו ברמות רוחא תליא מילתא לומ' אני ב"ד יפה,
- 17 כתבתי כי לא על עצמי לבדי רמזתי כי אם גם עליו בראש.
- 18 ועל מה שכתב כי נתפשטו פסקיהם, כתבתי כי עד עתה לא נתפשטו ויהי
- 19 רצון שיתפשטו ויגדיל תורה ויאדיר. ועל מה שכת' יכתוב שאלות
- 20 בסוגיות חמורות וישאלם או ישאלוהו וכו', כתבתי זכור
- 21 אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז"ל, מי היה
- 22 הנושא ונותן יותר בהן ואת מי³³ היה הרב ז"ל מחזיק למעיין ומי היה נמנה
- 23 עמו בכל פסקיו, ואת מי רצה לסמוך קודם. ולו יש בינינו מוכיח³⁴ גם
- 24 עתה היה נראה. ועל מה שכתב על הגדיים שנעשו וכו' ויתפוש

[129 א]

- 1 ספר הרמב"ם ז"ל³⁵ וישאל ראשי פרקים וכו' ואשר לא ידע להשיב וכו'
  - 2 ואשר ישיב וכו' הוא הב"ד היפה, כתבתי כי בעונות הדור נקראו הם
  - 3 ב"ד יפה. ועל מה שכתב היה לו להסתלק וכו', כתבתי איני מתיר
  - 4 לעצמי משום ועצומים כל הרוגיה³⁶ והקנאה והשנאה
  - 5 מקלקלין את השורה והדין במקומו עומד, כי אין בו כח לסתור
  - 6 בדברי הבאי הדינים הפשוטים, כי גם במה שיש בו עומק אני
  - 7 כדאי להעמיד דברי שלא יושגו מדבריו, כי כבר ידע הוא וידע
  - 8 מי ששת ידו³⁷ על שנינו כי השגתי כהשגתו, ות"ל למדתי ולמדתי וזכיתי
  - 9 את הרבים כמוהו מומן בחרותי וגם עד זקנה ושיבה אשר
  - 10 נזרקה בי³⁸ כמו שכתב הוא לא אעזבנה, ואדון ואורה תורת ה' ואזהיר
  - 11 לאותם שלא³⁹ הגיעו להוראה בחכמה ושנים שלא יורו כי עבירה היא
- 32 ראה מסעות ר' משה באסולה, מהדורת י' בן-צבי, עמ' 67. וע"ע שו"ת מהר"י בירב סי' לג; שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קז; ח"ב, סי' לב; שו"ת מרן, דין משל"ס (עי' עמ' צו) וספרו של רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה, ח"ב, עמ' 124.
- 33 בכ"י "ומי" ומעליה "את", וברור שצ"ל ואת מי.
- 34 השוה לזה שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' קעג, דף פב, ג.
- 35 מזכיר את הבחינה למועמדים לסמיכה. ראה בניהו, ספר היובל ליצחק בער, עמ' 266, תעודה א, ועיין שם, עמ' 250, הע' 9.
- 36 ראה סוטה כב, א.
- 37 עיין בניהו, שם, עמ' 249, הע' 9.
- 38 ראה שו"ת המבי"ט, ח"א, ראש סי' רפז, ד"ה ואצפה.
- 39 בכ"י "שהגיעו" ומלמעה נוסף "לא" וצ"ל "שלא הגיעו".

[קיב]

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

- 12 בידם, וגם אשמע לתובע או נתבע הרודפים אחר ב"ד יפה כפי הדור⁴⁰,
13 ויעשה כן גם הוא ישא טורח ומשא בני ישראל כמוני כיון שהוא מומחה
14 לרבים כפי הדור, ואל יחזיק ידי הקופצים להורות עד בא מועד. ולא
15 אאריך לשוני עליו כמו שהאריך הוא עלי שלא כדין, טוביה דשמע וחריש
16 כדאי' פ"ק דסנהדרין ואבלום פי בשעת מריבה.
נאם העלוב⁴¹ משה

[א ג ר ת ש נ י ה]

[130 א] טובה תוכחת מגולה וכו'⁴²

- 1 מ"ה ה' אלי"ך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' ולכבד מכבדיו ובוזיו
2 יקלו. מ"ה תשיב על תוכחתו על מה שכתבת שאני מתיר
3 לבעל דין לילך לערכאות וכו' לחייב את הזכאי ולזכות את החייב
4 כאשר אחליק על חכמי העיר ולא ישמעו דברי. מ"ה תעשה ליום פקודה
5 על אשר כתבת עלי מסר אותנו ביד הערכאות וכו' והקים את אויבינו
6 עלינו לפלילים וכו' ואוי לו למי שעל ידו נהיה כך⁴³. מ"ה זה מהרת למצוא
7 עלי משנים קדמוניות⁴⁴ שחלקתי על כל חכמי העיר בכמה דברים אשר
8 ידעת כי רבים אשר אתי מאשר עמך⁴⁵. מ"ה תעשה לאחרית דבר זה
9 שכתבת כי אלו הם ראשי פרקים א' לאלף או לרבבה מאודותי וכו'.
10 מ"ה תדבר ומה תצטדק במה שכתבת אשר לא כן היה בראות ק"ק
11 התקלות היוצאות מתחת ידי למסור ביד הערכאות לחייב את הזכאי
12 ולזכות החייב וכו' עשו הסכמה ואתה היית העושה ומעשה. מ"ה
13 פשעי מה חטאתי כי דלקת אחרי והרהרת אחר מדותי וכתבת כי
14 היית חושב שאשוב מדרכי בראותי כי שיבה נזרקה בי וכו' ואדרבה גבה
15 לבי להשפיל הוד התורה וכו'. מ"ה תאמר לאדון האדונים אם יוכיחך
16 ויעריך לעיניך באמרך שאשוב מדרכי, על איזה מהם אשוב או על
17 איזה מהם אתודה, האם מהשכמת בית הכנסת והערבתו, או מלימוד בית
18 המדרש, או מהיותי עוסק רוב היום בדין ובצרכי צבור ובגדוד פרצות בני
19 העיר⁴⁶, ואין לי פנאי כל היום לדרכים אחרים שאשוב מהם, ואם בזה אני משפיל
20 זיו התורה והדרה על דעתך במה אנביהנה. מ"ה יעשה אדם לי ויחרפני
21 ואשא ואהיה עלוב ולא עולב כמו שהוא נודע ואם על זה תכתו' עלי

40 כלשון מהר"י בירב, קונטרס הסמיכה, דף רצח, ב.

41 השחה תשובת המבי"ט בשר"ת מרן, דין משל"ס. והשחה דיני כתובות, סוף תשובתו השניה של מרן.

42 ראה שו"ת המבי"ט, ח"א, ראש סי' רפז, ד"ה: ומה אשיב.

43 ראה לעיל 127 ב.

44 ראה 127 א, שו" 24.

45 ראה לעיל, הע' 164.

46 ראה לעיל, עמ' פד, ובמאמר הנז' בהע' 4.

חיים דימיטרובסקי

- 22 דלאו ברמות רוחא תליא מילתא וכו', הודיעני על מה תריבני וה' ית' יודיעני
23 דרך זו אלך. מלה היה הדבר ביני ובינך כי הקשית את רוחך ואמצת את
24 לבבך לדבר אלי קשות להקל בכבודי ולולול בי נגד בני עמי החפצים

[130 ב]

- 1 בכבודי כמו בכבודך ומדוע הקלותני, הקצור קצרה ידי מפדות ואם
2 אין בי כח להציל ולהשיב, הלא על כי יראת אלהי בקרבי כבד פה דובר
3 חלקות וכבד לשון מדברת גדולות אנכי. מלה אנחנו יושבים פה עולם
4 המעשה כי אם להיותנו זוכים ומזכים. על מה ועל מה כתבת
5 שהיה לי להסתלק מלדון דין תורה, תורה לי באצבעך למי עותתי משפט
6 וצדק, כי כל מה שכתבת כבר נתברר לעין כל החותמים⁴⁷ כי לא כן היה
7 ודברי האמת והצדק. מלה החתום הזה אשר חתמת שמך הטוב
8 וכינוייך⁴⁸ על דברי קנטור וקלקלה, הבא תבא אתה וקצת
9 תלמידיך המניאים את לבך להשתחות לפני ה' ארצה ולשאל מחילה, היה
10 לי דין שלא למחול חלקי. וכבר שנית בהגהותיך⁴⁹ לחזק כתיבתך
11 בידיים רפות ובברכים כושלות תאמץ דבריך הראשונים ולא תציל את
12 נפשך לאמר הלא ש"ב⁵⁰ ואינך צריך להשיב לי יותר ותשובתך הרמתה
13 שמים לרום כי אין לפניו עולה וכו'. מלה לנו נרדמים נקום ונקרא בשם
14 ה' אל עולם נזכה ונזכה נרים דגל התורה נגדור פרצות בני
15 עמנו כי זה חלקנו מכל עמלנו ואנחנו באחר יתנו נדע מה נעשה
16 שלא נכוה בעולם הבא מחופות חברנו⁵¹ אשר קדמו אלינו שם.
17 מלה הנה שבע כבשות האלה⁵² צאן מרעית ה' אשר הצבנו לבדנה, אדם
18 הם כרם ה' צבאו' בית ישראל ונטע שעשועיו, ואנחנו ללעג
19 וקלס ביניהם וקצתם שמחים לגיל ואשמם בראשנו⁵³, ואם לעת כזאת לא
20 נגיע לקדש שם כבוד מלכותו, מה נעשה לאחריתנו ואי חשבון ניתן לו
21 ית', אם תשוב ואשוב, לפני קדושת שמו נעמוד לשרתו ולברך בשמו
22 כל הימים אשר אנחנו חיים על האדמה ונזכה לחיי העולם הבא וכו'.
23 ית' יטע בלבנו אהבה ואחוה ושלוה.

נאם המבי"ט לארץ⁵⁴

- 47 כנראה בכתבו של מרן. עיין הע' 17.
48 "והנה הוא קארו, יקר רוח איש תכונות". ר' עזריהו מן האדומים, מאור עינים, פרק נג. Caro
בספרדית מובנו יקר (ע"י קורות היהודים בתורקיה, ח"ב, עמ' 191, הע' 153).
49 ראה לעיל, עמ' עט.
50 כן בכ"י, ולא ידעתי לפרש מליצה זו פירוש המתיישב על הלב.
51 ראה ב"ב עה, א.
52 אולי רמו לשבעה קהלים בצפת, וזה כנראה כונת הדברים באבקת רוכל "גולה על ראשה ושבעה
נרותיה וכו'" (סי' א, דף א, א).
53 ראה אבקת רוכל, סוף סי' יח.
54 כן הוא תותם גם בתשובותיו, ח"א, סי' רעא; ח"ב, סי' מט.

[קיד]

נספחות

א. שנות לידתו ופטירתו של המבי"ט

שנת לידתו, שנת עלייתו לצפת ושנת פטירתו של המבי"ט, נקבעו על סמך העדות המסורה בידינו מנכדו של המבי"ט — ר' משה, בהקדמתו לספר צפנת פענח (ויניציאה שנת הוא"ת) של אביו ר' יוסף מטרנאני. באותה הקדמה, ד"ה זה היום, הוא כותב: "ואשר על ידו השני אחיו החכם המרומם כממ"ר יוסף מטרנאני ז"ל אביו של הרב זקני אדוני משה ז"ל אשר נולד לו בשנת סר"ה קנאת אפרים בעיר שלוניקי יע"א והוא נער לא ימיש מתוך האהל כי בא לעיר אנדרינופלי ויצק מים על יד הרב דודו... ובהיותו כבן י"ח שנים עלה לארץ הצבי צפת תוב"ב... ושפט את ישראל נ"ד שנים כמנין ד"ן ידין עמו ונתבקש בישיבה של מעלה בשנת משה עלה...". צונץ¹ קבע על פי זה את שנת לידתו של המבי"ט לה"א רס"ה, שלא כדעת החיד"א² ואחרים. הוא סומך בעיקר על ראשית דבריו של ר' משה בהקדמה הנ"ל "אשר יצאו ראשונה באו מעיר טראנה מהפוליא שנת עת הומי"ר הגיע לפ"ק". אם יצאו שני האחים ר' אהרן ור' יוסף מטרנאנה בשנת ה"א רס"ב, היאך יכול היה — שואל צונץ — המבי"ט להולד בשנת ה"א ר"ס בשאלוניקי. אבל, טענתו אין בה ממש, שהרי "לפ"ק" אינו נמצא כלל בהקדמתו של ר' משה ואינה אלא הוספה של ר' דוד קונפורטי בקורא הדורות³. מעתה אין איפוא כל הוכחה ש"הומי"ר" מנינו ה"א רס"ב ולא ה"א רנ"ז. ולא זו בלבד, אלא שיש ראיות מכריעות הפך דעתו של צונץ. לפי עדותו של ר' משה הנ"ל עלה המבי"ט לצפת בהיותו כבן י"ח. ברם, המבי"ט עצמו העיד⁴, שכבר בשנת הרפ"א היה בצפת, ואם כן לפי שנת הלידה שקבע צונץ לא היה המבי"ט באותה שנה אלא בן ט"ז⁵. יתר על כן, באותו קטע מספר המבי"ט שכבר בשנת הרפ"א היה מן הראשונים לכל דבר שבקדושה ונדרש לענות לכל הספרדים שנתיישבו בעיר בשאלותיהם, וזה דבר שקשה מאד לקבלו, שיהא צעיר בן ט"ז פוסק הלכות בעיר מלאה חכמים.

עדות מפורשת של המבי"ט עצמו על שנת הולדתו נמצאת בתשובתו הראשונה⁶ על ענין הגט שנתן הבחור שמואל בויניציאה ושלרגליו נתעוררה מחלוקת עצומה בין רבני איטליה.

1 צור געשיכטע וכו', עמ' 229, מס' 72. ואחריו נמשכו רבים. עיין למשל, רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה, ח"ב, עמ' 140; מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, ח"ב, עמ' 418; הרב י"ל פישמן (מיימון), סיני, כרך יד, עמ' יב. ע"י גם שם, עמ' טו.

2 שם הגדולים, ערך ר' משה מטרנאני.

3 קורא הדורות, דף לה, ב. ואין זה אלא פליטת קולמוס, שהרי ר' דוד קונפורטי עצמו קובע את שנת הלידה לה"א ר"ס.

4 ראה לעיל עמ' פד.

5 על קושי זה עמדו כבר רוזאניס (שם, עמ' 81) והרי"ל מיימון (שם, עמ' יג). אפי' מהר"י בירב לא התחיל לשמש ברבנות אלא בהגיעו לבן י"ח (קונטרס הסמיכה, שו"ת הרלב"ה, דף רצח, א), ולא בצפת כי אם בפאס. מהר"י בירב כותב אמנם שהיו אז חכמים גדולים שם, מכל מקום אינה דומה פאס לצפת.

6 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' קלח.

חיים דימיטרובסקי

אותה שעה היה המבי"ט "קרוב לבן שבעים שנה ונתנו על ידי גיטין הרבה יותר ממה שנתנו על יד שום חכם מחבירי בני גילי". הגט הנ"ל ניתן בשנת ה"א שכ"ו ובאותה שנה הופיעו דברי המכשירים ודברי הפוסלים בשני ספרים נפרדים⁷. כפי שיוצא מתשובת המבי"ט ראה אמנם את שני הספרים האלו והוא נושא ונותן בתשובות שנדפסו בהם אלא שמן הסברה בלבד כבר היה ניתן לומר שבודאי לא נכתבה תשובתו עשר שנים לאחר המאורע. כפי שעלינו להניח לפי צונץ. ברם, אין אנו צריכים בזה לסברה. בטופס הספר "הצעה על הגט" הנמצא בספריית הסמינר בניו-יורק נכרכו בסופו שתי התשובות של המבי"ט בהעתק כת"י⁸ והנה בסופה של התשובה השניה נמצאת בצד חתימתו של המבי"ט הוספה שנשמטה בדפוסים וז"ל "יום ד' ג' לאדר שני שנת השכ"ח ליצירה". אנו למדים איפוא שבשנת שכ"ח היה המבי"ט קרוב לבן שבעים, ואין מעתה ספק ששנת הולדתו היתה שנת ה"א ר"ס.

את שנת פטירתו של המבי"ט מזכיר ר' משה הנכד פעמיים. בהקדמה לתשובות אביו המהרי"ט חלק א, הוא כותב: "בבא השמש ויתאבכו גאות עשן בליל ראשון שלשה ועשרים בניסן בשנת משה עלה...". וכן בהקדמה לצפנת פענח הנ"ל: "ואחר פטירת רבו⁹ בצפת עמד על כנו... ושפט את ישראל נ"ד שנים כמנין דן ידין עמו ונתבקש בישיבה של מעלה בשנת משה עלה... ביום טוב אחרון של פסח". בדומה לכך מוסר גם ר' שלמה בנו של המבי"ט בהקדמה לתשובות אביו: "שהרצה דברים לפני הרב... כמהר"ר יעקב בירב זלה"ה עד שנת משה עבדי מת". צונץ¹⁰ מחליט על סמך הפיסקא הראשונה מן ההקדמה לצפנת פענח ששנת פטירת המבי"ט היתה ה"א שמ"ה, כיוון שבשנת ש"מ לא נפל כ"ג בניסן ביום א. אולם אף כאן אין לקבל את תאריכו של צונץ. שתי ראיות מכריעות הביא קאססל בהערותיו לקורא הדורות¹¹, ויש להביא ראיה נוספת. ר' יוסף בנו השני של המבי"ט כותב ב"התנצלות בן הרב המחבר" שבראש תשובות המבי"ט וז"ל: "פן יאמרו ממנו ומאתי יצאו כבשים... ואני מתרפה במלאכת שמים... הודעתי נאמנה כי זה מ"ח שנה בהתאסף ראש שבטי ישראל אל עמיו ז"ל שנת הש"ם בהלקח חן וכבוד מעל ראשי". התנצלות זו נכתבה להוצאה הראשונה של תשובות המבי"ט בשנת שפ"ט, ונכתבה איפוא לפני השנה

7 "הצעה על אודות הגט" מצד המכשירים ו"אלה הדברים" מצד הפוסלים.
8 המכשירים כנראה מיהרו להדפיס את ספרם ולא חכו עד שישבו כל החכמים שנשאלו בדבר. את תשובת הרשד"ם הם מזכירים בסוף הספר (דף עז, ב) בקיצור, אבל לא הדפיסוה בשלימות. ועי' שו"ת מהרשד"ם חלק אבן העזר סי' סג. תשובת המבי"ט הגיעה שנתים לאחר ההדפסה, כפי שיתבאר, ועל כן עשו ממנה העתקים בכת"י וצרפוה לספר.
9 מהר"ר בירב.

10 עי' הע' 1. והשחה קאססל, קורא הדורות, דף לו, א הע' ג.
11 ראה הע' 10. בקשר לדבריו יש להעיר שר' שלמה בהקדמתו הנ"ל כותב "והוא שפט את ישראל ארבעים או חמשים שנה". והנה חוץ ממה שהלשון מוזרה וגם אין להניח שלא ידע מספר מדוייק, בשעה שהנכד ידע, הרי אין למצוא לפי זה את ראשית המנין לשני המספרים (עי' הע' 4). אין איפוא ספק שצ"ל "ארבע וחמשים שנה" (ונראה שהיה כתוב "ד"ן שנה" ופשוטו בטעות. ועי' גם קורא הדורות, דף לה, ב הע' ד, ואף שם צ"ל כמו שאמרת). הנכד ר' משה בהקדמתו לצפנת פענח שאב בודאי מדברי ר' שלמה בהקדמתו לתש' המבי"ט, כפי שיוצא מן הגימטריא "אשר ש"ם" למנין תתמ"א התשובות של המבי"ט.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

הנ"ל. צא משפ"ט מ"ח שנים ואנו באים לשנת שמ"א. נמצינו למדים שההתנצלות נכתבה בשנת שפ"ח והמבי"ט נפטר בשנת ש"מ¹².

עלתה בידינו איפוא ששנת לידתו של המבי"ט היתה ה"א ר"ס. מאחר שלדברי נכדו ר' משה עלה לצפת בהיותו כבן ית, הרי ששנת העליה היתה רע"ח בקירוב. בשנת רפ"א בהיות המבי"ט כבן כא זכה להכרה ומעמד של מורה הוראה בין בני העיר. ובשנת רפ"ה נתמנה לעמוד בראש קהילת בית יעקב. בהיותו כבן ל, בשנת הר"צ, התחיל להרצות דברים לפני מהר"י בירב¹³ ונפטר בשיבה, בשנת השמונים לימי חייו, בשנת ש"מ.

ב. לבירור שנות פטירתם של רבי משה אלאשקר ורבי יעקב בירב

שנת פטירתו של מהר"מ אלאשקר נקבעה בתאריכים שונים: רצ"ה, רצ"ח, ש"א וסמוך לשנת ש"ב¹⁴. ברם, אין ספק שבשנת ש"ב היה עדיין בחיים. בהערה שהוסיף המבי"ט לפסק דינו הראשון בענין הכתובה¹⁵ נאמר כך: "ומפני שחלקו עלי קצת חכמי העיר יצ"ו הראיתי הפסק לחכמים אחרים... וגם ה"ר משה אל שקר ז"ל כתב כן מירושל' וה"ר דוד ׳ן זמרא ממצרים ששלחתי לשאול את פיהם". בנוסח דומה לזה הוסיף המבי"ט הערה לפסק אחר באותו ענין¹⁶ "אח"כ נגמר הדין כמו שפסקתי... וגם החכמי' ה"ר משה אל שקר וה"ר דוד ׳ן זמרא חכמי מצרים¹⁷ הסכימו למה שפסקתי". פסק דינו הראשון של המבי"ט נכתב ונחתם על ידו "בי"ב לניסן שנת הבק"ר אור". המחלוקת בינו לבין מרן בענין הכתובה החלה איפוא בשנת "הבק"ר", ולאחר מכן היתה חליפת דברים ארוכה בין שניהם בעיקר העניין, שבעקבותיה כתבו שני החכמים ר' דוד אשכנזי ור' יצחק הכהן פסקים הנוגעים לפרטים ידועים מאותה מחלוקת. חילוקי דעות אלה הם שגרמו לו למבי"ט, לפי דבריו, לפנות אל ר' משה אלאשקר והרדב"ז בבקשת הכרעה. יש איפוא להניח שפניה זו לא נעשתה מיד, אלא לאחר שהמחלוקת כבר היתה בעיצומה, ועל כך עלינו להוסיף גם את הזמן שעבר ממשלוח השאלה עד לקבלת התשובות. כשהוסיף המבי"ט את הערותיו הנ"ל כבר לא היה מהר"מ אלאשקר בחיים, שהרי בהערה הראשונה מזכירו המבי"ט בברכת המתים. השאלה היא רק אימתי נוספו הערות אלו. עיון מדוקדק בלשונן מוכיח שנוספו בסמוך לכתבת הפסקים, שהרי בהערה הראשונה אין המבי"ט מעיד אלא ששני החכמים הסכימו עמו ואילו בהערה השנייה הוא כבר מעיד גם שכך נגמר הדין. ההערה הראשונה נוספה איפוא מיד לאחר

12 בקשר לתוכן ההתנצלות יש להעיר על דברי ר' יהודה בנו של מרן בתשובות אה"ע של אביו, דיני כתובות סי' ג (בסוף תשובתו השניה של מרן). תשובות אה"ע הנ"ל נדפסו בשנת שני"ח.

13 הקדמת ר' שלמה לתשובות המבי"ט.

14 עיי' תולדות חכמי ירושלים, ח"א, עמ' 58, הע' 1; שו"ת מהר"מ אלאשקר, דפוס ירושלים תשי"ט, מבוא, עמ' ה.

15 עיי' לעיל, עמ' קב.

16 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' סב.

17 כאן קוראו על שם מקום ישיבתו העיקרי. הסכמה זו מזכיר גם מיכל, אור החיים, עמ' 530.

חיים דימיטרובסקי

שהגיעו הפסקים. מכאן אנו למדים שמהר"מ אלשקר נפטר זמן קצר לאחר ניסן שנת ה'ק"ר. י"ב לניסן שנת ש"ז חל בשבת. נמצא שהפרט "הבק"ר אינו אלא ה"א ש"ב¹⁸. הוא נפטר, איפוא, בסוף שנת ש"ב או בראשית שנת ש"ג.

קביעת מובנו של "הבק"ר כנ"ל מביאה אותנו להכרעה גם בקביעת תאריך מותו של מהר"י בירב, שהוא שנוי במחלוקת עד עכשיו¹⁹. הדיון בענין זה סובב כידוע על פירוש הפסקא שבתשובת המבי"ט "נשאלה לרב הגדול כמה"ר יעקב בירב ז"ל ולא הספיק להשלימה עד שנתבקש בישיבה של מעלה ליל שבת ר"ח אייר שנת אש"ה". מנין אש"ה יש פותרים אותו ה"א ש"ו ויש ה"א ש"א. על סמך קביעת הבק"ר לש"ב נראה ברור שהדעה השניה היא הנכונה. בתשובתו השניה של מרן²⁰ נגד המבי"ט בענין הנ"ל²¹ הוא כותב לאמור "כי כבר בא מעשה לידו שניתן גט על ידו והיה בו מגומם שמא היה בו צד אונס . . . והראתי לו תשובת הרשב"א ותשובת הר"א"ש בר צמח להתיר . . . ובין כך ובין כך בא מורנו הרב ז"ל לעיר והתירה"²². הרי שסמוך לשנת הבק"ר כשכתב מרן את פסקו זה כבר לא היה מהר"י בירב בחיים. יש להוסיף כי הדבר מוכרע גם מגופה של המחלוקת, אילו היה הרב עדיין בחיים בשנת ש"ב לא יתכן שהיה המבי"ט מבקש הכרעה ממרחק ולא היה פונה אל רבו²³ ומעצם העובדה שהמחלוקת הגדולה הראשונה פרצה בין מרן למבי"ט בשנה הנ"ל. כיוון שסוגיא דעלמא נוטה יותר לדעה הראשונה, נראה לי ראוי להוסיף סמוכין לאמיתותה של הדעה השניה. באחת מתשובותיו כותב הרדב"ו "וכן הסכים על ידי הרב כה"ר יעקב בירב ז"ל על מעשה שאירע בימיו"²⁴. תשובה זו עונה על מחלוקת שפרצה בין שני חכמים בשאלוניקי על שטר ברורים שהוסכם עליו "בחמישי בשבת יום שמיני עצרת שנת הש"ב"

18 מ' בניהו כותב כנראה ש"ז. ר' מאמרו חידושה של הסמיכה בצפת. ספר היוכל ליצחק בער, עמ' 254, הע' 29. וכנראה שגם מיכל (ראה הע' 17) סבור כן.

19 עיין מ"ש בזה לאחרונה ד' תמר, תרביץ, שנה כה, עמ' 98.

20 שו"ת אה"ע למרן, דיני כתובה, סי' ג (הוצ' מנטובה, דף יט, א ד"ה ומעתה).

21 ר' הע' 15.

22 כבר רמזתי לעיל (הע' 165) על תשו' המבי"ט, ח"א, סי' כב, שבה גם הוא כותב על ענין זה בלשון דומה "אחר זה בא הרב הגדול ה"ר יעקב בירב ונשאתי ונתתי עמו בכל זה והסכים הוא ג"כ עמי".

תשובת המבי"ט נכתבה בשעת המעשה כשהיה עדין מהריב"ר בחיים מה שאין כן תשובת מרן.

23 בהקדמת המבי"ט לספרו קרית ספר כתוב: "ולוה נראה לי שיש תועלת בזאת המלאכה . . . לומר בקיצור דין התורה מהיכן נלמד כפי דרך הלימוד שלמדתי מרבתי זכרם לברכה בפרט מהרב הגדול בדורינו זה כמר"ה יעקב בירב נר"ו". ספר זה נדפס בוויניציאה בשנת ש"א, אך בה"ל סנהדרין פ"ד מזכירו המבי"ט בכרכת המתים, ומשם מתברר שקרית ספר לא נשלם חיבורו קודם לשנת ש"ח. יש להניח שהמבי"ט כתב את ההקדמה לפני חיבור הספר. מן הראוי להעיר כאן על ראייתו של צונץ (ע"י הע' 19) את זה, כבר הראה תמר (שם) על תאריך אחר שאינו מתאים לחשבון הלוח. על דוגמה זו אפשר להוסיף כהנה וכהנה ואביא כאן נוספות. בשו"ת אבקת רוכל סי' קיג נאמר "והיה זה ביום א' ו' ימים לתשרי שנת אש"ה ליצירה". באותה שנה היה ו' לתשרי ביום ג. בכ"י של אבקת רוכל הנמצא בספריית הסמינר בני"ה הכל כנ"ל אלא שבמקום אש"ה נמצא שם "גש"ה". אבל גם שנוי זה אינו מעלה ארוכה, שהרי בשנת ש"ג היה ו' לתשרי ביום שבת (התאריך אינו מתאים גם לשנת ש"ג וש"ח). וע"י בקבץ זה עמ' קלד. נמצינו למדים שאין לסמוך על החישוב אלא במקום שאין ראיות שכנגד, אבל במקום שיש ראיה יש לתלות את אי ההתאמה בטעות.

24 ח"ג, סי' תקיח (פיורדא, דף כט, א). ולא נראה שהתשובה נכתבה ד שנים לאחר התחלת המחלוקת.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

ועל פסק פרנסים מ"יום ששי כ"ד לשבט". אף שני תאריכים אלו אינם מתאימים אלא לשנת ה"א ש"ב.

דבר זה ואף דברים הנוגעים לתולדות מהר"מ אלאשקר נלמד מאחת מתשובותיו של החכם האחרון. באותה תשובה הוא כותב "ואמנם בנקשר בשלשלאות בתוך הספינה כפי הנראה לא שמעת הדברים כהייתן ועקרן של דברים כי היום קרוב לשה או שבעה שנים שלח הרב ר' אליהו יצ"ו לראות את דעתי בדבר זה ואני כתבתי לו אז דאין ולא ורפיא בידי ולא אכניס עצמי... אבל אם נסתיי הדבר לפניך ובפרט אם יהיה שם חכם אחר מתיר כמותך הנראה בעיניך עשה וכפי הנראה שחשש גם הוא לדעתי ולא עשה מעשה והנערה נשתמדה והלואי שהיה מתיר אותה וסומך על דעתו ולא היה שת לבו לדעתי ובפרט אם היה²⁵ חכם אחר או חכמים אחרים מתירים כמותו הלא תראה כי הרב כמהר"ר יעקב בירב ז"ל הורה בה להתיר בתשובה בחי ראשי כי נראו דבריו בעיני ואע"פ שהיו הפך הסכמתי ודעתי ואיך הייתי אני קובל עליו וגוער בו כמו שכתבת אחר שהרשיתו לעשות כפי מה שיראו אותו מן השמים"²⁶. מלשונו של מהר"מ אלאשקר ברור כי בשעה שכתב את תשובתו לר' אליהו כבר ידע מתשובת מהר"י בירב והוטבה בעיניו אף-על-פי שהיתה נגד הסכמתו. אלא שלא רצה לעשות מעשה.

תשובתו של מהריב"ר הגיעה אלינו בקובץ תשובותיו, סי' יג. והיא ללא ספק זהה עם השאלה שאנו מוצאים בשו"ת בנימין זאב וממנה אנו למדים, שהמקרה קרה בשנת ר"צ²⁶. מהריב"ר נשאל על כך ה שנים ויותר לאחר המעשה²⁷, היינו בשנת רצ"ה בקירוב. לצד אחר מוסר מהר"מ אלאשקר שאת תשובתו הנ"ל כתב שש או שבע שנים לאחר שנשאל על ענין הנקשר בשלשלאות, ובאותה שעה ידע מתשובת מהריב"ר, הרי שעלינו לקבוע את זמן כתיבת התשובה ההיא בשנת ש"א או ש"ב. באותה תשובה אף הוא מזכיר את מהריב"ר בברכת המתים²⁸.

לקביעת זמנה של תשובת מהר"מ אלאשקר הנ"ל יש סמוכין גם מצד אחר. שאלה זו שעליה משיב החכם הנ"ל באותה תשובה נמצאת גם בשו"ת הרדב"ז²⁹ וההתאמה היא גם בשמות האנשים ומקום המאורע, שאנו יכולים לקבועו בבטחון לשנת רצ"ח. אותה שנה

25 מובנו ובפרט שהיה.

26 סי' קיד, ד' סביוניטה, דף קעה, א, ועי' הע' הבאה.

26 שו"ת בנימין זאב, סי' כו. בשאלה זו דן גם הרדב"ז, ח"ד, סי' רעג (ד"ח אלף שד"ם) והוא רומז לה גם בח"א סי' רנח: "וזה כמו עשרים שנה היה מעשה... ובא מעשה לפני חכמי קנדיא... ושלחו דבריהם לחכמי מצרים וגם אני נמנית עמהם... וראיתי מי שעלה על דעתו לומר שתנשא לכתחילה... ולא הסכימו חכמי הדור". כפי שאראה במקום אחר היה מהריב"ר כנראה במצרים בשנת רצ"ה, השאלה הגיעה אפוא לפני שלשת החכמים בבת אחת. המתיר לכתחילה שמזכיר הרדב"ז הוא ללא ספק מהריב"ר, ובשעתו התנגד גם מהר"מ אלאשקר להתירה לכתחילה כמובא לעיל.

27 ההבאה "ב' שנים ויותר" שבשו"ת המבי"ט (ח"א, סי' קפת) היא בודאי טעות, שהרי המספר ה' נזכר שתי פעמים בתשובת מהריב"ר.

28 מן הראוי לציין שבמקומות אחרים בשו"ת מהר"מ אלאשקר נזכר מהריב"ר בברכת החיים עי' למשל סי' יו וסי' ס.

29 דברי דוד (קונטרס תקנות עגונות), סי' כו. והשוה לשון השאלה במהר"מ אלאשקר סי' קיא.

חיים דימיטרובסקי

ובשלאחריה מהר"מ אלאשקר היה עדיין במצרים³⁰. בקונטרס השלישי של הרלב"ח במחלוקת הסמיכה³¹ הוא כותב לאמר "אח"כ עלה לכאן החכם השלם כמה"ר משה ן' אלאשקר יצ"ו לחונן עפרות חרבות ירושלם". קונטרס זה נכתב לא יאוחר מסוף שנת רצ"ט, שכן באותו קונטרס³² כותב הרלב"ח "מעשה הסמיכה לא יש כי אם שנה". נמצינו למדים שהיתה עלייתו של מהר"מ אלאשקר לירושלים תוך שנת רצ"ט.

והנה על אותה שאלה מקנדיאה שעליה השיב מהר"מ אלאשקר את התשובה הנ"ל מצינו בקובץ תשובותיו שלשה פסקים נוספים. על הראשון שבהם (סי' קיא) נמצאת כתובת זו "שאלה מרבני קאנדיא יצ"ו". ואילו על השני (סי' קיב) לשון הכתובת היא "אחר כל אלה הדברים שלח חכם אחד מחכמי קוסטנטינה יע"א תשובתו לאסור... וקנטר והטיח דברים כנגד המתיר ושלחו אלי לירושלם תוב"ב ממצרים יע"א לראות מה טיבה"³³, וכיוצא בזה גם בראש הפסק השלישי "גם זאת התשובה בענין שלמעלה לחכם אחר... שלחו אותה אלי ממצרים לראו' מה טיבה" (סי' קיג)³⁴. שתי התשובות הנ"ל נשלחו למצרים כתגובה על תשובתו הראשונה, היינו סי' קיא³⁵. מסתבר איפוא שהשולח היה החכם האוסר מקנדיאה, שביקש לסמוך את פסקו בפסקיהם של חכמי תורכיה. מכאן, ומן העובדה שממצרים היו מעבירים את הפסקים לירושלים, נראה שאת תשובתו הראשונה כתב מהר"מ אלאשקר עוד בהיותו במצרים, כיוון שידעו שהוא מתיר העבירות אליו לראות מה טיבם³⁶.

30 תקנות קנדיאה, הוצ' הרטום—קאסוטו, עמ' 116: "זה נוסח האגרת ששלח בקהלתנו ממצרים... האלוף כהר"ר משה ן' אלאשקר הדיין המצויין נ"ר בשנת הרצ"ט".

31 שו"ת הרלב"ח, ויניציאה שכ"ה, דף שיח, ג.

32 דף שיט, ב.

33 תשובה חריפה זו מכוננת נגד ר' תם ן' יחיא. עיין תמת ישרים סי' קמו, וכל ההבאות שמביא מהר"מ אלאשקר מתשובת החכם מקוסטנטינה נמצאות בתמת ישרים שם. למשל, "אלא שכתב וכבר כתבתי לבטל דבריו של מגיד משנה ואע"ג דרבי ישעיה מטראני והרב בעל תרומת הדשן קיימי בשיטתיה", כל זה נמצא מילה במילה בתמת ישרים שם (ע"ב, ב). כיוצא בזה "ואח"כ כתב ז"ל דיש לחוש לעדות זו שלפנינו אם הגוי המל"ת אומר שם היהודי...". אף זה בתמת ישרים שם. לתשובת ר' תם ן' יחיא רומז מהר"מ אלאשקר גם בסי' קיג (דפוס סביוניטה, דף קעא, א): "ואני תמה איך לא נתת לב גם לדברי בן גילך המחמיר כמותך שדחה כל אלו ההזיות והדמיונות והעמיד דבריו על אחת... וכתב שבטל דברי הרב בעל מגיד משנה... וכבר כתבתי לו דגם הר"ן עשה אותו תקון". מכאן אנו למדים שתשובות חכמי תורכיה נכתבו כאחת וכן תשובות מהר"מ אלאשקר נגדן. ר' תם ן' יחיא נפטר בשנת ש"ב (ע' קורות ישראל בתורקיה, ח"ב, עמ' 12 והע' 21), מהר"מ אלאשקר כתב איפוא את תשובתו לפני כן.

34 תשובה זו מכוננת נגד תשובת ר' מתתיהו תמר, שאף היא נמצאת בשו"ת תמת ישרים סי' קמח. בדף קסט, ב מצטט מהר"מ אלאשקר "ובראש אמריך אמרת(י) לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול" ואמנם כך מתחילה תשובת ר' מתתיהו הנ"ל. וכן (שם) "וראיתי כל דבורך בנויים על התוהו כי הגוי... עד וכיון שטבע ביון מצולה ואין מעמד היאך נודע לו למשיח... ושמא מחמת המכה נתעלף וכי" ע"כ, אף כל זה נמצא בתמת ישרים, דף עב, ד (דבריו של הורודצקי, לקורות הרבנות, עמ' 65, אינם מדוייקים). יש לציין שגם ר' אברהם ירושלמי פסק לאיסור האשה, עי' תמת ישרים, סי' קמט.

35 כך משמע מן הלשון "אחר כל אלה הדברים".

36 זה נראה גם מדברי החכם האוסר המובאים בראש סי' קיד: "ולזאת חשבתי שיסתלק כ"ת מלהוכיח בינינו", אנו למדים מכאן שחכמי קנדיאה לא פנו בשאלתם אל מהר"מ אלאשקר באופן ישיר אלא לחכמי מצרים בכלל (השוה מה שהבאתי בהע' 16). כן נראה גם מדברי מהר"מ אלאשקר עצמו

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

העיון בס' קיא מלמדנו שהתשובה נכתבה לשני החכמים החולקים³⁷, ר' אליהו ור' יודא³⁸, כמו כן אנו למדים משם שיחד עם השאלה בדבר העגונה נכללה גם שאלה אחרת שעליה סירב מהר"מ אלאשקר להשיב, שכן הוא כותב בסוף הסי' "מה שלא השבתי על השאלה האחרת לפי שלא היו העדיות כתובין ולא המשא והמתן אלא מכמה"ר יהודה לבדו ולא אורח ארעא אלא עד שתבוא מיד שניהם כגון זו³⁹... וכ"ש בראות שהכונה לקנטר ולהגוים על חבירו שאין מן הראוי לקרותה ואפילו לראותה עד שיבא דבר שניהם". אנו למדים אפוא שאף-על-פי שהשאלה הראשונה נשאלה על דעת השנים הרי השואל היה ר' יודא והוא הוסיף על דעת עצמו את השאלה השנייה בלוי דברי קינטור והגומה ורק נימוקיו שלו. עובדה זו מבארת הטון שבו נכתבה התשובה הראשונה, שהוא מלא חיבה והערכה לר' אליהו עם זילזול ועקיצה גלוייה בר' יודא. לעומת זה מופנית התשובה שבס' קיד לחכם אחד, ללא הזכרת שם, בה מייסר אותו מהר"מ אלאשקר שבט לשון ודברים קשים כגידיים. תשובה זו כוללת שורה שלימה של השגות על תשובה שכתב אותו חכם אל המהר"מ אלאשקר עצמו⁴⁰ בענין העגונה הנ"ל וענין אחר הנוגע לקידושין בפני שני אחים. מי הוא אותו חכם וכיצד נתגלגל ענין הקידושין לכאן אנו למדים מתשובה אחת (סי' כט) של מהר"מ מפאדואה. באותה תשובה מביא החכם הנ"ל כמה וכמה מן ההבאות שעליהן משיג מהר"מ אלאשקר, בשם ר' יודא ובתוכן גם הבאות מענין הקידושין. השגותיו של ר' יודא בענין העגונה מכוונות בודאי נגד התשובה שבס' קיא, וכך יוצא גם מדברי מהר"מ פאדואה בתשובה הנ"ל: "וראש דברך בפסק הראשון⁴¹ היה סבה לכעס הגדול הזה בדברי האחרונים"⁴². אבל, ההשגות על ענין הקידושין מוכיחות שמהר"מ אלאשקר השיב גם בענין זה נגד דעתו של ר' יודא.

הנה סמיכותם של שני העניינים הן בתשובת מהר"מ אלאשקר והן בתשובתו של מהר"מ

37 (דף קעד, א): "ואח"כ שלחו לי לכאן לירושלם תוב"ב כל תשובותיך". רציפות מתמדת זו בהעברת התשובות אל מהר"מ אלאשקר לירושלים מוכיחה כי כבר היה מעורב בענין עוד בהיותו במצרים.

38 "תמה אני... על שני רבנים יחלקו", ועי' גם הע' 31. וכן כותב גם מהר"מ פאדואה "וכן הקפתי מעלתך בפסק הראשון שכתבת להם שיש לעיין...". (עי' מהר"מ אלאשקר, דף קסה, א ודף קעה, ב). מפעם לפעם עובר המשיב לדבר אל השואלים בגוף שני "וקולי אליך כמה"ר אליהו", "גם קולי אליך כמה"ר יהודה", "וכמה דברים באו בקונדרסך" ועוד.

39 תשובות חדשות מהם יתפרסמו במקום אחר ושם ידובר על מעשה מחלוקתם.

40 כלומר, שאלת העגונה מ' קאלו.

41 כך יוצא מכל ההבאות שמביא מהר"מ אלאשקר מדברי אותו חכם. למשל, "כתבת... הסבה שלו עלו פסקי לפני מר" (דף קעה, ב) ועוד; בראש סי' קיד נמצאת כתובת זו "תשובה על תשובת המדומה הראשון".

42 היינו סי' קיא. מהר"מ אלאשקר כותב שם "ועמל הוא בעיני להביא ראייה על כיוצא בזה", "וקולי אליך כמה"ר אליהו נר"ו... שכתב מי כנגדך עד שנזדקקת להשיב על דברים שאינן כענין הקץ לדברי רוח ומה ימריצך כי תענה עליה", ועוד כאלה.

43 כלומר סי' קיד. דבריו הקשים של מהר"מ אלאשקר נגד ר' יודא וביחוד אימום לאסור עליו שלא יהא לו עסק בדיני גיטין וקידושין, עוררו את מהר"מ פאדואה לצאת להגנת ר' יודא תלמידו. בהגנתו הוא מונה את מהר"מ אלאשקר על שהתערב במחלוקת שהיא "שלא לשם שמים" וביחוד על הטון שבו כתב את תשובתו הראשונה.

חיים דימיטרובסקי

פאדואה⁴³ מעלות את ההשערה כי אותה השאלה האחרת שהמהר"ם אלאשקר לא השיב עליה בסי' קיא הוא ענין הקידושין. נראה שלאחר מכן שלח ר' יודא שנית לשאול על ענין הקידושין בצירוף המשא והמתן, אולי יחד עם הפסקים של חכמי תורכיה, וכיוון שעל-ידי כך נוצר הרושם שהשאלה באה משניהם השיב מהר"ם אלאשקר גם על שאלה זו. השערה זו יש לה סמך בסי' קיד. לאחר שמהר"ם אלאשקר מזכיר את שני העניינים הנ"ל, הוא כותב: "ולא די לך טעיותיך ודמיונותיך הבלוף... אלא שהיית מתהלל במתת שקר ורצית להבאיש את ריחו לפני כל יודע דת ודין ולהתכבד בטלית שאולה עשויה מן הגרדין אף כי אנכי לא השבתי אלא על דבריך ודבריו בחשבי כי השאלות בו מאת שניכם וכתבת עליו בלי ידיעתו שנית...". הדברים מכוסים במעטה המליצה, מכל מקום ברור שהמהר"ם אלאשקר מאשים את ר' יודא בכך שהטעהו בנסוח השאלות (בסי' קיא ברור שלא היתה הטעייה כזאת, כן יש לשים לב שכאן מדובר בשאלות בלשון רבים) שכאילו באו משניהם ובאמת לא באו אלא מר' יודא⁴⁴. ואמנם מוצאים אנו פסק ארוך של מהר"ם אלאשקר בענין הקידושין במקום אחר⁴⁵ ומשם אנו למדים שהיו לפניו נימוקי שני הצדדים⁴⁶. אלא, שמגביית העדות באותו ענין⁴⁷ אנו למדים שהמקרה של הקידושין קרה ביום אחרון של חוה"מ פסח שנת הרצ"א. והנה כפי שנוכיח להלן נכתב גם אותו פסק ע"י מהר"ם אלאשקר בהיותו בירושלים, היינו לכל המוקדם בשנת רצ"ט, ואם כן הדבר מתמיה שיהיה ר' יודא שואל על ענין העגונה ושותק בענין הקידושין, ורק לאחר מכן יהזור וישאל גם על אותו ענין. לפי ההשערה האמורה הדברים מובנים יפה, שהרי באמת שאל על שני העניינים גם בראשונה אלא שלא נענו רק על אחד. מעודד מפסקיהם של חכמי תורכיה חזר ר' יודא ושאל גם ענין הקידושין, שלא בידיעת ר' אליהו.

סי' קיד ודאי שנכתב בירושלים, שכך יוצא מדברי מהר"ם אלאשקר: "ואח"כ שלחו לי לכאן לירושלם תוב"ב כל תשובותיך ודמיונותיך"⁴⁸. אבל ברור שהפסק של מהר"ם אלאשקר בענין הקידושין גם הוא נכתב שם ולשם שלח ר' יודא את השגותיו⁴⁹. בסוף סי' קיד כותב

43 והם סמוכים גם בשו"ת מהריב"ר, ע"ש סי' טז וסי' יז (לתשובות אלה רומז כנראה מהר"ם אלאשקר בתשובתו אל ר' מתתיהו, ע"י לעיל הע' 27, "ואחריו... תמשוך את המתירים... רבני בת ציון וגבעת הלבונה בגליל עליונה"), וכפי שנראה להלן גם בתשובות הרלב"ה. גם הרדב"ז נשאל כנראה על שתייהן, בנוגע לשאלת העגונה ע"י לעיל ובנוגע לשאל הקידושין ע"י דברי דוד סי' מט.

44 הטלית שאולה העשויה גרדין היא כנראה רמז לתשובות חכמי קוסטנטינה.

45 שו"ת מהר"ם אלאשקר, סי' צט.

46 "לבי רואה גוראות בהיות אריות מנגחין זה את זה".

47 העדויות נמצאות בסוף סי' קיד, ואף זה מוכיח (ע"י להלן) שהתשובות היו מתחילה מחוברות יחד מפני שנכתבו בזמן אחד. ולוה רומז מהר"ם פאדואה "להכריע בין שני אריות... אשר נלחמו יחד זה על זה ימים רבים", (הכנוי "אריות" בדברי שניהם נמשך מן השם יודא).

48 וכן יוצא גם מדברי מהר"ם פאדואה "ולא אחוש שמעלתך יושב ברומו של עולם בירושלי תוב"ב".

49 לפסק שבסי' צט רומז מהר"ם אלאשקר כמה וכמה פעמים בסי' קיד: "והרב רבי דוראן אחרון האחרונים הביא תשובה זו... והנה היא כתובה בתשובתי הראשונה והוא עושה עצמו כאלו לא ראה אותה", השחה לזה סי' צט (קס, א). וכן "גם כתב על דברי האשרי ז"ל שכתבתי עליך שלא הבנת דבריו באמרי ודקדק מכאן דהשתא לפי דברי האשרי (השחה לעיל קסא, ב)... וכתבת ז"ל ועל זה כתב כ"ת ותמיה לי טובא... ואם זינך עלך ספרך כאן" (קעו, ע"א וע"ב), וכאלה עוד.

ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט

מהר"מ אלאשקר: "עוד כתבת בחתימת דבריך על החכם השלם כמה"ר לוי נ"ר דהמתיר האסור נקרא דיינא רשיעא ואם כן שהתיר האסור לפי דעתך המדומה הנה הוא נקרא דיינא רשיעא... גם לפי שלא הביא ראיה לדבריו כתבת עליו שלא צדקו דבריו... והעבודה שלא העמדתי אותו על דבריך אלו כי הוא אדם קפדן דאורייתא מרתחא ליה ובלי ספק כי היה מיסרך... ומה שכתבת עליו שלא הביא ראיה לדבריו כלום צריך להביא ראיה על עדות שני אחים... אף כי הוא ראה כל הכתוב לעיל ומה ראיות ברורות היה מביא יותר מהכתובות שם והוא חתם תחתיהן וכ"ש שכפי הנראה שזיפת דבריו וכתבת עליו שכתב כי לא נאמרו דברים הללו אלא במתיר את האסור לא במתיר את המותר ע"כ ולא צדקת בדבריך כי הוא לא כתב אלא ולא דיינא שריינא אנא דלא שרינא אלא מה דשרי מדינא ע"כ וכתב זה לפי שקראת לחברך דיינא שריינא עם היותו אומר האמת ומתיר את המותר אמ' הוא גם אני מתיר כמותו ולא דיינא שריינא אנא"⁵⁰. ר' לוי זה הוא בודאי הרלב"ח שהרי בתשובותיו⁵¹ אנו מוצאים פסק קצר בלי ראיות בשני העניינים כמעט באותו לשון המובא לעיל, ולפי דבריו לא אמר את דעתו בענין זה אלא מפני שלא היה יכול לסרב לבקשת מהר"מ אלאשקר.

לאור כל האמור לעיל היה מהלך הפולמוס כך: לפני עלותו לירושלים כתב מהר"מ אלאשקר את פסקו הראשון, היינו סי' קיא, בענין העגונה. לאחר מכן הגיעו למצרים פסקיהם של חכמי תורכיה ושאלה מחדש בנוגע לענין הקידושין, כל זה נשלח למהר"מ אלאשקר לירושלים. אז כתב את תשובותיו נגד חכמי תורכיה והשיב גם על ענין הקידושין. כיוון ששני העניינים היו כרוכים יחד הסכים הרלב"ח עמו בשניהם. על תשובה זו השיב ר' יודא למהר"מ אלאשקר לירושלים ובתוך דבריו תקף גם את הרלב"ח. סי' קיד הוא תשובה על תשובת ר' יודא האחרונה.

חליפת דברים ארוכה ומיגעת זו, שהתחילה בשנת רצ"ח או רצ"ט נמשכה ללא ספק שנים אחדות וקרוב לודאי שסי' קיד נכתב בשנת ש"א או ש"ב. והנה באותו סי' ⁵² כתב מהר"מ אלאשקר "מעיד אני עלי שמים וארץ שהרי אני כבן שבעי' וחמש שנה". אין להקדים את התשובה לשנת ש"א ואין לאחרה הרבה משנת ש"ב. נמצינו למדים איפוא שמהר"מ אלאשקר נולד בשנת רכ"ו—רכ"ז. והיו ימיו שבעים ושש שנים בקירוב ⁵³.

50 ר' יודא תפש על ר' לוי שאמר שהוא מתיר את המותר, והוא לא הביא ראיות להיתר אם כן אין זה דבר המותר. ועי' בהע' הבאה.

51 סי' קלו (וינציאה שכ"ה, דף רלה, ג. סימני התשובות נכפלו החל מסי' קלא). מדברי ר' יודא שהובאו בפנים נראה שגם פסק קצר זה נשלח לקנדיא, חוץ ממה שחתם בפסקו של מהר"מ אלאשקר בענין הקידושין. אלא שברלב"ח שלפנינו נוסח דבריו הוא "דלא נאמרו הדברי' אלא במתיר את האסור" לא במתיר את המותר" כמו שכתב ר' יודא ולא כמו שהכחישו מהר"מ אלאשקר. יש לציין כי הסי' שלפני זה, קלה, שברלב"ח אינו לו וכמו שאזכיר במקום אחר, עי' הע' 30.

52 דפוס סביוניטה, דף קעה, א.

53 דבריו של א' ריבלין בתולדות חכמי ירושלים, ח"א, עמ' 58 הע' 1, אין ראשם סופם, גם המשיך בטעות את גביית העדויות שבסוף סי' קיד אל הסי' שלפניו, אבל כפי שראינו (הע' 47) היא שייכת לסי' צט.

אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו

פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת
להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם

בשנים האחרונות עסקו חכמים בחיי ר' דוד נ' אבי זמרה (1479? – אחר 1571) ובהיבוריו.¹ כבן שלוש עשרה שנה היה בצאתו עם המגורשים מספרד. עלה לצפת ולאחר מכן התיישב בירושלים. ארבעים שנה חי במצרים ובהיותו קשיש חזר והתיישב בירושלים, לפני שנת שי"ג. לא עברו שנתיים ימים וחזר ועקר לצפת, ושם נפטר בהיותו בן תשעים ומעלה. בזמן האחרון נדפסו כמה מתשובותיו שבכתב-יד. אחת פירסם אלכסנדר מארכס ז"ל והיא בענין יהודי הודו.² שמחה אסף ז"ל פירסם תשובה המלמדת על יחסו למדע ולפילוסופיה.³ אף הוא הו"ל מכתב שלו שנמצא בגניזה, בענין סוחרים מויניציאה,⁴ וד"ר צבי יעקב צימלס פירסם שמונה תשובות.⁵ אף אגרתנו מקורה גנזי קהיר, מאוסף קויפמן שבאקדמיה למדעים בהונגריה. תבניתה 16×22 ס"מ. בקצה הימני נקרע חלק ממנה. פרט לזה האגרת שלימה ואפילו הכתובת מצויה בה.

כותב האגרת הוא משה בנימין בן יעקב ממצרים, ושלח אותה לרבי דוד נ' אבי זמרה בירושלים, כלומר בין השנים שי"ג – שט"ו. האגרת מכוונת היתה להישלח עם פסק דין ויש בה כדי להפיץ אור על החיים הפנימיים של יהודי מצרים באמצעה של המאה הט"ו. ר' משה בנימן נטרד בימי הפסח להשכין שלום והלך עם ר' משה דמוהי⁶ אל ר' יעקב תיבון,⁷ אחד היריבים, כדי לקרב את השלום. "המועאלם" שלמה, שעמו היה הריב, עשה כנראה עבירה והתחרט על מעשהו, הודה על חטאו בפני עשרה ואף ביקש מבית-הדין להלקותו פעמיים מלקות וקיבל על עצמו לצום בכל חמישי בשבת משך שנה תמימה. גם לאחר כל זה גידפו ר' יעקב תיבון, ובראותם זאת הסתלקו. מבין השיטין יש להסיק שר' יעקב תיבון הגדיל את המשטמה בהטילו נידוי על א"ש ריבו. תלמידי הישיבה השיבו בחרם "אדרבה" (מונח לנידוי נגדי)⁸ והודיעו לו על כך. חרם ממין זה לא היה נדיר בתקופה ההיא.⁹ כותב האגרת מעולם לא נהג בכך ואף-על-פי-כן הוכרח להכיר בתוקף הנידוי.

- 1 עיין בספרו של צימלס (RDbS) Rabbi David ibn abi Simra בוו"ח Jahresbericht des Jüdisch-Theologischen Seminars ברסלוי, 1932, עמ' 1–60; וכן א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך ב, ירושלים תשי"א, עמ' 458–470.
- 2 עיין REJ כרך LXXXIX, 1930, עמ' 293–304; וכן עיין בספרו Studies in Jewish History and Booklore, ניו-יורק 1944, עמ' 174–177.
- 3 בקובץ מנחה לדוד, ליובל השבעים של ר' דוד ילין, ירושלים תרצ"ה, עמ' 225–228.
- 4 ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 199–203.
- 5 ספר היובל לפרופ' שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 178–187.
- 6 רב במצרים. עי' ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאסל, דף לו, ב; לו, א; מא, ב; טוב מצרים לר' רפאל אהרן נ' שמעון, ירושלים תרס"ח, עמ' כה.
- 7 חי באלכסנדריה ואחר-כך במצרים. שמו נזכר כמה פעמים בתשובות הרדב"ו. עי' צימלס, שם, עמ' 8, הע' 32.
- 8 עיין מועד קטן, יו, א; ש"ע י"ד, ס"י שלו, לט.
- 9 עיין למשל M. S. Goodblatt בספרו Jewish Life in Turkey in the XVIth Century as reflected in the Legal Writings of Samuel De Medina, ניו-יורק 1952, עמ' 88–90.

אלכסנדר שייבר

השאלה הזאת הוצעה, איפוא, בפני הרדב"ז, כדי שיפסוק את הדין. ר' משה בנימן כתב תשובה על כך ולא הספיק לצרפה לאגרת משום שחש בעיניו ומשום שרצה להשלימה ועתיד היה לשולחה להרדב"ז סמוך אחרי האגרת. בדקתי עד כמה שהשיגה ידי ולא מצאתי זכר לדבר בכתביו של הרדב"ז (וזאת אישר לי גם צימלס). סבורני שיש לה לאגרת זאת דין של מקור היסטורי וראויה היא לפירסום גם אם פרטי המאורע לא הוחזרו כל צורכם.

האגרת

[חכמת אלים] בקרבנו¹ נזר אליו על ראשו² הרב המובהק פטיש החזק עמוד הימני נר ישראל מרנא ורבנא יחי [אדני ה]מלך³ כמהרר דוד נ' אבי זמרה לעולם. הן זאת להשתחות מרחוק אל מול הדרת קדושת תפארת גדולת כ"ת⁴ ולהודיע למכ"ת⁵ איך משכתי אחר ימיני להתראות לפני מכ"ת בכתב אמת ואחר עד עתה כי קוינו לשלם ולא עלה על הלב שתתפשט המחלוקת כ"כ⁶ כי מכ"ת יתמצע בין הב' כתות ויתווך שלם ביניהם. והנה ידוע לכל איך טרחת ויגעתי לתווך שלם ביניהם מ[חמ]ת המחלוקת וכל ח' ימי חג המצות לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי יומם ולילה ולא זכיתי. ופעם א' הלכתי אני והחכם המעולה כה"ר משה דמוהי נר"ו אצל החכם המעולה כה"ר יעקב תבון נר"ו לתווך שלום קודם שאמרו לו א[בוא] לתווך שלם והוכחנו אותו כדי להכניעו קצת כדי שיבא לברית שלם. כי המעלם כה"ר שלמה נר"ו נתרצה כבר. והשיב כי לא היה אומר זכור מעשיך הראשונים⁷. רק הוא יאמר כי עתה עושה יותר מזה, כי היכן היא התשובה שעשה. והשבנו לו כי תשובתו ידועה לכל כי כבר עשה תשובה שקבץ מעצמו יותר מ' בעלי תורה ובכה והתודה בפניהם סתם כדברי הר"מ ב"מ זל⁸ דהוא מארי דאתרא. וגם כי לא נחשד על עבירה אחרת והכל⁹ יודעים על מה היה מתודה וסופו [כרישא] דמי, ובו ביום לקה ב' מלקיות בפני ב"ד... כי¹⁰ הגידו ב' בעלי תורה שהתענה בכל שבוע ביום ה' קרוב לשנה אחת. וכראותינו דברי חרופים יצאנו והלכנו.

אחר זה נתקבצו[ו] התלמידים ואמרו לו אדרבה¹¹ והלכו ב' מהם להודיעו, ואז הוכרחת להשיב ולחתוך פסק דין בקוצר[ך] על מה שנשאלתי, ועתה הנני מסדרו באורך כי לא יכולתי להכינו לשולחו ע"י הרץ הלז, כי הייתי חושש מעיני, גם כי חשבת שיהיה שלם ואשלחנו בקרוב לפני מכ"ת כתלמיד המרצה הלכה לפני רבו ודעת מכ"ת הצלולה והנקה והרחבה מני ים תכריע. והאמת כי נלע"ד אחר שהתו[דה] כנ"ז לעיל לומר לו בקבוץ גדול הדברים ההם המגונים נותנים טעם לפגם¹² ולחזור ולומר הדברים ההם יותר ויותר מגונים בפני כמה חכמים שחל נדוי התלמידים בדיעבד. ונראה כי [לא] היו ראויי לעונש נדוי ושמתא

1 מלכים א ג, כח. 2 במדבר ו, ז. 3 מלכים א א, לא. 4 כבוד תורתו.
5 למעלת כבוד תורתו. 6 כל כך. 7 בבא מציעא נח, ב, רמב"ם ה' תשובה ז, ח.
8 רמב"ם ה' תשובה ב, יא עפ"י יומא פו, א. 9 "והכל" מחוק וכתוב ממעל לשורה "וכלם היו".
10 מכאן ועד "חרופים" כתוב על הגיליון.
11 מועד קטן יז, א; שו"ע י"ד שלו, לט.
12 עבודה זרה סו, ב.

פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת

גם אם נאמר שטעו כי חשבו לעשות מצוה לכבוד רבם ובפרט שעשו כהוראת קצת החכמים וכמו שהוכחתי בראיות בפסקי. והאמת כי לא נמצאתי בנדויים כלל מתחלה ועד סוף כי נשמר[תי] מהדבר הזה משום הא דבמערבא ל[א] ממנו אשמתא וכו' ¹³. אמנם כשנשאלתי הוכרחתי להשיב ועתה שמעתי אומרים איך מוסיפי' לומר איך הוא פסול לעדות להוסיף במחלוקת הבו דלא לוסיף. י"ר שלא תהיה מחלוקת זו לפוקה.

ולכאורה נר' כי אין זו צריכה לפנים מכמה טעמי, [ח]דא כי עד עתה מפיו אנו חיי' ¹⁴ כי לא נתקבלה עדות בב"ד [ע"ב] ובפני בעל הדבר וכל הנפסל בעבירה ¹⁵ אם העידו עליו ב' עדים שעשה עבירה פלו' אע"פ [שלא התרו בו שהרי אינו] לוקה הרי זה פסול לעדות. אבל אין אדם נפסל בעבירה ע"פ עצמו. כיצד, הרי שבא לב"ד ואמר ו[כו'] וכן [א]ם אמ' שאכל נבלה וכו' אינו נפסל עד שיהיו שם ב' עדים וכו' וכמו שכתב הר"מ ב"מ ז"ל פי"ב מה' עדות ¹⁶ ופשוט ומוסכם הוא. ועוד כי כבר שב בתשובה והתודה ככל הנז' לעיל. ועוד כי גם להראב"ד שצריך לפרסם התשובה ¹⁷ במפורסמות איפשר דנדון דידן לא [א]יקרי כ"כ מפורסם כיון דלא עשה העבירה בפרסום ולא נתקבלה עדות ב' עדים בפני ב"ד ובפני בעל הדבר. עוד כי בעת שיצא הקול הלך לפני ב"ד של ג' והענישוהו כראות עיניהם וקבל עליו את הדין כפי מה שחייבוהו. ואי לא תימא הכי דבנדון דידן כשר ורפא לה לבוא לידי גמר לא שבקת חיי לכל בריה ¹⁸ ודי בזה עתה באפס פנאי כי הרץ נחוץ לא אאריך עוד רק להתנפל לפני מכות לכבות האשים המתאוששים ולהשקיט כאב המכה ושב ורפא לה לבוא לידי גמר גזרת השלם כאשר גזר מכות ואדון השלם ישפ[ו]ת לירושלם ולכל עמו ישראל אמן, והנני נרצע לגזרת מכות בכל כל ותגזר אומר אמרות טהורות. ואני תפלה לאל חי ירומם כסא הוד תפארת גדולת מכות ולהטיב אחריתו מראשיתו. כיש את נפשו המלאה לה משפט צדקה וחסד חכמה בינה ודעת ויראת ה' ¹⁹ מאהבה ויש את נפש עבדו נרצע לגזרתו זעירא דחבריאי

יום ו פרש' השיב את חמתי מעל בני ישראל
לכן אמור הנני וכו' את בריתי שלום ²⁰

משה בנימן

[ב]ן לאא הענן

הקדוש כמהר

יעקב תנצבה'

וש'

[.....] הרב ה[מובהק] פטיש החזק עמוד הימני נר ישראל מרנא ורבנא יחי אדוננו המלך
כמהרר [דוד ׳ אבי זמרה לעולם] לירושלם עה' תובב ממצרים

13 כי הא דמערבא מימנו אנגידיא דצורבא מרבנן ולא מימנו אשמתא. מועד קטן יו, א; רמב"ם ה' ת"ת ז, א.

14 כתובות יג, ב. 15 רמב"ם ה' עדות יב, א. 16 שם יב, ב.

17 השגת הראב"ד על הרמב"ם ה' תשובה ב, ה: "שכמו שנתפרסם החטא כך צריך לפרסם התשובה".

18 ברכות סא, ב. 19 ישעיהו יא, ב. 20 פר' פינחס, במדבר כה, יא—יב.

מ א י ר ב נ י ה ו

אמר בני הו: לשון התעודה מורה שמחלוקת פרצה בין רב תקיף ובעל עמדה ובין אחד מראשי הקהל שהחזיק ישיבה וראש הישיבה שלו. אף התלמידים לקחו חלק במחלוקת. ר' יעקב בן תיבון היה מחשובי חכמי מצרים. תחילה באלכסנדריה¹ וכנראה שמשם נקרא לשמש רב במצרים. הוא עמד בקשרים עם חכמי צפת. תשובה שלו להתיר יין מקאנ" דיאה שמהלו בו מעט דבש ונשלח למצרים בחביות "בספינה שכולה גויים"², כתב עליה ר' יוסף קארו: "יפה השיבו החכם הר' יעקב תבון על כל דבר ודבר". אף הוא החליף שאלות ותשובות עם הרדב"ו³. הוא ור' משה דמוהי נמנו עם שבעה ראשי וחכמי קהילת מצרים שהצטרפו להכרזת החרם על מתנגדו של דון יוסף נשיא, סמוך לפני שנת של"ג⁴. ואין הוא, איפוא, ר' יעקב בן תיבון קרובו של ר' יששכר ן' סוסאן שנפטר לפני שנת שכ"ד*⁵.

הריב היה בינו לבין ה"מועאלם" שלמה. תואר זה מלמד שהיה קרוב למלכות ונשא משרה רשמית, ובתוקף תפקידו היו דבריו נשמעים בקהל⁶. שנים מחכמי מצרים ביקשו לתווך שלום ביניהם, והם ר' משה בנימן, כותב האגרת, ור' משה דמוהי, מגדולי רבני מצרים, ולא עלתה בידם. הדבר הובא בפני הרדב"ו עוד לפני כן, שכן בראש האגרת נאמר שסבורים היו "כי מכ"ת יתמצע בין הב' כתות ויתווך שלם ביניהם". מקבל האגרת לא יכול היה להבין פרשת המחלוקת אם לא קדמה לו ידיעה עליה. ואף זאת, כל עניין התיווך נכתב בדרך התנצלות, כאילו הופנתה תרעומת אל חכמי מצרים כיצד לא טרחו להשלים בין הכיתות המריבות.

מהו, איפוא, המאורע הזה? דומה שבמה שמקור זה עני עשיר מקור אחר. חכמי צפת נשאלו על ריב שהיה במצרים בין אחד החכמים ו"השר המעאלם". וראוי להביא כאן דבריהם: "שמע שמענו מצרים מתנודד לא מהמונ' ולא מהמהם כי אם מעיני העדה וקציניה ועמודיה יתפלצון כדור שבן דוד בא שקטיגוריא בין ת"ת ובמקום גילה ושמתחת חתנים ממשות' שם היתה רעדה וקפדה ופשתה המספחת בעיר בשווקים וברחובו' כל יומי

1 הרדב"ו שלח לו תשובה לאלכסנדריה. עיין שו"ת הרדב"ו, חלק ג, פיורדא תקמ"א, סי' תקצ"ב, דף נב, ג.

2 שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' סז, דף מ, ד. חילוקי הדעות בין חכמי מצרים בשאלה זאת מפורטים בתשובות המבי"ט. הרמ"א פסק לאסור ור' יעקב בן תיבון השיב עליו והורה להתיר. עם ר' יעקב בן תיבון החררהחזיקו שלושה חכמים ר' שלמה סבן, ר' יצחק ור' בצלאל [אשכנזי]. הרמ"א שמו היה משה ודומה שהוא ר' משה ן' אבדרהם הנזכר עם ר' יעקב ן' תיבון ור' משה דמוהי בשו"ת מים עמוקים (ר' הע' 4). ר' יצחק, אפשר שהוא ר' יצחק דמולינה מגדולי חכמי מצרים (שו"ת המבי"ט, חלק ב, ויניציאה ש"צ, סי' יו, דף י, ב). כיוון שנחלקו בדבר חכמי מצרים ביקשו הכרעתם של חכמי צפת. מלבד מרן כתב על כך גם המבי"ט ואף הוא הורה להתיר (שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' רח, דף צז, ב — צח, ד). לפי סדרה של התשובה יוצא שנכתבה בשנת שי"ח—שי"ט (עיין במאמר תשובות המבי"ט — כיצד הן סדורות? שיופיע במקום אחר).

3 עיין הע' 1 וצימלס, שם, עמ' 8.

4 עיין שו"ת מים עמוקים, תשובות מהראנ"ה, ויניציאה ת"ז, סי' נד, דף פו, א; שאלוניקי תקס"ה, דף פ, ד.

*4 ר' יששכר ן' סוסאן מזכירו בספרו בענין מנין השטרות: "וכתב קרובי מה"ר יעקב ן' תבון ז"ל". תיקון יששכר, קושטא שכ"ד, דף [ה, א]; ויניציאה של"ט, דף ו, א.

5 על תואר זה עיין מ' בניהו, ידיעות על מגורשי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה, סיני, כרך כח, תשי"א, עמ' רד—רה.

פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת

דאכרוזא טעו בדבר משנה ולבנו יהגה אימה על ריב בני ישראל ועל זה היה דוה לבנו פן תצא כאש המחלוקת ובערה ואין מכבה"⁶.

המחלוקת פרצה, איפוא, במשנתה של שמחת חתנים. ושוב מה שלא מפורש כאן יוצא מתשובות של הרדב"ז ושל המבי"ט, שנכתבו, כנראה, אחרי כמה חודשים ובודאי אחרי שנכתבה אגרתו של ר' משה בנימן: באותה סעודה הוזמן חכם אחד לברך ברכת המזון. חכם אחר שהיה שם והוא ראש ישיבה ולו תלמידים הרבה נפגע מכך ויצא בשעת ברכת המזון. "שהקפיד על שנרא' לו שהיה הוא ראוי יותר ושזילולו בו במה שלא נתנו לו כוס ברכה לברך"⁷. כלומר המחאה היתה על המארה. החכם המברך הוא בלי ספק ר' יעקב בן תיבון. הוא נפגע מראש הישיבה ואמר עליו "רשע מרושע אוהב תועבות הוא והמחזיק בידו"; "והיה בתוך קהל ועדה ובתוכם חכמים ובמעמד כולם בי(ו)ה". דבריו היו מכוונים, איפוא, לפגוע גם במועאלם, אבל תחילתו של הריב היתה עם ראש הישיבה. שמעו זאת תלמידיו עברו ונידו אותו בבית-מדרשם. "ועמד ראובן [נ' תיבון] בהסכמת קצת חכמים ונדה את תלמידי מידי שמעון, וחזרו התלמידים ובאו לבית ראובן ונידו אותו בפניו וחזר ראובן ונידה אותם"⁸.

אותה שעה התפתח, כנראה, ריב חדש. המועאלם עמד בודאי לימינו של אותו חכם שנפגע ור' יעקב בן תיבון הכריז עליו ופירסם עבירה חמורה שעשה. המחלוקת היתה בראשיתה ואף-על-פי-כן הגיעה לנקודת רתיחה מסוכנת "בהשמיע קולם בחוץ בשוקים וברחובות בנידיים וחרמות לא נשאר עד אחד שלא נתערב בא' מן הכתות"⁹. גם חכמי מצרים נקלעו בריב ולא נשאר, איפוא, מי שיתווך שלום במצרים. הם פנו לא רק להרדב"ז בירושלים אלא גם לחכמי צפת: "ושאלתם ובקשתם על הדין ועל האמת חלף בארץ יהודה בירושלים שטף ועבר עד הגליל, הגיעה אלינו ונצטערנו בצערם". חכמי צפת מעוררים תמיהה על חכמי מצרים, לא זו בלבד שלא שיככו את המחלוקת בעת שפרצה אלא "נתנו יד ולפני התגלע הרי' לא נתשוהו". ואף הרדב"ז גזר עליהם לעשות שלום (ר' אגרת).

מאגרת חכמי צפת אנו למדים שהמועאלם היה איש חשוב מאד והחזיק בידי לומדי תורה וגרם לריבוי התורה במצרים: "השר המעאלם גרו המחזיק במעוז התורה ולומדיה מאיר לארץ ולדרי' עליה ומזיו הודו והדרו בממונו והונו מלאה הארץ דעה"⁹. המכתב של חכמי צפת תתום בידי ר' יוסף קארו, המבי"ט, ר' ישראל בר מאיר [די-קוריאל] והוא נשלח לידי המועאלם. כיוון שגם חכמי הקהילה היו מעורבים במחלוקת, גזרו חכמי צפת "על שני החכמים אשר להם הריב יתקבצו עם שאר החכמים תוך ג' ימים או בשבת הא' אשר יראה להם השר המעלם נר"ו כתבינו זה ויעמדו לפני ה' בבית הכנסת השוה לכולם ויעמד החכם המברך [ר' יעקב בן תיבון] בפני כולם ויאמר נחמתי על מה שדברתי נגד החכם והמחזיק

6 שו"ת המבי"ט, חלק א, ויניציאה שפ"ט, סי' רצג, דף קמו, ד.

7 שם, סי' שיו, דף קנו, ד; שו"ת הרדב"ז, חלק ה, ליורנו תקע"ח, סי' שני אלפים רלט, דף טל, ב.

8 שו"ת הרדב"ז, שם. 8 שו"ת המבי"ט, שם, סי' רצג, דף קמח, א.

9 שם, דף קמח, א. דברי שבח עליו נאמרו גם בסופה של האגרת: "ועל השר המעלם גרו בטובו וחסדו מוטל לעבור על מדותיו ולרדוף אחרי השלם ולרדפו כמנהגו הטוב כי כל נתיבותיו נתיבי חיוק התורה שלם".

מ א י ר ב נ י ה ו

בידו ואני דורש שלומם וטובתם והחכם 'עמד ויאמ' גם אני דורש שלומך וטובתך ושלם כל החכמים חבריך יצ"ו"¹⁰.

אגרתם של חכמי צפת לא הועילה, כנראה, לשכך את המחלוקת ועתה נשאלו על הדין, גידויו של מי גידוי. ר' יעקב בן תיבון כתב תשובה "לקיים הגידוי שלו ולבטל גידוי תלמידי חכמים" ושלח תשובתו לחכמי צפת. המבי"ט סתר ארבע טענותיו אחת לאחת¹¹. שלא כמותו פסק מרן "שגידוי תלמידים הללו לחכם שזולל ברבים (!) אינו גידוי"¹². ר' משה בנימין נטה לומר "שחל גדוי התלמידים בדיעבד" ועתיד היה לשלוח תשובה שכתב על כך להרדב"ו. ברם, הרדב"ו פסק שלא כמותו: "כיון שראובן חכם, אפי' שמעון בעצמו לא היה יכול לנדות לכבודו, כ"ש תלמידיו". על אחת כמה וכמה "שאם הרב לא הקפיד על הדבר ולא רצה לנדות לסיבה מן הסיבות לא היו התלמידים רשאים לנדות אדרבה, מחזי קאפקרותא". לדעת הרדב"ו ראוי להעניש את התלמידים "על שגידו מי שאינו חייב גידוי". דומה עלי שיכולים אנו לזהות גם את שמו של המועאלם, הלא הוא "המעלם כ"ר שלמה אלשקר נר"ו", שנזכר בתשובה אחרת של המבי"ט¹³. ואכן הוא החזיק חברת תלמוד תורה בצפת ותמך בחכמי ארץ-ישראל. בתשובה שהשיב המבי"ט¹⁴ לר' יצחק עראמה בצפת, כתב עליו "שמנתעסק בחברת ת"ת של השר ה"ר שלמה אלאשקר נר"ו, שהוא עומד ומפקח על המלמדים והלומדים"¹⁴*. שלמה אלאשקר הוא אשר נדב להדפסת שלחן ערוך דפוס ראשון.

10 שם, דף קמת, א. 11 שם, דף קנו, ד.

12 שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' רב, דף קט, ד. השאלה היא סתמית, אבל אין ספק שהיא השאלה שנשלחה ממצרים לחכמי צפת. אף בתשובת הרדב"ו לא נזכרו שמות החכמים והמקום.

13 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' רט, דף קצ, א.

14 שם, סי' לג, דף יז, ג. ויש מקום להניח שהוא "שר וגדול אשר בארץ מצרים" ששאל את המבי"ט, על ההסכמה שלא למנות דיין פחות מבין ארבעים שנה. שם, חלק א, סי' רפ, דף קל, ג. על ר' שלמה אלאשקר כותב סמברי בספרו "דברי יוסף": "הוא בנה תלמוד תורה והקדיש כמה בתים לתינוקות של ת"ת והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים של ארץ מצרים ומחזיק ישיבות א"י, ונדבת ידו היתה כאלף ריאל"י או אלף גרושו" לירושלם תוב"ב או אלף מאידיש לצדקה וכן על זה הדרך... ואח"כ ירד מנכסיו ונמסר למלכות, לפי שהיה מוכס והיה חייב למלך ממון", ואף-על-פיכן ניצול. נויבאויר, סדר החכמים וקורות הימים, חלק א, אוספורד תרמ"ח, עמ' 161. ועיין גם עמ' 150.

*14 אחיו דוד עראמה היה רוצה "לעכב במצרים נכסיו" ור' יצחק קבל על כך בפני חכמי צפת וחשש שהדבר יגרום לו "לצאת מא"י ולירד למצרים לעת זקנתו להציל נכסיו, ויהיה בטל מלימודיו, גם ממלאכת שמים אשר הוא עוסק בה". מן התשובה יוצא שגם ר' דוד היה תלמיד-חכם, "שניהם חכמים שוים בני חכם ידוע" ומוצאם משאלוניקי. אביהם "הזקן החכם" נפטר שם לפני יותר משלושים שנה. גדול האחים היה ר' יצחק עראמה והוא גידל את אחיו "ויש לו שם נכסים רבים עדיין... וגם הוא אמיד בנכסי הרבה כאן מלבד מה שיש לו שם ובמקומות אחרים" (דף יז, ד). התביעה היתה בענין ירושה. והנה, בחלק א נמצאת תשובה ששלח אליו המבי"ט והוא כותב עליו "כרע כאח לי החכם כה"ר יצחק עראמ' וכו'" (סי' רפד, דף קלד, א). תשובה זאת נכתבה בין שנת ש"כ לשנת ש"כ"א (הדבר מוכח מסדרה של התשובה), והיא דנה "על מי שהיו לו נכסים על הים או מעבר לים ביד שותף או פאטוריש בשעת מיתתו, אם הבכור נוטל בהם פי שנים". ר' יצחק עראמה כתב שמדברי הרשב"א נראה "שהוא סובר כי יש לבכור פי שנים בין בספינה עצמה בין בכנסים שיש בתוכ' בשעת מיתת אביו" (קלד, ג), ומסתייע גם בכך ש"אחד מגדולי המורים בשלונקי פסק כן" (קלה, ג). המבי"ט דחה מסקנה זאת וביטל גם ספיקו של ר' יצחק עראמה "אם הפשוט הוא מוחזק כשה"י גדול במה שהוא ביד האפוטרופוס לומר קים לי כפלו", וכותב "נר' לי דבר פשוט דפשוט אינו יכול" (קלה, ד). משמע שהענין חוזר לר' יצחק עראמה ואחיו שבשעה שנפטר אביהם היה קטן. ר' יצחק עראמה היה

פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת

וכך כתוב בסוף חלק יורה דעה, ויניציאה שכ"ה: "השר אשר בו תורה וגדולה במקום אחד כבוד רבי שלמה אלשקר יצ"ו ממצרים אשר התנדב מהונו למען זכות הרבים לפרוע הוצאת ההדפסה". ראש הישיבה שלו, אפשר שהוא ר' יצחק די-מולינה¹⁵.

תופעה זאת של מחלוקות וריבות בין ראשי קהילת מצרים וחכמיה היתה שכיחה, ואת הדבר הקשה הביאו בפני חכמי צפת. ריב דומה נפל במצרים בשנת של"ט בערך, בין "הגביר ושר כה"ר שמואל הכהן" לבין ר' משה בן ר' אברהם בירב, נכדו של ר' יעקב בירב מחדש הסמיכה¹⁶. בין החכמים שחתמו על הפנייה לצפת, היו ר' יעקב תבון ור' בצלאל אשכנזי ואף נזכר שמו של "החכם גם שב גם ישיש בהם הח"ר משה דמוהי נר"ו". המבי"ט מזכיר מנהגם של חכמי מצרים לקבל עליהם סמכותם של חכמי צפת: "וגם כי ידענו כי ת"ל לחלוות התורה קיימת ביניה'... כי הם בקיאים גם בגופי הלכות תקופות וכו'. ועכ"ז גם הם בענותנותם משפילים עצמם וחולקי' לנו כבוד והם רגילים לשאול ממנו כמה שאלות בדיני התורה אשר הם יש ביניה' מחלוקת או שהם מסתפקי' בהם להיותינו בארץ ישראל... ומפני שרפה ידם מליגזור עליהם, אנחנו סומכים את ידם וגוזרים על שתי הכתות הנו' שיבררו ב' חכמים והם יבררו שלישי ביניהם לדון ביניהם ויצא הדין לאמתו"¹⁷. דומה שיש בדבריו רמז לסמכותם של חכמי צפת הנמשכת מכוח היותם סמוכים¹⁸.

עתה יכולים אני לפרש את דברי האגרת. כנראה בעקבות מכתב של הרדב"ז וחכמי צפת נכנסו ר' משה דמוהי ור' משה בנימן לתוך השלום, ולכן מבין השיטין נשמעת מדבריו של הכותב התנצלות. הוא איחר לכתוב להרדב"ז כיוון שחשב שבינתיים יצליחו להשכיח שלום בין המחנות. ולא זו בלבד שלא הצליחו בכך אלא המחלוקת רבתה והתפשטה.

המועאלם שלמה היה כנראה בעל תשובה. באגרת נזכרו תיקוני תשובה שעשה במשך שנה, כל יום חמישי היה צם "וגם כי לא נחשד על עבירה אחרת". משיצאה עליו השמועה בא הוא עצמו בפני בית-דין של שלושה והודה בפניהם "והענישוהו כראות עיניהם וקיבל עליו את הדין כפי מה שחייבוהו".

המועאלם נכון היה להתפייס, אלא שר' יעקב בן תיבון לא הודה בתשובה שלו ושמר לו חובת העבירה. יתרה מזאת, הוא העליב את המועאלם במעמד רבים והוסיף לומר שהוא פסול לעדות. ר' משה בנימן כותב שאין הדין עמו. שכן הלכה מפורשת היא שאם לא באו עדים והעידו עליו בבית-דין אלא הוא עצמו הודה, הרי אינו פסול לעדות. על אחת כמה וכמה שכבר נעשה בעל תשובה. סבור היה ר' משה בנימן לשלוח להרדב"ז תשובה מפורטת

ככור וכנראה נטל פי שנים וכשגדל ר' דוד עראמה תבע אותו לדין ורצה לכתב את נכסיו שבמצרים. המבי"ט פסק שלא יכול, אלא עליו לבוא לצפת ולדון בפני בית-הדין כאן (ח"ב, דף יז, ד).
15 המבי"ט כותב עליו בשנת שכ"ו בערך "רב זקן ויושב בישיבה" (חלק ב, סי' יז, דף י, ג). ואין מכאן הכרע. ברם, בתשובתו של מרן בענין זה, הוא מתפלא עליו, ד"הוה ליה לקנאת נגד שום אדם שעובר עבירה אבל מאחר שעד היום לא נשמע שקנא על שום דבר עבירה... " (שו"ת מרן, דיני גישואין סי' יד, שאלוניקי שני"ח, דף סב, ד). כלום רומז הוא למעשה תלמידי שנידו את נ' תיבון? והדברים מסתייעים מן ההמשך "וגם תלמידי החכם המנדה אסור להם להבדל".

16 שם, סי' רט, דף קפט, ד. 17 שם, סי' רז, דף קפה, ד.
18 מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 252.

מ א י ר ב נ י ה ו

על הענין וביקש ממנו שבכוח סמכותו יפסוק את הדין וישכך את המחלוקת. עד כאן מגיעות ידיעותינו.

אימתי פרצה המחלוקת? ספק גדול הוא אם בין השנים שי"ג—שט"ו. תשובות המבי"ט בחלק זה סדורות בסדר כתיבתן¹⁹. אגרת זאת של חכמי צפת, תשובות שלפניה ושלאחריה הן משנת שכ"א—שכ"ב, ואף היא נכתבה, איפוא, בזמן זה. אם נאמר שהידיעה שקדמה להרדב"ז לא באה מאגרותיהם של חכמי מצרים, יצא לנו שהרדב"ז נמצא במצרים בשעה שהתחילה המחלוקת והיא נמשכה גם אחרי שעלה לירושלים. ולפי דרכנו למדנו שהתאריכים המקובלים על שנות חייו של הרדב"ז אין להם על מי להשען.

[כשעלה ה' דימיטרובסקי לירושלים בחודש תמוז תשכ"ב וראה דברי אלה, הביא לכך ראייה. וזה לשונו: בשו"ת אבקת רוכל סי' קיג נמצאת שאלה מדמשק בענין מחלוקת בין קהילות הספרדים לבין אחת ממשפחות המוסתערבים על זכות קבורה בבית הקברות של הספרדים, שמכרו ממוני הקהילות הנ"ל לאבי אותה משפחה. שטר המכר נעשה לפי האמור בשאלה בשנת אש"ה ליצירה. בסי' קטו שם כותב הר"י נ' ציאח: "וזה כי בהיותי בשנה הזאת בירושלם תוב"ב נשאלתי עם רץ על ענין חדוש הוא אשר אירע פה דמשק". בסוף תשובתו כותב החכם הנ"ל "והחכם השלם הרב כמוה"ר דוד נ' זמרא נר"ו הראיתיה לו והסכים לדברי וחתם בה... ואחריו כתב החכם השלם כה"ר דוד ורוק²⁰... ואחריו כתב החכם השלם כה"ר זכריהו זעכשיל חמיו של הרב הגדול כמוה"ר יוסף קארו". מדברי הר"י נ' ציאח ברור שהרדב"ז חתם על פסקו בירושלים. אלא שעדיין עלינו להראות שישב שם אותה שעה בקביעות וכן יש למצוא את השנה. והנה בשו"ת אבקת רוכל שבכתב"יד שנת כתיבת שטר המכר אינה אש"ה אלא גש"ה²¹. תאריך זה מתאשר גם מתשובתו של המבי"ט, ח"ב, סי' כח, שגם הוא נשאל על אותו ענין, ומתשובתו אנו למדים גם על השנה. המבי"ט כותב "ועכשו אחר עשרים שנה משנת גש"ה עד השכ"ג רוצים ק"ק ספרדים למנוע לאנשי המשפח' הנז' שלא יקברו עוד שם". השאלה נתעוררה, איפוא, בשנת שכ"ג, הר"י נ' ציאח נשאל מיד לאחר מכן על-ידי רץ מיוחד על דעתו. יש, איפוא, לשער שהשאלה הגיעה לירושלים מיד בסמוך. בתשובתו אומר המבי"ט "וראיתי תשובות חכמי ירושלם תוב"ב אשר פסקו וזיכו את בני הזקן". אלה הן בלי ספק שלוש התשובות הנז', ואמנם מתשובת הרדב"ז מביא המבי"ט בתשובתו קטע שלם. בשנת שכ"ג היה, איפוא, עדיין הרדב"ז תושב קבע בירושלים²²].

19 ר' הע' 2.

20 בכ"י של שו"ת אבקת רוכל שכנגזי בית המדרש לרבנים כתוב לנכון ורוק. ועיין מאמרו של דימיטרובסקי בקובץ זה, עמ' פז.

21 עיין שם, עמ' ק"ח.

22 [כך יוצא גם מתשובתו השניה של הר"י נ' ציאח, באבקת רוכל סי' קיו: "ועל ידי מאצלכם הסכים החכם השלם... כמוה"ר משה מטרנאני" (היינו בתשובה הנ"ל והוא מביא ממנה הבאות אחרות). בכתב"היד הלשון "ועל ידם (כלומר, על יד חכמי ירושלם) מאצלכם (כלומר מאצל חכמי צפת) הסכים...". עיין עוד תולדות חכמי ירושלם, חלק א, עמ' 100, הע' 2. ובמאמר הנ"ל, עמ' צ. — דימיטרובסקי.]

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

דור דור ומתפלליו, דור דור ותפלותיו. ואין זו השתפכות הנפש ביצירה מקורית בלבד הראוייה להיקרא תפילתו של דור. כל תפילה וכל תחינה, כל ברכה וכל הודייה אשר היתה לכל האדם לכל עם ישראל, נתגלגלה בגלגוליה על-פי מזלה שלה: נוסדה ונשכחה, חזרה וניעורה, בטלה במקום זה ונתקבלה במקום אחר, הכל לפי מקורה העליון ולפי שורשה בנשמת האומה. גדולים שבין משיבי קנאה ומזכירי אהבה ומסדרי דעות יש שגם הגדילו במידת האקלקטיות. דורות שהתעצמו בתפילתם לא הצטיינו בהכרח במקוריות יצירתם. מי לנו גדול בתפילה בדורות האחרונים מהרב חיד"א, וכגודל תפילתו כך לקטנותו הסגנונית והתוכנית. ומהרב חיד"א מובילה דרך ישרה לס' חמדת ימים ולתפילותיו, ומס' חמדת ימים לתפילותיהם של מקובלי צפת.

ברם, כשם שתקופת צפת אינה מקשה אחת, כך גם תפילותיה שונות ומשונות. לא הרי תפילתם של ראשונים כהרי תפילת האחרונים. האחרונים מרבים בכוונות מפורשות ותפילותיהם מלאות רמיזות לתורות הסוד שלהם, מה שאין כן אצל הראשונים. מפליאה במיוחד העובדה ששיטות הקבלה ההולכות ומתגבשות כמעט שאינן משתקפות בתפילותיהם. החידוש שבלהט ושבהתכוונות מסתתר מאחורי הבעה קונבנציונאלית שרובה חיקוי של דפוסיים מקובלים. הוצא כמה פיוטים על סדר הספירות וכיוצא בהם, ותמצא שרוב הבקשות והתשבחות שייכות מבחינת הצורה, ואף הענין, למסורת ספרותית לא-קבלית. תפילות שלא על דרך הנגלה, רובן אינן יצירות של בני הדור אלא ליקוטים מתוך אוצר התפילה המיסטית הקדומה, כגון הימנוני ההיכלות, כתבי חסידי אשכנז ותפילות מאגיות עתיקות.

הצורה הספרותית ההולמת את ההתעוררות החדשה לתפילה נמצאה ב"תיקון" הדיבוצי-יונאלי. המתפלל (או הרוצה לזכות את הרבים בהרגלי תפילה) עורך ומסדר את סדר המערכה הנראה לו: תפילות חדשות ומקוריות, פיוטים קלאסיים — מהם ידועים פחות ומהם ידועים יותר, קטעים מתוך האוספים המקובלים בציבור (כגון המחזור לימים נוראים) או מתוך קובצי תפילות מיוחדים. יש שתפילות לימים מסויימים (כגון וידויים ליוה"כ) נתלשו ממקומן והפכו חלק של דיבוציה יומית או שבועית. כנגדן יש חיבורים שלא היתה להם מלכתחילה זיקה למחזור השנה, שנעשו קבועים למועדים ולזמנים (כגון "תוכחות" שניתנו אחר-כך ענין לעשרת ימי תשובה)¹.

בין המקובלים שבדור הראשון אחרי גירוש ספרד היה ר' שלמה הלוי ך' אלקבץ אחד הפעילים ביותר. על אישיותו הכאריסמטית, על כוחו לעורר לבבות ולהביא לידי תסיסות מיסטיות, ועל דרכו לחדש מנהגי חסידות ותיקונים ליטורגיים כבר דנתי במקום אחר². לא ייפלא איפוא אם נמצא שגם הוא תיקן, היינו חיבר ליקט וערך, תיקון תפילה. ואמנם

1 תהליך זה תחילתו בתקופה קדומה ("תקיעתא דבי רב", ה"וידוי דרב המנוא ווטא ביומא דכפורי" שרבא נהג לאומרו "בתר צלותיה", וכיו"ב). עיין ברכות טז, ב — יז, א.
2 Joseph Karo, אוכספורד, 1962, עמ' 51, 99 ואילך, 104, 108 ואילך.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

נזכרה "תפילה על המזונות" שתיקן מהר"ש אלקבץ "לאומרה בכל יום" בס' ראשית חכמה של בן דורו ר' אליהו דייודאש, תלמיד הרמ"ק³. בין החיבורים הרבים של הר"ש אלקבץ שאבדו נזכר גם ס' לחם שלמה "על תיקוני הסעודה", וכן נמצאו ממנו תפילות "לומר על קברי הצדיקים"⁴, ואולי כללו גם תפילות שבאוסף שלנו. נתגלגלה זכות על-ידי זכאי ותיקון תפילה כזה בשלימותו מצא מר מאיר בניהו בין כתבי-היד שבאוסף גינצבורג במוסקבה, כ"י 694, ותצלמו במכון בן-צבי (מס' 66)⁵. למעשה השם "תפילה על המזונות" אינו הולם אלא את התפילה הראשונה שבו, ואמנם תפילה זאת נמצאת לעצמה בקובץ אחר⁶. אוסף התפילות שבכה"י שלפנינו כולל נוסף על הבקשות גם וידויים, תוכחות, דברי שבח הן על דרך ההימנון הן על דרך המדיטאציה (לפי הדוגמה של "כתר מלכות"), תפילות מאגיות, הן ושכמותן. הבקשות תוכנן רב-גוני כצרכיו של אדם: תפילה למזונות, לחן וחסד, להכנת הלב, לסייעתא דשמיא במלחמה נגד היצר הרע ועוד כהנה וכהנה. אף מקורות הקובץ הם מרובים ורבי-גוניים ואציין אותם על-ידי כל קטע לחוד, כאשר תשיג ידי. כה"י כולל 141 דפים כתובים בידי סופר הדיוט בכתב מצרי קריא וברור. שם הסופר נמצא בקולופון (141ב): "הינם (?) 22 אלול שנת 5522 לואקאבי (?) די איסק רביר הצעיר דניאל ג'לימ דילמה". ליד התאריך העברי ניתן גם תאריך ערבי "ספר 1176", התואם את שנת תקכ"ב. טעויות סופר אינן נדירות, ובמקום שהטעות גלוייה לא חששתי לנוסח אלא תיקנתי את הטכסט וצינתי את התיקון בהערות. לפני תיקון התפילות שהוא עיקר כה"י, ולאחריו באות תפילות בערבית בשבח הקב"ה (144ב — 146ב) ולא העתקתי אותן. להלן ניתן תיאור אנאליטי של תוכן כה"י והטכסט. קטעים שיש בהם משום חידוש או ענין מיוחד מובאים בשלימותם. במקום שהמחבר העתיק תפילות ופיוטים הידועים ממקום אחר הסתפקתי בציון המקור ובמראה מקומות. ההערות לתפילה הראשונה, שהר"ש אלקבץ חיברה, מפורטות. בשאר התפילות העירותי על ההכרחי בלבד.

תוכן כתב-היד

לשון השער (א2) מעוררת שאלה. המחבר כותב: "אני שלמה אלקבץ בכמהר"ר משה הלוי זצוק"ל תיקנתי את התפילה הזאת לשבעת ימים מיום השבת ליום השישי". אין שום סיבה להטיל ספק בייחוס ה"תיקון" הזה להר"ש אלקבץ. ברם, חלק השבת (כרביעתו של כה"י), אינו עולה בקנה אחד עם מה שקבעו ההלכה והמסורת לגבי תפילה ביום זה שבו צעקה

3 ראשית חכמה, ויניציאה שלי"ט, דף צט, ב.

4 גירונדי, תולדות גדולי ישראל באיטליה, טריאסטי 1853, עמ' 320. ור' להלן הע' 33.

5 תודתי נתונה למר מ' בניהו שהעמיד את הצילום לרשותי ושלא חסך ממני את זמנו ואת חוכמתו כדי לסייעני בעיבוד הטכסט ובניתוחו. כמו כן יעמדו על הברכה חבריי ד"ר ח"ה בן-ששון, ד"ר א' מירסקי ופרופ' ח' שירמן שהניאוני בעצה ותושיה.

6 כ"י בניהו, ועיין להלן עמ' קמד. מעל לעמ' 3א ו-4א של כה"י כתוב בכתיבה אחרת "מאיר נועם", בידי מי שכתב גם את תוכן הספר בשער. וכנראה אין זה השם המקורי של התיקון שקבע המחבר.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ

אסורה, גם אין מפילים בו תחינה ואין מתאבלים על החורבן. בסוף חלוקת יום א באה התוכחה לר' בחיי ׳ן פקודה ("נפשי עוז תדרכי") וכן ה"בקשה" הידועה שלו. אולם רק הסעיפים הראשונים של ה"בקשה" כלולים עם תפילת יום א; ההמשך פותח התפילה ליום שני. החלוקה נראית מלאכותית מאד ומתעורר ספק, שמא אינה מקורית. גם בעל ס' ראשית חכמה כנראה לא ידע על סדר תפילות לכל ימות השבוע, שכן הוא מצטט מתוך ה"תפילה על המזונות... לאומרה בכל יום שתיקן מהר"ר שלמה אלקבץ הלוי נר"ו, והיא היא התפילה הראשונה המיוחסת ליום השבת בקובץ שלפנינו. מסתבר שאלקבץ חיבר תפילות על המזונות ועל צרכים אחרים כשם שחיבר פיוטים. בתקופה מאוחרת סידר תיקון תפילות שבו כלל בקשות ופיוטים משלו ומשל קדמונים. אחר-כך הוא (או אחר ?) חילק את תיקון התפילות לשבעת ימי השבוע. ועדיין הדברים צריכים לפנים.

תפילה על הפרנסה ועל הגאולה

א. תפילה זו, המופיעה בכ"י כחטיבה אחת (ב2 — 14א), מורכבת משתי תפילות. הראשונה (ב2 — 5ב) היא התפילה על המזונות שכבר נזכרה; כמה שורות מתוכה מובאות בס' ראשית חכמה והיא גם נמצאה בשלימותה, בשינוי-נוסחא, בכ"י בניהו. ההמשך (א6 — 14א) הוא תפילה לגאולה וישועה והיא ללא ספק אחת התפילות היפות והמעניינות ביותר בקובץ זה. לכאורה אין לפנינו אלא קינה על צרות ישראל ועל חורבן הארץ, וידוי על העוונות שגרמו לחורבן ולגלות, ותפילה לסליחה וכפרה וישועה. ברם, אין המקונן מסתפק בוידוי, הוא גם מלמד זכות על ישראל. מצירוף זה של קיטרוג וסניגוריה, של סיפור גנות החטא והצרות יחד עם שבח הגדולה הרוחנית, נארגת מסכת הדראמה של תולדות ישראל. התפילה היא מעין סקירה היסטורית, על דרך התפילה המדיטטיבית, החל מאבות האומה וכלה בשיא האימים של גירוש ספרד ופורטוגאל. התיאור רצוף "היסטוריוסופיה" ההולמת יפה את הלך-הרוחות בחוגים שונים של גולי ספרד ושל מקובלי תורכיה וארץ-ישראל: הדגשת מעמדו וייעודו המיוחד של ישראל, תפיסה קיצונית של אחריותו ההיסטורית של הפרט לגבי הכלל ("ואותר אני לבדי בזמת אולת חטאתי... אין נפשך אל העם הזה מפני רוע מעללי"; האנאלוגיה עם עכן בן זרח; אסון הדור "מידי היתה זאת להם" וכו', עמ' 7א — 7ב), והערכה מאד מאופקת למשמעות המשיחית של מאורעות התקופה.⁷

התפילה פותחת בהזכרת צרות ישראל, ומכאן עוברת לצידיק הדין ולוידוי על עוונות הפרט. על אף תודעת חטאו, חייב כל יחיד ויחיד לאחוז במידתו של משה ולהתפלל על הדור, ולשאת למרום עיניו כשם שעשה גדעון בתקופת ייאוש כאשר "נשבה עדר ה'", שכן ה' מתאוה לשמוע סניגוריה על ישראל ו"אתה חפצת במוכירי תהלות בניך ומעשיהם הטובים".

7 גם מקובלים שחיו במה שנחשב בדרך כלל ל"מתח משיחיאסכאטולוגי", היו לפעמים רחוקים ממשיחיות מידית. עיין בספרי (הנו' בהע' 2), עמ' 128, 282, וכן בדברי ח"ה בן-ששון, גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד, ספר-יובל ליצחק בער, תשכ"א, עמ' 222.

רפאל צבי יהודה ורב לובבסקי

אחרי פתיחה זו באה הסקירה ההיסטורית שכל חלק מחלקיה פותח במילה "זכור": אברהם, שפירסם אלהותו של הקב"ה — "זרח בחושך אור לכל בני העולם"; יצחק שפשט את צווארו לשחיטה; יעקב, הלוחם לבחירת ישראל, שמסר את נפשו על הצלת הייעוד ההיסטורי האלהי מידי עשיו הרשע; נאמנות ישראל בגלות מצרים שלא שינו את שמם ואת לשונם; מסירותם של משה ואהרן, ואהבת הנעורים של דור המדבר. דבקתו של ישראל באלהיו באה לידי גילוי עילאי בהר סיני, אחרי שאומות העולם סירבו לקבל את התורה. אמנם דחייה זו של מתנת אלהים "מאת ה' צבאות יצאה, ואתה הסיבות את לבם אחורנית". אף-על-פי-כן אין תפיסה "קלוויניסטית" זו גורעת מאשמת הגויים ומזכותם של ישראל. גם בתקופת השופטים והמלכים רואה המחבר את זכותם של ישראל ותולה את חטא העם במנהיגיו: "ואם הרבו לחטוא לא להם האשם כי השופט או המלך אשר הקימות עליהם תעו ויתעו כבזביהם" (10א). מתקופת בית שני בולטת בעיקר נאמנותם ומסירות-נפשם של החסידים בימי חשמונאי, אלה הם "תופשי התורה ועוסקים בה במצור ובמצוק, נרדפים ונענים לפני אוביהם ובאו במערות צורים ובנקיקי הסלעים... ומהם הערו למות נפשם לתת כבוד לשמך" (10א). אחרי החסידים באו חכמים ותלמידיהם העוסקים בתורה בעירום ובחוסר כל. בכל גלותו המרה והארוכה לא שינה עם ישראל את טעמו. שלא כאומות העולם קיבל על עצמו דין שמים וברך על הרעה כשם שברך על הטובה.

ייסורי הגלות והסתרת פני השכינה הגיעו לידי שיא של אימה וחשיכה בגזירות ספרד ופורטוגאל. משעובר המחבר למאורעות הקרובים ללבו וללב בני דורו, התיאור נעשה מפורט ורגיש יותר. אף-על-פי שהר"ש אלקבץ נולד אחרי הגירוש⁸, בודאי שמע סיפורים רבים מעידי המאורעות, מפיהם ולא רק מפי כתבם. ראוייה תפילתו להיחשב כמקור היסטורי נכבד על-ידי התעודות הספרותיות האחרות שנשתיירו, כגון שתי הקינות על הגירוש⁹.

"גם כל חולי וכל מכה אשר לא כתוב בתורת משה עבדך הבאת עליהם" (10ב). משפט זה מהווה מעין מעבר ופתיחה לתיאור השמד הגדול, שכן דברי התוכחה (דברים כה, סא) נחשבו בעיני המגורשים כנבואה שנתקיימה בהם דווקא. כך פירש את הכתוב דון יצחק אברבנאל ופירושו נתקבל על-ידי פרשנים, דרשנים וכותבי דברי הימים¹⁰. גם הפסוק המובא סמוך לו בתפילתנו (עובדיה כ) נתפרש פירוש אקטואלי. דברי הנביא על ה"גלות החל הזה לבני ישראל אשר בצרפת וגלות ירושלים אשר בספרד", שימשו תמיד "יתד לתלות בו תיאור התפוצות"¹¹, אולם כעת נכנסו תולדות בני ישראל אשר בספרד לשלב

8 רחוק לשער שיצא מספרד בהיותו ילד קטן, כמורו וידידו הר"י קארו, כי אז אנו חייבים להניח שהאריך ימים הרבה, וחי כתשעים שנה. בעל "ראשית חכמה" שכתב את ההקדמה לספרו בשנת של"ה, מזכיר את הר"ש אלקבץ בכל מקום בברכת החיים דקא. ויש לזכור שאחותו נישאה להרמ"ק שנולד בשנת רפ"ב בערך.

9 האחת נתפרסמה על-ידי א' פריימאן, ס' הזכרון לר' צ"פ חיות, וינא תרצ"ג, עמ' רלו — רמז: השניה על-ידי ח"ה בן-ששון, תרבי"ק, כרך לא, תשכ"ב, עמ' 59—71.

10 כגון שלמה נ' וירגא, שבט יהודה, פרק נ.

11 בן-ששון, במאמרו הנ"ל בספר בער, עמ' 226.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

חדש¹²: "הורישם הגוים הקמים¹³ ויגרשום... ויאכלו את ישראל בכל פה לאמר לכו עבדו את אלהי הארץ אשר אתם בקרבם".

תיאור זוועות האונס ואכזריות הגויים, אם כי יש בו הרבה מן המליצה השאובה מפסוקים כגון מלכים ב יח. ב וכו', הרי בעיקרו משקף מעשים שהיו בספרד ויותר מזה בפורטוגאל ששם נהגו הנוצרים ביהודים "כקצבים ממש"¹⁴. התפילה מעלה את זכרון חטיפת הבנים והולכתם לשמד ולשבי ("בני ציון היקרים שבו וישליכום אל מעונות אריות אל הררי נמרים בארץ... לא עבר בה איש" — רמז ברור לסיפור הידוע על הגליית ילדים וילדות אנוסים לאי שומם)¹⁵, אינוס הבנים להמיר דתם ומכירת הבנות לזנות ("כל חילם וכל טפם ואת נשיהם שבו ויבוזו בנותיהם ובניהם נתונים לעם אחר", עמ' 11א), אימות ההפלגה ביס, החרב והרעב ("וכמה מהם באו בלב ים ושכולת שטפתם וכמה מהם נעו ונדו מים עד ים... וכמה מהם היי חללי חרב ותתעלפנה הבחורות היפות והבחורים בצמא") ומיתת הילדים מתלאות הדרך ("ידי נשים רחמניות כרו לפניהם שוחה ויעזובם במקום תנים"). אלקבץ נמנה עם מקרבי האנוסים, ומגלה בגורלם פנים של נאמנות דווקא ולא פנים של בגידה¹⁶ ("ואם יש בהם אשר המירו את כבודם ביום מר ויפרשו כפיהם לאל זר, אתה לבדך ידעת את לב בני האדם וידעת... מכאוב לבבו על זאת ולפניך ישפוך שיחו"). היו גם מקדשי השם¹⁷ "וכמה היו משרפות אש על קדושת שמך וכמה בחרו מחנק לנפשם ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לבלתי חלל את שם כבודך". ורבים מבין אלה שהתנצרו ולא מסרו את עצמם למיתתה היו משתדלים לברוח ממלכות הרשעה "ואשר העבירו עליו המים הזדונים... אך אם יום או יומיים יעמוד מפניהם ברוח יברח עשה יעשה לו כנפים... ירחיק נדוד לשם כבודך". פרט מענין שלא נזכר במפורש במקורות הכרוניסטיים ובספרות הפרשנות והדרוש הוא ענין פירוד משפחות מחמת חילוקי דעות בשאלת קבלת האונס¹⁸ או בחירת הגירוש. הדבר נזכר אמנם בספרות ההלכה¹⁹, אולם שם מדובר בעיקר על נשים (ולא על

- 12 ועיין בדברי דון יצחק אברבנאל, המפרש את הפסוק על הגאולה שתבוא אחרי גירוש ספרד. משמע ישועה, אופנבך תקכ"ז, דף יח, ב.
- 13 האם יש כאן רמז לאיחוד שתי הממלכות, שהיה סיבת הגירוש?
- 14 כדברי המקובל ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, בפירושו לנבואת הילד, שפורסמו ע"י ג' שלום, קרית ספר, שנה ב, תרפ"ו, עמ' 137.
- 15 ראה בפירושו של אברבנאל לפ' וארא ז, כו; ב"צרו המור" לר' אברהם סבע, פ' בחוקתי ופ' כי תבוא (על הפסוק "בניך ובנותיך נתונים לעם אחר"); בשבט יהודה לשלמה ן' וירגא, פרק נח ועוד.
- 16 לכל השאלה ראה עכשיו בן-ששון, דור גולי ספרד על עצמו, ציון, שנה כו, תשכ"א, עמ' 34—43. השחה גם דברי ר' אברהם סבע ב"צרו המור" (פ' בחוקתי); "ונתחברו יותר ממ' אנוסים צדיקים מהאנוסים שהמירו דתם בעל כרחם".
- 17 היינו לא רק אנוסים שנתפסו על ידי החקירה, אלא יהודים שעמדו באמונתם על אף כל האיומים והעינויים כגון ר' שמעון מימי ומשפחתו "שקדשו שם שמים בפרהסיא ומסרו עצמם על קדוש השם". ר' אברהם סבע, צרו המור, פ' בחוקתי.
- 18 Die Juden im christlichen Spanien, I) בער יצחק בער 441 מסוף המאה הי"ד אצל H. J. Zimmels, Die Marranen in der rabbinischen Literatur, 1932 עמ' 694—696).
- 19 עיין ש' אסף, אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות, באהלי יעקב, תש"ג, עמ' 145—180 (על פירוד משפחות כשהצד האחד נמלט מן השמד שם, עמ' 157 ו' H. J. Zimmels, Die Marranen in der rabbinischen Literatur, 1932 עמ' 53.

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

גברים) שברחו מן השמר. אין להביא הוכחה נוספת לחסידותם היתרה של הנשים²⁰ מדיוני הלכה אלה, שכן האנשים שנמלטו מספרד יכלו בנקל לשאת אשה על אשתם, בעוד שהנשים עוגנו על-ידי בעליהם האנוסים או שזוקקו ליבם אנוס, ובבעייתן של אלו עסקו הפוסקים. התפילה שלנו מספרת על נשים שעזבו את בעליהן ובניהן והצטרפו לגולים: "האשה הרכה והענוגה... תתנגענה רגליה בסעיפי הסלעים ותרע עינה באיש חיקה ובבנה ובבתה ותעזבם למען בא לבקש את ה'". היו גם מקרים ש"האיש הרך והענוג מאד תרע עיניו באחיו ובאשת חיקו וביתר בניו אשר הותיר שמה, וידאה כאשר ידאה הנשר להחיות את נפשו והיתה לו נפשו לשלל". אך כל הצרות והתלאות לא היה בהן כדי לערער את מעמד התורה ולומדיה. "אין מלה בלשוני לספר כל הקורות את בניך ואת התלאה אשר מצאתם מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר", ובכל זאת גם במקומות מושבותיהם החדשים צמחו מרכזי תורה ו"החזיקו את תורתך ולא עזבוה... זלים זהב מכיס לרומם אותה ולכוננה ולסעדה"²¹.

אחת מתוצאות הגירוש היתה תנועת העלייה לארץ-ישראל — אותה תנועה שהר"ש אלקבץ היה אחד מתמעמלניה הראשיים²². לא היו אלה פליטי-אונס ערומים ומחוסרי-כל שבקישו לעלות לארץ-ישראל, אלא מגורשים ובני מגורשים שמעמדם התבסס יפה במקום מגוריהם החדש. "ועתה נדבה רוחם לעלות אל הר ציון הר ה' לרצות אבניו ולכונן עפר רגבי חרבותיו כלם נקבצים באים לך, שמו נפשם בכפם נותנים בים דרך מנשרים קלו מאריות גברו לעלות ולהשתחוות לפניך על הארץ הזאת ויעזבו את כל רכושם ובית תענוגיהם, כסף לא יחשובו וזהב לא יחפצו בו לבא אל הארץ". העולים לא השתעשעו בתקות-שוא, לבוא אל המנוחה ואל הנחלה בארץ חפצם. לא נעלם מהם יחס האוכלוסיה והפקידות המקומית אליהם: "והארץ הנה היא עזובה חרבה ושממה לפניהם ויושביה הגוים המושלים בה כי כן רעים וחטאים, ובכל יום ויום עבדיך מוכים", ואף-על-פי-כן "עבדיך עולים אליה". הם מרגישים עצמם "עבדים" לאדמה הזאת (א13), מצפים לישועה ולנחמה ולבואם של אחיהם האנוסים אשר בשבי אדום, "כל בני הגולה אשר בארץ אויביהם אשר נשבו שם והנה שבים ומתחננים לפניך בארץ שוביהם... תהינה אזניך קשובות לשמוע אליהם... והעלם הנה גאולים". ואם חטאו ועוונו של המתפלל מעכבים, הנה הוא שב ומתוודה ומפיל תחינה שייסורי הדור ייחשבו ככופר לכשעיו, וכפרה מביאה לידי גאולה.

ב. מרגניתא דבי רב²³. מדרש אפוקריפי זה של דברי כבושין ניתן בכה"י שלפנינו ללא כותרת (א14—א16), אולם הטכסט זהה עם זה המובא בשם "מרגניתא דר' מאיר" בס' ראשית חכמה (שער היראה, פרק יב) ובשם "מרגניתא דבי רב" בס' אור קדמון (ויניציאה תס"ג) ושוב בס' שבט מוסר לר' אליהו הכהן (קושטא תע"ח). מדרש זה היה

²⁰ ראה במאמרו הנ"ל של אסף.

²¹ דונה גראסיה מנדס היתה בודאי הדגולה והמפורסמת ביותר, אך לא היחידה שהחזיקה בידי לומדי התורה ובנתה בתי כנסיות וכיו"ב (ראה דברי המבוא של הר"י ך' לב לתשובותיו, וכן בשו"ת מהרשד"ם, חלק יו"ד, שאלה צו "על בית כנסת שבנתה הגברת מרת גראשייה נשיא").

²² ראה בספרי הנז' בהע' 2, עמ' 100, 110.

²³ ראה ילינק, בית המדרש, חדר שני, עמ' 120—122.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

מקובל מאד על בעלי המוסר והסוד של הדור. הבאתו בס' ראשית חכמה וכן ב"מילי דשמיא" בכתב-ידו של ר' אלעזר אזכרי²⁴ בעל ס' חרדים, מעידה על כך; גם הר' יוסף קארו נהג לקרוא את המרגניתא בכל יום²⁵.

ג. תפילה לר' יהודה אלחריזי. התפילה (א16 — א20) פותחת במילים "אנא אדון עולם ובורא הברואים כולם", ולקוחה מס' תחמוני השער הי"ד ("בסדר תפילה יקרה, לא ישקול כסף מחירה"). גם תפילה זו היתה, כנראה, מקובלת מאד על אנשי צפת והיא מובאת בכ"י "מילי דשמיא" הנ"ל לר"א אזכרי.

ד. "כתר מלכות" להר"ש אלקבץ (?). תפילה זו (א20 — א31) אין לה כותרת, אולם השם "כתר מלכות" שנתייחד לחיבורים מסוג זה על-פי יצירת המופת של הרשב"ג נאה גם לה. פיוטו של הרשב"ג שימש, כידוע, דוגמה ומופת לפייטנים אחריו²⁶ והשפעתו ניכרת גם בתפילות שאינן עשויות במתכונת "כתר מלכות" שלם²⁷. אולם גם הרשב"ג לא המציא את תבניתה של תפילת "כתר מלכות" יש מאין, ולפניו היו דוגמאות משל פייטנים קדומים יותר שקבעו דפוס ומתכונת²⁸. מתכונת יסודית זו ניכרת גם בתפילות שאין השם "כתר מלכות" נקרא עליהן, כגון בבקשה לר' בחיי ן' פקודה "ה' שפתי תפתח... ולשוני תצחצח"²⁹. המתכונת כוללת שבח האל בלשון נוכח ובדרך התפילה המדיטטיבית המביעה את הדעות הקוסמולוגיות, האנתרופולוגיות והתיאולוגיות של המחבר; מעבר מתהלת גדולתו של הבורא להתבוננות בשפלותו של האדם; וידוי על חטאו ופשעו; תחינה לסייעתא דשמיא במאבק עם היצר האכזרי; בקשה לסליחה וכפרה — ולפעמים גם לגאולה ולבנין בית המקדש. בעוד שרישומי הפילוסופיה מפורשים ובולטים בפיוטים הקדומים, הרי הדי הקבלה סתומים ועקיפים בפיוט שלפנינו³⁰. לעומת זה גלויים לעין ההשאלות מהרשב"ג ואין צורך להעיר עליהן במיוחד. "כתר מלכות" שלפנינו כתוב בלשון "אתה" (אתה אחד, אתה ברוך וכו') ולא בלשון "מי", ויש שהשבח בא על דרך האלף בית.

ה. "ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו. נפשי עוז תדרכי וחין לפני ערכי" (א31 — א33), היא התוכחה הידועה לר' בחיי ן' פקודה.

ו. בקשה לר' בחיי ן' פקודה (א33 — א44). התפלה באה ללא שום הפסק וללא כותרת. הטכסט זהה עם הנדפס באוצר התפלות, דף כב—כו.

24 ראה מאמרו של מ' בניהו בקובץ הבא של ספונות.

25 ראה בספרי הנ"ל בהע' 2, עמ' 277.

26 כגון ר' שלמה שרביש הוהב, הרדב"ז ועוד. "כתר מלכות" של הרדב"ז מופיע בכה"י שלפנינו בתיקון התפילה ליום ג, וראה להלן סי' י. לענין זיקתו של "כתר מלכות" של הרשב"ג ליצירות קדומות ומאוחרות, ראה דברי י' רצהבי ב"אורלוגין", שנה יב, 1956, עמ' 160—178.

27 כגון אלחריזי. ראה גם במאמרו הנ"ל של רצהבי.

28 כגון "תפלת השחר" לר' סעדיה גאון (אוצר התפלות מו—מח) ועוד.

29 להלן, סי' כז. ראוי לציין שכה"י שלנו מכיל הרבה דברים המובאים גם באוספים ובספרים מאוחרים יותר, כגון בס' אור קדמון ובס' שבט מוסר (שהשתמש כבר, כמוכח, בס' אור קדמון). הבאות אלו יכולות ללמדנו על מידת הפופולאריות של תפילות ופיוטים מסויימים.

30 מחוץ למשפט "אתה אחד מיוחד בספירותיך אחדות יחידות", אין רמז טרמינולוגי מפורש לענייני קבלה — שלא כ"כתר מלכות" של הרדב"ז שכולו על דרך הסוד. את הרמיזות הקבליות ציינתי בהערות.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ז. "בקשה ותפלה טובה ונאה כל האומר אותה בכל יום ויום³¹ בכונה לא יהיה (לו) ניוזק" (44ב—54ב). זוהי תפילה מאגית עתיקה. נוסח שונה במקצת של אותה תפילה נמצא בסדר ליום ה' וליום ו' בס' שערי ירושלים. התפילה ליום ששי בס' שערי ירושלים מיוחסת לר' ישמעאל כהן גדול, וכן היא נמצאת גם בליקוטי תפילה אחרים, כגון בסידור שערי רחמים לר' חיים הכהן (שאלוניקי תק"א, דף סד, א): "תפילה נוראה מר' ישמעאל כה"ג", בס' אכתחת בנימין ועוד. מסתבר שהתפילה באה במקורה כהמשך ל"משנה" משיעור קומה "אמר ר' ישמעאל כל מי ששונה הרז הזה וכו'" (סי' יד בכה"י שלנו) ומכאן ייחוסה לר"י כה"ג. התפילה נמצאת גם בכ"י "אוצר כלי חמדה" (אוסף זנה במכון בן-צבי) שנכתב בפירארא, בשנת תנ"ג, ושהיה בידיו של ר' עמנואל חי ריקי. בכ"י זה נרשם בשולי הגליון, ליד התחלת התפילה (דף ג, א): "אמר ר' ישמעאל כל האומר הרז הזה וכו'". ראה גם להלן, סי' יא.

ח. תפילה לעצירת המגפה (47ב—54ב). מורכבת מפסוקים מתוך פרשיות הקרבנות בס' שמות ובס' ויקרא, בצירוף כמה תחינות ובקשות.

ט. תפילה שמחציתה שבח והודייה ומחציתה וידוי (55א—57ב).

י. "תפלה משובחת לרב הגדול כמהר"ר דוד ן' אבי [זמרא] זלה"ה" (58א—68א). הוא "כתר מלכות" של הרדב"ן, נדפס בס' אור קדמון. נוסח מתוקן במחזור "אהלי יעקב" ליוה"כ לר' יעקב יצחקי מדרבנד (ירושלים תר"ע, דף סה, ב—סח, ב).

יא. "תחנה נכונה. ה' אלהי הצבאות יושב הכרובים, נורא בעליונים ושליט בתחתונים" (68ב—70א). אין הפסק בינה לבין כתר מלכות של הרדב"ן, אולם ברור שאינה שייכת לו. היא תפילה מאגית קדומה הדומה מאד לסי' ז, אם כי אינה זהה בכל הפרטים. מחמת הדמיון הרב בין שתי התפילות לא ראיתי צורך להדפיס כאן את הנוסח השני.

יב. תפילה לחן ולחסד (70א—70ב).

יג. תפילה לפרנסה (71א—73א).

יד. מאמר מ"שיעור קומה" ואחריו פסוקים (73א—73ב).

טו. "אלהים בישראל גדול יהודך וכו'" (אבגית"ץ), (73ב—74ב). נוסחאות רבות לתפילה זאת, מהן ארוכות ומהן קצרות. השווה הנוסח הנדפס בסוף הפירוש על ס' יצירה להר"א מגרמייזא³² (פרעמישלא תרכ"ג, דף כב, א). עם זה שבס' שערי ציון (ליורנו תק"ס, דף טו, ב ואילך) ובס' אשמורת הבוקר להר' אהרן ברכיה ממודינא (ויניציאה ת"ח, דף קז, א—קח, א). הפיוטים השונים המסומנים אצל דוידזון במספרים 4—4682 הינם, כנראה, כולם נוסחאות של אותו פיוט. לא ראיתי צורך להדפיס כאן את הנוסח שבכה"י שלפנינו. טז. תפילה (75א—77ב). בסוף התפילה, אשר בה הרמזים לתורות הקבלה שכיחים

31 כותרת זו יכולה לשמש אישור נוסף להשערתנו (לעיל, עמ' 2) שעורך הקובץ סידר לעצמו תיקון תפילות מן הקיים, ואח"כ חילק את הילקוט לימות השבוע.

32 על הידיעה וההתענינות בכתבי חסידי אשכנז אצל מקובלי צפת, ראה מ' בניהו במאמר הנ"ל בהע' 24.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ

וגלויים יותר, באים שני קטעים על־דרך אבגית״ץ ועל־דרך אנקת״ם פסת״ם. הקטעים דומים מאד לתפילות שבס' שערי ציון, דף לה, ב ודף מב, א.

יז. י״ג העיקרים, אני מאמין באמונה שלמה וכו' (78 — 79א).

יח. פיוט הרס״ג ״תתברך אלהי האלהים״ (79א — 81א). הנוסח שבכה״י דומה לזה שבסידור שער השמים (אמשטרדם, דף קכה) ושונה מזה שבס' אמרי נועם (אמשטרדם ש״צ, דף נב—נו).

יט. ע״ב פסוקים להרמב״ן ז״ל (81א — 83א). יש הבדלים בין הנוסחאות השונות של ע״ב פסוקים אלה, אף־על־פי־כן לא ראיתי צורך להדפיס כאן את הנוסח של כה״י.

כ. תפילות להצלחה, לחן וחסד, למוזנות, להפרת עצת אויבים, לכיבוש היצר, לסליחה וכפרה ועוד (83 — 101ב). דומות באופיין לתפילות הידועות מתקופת צפת ואילך וכדוגמתן מובאות בס' שערי ציון ובליקוטים אחרים. יש ביניהן הידועות ממקומות אחרים שבכתבי־יד ודפוס (כגון ספר רויאל, מחזור רומניא). בהערות ציינתי את המקורות שעלה בידי לזהותן. כא. תפילות, פיוטים ובקשות (102א — 114ב). מובאות לפי סדר זה גם במחזור רומניא (ויניציאה רפ״ג) בחלק לעשרת ימי תשובה, דף רפב—רפו. פיוטים ותפילות אלה, ששה עשר במספר, באים גם בכ״י אוכספורד, ועיין דוידזון, אוצר השירה והפיוט, אות א, מס' 354 (כרך א, עמ' 18), ושם כותרת לכל תפילה. כותרות כאלו נמצאות גם בכ״י שלפנינו, בעוד שהן חסרות במחזור רומניא. ה״בקשה״ הראשונה (דוידזון 1), היא הבקשה הידועה לר' יהודה הלוי ״אברך את ה' אשר יעצני״, חסרה במקום זה ובאה בכ״י שלנו, בעמ' 135ב. סדרת התפילות כאן מתחילה, איפוא, במס' 2 של דוידזון (ה״אזהרה״ לריה״ל). כה״י שלנו, בדומה לכ״י אוכספורד, נוקט לשון יחיד בכל מקום, מה שאין כן הנוסח הנדפס במחזור רומניא הנוקט לשון רבים. הן בכ״י אוכספורד הן במחזור רומניא מטבע התפילה הקבוע הוא ״יהי רצון מלפניך״. כנגד זה כה״י שלנו גורס בכל מקום ״יהי רצון ורחמים מלפניך״. כיוון שצירוף זה תדיר באוסף שלנו, גם במקומות שהמקורות המקבילים גורסים ״יהי רצון מלפניך״, יש להניח שידו של עורך חלה כאן, והוא שינה בכל מקום למטבע שהתחבב עליו. הצירוף ״יהי רצון ורחמים״ הוא, כמובן, ידוע גם אם אינו שכיח ביותר. הוא מופיע בתפילה של אחריו (שהיא מס' 3 בסדר התפילות שבכה״י) וכן בתפילה העתיקה שנאמרה על קבר שמואל הנביא (להלן, סי' כג). בסוף סידרת תפילות זו באים פסוקים שונים.

כב. תפילה על הפרנסה (114ב — 116א).

כג. ״תפילה לשמואל הרמתי״ (116ב — 128א). אין הכוונה לתפילה המיוחסת לנביא אלא לתפילה שנאמרת על קבר שמואל. תפילות ופיוטים לכב' שמואל הנביא ידועים ונמצאים בליקוטים שונים. גם התפילה שבכה״י שלפנינו אינה בבחינת חידוש גמור, שכן קטעים מקוטעים מתוכה כבר פירסמו ש' אסף ז״ל (בקובץ ירושלים, שנה א, תש״ח, עמ' עא—עג) ומנחם זולאי ז״ל (תפילות שנאמרו על קברו של שמואל הנביא, שם, שנה ב/ה, תש״ו, עמ' מב—נג). החלק האחרון שבתפילה זו (התפילה ״שתחון על שאריתנו״) נמצא גם בסידור הקראים, בסוף חלק ד, בפרק ״תפילות בירושלים״. הנוסח שבכה״י שלפנינו אינו מקוטע.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

אך העורך השמיט ממנו את כל מה שאינו ענין אלא למערת שמואל בלבד. מסתבר שהתפילה נערכה לשם אמירה על קברי הצדיקים (כגון בצפת)³³ ולא דווקא על קבר הנביא, סמוך לירושלים. התפילה המקורית היא ארוכה בהרבה מהנוסח שבכה"י. נוסח שלם נמצא בכ"י מהמאה הי"ט שבאוסף בניהו, ובס"ד אדון בתפילה זו ואפרסם את הטכסט השלם במקום אחר.

כד. פסוקים (126ב — 129א).

כה. תפילה לפרנסה והצלחה (129א — 131ב).

כו. מ"ב פסוקים ע"ד אנא בכח (132א — 133א).

כז. תפילה (133א — 134ב).

כח. תפילה מאגית (134ב — 135ב), פותחת בתפילת "אנא נורא קדוש תרבה מחילתך (אנקת"ם) וכו'" וממשיכה בשמות.

כט. "תפילה ובקשה לר' יהודה הלוי ז"ל" (135ב — 140ב). היא הבקשה "אברך את ה' אשר יעצני", הפותחת את סידרת התפילות שנוכרה לעיל סי' כא.

ל. פסוקים (140ב — 141א).

[ה ש ע ר]

[א2] בשם ה' אל עולם

ס' התפילות לבקש אדם על מזונותיו *

כתוב בספר הזוהר פרשת בשלח¹ חייב אדם להתפלל על מזונותיו בכל יום ויום ואפילו יש לו מה יאכל². לכן אני שלמה אלקבץ בכמהר"ר משה הלוי זצוק"ל תקנתי את התפילה לשבעת ימים מיום השבת ליום השישי.

י ו ם ש ב ת

[תפילה על המזונות]

[ב2] רבון העולמים³ אדון⁴ האדונים טוב ומטיב לכל⁵ ונתת מהודך עליהם לנצח⁶ ובגבורתך

33 גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 320, מציין "ועוד חתומים באוצרותי תפלות ותחנונות רבות עד"ה (= על דרך הסוד) שתקן [הר"ש אלקבץ] לומר על קברי הצדיקים". ואולי תפילות ותחינות אלו כללו גם את "תפילת שמואל הרמתי" שבקובץ שלגו.

* שורה זו כתובה בכתיבה אחרת. אותה יד הוסיפה גם את הכותרת "מאיר נועם" מעל עמ' 3א ר"4.

- 1 זוהר, ח"ב, סב, א: "כל אינון בני מהימנותא בעאן בכל יומא ויומא לשאלא מזונייהו מקב"ה ולצלאה צלותהון עליה".
- 2 בכה"י מהיא כל.
- 3 כאן מתחילה התפילה על המזונות. הטכסט עפ"י כ"י גינצבורג 694 (= ג). חילופי נוסחאות עפ"י כ"י בניהו (= ב).
- 4 ב אדוני.
- 5 ב ולעמך ישראל.
- 6 ב בתפארתך פארתם ובגבורתך הזרתם (!) ובחסדך נהלתם וכינה וחכמה חננתם ובכתר תורתך הכרתם.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ אל קבץ

אזרתם ובכתר תורתך הכתרתם ובחסדך נהלתם ובינה וחכמה חננתם אשר ממנה ילמדו פלאיך וחכמתך ולכן הוצאתם לחרות מעבדות מצרים⁷ למען יספרו את גדלך⁸ אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך⁹ והאכלתם לחם מן השמים למספר נפשות¹⁰ כדכתיב¹¹ ויאמר ה' אל משה הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתך אם לא וכתיב¹² ויהי בערב ותעל השלו ותכס את המחנה ובבקר היתה שכבת הטל סביב למחנה ותעל שכבת הטל והנה על פני המדבר דק [א3] מחספס דק ככפר על הארץ... ויעשו כן בני ישראל וילקטו המרובה והממעיט¹³ לא החסיר איש לפי אכלו לקטו. וכתיב¹⁴ ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה עד באם אל ארץ נושבת את המן אכלו עד באם אל קצה ארץ כנען. והמה מרו אל ועצבו את רוח קדשך¹⁵ ואתה ברחמיך הרבים חמלת עליהם¹⁶ לנצח הוד והדר עטרתם.

אתה הוא האל הזן והמכלכל¹⁷ לכול בריותיך מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אב[ותי] כי עליך נסמכתי מבטן¹⁸ ושם כלכלתני [ב3] והפכת דם הנדות¹⁹ למזון²⁰ ועל שדי אמי הבטחתני ונתת אותי²¹ לחן ולחסד ולרחמים בעיני אבי ואמי ולבל יקוצו בי²² ואח"כ ברעב זנתני ובשבע כלכלתני ובהיותי על ערש דוי סמכתני מבלי טובה שהקדמתני²³ רק בחסדך הגדול. אתה הוא האל הזן לאליהו שלוחך בנחל כרית²⁴ על ידי העורבים והזמנת לו אשה אלמנה לכלכלו כדכתיב²⁵ ויהיה דבר ה' אליו²⁶ לאמר... ואת הערבים צויתי [א4] לכלכלך שם... אשר דבר (דבר) אליה.

אתה²⁷ הוא האל הזן מקרני ראמים ועד ביצי כנים²⁸ ואין ביד שום מלאך [ב4] ושר יכולת לזון ולפרנס ולכלכל בלתך²⁹ ככתוב³⁰ על יד דוד עבדך עיני כל אליך... לכל חי רצון³¹ וכתיב³² גותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו ומפתח זה³³ הוא בידך לצרף וללבן בני אדם שיבטחו בך וידעו כי מושיע א[ני] בלתך.

אתה הוא ה' אלהי³⁴ הטרפני לחם חוקי ותן לי לחם לאכל ובגד ללבוש שאם אתה לא תרחם עלי מי ירחם עלי כי עליך השלכתי מרחם מבטן אמי אלי אתה³⁵. יאמן נא דברך³⁶

7 ב מצרים. 8 ב ואת ירך החזקה. 9 עפ"י דברים ג, כד. 10 ב נפשותיהם. 11 שמות טז, ד. 12 שם, פסוקים יג—יד. 13 כאן השמיט המעתיק כמה מילים מן הכתוב. 14 שמות טז, לה. 15 עפיה"כ ישעיה סג, י. 16 ב ומנך לא מנעת מפיהם. 17 ב הזן ומפרנס. 18 תהלים עא, ח. 19 ב הנדות ל'. 20 עפ"י בכורות ו, ב, נדה ט, א: "הדם נעקר ונעשה חלב". 21 ב אותם. 22 סדר הרעיונות מיוסד על ס' חובות הלבבות, שער הבחינה, פרק ה, אם כי בשינוי ובקיצור לשון. 23 עפ"י איוב מא, ג. מליצה דומה בכתר מלכות להרשב"ג: "הליצו עליהם מעשים טובים אשר הקדימו". 24 עפ"י לשון הכתוב. ג בנחל ברית, ב מלאך הברית. 25 מלכים א יו, ב—טז. 26 ג אלי. 27 מכאן ועד "כי מושיע אין בלתך" המובאה בס' ראשית חכמה, שער האהבה, פרק ו, ויניציאה של"ט, דף צט, א. ועיין מבואו והע' 3. 28 ע"ד לשון התלמוד עבודה זרה ג, ב. 29 בדפוסים של ס' ראשית חכמה הנוסח השתבש "ולכלכל כלכלתך". בס' אמרי נועם (אמשטרדם ש"צ, דף קב, ב) "ולכלכל כל בלתך". 30 תהילים קמה, טו. ב כדכתיב עיני כל אליך. 31 ב מסמן את ראשי וסופי התיבות כדי להבליט את השמות היוצאים מן הפסוקים ומוסיף: ויכחן ר"ת פא"י יאהדוניה וס"ת חת"ך עוד יכוין חת"ך בחילוף אתבש סא"ל גי' יאהדוניה ויכוין לשם הלי"י שעולה גי' מ"ה. 32 תהילים קלו, כה. 33 עפ"י תענית ב, א. 34 ב לשון רבים: הטרפנו לחם חוקנו וכו', וכן גם להלן. 35 תהילים כב, יא. 36 שם, נה, כג. ב דבריך.

ר פ א ל צ ב י יהודה ורבלובסקי

אשר על ידי חסידך³⁷ השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך לא יתן לעולם מוט לצדיק וכתוב³⁸ מזמור לדוד... [א5] בגיא צלמות... לאורך ימים³⁹.

אנא ה' המצא לי מזונותי בנחת ולא בצער בהיתר ולא באיסור⁴⁰ ואל אטרח בהם יותר מדי כדי שאוכל לעסוק בתורתך ולקיים מצות חוקי רצונך ואל תצרכני לידי מתנות בשר ודם ולא לידי הלואתם אלא לידך המלאה והרחבה העשירה והפתוחה⁴¹.

אנא הבט בעד האשה והבנים אשר חננת⁴² את עבדך ותן לי במה⁴³ שאפרנס⁴⁴ כי עיני ועיניהם תלויות אליך ואנחנו עם קדשך וקראת אותנו צדיקים שנאמר⁴⁵ ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר. יאמן נא דברי⁴⁶ נעים ומירותיך⁴⁷ [ב5] נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם ומה שנאכל יתברך במיעונו כאשר נתברך⁴⁸ במיעי אליהו שלוחך כדכתיב⁴⁹ והוא הלך... עד הר האלהים חורב. ויהיה שולחן אשר עליו נאכל טרף שתתן לנו קרוי מזבח ויכפר על כל⁵⁰ עונותינו⁵¹ ויתקיים בו מקרא שכתוב⁵² וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'⁵³.

[ת פ י ל ה ע ל הג א ו ל ה]

[א6] אנא¹ ה' האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד² לאלף דור שומע אל אביונים ה' ואל אסיריו לא בזה³ כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו

38 תהלים כג. 37 ג חסדיך. 39 ב מוסיף כחנות שיש לכתן במזמור זה. 40 ב בכבוד ולא כביזוי, עפ"י נוסח ספרד של ברכת המזון. 41 לשון ברכת המזון. 42 ב האשה והילדים שנתת. 43 ג במא. הסופר רגיל להחליף ה' בא' ואני תיקנתי בלי להעיר על כך בכל מקרה. 44 ב לזונם ולפרנסם. 45 ישעיה ט, כא. 46 ב דבר. 47 תהלים לו, כה. 48 ב כמו שנתברך. 49 מלכים א יט, ד-ח. 50 ב ל'.

51 הרעיון ששולחנו של אדם דומה למזבח ומכפר עליו נמצא לראשונה בתלמוד (ברכות נה, א) ובעל ראשית חכמה פיתחו בהרחבה בשער הקדושה פרק טו. אולם הן בתלמוד הן בס' ראשית חכמה האוסציאציה קשורה במוטיב של האכלת עניים שהיא היא ההופכת את שולחנו של אדם למזבח ולא האופי ה"סקרמנטאלי" כביכול של שולחן טהור ושל אכילה בקדושה. (השחה גם את דברי הרי"ס יעבץ המובאים בס' ראשית חכמה, שם). הוזהר (ח"ב, דף קנג, ב — קנד, א), ובעקבותיו גם בעל ראשית חכמה, מוסיף לענין האכלת עניים עוד מוטיב שני: דברי תורה מעלים את שולחנו של אדם למדרגת "זה השולחן אשר לפני ה'". כדאי לציין אגב אורחא את העובדה שהוזהר קושר את הדיון בנושא זה לשולחן אשר במקדש. עובדה זו מונעת מבעל הוזהר את אפשרות של זיהוי פשוט את שולחנו של אדם עם המזבח. אפילו הבאת דברי הגמרא (בלשון הוזהר: "שולחן דבר נש קיימא לדכאה ליה לבר נש מכל חובו") אין בה כדי לקיים את הויהוי. מוטיב שלישי הוא הצד האסקטי: על ידי פרישות מתאחת האכילה וע"י מיעוט הנאה על שולחנו, אדם זוכת את יצרו ובוהו הפוך את שולחנו למזבח מכפר (השחה, למשל, דברי המגיד למרן, מגיד משרים, פ' משפטים). תפיסה מיסטית יותר קיצונית נמצאת בס' מסילת ישרים, פרק כו (בביאור מידת הקדושה), אלא שם האיש הקדוש הוא המזבח ולא השולחן. 52 יחזקאל מא, כב. הפסוק משמש יסוד הדרוש הן בגמרא ברכות הן בווהר. 53 כאן מסיימת התפילה על המזונות. בב יש עוד תוספת משפט לסיים התפילה: "אנא זכה לנו ולכל ישראל עמך לאכול פת אשר תוציא מן הארץ בלי עמל ובלו טורח והאכילנו מסעודתו של לויטן והנחילנו עולם שאין בו אכילה ושתייה אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה אכ"ר ונאמר אמך".

1 כאן מתחילה המדיטאציה ההיסטורית המדברת בשבחם של ישראל, מקוננת על ייסוריהם ומתפללת לגאולתם. 2 נחמה ט. לב. 3 תהלים סט, לד.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אל קבץ

ובשועו אליו שמע⁴. שמע נא בקול עבדך אשר לפניך ישפוך שיחו וידבר במר רוחו כי יראה כי אזלת יד ואפס עזוב ועצור⁵ עם בזוי ושסוי⁶ גזוז וחלוב⁷ משל בגוים מנוד ראש בלאמים והם עמך ונחלתך אשר פדית בכחך הגדול ובזרועך הנטויה⁸ ובשצף קצף הסתרת פנים ממנו והיה לאכל שסהו כל עוברי דרך⁹ היה חרפה לשכניו העיר אשר נקרא שמך עליה לשמה לחרפה ולחרב ולקללה את הדבר הזה תרדנה [עיני] דמעה לילה ויומם ואל תדמינה כי שבר גדול נשברה¹⁰ בת עמי¹¹ והעיר... לת¹² קרית משושי [ב6] אבלה נבלה הארץ אומללה נבלה¹³ ושעריה אומללו קדרו לארץ וצוחת ירושלים עלתה¹⁴.

בי אדוני מה אומר אחרי אשר הפך ישראל עורף לפני אויביהם ואתמול עמי לאויב יקומם¹⁵ אחד מהם ירדוף אלף ושנים יניסו רבבה¹⁶ שמעו עמים ירגזון ולא קמה עוד רוח באיש לעמוד לפניו. ועתה כהיום הזה זנחת ותמאס פרצת כל גדרותיו שמת מבצרו מחתה הרמות ימין צריו השמחת כל אויביו¹⁷ ורדף אותו קול עלה נדף¹⁸ מך (!) תשוב (!) צור חרבו ולא הקמותו במלחמה השבת מטהרו וכסאו לארץ מגרת¹⁹ ידעתי ה' כי צדק משפטיך²⁰ חסד ואמת אורחותיך²¹ עונותינו הטו אלה וחסאתינו מנעו הטוב ממנו²² ידעתי ה' רשענו עון אבותינו כי חטאנו לך. ואתה אלהינו השבת למטה מעונונו כי עונותינו רבו למעלה ראש ואשמתינו גדלה עד לשמים מימי אבותינו אנחנו באשמה גדולה עד [א7] היום הזה²³ בחטאתינו ירושלים ועמך לחרפה לכל סביבותינו. ולולי נמצא בעמך פורץ גדר ואפס עריץ כלה לץ ואשר העמיקו שיחתו צרה ושבנו ושיחרו אל.

ואותר אני לבדי בזמת אולת חטאתי²⁴ וטומאת גילולי פשעי וזדוני אם יעמוד משה ושמואל לפניך אין נפשך אל העם הזה²⁵ אשר אנכי בקרבו מפני רוע מעללי הלא עכן בן זרח מעל בחרם ועל כל עדת ישראל היה קצף²⁶ אף כי אמנם²⁷ אנכי חטאתי אל אלהי ישראל וכזאת הרבתי לחטוא אנכי חטאתי ואנכי העותי והסכלתי ואשגה הרבה מאוד. רבו פשעי משערותי עד כי לא ידעתי ספורות אספרם מחול ירבון וחטאתי ועונותי כמעוטי (?) אנכי זכותי (?) כנפש עמי בהנגף²⁸ עמך ישראל לפני אויב בהעצר שמים כי יגרע נטפי מים²⁹ כי יהיה בארץ שדפון וירקון [ב7] ארבה חסיל כי יהיה דבר כי יהיה עברה וזעם משלחת מלאכי רעים מידי היתה זאת להם בשלי הצער הגדול הזה להם^{29*} כי עיני על כל דרכי ולא גסתרו מלפני ולא נצפן עוני מנגד עיני וידעתי כי אין לעמוד על זאת האמנה שמת

4 שם כב, כה. 5 בדברים לב, לו "עצור ועזוב". 6 עפ"י ישעיה מב, כב "עם בזוז ושסוסי".
7 הצירוף "בזוי ושסוי גזוז וחלוב" לקוח מתפילה המצויה במחזור רומניא (286) והמובאת כולה בקובץ שלפנינו 112ב. 8 תערובת מליצית עפ"י דברים ט, כו—כט. 9 עפ"י תהילים פט, מב. הגירסה בכה"י שושהו. 10 בכה"י נשרבה. 11 עפ"י ירמיה יד, יז. 12 תהלת ? 13 ישעיה כד, ד. 14 ירמיה יד, ב. 15 מיכה ב, ח. 16 עדה"כ דברים לב, ל. 17 עפ"י תהילים פט פסוקים ט, מא, מג. 18 עפ"י ויקרא כו, לו. 19 תהילים פט, מד—מה. 20 שם קיט, עה. 21 שם כה, י. 22 ירמיה ה, כה. 23 עזרא ט, ו—ז.
24 צירוף קטעי פסוקים עפ"י תהילים קו, כג; ישעיה כט, כ; הושע ט, ט; תהילים עה, לד; משלי כד, ט.
25 ירמיה טו, א. 26 יהושע כב, כ. 27 בכה"י אמנה.
28 מכאן עד "מלאכי רעים" צירוף לשונות מהכתוב מלכים א, ח פסוקים לג, לה, לד, ולשון ההגדה.
29 עפ"י איוב לו, כז. 29* ישעיה נו, יא; יונה א, יב: "בשלי הסער הגדול הזה עליכם".

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

פני כחלמיש ואשר לא כדת עמדתי לפניך³⁰ כי אזכרה מקדם בעמוד משה נביאך נאמן ביתך להתפלל בעת אפך עליהם וישם נפשו בכפו חרף נפשו למות נחמת(י) על הרעה לעמך ברית עולם כרת לו ברית שלום.

ותשב חרון אפך מהם וכגמול ידיו עשית לו כי קרן עור פניו. ויצמת לבעל פעור ויאכלו מזבחי מתים ותפרוץ במ מגפה ויעמוד פנחס ויפלל ותעצר המגפה ותחשב לו לצדקה³¹ והגיתי בכל פעלך מה רב טובך אשר צפנת ליריאך פעלת [8א] לגדעון בן יואש בהצר לו על עדר ה' כי נשבה³² ביד מדין וישא מרום עיניו לאמר³³ ויש ה' עמו ולמה מצאתנו כל זאת וישא משאת מאת פניך ותלבישהו רוחך טובה בגדי נקם תלבושת ויעט כמעיל³⁴ קנאה ופנית אליו ותברכהו לאמר לך בכחך זה והושעת את ישראל מיד מדין על כן מצא עבדך את לבו להתפלל ולשפוך את נפשו כי אתה ה' הפצת במזכירי תהלות בניך ומעשיהם הטובים.

זכור כזרות אור אברהם אוהביך זרח בחשך אור לכל בני העולם וישב לבב מורדיך לעבוד עבודתיך ולברך בשמך השומרים הבלי שוא חסדם יעזובו³⁵ ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין במ מועיל³⁶ נסיתו במסות גדולות ויעזוב ארצו ובית אביו ומולדתו [8ב] לעלות אל המקום אשר בחרת בו ולעת זקנתו אמרת לו להעלות בנו יחידו ובשכל ובטוב לב השכים בבקר ולא איחר הנער לעשות את הדבר כי חפץ באשר חפצת וילכו שניהם יהדיו זה לעקוד וזה ליעקד³⁷ זה לבנות וזה לחתות אש מיוקד.

זכור ה' תמימות איש תם אשר שם נפשו (נפשו) מנגד להסב את הככורה מעשו אשר שנאת ביען לא תהיה תפארתך בעבוד³⁸ עבודתך אשר בו מום אדם בליעל איש און וברח מפניו וילך אל ארץ אחרת לבית לבן הארמי יום ולילה לא ישבות מעבוד עבודתו לרדות יערת הדבש מגוית האריה³⁹ להוליד שנים עשר עבדיך שבטי י"ה אשר נקרא שמך עליהם והם עמך ונחלתך.

[9א] זכור ה' בכא ישראל מצרימה ועבדום וענום בעבודת פרך לא שנו את שמם ולא שנו את לשונם⁴⁰ ולא פרצו תורות חלפו חק⁴¹ ובעבודתם לא עזבו את ה' ויצעקו אל ה' בצר להם. זכור ה' זכות משה נביאך בראות איש מצרי מכה איש עברי מאחיו ותהל רוח ה' לפעמו ויך את המצרי ונפשו נבהלה מאד בסבלות אחיו לסבול עמהם וכאשר נגלית עליו מתוך הסנה ויסתר⁴² פניו כי ירא מהביט אל האלהים והוא ואהרן אחיו הקדוש אשר בחרת בו שמו במצרים אותותיך ככל אשר צוית אותם. בצאת ישראל ממצרים משה ואהרן הרועים אותם מוליך לימין משה זרוע תפארתו⁴³ ואהרון בחירו.

30 תודעת החטא הכללית ("מימי אבותינו אנחנו באשמה גדולה") מתחזקת ומצטמצמת לתודעת חטא פרטית. הפרט הוא גורם לאסון הדור ועליו גם להפיל תחינה ולבקש רחמים על עמו. אחריות זו רובצת עליו גם כחוטא, ואין חובת התפילה בעד הכלל מוטלת על צדיקי הדור דחוקא.

31 עפ"י תהילים קו, כח—לא. 32 המליצה עפ"י ירמיה יג, יז. 33 מכאן ואילך עפ"י שופטים ו.

34 עפ"י ישעיה נט, יז. ככה"י במעיל. 35 עפ"י יונה ב, ט. 36 ירמיה טז, יט.

37 עפ"י בראשית רבה נו, ג: "... יחודיו, זה לעקוד וזה ליעקד, זה לשחוט וזה לישחט".

38 ככה"י בעבור. 39 עפ"י שופטים יד, ט. 40 ויקרא רבה לב, ה ומקבילות רבות.

41 עפ"י ישעיה כד, ה. 42 עפ"י שמות ג, ז. ככה"י ויסתור. 43 ישעיה סג, יב.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ

זכור ה' לכת עמך ישראל אחריו במדבר כאשר אמרת כה אמר ה' [ב9] זכרתי לך... לא זרועה⁴⁴ ותקריבם להר סיני ובקולות וברקים השמעתם קולך ודברך שמת בפיהם ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע וכל הגוים אשר סביבותיהם נסו לקולם נסוגו אחור ולא בחרו (בחרו) בתורתך ובחלו במצותך⁴⁵. ואם ידענו זאת מאת ה' צבאות יצאה ואתה הסיבות את לבם אחורנית⁴⁶ למען עשה כיום הזה להחיות עמך ונחלתך בכל זאת לא תשיב אפך מהם בעת אפך עשה בהם⁴⁷ כי המה ראו מעשה ה' שמעו עמים ירגזו את אשר קרעת מי ים סוף מפני בניך ומנך אשר המטרת להם מן השמים גם המה ראו ואותות מצרים שמעו ולא אמרו בלבבם נלכה נא אחרי ה' אלהי ישראל ויורנו מדרכיו ונלכה⁴⁸ באורחותיו והמה ידעו [א10] אשר החיו עמך את רחב הזונה ואת כל משפחותיה ביען באה לשמע ה' אלהינו.

זכור ה' את אשר התהלכו לפניך באמת כל ימי השופטים הרועים אותם דעה והשכל ואם הרבו לחטוא לא להם האשם כי השופט או המלך אשר הקימות עליהם תעו ויתעו בכזביהם ובבא דבר ה' על ידי עבדיך הנביאים נחמו ושבו מדרכם הרעה ובחרו באשר חפצת. זכור ה' בקום אחריהם תופשי התורה ועוסקים בה במצור ובמצוק נרדפים ונענים לפני אויב[י]הם ובאו במערות צורים ובנקיקי הסלעים אשר שמרו אמרתך ובריתך ינצורו ומהם הערו למות נפשם לתת כבוד לשמך ובעירום ובחוסר כל זכרך בפניהם לא ימוש⁴⁹ וברית תורתך לא תמוט מתכסים שבעה בטלית אחת ועוסקים בתורה⁵⁰. ומי גוי גדול אשר שבעה ברעות [ב10] נפשו כעמך ישראל אשר עמד נפשו בו. היש בהבלי הגוים אשר עמדו רגליו במישור באמונתו בבא עליהם צרה וצוקה בהיות שמן חלקו ומאכלו בריאה יזבח לחרמו ויקטר למכמתו⁵¹ והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו ובאליו ופנה למעלה⁵². ועמך ישראל דרך הגוים לא למדו בעשותך עמהם דרך הגדולות ואת הנפלאות וביום שמחתם ומועדם קול אחד להלל ולהודות לה', אז זנחת ותכלימם ולא תצא בצבאותם. תתנם כצאן מאכל ובגוים זריתם. כי דכיתם במקום תנים ותכס עליהם בצלמות⁵³. גם כל חולי וכל מכה אשר לא כתוב בתורת משה עבדך הבאת עליהם⁵⁴ לא נסוג אחור לבם ותט אשורם מני ארץ⁵⁵. ה' בצר פקדוך צקון לחש מוסרך למו⁵⁶ וגלות החל הזה לבני ישראל אשר בצרפת וגלות ירושלים אשר בספרד⁵⁷ הורישם הגוים [א11] הקמים ויגרשום ויהיה כצבי מודח וכצאן ואין מקבץ⁵⁸ ויאכלו את ישראל בכל פה לאמר לכו עבדו את אלהי הארץ אשר אתם

44 ירמיה ב, ב. 45 עפ"י דברי הגמרא עבודה זרה ב, ב והמדרש. 46 עפ"י מלכים א יח, לו.

47 ירמיה יח, כג. 48 עפ"י ישעיה ב, ג. בכה"י ונלכו. 49 בכה"י ימוט. המליצה עפ"י ישעיה נד, י.

50 המספר שבעה כנראה ע"י ערבוב לשון הכתוב ישעיה ד, א: "והחזיקו שבע נשים באיש אחד", עם לשון הגמרא סנהדרין כ, א: "אמרו עליו על ר' יהודה בר' אילעאי שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחת ועוסקין בתורה". 51 עפ"י חבקוק א, טז. 52 ישעיה ח, כא. 53 עפ"י תהילים מד פסוקים י, יב, כ. 54 עפ"י דברים כה, סא. על השימוש בפסוק זה, ראה מבוא והע' 10.

55 עפ"י תהילים מד, יט. 56 ישעיה כו, טו.

57 עפ"י עובדיה כ. על השימוש בפסוק זה, עיין מבוא והע' 11.

58 ישעיה יג, יד.

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

בקרבתם ויכו את ישראל מכה בלתי סרה מכת אויב מוסר אכזרי⁵⁹ בחוריהם בחרב [נהרגו] עוליהם רוטשו והריתיו בוקעו ונשיהם תשכבנה⁶⁰.

בני ציון היקרים שבו וישליכום אל מעונות אריות אל הררי נמרים בארץ ערבה ושוחה בארץ ציה וצלמות ארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם⁶¹ קאת וקיפוד וינשוף ועורב ישכנו בה נוה תנים ובנות יענה ופגשו ציים את איים ושעיר על רעהו יקרא. שם הרגיעה לילית ומצאה לה מנוח שמה קננה קפוז⁶² שם נקבצו דיות⁶³. כל חילם וכל טפם ואת נשיהם שבו ויבוזו. בנותיהם ובניהם נתונים לעם אחר ועיניהם רואות וכלות אליהם כל היום ואין לאל ידם⁶⁴. [11ב] דרשו מעל ספר ה' וקראו כל אלות הברית אשר כתב משה עבד ה' אחת מהנה לא נעדרה אשר לא באה על עמי. ואמנם זאת [עני]ניהם תמיד אל ה' לאמר⁶⁵ הלא אתה הוא אלהינו ונקוה לך.

ואם יש בם אשר המירו כבודם ביום מר^{65*} ויפרשו כפיהם לאל זר אתה לבדך ידעת את לבב בני האדם וידעתה נגעו ומכאוב לבבו⁶⁶ על זאת ולפניך ישפוך שיחו ויוריד כנחל [דמעה?] על כל זאת אתה ידעת לבבי לא לבם⁶⁷ הלך אחרי צו⁶⁸ ומן [המצר?] קראוך וכמה היו משרפות אש על קדושת שמך וכמה בחרו מחנק לנפשם ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לבלתי חלל את שם כבודך⁶⁹ ואשר העבירו עליו המים הזדונים⁷⁰ במסותרים תבכה⁷¹ נפשי אך אם יום או יומים יעמוד מפניהם ברוח יברח עשה יעשה לו כנפים כנשר יעטה לו בשמים ירחיק גדוד לשם כבודך מזי רעב [12א] ולחומי רשף וכמה באו מהם בלב ים⁷² ושכולת שטפתם וכמה מהם נעו ונדו מים עד ים ומצפון ועד מזרח וכמה מהם היו חללי חרב ותתעלפנה הבחורות היפות והבחורים בצמא. ידי נשים רחמניות כרו⁷³ לפניהם שוחה ויעזבו במקום תנים לבא לשם ה'. האשה הרכה והענוגה... ומרוך תתנגענה רגליה בסעיפי הסלעים ותרע עינה באיש חיקה ובכנה ובכתה⁷⁴ ותעזוב למען בא לבקש את ה'. והאיש הרך והענוג מאד תרע עינו באחיו ובאשת חיקו וביתר בניו אשר הותיר⁷⁵ שמה וידאה⁷⁶ כאשר ידאה⁷⁶ הנשר להחיות את נפשו והיתה לו נפשו לשלל. אין מלה בלשוני לספר כל הקורות את בניך ואת התלאה אשר מצאתם מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר. ובכל זאת החזיקו את תורתך ולא עזבוה ולא נטשוה. [12ב] זלים

59 עפ"י ישעיה יד, ו, וירמיה ל, יד. 60 עפ"י מלכים ב, ח, יב.

61 ירמיה ב, ו. למשמעות הדברים, עיין מבוא והע' 15. 62 בכה"י קפוד.

63 כל הקטע עפ"י ישעיה לד, פסוקים יא, יד, טו. 64 עפ"י דברים כח, לב. 65 ירמיה יד, כב.

65 שימוש במליצה זו מצוי גם בספרו של ר' יוסף יעבץ, אור החיים, פירארה ש"ד, דף י, ב.

66 עפ"י דברי הימים ב, פרק ו פסוקים ל וכת. סניגוריה דומה על האנוסים, אגב שימוש בתהילים מד, כא—כב, גם להלן (עמ' 112א של כה"י בתפילה הלקוחה ממחזור רומניא 286ב). 67 בכה"י לכם.

68 עפ"י הושע ה, יא.

69 המליצה מזכירה את התיאורים הידועים של מקדשי השם בזמן מסעי הצלב, ששחטו את משפוחיהם ואת עצמם "לבלתי חלל את שם כבודך". ייתכן שהתיאור כאן רומז לזועות השמד בפורטוגאל, וראה מבוא והע' 17. 70 רמז לטבילה לשם נצרות. 71 בכה"י תכבה.

72 בכה"י כלבים. 23 בכה"י כרו. 74 עפ"י דברים כח, נו. 75 שם פסוק גד. 76 בכה"י יראה.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

זהב מכיס ⁷⁷ לרומם אותה ולכוננה ולסעדה. עוד היום מתאמצים ומתעלצים בה ששים ושמונים לעשות מצותיך ביישנים גומלי חסדים.

ועתה נדבה רוחם לעלות אל הר ציון הר ה' לרצות אבניו ולכונן עפר רגבי חרבותיו כלם נקבצים באים לך. שמו נפשם בכפם. נותנים בים דרך. מנשרים קלו מאריות גברו לעלות ולהשתחוות לפניך על הארץ הזאת. ויעזבו כל רכושם ובית תענוגיהם כסף לא יחשובו וזהב לא יחפצו בו לבא אל הארץ. והארץ הגה היא עזובה חרבה ושממה לפנייהם ויושביה הגוים המושלים בה כי כן רעים וחטאים. ובכל יום ויום עבדיך מוכים ועבדיך עולים אליה. העל אלה לא תפקוד ותושיע ה'. המאוס מאסת אותם אם בגוי כזה געלה נפשך ⁷⁸. חלילה לך. כי עמך ונחלתך הם אשר הוצאת [13א] מארץ מצרים כור הברזל.

זכור ה' את כל הגדולות אשר עשית עמהם וראה ועשה כתבניתם אשר הראתם צרות רבות ורעות תשוב תחיים ומתהומות הארץ תשוב תעלם. תכין לבם תקשיב אונך ושמעת השמים מכון שבתך את תפילתם ואת תחינתם ועשית משפטם ותן אותם לרחמים לפני כל שוביהם. וראה ה' כי הנם עבדים על הארץ אשר אמרת לתת אותה לנחלה. עשה למען שמך וקנא לארצך וחמול על עמך השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו ⁷⁹ והגנו עבדים אליה ⁸⁰. והכן לבב עמך אליך לבל תשוב חאנף בהם. ושלח ברכה בכל משלח ידיהם וברך אותם בפרי בטנם זרע טהור וקדוש לא תהיה משכלה ועקרה בארצם למען יחלצון ידידיך ישמחו ויעלצו [13ב] על האדמה ישישו וישמחו בתורתך ובעבודתך.

וגם על כל בני הגולה אשר בארץ אויביהם אשר נשבו שם ⁸¹ והנם שבים ומתחננים לפניך בארץ שוביהם ומתפללים אליך תהיינה אונך קשובות לשמוע אליהם בכל קראם אליך. והעלם הנה גאול[י]ם. ואם חטאתי ועוני ופשעי מעכבים הנני שב אליך בשברון מתנייים ובלב נמס ומתודה את עוני וחטאתי [י] אשמתי בגדתי ⁸² גזלתי למען שמך ה' וסלחת לעוני כי רב הוא הסתר פניך מחטאי וכל עונותי מחה. ואם עון עמך ישראל מעכב אני מדבר ומתפלל ומתודה חטאתי וחטאת עמך ישראל ומפיל תחנתי לפני ה' עליהם: אנא חטאנו עוינו פשענו אני ועמך ישראל כי עמך הסליחה למען תורא וראה עוניינו כופר עונינו [14א] וגלותינו כופר חטאתינו ⁸³ ואבלינו כופר פשענו וקיים בנו מה שהבטחתנו על ידי נביאיך ⁸⁴ אנכ"י אנכ"י הוא מוחה פשעיך למעני וחטאתיך לא אזכור. ונאמר ⁸⁵ מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך. ונאמר ⁸⁶ בימים ההם יבוקש את עון ישראל ואיננו ואת חטאת יהודה ולא תמצאנה. ובנה ערי קדשך ותפארתך אמן ואמן. תושלב"ע.

77 עפ"י ישעיה מו, ו. 78 צירוף עפ"י ירמיה ה, כט, ויד, יט. 79 דברים כו, טו.
80 אם אין כאן טעות סופר, הרי יש כאן לשון נופל על לשון: "הגנו עבדים עליה... הגנו עבדים אליה."
81 הכונה לאנוסים אשר בארץ שוביהם הנוצרים. לשימוש זה בביטוי המקראי השוה גם בדברי ר' אברהם סבע (צורר המור, פ' בחוקותי) "בארץ אויביהם... שהם היהודים שנשארו בארץ אויביהם בלישבונה בעונות אבותם". 82 בכה"י כגדלתי. התיקון עפ"י לשון הוידי. 83 בכה"י: "כופר עונינו כופר חטאתינו וגלותינו". לשון דומה בתפילה במחזור רומניא 300א: "... ושים נא צרותנו כפר חטאתנו ומצוקתנו תחת אשמחנו ועלכון הנפש תחת עון הנפש."
84 ישעיה מג, כה. 85 שם מד, כב. 86 ירמיה נ, כ.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

[כתר מלכות]

ליום ראשון

[א20] תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. ואביון לעליון¹ יתן קולו וישיב אליו נשמתו ורוחו. ואשר מחומר קורץ. רץ לאל נערץ. להריק מזבחו דם לבבו חלבו ונתחו. ויזה לנצח נצחו². וישפל למזיחו³ מצחו. יכרע וכרעיו בדם עינים ירחץ⁴. יגיע להקריב קרבו כי נלחץ. ונלחץ עונו על עניו. ולבו כיקד יקוד על אפיו. וכפיו פרושות השמים בוש על מעשיו. כי ישיב אמריו לעושי. ומה יאמר חומר ליוצרו^{4*}. או מה ימריץ ויענה כביר⁵ אסיר תאותו [ב20] ויצרו. איך יפול פניו וישא עיניו. אל רחמי אדוניו. אולי ישא פניו. אלוה מעוניו⁶.

ואתה אלוה סליחות אל חנון ורחום כי יבוא מאחד שעריך⁷. נו[פ]ל כורע ומשתחוה מפחדך. ברכיו תלכנה מים⁸. הבט ממעון קדשיך מן השמים. ופתח שמים לתפילתי. ושמע בשוועי אליך קול תחינתי. ואני תפילתי לך ה' עת רצון אלהים ברוב חסדך. ענני באמת ישעך. בנושאי ידי אל דביר קדשך ותפארתך. ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך. לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש ואתה מושל בכל. ובידך כוח וגבורה ובידך לגדל ולחזק לכל. ועתה אלהינו מודים אנחנו לך ומהללים לשם תפארתך. כי גדול אתה ועושה נפלאות אתה אלהים לבדך. ה' אלהים צבאות יושב הכרובים. [א20] ממך הכל והכל אל רצוני(ך) שוים. עתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה. לנטוע שמים וליסוד ארץ בחכמה בתבונה ובעצת עמוקה. כי לא נפלאות ממך ולא רחוקה. אל עליון עשית לך אפריון מעצי הלבנון⁹. על כן אליך תכרע כל ברך תשבוע כל לשון. חכם לב ואמיץ כוח, בחכמה. בנית בית, ובתבונה. יתכונן¹⁰ מקדש מלך ובית ממלכה. הוא הה[י]כל לפני ה' כי שם צוה ה' את הברכה. אתה אחד ולא כאחדות. אתה אחד מיוחד בספירותיך אחדות יחידות. אתה אחד ומי ידמה לך בכל האחדים. אתה אחדותך ולא ישיגהו שינוי ורבוי פרוד וחסור באיברים המתפרדים.

- 1 לשון נופל על לשון, והפייטנים הרבו להשתמש בו — כגון בפיוט הידוע לימים גוראים "מלך עליון — מלך אביון", והרשב"ג בבקשה "שמע עליון קול אביון" ועוד.
- 2 עפ"י ישעיה סג, ג. כאן לנצח — להקב"ה שהוא נצחי.
- 3 הכונה להקב"ה. השחה איוב יב, כא. המפרשים פירשו לשון חזק ותיקף.
- 4 עפ"י הביטוי המקראי השכיח "וקרבו וכרעיו ירחץ במים" (למשל ויקרא א, ט). המליצה "דם עינים" (דמעות) שכיחה בשירת ספרד.
- 4* השחה "ואיך יאמר יציר חומר אלי יוצרו מה תעשה" בפיוטו של ר' יהודה הלוי, יה שמך ארומך.
- 5 כמו "לכביר". ע"י איוב טו, ג.
- 6 עפ"י דברים לג, כו.
- 7 ככה"י שערינו.
- 8 יחזקאל ז, יו.
- 9 שיר השירים ג, ט. המלך שלמה = מלך השלום שלו. "אפריון עשה לו — זה אהל מועד" (ילקוט שמעוני, עפ"י פסיקתא. ועיי' גם זוהר, חלק ב, דף קכו, א).
- 10 ככה"י יתכונן. התיקון עפ"י משלי כד, ג. הרמוזים, כאן ובסעיף הבא, לתורת הספירות, ברורים.

[קנד]

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ

[21ב] אתה אחד אל מי נשוה¹¹ ותשוה ואין דומה לך. כי מי בשחק יערוך וידמה לך. אתה אחד וסוד אחדותך נלאו כל חכמי לב להשיג. אתה אחד ובסוד אחדותך הכל נמצא. עליון ותחתון ברצונך נרצה. ונמצא מקום לזהב ולכסף מוצא. אתה אחד ובסוד אחדותך סובל הכל והם לא יסבלוך. מתהלך בקרב מחנהו מכלכל כל והם לא יכלכלוך. אתה מקום הכל¹² ואיך מקומות יגדלוך. קרוב אתה בפיהם. ונמצא בכליותיהם. ונעלם מעיניהם¹³. אתה גלית עמוקות מני חשך כל חושך לא יחשיך ממך. ותעלומה תוציא לאור וחתמת בחותמך¹⁴. אתה בקעת מעיין ונחל ונהרות איתן. להשקות מקום גינת ביתן. אתה העמדת רום ותחת על בלימה¹⁵. כי לא יבצר ממך מזימה. וכלם אליך ישברון. גמול שמת בל [22א] יעבורון¹⁶. ומבכי נהרות חבשת¹⁷. ה' אלהים גדלת מאד הוד והדר לבשת.

אתה הצבת כל גבולות. ארץ. אתה האל עושה פלא הודעת בעמים הגדולות והנפלאות. אתה האל התולה עולם כאשכול¹⁸ והכל תלוי במאמרך המקודש. ההר חמד אלהים לשבתו ההראל והמקדש. והכל בכבודך נקדש. ומהכל ברכה תשא והכל תהילתך ישמיע. ואב לבנים גדולתך יודיע. כי הכל בורועך תלוי¹⁹ כקמיע²⁰. הכל העמדתה בזרועך הנטויה. אשר צוית ועמה. דיברת והיה. אתה המלביש את האין. אתה הנוטע אוזן והיוצר עין. אתה הנותן שפלים למרום הנותן רזונים לאין. אתה הבורא שמים ונוטיהם ומתחת זרועות. אתה העמדת הררי עוז וגבעות. אתה הפועל בקרב הארץ ישועות. אתה בראת עולמים עליו [?] ועליון ותיכן וחיצון. וכאשר חפצת עשית בהם לשבתך מכון [22ב] לרצון. ואולם אין בית ואולם למדורך. ואיזהו מקומך. ואתה מקום עולמך²¹.

אתה ה' ²² גזרת אומר וקם. כי לא ישוב ריקם. אתה ברוך ומבורך בפי כל. ומחיה את הכל. אתה גאה על חיות הקודש ונאדר על המרכבה. אתה דגול מרבבה. אתה האל הגדול והנורא. אתה ותיק [ו]עתיק מן גערתך ינוסון כל נאזר בגבורה. אתה זוהר כל הנשמות.

11 ושיעורו: אל מי נשוה אותך.

12 עפ"י מאמרם ז"ל: הוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו.

13 האלוהות נוכחת וכחה סובסטאנציאלית בנבראים, אם כי אינה ניתנת להשגה ולראייה. או יש לפרש שלכל נברא יש ידיעה פנימית ("בכליותיו") על בוראו, וע"י מציאותו בלבד כל נמצא מעיד על מציאו. ועיין להלן, עמ' 26 של כה"י.

14 עפ"י מלכים א כא, ח.

15 עפ"י לשון סי יצירה א, א.

16 עפ"י תהילים קד, ט. הגירסא בודאי נכונה ואין לתקן, וכחנת הפייטן לומר שפחד הגמול הוא שמציל את האדם מן העבירה. הלשון המפורש (גמול) הנופל כאן על הלשון הסתום (גבול) מושפע מלשון הרשב"ג בכתר מלכות "לך שני העולמים אשר נתת ביניהם גבול, הראשון למעשים והשני לגמול".

17 עפ"י איוב כה, יא, אלא שהחרונו מחייב את הקריאה בבנין קל ולא בפיעל.

18 ראה להלן, הע' 20.

19 ככה"י הכתיב כמעט תמיד "תלוי" ואני תיקנתי.

20 מליצות עתיקות ושכיחות, וראה ל' צונץ Die Synagogale Poesie des Mittelalters, נספח כו (מהדורת פריימאן, 1920, עמ' 510). מן הפיוטים עברו המליצות לתפילות. השוה למשל בס' שערי ציון, דף מד, א.

21 ראה לעיל, הע' 12.

22 מכאן השבח ע"ס האל"ף ב"ת. שם שמים נחשב לאל"ף.

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

אתה חי העולמות. אתה טהור ומשרתיך טהורים. אתה ידך מחצבת רהב מחוללת תנין ואמין לבו בגיבורים. אתה כתר לכל הממלכות. אתה כסאך לדור ודור ברכת ברכות. מלך יחיד באחדותך מעמיד הכל וסועד. ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד.

אתה ה' לעולם תשב. קדוש תהילות יושב. אתה מחכנים בנתיבות חכמתיך. פתאים, ומי חכם ידע דרכיך. הן בקדושו לא תאמין ותשים תהלה במלאכך. אתה [א23] מלך עולם. נסתר בסתר עליון נגלה ונעלם. חי לא ייראך²³ ומי לא ייראך מלך עולם ואתה אור נעלם. (אתה גדול). אתה נורא ומהולל מאד מלך עולם. אתה נאמן ועדיך נאמנו מאד ומי מקדושים²⁴ יעמודו בסודך. אתה סומך בגדולתך לכל הנופלים בנפול מגדלים²⁵. אתה עוזר בגדולתך כל כושל. ומי ימנעך קצין שוטר ומושל. אתה פודה נפש עבדיך כי תפארת עוזמו אתה. להציל נפש חסידך ואלך תאתה. כל הממשלה, ועיניך תחזינה משרים. ואתה פודה ומציל מעני וברזל אסירים. על כן עמים יהודוך ופארוך זקנים ונערים. אתה צבא רחמיך ובהדר גאוניך שבע רצוניך ילין כל חי שבע הנדודים. ואם תפתח ידך תושיב ביתה יחידים. וכבוד הודך עבדך ישאו הוד, ונפורים ונפרדים. יחד יבואו גדודים. ולנעלמים תפתח און לשמוע כלמודים²⁶. אתה צדיק וצדיקים יודו לשמך. אל אמת הן אמת חפצת ואמת חותמך. [א23] אתה קרוב לכל קוראך ועדת חסידך בגאות ממלכתך ירשו ארץ. ומברכתך יבורך את ביתם וזרעם ישכנו ארץ. אתה רמת ידך וכל רמי הקומה תחתך שפלים. אתה שפע ימים ונהר פלגים תדרוך בנעלים. אתה תומך גורל כול היצור כי אתה צור מעון²⁷ לבית מצודות. ואתה ברהמיך הרבים תדבר בחזיוניך לחסידך ותגלה לעבדיך את הסודות.

אתה הכרת אנוש מראש ויבדל להקדישו²⁸. ועל ברואי מטה שמת כתר מלכות בראשו. ולהיות מלאכותיך בתוך מלאכותיו הפקדתו פקיד נגיד בביתך ובאוצרותיו. אתה עוזר כל נעזר, לעזור בנית בית מצלעותיו. כי בחרת לקחת מזרעו לשרת בשם ה' בדורותיו. ומי יבין סודך והוא פלאי. כי ממנו הוא כמעשהו להוציא למעשהו כלי²⁹. גודל מעשך תקטין כל דעת לדעת. [א24] אשר יראה הרואה ילאה ותקצר לשמוע אוזן שומעת. ומי יאמר אחשבה לדעת זאת. כי מאיש לוקחה זאת. אתה הממציא הנקרא בשם. להלל בשם קודשך. להשתבח בתהילתך לפאר מקום מקדשך. ולא לצרכך המצאתם ולא חסרת דבר כי בראתם. כי ימינך וזרועך ואור [פניך] כי רציתם. להתענג מזיו כבודך בחסדיך. יודעי שמך קהל חסנידיך. ואת מי נועצת ויבינך³⁰. מי הקדמת להשלים רצוניך. ואתה ראשון לכל ראשון קדמון לכל

23 על משקל "חי חי הוא יודך" ישעיה לח, יט. הלשון "חי לא ייראך" — ומי לא ייראך" (מלשון ראה) ע"ד הפאראדוקס הידוע "אנה אמצאך — ואנה לא אמצאך" (ריה"ל).

24 בכה"י מקודשים.

25 ישעיה ל, כה.

26 עפ"י ישעיה ג, ד.

27 תהילים לא, ג. הגירסא "מעון" (במקום "מעוז") מושפעת מתהילים עא, ג.

28 עפ"י לשון התוספת לעמידת הנעילה של יוה"כ בהיפוך המילות.

29 עפ"י ישעיה נד, טז.

30 עפ"י ישעיה מ, יד. בכה"י ויכניך.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אל קבץ

קדמון. עד לא ארץ ותבל הר ציון תבור וחרמון. וברצונך³¹ רצית עמך ה' והעלה חן בעיניך עולמך. להתעדן בנעימות ימינך עם נאמניך. את הכל עשית יפה [ב]עתו. והמצאתו בעת רציתו. וברצונך תשים גבול לאחריתו. ומי יאמר מה זה למצוא מהר³². או איך ולמה נתאחר. ומי ערב לבו ישים ויאמר. [ב24] למה זה בעשרה ובששה ובמאמר³³.

אתה הוא ה' אשר חפצת עשית בעשרה מאמרות. שמים וארץ, ואת שבעת הנרות³⁴. בששה ספרים³⁵ וצוית את הברכה בשביעי לימים. ויחל עוד שבעת ימים אחרים³⁶. והשביעי מנוחה לחיי העולמים³⁷. כי לך הכל וכל ימי צבאם לצבאותם פקודם ישמורו. ועת פקודם תחליפם ויעבורו. שמים כעשן נמלחו וארץ כבגד תבלה. להודיע שהכל כלה והכל ברצונך תעביר ותכלה. דור הולך ודור בא ברצונך תסדור. ואתה ה' לעולם תשב וכסאך לדור ודור. לך הנצח וההוד. והכל בלעדיך יאבדו ואתה תעמוד. המה יעברו כי תתקפהו לנצח³⁸. ואתה חי לעד וקים לנצח. על כן אברכך בחיי ואיחדך אלוהי ישעי [ו]מאויי. ואליך אשא כפי. כי אתה אלוהים תהילתי ולפניך אקוד על אפי³⁹. מה רב טובך^{39*} אשר צפנת ליראיך פעלת לחוסים בך לדורות יאתיון. מה יקר חסדך אלהים ובני [א25] אדם בצל כנפיך יחסיון. כי אתה הוא אלהים מלכי אמרת עולם חסד יבנה. כל פה וכל לשון תענה. כי לא להגמול את כל תענה⁴⁰. ואיך בגמול ברואי מטה גמולים. ואתה פועלם והמה פעולים. ומי ישלם לך כעל גמולך⁴¹. וממך הכל ומידך נתנו לך. יתגדל ויתקדש שמך לעולם בפי כל אמן ואמן כי אתה תחילה לכל תחילה. ואתה תכלה לכל תכלה. ומרומם על כל ברכה ותהילה.

ברוך אתה בפי קדושים עליונים כי אתה בוראם. ומבורך בפי השמים וכל צבאם. ברוך אתה בפי כל ימים ונהרות ומרומם בפי כל רומש בהם. ובפי כל אשר מתחת מים ושוכניהם.

31 ככה"י וברצונם.

32 ושיעורו: אין לשאול למה המציא הנמצאים ברגע זה דחקא ולא לפני כן או אחרי כן.

33 בעשרה מאמרות ובששה ימים.

34 הכונה לעשר ספירות ("עשרה מאמרות"). שמים וארץ = חכמה ובינה, שבעת הנרות = ז' ספירות הבנין.

35 לפי ס' יצירה א, א: "ברא את עולמו בשלשה ספרים", אולם כאן "ספרים" פירושו ספירות. המשפט כולו מעין פירוש לביטוי "שבעת הנרות": ז' ספירות הבנין הן שש הקצוות ויום השבת.

36 עפ"י בראשית ת, י. נראה שאין הכונה לאצילות תחתונות (כגון שבעת ההיכלות) אלא לתורת השמיטות. אחרי ימי בראשית הקוסמוגוניים-תיאוגוניים של אצילות הספירות, בא מחזור השמיטות הקוסמי-היסטורי עפ"י סדר ספירות הבנין, היינו שבע תקופות על סדר ששת ימי המעשה ויום השבת (ועיין סנהדרין צז, א-ב). אבל ראה להלן עמ' קסא.

37 בגמרא סנהדרין, שם, מובאת ראייה לדעת ר' קטינא מן המזמור "מזמור שיר ליום השבת — יום שכולו שבת".

38 עפ"י איוב יד, כ.

39 ככה"י כפי. התיקון עפ"י המליצה השגורה בשירת ספרד "אקוד על אפי — אפרוש (או אשא) כפי".

39* מכאן ואילך משולבות מליצות "כתר מלכות" המסורתיות עם רמזות לסדר הספירות: חסד ("מה רב טובך ... מה יקר חסדך"), דין ("לך ה' הגבורה ... מי לא ייראך ... אתה גיבור"), תפארת ("לך התפארת תפארת ישראל"), נצח והוד ("לך הנצח ... לך ההוד"), יסוד ("אתה יסדת בציון אבן הר ציון"), מלכות ("אדמת קדש ... ארון קדשך ... מלך אדון השלום").

40 עפ"י איוב לג, יג.

41 עפ"י ישעיה נט, יח.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ברוך אתה בפי כל קהל קדושים ומבורך בפי תבל ויושבי בה. ובפי כל אשר בקרבה. יחד כל⁴² לך יזמרו כי אתה אדונינו. ויאמרו ברוך אתה ה' אלוהינו. הכל ירוממוך וימליכוך וגדלוך ויעריצוך. [225] יפארוך יהדרוך יהודוך ויקדישוך. ויעטירו את שמך מלכנו כי לך הגדולה עושה גדולות. עד אין חקר, ונפלאות. ולהלל שמך יאות. כי גדול מעל שמך⁴³ חסדך. גדול אתה ועושה נפלאות אתה אלהים לבדך. לך ה' הגבורה שמעתי שמעך יראתי. סמר מפחדך בשרי ונהייתי ונחלתי⁴⁴. מי לא ייראך מלך הגויים. ואם מפניך לא יחילו יושבי קצוות והאיים. ואתה כל אפסי ארץ מקים ועוזך בשחקים. נאזר בגבורה. הגדול והנורא. מי בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשך וכגבורותיך. ועוזו נוראותיך. מי לא ייראך שוכן [עד]. המביט לארץ ותרעד. יגע בהרים וימושו לעד. מי זולתך גוער בים ויבשהו. יך ויחבשהו. היש סבה ביד לגלגל ומסבה. ואוחז בכנפות הקובה. ומתהלך בארץ לארכה ולרחבה. היצלח הימלך ובתבונתו מעט או רבה. כי אתה עשית את כל אלה נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה. אם רגע באפך תאחו [226] במשפט ידך יגועשו עם ויעבורו⁴⁵. ויום רצונך יולד גוי ובריתך ינצורו. ויום תגרע נטפי מים ועל עבים תצוה מהמטיר. מי ימטיר ליתן אוכל למכביר. מי הוא המשביר. יום תקדיר לאמור אל השמש ידום וירח. ימי⁴⁶ שואף וזורח. אם צוית בקר מי יחשכנו. ולילה כיום יאיר מי יחשבנו. תמשיל ומי יעבירנו. תוריד רדיד ומי יצרפנו⁴⁷. תטרוף זרוע ומי יחבשנו. תישא רוח נכאה ומי יחליאנו. ה' יעץ ומי יפר והוא באחד ומי ישיבנו. איה סופר איה שוקל אל עולם. מי הקשה אליו וישלם. עת חרונוך בעד כוכבים תחתום⁴⁸. וברצונך ליושבי חושך מרכבות ישועה⁴⁹ תרתום⁵⁰. אתה גבור ובגבורתך תדין לאומים במישרים. אתה ידך צינה וסוחרה. אתה נמצא לעזרה לעינות בצרה. מאין כמודך ה' גדול אתה וגדול שמך בגבורה. לך התפארת תפארת ישראל. בך יתפאר ישראל. ומקום מקדשך יפארו כל היצורים. כי כלול הוא בהדורים. וכבוד הדר מלכותך⁵². [226] וכל לשון תעיידך. וכל פה וכל לשון יגידו לשמך כבודך. היש מספר לגדודך. הנקרא כל נברא לבא לחקור כבודיך ומעשיך. ומי יבוא בסודך וכולם מעשה ידיך. סודך נעלם מי ידענו עמוק עמוק מי ימצאנו⁵³.

42 ואולי צ"ל "כולם", ע"ד לשון הקדושה.

43 ואולי צ"ל שמיך. הגירסה כנראה עירבוב מלשון הכתובים תהילים קלח, ב ("כי הגדלת על כל שמך אמרתך") ושם קח, ה ("כי גדול מעל שמים חסדך").

44 עפ"י דניאל ה, כז.

45 עפ"י איוב לד, כ.

46 ואולי שיעורו: בימים שתפקידם להיות שואפים וזורחים. ועיין גם להלן עמ' קנט.

47 המליצה "הורד... צרף" עפ"י שופטים ז, ד. "רדיד" (השוה "שה"ש ה, ז) קשה, ואולי שיעורו: אם הוא מסיר בגדי פאר, מי יחזירם.

48 עפ"י איוב ט, ז.

49 עפ"י חבקוק ג, ח.

50 בכה"י תחתום. התיקון עפ"י מיכה א, יג.

51 בכה"י וכגבורתך. התיקון עפ"י תהילים נז, ג.

52 לתוכנו ולסגנונו של הקטע הזה השווה גם ה"קדושה" ליום הכיפורים לריה"ל "אלהים אל מי אמשילך".

53 קוהלת ז, כד. פסוק זה מובא כמעט בכל הפיוטים מסוג "כתר מלכות".

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ז' אלקביץ

אתה אור נעלם לעיני חכמים. גלוי לכל העמים. אל אמת ראש דברך אמת ואתה הנסת[ר]
בחביון עונך. ולב חכם לב לא יקחך. ועין רואים לא תחוך. ואיש לא יכחיש אלהותך כי הכל
עדיך⁵⁴. ומי יעבוד לבלעדיך והכל עבדיך⁵⁵. יגידו שמים פלאיך. לא יפארו מלכי רום
משרתי פניך ועושי רצוניך. לא יהללו השמים ושמי השמים וכל אשר בם. לא יהדרו גלגלי
מסבה והמה יעידו במסבם כי ה' בם. הינועו בלתי אם תניעם. היסובו בלכתם בלתי אם
תצוה ותשמיעם. וצבא השמים לך משתחויים. ולעמוד על פקודת משמרתך יום ויום ידרשו
ומתאווים. ולשרת בשמך רצים ושבים. [א27] תצום ויאמרו לך הננו שלחנו. שמש ירח וכל
כוכבי אור. על פיך יצאו ועל פיך יבאו, ובבקר אור. ויום תצוה תלביש שמים קדרות וירדו
אותם וכל צבאותם⁵⁶. להודיע לבני האדם גבורותם. כי לא מידם אך מאתם כבודם. יהללוך
כל מעשיך אש מתלקחת. רוח סערה זרם מים ויבשת מתחת. יודוך ה' כל מלכי ארץ. וזקנים
עם נערים שרים וכל שופטי ארץ. ורמש וצפור כנף וחיתו ארץ. עץ עושה פרי וכל ארזים
מן הארז אשר בלבנון עד האזוב אשר בקיר⁵⁷. אלהותך יכיר ואחדותך יקיר [?]. והכל
למלכותך יתנו הדר. איש לא נעדר. ימים ונהרות. עוזו נוראותיך יאמרו ודבר גבורות.
אדיר במרום יאדירוך אדירים. משברי ים כי תשבור עליהם חוקיך יום תשאו נהרות רבים.
יהללוך נחלי מים עיינות ותהומות. ויספרו דגי הים חיות גדולות וקטנות. כי אתה אלוהינו
אדון העולמות. הכל ישבחוך והכל יאמרו אין [ב27]. קדוש כה'. תנו כבוד לה'. וכן אמר
משיח ה'⁵⁸ בהלל ה'. ברכו ה' מלאכיו גיבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו. ברכו ה'
כל צבאיו משרתיו עושי רצונו. ברכו ה' כל מעשיו בכל מקומות ממשלתו. ועל מעשיך
הנוראים חייבים כל הנבראים לפאר לרומם ולהדר את שמך. כי הגדלת על כל שמך אמרתך
בעולמך. נפאר ונקדש כבוד אלוהינו. נכבד נכונן עפר מקדשנו ותפארתינו. מקום אשר
הללך אבותינו. כי תפארת עוזמו אתה וברצונך תרום קרנינו.

לך הנצח נצח ישראל ואשרי תבחר ותקרב לנצח על מלאכת קדשך. להתקדש עם קדשך
ותפארתך. בגאון ה' יחד ירונו ישאו קולם ייחדוך ותחד כבודם בקהלם. המה הגיבורים
אשר מעולם. כי מי אשר יחובר לעבודתיך. לעמוד לשרת בשם ה' בעדת עבדיך. מעדתך
יזמרו לשמך כי נעים. אל תבואני רגל גאוה ויד רשעים. ואשר תחת כנפיך יחסה מה יעשה
אדם לו ועדת מרעים. ולא מעט מזער [א28] ולא כביר גביר ואביר הרועים. כעבור סופה לא
יירא. ואם תעבור על ראשו תער השכירה⁵⁹. מורה לא יעלה על ראשו⁶⁰. כי אתה עמו

54 מוטיב מצוי לרוב בפז'טים מסוג "כתר מלכות": כל מצוי מעיד על מציאו ע"י עצם מציאותו. השוה לשון רס"ג ב"תפילת השחר": "והכל עדיך. בליבותם ישכילוך כל מבקשיך. ובמחשבותם ימצאוך כל דורשיך. ואליהם קרוב אתה בחדרי רוחם. כי נפשותינו לך עלינו עדים נאמנים וגויתינו תענינה בנו עדות אמת... ", וכן בכתר מלכות של הרשב"ג.

55 בכתר מלכות להרשב"ג: וכל היצורים עבדיך ועובדיך וכו'.

56 כוונתו כדלעיל עמ' קנט וראה הע' 46.

57 בכה"י בביר.

58 דוד המלך ע"ה במזמור קג, כ—כב.

59 ישעיה ז, כ.

60 שופטים יג, ה.

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

כי יעבור במים וילך באשו. ויום אנוש עברו פתאים ונענשו עצמותם ברצח⁶¹. לא ירא בימי רע ויחי עוד לנצח. כי מרוחמיך הם מרוחמים ודורשיך דרושים. לא יעריצו עריצים בקהל קדושים. ואשר אחזה בדרכיך רגלם. אתה תומך גורלם. לא ימוטו לעד ולא תכלים לנצח כל החוסים בך. אשרי אנוש עם קדושים יתעכב. להקדיש להדר לנצח להדיר בנעים זמירות בבקר וערב. כי אתה אל חי וקיים נעימות בימינך נצח.

לך ההוד אלוה נורא הוד. ה' גדול מהולל מאוד. הדר כבוד הודך⁶² ודברי נפלאותיך מי ימלא. ואתה כל מחולל. מי ישמיע קול תהילתך. מי יבוא אל תכונתיך⁶³ יאזין עד תבונתך⁶⁴. מי חכם וישמעם נבון וידעם. ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים. יודוך ה' כל [28] מעשיך ארץ ושמים. אלהים בשמך הושיעני. צדיק ה' בצדקתך לעבד קנני. כי אתה יסדת ארץ על מבועה. אתה הצבת כל גבולותיה. ולכבוד שמך הוטבעו אדניה. לעבדך שכם אחד כל יושבי תבל ושוכניה.

אתה יסדת בציון. אבן הר ציון משכני עליון. בית אלוהי יעקב. משכנות לאדיר יעקב. כי המקום אדמת קדש. ובעציר [?] ⁶⁵ קדושות עצרה קדש. שם יתנו צדקות ה'. שם יעמדו על הברכה לברך בשם ה'. שם ארון קדשך ותפארתך. שם כרובים פורשי כנפים למרכבות^{65*}. משם ישאגו נביאיך וקדושיך. את רוח קדשך. שם ההיכל לפני. שם יעברו בניך את פני האדון ה'. שם נגלו אלהים שם יתנו הדר למלכותיך. ומהללים לשם תפארתך. שם ישימו קטורה באפיך וכליל על מזבחיך. איש חסידיך וכהן משיחך. כהניך ילבשו צדק. רודפים צדק צדק. עוטי מעיל ולבושי מכלול ומתעטפים. לכבוד ולתפארת להדמות לשרפים. [29] ולעמוד ולשרת בשם ה' כמלאכים נכספים. ישאו ידיהם קדש ולברך את עמך במעגלי ידיהם. ואתה ברחמיך תציץ מבין קשרי אצבעותיהם. (ו) על עם קדשך במידת טובך לגמור ולברך אותם בברכתך. ולשמור אל נורא בתפארת עוזך. תכין ותאיר פניך לבניך. לעולם נאתה מלך אדון השלוי. תישא פניך אליהם ולשים להם לשלום. שיר המעלות. ולעשות לך

61 צירוף איוב י, ה; משלי כז, יב; תהילים מב, יא.

62 בכה"י הדר כבוד כבודיך. התיקון עפ"י תהילים קמה, ה.

63 עפ"י איוב כג, ג.

64 איוב לב, יא. בכה"י עם תבונתך.

65 ובעשר?

^{65*} השחה דברי הימים א כה, יח. מכאן ואילך הפייטן מפתח את ההקבלה בין בית המקדש של משה וסדר עבודתו לבין העולמות העליונים—היינו הספירות ועולם השכינה. לוחות הברית (המסמלות את ספירת תפארת, או את יסוד, או את שש הקצוות) בתוך הארון (המסמל את השכינה) מהחיים ביטוי לזיווג העליון. ייחוד עליון זה נעזר על-ידי עבודת הכהנים ובמיוחד על-ידי עבודת הכהן הגדול ביה"כ. כהנים לויים וישראל הם כנגד ג כיתות המלאכים. ג כיתות אלו שבד' מחנות שכינה—היינו י"ב קבוצות—מקבילות ל"ב שבטי ישראל. בנושיאת כפיים, חמש כנגד חמש, מאחדים ומחברים הכהנים את הניגודים של ימין ושמאל הרמוזים גם ב"חמש כנגד חמש" של עשרת הדיברות ושל עשרת המנורות שבמקדש שלמה. משלל המוטיבים המסורתיים בחר הפייטן מה שבחר, מבלי שיהיה הכרח לחפש אחרי תורה שיטתית בשימוש הסמלים שלו. נמנעתי מלהציע קורילאציות מדוייקות בין סדר הסעיפים כאן ל"מקדשים" השונים של תורת הסוד (כגון משכנו של מטטרון, בית המקדש העליון שבבינה, ההיכל השביעי הנקרא "קודש הקדשים" וכיו"ב).

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אל קבץ

שם תפארת עם עשר כנגד עשר⁶⁶ נוראות גדולות. אל אחד בפני כל מיוחד. שם ייחד לעבדו שכם אחד. בנו העובד אותו ישראל גוי אחד. ונשיא אחד הכהן הגדול. לשרת אחת בשנה לפני ולפני המלך הגדול. ושם שנים כרובים כשני עופרים תאומי צביה. ושנים עדרים סודרים שבחך עדר כהונה ועדר לוייה. שם ילוו עליך וישרתוך ולמלכותך יקר יתנו. כהניך [29ב] ילבשו צדק וחסידך ירננו. אל אלהים האל הגדול נקדש בצדק בהמוני מעלה בכתות שלושה. עמך ישראל להדמות אליהם לשלש לך קדושה. ילוו הכהנים הלויים ובסוד שלשתם לך ישלשו. את אלוהי ישראל יעריצו ואת קדוש יעקב ישלשו⁶⁷. הנהדר בכבוד על המרכבה במחנות עליונים. המתגאה על חיות הקדש ארבעה כנפים לאחד וארבעה פנים. נציב אחד בארץ יכהן פאר ארבעה לאחד⁶⁸ לשרת בחצריך בחוץ ובפנים.

אתה הראית לשלומי אמוניך. מראות ימינך. בהגלותך מלכינו על עם קדשיך⁶⁹ עם רבבות דברותיך⁷⁰. ללמד לעמך תורת אמת וענוה צדק⁷¹ בעשותך נוראות בלוחות בריתך. לתת להם עשרת דברותיך. חמש כנגד חמש⁷². יקרים מירח יקר מאור השמש. בהם הודעת לעמך טוב טעם ודעת ליודעי שמך. ולשלמה עבדך בהיכל קדשך. עשרת מנורות הכין והזמין. חמש משמאל וחמש מימין⁷³. האחד ואין שני המעמיד באחדותו [א30] ששה קצוות⁷⁴. המרומם בכל הלשונות. הראוי בכל הלבבות. אשר לו נאוו תהילות ואליו תכלני]נה כל התאוות. האחד הנקדש בסוד שרפים שש כנפים לאחד. נתן שני לוחות הברית ששה על ששה בארון אחד⁷⁵. ואיש חסידך בקרב מועדיך. ישא על כתפיו לזכרון את שמות עבדיך. ששה משמותם על אבן אחת ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית כתולדותם⁷⁶.

אתה המכונן שבעת ה(מ)נרות במכון המערכה. להגיד גדולתך ולהעיר על הממלכה. אף קדושך יעלו לפניך שבעה מהנרות בהיכל ההראל. עדות לישראל. ומשרתיך הנצבים

66 אצבעות הכהנים כנגד י' ספירות.

67 ואולי צ"ל יקדישו.

68 ביוה"כ הכה"ג משמש בפנים כד' בגדים בלבד.

69 צירופי המליצות וקטעי הפסוקים מושפעים מלשון השופרות שבעמידת מוסף של ר"ה.

70 ואולי הכונה לסודות ההזויה הגנוזים באותיות התורה ואם כן פירש הפייטן על סודות התורה את דברי המדרש "ואתה מרבבות קודש (דברים לג, ב) — שלא כמדת בשר ודם מדת הקב"ה. מדת בשר ודם... מראה לו כל גניזו... אבל [הקב"ה]... מרבבות קודש ולא כל רבבות". מענין ש"אטימולוגיה" מדרשית הנמצאת בתלמוד (הגיגה טו, ב) "ואתה מרבבות קודש — אות הוא מרבבות קודש", חזרת אצל המקובלים במשמעות מיסטית. ר' יצחק סגי נהור מפרש את ה"אותיות" של ס' יצירה מלשון "אתה" — האותיות הנראות אינן אלא גילוייהן של האותיות הפנימיות שהן ה"דברים" וה"דיבורים" האלוהיים. ועיין ג' שלום, ראשית הקבלה, תש"ה, עמ' 109 והע' 1.

71 עפ"י תהילים מה, ה.

72 הביטוי עפ"י ס' יצירה א, ג.

73 ראה מלכים א ז, מט.

74 אולי כפשוטו: חלל העולם (ולא הספירות).

75 "הלוחות ארכן ששה ורחבן ששה". נדרים לת, א; ב"ב יד, ב.

76 ככה"י בתולדותם. עפ"י שמות כח, י.

רפאל צבי יהודה ורב לו בסקי

למשמרתך כל הימים. בתוף וכנור יזמרו לך בכנור שבעה מינים⁷⁷. כי יבואו בניך מעונך. לראות שובע שמחות את פניך. עוד יהללוך בכנור עמים שמנה⁷⁸.

אדון הכל יסוד אתה כל בניך. ותכלית כל ענין. ומשלים כל [330] מנין⁷⁹. וארון קדשך והיכל הקדש פנימה אמה וחצי בקומה. ימלא את החכמה⁸⁰. ועליו כפרת להשלים עוד בכתר ועטרה⁸¹. עוד עם סגולה עם נחלה בתוך ההיכל בנבל עשור⁸² יזמרו לך ככתוב טוב להודות לה ולזמר לשמך עליון להגיד בבקר חסדיך ואמונתך בלילות עלי עשור ועלי נבל עלי הגיון בכנור. צדיק אתה ה' וצדיקים יודו לשמך. וישבו ישרים את פניך. וירמומוך בפייהם ותחת לשונם. כי צדיק ה' צדקות אהב ישר יחזו פנימו.

ברוך בפי כל. אתה הכל יודוך וממך הכל. כי כל בשמים ובארץ⁸³ ברצונך נהיה ונשלם. ואתה מחייה את כולם. וצדיק יסוד עולם. לך ה' הממלכה ומלכותך מלכות כל עולמים. מברכותיך תברך ותזון שפלים ורמים. מביצי קנים ועד קרני ראמים. אתה מלביש ערומים. אתה נותן חכמה לחכמים. אתה המשים פתאים ערומים. על כן יודו את שמך לעולם. כי אתה אלהים לבדך מן העולם ועד העולם. [31א] בך מלכים ימלוכו ונכשלים אורו חיל, אתה שובר ארזים⁸⁴ ורמי הקומה. ורצונך את רצונך חיל וחומה. אתה גבה עינים תשפיל ורחב⁸⁵ לב תכניע. ושח עינים תושיע. ועני משוע מרוח סופה מצער⁸⁶ תציל. כי אתה עשית את אשר חפצת ואין מידך מציל. ומי בכל חכמי הגויים ומלכותם בלעדיך יפרסו נס וישומו דגליהם. או ירימו ידיהם ואת רגליהם. ואתה ההוה להם למלך ומוראך נטוי על ראשיהם. אתה מסיר ראשי עם הארץ. ותחתם תקים אביוני בני אדם ועניי ארץ. כי לך שמים אף לך ארץ. תצו שחקים ויאמרו עבדיך יעשו. בדבריך נעשו. תשלח ברכים וירוצו. תצוה את הברכה ומעיינותיך יפוצו. על זאת כל העמים תקעו כף ולשמך יזמרו. כבוד מלכותך יאמרו.

77 ולי גראה לתקן "נימים" עפי הגמרא ערכין יג, ב: תניא ר' יהודה אמר כנור של מקדש של שבע נימין שנא' [תהילים טז, יא] שבע שמחות את פניך, אל תקרי שובע אלא שבע. ושל ימות המשיח ח' שנא' למנצח על השמינית — על נימא שמינית. ושל עולם הבא עשר שנאמר [תהילים צב, ד] עלי עשור, ואומר [שם לו, ב] הודו לה' בכנור בנבל עשור זמרו לו.

78 ושיעורו: עוד יהללוך עמים בכנור. ול"נ צ"ל "עוד יהללוך בכנור [של] שמנה נימים". ועיין במאמר ר' יהודה בהע' הקודמת.

79 השוה לשון הרשב"ג בכתר מלכות: "אתה אחד ראש כל מנין ויסוד כל בנין".

80 צירוף קטעי פסוקים מויקרא י, יח; שמות כה, י; מלכים א ז, יד ושיעור המשפט: וארון הקודש שבתוך ההיכל גבהו אמה וחצי ובתוכו החכמה שהיא התורה. ואולי הכוונה לא רק ללוחות אלא גם לספר תורה שהיא מונח בארון (ועיין בבא בתרא, יד). ברם הלשון תמוהה, שכן בדרך כלל הלוחות בארון מסמלים את ספירת תפארת המתאחדת ומתחברת בשכינה (היא ארון הברית) בסוד הויתג. ועיין בנוהר, חלק ב, דף ריד, א.

81 גם כאן הלשון תמוהה. הכפורת מסמלת בדרך כלל את היסוד (עיין בס' פרדס רמונים, שער ערכי הכינויים), אם כי יש גם "והכפורת חופף על הכלל היא בינה" (שם, ערך ארון), ועיין גם בתוספות לזוהר שמות, דף רעז. עטרה היא כינוי למלכות "ולא נקראת כן אלא בהיותה עולה עד הכתר" (פרדס רמונים, שם, ערך עטרה). ארון הברית עם הכפורת מסמל איפוא את אחדות כל הספירות.

82 הלשון בהקבלה ללשון דלעיל: "עוד יהללוך בכינור נימים שמונה". ואם כן נזכרים בזה אחר זה השיר שבמקדש, השיר של ימות המשיח והשיר שלעולם הבא. ועיין במאמר ר' יהודה לעיל, הע' 77.

83 ככה"י כי בכל השמים והארץ. 84 ככה"י הרזים.

85 ככה"י רהב לב. התיקון עפי' תהילים קא, ה. 86 צ"ל סער. והשוה לעיל עמ' קמט הערה 29.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ

[בקשה להינצל מכל רע]

[ב44] בקשה ותפלה טובה ונאה כל האומר אותה בכל יום ויום בכונה לא יהיה (לו) גיוק¹ אלוהי הצבאות יושב הכרובים גורא בעליונים ומושל בתחתונים² קרוב לכל קוראיו באמת מציל עני ואביון מגוזלו שומע אל תפלת עבדך ואל תחנוניו כי עני ואביון אני ולבי חלל בקרבי ותשליך אימה ופחד ורעד ורתת וחלחלה ובהלה לכל איש ואישה ומזיקים ולילין ושדין וכל בריה רעה ותקבל תפלתי ותחינתי ותענה את בקשתי ותמחול ותסלח לכל חטאתי שעויתי ופשעתי וכל הקמים עלי לרעה תאבד אותם [א45] ויגדל נא הסדיך להחיות אותי בכל אשר לי ובגודל זרועך ומיראתך אל יזיקוני. ויהיה נא עורון בעיניהם וסתום וחתום פיהם שלא יגיעוני ושלא יזיקוני ושלא יאניסוני ולא יאמרו רעה לי ולא לכל מה שיש לי ויהיה שמך עמי. הם יבושו ואני לא אבוש. יחתו ולא אחתה אני כדכתיב קומה ה' ויפוצו אויבך וינוסו משנאיך מפניך.

בבקשה מכם³ מלאכי השרת מטטרו"ן שר הפנים וסודיא"ל ועוזיא"ל ורפא"ל וגבריא"ל ואוריא"ל ומיכא"ל טביא"ל כפופיא"ל ברכיא"ל שתעמדו בבקשה למלך ה' צבאות שישמע תפילתי ויקבל תחינתי וימחול ויסלח חטאתי לפניו בין בשוגג בין במזיד בין ברצון בין באונס בין בהירהור בין במתכון בין שלא במיתכון בטלם מעלי אני פלוני ב"פ. משביע אני עליכם בשם ה' אל שדי י"ה יהוה אכתריא"ל י"ה צבאות שמו ובשבעים [ב45] ושתיים שמותיו המקודשים והטהורים והמפוארים בנקיות וטהרה שתיקחו המפתחות ותפתחו לי שערי חן וחסד ורחמים וברכה ודעת וחכמה והשכל ותהיו עמי לטובה בכל מקום שם בוראי אני פב"פ בכל מקום שאהיה בין בבית בין בשדה ובכל אשר אעשה אצליח ובכל אשר אפנה אשכיל ויהיו דברי ואמרי מתוקים מדבש ונופת צופים.

ומשביע אני אליכם אהביא"ל הגדול הממונה על האהבה הטובה שתתנני לחן וחסד ולרחמים בעיני בוראי ובעיני כל רואי בין מעל השמים ובין מתחת לשמים ותהא השעה והיום הזה עת רצון ויום סליחה וכפרה.

וכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתשלח לי חסדיא"ל להטיף עלי חן וחסד ורחמים בעיניך ובעיני כל רואי וירום קרני ויחון טובי ויזקוף מזלי ולעשות רצוני אכי"ר. ורפא"ל יעמוד על ימיני ומיכא"ל על שמאלי וגבריא"ל מלפני וצוריא"ל מאחורי ועוזיא"ל על ראשי. תהילותי [א46] ותפילותי עם ברקיא"ל רבה ועם שמעיא"ל רבה ותצליני

- 1 צירוף תפילות מאגיות קדומות המופיעות כתפילות נפרדות בס' שערי ירושלים. ר' מבוא והע' 31.
- 2 הסעיף הראשון בנוסח כה"י שלפנינו הוא הסעיף השני של תפילת ר' ישמעאל כה"ג הנדפסת, אולם שם הקטע פותח "אנא ה' אלהי ישראל שליט בעליונים ובתחתונים". המליצה האחרונה שכחה מאד (ראה למשל להלן בכה"י דף 85א, וכן בתפילות שונות בס' שערי ציון) ומופיעה בשינויים רבים (גורא בעליונים: מושל בתחתונים, מושל בעליונים ושליט בתחתונים וכו').
- 3 הסעיף הזה דומה לפתיחת התפילה של ר"י כה"ג ("מבקש אני מכם מטטרו"ן סוריא"ל שרי הפנים שתעמדו בעדי וכו'"), אולם למעשה הוא זהה (אם כי בשינויי-נוסח) עם הפתיחה לתפילת יום חמישי "לרתם וצ"ל" בס' שערי ירושלים.

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

מכף כל אויב ואורב בדרך ובכל מקום אשר אלך ואעמוד. והכל ילכו עמי וישמרני מכל גזירות קשות ורעות בהשבעת המלאכים הקדושים והטהורים אלה שמעיא"ל ומתפא"ל אמן סלה. אתה סתר לי מצר⁴... לא יתיצב איש... כאשר דבר לכם⁵. הנה אנכי שולח מלאך לפניך... כי שמי בקרב⁶.

בזה הפסוק של וימהר אברהם⁷ יש בו סוד גדול ויש בו ארבע עשרה תיבות והסימן לא תיגע בו יד⁸. וצריך כוונה גדולה ואל תבקש יותר מדאי. וימה"ר אברהם האהל"ה א"ל שר"ה ויאמר מהר"י של"ש סאי"ם קמ"ח סל"ת לושי" [46b] ועש"י עוגות. והשם הוא זה אל השר המופלא הנסתר והנגלה.

וכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתשלח לי יוה"ך כל"ך הממונים על כל הדרכים שיצילוני מכל אויב ואורב בדרך מכל מה שלבי ירא וחרד בשם ה' אלוהי ישראל. וה' אלוהים אמת הוא אלוהים חיים ומלך עולם מקצפו תרעש הארץ וירעשו כל יושבי תבל וירעשו כל אויבי ואורבי וכל מבקשי רעתי ולא יוכלו לי אפב"פ אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל אדניא"ל תפול עליהם אימתה ופחד בגדול זרועך ידמו כאבן. ולהפך⁹.

אנא ה' אלוהי ואלוהי אבותי שמע לתפילת עבדך בן אמתך אני לפני ב"פ ואת תחנונותי ותשמרני ביום ובלילה עם שמך הגדול הגבור והנורא שהוא שם אגלא היוצא מן התיבות הקדושים מאת"ה גיבו"ר לעול"ם ה' [47א] שהוא שם רחמן. לכן אני אתפלל אגל"א שתרחמני ותשמרני מאדם רע וממוזיקים ומפגעים רעים ומכל גזירות רעות וקשות המתרגשות ויוצאות ביום ובלילה. אנא ה' אלוהי ואלוהי אבותי אברהם יצחק ויעקב אהיה אשר אהיה אשר נגלית למשה בן עמרם מתוך הסנה שא נא חטאתי אך הפעם. יעצתי רע סררתי חמסתי קלקלתי בדבריך ובעזות מצח שמתתי פני נעויתי אמרתיך. חייב אני במעשי. אנא¹⁰ ראשון בלי ראשית אחרון בלי אחרית. הסר ממני דרכי המכוערים ודרכי הרעים שאין בי כח לגלותם. אנא סלח נא לעוני כגודל חסדך. ויאמר ה' סלחתי כדברך. ה' שמעה ה' הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלוהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך כי עמך הסליחה למען תורא...

תפילה לעצירת המגפה

[47ב. פסוקים ויקרא ו, א—ו]. אלהינו שבשמים, יהי רצון ורחמים מלפניך למען שמך הגדול הגבור והנורא אהי"ה אשר אהי"ה שיהיה זה חשוב ומקובל ומרוצה לפניך כאלו הקרבנו קרבן עולה בזמנה אכיר.

4 תהילים לב, ז.

5 דברים יא, כה.

6 שמות כג, כ—כא.

7 בראשית יח, ו.

8 שמות יט, יג.

9 קריאת הפסוק מסופו אל תחילתו, דרך אמירתו בברכת הלכנה.

10 ככה"י אני. השיבוש עפ"י ישעיה מד, ו.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ

- [48א]. בראשית מג. יא]. ואומר אותו ששה פעמים ויעמד פנחס ויפלל ותעצר המגפה ¹.
פנחס מגפה עצר פנחס מגפה עצר. ג"פ ².
פרשת המנחה (ויקרא ב, א—ג).
פרשת החטאת (ויקרא ו, יז—כג). ואומר אלהינו שבשמים דלעיל.
[48ב] פרשת האשם (ויקרא ז, א—י) ואומר...
[49א] פרשת המילואים (שמות כט, א—לז).
[51ב] פרשת השלמים (ויקרא ג, א—יז). ואומר אלהינו שבשמים ואומר פיטום הקטורת עד סוף מפני הכבוד.
[52ב] רבונו של עולם בזמן שבית המקדש היה קיים היה כוהן גדול מקטיר לפניך את קטורת הסמים ומכפר על עמך ישראל והיית עוצר המגפה ככתוב בתורתך [53א] (במדבר יו, יא—יב) ג"פ. (שם, פסוק יג) ג"פ. ועתה בעונותינו חרב בית המקדש ובטלה העבודה ואין לנו לא כהן...]

ליום שלישי

- [55א] תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו ¹
יסוד הסודות ועילת כל העלות אל עליון אלאהי"ה אלוהים קדמון לכל נמצא וכל עין תעיד כי הוא אחד ואין שני ברא כל העולם מאין ברא שמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה הימים ובכל אשר בהם וכלל עולמו בימים ששה. בראשון המציא האורים. בשני הרקיע הרקיע להבדיל בין מים למים. בשלישי גראית היבשה והוטבעו המים. ברביעי נבראו המאורות להיותם על הארץ מאירים. בחמישי צוה וגזר שישרצו המים דגים וכל שרץ ובעל כנפים לעופף. ובכח הריבון] ברך אותם. בששי נברא האדם וקדם לו כל השפלים והיה האחרון לכל מעשיו ². ואם הוא סוף כל המעשים הוא תחילת המחשבה כדי [55ב] לדעת את בוראו ולברך בשמו, והוא סרח וגורש מגן עדן. ובחר מכל מין האדם את ישראל להיות לו לעם סגולה ועם האבות כרת עמם ברית ושבועה לתת להם ולזרעם אחריהם את ארץ הכנעני והוציא אותם מארץ מצרים בשפטים גדולים וראו כל העם את גודל נפלאותיו ומופתיו וקריעת ים סוף. ובהר סיני נגלה להם בתתו להם את התורה והמצוה על יד איש נאמן ביתו מבחר האנושי משה בקולות ובברקים ובענן כבוד על ההר. וההר עשן מפני אשר ירד עליו ה' ונראה לכל העם שכונתו עם ארבע חיות מרכבה שהם ארבע מחנות השכינה. ועם כל הנסים והמראות הללו תעו במדבר, והכניסם לארץ אשר נשבע לאבותם. ועל ידי שלמה [56א] בנה בית עולמים לשכן שמו עליו לזכותם להקריב קרבנותיהם להיות כפרה על נפשם.

1 תהילים קו, ל.

2 שלוש פעמים.

1 תפילה מעין "כתר מלכות" קצר, חציו שבח וחציו וידוי. ברם השבח כאן אינו פילוסופיקוסמולוגי אלא היסטורי בעיקרו.

2 השחה סנהדרין לת, א: "יתוש קומך במעשה בראשית".

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ועם כל אלה האותות וגלוי³ השכינה להם, לא אבו שמוע והלכו בשרירות לבם הרע וילכו אחרי ההבל וההבלו וענשם גדול וגמולם להשמידם ולא יזכרו עוד והיו מתכפרים כל הטובה אשר גמלם ברוב רחמיו וחסדיו ונשא עונם ועבר על פשעם והוא רחום וחנון ונחם על הרעה וזכר את הברית והשאיר לנו שארית לבלתי כלותינו מעל פני האדמה. ואני עני בן אוני יצאתי לשוח ויעתר יצחק אל ה' לנוכח אשתו. חטאתי ולרוב עונותי [ב56] שנאחזו בי נדגה במצודה זה במזיד וזה בפשיעה קברי בייתי לעולם⁴ ולא ראיתי יום נסיעה⁵ ונפשי לכודה בפחי ועונשי נרשם. ואנכי תולעה באושה לעמוד ולהתודות לפני קוני כי מפחדו פחדתי וזחלתי ואירא לנפשי אבל נשענתי וסמכתי על רב רחמיו וחסדיו וחפץ לשבים בלב תמים. ואומר:

אבל⁶ חטאתי אשמתי אבדה וארבה נפשי אויה לי. באשתי בריתך מלבי בושה כסתני מפני גאותי וזדוני. דאגתי על חטאתי דיברתי שקר. הות נפשי התלתי. ודברתי מהתלות. זהמתי והייתי לזרא. חבלי רשעים עודוני⁷ חבלתי⁸ שבזיתי [א57] לדבריך. טבעתי בבוכי⁹ רגלי טרפי תיבשו¹⁰. יבשו עצמותי מרוע מעללי יוצעו שק ואפר. כהו עיני מראות כהתה רוחי בתוך קרבי. לבי בוער באש לבב עקש ופתלתל. מאסתי תורת ה' וזנחתי פקודיו. נאץ לבי תוכחתו. נדו עלי כל סביבי. סוגרו דלתותיו בעדי. סורו טמא קראו לי. עברתי עבירה נוכריה. עברתי בין בתריו. פגשתי בעשו אחי לפגוע¹¹ בכהני ה' שמתני למפגע לו¹². צר לי מאד כי לא נצרתי תעודה. צירים אחזוני כצירי יולדה. קדח אש באפי קדמוני ימי עוני על אשר לא קדמתי את קוני בלחם ובמים. רוגז ודאגה אשתה. רבו עונותי [ב57] משערות ראשי רואי שמוני. שבץ אחזתני ונשברה רוחי. שובבתי היא רעיתי שבת י ורפא לי. שובה ה' את שבותי. תשוב תעלני מתהומות הארץ. תוכן רוחות ה' וסלחת לעוני ואפיל תחינתי לפני המאמץ נכשל. והעוזר כל נחשל. ולתת לי. רפואה למכאובי. ומאשפות דלות תרימני. ומעפר עניי תקימני. ולאמר לצרותי די ויהא תפילתי זאת מקובלת ומרוצה כקרבן עוף שלא השיג יד הדל להקריב בהמה גסה או דקה והגני כעוף המנקר באשפה שהוא מלוכלך ומוטבע ביון¹³ העון ומתודה ואומר חטאתי עויתי פשעתי ואתה צדיק על כל הבא עלי כי אמת עשית ואני הרשעתי. תם.

3 ככה"י גליו, ואני תיקנתי בכל מקום.

4 מליצה ידועה שמקורה, כנראה, בתפילה שהתפלל הכהן הגדול במקדש ביה"כ על אנשי השרון "שלא יהיו בתיהם קבריהם".

5 יום המיתה. השוה גם רשב"ג, כתר מלכות: "עד אכין... צדתי ליום נסיעתי".

6 כאן מתחיל וידוי ע"ס האל"ף ב"ת.

7 תהלים קיט, סא.

8 ככה"י הבלתי. התיקון עפ"י נחמיה א, ז ("חבל חבלנו לך").

9 ככה"י כביץ.

10 עפ"י יחזקאל יז, ט.

11 ככה"י לרגוע. התיקון עפ"י שמואל א כב, יז.

12 ככה"י למגע לך. התיקון עפ"י איוב ז, כ.

13 ככה"י כיון.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אל קבץ

[58א] תפלה משובחת לרב הגדול כמהר"ר דוד ׳ן אבי זלה"ה¹. תפלה יקרה. לצור רם² ונורא. באימה ומורא. לדוד ׳ן זמרא זצ"ל...
[68ב] תחנה נכונה. ה' אלהי הצבאות יושב הכרובים נורא בעליונים ושליט בתחתונים³...

[בקשה כוללת]

[70ב]... ובכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי¹ שתפתח לי היום הזה ובכל יום שערי תשובה שערי גן עדן שערי חכמה ושערי תפילה שערי פרנסה טובה וכלכלה ורווח וחסד ורחמים שערי צדקה ושמע תפילתי כתפלת אבותינו על ים סוף² וכתפלת יעקב בבית אל וכתפילת יעקב נעקד על מזבח וכתפילת אברהם אבינו בהר המוריה [71א] ואלישע ביריחו ועזרא בגולה ודניאל בגוב האריות וחנניה מישאל ועזריה בתוך כבשן האש וכתפילת כל הצדיקים והתמימים והישרים.

ישר אוהב ישרים. תם אוהב תמימים. צדיק אוהב צדקות. הסר ממני לב(ן) האבן ויצר הרע ותן בלבי יראתך ותזכני למעשים טובים ולמצוות ולתורת אמת ולחיי עולם הבא. ותנני היום הזה לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי ושומעי ויודעי. ותגמלני חסדים טובים אכי"ר.

ויהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי אלוהי הצבאות מלך רחמן שתהא פרנסתי ומונוגותי תחת ידיך ולא תחת ידי בשר ודם מפני שמתנתם מעוטה וחפתם מרובה³ ופרנסני בכבוד ולא [71ב] בביזוי ואברכך ואודה שמך כל ימי חיי אכי"ר.

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שכל חלומות שחלמתי אני לעצמי ושחלמו לי אחרים בין בלילה הזה בין בשאר הלילות, אם טובים הם חזקם ואמצם⁴ ואם

1 הרדב"ז נזכר כאן בברכת המתים. אם כל הקובץ שלפנינו נערך ע"י הר"ש אלקבץ והועתק בידי המעתיקים כמות שיצא מתחת ידיו, הרי עלינו להניח שרק בסוף ימיו קיבץ וליקט את התיקון הזה. אולם נראה שברכת המתים תוספת היא משל המעתיקים, שכן בודאי אינה מקורית בחרוז שבשורה הבאה.

2 בכה"י וכן בדפוסים "צורכם", והשיבוש גלוי. ונ"ל שגם הגירסא שבדפוסים הטובים (אור קדמון, מחזור אהלי יעקב ליוה"כ) "לצום רם" היא כבר תיקון שנתאפשר ע"י המנהג לומר פיוטי כתר מלכות בליל כיפור. ברם אין זה מן הנמנע שהרדב"ז חיבר את הפיוט מלכתחילה לשם יוה"כ; השוה את הפיסקה "כי ירו פשוטה לקבל שבים. וזה סוד יום הכיפורים בלשון רבים" (מחזור אהלי יעקב, דף סח, א).

3 התפילה כמעט זהה עם זו שבדף 44ב, וראה לעיל עמ' קסג וכן במבוא עמ' קמד (מס' ז). וכל שהיא שונה מהתפילה שבס' ז, היא קרובה יותר לנוסח שבס' שערי ירושלים.

1 התפילות הבאות הן מסוג התפילות לחן וחסד, לפרנסה, להצלה מיצה"ר וכו' שהתפשטו מאד מתקופת צפת ואילך והמצויות לרוב בתיקונים ובקבצים כגון ס' שערי ציון. עיקרן מיוסד על תפילות קדומות, כגון אלו המובאות במס' ברכות טז—יז ובסידור התפילות.

2 כאן התפילה מושפעת מלשון הליטאניה הידועה "מי שענה... הוא יענוני".

3 עפ"י ברכת המזון נוסח ספרד.

4 עפ"י התפילה המקובלת להטבת חלום, שמקורה בגמרא ברכות נה, ב.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

רעים הם רפאם כמי מרה על ידי משה וכמימי יריחו על ידי אלישע. ויהיו עלי לחיים ולשלום ולמחה ותנחילני חיים טובים. תטה עלינו חן וחסד ורחמים. תחזק גופי ותענני. תשמע בקוראי אליך ותצילני מכל גזירות רעות וקשות ומכל מני פורענות המתרגשות לבוא לעולם.

רבון העולמים ואדוני האדונים רחמן מלא רחמים המלא רחמים עלי ורחמני שאני עבדך בן אמתך אני מעשה ידך אני בשר רימה ותוליעה. מה אני ומה חיי. מה כחי ומה גבורתי. מה אומר ומה אדבר ומה אצטדק כי העויתי [א72] והרשעתי פשעתי ומרדתי ואין כהן גדול לכפר על חטאתי ולא מזבח להקריב עליו קרבן ולא בית קדשי הקדשים להתפלל שם. וכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי אהי"ה אשר אהי"ה י"ה יהו"ה צבאות מלך מלא רחמים יודע כל נסתרות רואה כל סתר ככתוב⁵ והוא גלי עמיקתה ומסתרתי ידע מה בחשוכה ונהורא עמיה שרי.

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתהא תפלתי שאני מתפלל לפניך לרצון ותחשב לפניך כעולות אלים פרים וכבשים כאלו הקרבתי אותם על גבי המזבח ותרצני אכי"ר.

רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצוני לעשות רצונך [ב72] אבל יצר הרע שבי מעכב⁶ ולבי הקשה והבער. לכן יהי רצון ורחמים ה' אלוהי שתסיר יצר הרע ממני ותרחיקהו מגופי מרמ"ח איברים שבי ואל יכשילוני מדרכיך הטובים ותן לי יצר הטוב ולב טוב⁷ ונפש שפלה ורוח נמוכה ככתוב⁸ והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר ואת רוחי אתן בקרבכם נאום ה' לשמור חוקיך באמת ולעבדך בלב שלם. ויהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתתן לי שם טוב וחלק טוב לעשות רצונך ואל יתחלל שמך על ידי ולא על ידי זרעי ואל תעשני שיחה בפי הבריות⁹ ותשמרני מכל רע ותשמחני באוהבי והם ישמחו בי ותן לי אחרית טוב ותקוה טובה ופרנסני בכבוד [א73] ולא בביזוי ושמרני מאדם רע ומפגע רע ומדבר רע ומכל מיני פורענות המתרגשות ובאות לעולם ותן חלקי עם עושי רצונך. ויהי רצון אמרי פי . . . ה' צורי וגואלי. ה' הושיעה המלך יעננו ביום קוראינו.

5 דניאל ב, כב.

6 בברכות יא, א: "שאר שבעיסה . . . מעכב".

7 תפילה דומה, שנקראת "תפלה מדברי התנאים והאמוראים", מובאת בס' מעבר יבק (דפוס אמשטרדם תצ"ב, דף מט): "יה"מ שתתן לנו לב טוב חלק טוב יצר טוב חבר טוב שם טוב עין טובה נפש שפלה רוח נמוכה . . . אל יתחלל שמך בנו ואל תעשנו שיחה בפי הבריות ולא תהיה אחריתנו להכרית ולא תקתנו למפח נפש . . .".

8 יחזקאל לו, כו—כו.

9 לשון זו נמצאת בכמה מקומות וחוזרת גם בכה"י שלפנינו, ועיין להלן 86, 129. ועיין גם בס' שערי ירושלים בתפילת יום חמישי לר"תם זצ"ל: "ואל יתחלל שמך על ידי ואל תעשני שיחה בפי הבריות".

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ

[א73] אמר רבי ישמעאל¹ כל מי ששונה הרז הזה פניו מצה[ני]בות וקומתו נאה ואימתו מוטלת על הבריות ושמו הולך בכל מקומות ישראל וחלומותיו מיושבים ותורתו משתמרת בקרבו ואינו משכח דברי תורה כל ימי חייו וטוב לו² בעה"ז ונוח לו³ לעה"ב ואפילו עונות נעוריו⁴ מחוליו' לו ויצר הרע אין שולט בו וניצול מן כל דבר רע [א73] ומן החיות הרעות ומן השדים ומן הלסטים ומן נחש שרף ועקרב וממזיקין. ואמר רבי עקיבה כיון שלמדנו שבח של יוצרנו⁵ טוב לנו בעה"ז ונוח לנו לעה"ב.

.....⁶

ואח"כ יאמר אלהים בישראל גדול יחודך תשגבנו צדקתך אבגית"ץ...⁷

[א75]... יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שאהיה בטוב ועמלי בטובה ואהיה נוח לפניך לדעת ולשקוד על דלתותיך לנצור תורתך בלבי ונגד עיני תהי יראתך ושמור פי מכל רע וטהרני וקדשני מכל עון ואשמה ותהיה עמי בכל מקום ובכל שעה ובכל רגע ואהיה ערום¹ ביראה ובמענה ומשיב ומדבר שלום לכל אחי ולכל רעי ואהיה אהוב למעלה ונחמד למטה ומתקבל עם הבריות ותזכיני בחכמה ובמעשים טובים ואפטר בשם טוב מן העולם ותזכני לחיי העולם הבא² ותקותי לדור דורים פי ידבר חכמות ושפתותי יביעו דעת ולשוני ירחיש³ רננות ולבי יהגה [א75] בינה. כליותי תעלוזנה **מישרים. עיני יאירו במאור תורה ועפעפי יישרו נגדך ורגלי ירוצו לדבר מצוה... .

1 "משנה" משיעור קומה, קיימת בנוסחאות שונות. מובאת בסוף ס' רזיאל, ונוסח אחר מכ"י פארמה פירסם ג' שלום במאמרו "הכרת פנים וסדרי שרטיטין", ספר אסף (ירושלים תשי"ג, עמ' 469). תוכן ה"משנה" גם עובד ונערך בצורת תפילה (ראה המשך הטקסט המובא ע"י שלום, שם), ותפילות אלו היו ידועות ונפוצות; השוה, למשל, את הקטע הבא, מתוך תפילה אחת בס' שערי ציון (ליחרנו תק"ס), דף מא, א: "ויהיו פני מצהיבות וקומתי נאה ואימתי מוטלת על הבריות, ואהיה אהוב למעלה ונחמד למטה, ושמי הטוב ילך בכל הארצות ובכל המדינות, ויהיו חלומותי מיושבים עלי לטובה בכח המאור הגדול המתפשט מן המרכבה העליונה...". נוסח דומה באוסף תפילות בכ"י בניהו. ועיין עוד במבוא והע' 31.

2 בכה"י לא.

3 בכה"י לא.

4 בכה"י עונותיו נעורים.

5 השוואה של הנוסח שלפנינו ("שבח של יוצרנו") עם זה שבכ"י פארמה ("שיעורו של יוצרנו") יכולה לשמש הוכחה נוספת לדעתו של שלום (ראה בספרו האנגלי Major Trends, עמ' 66) שהמונח "שבח" שבספרות המרכבה = doxa = שיעור קומה. הגירסה שבס' רזיאל מצרפת את שני הביטויים "שיעור זה של יוצרנו ושבחיו של הקב"ה" (הנוסח הזה הוא המובא אצל שלום, שם, עמ' 64).

6 פסוקים שונים.

7 עיין במבוא, ס' טו.

1 בכה"י עמם. התיקון עפ"י מאמר אביי, ברכות יז, א.

2 חלק זה של התפילה עפ"י ברכות יז, א.

*2 בכה"י יחדש.

**2 בכה"י תעלוז.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ברוך אברם אל עליון³. נשגב מכל מחשבה ונעלה מכל רעיון. כי אל דעות ה'. רופא ישראל רואה ואינו נראה יוצר הכל יודע הנסתרות ואלוהי הרוחות. אלוהי האלוהים. יושב הכרובים. אלוהי דוד נצח ישראל אשר הפליא והשיגא מחשבתו. ושם סביבותיו אמונתו. הכין תבל בחכמתו. ואין חקר לתבונתו. גדול העצה לו זרוע עם גבורה. טוב וסלח הכל סביבותיו נורא. נצח [א76] ישראל כסה השמים הודו. צדיקו של עולם ויסודו. האל הנאמן ומרומם על כל ברכה ותהלה. ומלכותו בכל משלה.

אנא למען כתרך העליון⁴ שבו שש [מאות]⁵ ועשרים עמודי אור שהם ראשי מלולך ולמען מחשבתך הזכה הפנימית⁶ כונן מחשבתי לעבוד עבודתך ותמוך אשורי במעגלותיך ובכח אותה חכמה קדומה מפוארת חכמני לשמור מצותך ומבינתך אשר אין לה חקר הבינני ואלמדה מצוותיך הישר לפני דרכך הטובה. השיבני אליך ואשובה. ובגודל חסדך תטה כלפי חסד אם במאזנים תעלני. ה' אל באפך תוכיחני. ובגבורתך אל תדינני. ולמען רחמיך הרבים תשוב תחיני ותרחמני. הוריני ה' דרכך למצוא סליחה ומי כמוך מורה. [ב76] כי עמך הסליחה למען תורא.

אנא ביסוד עולמך העליון⁷ שמשם הנשמות פורחות⁸ המצא לנפשי מרגוע ונופש כי לשמך ולזכרך תאות נפשי ולמען נעימות בימיך נצח לנצח לפניך תושיבני אל תשליכני לעת זקנה ככלות כחי אל תעזבני ולמען הודך הנמשך מזרוע עיוך מכל צרה הצילני ולמען שמך תנחני ותנהלני.

ה' אלוהי אתה הוא האלוהים דברת ועשית ישועות נפלאותיך היום הזה יראו אנא שומע תפלה שמע תפלתי ולמען שמותיך אלו הנוראים שהם שבטי יה עדות לישראל צוה למלאכתי הקדושים והטהורים הממונים על תפלת עמך ישראל שיקבלו תפלתי בקראי אליך ויביאוה לפני ולפנים עד שתגיע עד כסא הכבוד אשר שם הביון עוז כבודך⁹ ושמך זכרתי [א77] ובך בטחתי מרום וקדוש כי סבבוני זדים כתרוני והדריכוני זכרני והצילני.

3 עפי' בראשית יד, יט. כאן, כמובן, "אב רם" כינוי להקב"ה. המליצה ידועה גם ממקומות אחרים (השוה התפילה בס' אשמורת הבוקר, ויניציאה ת"פ, דף עד, א). הכינויים והמליצות שבסעיף זה הם על סדר הספירות (מחשבה, חכמה, תבונה, גדולה, גבורה, סליחה, נצח, הוד, יסוד, מלכות).

4 תפילה זו מזכירה במקצת את "תפילת הייחוד לר' נחוניא בן הקנה" (ס' שושן סודות, קארעץ תקמ"ד, דף לד): "... אהדרך בספירה הראשונה שהיא כתר עליון... בתר"ך עמודי אור שהם ראש (מליצתך) [מלולך]". מקורות התפילה בודאי עתיקים כמוכח מלשונו ומתוכנה.

5 מספר עמודי האור שבכתר הוא תר"ך (כמנין כתר).

6 מלשון התפילה אין הכרע לפירוש "המחשבה... הפנימית". ברם, אין ספק שהתפילה משקפת שלב קדום מאד של התפתחות הקבלה (כגון יסוד כספירה שביעית! וראה להלן). כיוון שכך, אפשר שהכונה כאן לספירת כתר ולא לחכמה, ואם כן יסודות התפילה מקורם בבית מדרשו של ר' יצחק סגי נהור או בחוג העיון. סדר הספירות (בלשון התפילה) הוא: כתרך העליון (= מחשבתך הזכה הפנימית?), חכמה קדומה, בינתך, חסדך, גבורתך, רחמיך, יסוד עולמך העליון, נצח, הודך, שמך (= מלכות).
7 ראוי לציין שבתפילה הני"ל מס' שושן סודות (לעיל, הע' 4), יסוד כבר מופיע כספירה תשיעית.

8 ראה בס' הבהיר סי' כב (מהדורת מרגליות).

9 מלת "כבודך" ואילך ר"ת כו"ו במוכס"ו כו"ו (והשוה בס' שערי ציון, דף לט, א, מב, א).

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ

אנא אביר יעקב¹⁰ אל אחד למען שמך המיוחד הזה שבו נודע(ה) שם ה' אל עבדיו יחד לבבי ליראה את שמך למען לא אחטא לך. אליך נשאתי קולי תשמע משמים. אנקת"ם. פתחי סליחה תפתח מהרה פסת"ם. פודה שא פשע סעדני יוצרי מבטן. פשפסי"ם. דרך יושר ואמת נחני שונאי יבושו משרם דינוסי"ם.

אנא למען שמך הגדול והקדוש הזה שבו מתברכים עמך. אנא בכח גבורת ידך תלהט צרי¹¹ קדוש ואה עינותי שגבני טהרני נא נעימות גדולתך דרשתי ייחוד כבוד שמך ברך טיפיה רחמך צדקתך תמיד גומלהו חסדיך קויתי ברב טובך נשענתי [777] עליך ישועתך נאותי להג פני זכר קדושתך שועתי קבל ושמע צעקתי יושב תהילות. ואתה קדוש יושב תהילות ישראל מעונה אל חי קדם הרוכב בשמי שמי קדם למען שמותיך אלו הקדושים אשר ה' בם סיני בקדש. עשה עמי אות לטובה (אות) תהי ידך תמיד לעזרתי אל תתנני בנפש צרי ואל תשלך בי אויבי ואתה אלוה סליחות שא נא חטאתי ושמע תפילתי כי אליך גליתי לבי אלוהי ולא בצדקתי ובישר לבי אני מפיל תחנוני לפני כסא מלכותך כי אם בזכרי שלוש עשרה מידותיך בכונה שהפקדת על שערי תפלה. ועתה ה' [יאמן] נא דברך על ידי משה עבדך שאינם חוזרות ריקם. ואומר ויעבור וגו' ואומר תפלה לעני כי יעטוף וגו'. [83]... יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתעשה למענך ולמען פסוקי תורתך אלו¹² ולמען שמך הגדול הגיבור והנורא שם בן ע"ב שמות אשר הם כחות רחמך היוצאים מאלו הפסוקים כסדרן שתרחם עלי והצליח את דרכי ותהיה בעזרי ובעזר כל [84] אשר לי ותגן בעדי ובעד בתי ובעדם ותניח לי ממגורי ואל תאסוף עם חטאים נפשי ועם אנשי דמים זיי ותצילני מכף כל אויב ואורב וגונב ולסטים ומעול וחמס ומצער ומצר ואי(ז) [ש] און מחשבותיו ותשמרני מכל נגע ומדוה וחולי וציר וכאב ומכל מיני פורענות רעות וקשות המתרגשות לבא בעולם ופרנסני בכבוד ולא בבזוי בהיתר ולא באיסור בנחת ולא בצער ברוח ולא בצמצום ומלא ידי מבירכותיך מעשר מתנות ידיך ושלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידי ונכסי וקניני ועסקי ושעה קולי וחנני ונדבות פי רצה נא ה' וענני אלוהי ישעי וקבל את תפילתי כזבחי צדק וכריח נחוח. ועתה ה' אלוהי [84] שמע אל תפלת עבדך ואל תחנוניו והעתר לי והאר פניך אלי ונתת מהודך עלי ועורני על דבר כבוד שמך והצילני מכל רע וכפר על חטאתי וחטאת עמך ישראל. למען שמך הצילני והדרכני באמתך ולמדני את חוקך והשכילני שכל טוב ולמדני חכמה ובינה ודעת ונחני באורח מישור למען צדקתך וקרבני לעבודתך וייחד לבבי לאהבה וליראה את שמך ולדבקה בך למען אשכיל בכל אשר אעשה ובכל אשר אפנה שם. וחזקני במצותיך ואמצא חן וחסד בעיניך ובעיני כל רואי ויחפרו ויבושו כל שונאי ומבקשי רעתי וגומלני חסדים אכ"ר. ואומר מומור לדוד הודו לה' ג"פ. ואתה סתר לי. בטחו בה'. ה' עוז לעמו יתן. [85] כל אחד בסדר ולמפרע ג"פ.

10 תפילה דומה בס' שערי ציון, דף לט, ב ודף מב, ב, אלא שהתפילה "אנא אביר יעקב", באה אחרי תפילת אבגית"ץ וכאן היא קודמת לה.

11 נוסח התפילה בס' שערי ציון (לה, ב; מב, א) "אנא באש גבורתך וכו'".

12 הכוונה לע"ב פסוקים שקדמו (81—83).

רפאל צבי יהודה ורבלובסקי

ה' צבאות עמנו וכו'. ה' צבאות אשרי אדם וכו'. ה' הושיעה וכו'. כל אחד ושלשתן יחד ג"פ. ואח"כ אומר :

רבון העולמים ואדוני האדונים מושל בעליונים ושליט בתחתונים¹³ בעל הסליחות והרחמים האל הגדול הגיבור והנורא רחם עלי כי אני עבדך ומעשה ידיך. מה אני ומה חיי ומה מעלתי ומה יתרוני. מה חסדי ומה צדקתי. אני עפר ואפר רמה ותוליעה. מה נאמר לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי הלא הגיבורים כאין לפניך וגו'. ועוד מה נאמר לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי ואני העויתי והרשעת ואין לי כח לעשות חובותי ולא כהן שיכפר חטאתי. לכן נסמכתי על [85ב] רחמך ונשענתי על חסדיך כי שומע תפילות אתה כן תשמע תפילתי ותקבל תחינתי ותקשיב שועתי ותאזין רנתי ותרצה נדבות פי בעת הטיפי.

רבון העולמים גלוי וידוע לפני כסא כבודך. שרצוני לעשות רצונך לכן יהי רצון ורחמים לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתכניע ותשמיד ותאבד ותרחיק מימיני יצרי האכזרי העומד תמיד לנגדי לשוטני ותכוף אותו ותשפילהו תחת ידי לעשות רצונך ואל יכשילני בעמדי לפניך ושקדי על דלתות ביתך ללמוד וללמד ולשמור ולעשות פקודיך ומצותיך ודרכיך הטובים. ותן בלבי יצר טוב ורוח נכון חדש בקרבי לקיים את דברי תלמוד תורתך ותרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני [86א] לדבר עברה. וכוף את יצרי להשתעבד לך¹⁴ ולא נוציא מפי רק הישר בעיניך. ותשכילני שכל טוב מלפניך ליראה ולאהבה את שמך ולעבדך בלבב שלם ונפש חפיצה.

ויהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתקבל ברחמים וברצון את תפילתי שהתפללתי לפניך ותחפוץ ותרצה ותחשוב נדבות פי כפרים וכבשים ושלמים ולבונה זכה וקטרת סמים כדכתיב קחו עמכם דברים ושובו אל ה'.

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתהא תורתך אומנותי ומל[א]כתי וחלקי מכל עמלי ואשתעשע בה בכל יום ותמיד אהגה בה לדעת ולהבין ולהשכיל ללמוד וללמד לשמור ולעשות את [86ב] כול דברי תורתך ומצוותיך. ולא אכשל בה ולא יתחלל שמך בי ולא תשימיני שיחה בפי הבריות¹⁵ ואל תצריכני לידי מתנות בשר ודם ולא לידי הלואתם ושבעני בבקי חסדך וארננה שמך לעולם ואשמחה כל ימי חיי. הראני ה' חסדך וישעך תתן לי. יהיו לרצון אמרי פי.

ועוד יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שיכבשו רחמך... ורחם עלנו ועל כל אשר לנו ועל גופי ונשמתי כי הנשמה לך והגוף פעלך ואל תאסוף עם חטאים [87א] נפשי ועפ אנשי דמים חיי. ושים חסדך לנגד עיני ותן בלבי לשנוא את שונאיך ולאהוב את אוהבך כי בידך כח וגבורה ובידך לגדל ולחזק הכל ותחשכני מזדונות¹⁶ ותנקני משגיאות ותהיה יראתך עם לבבי בעת מחשבי ועם פי בעת הטפי ועם ידי בעת מעבדי ועם

13 עיין לעיל עמ' קסג, הע' 2.

14 ללשונות תפילה אלו ראה הגמרא בברכות ס, ב ובברכות השחר (נוסח הרמב"ם ונוסחאות אחרות) המיוסדות עליה.

15 ראה לעיל עמ' קסה, הע' 7.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

רגלי באחוז בשבילי. ואל אומר לפני המלאך דבר שלא כרצוניך וגעור בשטן ואל ישיניני ויצר הרע ואל יבהילני. והאר פניך אלי ונתת מהודך עלי ועזרני על דבר כבוד שמך והסר כעס ממני והצילני מעזי פנים ומעזות פנים [87ב] ומכל גזירות קשות ורעות המתרגשות לבוא לעולם. ואל תביאני לידי חטא והרחיקני מגסות הרוח ומשטות ומכל מדה רעה ותן בי כח לאטום אזני משמוע לשון הרע ורכילות ולעצום עני מראות ברע. ותן בלבי לאהוב טוב ותדריך את כל אברי ללכת לעסוק בכל מצוה. וזכור לי זכות אבותי הקדושים אברהם יצחק וישראל עבדיך. שמרני¹⁶* כאשון בת עין ושמור איברי שלא אזיק בהם לשום אדם ולא אצער מעתה ועד עולם.

וכין יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתדריכני בדרך ישרה ותודעני אורח חיים השמעני בבקר חסדך כי כך בטחתי ומלא כל משאלותי לטובה [88א] ותן לי ולאנשי ביתי רווח והצלה והצלחה ורפואה שלימה וגאולה קרובה עם כל ישראל עמך. ותשמיעני שמועות ובשורות טובות ממעונך ותבשרני כי רציתי ותנני לראש ולא לזנב ותנחילני חים טובים. אומר אלי אל תעלני בחצי ימי בדור דורים שנותיך ואל תבישני משברי ואל תהי לאכזר לי ואל תלבין פני בפני כל אדם כי סלעי ומצודתי אתה... ופתח לי היום ובכל יום ויום שערי אורה שערי אהבה וכו'. ... ותצילני מדינה של גהינם ותן חלקי בג'ע [88ב] ושבעני מטובך הצפון לצדיקים לעתיד לבא. כדכתיב מה רב טובך... ותוציאני מן הגלות המר הזה וממשא מלך ושרים. כדכתיב ושב ה' אלוהיך את שבותך וכו'. ... וכין יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתמחול ותסלה ותכפר לי על כל חטאתי ועוונותי ופשעי שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך מיום היותי עד היום הזה. זכרני ה' [89א] ברצון עמך ולראות בטובות בחירך ובני בית קדשנו ותפארתינו במהרה בימינו. ואזכה להתפלל בבית דבירך... יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי. אבא בגבורות ה'... (פסוקים).

[92א]... אנה ה' אלוהי ואלוהי אבותי שמע לקולי וקבל תחינתי אלוהי כך בטחתי [92ב] אל אבושה אל יעלצו אויבי בי שהבוטח בכך לא יבוש לעולם. לכן אשפוך את לבי לפניך לחוס ולרחם עלי להושיעני כי אתה אל צדיק ומושיע מלך שליט ומושל על כל מלכים בעבור כבוד שמך הגבור והנורא הצלני כשם שהצללת את אברהם אוהבך כן תצלני מכל הקמים עלי לרעה ועזרני ובצל כנפי רחמיך תסתירני ואל תתנני בנפש צרי ואל יאמרו בלענוהו והשב חרפתם על ראשם והשיבה נפשי משואיהם כי אתה ה' מציל עני מחוק ממנו לא אירא רע כי אתה עמדי שבתך ומשענתך המה ינחוני וינחמוני והצליחני בכל דרכי ומעשי ידי בכל מקום שאהיה והצילני מדין קשה ומבעל דין קשה [93א] ומן הרמאין ומן שודדי יום ולילה ומכף כל אויב ואורב בדרך. וסתום ותתום פי דוברי רע. והצילני מעין

16 חלק זה של התפילה זהה עם לשון ה"כונה" שבסדרת התפילות במחזור רומניא 282—286 ולהלן בכה"י שלנו 102א—114ב. ה"כונה" הזאת (מס' 3 במיספור של דידיון) באה במחזור רומניא בעמ' 284 ובכה"י שלנו בעמ' 103 (וראה מבוא סי' כא). הדי לשון של תפילה זו מצויים גם במקומות אחרים (והשחה ס' שערי ציון, דף מא, א: "ותהא עם פי בעת הטיפי ועם ידי בעת מעבדי").

¹⁶ בכה"י שמת. התיקון עפ"י תהילים יז, ח.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

רעה ומידי בושא וקלון וחרפה ומחטא ועון ומדבר וחרב ורעב ושבי ובזא ומשחית ומגיפה ושטן ויצר הרע ומחלאים רעים ומייסורים קשים ומכל גזירות רעות ומאורעות קשות המתרגשות לבא בעולם. ותן לי אורך ימים ושנות חיים ואל תצריכני לידי מתנות בשר ודם והצילני מעוני ודלדול וחסרון כיס. והטריפני לחם חקי ללחמי ולחם בתי בכבוד ולא בבזוי. וזכני ללמוד תורתך תורה קדושה לראות בטובות בחירך. ואהיה באגודות עמך ישראל וחס(י)ך ואמיתך תמיד [93ב] יצרוני ...

וכין יהיה רצון ורחמים מלפני ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתרחם עלי ותעזרני ותסמיכני ותושיעני ותשמרני מכל פגע רע ומבני אדם הרעים והזדים ומדברי תהפוכות ומשנאת חינם. שמרני כאישון בת עין בצל כנפיך תסתירני וסכל וקלקל עצת כל היועצים עלי רעה. ישוב עמלם בראשם ועל קדקדם חמסם ישוב ואל תתן להם רשות ולא פנאי ולא שהות להרע לי ולכל אשר לי לא במעשה ולא בדבור ובלא אופן בעולם. סכל עצתם וקלקל מחשבותם. יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם תתבלע.

אנא ה' [94א] עשה למען שמך הגדול הגבור והנורא ועזוז אכתירא"ל י"ה יהו"ה צבאו"ת י"ה אדירירון. כי אתה שומע תפלת כל פה.

רבנו של עולם¹⁷ חננתי רצון חונני רצונך בעוה"ז ובעוה"ב. ואהיה מהכת אשר בצל כנפיך יחסיון ותהיה רוח הבריות נוחה המני ואל תיט לבי לדבר רע. אל תתעני מדרכך הטובים. ואל תקשיח לבי מיראתך שלח אורך ואמתך המה ינחוני. שבטך ומשענתך המה ינחמוני. ואהיה שמח בחלקי וכאשר משכתני חסד מנעורי כן לעולם תמשכני וגם עד זיקנה ושיבה אלוהים אל תעזבני. ואל בלעדך [94ב] אל תצריכני ואחר כבוד תקחני ותשוב תחייני מתהומות הארץ תשוב תעלני. ואתעדן בג"ע עם כל חסידך התממים ואבות הקדושים הקדומים הנאהבים והנעמים אשר בחייהם בסודך עמדו ובמותם ממך לא נפרדו כי משכת חסידך עליהם ועגנך עומד עליהם. ועת אליך תאספני במנוחתם תנחני ותצעדני מזיו שכינתך ואשבעה בהקיץ תמונתך. תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימיניך נצח.

זאת שאלתי מאת ה' אלוהים חי העולמים ואדיר האדירים. זאת היא בקשתי מלפניך ואם הקשיתי לשאול ואיני כדאי לגעת עד הלום לא על צדקותי אני מפיל תחינתי לפניך ... [95א] יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי. להשוות לבי ופי בה'. בהתחנני אליך תכין לבי תקשיב אזני פלטני וחלצני ה' מיד צר. כי לא יפלא ממך כל דבר. ומהושיע ידך לא תקצר. גדול אתה אדונינו ורב כוח. לתת ליעף כח. ולאין אונים עצמה. לנער דעת ומזימה.

יהי רצון ורחמים ה' אלוהי ואלוהי אבותי. שתתן בי כח וגבורת לב להתנפל על יצרי הרע השולט על כל איברי מימי נעורי. ידוע לכל מי שיש לו עינים לראות. אזנים לשמוע

17 תפילה זו — מ"חוננתי נפש" ועד "זאת שאלתי וכר" — היא ה"לחש" מתוך סדרת התפילות סי' כא (ראה מבוא סי' כא) והיא באה במחזור רומניא בעמ' 286 ובכה"י שלנו בעמ' 110 ועיין שם. הערות לנוסח הלהן, עמ' קעט.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ

ולב להבין ולהורות. שאין אה חפץ לחייב כל בריה. ובא ליטהר אתה מסייעו במדת טובך ובצדקתך הגדולה. לעין כל גלויה.

[95] אתה האל הגדול הגבור והנורא אהיה אשר אהיה ה' צבאות עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר. יהי רצון ורהמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי לכל ימעטו לפניך תלאותי אשר מצאוני והכאיבוני כל ימי הבלי בסבת עונותי ומהר יקדמוני רחמיך בעת צרותי ותהיינה אזניך קשובות...

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי בעל הרחמים הגדולים [96] והעצומים אדון הסליחות. ובוהן לבבות שתשים מחשך פני לאור ומעקשים למישור. חנני ה' חנני רפאה נפשי כי חטאתי לך ואל באפך תוכיחני ואל בחמתך תייסרני. ולחם חקי הטריפני. ולידי מתנות בשר ודם אל תצריכני. השיבה לי ששון ישעך ורוח נדיבה תסמכני. יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתעמידני בקרן אורה ואל תעמידני בקרן חשיכה. לא למעני תרחמני עושני כי אם למען שם כבודך. עזרני אלוהי ישעי על דבר כבוד שמך. ותן לרעיוני הצמאים למי ישעך משאלם. ואל ישוב מלפניך דך נכלם. ודבקם תמיד ביראתך הדרכני בנתיב מצותך הט לבי אל עדותך וייחד [96] לבבנו ליראה ולאהבה את שמך ולעבוד בלב שלם ובנפש חפצה. ותנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי ושומעי אמן סלה.

יתברך שם כבוד מלכותך¹⁹ מרומם על כל ברכה ותהלה כי שמך בך²⁰ ולפני כל נכון שמך לעולמי עד ומשמך ירעדו גדודי אש ויפארו לשמך ושמך לא חזו ומשמך ינוס הים ומשבריו וגליו מהדרים לשמך. והארץ בהביטך בה תרעד ועמודיה יתפלצון מיראת כבוד שמך. וכל דרי מעלה שבכול מעון מאימתך ירעדון ויפחדון. ארץ ודריה תהום ואבדון ציה וצלמות משמך ירופפון ג'ע וכל חסידך²¹ לשמך ירננו וכל אשר נשמת רוח חיים באפיו בנעימות לשון ישים [97] כבוד לשמך. וגם אני עבדך בן אמתך עפר ואפר רמה ותולעה צל עובר וציץ השדה באתי להפיל תחינה לפניך ולבקש רחמים מלפני כסא כבודך שתענני ותחנני ותרחמני ותקיימני ותחייני ותברכני בברכותיך ותכתבני בספר חיים טובים בכלל הצדיקים והחסידים ועמם תנה גורלי בעוה"ב ותעד(נ)ני מטובך הצפון לצדיקים לעתיד לבוא. ותטיב ותצליח את דרכי ומעשי ידי ופתח לי היום שערי רחמים והט עלי חן וחסד

18 בכה"י לומדיה.

19 תפילה ידועה זו נמצאת בחילופי נוסחאות בליקוטים שונים (כגון בס' אמרי נועם, אמשטרדם ש"צ, דף קנב, א; בס' שערי ירושלים בתפילה "ליום שלישי לאלהיו הו"ל", ובסידור השל"ה שער השמים, אמשטרדם תע"ז, דף קכו, א, ושם הפתיחה "בשם ה'... אלהי מערכות ישראל". התפילה היא מהימנוני המרכבה והיא מובאת פעמיים ובשתי נוסחאות בס' רזיאל, פעם בין ההימנונים שבסוף הספר ועוד פעם בין ההשבעות שבאות אחרי ההימנונים (וראה גם בס' מרכבה שלמה, ירושלים תרפ"א, דף מב, א).

20 הלשון כאן ובכל הנוסחאות המאוחרות משובשת. הגירסה הנכונה בס' רזיאל "כי שמך בך ובך שמך". פורמולה קדומה ומיסטרית זו של יורדי המרכבה מצוטטת במקורות שונים; ב"תפילת ר"ש בר יוחאי" (ילינק, בית המדרש, חדר ד, עמ' 118), בפיוט אחד מן הפיוטים שאבן עזרא מתרעם עליהם בפירושו לקהלת א, א, בס' הבהיר (מהדורת מרגליות) ס"י עא.

21 בס' רזיאל "גן עדן וכל חסידיה". בס' אמרי נועם "ירופפו וירעדו וכל חסידך וכו".

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ורחמים וכבוד למען אמצא חן וחסד בעיניך ובעיני כל רואי כי אתה תקותי ואתה קרוב לכל קוראיך באמת והאר עיני והושיעני ורחמני ואשמרה עדותיך ועשה [97ב] שאלתי ובקשתי ברחמים למען שמך הגדול כי אליך נשאתי עיני.

רבון העולמים אלוהי האלי"ם ואדוני האדונים בעל הסליחות והרחמים. לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים על כל הטובות והחסדים שעשית עמי מיום היותי ועד היום הזה לא כגמול השיבותי לך אבל חטאתי לפניך והרע בעיניך עשיתי והרבייתי לפשוע ולהכעיסך נתכונתי... יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתמחול ותסלח לי על כל חטאתי ותכפר כל עונותי ותעביר כל [98א] פשעי שחטאתי ושעויתי לפניך בין באונס בין ברצון בין בשוגג בין במזיד בין בסתר בין בגלוי¹ בין במתכון בין שלא במתכון בין בהרהור בין במחשבה מיום היותי על האדמה עד היום הזה הכל תעביר ותסלח.

ובהגיע קצי להפטר מן העולם הזה ולהשיב אליך רוח קדשך אל תקח ממני במדת פורענות כי אם במדת טובך הגדולה והרחבה להיות מיתתי בזמנך. מיתה שיש בה חיבה, מיתה שיש בה תשובה מקובלת לפניך וחיבה, מיתה שיש בה תקומה לתחיית המתים להעלה^ב, מיתה מתוקה וערבה. ותקבל נשמתך בחמלה כאשר תקחנה [98ב] ממני ותושיבני תחת כסא כבודך אשר משם נטעתה שכן דרכך בכל יום תמיד לטול נשמתך על משכבי בלילות ומחזירה לי בבקר באהבה במדת טובך הרחבה ובאמונתך אשר אין לה גבול וקצבה. בערב היא באה ובבקר שבה ואיני מרגיש בלכתה ושובה.

ויהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו שכל הייסורים שעברו עלי והמקרים הקשים והרעים הנוגעים בי מידי יום ויום מפני רוע מעללי שתצרף אותם לנטלת גפש בשעתך להיות כפרת חטאתי ועונותי ופשעי ואשמותי וקיים בי מקרא שכתוב ראה עוני ועמלי ושא לכל חטאתי. ה' אלוהים צבאות השיבנו וגומר.

אנא ה' אלוהי ואלוהי אבותי שעה [99א] שועתי ופנה עתירתי שמע תפילתי הרב כבסני מעוני וכו' וזכני משגיאות ומנסתרות נקני ואהיה מבני אדם אשר בצל כנפיך יחסיון תודיעני...²

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי בעבור שם כבודך הגדול אשר בו המצאת עולמך ברצונך בלב נתיבות חכמה ובחרת באדם להודות לך ולפארך ולרוממך ולהתקדש בתעצומך לתת לי מהלכים בין העומדים לפניך תישרני אני וכל זרעי ליראה ולאהבה את שמך ולעבדך בלבב שלם ובנפש חפצה והדריכני באמתך ולמדני וכו'. הדריכני בנתיב מצותך וכו' והכתירני בכתר תורתך הטהורה [99ב] אני וכל זרעי הדריכני באמתך וכו'. תהי ירך לעזרני וכו' ותקנני בעצה טובה מלפניך ואל יהי לי ולזרעי שום מונע ומעכב מלקיים תורתך ומצותיך מלהתקדש בקדושתך והאר עיני ועיני כל זרעי במאור תורתך

1 עיין לעיל עמ' קסו, הע' 3.

2 תהילים טז, יא.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ אלקבץ

והדריך את צאיצאי וציאצי עמך ישראל בנתיבותיך הנעימים. ולמדני דרך זו אלך למען לא אחטא לך והשיבה רגלי אל עדותיך והחזירני בתשובה שלימה מלפניך. ואל יהי פסול בזרעי ובמטתי ואל יצא ממני ומזרעי מי שיכעיסך מעתה ועד עולם אלא הכל שיהנה לך ויערב לפניך כריח נחוח וחפצך בידינו יצלה ותסתירני בסתר פניך ומרכסי איש³ וכו׳. ורחמיך יסובבוני תמיד ונהיה למרכבתך ולא למרכבת אחרים.

[100א] ועשה למען שמך הגדול הגיבור והנורא ורפאני רפואה שלימה רפואת הנפש ורפואת הגוף ברחמיך הרבים ותבשרנו כי רצינתנו ואל יעכב לפניך שום חטא ועון ואשמה לתפילתי זו ולהעלותה דרך שער השמים לפני כסא כבודך ואתה תשמע השמים וסלחתה לעוננו וכו׳. אלהי עד שלא נוצרתי וכו׳. ועתה נשאני לבי וגדבה רוחי אותי לשוב אליך בתשובה שלימה באמת בלב שלם ונפש חפצה בכל מאודי להיותי מודה ועוזב ומשליך כל חטאתי ועונותי ופשעי ואשמותי ולעשות לי לב חדש ורוח חדשה ואהיה זהיר וזריז במצותיך ובתורתך וביראתך ועזרני נגד השטן הנלחם⁴ בי בכל יום בתחבולה ומבקש לו את נפשי להמיתני ועזרני לבל ימשול בי להחטיאני [100ב] והרחיקהו מרמ״ח אברי והשליכהו במצולות ים מעלי וגעור בו ואל יבהילני ואל יעמוד על ימיני לשטני ועשית את אשר אלך בחקך ותסיר לב האבן מקרבי ונתת לי לב בשר.

ואתה ה' אלהי הפותח ידך בתשובה ומסייע הבא ליטהר פתח ידך וקבלני בתשובה שלימה לפניך. אנא ה' אלהי ואלהי אבותי שמע לתפלת עבדך ואל תחנונוי וקבל תפילתי ותשובתי ואל יעכבם לפניך שום חטא ועון ואשמה ויהיו לפני כסא כבודיך מליצי יושר ומלמדי זכות ומזכירי אהבה להמליץ בעדי להכניס תפילתי לפני כסא כבודך ואם בחטאי הרב והעצום אין לי מליץ יושר בעדי חתור לי חתירה מתחת כסא כבודיך וקבל תפילתי ותשובתי שלא אשוב ריקם מלפניך כי אתה שומע תפלה.

יהי רצון ורחמים [101א] מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתהא כל כונת מעשי אליך וכל מחשבותי לך וכל פעולותי לשמך וכל חפצי לכבודך וכל תשוקתי אליך וכל מבטחי עליך וכל גדולותי להכנע לפניך וכל הנאתי להתנאות בעבודתך ואל תשים חלקי עם רודפי תאות העה״ז וטובותיו ומתענגים מתענוגותיו וחושבים עבודתך עול ברזל על צוארם ותורתך כדברי לעג להם וכשיר עגבים מפיהם כי טח מראות עיניהם.

אנא ה' אלהי ואלהי אבותי הצילני מאמונתם הרעה ומכונתם [ה]סכלה והטה רעיוני לעבודתך ולבי ליראתך ותראה בעוני עמך ישראל⁵ הנפוצים ותקנא לשם קדשך המחולל בגויים ובחורבות ירושלים אשר היתה שממה ומקדשך אשר משולח ונעזב [101ב] כמדבר ותקנא לשם קדשך המחולל בגויים ותקנא [ל]שארית צאנך מכל המקומות אשר נפוצו שמה והשב ישראל לנוהו וארמון על משפטו ישב ובאה הממשלה הראשונה ממלכת לבית⁶

3 שם לא, כא.

4 בכה״י הצלחם.

5 התפילה ״שתראה בעני עמך ישראל וכו״ היא סיומה של ״תפילת השחר״ להרס״ג (ראה אוצר התפלות, דף מח, ב). השתמשו בקטע זה כדי לסיים תפילות מתפילות שונות, וראה למשל בס' שערי ציון, דף לד, ב—לה, א.

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

ירושלים ועמד ורעה בע' ה' בגאון שם ה' אלהיו ונקוו כל הגוים לקרא כלם בשם ה' ולעובדו שכם אחד כי לך אנחנו מחכים ולישועתך אנו מצפים ולהמון רחמיך וחסדיך אנו מייחלים נא על תבישנו משרבנו ואל תפח לנו⁸ מלכנו את תקותינו. הראני ה' חסדך וישעך תתן לנו וקיים לנו הבטחותיך ונחמותיך הושיעה את עמך ישראל. יהיו לרצון אמרי פי והגיוני אכי"ר. תושלב"ע.

ליום המישי 1

[102א] אז הרהר². ברכי נפשי... זכרי שממקום קדוש הוציאך...
[103א] יהי רצון ורחמים [103ב] מלפניך³ ה' אלהי ואלהי אבותי. לטהר מערכי רעיוני. ולכונן מעני⁴ לשוני. ותחשכני מזדונות. ותנקני משגיאות. ותהיה יראתך⁵ עם לבבי בעת מחשבתי⁶. ועם פי בעת הטיפי. ועם ידי בעת מעבדי. ועם רגלי בעת אחוז שבילי. ולא אוציא⁷ מפי רק הישר בעיניך. ואל אומר דבר לפני המלאך שלא כרצוניך. וגעור בשטן ואל יבהילני. ויצר הרע ואל יכשילני. והאר פניך אלי. ונתת מהודך עלי. וקבל תחנוני. ושעה בקול הגיוני. ורצה השתחוייתי ועמדי לפניך. ועורני על דבר כבוד שמך. בזאת אדע כי עשית עמי חסד וכי חפצת בי ותיצבני⁸ לפניך לעולם וכו'.

עמידה. ה' שמעתי שמעך יראתי⁹...

[105א] מלאכים יקדישוהו. ושרפים יעריצוהו...

השתחוייה. בורא נשמות. ויודע תעלומות¹⁰...

[105ב] עמידה¹¹. שמי השמים לא יכלכלהו. אף כי הלבבות יכילוהו...

6 בתפילת הרס"ג הגירסה "לבת ירושלים".

7 יש להשלים "בעם" או "בעדר". הגירסה בתפילת הרס"ג "בשם".

8 בתפילת הרס"ג הגירסה "נא".

1 מכאן ואילך סדרה של תפילות הנדפסות (אמנם בלי כותרות) במחזור רומניא, ועיין מבוא, סי' כא.

2 ה"בקשה" הראשונה (מס' 1 בסדר של דוידון, א 354) של הסידרה, היא הפיוט "אברך את ה' אשר יעצני" לריה"ל, חסרה כאן ובאה, בכה"י שלנו, בדף 135ב. סדר התפילות כאן פותח ב"אזהרה" של ריה"ל (מס' 2 בסדר של דוידון).

3 לפי דוידון כותרת הפסקה הזאת בכ"י אוכספורד היא "כונה", אולם בכה"י שלנו היא חסרה. הנוסח כאן, כמו בכ"י אוכספורד, הוא בלשון יחיד, בעוד שבדפוס הוא בלשון רבים. כה"י שלנו גורס "יהי רצון ורחמים" במקום "יהי רצון" שבשאר כל הנוסחאות. חלק מהתפילה כבר הובא פעם בכה"י שלנו (דף 87א).

4 מחזור רומניא: מענה.

5 בדפוס ליתא.

6 הנוסחאות האחרות: מחשבי.

7 בכה"י נוציא. אם אין זו טעות סופר, הרי נשארה כאן צורת רבים המקורית של התפילה. הפסקה הזאת איננה במחזור רומניא.

8 צ"ל ותציבני, וכן הוא במחזור רומניא.

9 תפילה ע"ד הרשויות לחזרת הש"צ בשחרית של ראש השנה ויוה"כ.

10 בדפוס: "אל בורא נשמות ובורא מרומות".

11 לפי דוידון כותרת קטע זה בכ"י אוכספורד היא כריעה.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ אלקבץ

[106] ה ש ת חו י ה . מבטן אמי ¹² נשאתני. ומשדים עמסנתני ...
[107] ו י דו י . ואולם שמעתי ומוסר ¹³ פרעתי ... [108] ... וקרבני לברית ולחוק.
ואליך ¹⁴ אשתחוו למרחוק.
כ ר י ע ה . הגני כורע ומשתחווה ...
[109] ע מ י ד ה . אתה גורא אתה ... [109] ... ואל תשיבנו ריקם מלפניך.
נ פ י ל ת א פ י ם . ובכן אקוד ואשתחווה ...
[110] ל ח ש ¹⁵ חננתני נפש חנני דעה. חננתני תורה חנני לימודה. חננתני אברים חנני מעשים טובים ¹⁶. חננתני מזון חנני ¹⁷ לחון דלים. חננתני רצון ¹⁸ חונני רצונך בעה"ז ובעה"ב. אל חט לבי לדבר רע וכו' אל תתעני ה' מדרכיך תקשיח לבי מיראתיך וכו'. אורך ואמתך ינחוני [111] שבטך ומשענתך המה ינחמוני. ותנני שמח בחלקי וכאשר משכנתי חסד מנעורי כן לעולם תמשכני ולעת זקנה ושבה אל תשליכני ואחר כבוד תקחני ותן חלקי עם חסידך התמימים ואבות הקדומים הנאהבים והנעימים אשר בחייהם בסודך עמדו ובמותם ממך לא נפרדו כי משכת חסדיך אליהם ועננך עומד עליהם. אליהם תאספני ובמנוחתם תנחני ותעדנני מזיו שכינתך ואשבעה בהקיץ תמונתך. זאת שאלתי מאת ה' אותה אבקש. ואם הקשיתי לשאול ואיני כדאי לגעת עד הלום לא על צדקותי [111] אני מפיל תחנוני לפניך כי אם על רחמיך הרבים. ובכן מצא עבדך את לבו לבקש נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי ואערוך רנה ואשפוך תחנה לפני שוכן מעונה בעד השארית הנמצאה שה פזורה ונהאלה עם בווי ושסוי עדר חלוב וגוון עם שרידי חרב ופליטי זאבי ערב ...

[114] יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי. שתשלח ברכה והצלחה והרוחה בכל עסקי. והצילני מכל לוחצי ודוחקי. והיה והחיה ברצון נפשי ובכל משא ומתן וסחורה וחליפין ותמורה ועסק שאעשה והטריפני לחם חוקי בנחת ולא בצער בבטח ולא בפחד ובכל אשר אני עמל. תהי עלי חומל. להשקיט לי מימי רע. וחסדיך ממני אל תגרע. וריוח תשים בכל מה שאני עושה ובני ביתי וחברי עושים ויהיה משאי ומתני בשל[נ]ם עם בריותך בכל יום ויום ובכל שעה ובאמונה. ובכל רגע ועונה. ויתרחק לבי מכל ממוץ איסור ויהי פרקי נאה בעיני כל רואי וחכמה ותבונה [115] תשכילני. ומדת גבורתך תאזרני. וממעלה אל מעלה תרוממני. ופקודתך תשמרני. ומכל חולאים רעים תצילני.

12 בדפוס ליחא.

13 בדפוס ליחא.

14 בדפוס "ואל נשתחווה מרחוק".

15 תפילה דומה בדף 194 של כה"י. וראה לעיל עמ' קעד.

16 בדפוס "חננתני אברים, הרגילם למעשים טובים"; לעיל (דף 94א) הגירסה "הרגילם לעבודתך". בדפוס באות עור המילים "חוננתנו לב חננו בינה".

17 בדפוס: חנני ועורני.

18 בדפוס: חוננתנו רצון אדם בעה"ז, חננו רצונך בעולם הבא.

1 עיקר תפילה זו, בשינויי נוסח, גם בס' שערי ירושלים ב"תפילה ליום הרביעי להרמב"ן" (דף לו, א).

רפאל צבי יהודה ורב לובסקי

אנא אל עולם. אל תשיבני נכלם. ומברכותך יבורך בית עבדך המתחנן לפניך לעולם. ומלא ידי מברכותיך. ומעושר מתנות ידיך. כי העושר והכבוד מלפניך. לתת לאשר ייטב לפניך ובעיניך. אנא ברחמיך הרבים שופטני. אל באפך פן תמעיטני. ואמצא חן וחסד לפניך. ואפיק רצוניך. כי אתה שומע תפלת כל פה.

רבון העולמים הזן את העולם כולו במדת טובך בחן וברחמים וכלכלת את דור המדבר בחסדיך הגדולים [ב115] כן ברחמיך הרבים פרנסני אני ובני ביתי בהיתר ולא באיסור שכן דרכך לעשות חסד חנינם בכל דור ודור. רבון העולמים ואדוני האדונים מתחנן אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי למען קדושת שמך הגדול הגבור והנורא שתמציאני פרנסתי היום ובכל יום ויום ואל תצריכני לידי מתנות בשר ודם אל תעזבני ה' אלהי והטרפני לחם חוקי כי כך בטחתי ועליך נסמכתי והשלכתי יהבי כדכתיב השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך ואל יחסר מזוני ומזון אנשי ביתי בכל יום ויום ובכל עת כדכתיב עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון.

[א116] אנא אל עליון המשפיע במדת טובך על כלל יצוריך² השביעיני³ מרצונך כי כן נתחנן דוד נעים וזמירות ישראל לפניך כדכתיב פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון. מלא ידי מברכותיך עטרה ומעושר גבורה מתנות חסד ידיך חכמה ואל תצריכני לידי בשר ודם אלא לידך המלאה והרחבה והפתוחה והפק שאלתי ובקשתי ושמע תפלתי כי אתה ה' טוב וסלח ורב חסד לכל קראיך ואתה ה' אל רחום וחנון ורב חסד ומרבה להטיב. פני שואליך ריקם אל תשיב. תכין לבם תקשיב אונך ורחמיך על יצוריך ואתה שומע כל פה ברוך שומע תפלה.

[ב116] תפלה לשמואל הרמתי⁴

[א129] יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי למען שמך הגדול הגיבור והקדוש אב הרחמן חנון ורחום ארך אפים ורב חסד שתחון ותחוס ותחמול ותרחם עלי ועל כל אשר יש לי וראה עוניי ודלותי⁵ ומלא חסרוני והצילני מכל פגעים [ב129] רעים ומכל צער ונזק ומכל מיני פורענויות רעות וקשות המתרגשות לבא בעולם ותמחל ותסלח ותכפר חטאתי ועונותי ופשעי שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך ה' אלהי מנעורי ועד עתה ואל ישלוט בי יצר הרע זאל יתחלל שמך בי⁶ ובזרעי מעתה ועד עולם ואל תשימיני שיחה בפי הבריות ואל תביא תקלה לשום אדם על ידי ושמרני מעבירה ומהרהור עבירה שלא יכשילני יצה"ר לא ביום ולא בלילה. גלוי וידוע לפניך ה' אלהי שרצוני לעשות רצונך אבל מה אעשה ששאור שבעיסה מעכב. לכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתשמיד [א130] ותשפיל ותכניע יצרי הרע ותרחיקו מרמ"ח האברים שבי ותשליך במצולות ים

2 בכה"י כללי צוריק.

3 בכה"י השפעני.

4 ראה מבוא, סי' כג.

5 בכה"י ודולתי.

6 עיין לעיל עמ' קסת, הע' 7.

תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ

כל חטאתי וכל עונותי ופשעי שחטאתי ושעויתי ושפשעתי מיום היותי עד היום הזה ובמקום שלא יזכרו ולא יפקדו וסתום וחתום פי דוברי רעתי ותשפיל ותכניע כל אויבי וכל שונאי וכל היועצים עלי רעה הפר עצתם וקלקל מחשבותם ישוב עמלם בראשם ועל קדקדם חמסם ישוב יחוגו וינעו כשכור וכל חכמתם תתבלע וקיים בהם מקרא דכתיב עוצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל ועוזרני וסייעני וחזקני בפרנסתי אני ובני ביתי והטריפני לחם חוקי בכבוד ולא בבזוי וכו' והושעני וענני בקראי [ב130] אליך כי לא על צדקותי אני מפיל תחינתי לפניך ה' שמעה ה' סלחה וכו'.

אנא ה' אלהי ואלהי אבותי למענך ולמען תורתך ולמען עבדיך הקדושים אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה ושמואל הרמתי ואליהו התשבי ואלישע בן שפט וכל הנביאים וכל הצדיקים והחסידים שתציל ותושיע ותמלט אותי ואת כל אשר לי מכל דבר רע ומכל פגע רע ומחולאים רעים ומדבר ומגפה וממיתה משונה וממיתה חטופה ומחיבוט הקבר ומדינה של גהנם ומן השוד והשבר והרעב והחרב ומחבלי המשיח וממלחמת גוג ומגוג ומשעבוד מלכיות ומשעבוד גליות [א131] ומבני אדם הרעים והזדים ומעדות שקר ומדין קשה ומבעל דין קשה ושמרני מיצר הרע ומעין הרע ומכל שעות רעות ומאורעות רעות וקשות המתרגשות ובאות לעולם ומן המזיקים בין ביום בין בלילה בין בים בין ביבשה והפר ובטל מעלי ומכל אנשי ביתי כל גזרות קשות ורעות וגזור עלי גזירות טובות וחדש מזלי בכל יום לטובה ופתח לי שערי רחמים ותן לי אורך ימים ושנות חיים ושלוה ושלוה והשקט והבטחה מעתה ועד עולם ותנני לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל ראי וגמלני חסדים טובים ותן חלקי בתורתך עם יראי שמך ועושי רצונך בלבב שלם ובנפש [ב131] חפצה ושבעני מטובך ושמה נפשי בישועותך וטהר לבי לעבדך באמת. תכון תפילתי קטורת לפניך ולשועתי הט אונִיך תבון[א] תפילתי לפניך הט אונִיך לרינתי תכון תפילתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב וכו'. ואני תפילתי לך ה' עת רצון אלהים ברוב חסדך ענני באמת ישעך. תודיעני אורה חיים שובע שמחות את פניך בימינך נעימות נצח. יהיו לרצון אמרי פי והגיזני לפניך ה' צורי וגואלי. תושלבע.

[א133] רבון העולמים אלהי האלהים ואדוני האדונים בעל הרחמים והסליחות מתפלל אני לפניך בשמך הגדול הגבור והנורא הקדוש והטהור העוזו והאמיץ האביר והחזק הרמוז בראשי פסוקים אלו שזכרתים לפניך * שתעשה שאלתי ותמלא [ב133] בקשתי ויעמוד לפניך בעדי מליצי יושר ומלמדי זכות ומזן[כ]ירי אהבה ותהינה אונן קשובות לקול תחנוני. עשה עמי אות לטובה יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שיכבשו רחמך את כעסך וכו' וקום מכסא דין ושב בכסא רחמים והתכסא בחסידותך והתעטף בצדקתך ומליצי יושר תקרב ומלמדי זכות תאזין ומזכירי אהבה תישע ומזמות תשובה תקבל כמעשה ומעשה תרצה ובא ליטהר תסייע וחפץ צדקך תזכה ותבחר ותקרב ורוח נכאה תיישר ותלבן ודמעות עין תשים בגאדך כדכתיב שימה דמעתי בגאדך וכו'. אנא ה' צבאות אלהי ישראל האל

7 פתיחה ידועה. השחה מחזור רומניא 55.

8 הכונה למ"ב פסוקים ע"ד אנא בכח שקדמו לתפילה זו.

ר פ א ל צ ב י י ה ו ד ה ו ר ב ל ו ב ס ק י

הגדול הגבור והנורא אהיה אשר אהיה אל ימעטו לפניך [א134] תלאותי וצרותי אשר מצאוני וקראוני מיום היותי ויהיו כפרה על חטאתי ועונותי ופשעי שחטאתי ושעויותי ושפשעתי לפניך.

ומתודה ואומר : אנא ה' ואתה צדיק על כל וכו'. ועתה אתה קדוש יושב תהלות ישראל תהיינה אזניך קשובות לקול תחנוני ושמע תפלתי וענה עתירתי כי עם ה' החסד והרבה עמו פדות פדני מעוני ומחטאתי ופשעי וחלצני מצרותי והחישו מפלט וכו' ואל תער נפשי וקרבה אל נפשי גאלה וכו' כי כאיל תערוג וכו' הראיני בנעימך זכרני ה' ברצון עמך וכו' לראות בטובות בחירך וכו'. אנא ה' הושיעה לבן אמתך אשר קורא. כי ⁹ עמך הסליחה למען תורא. אל תשליכני מלפניך ואל תשליכני לעת [ב134] זקנה וגם עד זקנה ושיבה וכו' כי עליך השלכתי מרחם מבטן אמי אלי אתה כי אתה תקותי וכו'.
אנא נורא קדוש תרבה מחילתך אנקת"ם ¹⁰ ...

9 בכה"י קוראני.

10 ראה מבוא ס"י כה.

יוסף בן-שלמה

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

יחסו של רמ"ק לפילוסופיה ולמדעים של זמנו* ולהכרה הרציונאלית בכלל יש בו מן השניות, המגיעה אף לידי סתירה ממש. הרמ"ק החשיב את הפילוסופיה והדבר בא לידי גילוי בעיקר בדבריו על מעמדו הטרגנסצנדנטי של האל. בתחום זה צדקו הפילוסופים: "וכל שדברו הרודפים אחר הידיעה האלהית בשכל... צדקו במה שסלקו ממנו התארים והפעולות... ויש להחזיק להם טובה במה שהרחיקו עניני הגשמות וכיוצא בו ממנו"¹. סילוק הגשמות מן האל היא זכותם של הפילוסופים, וכאן גם גבול הישגם התאולוגי: "האלוה הפשוט אשר הוא שכל ולא גוף לא יכלו החוקרים לעמוד אלא עד כאן מתוך חקירתם"². גם המצווה היסודית לדעת את אלהים, היא לדעת רמ"ק כלדעת הרמב"ם בפתיחת משנה תורה, ידיעה ולא אמונה: כיוון שהרמב"ם כתב "לידע שיש שם מצוי וכו' משמע שצריך ידיעה ממש והשגת האלוהות כפי כח דעת האנושי"; אם כי ידיעה זו היא "ידיעת סבוב הגלגלים בכחו והנהגתו על ידו", אינה אלא "תחילת הידיעה בכלל במציאות האלה, ואחר כך כפי גודל הדעת והידיעה כן יגדיל קיום מצוה זו"³.

השפעתו הגדולה של הרמב"ם על רמ"ק ניכרת גם בכמה שאלות מטפיסיות ממש, שאינן מעניננו כאן. גם מבחינה ספרותית הושפע ובחותרו של מורה נבוכים טבוע בעיקר ספרו שעור קומה. כבר בהקדמה מוגדרת מטרת הספר בדומה לנאמר בהקדמת מו"נ: "להרחיק הגשמות כל האפשר ולתת פתרון לכל הדברים הבאים בתורתנו הקדושה ובדברי הנביאים והכתובים ודרו"ל המורות גשמות", וכמותו מעיר הוא על דרך כתיבת הספר — "דרך קצרה וארוכה" — ועל הזהירות שיש ליוזר בהבנת כל הקדמה והקדמה. בדיונים פרטיים יותר מתגלה לעתים דמיון מתודי כה גדול בין שני הספרים עד שהביטוי החיצוני והתכן הקבלי עומדים בסתירה מוחלטת. כגון בדיון על צלם ודמות, מובאים אף אותם פסוקים להדגמת ענין השמות המשותפים⁴. גם בביורו אופיו של המשל ותפקידו נקט בשיטת הרמב"ם⁵. אף-על-פי-כן הפרש גדול יש בין השיטות של הרמב"ם והרמ"ק, והוא עצמו עומד על כך. דווקא בספר זה, שעור קומה, מרבה רמ"ק פולמוס עם הרמב"ם, אם גלוי ואם נסתר. הרמב"ם הוא אמנם "החוקר הפילוסוף האלוהי" אך "נעלמו ממנו כמה מפתחות חכמה" ולכן אין נראה פירושו, דרך-משל, לפסוק "ויולד בדמותו כצלמו". ותורת הנפש שלו אינה בנייה על יסודות מוצקים⁶. ברור גם כנגד מי יצא רמ"ק בדבריו על טעמי המצוות: "ואם נרצה לומר שהיתה הנהגה לקיום העולם וכיוצא, הלזה יחרד העולם כל החרדה הזאת...".

* מתוך עבודת מחקר הנעשית באוניברסיטה העברית בהדרכתו של פרופ' גרשם שלום.

- 1 סי' שעור קומה, ווארשה תרמ"ג (להלן ש"ק), עמ' 67.
- 2 סי' אילימה רבתי, לבוב תרמ"א (להלן אילימה), דף ה, א.
- 3 אור נערב, חלק ב, פרק א, ויניציאה, דף יח, א, ב.
- 4 ש"ק, עמ' 52, ועיין גם עמ' 13.
- 5 שם, עמ' 10, 5; עיין גם עמ' 8 על עשרת המסכים כמשל לדרגות הנבואה.
- 6 שם, עמ' 67.

יוסף בן-שלמה

שהרי האומות שלא קבלו התורה וחכמיהם הנהיגו אומתם הנהגה המשמרת ומקיימת האומה בשררה וקיום נמרץ".⁷

עם כל זה, הפילוסופים הם קבעו "אמונה כשרה בלב המשכילים עם ה'", הם אימתו את אי-גשמות האל ועוד עיקרי אמונה "מן השכל והטענות האמתיות"⁸. ואת דרך ההכרה השכלית מתאר רמ"ק לפי תורת ההכרה המימונית. השכל כשהוא משכיל צורה הריהו הופך למשכיל, כי נתלוותה אל השכל פעולת ההשכלה. עם הצטיירות הצורה בשכל היא הופכת מושכל, ואז מתקיימת אחדות השכל המשכיל והמושכל.⁹ זהו תיאור ההכרה האנושית, שבה שלושה גורמים אלה מובחנים זה מזה ואף עוקבים זה את זה, מפני האופי הזמני של ההכרה האנושית. אף-על-פי-כן עולה הכרה שכלית זו על ההכרה החושנית: "שבח ראיית השכל על העין, כי העין לא יראה אלא מה שכנגדו... דבר מוגבל שיוכל הכלי הגשמי להגבילו, אבל השכל יראה אפילו מה שאינו כנגד העין"¹⁰. השכל הוא גם השופט את רשמי החושים והוא יכול להכחיש אותם "ויאמר שהוא ישר ויצדק יותר מעין הראות הבריית". רמ"ק מביא כמה דוגמאות למוגבלות התפיסה החושנית, הן בחלל והן בזמן, ומראה שהשכל יכול לשפוט מעבר לגבולותיהם המצומצמים.¹¹

בתחילת ס' אלימה מסביר רמ"ק בארוכה באופן דידקטי ורציונליסטי מאד, את דרכי ההפשטה מן הגשמיות על-ידי השכל. אמנם השכל שוכן במוח אולם "האבר ההוא אינו מצד צורך השכל אלא מצד הגוף, שישכון השכל על הגוף ע"י האבר הנכבד ההוא... והנה השכל הזה... יתרבה ענינו או ימעט לפי מה שיטה האדם ויהיה משכיל, מפני שהשכל בכח אינו בפועל". השכל אינו רק כוח לא גשמי אלא הוא גם מובדל מן הדמיון: "מה שיעלה בדמיון לא יקרא פשוט מהגוף מפני שהדמיון לא ידמה אלא גוף, אמנם מה שיעלה בשכל הוא הפשוט... השכל הוא הכלי החשוב אשר באדם שישכיל הדברים הפשוטים מפני שהם שכל". וכיוון ש"כל הנכנס במדמה — מוגשם, וכל הנכנס בשכל — פשוט", הרי הדיונים השכליים אינם גשמיים גם אם המושא הוא כביכול גשמי.

השכל יכול איפוא לעלות בדרגות ההפשטה גם מן הדימויים והסמלים הגשמיים להגיע להבנת המושג המופשט של שכלים נבדלים, ואף להבנת המושג העליון: "השכל הזה העליון על כל, שהוא האלוה"¹². ודאי אין פירוש הדבר שבשכל תושג מהות האל, השכל האנושי אינו יכול להגיע לכך. טבעו דיסקרטי ודיסקורסיבי: "ולא נוכל בשכל מחודש לדעת שכל קדמון, ובשכל נפרד לחלקים לא נוכל להשיג שכל מיוחד תכלית היחוד"¹³. על כל פנים,

7 שם, עמ' 18.

8 שם, עמ' 67.

9 שם, עמ' 26. ועיין גם אלימה, דף נא, א: "שכל האדם יצא השכלתו ויתדבק שכל בשכל בשובו אליו, וזה ענין השגת הנביאים". אלא שמידת ההשגה תלויה באור שיאיר בספירות. שעל ידם מאירים "עיני שכל המשיגים".

10 ס' פרדס רמונים, קראקא שני"ב (להלן ספ"ר), דף קכו, א.

11 ש"ק, עמ' 186.

12 אלימה, דף ב, ב.

13 שם, דף ג, א.

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

השכל מתואר לעתים בפי רמ"ק כחלק העליון בהכרתו של האדם: "השכל והדיבור הוא כח נתון בו לרמוז אל הא"ס". כשם שאין סוף מחיה ומנהיג את הכל "כן השכל והדיבור מנהיג כל הדברים אשר נכללים בגוף, כמו כחות הנפש ועניינה... לכן אותם החכמים שהיו עוסקים במעשה יצירה בסדר האלפא ביתא, עם היות שהיו בוראים אנשים לא היו מדברים, להעדר הכח הנדמה לא"ס"¹⁴.

כשם שאפשר להשתמש בהישגי הפילוסופים כן רשאים אנו, לדעת רמ"ק, להכיר את ממצאי המדעים השונים. היסוד הקבלי להצדקת העיסוק במדעים הוא העקרון של "מבשרי אחזה אלוה", המבנה הפיזי של גוף האדם יכול ללמדנו הרבה על המבנה של העולם האלוהי: "שמפורסם היות האדם צורותיו ותכונותו ואבריו ועורקיו וגידי דמות בבואה עליונה. והאדם צל עליון שיתגשם ונתעבה בעוה"ז"¹⁵. ולכן "מי שהיה בקי בחכמת הניתוח ע"ד האמת ישכיל ויבין כמה ענינים נעלמים... כי גוף האדם עם היותו גשם עכור כולל הכל"¹⁶. הוא אף ביקש לברר עניינה של חכמת ניתוח זו. בהסבר משמעות הנקבים שבגוף האדם אמר רמ"ק: "נבארם בס"ד לא על צד חכמת הנתוח, כי זו חכמה מפוארה, אבאר אותם במקום אחר, אלא בסוד שיעור קומה אבארם אותה בחלק זה"¹⁷. כדאי להזכיר דוגמא אחת לשימוש בפסיכולוגיה האריסטוטלית כמשל להסבר ענינים קבליים מובהקים. בסוגייה של רצון הרצונות (הבחנה העליונה של ספירת הכתר) אומר רמ"ק: "המחשבה באדם במוח תכלול כל הפעולות ויתפשטו בגוף מן החוש המשותף. והנה החוש המשותף הוא כעין רצון הרצונות באדם העליון ע"ד משל, והפעולות המתפשטות בספירות הוא כעין התפשטות החושים באברים"¹⁸.

עקרון ההקבלה הסטרוקטורלית בין התחנות והעליונים אינו מצטמצם רק לגבי גוף האדם, אלא מתרחב ומקיף למעשה את כל תחומי הטבע: "כל הדברים בעולם הוא דפוס וצל העולם העליון ואפילו ממין הבהמה והחיה"¹⁹. לכן לא רק האנטומיה והפיזיולוגיה של האדם הם מדעים שבכוחם לסייע להבנת החכמה האלהית: "והרוצה להתבונן בנפלאות תמים דעות יתבונן מתוך גשמות הנבראים, בין בעלי חיים בין צמחים, וישכיל מתוכם השר אשר נתיסד עליו, ובזה יוכל האדם לבחון החכמה האלהית מתוך הנבראים"²⁰. ס' שעור קומה מסתיים בתיאור נלהב של ראיית המציאות הטבעית וערכה כהכנה להבנת סודות הבריאה והנהגתה: "שיתבודד האדם בחכמה האלהית כשישכיל בבריאת הנמצאות

14 ספ"ר דף קיח, ב.

15 שם, דף לה, ב.

16 שם, שער הנשמה, סוף פרק ח.

17 אילימה, דף כזו, ב.

18 שם, דף יט, ב; עיין גם ספ"ר, שער ערכי הכנויים, ערך "שמיעה".

19 ספ"ר, שער הנתיבות, נתיב כג; ועיין גם נתיב לא.

20 ש"ק, עמ' 136; עיין גם "דרישות בעניני מלאכים", בס' מלאכי עליון, לר' ראובן מרגליות, ירושלים תש"ה, עמ' י. כאן מוזכרים "פרקי הרמב"ם לפי הטבע" כמסייעים להבנת סודות מעשה בראשית. ספר זה אינו אלא חלק מפירושו של רמ"ק לזוהר שיר השירים. עיין ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 99—94, 236—230.

יוסף בן-שלמה

וישכיל בתכונת אבריהם (כאן מובאות דוגמאות לנושאי מחקר מדעי, בעיקר בעולם החי והצומח) וישכיל בזה סוד הבריאה ועניניה, ויש בזה מבוא להזכיר שיעור יניקת כל מלאך ומלאך הממונה על הנמצאות... והכל נכנס בסוד בחינת החכמה העליונה מתוך הנמצאות התחתונות".

בהרבה עניינים פרטיים מסכים רמ"ק עם אנשי המדע, ודוגמאות הרבה מצויות דווקא בס' פרדס רמונים, שבו הנטייה המיסטית מודגשת יותר מאשר בס' אילימה²¹. עובדה זו מסתברת יפה מן האופי הספרותי של ספ"ר, שבו מרבה רמ"ק בדיונים מפורטים, דברי פולמוס והדגמות רחבות מכל התחומים, שלא כבספר אילימה, ולכן יש מקום להבאת אנלוגיות ממדעי הטבע השונים שהיו ידועים לרמ"ק, ואין בהן אלא סיוע להבנת תהליכים בעולם העליון. רמ"ק נכון היה אף לקבל חלק מדעותיהם של חוקרי הטבע, בתנאי שאמיתותן תוגבל לתחום המתאים להן. יש להבחין היטב בין שימוש זה לבין השימוש במושגים פילוסופיים-מדעיים מסויימים (כגון חומר וצורה, בכוח ובפועל, הוויה והעדר) המשנים את משמעותם בהכללם בעצם תורת האלהות הקבלית.

רמ"ק לא זו בלבד שנכון הוא לקבל מדעות הפילוסופים ואנשי המדע, הוא משתמש גם במונחים "דרך החקירה", או "מצד החקירה", אף לגבי עניינים קבליים מובהקים. מתקבל הרושם שיש איזו פילוסופיה קבלית העומדת בין הקבלה והפילוסופיה, או לפחות מיתודה פילוסופית שמשתמשים בה בשאלות קבליות. רמזים לכך בס' פרדס רמונים ורק פעם אחת בס' אילימה: "המציאות המחוייב אל הספירות על צד החקירה... שיהיו משתלשלות זמ"ז ועלולות זמ"ז"²². אחת השאלות שנבוכו בה "קצת מחוקרי החכמה" היא השאלה "אם יש יכולת בא"ס ממ"ה הקב"ה להאציל י"ס זולת אלה, אם לאו ח"ו". אמנם זו "שאלה פתיות גדול ומרוב סכלות שאל השואל השאלה הזאת". עם כל זאת עונה עליה רמ"ק בארוכה (וראו לציין שהארגומנטים בדיון זה הם רציונאליים ברובם והם מובאים מנקודת ראות לוגית). את מציאיותן של הספירות מוכיח רמ"ק "מצד החקירה", על-ידי הטענה שיש הכרח להחזיק בשתי האמונות הסותרות: פשטות האל והשגחתו בעולם. את הראיות שהוא מביא מכנה רמ"ק "ראיות מוכרחות קצת מפאת התורה על דרך החקירה. אמנם על דרך

21 בספ"ר, דף לו, א מביא רמ"ק אגדת חז"ל במס' חגיגה על הרקיעים והוא מראה על אי התאמה בין ז' רקיעים שמנה שם ריש לקיש לבין הרקיעים שמנו חכמי התכונה. וכיוון ש"לפרש כי רז"ל חולקים עם חכמי התכונה... אי אפשר", הוא מספר שענין זה הטריד אותו. הוא מצא פתרון על-פי מאמר בזהר, אף-על-פי-כן אין הוא מבטל את עצם דעת בעלי התכונה. דיון ארוך במושגי הגיאומטריה של "בעלי התכונה" מובא בהסבר השגתו של ר' יהודה חייט על ר' עזריאל (ספ"ר, דף יא, א). והרי דוגמאות נוספות מתחומי מדע שונים: הסתמכות על "הבקיאים בחכמת הטבע". בקביעת סדר המזלות (שם, דף קכו, ב); הבאת ניסוי של "חכמי המחקר" כדי להוכיח שיסוד העפר כולל את שלושת היסודות האחרים (שם, דף סט, א); פעולת הראייה כפי שהיא מוסברת על-ידי "הטבעיים" כמשל לענין הצנורות שבין הספירות (שם, דף לט, א); הסתמכות על "חכמי הנתוח" בתיאור מעבר הזרע אל פי האמה (שם, דף סו, א); הסבר רציונאלי לפעולת הקמיעות וראייה לכך מ"בעלי הטבע", שמצליחים לרפא חולי-נפש באמצעים המשפיעים על הגוף (שם, דף עא, ב).

22 אילימה, דף יח, ב. וכן בספ"ר, דף ל, ב. כאן נאמר שהאצילות בסדר עילה-עלול נכונה "אפילו לדברי החוקרים".

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

החקירה בזולת סעד וסמך מהתורה כתבו המפרשים עוד ראיות רבות, ומפני שאין דרכנו בחבור זה על דרך החקירה לא העתקנו אותם כלל²³.

מכאן נראה שדרך החקירה בקבלה היא בעיקר מיתודה מסויימת, ולא שיטה פילוסופית-קבלית. כך גם נשמע מן האנלוגיה שבין הספירות לבין השכלים הנבדלים שעליהם שואלים הפילוסופים במה יבדלו זה מזה ויהיו עשרה, אם הם פשוטים ורוחניים²⁴. אין כאן כל נסיון להקביל את השכלים והספירות מבחינה תכנית, ההקבלה היא פורמלית בלבד.

אך בכל זאת אנו שומעים בשער עצמות וכלים על חוקרים המדברים בלשון המושגים הקבליים: "בריאת שמים וארץ ושאר הנבראים היו על ידי עצם האלוקות לא על ידי הכלים כפי העולה אל הדעת מצד החקירה והיא סברת החוקרים כפי מה שאומרים שסלק מן העולם הזה השגחתו כמבואר בפרק ג'²⁵. על כל פנים אין בכל זה משום שינוי בעמדתו החד משמעונית של רמ"ק לגבי המוגבלות של הפילוסופיה, וגם אם אפשר לפעמים להשתמש במיתודה שלה, הרי אין היא יכולה לענות על השאלות העיקריות של הדת. אמנם אין להאשים את הפילוסופים על הבנתם המוגבלת, שהרי "לא האירה עליהם אור חכמת הקבלה ואינו מן התימא, שהיה ס' הזוהר באותם הימים נעלם ונסתר, אין הזון נפרץ, והם חקרו כפי יכלתם"; כאמור, השיגו הפילוסופים הישגים חלקיים בהרחקת הגשמות וכיוצא בו, אך "בשאר הענינים לא כיונו אל הדרך הנכון מפני שנעלמה מהם חכמת הקבלה". כל דבריהם ו"יותר ויותר מזה", אפשר למצוא בדברי רשב"י²⁶.

"הרבה ענינים באלהות תמצא שתסכים בעלי הקבלה האמיתית עם החוקרים עכ"ז לא דרכם דרכינו ולא דרכינו דרכם". לשם הסברת הבדל זה מביא רמ"ק משל על אדם הנושא משא על כתפו²⁷; כל הספקולציות על טיבו של משא זה הם שיקולי-דעת חסרי-בטחון ומלאי-ספקות — רק נושא המשא בעצמו יודע את האמת על משאו. הפילוסופים דומים לאותם אנשים המנסים להגיע אל התשובה הנכונה דרך שיקולי-דעת רצינונאליים; אך שיקולי-דעת אלה מלאי-ספקות, ורבה המחלוקת אף בין החוקרים השונים (טענות שנמצאות כבר בכזורי). לעומת זאת, המקובלים יודעים את האמת על האלוהות, עד כמה שאפשר לדעתה, על-ידי ההתגלות של האל עצמו, מתוך "מתנת חנם שחננו ה' באמרו אנכי ה' אלהיך, וגלה מציאות אלהותו בתורתו, ולנו לדרוש ולחקור בתורה ולהבין מתוכם הסודות כדי צורך באור התורה, לא כדי צורך הספקות". נעימת הדיון כאן היא מתונה מאד, אף כתובה בלשון אפולוגטית במקצת: "ולכך אם נתרבה בסבות העלולות זו מזו יותר יותר מכדי צורך

23 ספ"ר דף ט, ב.

24 שם, דף לו, א—ב.

25 שם, דף כה, ב. הרמיזה לפרק ג מכוונת לפולמוס נגד הריקנטי, שם מיוחסת דעה זו רק לחוקרים ולא לריקנטי.

26 ש"ק, עמ' 67.

27 אילימה, דף ו, ב. ראוי אולי לציין שהרמב"ם עצמו אפיין בדרך דומה את ההשגה העיונית באל, ואפילו בשיאה: גם משה לא הכיר את מציאות האל אלא כמי שרואה אדם מאחוריו והסיק על פניו מתוך השגתו את גופו ומלבושו. ספר המדע, הלכות יסודי התורה א, י. משל זה משתקף בש"ק,

עמ' 11.

יוסף בן-שלמה

התשובות לספקות, אין לנו בזה אשמה, שאין הענין מדעתינו אלא ממסירת התורה... ולזה לנו דרכים שונים באלהות בקצת מהחוקרים". כיוון שה"דעת האנושית קצר ולא יספיק אלא כפי חלק השגתו מעצמו, וההודעה האלהית באין תכלית", האל מודיע לאדם על מציאותו ואמיתותו על-ידי התורה: ולכן "סודות התורה והודעת אלהותו — הכל ענין אחד"²⁸, אלא שהודעה זו היא עשירה יותר עד אין תכלית מן ההשגה הפלוסופית. ודאי שלרמ"ק יש טעמים דתיים וקבליים עמוקים יותר להעדפת הקבלה על הפילוסופיה, ואף נעימת דבריו נגד הפילוסופים במקומות אחרים חריפה הרבה יותר.

השגת הפילוסופים לא הגיעה אלא עד "האלוה הפשוט אשר הוא שכל ולא גוף ולא כח בגוף". ואילו המקובלים עולים "אל דקות המלאך שהוא השכל הנבדל מחומר". ודרך עולם המלאכים, עולם הכסא, ועולם הספירות, עד לשלשלת הרצונות ו"עד הודרך המציאות להיות כסא אל הא"ס"²⁹. שלשלת האמצעים האלה נעלמה מידיעת הפילוסופים "שלא עמדו על סוד הספירות ולא חשבו אלא כחו מיד על המלאכים"³⁰. והנה דווקא בידיעת האמצעים "אשר בינינו לבין האלוה" תלויים גופי העבודה הדתית. אמנם החוקרים חקרו באל מצד פעולותיו, אך באמת רק "אנחנו עם ה' נדע את אלקינו מצד פעולותיו בסבות המסובות מאתו... וברבות השכלתנו בהם ירבה לנו ההכרה באלוהותו... והפנים האלו בתורה הם הנוראים בלתי נראים רק לחכמים המתחכמים באלהותו ולזה אין זה חלק לחוקרים אלא לישראל אשר להם התורה מסיני"³¹.

מוגבלת זאת של הפילוסופים אינה רק מבחינת עומק ההשגה בסודות האלוהות, אלא גם בהיקף הידיעות. המקובלים אינם מסתפקים ב"ידיעת האלוה דרך כלל" אלא הם חוקרים לדעת גם את סודות הנשמה, הגילגול, ה"דוש העולם, פגם אדם הראשון וענייני גן עדן וגיהנם ושורשם"³². יש איפוא גם שאלות מסויימות שאי-אפשר לענות עליהם בתחום הפילוסופיה. אף שאלות המתעוררות בפילוסופיה עצמה אין השכל בלבד יכול להתגבר עליהן, כגון בעיית הבחירה והידיעה. תיאור הבעיה הזאת נעשה בדרך הרמב"ם, אך הפתרון הוא קבלי בלבד³³. וכן לגבי שאלת ההשגחה ש"קושיות רבות ועצומות סבלו בעלי העיון וחכמיה... ומבוכות רבות נבוכו בה"³⁴. גם הבעייה הפילוסופית הקשה על מקורו של החומר אינה נפתרת על-ידי הפילוסופים: "מהיכן יצא הגוף, הנה שאלה זו שאלוה החוקרים ואמרו שמהצורה לא ימשך חומר, א"כ אפילו יהיו העלולים אלף, סוף סוף מהיכן יצא החומר, ודברו מטעם זה על ה' תועה"³⁵.

28 אילימה, דף ו, ב.

29 שם, דף ז, א.

30 שם, דף לג, א.

31 בזה אין הבדל עקרוני בין המתפלספים מבני ישראל וחוקרי הגויים — לעומת המשכילים בקבלה הם נמצאים במחנה אחד.

32 אילימה דף ז, א.

33 עיין אילימה, דף יג, א; יג, ב — יד, א; ש"ק, עמ' 23, 87—89, 99—98, 135; ספ"ר, דף כח, א—ב.

34 ש"ק, עמ' 113.

35 אילימה, דף יד, ב.

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

אם אין בכח הפילוסופיה לענות על שאלותיה, על אחת כמה וכמה אין בה תשובוח לשאלות הנוגעות לתורת ישראל; עצם הבנת התורה אינה אפשרית בדרך רציונאליסטית גרידא: "עם היות שלחקירת השכל יספיק לנו ידיעת שלילת תוארים ממנו וכיוצא, לא יספיק להשכלת התורה כפשוטה, אלא נצטרך להקדמות מסורות לנו קבלה מגביאינו"³⁶. והוא הדין לגבי ענייני האסכטולוגיה, שאייאפשר להכריע בהם "מן הסברא מדעת הפילוסופים... מפני שמגיע ענין זה לדברים העמוקים מאד". על דברי הרמב"ם שבימות המשיח לא ישתנה העולם במציאותו אומר רמ"ק: "ולנו בדברים האלו סוד נחמד" ומבטיח לשוב ולבאר את הענין (שאינו בחלק הנדפס של אילימה)³⁷.

יחס שלילי מאד מגלה רמ"ק לפירוש טעמי המצוות על דרך הפילוסופיה. הוא יוצא בפולמוס חריף נגד טעמי המצוות של הרמב"ם, שהרי יש במצוות סודות שעליהם לא עמדו "אותם שדמו ללכת בדרכי השכל", וכוונתו בעיקר למצוות כגון כלאיים ושעטנו. הסברו ההיסטורי של הרמב"ם פסול מפני ש"אין ספק שענין ע"ז עצמה נעלם טעמה מהם ויחשבו הדברים כפשוטן, והקבלה האירה עינינו בסוד הקליפה, וענין ע"ז הוא השלטת הקליפה". כל השיטה הרציונאליסטית של מתן טעם למצוות "כפי הדעת האנושי" הוא "פועל בטל", כי השכל האנושי אינו מסוגל להגיע אל הסוד של מצוות הבורא; רק הוא בעצמו יכול לגלותם. כאן מצא רמ"ק מקום להתפלמס גם עם המתבודדים הפורשים מחיי משפחה. דרך דתית זו פסולה "מפני שאין שום שכל אנושי מגיע עד שום תכלית, כל שכן שיוכל להמציא מעצמו מצוה או עבודה". צדקות יתירה זו הריהי מפתויי החיצוניים! סדרי עבודת האל הם כל כך מסובכים עד שרק ההתגלות והמסורת יכולות לקובעם למעננו³⁸. אך לא די בהתגלות ובמסורת — אם מנסים להבין אותן עצמן שלא בדרך הקבלה הרי נזקקים לעזרה מבחוץ: "אותם שהשכילו התורה כפשוטה הוצרכו להסתפק בילדי נכרים הנכנסים לאלהות מטעם ספקות וכדי שכלם והשגתם. ואנחנו תלמידי רשב"י... אין לנו צרך בבורות גשברים אשר לא יכילו המים, ואדרבא נשכיל כמה ספקות שנסתפקו אותם החוקרים בדרושי תורתנו"³⁹. אם באים לידי הרגל "בחכמות חצוניות ובילדי נכרים", סופם כפירה בהשגחה פרטית: "מפני הרחקת התארים נעלם מעיניהם (של "החוקרים בעלי החשך ובהלה") השגחת אלוקות... מכחישים השגחתו ורב ענייניו ופעולותיו בעוה"ז"⁴⁰.

עד כאן ראינו את התנגדותו של רמ"ק לפילוסופים המנסים לעבור את גבול יכולתם. אך בס' שעור קומה הוא יוצא בהתקפה חריפה ביותר (פרק שישי בסעיף יג) נגד עצם

36 שם דף ה, ב — ז, א.

37 שם, דף א, א.

38 ש"ק, עמ' 47—48. ההסבר המיסטי למצוות בעמ' 61—62, 65. ובספ"ר דף מד, א; פא, ב; רה, א; רט, א—ב.

39 אילימה, דף ז, א. מן ההקדמה לס' "אור יקר" נמצאנו למדים שאחד הטעמים לכתיבת הפירוש לזוהר הוא, להרחיק את המשכיל "מהטעמים הזרים אשר הציבו לה [לתורה] בחיק נכריה".

40 ספ"ר, דף י, א; טו, א וכן בפולמוס נגד הריקנטי בענין עצמות וכלים (כג, א) מיוחסת הדעה השוללת את ההשגחה האלוהית רק ל"פילוסופים המדברים על ה' תועה... ובודאי יש לנו להאמין כי אין זו כונת החסיד ר' מנחם ז"ל".

יוסף בן-שלמה

הדרך הרציונאליסטית בתחום הדת. הולך הוא בעקבות ר' יהודה הלוי, והטענות אינן קבליות-מיסטיות אלא דוקא רציונאליות! על הניסיון לאמת את מציאות אלהים בדרך השכל אומר רמ"ק: "אין רצוננו לחייב ענינו מצד השכל וטענותיו, מפני שיפול בדרך זה כמה מבוכות... הכרח התורה הוא הכרח למאמינים בה, ושאר ההכרחיות איני רואה שנצטרך אליהם". הכרחיות החכמה אינם ראייה מפני שלושה טעמים: ראשית, אין החקירה השכלית משכנעת אלא את מי שהוא חכם ומודה על האמת. שנית, החכמה עצמה מתמעטת עם הדורות — "שכל מה שיקדמו ב"א ויתקרבו אל הבריאה ותחילת מציאות המין האנושי גדלה חכמתם ושכלם"; המין האנושי משתנה באמונה וחסידות אך לא בדעת. ואם כן הדבר, אפשר תמיד להעלות כנגד החוקר את הטענה "שמא חכם שקדמך שהאמין הפך דעתך. אלו היה לפניך היה סותר דבריך". ושלישית, ידיעותינו מוגבלות, ולעולם אפשר שיהיה איזה אדם בכרכי הים שיסתור את כל טענותינו — ההכרה האנושית היא ממהותה פתוחה לטענות נוספות ואי-אפשר לבסס עליה יסודות אמונה בעלי תוקף של אמת מוחלטת. לעומת הכרת השכל מעמיד רמ"ק את העובדתיות ההיסטורית של ההתגלות והנסים. האל שהתגלה לאברהם לא אמר "אני ה' שהכרחתי מתוך החקירה, אלא אמר אני ה' שהוצאתיך מאור כשדים". העובדתיות ההיסטורית לא רק מבליטה את אופיו של האל הדתי, בניגוד לאלוהי הפילוסופים, אלא זוהי גם הדרך הבטוחה יותר לביסוס האמונה מתוך שקולים רציונאליים: "קביעות האמונה מדרך זו יותר חזקה"; מתוך הנסים אפשר להגיע לא רק לאמונה במציאות האל אלא גם באחדותו. השגחתו וחיידושו את העולם. אפילו "גדול חכמי היוונים בחקירה", שכפר בכמה אמונות אמיתיות מתוך שיקול-דעת פילוסופי, אילו ראה את הנסים "היה מודה וחוזר בו ואומר היאך אביא מהשכל ממה שאני רואה אל ענין הקודם אל מציאות כל סדר עולם זה אשר לפני, והיה נכלם ובוש מדעתו הסכל". טענתו של החוקר כי "אותותינו לא ראה" אינה מעניינת, הרי "אין חפץ לקב"ה אלא בעם ה' אשר ראו את גדלו", ולא באה התורה לזכות את אומות העולם, אם כי בימות המשיח "נכיר האמת מהמופת"⁴¹.

גם ערכם של המדעים השונים מוגבל אך ורק לתחום המיתודי — הם יכולים לשמש אמצעי-עזר להבנת העולם האלהי; יש בהם כדי לגלות אנלוגיות מעניינות בין העולם הטבעי והעולם העליון, אך רמ"ק מתנגד לכל ניסיון לראות בהם את עצם חכמת האלהות: "שלא תטעה דברי מי שפירש שמעשה בראשית הם ענין הטבע ומעשה מרכבה הוא ענין התיכונה שהם מעשה התכונה, כי הבל הוא... ענין התכונה רובה והויות מן הלב, כסומא בארובה... ואסור להאמין שיהיה מעשה המרכבה התכונה, שהיה מדעת אחד מן המינים והיו חכמי ישראל חולקין עליו, והמרכבה לא נמסרה אמיתתה אלא לישראל, לנביאייהם, וע"י העסק בה היתה השכינה עם כל חייליה יורדת ומלהטת באש... כדאיחא בחגיגה"⁴².

41 ש"ק, עמ' 23.

42 שם, עמ' 77; ועיין גם ספ"ר, דף טז, א על "התוכנים חשוכי עינים דמו שהגלגל סמוך לחברו... ואין זאת סברת בעלי התורה". אמנם יש חכמת תכונה אמיתית, לא זו "שהמציא אקלידס בפתיחתו". שם, שער הנתיבות, נתיב כט.

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

ואם כי ראינו ש'ש' שעור קומה משבח את העיסוק במדע, הרי מדובר בספר זה גם נגד "שערי ההגיון והטבע והתכונה שרובם היות מהמינים, בלתי מאמינים בנבואת משה... ושומר נפשו ירחק מהם, שאין כל אדם כדאי להתקרב אל פתח הזונה ולא יתלכד במצודתה"⁴³. אותה שנייות שבהערכה אנו מוצאים גם לגבי מקומה של ההכרה השכלית. ראינו שרמ"ק מעמיד אותה מעל להכרה החושנית, ובוה היא משמשת כלי להבנת הרעיונות המופשטים של הקבלה. אולם עם כל העדיפות של ההכרה השכלית על התפיסה החושנית ועל הדמיון הרי "עכ"ז ראות השכל אינו ראות אמתי מפני שיש בו חסרון גדול, שאינו רואה הדברים אלא מצד שפיטת ראות העינים הגשמיות". רמ"ק מביא כאן דוגמאות המראות על תלותו של השיפוט השכלי בנתוני החושים; השכל לומד מן הנסיון החושני בדרך האינדוקציה, אך הוא עלול לטעות, "כמו שקרה לתוכנים שרצו לשפוט מדת הארץ ומדת הגלגלים ע"י האצטרלוב". השגת הנביא "שיראה בעיני נשמתו" עולה על השכל הגשמי; "אמנם הראות הזו יגרע מראות המלאכים כגרעון השכל המבין הנרצה מתוך המשל מהביט מתוך עצמותו, כי המביט מתוך עצמותו נכנס פנימה לענין ממש". הנביא אינו מכיר בהכרה בלתי אמצעית כזאת, אלא הוא זקוק "אל מראות ודמיונות ומשלים להשכיל הדבר הנמסר אליו". וכך עולה דרגת ההכרה מדרגה לדרגה על פי דרגות המציאות של עולמות אבי"ע⁴⁴. מקומו של השכל נקבע על-פי הפסיכולוגיה הקבלית של רמ"ק. החלק הנמוך ביותר בנפש הוא אותו חלק שבו מתקשרים היסוד הרוחני שבאדם אל גופו: "שדבקות הנשמה בגוף הוא מחמת הרוח החיוני שהוא מהרקיעים האלו כדפי' הטבעיים, שהגוף הוא מד' יסודות וחיותם הוא מכח סבוב הגלגלים"⁴⁵. חיות זו היא רק הבסיס לכל חלקי הנפש האחרים: "החיות הדק שעליו רוכב הנפש, שעליה רוכבת הנפש המשכלת, שעליה רוכב הנפש הקדושה, שעליה רוכב הרוח הטהור" וכו'⁴⁶. ברור איפוא ש"השכל אינו הנפש הקדושה, שהרי נפש קדושה אינה שורה בילדי נכרים והשכל ימצא בחכמי אדם... א"כ הנפש אשר בנו דקה מן השכל והנשמה דקה מן הרוח"⁴⁷. הצד השווה שבין ישראל ואומות העולם מבחינת השכל מודגש יותר בס' שעור קומה: "ואין שנוי בשכל בין קהל מקבלי התורה התמימה לשאר קהלות אומות העולם, אמנם הוסיפו מקבלי אור התורה על אור השכל... שהתורה יהיה סיבה להשיב נפש באדם אליו שהוא תוספת על השכל, שבנפש לא ידמה הישראלי לעכו"ם כלל, עם היות שיתדמה זה לזה בשכל הגשמי פועל בכלי הגוף"⁴⁸. מובן איפוא כיצד יכלו הפילוסופים להשיג משהו בחכמת האלוהות ואף להגיע לאמיתות שהקבלה מסכימה להן; אותו חלק שבנפש שעל-ידו פועלת ההכרה הרציונאלית

43 ש"ק, עמ' 52.

44 שם, עמ' 187—186.

45 שם, עמ' 167.

46 אילימה, דף יד, ב.

47 שם, דף ב, ב.

48 ש"ק, עמ' 9. וכן בעמ' 15. כאן מפורטים יותר חלקי הנפש ומקורם בעולמות העליונים. ועיין גם

עמ' 21.

יוסף בן-שלמה

הוא אנושי-כללי, אלא שלגבי אדם כישראל הוא משמש מצע לחלקי הנפש המעולים יותר.⁴⁹ אפשר להשאר בתחום הנמוך הזה ולהגיע להישגים היותר אפשריים בו, אך אי אפשר להשיג דרכו את הסודות האמיתיים של התורה, כלומר השכל איננו כלי להכרה מיסטית. כשאנו עוברים לתחום ההכרה המיסטית התמונה משתנית לגמרי. כאן מופיעים דרכי הכרה על-שכליים, שלעתים הם בעלי אופי אינטואיטיבי. כך היא בודאי דרך ההכרה של הנביא: "ומה שאינו גשם לא יושג כי אם בלב משכילי עם בני ישראל דרך ראות נבואיי"⁵⁰. החזון הנבואי שוב אינו בבחינת הכרה שכלית אלא ראייה, "לא ראיית אברים ולא יהיה ג"כ לשון ראייה על דרך משל אלא שממש הוא ראייה. כן הענין למעלה ראייה במלאכים, כח ההשגה ההיא שבה משיגים הענינים, וזה ענין ר"א בר"ש בהוא עובדא דאזל למחמי לר' יוסי בן לקוניא וכו' שלא השיג הענין ההוא בחכמה אלא בראיה ממש שהיה רואה... זו היא ראיית ההתבודדות ששיג האדם הענינים העתידיים וענינים שעברו מכח דקות השכל"⁵¹. אך לא רק ראייתו של הנביא היא על-רציונאלית (כך היא גם אצל הרמב"ם) אלא גם הכרת עולם הספירות — המושא העקרי לקונטמפלציה של המקובל — היא ב"רצוא ושוב"⁵². יתר על כן, לא רק ענינים מסויימים (שורשי הכלים, המעבר מאין סוף לכתר, אחדות הדעת היודע והידוע, האימנציה של האל בעולמות) ניתנים להכרה אינטואיטיבית בלבד, רמ"ק מאפיין בדרך דומה (לא זהה) את ההכרה המטפיסטית. הוא מרחיב את הדימוי של "רצוא ושוב" גם לגבי הכרת חיוב מציאותו של האל: "תדמה בדעתך חיוב מציאותו לבד והוי רץ לאחור, שאם עלה בדמיונך ביותר מזה נמצאת מהרהר באלוה מצד עצמותו והדמיון יגביל ויגשים. לכך תן לדעתך מחסום ואל תתירהו יותר מדאי אלא תחייב מציאותו ותשלול השכלתך מהשגתו; וב' כאחד הם רצוא ושוב: רצוא — לחייב המציאות, ושוב — שלא תגביל ותדמה ותצייר, מפני שהדמיון רץ אחר השכל". יש בני אדם שאינם מזהירים באזהרה זו כי אינם מכירים אף בבחינת "רצוא", אך יש שאינם יודעים לשוב; "אמנם היות הקוץ תמיד הרהורם דבקה בו לשאוב שפעו ולא יפסקו... ששכלם לא יגביל ולא יגדיר מציאותו... נמצאות תמיד ברצוא ושוב, לא יחסר להם רצוא ושוב ברגע כמימריה". ואם כלל זה חל על היות הקדש, כל שכן השכל "המלוכב בחומר העכור השולט בו המות המשוועבד לחוש המשוש החרפה הגדולה המחשכת כל אור שכלי"⁵³. יחד עם השפעתו הברורה של הרמב"ם בקטע זה, אי-אפשר להתעלם מן העובדה שרמ"ק משתמש

49 יש להבחין בשימוש במונח "נפש" בשני מובנים: הנפש באופן כללי, שיש בה חלקים שונים, ושהשכל הוא העליון שבהם; והנפש כחלק הנמוך ביותר מבין חלקי הנפש המיוחדת לאדם מישראל.

50 ספ"ר, דף ה, א.

51 שם, דף קכו, א.

52 שם, דף ט, א; נח, א. כך למשל מתאר רמ"ק את הכרת ספירת החסד: "אין השגה בו עומדת אלא מתגלה וחוזרת ומתעלמת... כענין הברק מאיר לפי שעה וחוזר ונגנז ברצוא ושוב". ספ"ר, דף קיב, א. ברורה כאן השפעת תיאורו של הרמב"ם בהקדמה למו"נ.

53 אילימה, דף ד, ב.

יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים

כאן⁵⁴ באותו מונח שבו הוא משתמש לצייון ההכרות המיסטיות הנעלמות והסודיות ביותר. עם כל ההתנגדות החריפה להתבודדות שהזכרנוה לעיל⁵⁵ הרי כינוי זה חל גם על זופעה מיסטית שרמ"ק מתארה באופן חיובי ביותר, כהכנה לנבואה. על בני הנביאים הוא אומר: "והיו מתבודדים כפי ידיעתם להתבודד בהשגת המעלות הנפלאות והפשטת חומרם והגברת השכל בגוף, עד שהחומר נעזב ולא היו משיגים בו כלל אלא כל השכלתם בזרושים וסדר המעלות ההם העליונות, ומתבודדים ונפשטים מהחומר ומכתלקים". זהו תיאור של מצב אקסטטי מובהק, בעיקר כשמודגש השימוש בכלי נגינה⁵⁶. אך גם עצם העיסוק בקבלה מובחן מן העיון. בסוף סימני הספר שבהקדמת פרדס רמונים, מזהיר רמ"ק את העוסק בקבלה שעליו "לטהר מחשבותיו מהבלי הזמן וינקה ראשו מהגאוה כי היא קליפה המונעת לבעלה מליכנס לחזות בנועם ה'". חכמה זו אינה ענין עיוני גרידא, אלא "אש הוא עד אבדון תאכל"⁵⁷. ידיעת הכוונה "לכוין בשרשים" היא "עיקר החכמה הזאת"⁵⁸; וכאן בתורת הכוונה והתפילה, מתגלה רמ"ק כמיסטיקאי ממש, ולא רק כבעל שיטה ספקור לטיבית, ואפילו תאוסופית. בנקודה זו הוא מדבר תמיד בפאתוס שמורגשת בו הנימה האישית, וכאן ניסוחיו קיצוניים יותר מן הרגיל, כי האושר הגדול ביותר של האדם נמצא לדעתו בחוויה המיסטית: "זהו טובתנו שנזכה אל היחוד ולהאיר באור התורה להכלל אור באור עד למעלה בבינה וחכמה, שאין לידבק אלא עד כאן, כי מכאן ולמעלה הוא ברצוא ושוב, וכל שאר טובות אינם טובות כלל אלא השגה ידועה. ודבקות ההוא היא הטובה העיקרית, וכל שאר טובות אינם אלא הכנה לטובה הזאת"⁵⁹.

אין רמ"ק מרבה לספר על חוויותיו האישיות, אך בכל זאת הוא מרמז עליהן כמה פעמים. בס' אור נערב הוא מזכיר פעמיים את נסיונו בלימוד הקבלה⁶⁰. וכן בס' שעור קומה⁶¹. ס' גרושין כולו הוא אוסף דברי תורה שהושגו בדרכים מיוחדות להשגת סודות בקבלה, כפי שמוזכר כבר בס' אור נערב: "מה שנסיתיו אני וזולתי בענין הגרושין שהיינו מתגרשים השדה עם האלוהי כמהר"ר שלמה ן' אלקבץ הלוי נר"ו לעסוק בפסוקי התורה פתאם בלי עיון, והיו הדברים מתחדשים, דברים שאי אפשר להאמין ענין זה אלא מי שראה או נסה

54 וכן כשהוא מדבר על אחרות האל. שם, דף ד, ב — ה, א.

55 ש"ק, עמ' 48—49, עיין גם עמ' 84 — כאן יש הסבר פסיכולוגי סוביקטיבי לערכה הדתי של ההתבודדות במקומות מסויימים.

56 שם, עמ' 60. גם כאן ברורה לגמרי השפעת תיאורו של הרמב"ם במשנה תורה. הלכות יסודי התורה, ז ד.

57 על הסכנות שבעיסוק בקבלה עיין ש"ק, עמ' 127. אף-על-פי-כן אין רמ"ק מסכים עם המתנגדים ללימוד הקבלה, כי הסכנה כרוכה בתחום זה ממהותו. אור נערב דף יא, א, ב, יד, א, ב, יו, א.

58 ספ"ר, שער הכוונה, סוף פרק ראשון.

59 ש"ק, עמ' 20 וכן בס' "נבחי שלמים": "אשרי איש שלא ישכחך — ענין כי כהיות האדם מחשבתו דבקה והוה הדבקות בה' שנצטיינו עליו. והוא המעלה הגדולה שבכל המעלות, והיא מעלתן של האבות והנביאים. ועל זה נאמר חי ה' אשר עמדתי לפניו". מהדורת ירושלים תרמ"ג, דף לג, א.

60 אור נערב, דף כ, א, כא, ב, כב, א.

61 ש"ק, עמ' 180. כאן הוא מספר על כך שימים רבים השתומם אם אפשר לעמוד על סוד תר"כ עמודי אור שבכתר, עד שמצא את סודם בהיותו "משתמש בצרופי הניקוד".

יוסף בן-שלמה

הענין פעמים רבות... מה שראיתי גם כן בנסיון כי המכוון בתפילתו על דרך האמת, הדבר מסתייע מעצמו, ואין כח בחצוניים להפסיקו במחשבות בטלות כאשר יקרה אל האדם בהיות מכוין על דרך הפשט"⁶².

בסוף דברינו נציין שדרכי הכרה מיסטיות מוזכרות פחות בס' אילימה מבספר פרדס רמונים. אופיינית העובדה שהזכרת דברי "מגידיים" אינה מופיעה כלל בס' אילימה אלא בפרדס רמונים בלבד⁶³. די ברמיזות אלה כדי להפריך את הדעה שרמ"ק אינו מיסטיקאי אלא פילוסוף המלביש את תורתו במושגים קבליים. נכון הדבר שהוא בעל שיטה יותר משאר המקובלים, ושיטתיות זו מקרבת אותו באופן טבעי לפילוסופים, בעיקר לרמב"ם. אך אין קירבה זו משנה את האופי הקבלי-תיאוסופי של כל שיטתו.

62 אור נערב, דף לב, ב—לג, א. וכן נאמר בס' גרושין עצמו: "...והיו דברי תורה מאירים בנו, והדברים נאמרים מפי עצמם (ויניציאה שס"ב, דף ב, ב—ג, א). דברים אלה "מושפעים בלי עיון כלל, והם מתוקים מדבש, מתנת המלכות אל המתגרשים ומתנודדים עמה" (דף ו, ב).

63 ספ"ר דף עא, א; עט, א; צה, ב; קט, ב; קיא, א; קיח, א; קכ, א; קכג, ב; קפ, ב. ב"דרישות בעניני מלאכים" עמ' סד ואילך, מתאר רמ"ק ומסביר את התופעה הזאת והדומות לה.

שמעון שלם

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

השקפת עולמו של ר' משה אלשיך נרקמה במשך שנים רבות*. אך לא הותר בידינו כל חיבור שבו תוסבר השקפתו בבעיות מוסר ומחשבה, באופן שיטתי. כל חיבוריו של אלשיך, שמהם ניתן לדלות השקפותיו— הם פירושים למקרא. כדי לעמוד על השקפתו יש צורך. איפוא, לדלות פרטים ממקומות שונים ולנסות לצרפם למסכת אחת.

מכאן נובעים קשיים מיתודולוגיים אחדים: יש צורך להבחין בין רעיון המביע השקפת המחבר לבין רעיון העולה מכח הכתובים המתפרשים ובא רק כפירוש להם. כמו כן יש שהרעיונות מופיעים פעמים אחדות בגוונים שונים ולעתים אף נוגדים זה את זה ויש לנסות לקבוע איזו דעה עיקר בהשקפת המחבר ואיזו דעה נאמרה אגב אורחא.

ניסינו להתגבר על קשיים אלה ולעמוד על עיקר השקפתו של אלשיך בענייני מחשבה ומוסר. ביקשנו גם לחקור מקומם של ערכים שונים בסולם הערכים של המחבר ומהות הדרך להגיע אליהם ולהשיגם. לא עסקנו בעבודה זאת בחקר תכני של המקורות¹ מהם שאב מחברנו יסודות להשקפת עולמו ופרטים שונים מפרטיה. לכן אין בעבודה זו כדי להעמידנו בודאות על מדת מקוריותו של אלשיך ברעיונות המתוארים. עם זאת לא נמנענו מהזכיר רעיונות מצויים לפניו אם אמנם נפוצים הם בפירושו ומקום נכבד להם בהשקפת עולמו. בהרצאת הדברים סיכמנו דעותיו של המחבר. בכל מקרה שנמצאו רעיונותיו מובאים בלשונו בדרך קצרה— הובאו הדברים בלשון המחבר, ושובצו לתוך ההרצאה השוטפת.

פרק א: מבנה העולמות, האדם ומהות התורה

העולמות ותפקידם

ארבעה עולמות הם: העולם העליון, עולם המלאכים, עולם הגלגלים ועולם השפל². אלשיך מזכיר גם השקפה אחרת על העולמות, כגון זו של חז"ל, שלדעתם שבעה הרקיעים הם שבעה כוכבי הלכת. הוא דן בארוכה בחילוק שביניהם ומיישב את הדבר. כן הוא מברר מקומם של הנשמות, התורה וכו' במערכת זאת³. בתחילת פרשת בראשית³ מתאר אלשיך בדרך מיוחדת את בריאת העולמות, וכן מציין את מטרת הבריאה. העולם השפל עשוי חומר עב, לכן אין אפשרות להוריד אליו שפע ישר מן העולם העליון, ויש צורך בעולם המלאכים ועולם הגלגלים "שעל ידם השפע משתלשל ויורד ומתעבה קו לקו עד היות מוכן להתקבל

* מתוך עבודת-סיום באוניברסיטה העברית, שנעשתה בהדרכתו של פרופסור ישעיהו תשבי. החלק הראשון הופיע ב"ספונות", ספר ה, עמ' קנג-רה. הרבה מהערותיו והארותיו משוקעות בעבודה זאת ותודתי אמורה לו על כך.

1 חקירת דרך השימוש במקורות השונים בפירושו מצייה בחלק א של העבודה. על ספרו שערים, עיין במאמר שיופיע ברצות ה' בכרך שלאחרי זה.

2 תהילים ח, דף קלא, ב.

3 בראשית, דף ב, ג.

ש מ ע ו ן ש ל ם

בעול' השפל"⁴. לפיכך העולם השפל הוא העיקר בבריאת העולמות ולשמו נבראו עולם הגלגלים ועולם המלאכים.

במקום אחר דן אלשיך בבעייה כיצד יוכל השפע לרדת מן העולם העליון לעולם השפל: "מי יעלה לו השמימה ויקחהו לו, וגם איזה הדרך תרד שפע אש מן השמים עד למטה לארץ"? הוא שואל והוא משיב: "מה עשה הוא יתברך, עשה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, למען על-ידי מדרגות הסולם ישתלשל שפע עליון קו לקו יורד ומתעבה, עד יוכן להתקבל עד מטה מט', הלא המה ג' עולמו' עולם השפל ועולם הגלגלי' ועולם המלאכי'. ולמעלה מהם עולם העליון, כי משם ישתלשל השפע דרך העולמות"⁵. גם האדם והתורה נבראו לשם הורדת שפע לעולם, כי העולמות הם צנורות "ועדין צריך אשר יהיה מוציא ומביא השפע מלמעלה למטה, כי לא יצא מאליו"⁶. מהותו של האדם הותאמה ונקבעה על יסוד זה ולשם כך הוא מורכב מד' עולמות "ברא אדם על הארץ אשר יוציאהו ואשר יביאהו, כי עשאו ויכוננהו כלול מד' עולמות: הגוף מהשפל והנפש המתנועעת מעולם הגלגלים בעלי התנועה והרוח מעולם המלאכים, כד"א עושה מלאכיו רוחות, והנשמה מעולם העליון. למען ע"י עשות רצון קוננו יתקדשו ארבע חלקיו יחד אשר מד' העולמות, אשר שרשי נפשו ורוחו ונשמתו עודם בהם, ויתעורר עולם העליון להריק שפע דרך העולמות אשר נתקדשו ונתקשרו על ידו"⁷.

הוא דן גם במהות הקשר שבין האדם לעולמות העליונים וכותב: "אמנם למה כי אור רוחניו' שמתחת כנפי השכיני', בהתאצל ממקורה להתלבש באדם, אז לא תפרד ממקורה פירוד עצמי כהפרד דבר גשמי... אך הדבר הרוחני מתפשט ומשתלשל ולא מתפרד כי הדבר הרוחני לא יתק ממקורה". וע"כ בהשתלח פה נשמת כל חי מבני ישראל לא יתק ויפרד ממקורה כי הלא שורש הנפש עודנה עומד במקורה דבק תחת כנפי השכיני', וההתפשטות הוא הבא ונכנס באדם וההיקש ברוח ונשמו' כי עודם באדם לא יבצר מהם דבוקם עם מקורם"⁸. האדם, לפי מהות חלקיו, דבק דבקות מתמדת בשכינה. אם האדם לא יפגום בקשר "בעצם לא יפסיק חוט קדושת נפשו ממקורו הדבק בשכינה". האדם הופך בדרך זו מרכבה לשכינה וממלא את התפקיד שנועד לו בבריאת העולם. "כי מאז ברא הוא ית' העולם, היה לשתהיה לו דירה בתחתוני'. שהוא שיהיו בני האד' מרכבה אל שכינתו בעצם בגוף ונפש"⁹.

הנשמה, היא איפוא, החלק הנעלה שבאדם. נראה עתה מה יחסו לחומר, החלק הפחות שבאדם, ולחומר הארץ. החומר נוצר על-ידי תהליך התעבות הרוחניות בעת הבריאה. אלשיך דן בכך בשעה שהוא משיב על השאלה, מדוע היה צורך לברוא את העולם במאמרות,

4 בראשית, א, ו, דף ה, א. ד"ה ויאמר. וגם ישעיהו מב, מראות הצובאות, דף לו, א. ד"ה כה אמר ה'.

5 בראשית, דף ה, ד.

6 שם, שם.

7 שם, שם.

8 בראשית דף ז, א. ד"ה אמנם. ועיין גם שם ב, ז, דף ו, ה, בפירושו לפסוק ויצר ה' אלקים.

9 בראשית, ג, כב, דף יב, א. ד"ה ויאמר. על הדבקות עיין עמי רמט.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

ולא הספיקה מחשבת ה': "כי לגודל דקות המחשבה, אין ההויה המתהוית בה, מציאות עצם גשמי ממשי, כי אם דק מעין הרוחניות, על כן הוצרך ביום הראשון יתהו שמים וארץ וכל הנכלל בהם בכח מציאות הויה דקה ואח"כ ע"י מאמר שני ושלישי היה הבל פי המאמר נמשך ומתפשט ומהוה מה שהוא ענין דברי המאמר עצמו... אך מה שצריך להתהוות על ידי התפשטות הבל פיו, הוא יתייחס לעמל ויגיעה כלפי שמייא, למה שצריך לשלשל ולהעבות הרוחניות"¹⁰. מכאן שאין אלשיך רואה בחומר מהות שלילית הנוגדת לחלוטין את הרוחניות, אלא ישות הנוצרת על-ידי תהליך התגברות הגשמיות.

גוף האדם עשוי אמנם מחומר גשמי, אך אין בכך כדי מנוע מן האדם את קישורו לעולמות העליונים. אדם הראשון לפני שחטא לא סבל כלל מהיות בו חלק החומר "כי נזדכך עפרו ע"י כפיו ית' אשר נעשה בהם, כאומרו 'ויצר', כי נעשה חומר צורה, במה שה' אלקים עשאו, עם היותו מעפר מן האדמה... ועוד שנית והיא גן בעדן, שבמקום עידון ואיכות רוחני היה, והיא גן אשר דרך הגן שאילנותיו משובח איכותם מאיכות המקום שנטועים בו. ועוד שלישיית שהיה מקדם לברייתו של עולם, שכל הדברי' שקדמו לעולם איכותם זך מהעולם, כמו תורה וכסא הכבוד. ועם כל זה וישם שם את האדם בגוף ונפש... למה שהוא יתברך יצר אותו בעצמו יצר כפיו, נקנה בו קדושה ורוחניו' עצום מאד עד גדר שבקשו מלאכי השרת לומר לפניו הימנון"¹¹. כשם שהחומר נוצר על-ידי התעבות הרוחניות, כך יש דרכים לזיכוכו. שלוש סיבות נזכרו לעיל, שגרמו שחומרם של אדם הראשון יהיה זך. הסיבה השניה, היותו בגן עדן, חוזרת פעמים רבות בפירושו. על אדם הראשון כותב המחבר במקום אחר: "שהיה חומרם זך מעין מלבוש אשר יתלבש בו כל מלאך עליון בבואו אל העולם השפל להתראות בין אדם". ואכן מתלבט הוא בבעיית הופעתם של מלאכים בצורת בני אדם, ומסביר זאת על-פי השקפתו על השפעת המקום, על מדת עכירות הרוחניות: העולם הנה גשמי, לכן מלאכים הבאים לכאן מתלבשים בלבוש גשמי ונראים כבני אדם; אך אין לראות בכך ירידה בדרגת הרוחניות של המלאכים: "והן אמת כי לא יבצר מהיותם רוחניים בעצם גם בעודם בארץ הלזו, כי אם שאיכות העולם מקנה במ התלבשו"¹². כן הדבר בקשר לגן עדן הארץ בהקבלה לגני עדן שבעולמות העליונים: "וכל מיני קדושות ואורות אשר ליותר עליון, משתלשלים בשאר למטה הימנו בגדר התלבשות ועביות מה מגדר העליון. לכן עצי גן עדן הארץ נראים כאילנות אשר בארץ... כי גם שכל אורות ג"ע הארץ רוחניים בעצם המה, למה שהם בעה"ז. יתלבשו מעין עולם השפל ויראו כאילנות בעלי גשם. אך כמקרה המלאכים גם הם יקרום שבהתלבשם, לא יבצר מהם רוחניותם העצמי"¹³. הארץ גורמת להתעבות מהויות רוחניות, אך אין הדבר פוגם כלל ברוחניותן.

10 בראשית דף ב, ד. 11 בראשית ב, ה, דף ז, ג. ד"ה ויטע. 12 בראשית ב, ט, דף ז, ד. 13 באותה דרך מפרש אלשיך את הפסוק "ונהר יוצא מעדן...". עיין בראשית, ב, י, דף ת, א. ראוי לציין כי גם בגן עדן עצמו יש הבחנה בין מקומות שונים לענין דקות הרוחניות. עיין בראשית, דף י, ג.

שמעון שלם

בארץ עצמה יש להבחין בין גן עדן הארץ לבין מקומות אחרים; עצי עדן הם רוחניים בעצם, וגשמיותם אינה אלא מלבוש הנגרם בגלל היותם בעולם השפל. אך אין הדבר כן בזמורה או ענף, המוצאים מגן עדן החוצה: "בצאתם משם חוצה יתעבה איכות הדבר או הענף עד יהיה כאחד מאילנות העה"ז הגשמיים בעצם, כי גם שהכל בעה"ז, אינו דומה איכות אויר ג"ע אל שאר העולם. וכעלה זית של היונה וזמורת נח למ"ד".

הדרך היחידה לזיכוך החומר עליידי מעשי האדם, היא עליידי עבודת ה': "שבכל עבודה ועבוד' אשר יעבוד הוא הולך ומתעלה ואיכותו גם חומרו קונ' קדוש'. כי על כן המצות כמספר אבריו והוא אומרנו אשר קדשנו במצוותיו¹³. מוסר ההשכל מענין זה הוא "ללמד לאדם דעת בל יעלה על רוחו שיעצרונו הגשם והחומר לאדם, מלהשיג האושר. כ"א שאין צריך לומר הנפש הרוחנית שלא תפסיד בחברת חומר הצדיק, כי אם גם החומר קונה אושר בחברת הנפש".

מהות התורה וערכה לקיום העולם

מבנה העולמות ומהותו של האדם, עדיין אין בהם כדי להבטיח את הורדת השפע לקיום העולם. יש עוד גורם אחד, התורה. בעשות האדם רצון קונו, תתבצע פעולת הורדת השפע "וכל זה עליידי קיום התורה אשר גם בה ד' בחינות אלה, שקשורים זו עם זו: הפשט כנגד עולם השפל, רמז כנגד השני, דרש כנגד השלישי, סוד כנגד העליון"¹⁴. כל ארבעת הדרכים לפירוש התורה, המציינות את המבנה המשוכלל שלה, מצטרפות למטרה אחת, קיום העולם.

השקפתו על מהותה של התורה נכתבה אגב פירוש המדרש שהקב"ה "מביט בתורה ובורא את העולם" וכאומר: "ואמנם אותיות התורה גם כי המה כלי אמנות, לא יתיחסו לנפרדים מאתו יתברך חלילה, כי הוא יתברך וחכמתו היא התורה, אחת היא, כי היות ורוחניות המה. וכאשר יוצרנו, יוצר בראשית, יצר את העולם בהן, המה היוצרים כי הן הן שמותיו וחכמתו יתברך בלתי נפרדים מן איכותו הנה..."¹⁵. התורה היא חלק מהאלהות, היא חכמתו, ואינה ישות נפרדת. מהמשך הדברים מתברר שכונתו, לאותו חלק של התורה שהוא על דרך הסוד, שמקורו מן העולם העליון. בעת הבריאה היה הוא הפירוש היחיד לתורה ועל פיו נבראו העולמות העליונים: "כי טרם יברא העולם, כל סיפור הבריאה עד סוף יום הששי היה פירושו על האצילות העליון, ואחרי כן דוגמת כל מה שלמעלה נעשה למטה והוא פשט הכתובים. וזהו מביט בתורה ובורא את העולם"¹⁶.

13 בראשית, דף ז, ד. ד"ה ואשר.

14 בראשית, דף ה, ד; אלשיך מציין שהרעיון הורחב בספרו "שערים". על ענין זה עיין להלן, בפרק על המצות ושכרן, עמ' רכז.

15 בראשית, דף ב, ג; אותו רעיון נמצא גם במשלי דף נה, א. אך כאן הוא קושר נשמות ישראל עם התורה והקב"ה, ואין הם לדעתו אלא חלקים של ישות אחת.

16 בראשית, דף ב, ג.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

ההשקפה שהתורה היא חלק אלוה ממעל מביאה למסקנות רבות על כוחה של התורה והמצוות בהורדת שפע לעולם. שורש התורה מקור לירידת שפע: "והנה אין ספק כי תרי"ג מצות, הן תרי"ג שרשי אורות רמות ונשאות מעלה מעלה. ושורש התורה אשר ממנה יסתעפו כולן, היא העיקר. והמצות אליה כאור עצום ורב, וממנה יתפשטו אורות דקים ועבים סביבותיה". אור התורה הוא "האור הגדול המאיר לכלם"¹⁷. מרוב דקותו עובר השפע דרך גני העדן שבעולמות האחרים, עד גן עדן הארץ ובדרכו מתעבה וכך יכול להגיע לעולם השפל.

מן האמור מתבררת פעולת האדם להורדת שפע: "כי הלא ע"י המצות אשר יעשה, ישפיע אור שפע מלמעלה, מאורות שרשי המצות וישתלשל באורות שבג"ע העליון ומהם אל של ג"ע שלמטה, הם האילנות מצמיחים ומפריחים ומתעדנים ליהנות בהם הנפשות העושות"¹⁸. זו היתה כוונת הבריאה, בהתאם לה ברא הקב"ה את האדם מורכב מד' עולמות, בכך גדולה מעלתו של האדם מן המלאכים¹⁹. לשם מילוי תפקידו בבריאה הוכנס האדם לגן עדן בגוף ונפש ואפילו טרם עשותו כל מצווה²⁰. אדם הראשון קיים בגן עדן את התורה בדרך הסוד ועל-ידי-כך הוריד שפע לקיום העולם. הוא מילא, איפוא, תפקיד אוניברסלי²¹, אך לישיבתו בגן עדן היה גם אספקט אינדבידואלי — קבלת שכר בעולם הזה למרות היותו בגוף ונפש²².

העולמות, התורה והאדם, שלוש מהיות הקשורות זו בזו. פעולתן המשותפת גורמת לקיום הרמוני ואידיאלי של העולמות כפי שהאלהות התכוונה לו בבריאת העולם. עם החטא הקדמון ירדה טומאה לעולם, ותכנית משוכללת זאת נכשלה. האדם לא היה מסוגל למלא את התפקיד שנועד לו בבריאה במילואו. נסיונותיה של האלהות להשיב המצב התקין לקדמותו נכשלו עם חטא העגל. השקפות אלה הן יסוד השקפתו ההיסטוריוסופית של אלשיך, והשפעתן גדולה על תיאור העבר ועיצוב האמונה על העתיד.

השקפת עולמו של אלשיך וכן תורת המוסר שלו מושפעות מאד מן השנויים הגדולים שחלו בעולם ובאדם על-ידי החטא הקדמון והשתלטות כוחות הטומאה על העולם. גם האדם כפרט וכל שכן עם ישראל כולו, הופכים גורם מכריע במלחמה בין כוחות הקדושה והטומאה. לשם הבנת דרישותיו המוסריות של אלשיך מן הפרט והכלל ראוי לברר תחילה השקפתו זו:

פרק ב: היסטוריוסופיה

החטא הקדמון ותוצאותיו

התכנית האלוהית נפגמה על-ידי כוחות הטומאה שהשתלטו על העולם השפל בעטיו של החטא הקדמון. כיצד קרה הדבר? בטרם יחטא האדם. היו אמנם כוחות הטומאה קיימים²³ אך לא היתה

17 בראשית, דף ה, א. 18 שם, שם. 19 שם, דף ה, ד.
20 שם, דף ז, ד. ד"ה ואשר. 21 עיין לעיל, עמ' ר. 22 ר' העי' 20.
23 נח, יא, א. דף יט, א. ד"ה והנה: "כי כאשר יש כחות קדושה, כך לעומתן כחות טומאה הנקראי חיצונים, כי זה לעומת זה עשה האלקים".

שמעון שלם

להם כל השפעה על העולם והאדם, הם רוכזו סביב עץ הדעת טוב ורע, כי "הוא כח חיצוני הדבק ומתאחו בקדושה"²⁴. האדם היה חייב להיזהר שלא לאכול ממנו. אם יחטא ויאכל, ימות: "כי תהיה הטומאה כרוכה בך עד תמיתך". כוחות הטומאה אין להם קיום בעולם והם עתידים להישמד ולהיעלם, אם לא תהיה להם אחיזה בעולם השפל²⁵. מלחמתם לעצם קיומם היא קשה לכן משראו דרך להצלה על-ידי פיתוי האשה, עשו הכל כדי לפתותה: "אמנם הנה נודע כי שטן הוא יצה"ר, הוא סמאל, הוא מלאך המות, ראה והנה אם האדם לא יחטא וחי לעולם, יבולע הוא לנצח. על כן השתדל בכל עוז ותעצומות להחטיאו"²⁶.

מיד לאחר החטא ניכרו התמורות הראשונות באדם הראשון: "אמנם אחרי אשר הוטמא בעון, חולל כבודו והופשטה כנתתו"²⁷, וגם שנתחרט על אשמתו עדין לא הטהר מחלאתו... ולא עצר כח לסבול קול ה' הקדוש והנורא"²⁸. וכל כוחו להשיג בעליונים נתקחה, חומרו נתעכר ונגזרה עליו מיתה. חלו גם תמורות עצומות בעולם. ירדה הטומאה והיא שולטת ומשפיעה בו והשכינה שלא היתה יכולה לדור עם הטומאה בכפיפה אחת, נסתלקה. השתלטות הטומאה על הארץ הביאה לתמורות גם בצומח: "בהיות שכינה שורה על האדמ', תוציא צמחה מאליה ובלי פסולת, כי הכל היה עושה פרות וגם הלחם היה יוצא בלי סובין ומורסן וקש... אך בהעוות האדם, לא בלבד נסתלק שכינה עד לרקיע כמשז"ל כי ע"י שבעה²⁹ עלתה לרקיע הראשון, כי אם גם שרתה רוח טומאה על הארץ ועל כן אי אפשר לה להוציא רק דברי' ארורים מעורבי' בפסולת"³⁰. קללת האדמה, שתוציא קוץ ודרדר, מתפרשת כתוצאה ישירה של השפעת הטומאה על הארץ.

מתוצאותיה על הטומאה הוא גם המות, ולכן אין מקום לתשובה על חטא זה, "ותקונך עודך בחיי' אי אפשר, עד תשוב אל העפר, והוא כי אינך עתה מה שהיית טרם תחטא, כי לא היית עפר. כי גם שנעשית מן העפר, הלא יצרך ה' בעצמו יצירה חדשה שהקנה בך בידיו הויה זכה וקדושה ספיריית. אך עתה נסתלק ממך הספיריות ההיא, כי נכנסה בך זוהמת נחש, עד שכעת עפר אתה משולל הקדוש' שנקני' בך, כי פנה זיווך"³¹. תמורה זו בחומרו של האדם מחייבת את המות לשם יצירתו מחדש "ואין לך תקנה לשוב אל הקודם, עד אשר אל עפר תשוב ואשוב אעשך מן העפר, משולל זוהמת נחש, כאשר עשיתך מאז בכל השלמו' שהיה בך כבראשונה והותר". כיוון שהמות בא לתקן את הנוק, לכן היזק הוא לו אם יחיה לעולם, לפיכך מנע ה' ממנו לקחת מעץ החיים, פן יאכל "וחי לעולם". ונמצא בלתי מת ולא יתוקן לעולם³². עונש המות שבא לאדם על חטאו, אינו קשור במהותו של

24 בראשית, ב, טו, דף ת, ד.

25 עיין להלן, עמ' רו.

26 בראשית, דף י, א. במהות החטא נדון בעמ' רלד.

27 הכוונה לכותנות אור קדושה שהיו עליו לפני החטא.

28 בראשית, דף י, ד.

29 הכוונה לשבעה שחטאו.

30 בראשית, ג, יז, דף יא, ג, ד"ה אמנם.

31 שם, דף יא, ד.

32 שם, דף יב, ב. רעיון זה הורחב בפירוש תהילים צב, רוממות אל, דף רז, א. ד"ה כי שמחתני.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

החטא, אלא בא לתקן את הנזק שנגרם כתוצאה מן החטא. אך כיוון שירדה מיתה לעולם, לתיקון המעוות, שוב אין נקי ממנה "שאפילו הצדיקים לא יבצר מהם לפחות שעה אחת קודם תחיית המתים מלשוב לעפרן, כי בחיים חייתם בלתי אפשר"³³. מעתה מתחילה התמודדות בין כוחות הקדושה והטומאה שהשפעתה רבה על תולדות ישראל והעמים.

ישראל והעמים, ארץ-ישראל וחוץ לארץ

ישראל והעמים הם נציגי כוחות הקדושה והטומאה בעולם התחתון; ארץ-ישראל מקום הקדושה וחוץ לארץ מקום הטומאה. רעיונות אלה נפוצים מאד בפירושו: ה' בחר בישראל³⁴ ונתן בהם נשמה שהיא חלק אלוה. לעומת זאת הגויים מקבלים את נפשותם מכוחות חיצוניים רבים. עובדה זו קובעת את יחסו של ה' אליהם: "כי נפשות ישראל מהקדושה המה וע"כ נקרא גוי אחד. ורוב עם מתיחסים לנפש א' כד"א: בשבעים נפש. אך נפשות עכו"ם מהחיצוניים"³⁵. מכאן מסיק אלשיך מסקנותיו בתחומי השקפה שונים, למשל: "והוא כי ישראל נקראו גוי אחד ונפש אחד כד"א: שבעים נפש שהוא להיותם משורש הקדושה שהיא אחדות שלימה ועל כן כל ישראל ערבים זה לזה כי יחשבו כל איש ואיש מישראל כאבר אחד מגוף שלם וכל הכללות כגוף מקובץ מאברים רבים ונפשותם כנפש אחד המחיה את כולם יחד"³⁶. לכן רק כשכולם צדיקים יש חיבור למעלה ואם יש רשעים נתפרדה החבילה. ישראל מקבלים את השפע מן ה', והאומות משריהם³⁷.

במקביל למעלתם העליונה של ישראל, מרבה מחברנו בשבח ארץ-ישראל. הוא מצטט דברי חז"ל שאמרו שארץ-ישראל נבראה תחילה, ועוד מצוין "כי אין אור העולם פנוי, כי אם מלא כחות משוללי גוף... אלא שאינו דומה הכחות שבא"י שאוירה קדוש, לאשר באויר ארץ העמים, כי של ח"ל הם חיצוניים"³⁸. נשמות ישראל וארץ-ישראל נובעים ממקור אחד. כל דבר רוחני נשאר קשור לשורשו ו"נפשות עם בני ישראל, אשר הן הנה חלק אלוה ממעל, הלא בבואנה אל העולם הזה ישאירו שורשיהן למעלה תחת כנפי השכינ', היא ארץ העליונה אשר היא לעומ' ארץ הקדושה, כי על כן שתיהן ארצות החיים יקראו, באופן כי אין נפש קדושה באה למטה לארץ שלא ישאר שרשה במקומה העליון עם ה' אלקיה"³⁹. גדולה, איפוא, מעלתו של היושב בארץ-ישראל "אשר היא לעומת ארץ העליונה, דבק

33 בראשית, דף יב, א. ד"ה ויאמר. הרעיון שהצדיקים צריכים למות רק שעה אחת קודם התחיה, נובע מן האמונה שגופותיהם של הצדיקים חיים אף בקבר וה' משגיח עליהם: "והן אמת כי הצדיקים אין מפסידים בקבר, כי גם בקבר יפליא חסדו למו הוא יתברך, כי גם שם יתענגו". תהילים, רוממות אל, קפט, ב.

34 בימי דור הפלגה נבחרו ישראל מכל האומות, עיין ואתחנן, דף רסט, א.

35 עגונים רבים בהשקפת אלשיך מתבארים כתוצאה ממהות ישראל: על אהבת ה' את ישראל, עיין עמ' רמד וכן על הדבקות עיין עמ' רמט.

36 נצבים, כט, ט, דף שי, ד. ד"ה ועוד.

37 תהילים כג, רוממות אל, דף מג, א. עיין גם בהמשך מאמרנו עמ' רח. אחת הסיבות לירידת השכינה למצרים היתה כדי שלא יתפרנסו ישראל על-ידי שר של מצרים.

38 לך לך, יב, א, דף כ, א. ד"ה אמנם.

39 שם, שם.

שמעון שלם

בשורשו, כי אויר א"י קדוש הוא וימשך בו דרך ישרה איכות שורש נפשו, אל נפשו אשר בקרבו... משא"כ בהיותו בח"ל כי איזה הדרך ימשך איכות שורש נפשו אשר בארץ העליונה אשר לעומתה התחנתונה, דרך עקלתון אל טומאת אויר ארץ, אל נפש קרב איש השוכן אתה בתוך טומאתה". ומה שציווה ה' לאברהם: "לך לך", הוא "כי לך ולעצמך אתה הולך". הישיבה בארץ ישראל עיקרה "לעשות בה מצות ה'" ⁴⁰, והדר בה "יהיו עיניו תמיד על דרכיו" ⁴¹. החמרה זו לגבי ארץ-ישראל באה גם משום שהמים יורדים בה תחילה וזו הכנה לירידת מים לעולם וכן שאינה "תחת שר ככל אחד מארצות הגויים" ⁴².

מעשה דור הפלגה ומלחמת אמרפל

אחרי שנסתלקה שכינה מן העולם השפל בעקבות החטא הקדמון, חששו כוחות הגויים, נציגיהם של כוחות הטומאה עלי אדמות, שהקב"ה ימצא דרך להשבת השכינה לארץ, ע"י בני אדם נבחרים שיהיו בעלי נפש קדושה. לכן התאחדו הגויים ונלחמו למנוע את הדבר. התרחשות כזאת אירעה בדור הפלגה: "ובזה נאמר כי האנשים ההמה חכמי' היו להרע, ובאצטגנינותם ובמיני חכמות כשפיהם וטומאתם ידעו כי נפשות' מהחיצוני' המה ושעתיד היה הוא ית' להביא את אברהם בנפש מהקדושה ושימשך זרעו אחריו בעלי נפש קדושה מתחת כסא הכבוד. ובאחרית הימים את האומות שמהחיצונים יזרם ורוח ישאם. וישראל יגילו בה'. על כן התחכמו לעשו' דרך, יהיה כל העולם הזה אל החיצונים לבדם ולא יהיו בו בעלי נפש מהקדושה, ושיתקיים העולם ע"י צנורות החיצונים. באופן שבסוף הדורות לא יבור לו את ישראל ויזרה ויפיץ את השאר, כי אם יקימם לעד, כי אין זולתם בעולם" ⁴³. לשם מטרה זו נברא אברהם והקב"ה נתן בו נפש מהקדושה, שימשך זרעו אחריו בעלי נפש קדושה ושהם יורידו שכינה שנסתלקה לרקיע שביעי "ולהמשיך הקדושה לארץ". המלחמה בין כוחות הקדושה והטומאה היא על השלטון בעולם בעתיד הקרוב והרחוק. בענין העתיד הרחוק דואגים הגויים לעצם קיומם, אך בזמן הביניים דואגים הם לדרך ירידת השפע: "כי כל כח חיצוני עליון תאב תמיד ושואב משפע עליון להריק על אשר נפשותם מהם, כמאמ' ספר הזוהר על פסוק הכפירי' שואגים לטרף" ⁴⁴, אך כשישראל עושים רצונו של מקום, ניתן השפע לישראל ומתמציתן נהנים גם הם, וכשאינן עושים, מתהפך השפע לחיצונים והולך הכל לאומות וישראל גולים אצלם לאכול מאשר ישאבון שריהם" ⁴⁵. השכינה מסייעת לישראל במלחמתם נגד כוחות הטומאה "כי יותר צער מרגשת השכינה כביכול בהשפיע אל החיצונים ולא לנו, יותר מאשר נרגיש אנחנו כמאמ' ספ' הזוהר, כי מר לה מאד". פעולתה של הטומאה נוגדת את רצון האלקים: "אך אין זה כי אם שחפץ בנו

40 עקב, דף רעב, ב.

41 עקב, דף רעה, ג. ד"ה כי הארץ.

42 עקב, יא, יב, דף רעה, ד. ד"ה ארץ.

43 נח, דף יט, ב. ד"ה ובוה.

44 הסבר לזה עייך, ספונות, ה, עמ' קעט.

45 נח, דף יט, א. ד"ה ולבא.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

ה' לדבר בנו ולהתווכח עם נפשותנו עשר ידות על חשקנו עמו ית' ברוב חסדיו, אם לא שחלאת טומאת זוהמת נחש מעכבת הדבקה בנפשותינו"⁴⁶.

נצחון השכינה וישראל עשוי להביא להשמדת הגויים וכוחות הטומאה, לכן נתאחדו הגויים בדור הפלגה וניסו באמצעים שונים למנוע אפשרות של ירידת הקדושה לעולם. כל שריהם קיבלו מנהיגותו של סמאל עליהם, בנו עיר ומגדל כנגד ציון וירושלים ורצו שלא יימצאו בעולם אנשים כאברהם בעלי נפש מהקדושה. תכניתם היתה מחושבת לפרטים "ועל כן אמרו הנה בהפליג השראת כחות טומאה בארץ ותסתלק השכינה, הנה ע"י אחדות תשתלשל הקדושה דרך צנורותם, וגם באשר שם ה' נקרא על ישראל ולא על השאר, או שם ה' יקר' על אחדו' החצוני' כי אין זולתם בזה, וגם נפשו' רבות מהקדוש' יתלבשו תוך הקליפו' ההן באופן שע"י כן יתלבשו למו ויעשו למו שם, הוא שמו ית' שיקרא עליהם, וע"י כן יתקיים העולם בלי ישראל"⁴⁷.

משנכשל נסיונם של אנשי מגדל בבל להשליט את כוחות הטומאה על מקורות השפע ועל העולם, עשו הגויים נסיון אחר: ארבעת המלכים שבאו לכאורה להכניע מרידה בארץ כנען, כוונתם האמיתית היתה השמדת אברהם: "והוא כי נמרוד הוא אמרפל, שהפילו לכבשן האש, שהתחיל להנקם ממנו ולא שוה לו, עתה שבו הוא וסיעתו להכותו בחרב אנוש, לומ' שאם נצול מהאש הדומם, לא ינצל מידי אדם בעל בחירה"⁴⁸. כוונות אלו היו גם לאמרפל⁴⁹. אף הוא נכשל, ומזרע אברהם יצאו בנים בעלי נפש קדושה.

ההיטהרות מזוהמת הנחש באבות

שיאה — במעמד הר סיני וכשלונה במעשה העגל

ההיטהרות מן הזוהמה היתה צריכה להמשך אלף דור, אך הקב"ה ידע שהעולם יאבד אם ישתהה בלי תורה. לכן עשה מעשים רבים באבות האומה כדי לזרז את תהליך ההיטהרות ולסיימו בכ"ו דורות⁵⁰. "והוא מאברהם עד מתן תורה, והוא שצרפו בכבשן האש והביאו לארץ ישראל עד תשלום י' נסיונות, באופן מירק חלק רב מאד. ואחרי כן להביא את יצחק למען יצא כמעט טהור מזוהמ', סיבב ישא את הגר, כי למה שהיא מצרית⁵¹, תשאב מזרעו בחינת הזוהמ'. וזאת שנית עשה הוא ית', שלא צוה לו שימול עד נולד ישמעאל... כי הערלה גם היא תמשיך הבחינה ההיא, למען תשאר בחינת הקדושה, לצאת משם יצחק אחר שנימול אביו... ועוד הוסיף הוא ית' והוא במאמ' הנזכר⁵² שלא נימול יצחק עד יהיה אברהם בן ק' שנה כשבוטל יצרו... שהוא כי כמעט שלא ע"י יצר הרע היתה הולדתו. ועוד הוסיף

46 יתרו, דף קכג, א.

47 נח, דף יט, ב"ג.

48 לך לך, דף כב, ד. ד"ה עוד יתכן.

49 עיין שם. אמרפל אינו אלא נמרוד, שם.

50 עיין גם יתרו, דף קכג, א—ב.

51 מצרים נחשבת למקום עכירות הטומאה. בראשית, דף עז, ד. ד"ה אך הנה.

52 מבוסס על מאמר בבראשית רבה, אלשיך מוסיף לעובדות נימוק ההופכן לחלק מתכנית הטיהור

ש מ ע ו ן ש ל ם

הוא יתברך שלא ילדתו אמו בנערות' שמתילד ע"י דם נדות על דבר שדם נדות הוא מחלאת זוהמ' נחש כנודע... נמצאת הזוהמה מתמעטת שעות מופלג מאברהם ליצחק"⁵³. הקב"ה רצה להמשיך את תהליך הטיהור, בדרך הנזכרת, גם בזרעו של יצחק. אך כאן נתגלו קשיים אחדים: רבקה היתה צעירה, וולדותיה יבואו מדם נידות שמקורן בכוחות הטומאה, כן אין יצחק יכול לשאת אשה מצרית כי נקדש בעקידה. לכן גולדו תאומים "למען ב' הבחינו' הגמצאות מעורבות בעיבור, יתפרדו ע"י שלוח הוא ית' בבטנה שני מיני נפשות, נפש קדוש' מאתו ית' ונפש חצונית מהקליפות, שכל אחת תשאב בחינתה: זו הקדושה ויצא ממנו יעקב וזו הזוהמה ויצא ממנו עשו".

מאורעות רבים נוספים מנומקים בפירושי אלשיך כחלק מתהליך ההיטהרות. כגון: קין והבל⁵⁴, המצוות המיוחדות לנשים שאף האמהות קיימון⁵⁵ וכיוצא בהם.

מלחמת הקדושה והטומאה נתגברה כשירדו ישראל למצרים, תחום שלטונו של "שר של מצרים". הירידה למצרים באה לצורך עלייה. מצרים היא מרכז הטומאה ולכן נקראה "ערות הארץ", "היא מבחינת עכירות כח הטומאה הנמשל אל הערוה, לכן היא היתה כור הברזל לצרף בה את ישראל... כך עשה האלקים בהגלות את ישראל מצרימה למען יצרפו ויתלבנו בה בעוני מצרים שעל ידי כן סיגי זוהמת נחש יתדבקו אל זוהמת טומאת מצרים, ויותכו בה, אשר הן הם המתים בשלשת ימי החשך, והכסף מזוקק אח' מחמישים או אחד מחמש מאות המוכנים ליגמר לבונם בעוד חמשים יום לקבל התורה, המה היוצאים על כנפי נשרים"⁵⁶.

התמודדות הכוחות התקיימה במשך כל ימי שהותם במצרים, היא מורגשת במיוחד בסיפורי הירידה ובסיפור היציאה. במצרים, מקום עכירות הטומאה, היתה סכנה רבה לישראל. לכן "לבלתי נאבד חשב [הקב"ה] מחשבות לעשות באופן שלא נסתופף תחת צל מצרי' ולא תבא פרנסתנו אלינו מתחת ידו, לפחות בבאינו שמה, כי אם תחת יד שכינתו ית'. ועל כן כ"ב שנים טרם עת גלות מצרים, גלתה שכינה שמה, כי באה בכח קדושת כ"ב אותיות התורה שעתידיים לקבל אהרי כן, לבל תהיה תפארת שר מצרים לאמר, כי באו בצל קורתו, כי הלא השכינה בעצמה היא היתה המשתררת שמה זה כ"ב שנה באמצעות יוסף. וגם הלחם אשר יאכלו יעקב ובניו בבוא' שמה, הוא הלחם אשר נתן ה' באמצעות יוסף ולא באמצעות שר מצרים"⁵⁷.

סיבה נוספת לירידת יוסף לפני אביו ואחיו: "למען הכניע כח טומאה שר מצרים ולהחליש כחם פן תתחזק ותגבר ידה על ישראל יאבדו חלילה, כי הלא גם בהיות שכינה עמהם היו קרובי' ליאבד ביציאה"⁵⁸. לשם אותה מטרה ציווה יוסף את המצרים לכרות בשר עורלתם "למען התיש כח טומאת מצרים".

53 תולדות, דף מא, ד. ד"ה אמנם הנה.

54 בראשית, ד, א, דף יב, ג. ד"ה הנה.

55 חיי שרה, כז, סו, דף מ, ב. ד"ה ויביאה.

56 מקץ, דף עד, ד. ד"ה אך הנה.

57 שם, שם.

58 שם, דף עה, א. ד"ה עוד שנית.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

סכנת האובדן במצרים השפיעה גם על סיפורים קודמים בספר בראשית: "ה' חושב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח ומתקן מראשית אחרית, לכן ירד אברהם ושרה למצרים, ופעלו שם כדי שבזכותם לא יאבדו שם בני ישראל"⁵⁹.

סמוך ליציאת מצרים היה מצב מלחמת הכוחות לרעת ישראל: "בספר הזוהר אמרו... אם עוד מעט היו מתעכבים שם בגלות, היו משתקעים תחת ממשלת חלאת טומאת שרו של מצרים, עד אפס מקום ודרך לצאת עוד מתוך טומאותם"⁶⁰. בזמן היציאה עשו ישראל מעשים רבים כדי להתגבר על המזל, המערכות ושר מצרים, לכן נצטווה העם, על קורבן פסח⁶¹, קידוש בכורות והוקת פסח דורות⁶².

יציאת מצרים מתוארת לא כמלחמת ה' במלך מצרים, אלא "היות יציאת מצרים שדוד שר ומזל, מבלי זכות ואדרבה גמל לחייבים טובות, והוציאם הוא יתברך בחווק יד...". שר של מצרים ניסה, בהיות ישראל על הים לכבושם ולהחזירם⁶³ עד שישראל ראוהו מת על שפת הים⁶⁴. ההיטהרות על-ידי שיעבוד מצרים, היא איפוא, חלק מתכנית כללית לטיהור העולם מן הטומאה שירדה בגלל החטא הקדמון⁶⁵.

מאורעות שאירעו במרה⁶⁶, בפרשת המן⁶⁷ ובימים שלפני קבלת התורה⁶⁸, אינם אלא המשך הטיהור מן הזוהמה, עד שבמעמד הר סיני הגיעו ישראל לדרגה נשגבה ונתבטלה זוהמתם והיו בעלי דרגה נבואית⁶⁹. אך עדיין לא הגיעו לשיא מעלתו של אדם: "והנה הגדר הזה של נשיקה הוא אשר השיגו במעמד הקדוש שהוא והוא ענין נבואת פה אל פה, כי תדבק השכינ' אל נפש המתנבא... אך לא דבקו' עצמי להיות מרכבה אליו ית' בגוף ונפש, עד קבלת הלוחות, ובגלל הדבר הזה יצאה נשמתן בנשיקה ההיא, ככל המתים בנשיקה ולא עצרו כח להשאיר בחיים כמרע"ה. למה שעדין גופן לא נודכך ולא יכול החומר לסבול דבקותו ית' אל הנפש שהיא בו. ועל כן נשאר פגריהם למטה לארץ"⁷⁰. הזיכוך המלא של הגוף היה צריך להסתיים ארבעים יום לאחר קבלת הלוחות, בעומדם ליד ההר מול השכינה המזככת ובעזרת העדיים שקיבלו בחורב. "ואז ע"י הזיכוך ההוא שיתקדש גם החומר, יהיו זוכי' לבלתי ישלוט מלאך המות כאשר באדם טרם יחטא". כוונת ה' היתה לטהר את ישראל "עד נתקדש ונהיה קדושים ממלאכי השרת ונהיה מרכבה אל השכינה בגוף ונפש מתעלסים באהבתו כל עם ה' נביאים".

59 לך לך, יב, י דף כא, ב. ד"ה והנה. 60 ויגש, עד, ד. ד"ה אך.

61 בא, דף קג, ב. ד"ה אמנם, וכן דף קח, א. למטה.

62 בא, יג, א. דף קח, ג. ד"ה וידבר.

63 בשלח, דף קיא, ב—ג.

64 בשלח, יד, ל, דף קיג, ג—ד. ד"ה ויושע.

65 על תכנית ההטהרות בכללותה עיין עוד אמור, דף קצ, ב—ג, ד"ה עוד יתכן.

66 בשלח, טו, כב, דף קטו, א—ב. ד"ה ויסע.

67 בשלח, דף קטז, ד.

68 יתרו, דף קכא, ד. ד"ה בחוש, ובעיקר דף קכב, ב. ד"ה ובזה. כאן סוכם כל המעשים שנעשו לתכלית הטיהור, ממצרים ועד סיני.

69 יתרו, דף קכג, ג. ד"ה אתם ראיאתם. וכן שם, ד"ה עוד אפשר.

70 יתרו, דף קכב, ג.

ש מ ע ו ן ש ל ם

מצב זה מסכן את קיומו של סמאל. לכן השתדל להחטיא את ישראל, בדומה לחטא הקדמון. אלא שהפעם לא הנחש היה שליחו אלא הערב רב, "וע"כ בראו' סמ' כי לא נעשת' עצתו אשר יעץ באדם, ושאם ימשך ענין הלוחות תוסר ממלאך המות שליטה בישראל, שהיא תשוקתו, ובהעדרו תתקרב בטולו. על כן כפעם בפעם⁷¹ התגבר בכל עוז להחטיא את ישראל, וכאשר באדם בקש לו סרסור להתלבש ולפעול על ידו, הוא הנחש. גם עתה מצא און לו הוא הערב רב ועל ידם עשה והצליח"⁷².

ד ח י י ת ה ה י ט ה ר ו ת ה מ ו ח ל ט ת ל י מ ו ת ה מ ש י ח

כל הנסיונות להשרות שכינה בארץ ולסלק לחלוטין את כוחות הטומאה נכשלו ושוב אין התיקון יכול לבוא אלא בימות המשיח. אלשיך מבסס השקפה זאת על אגדות חז"ל ורעיונות מס' הוזהר, ועומד על הקשר שבין החטא הקדמון, ונושאו — אדם הראשון, לבין ימות המשיח: "והוא כי הנה ידענו כי אדם, הוא דוד והוא משיח; ואמ' כי תמשך הקלקלה הזאת עד שובו פעם אחרת אל האדמה, ולא בודד בהווייתו הראשונה, כי אם כאשר האדמה תהיה, אשר ממנה לוקחתה, כי תהיה משוללת רוח הטומאה. כד"א: ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, שהוא בימות המשיח"⁷³. נראה מכאן שהעברת רוח הטומאה בימות המשיח תהיה פעולה מכוונת של ה'. אבל ממקומות אחרים מתבררת דעתו של אלשיך שההיטהרות תבוא בסיומו של תהליך ארוך של טיהור נשמות⁷⁴: "כי כל הנשמות העתידות לבא בעולם עד סוף כל הדורות, כלן נמצאו באדם הראשון והוא כי נפשו היתה כוללת כלן וכל נפש מישראל היא חוטר מגזע אדם... והנה בהתקלקל אדם, הוצרכו כולן ליתקן ע"י בואן כלן לעולם פעמים רבות בגלגול, כחז"ל, עד יתוקנו. ולכן היתה המיתה הכרחית לכל כי כלן ממנו"⁷⁵. המשיח אינו אלא גילגול נשמתו של אדם הראשון "כי סדר גלגולי אדם הם: אדם, דוד, משיח..."⁷⁶.

מכאן יוצא שטיהור הנשמות אינו מחוייב ממהות הנשמות ותפקידן בגוף האדם, אלא בא לשם תיקון החטא הקדמון. אך במקומות אחדים טיהור הנשמות נחשב מטרת הבריאה, ויש ששני הרעיונות המנוגדים משתלבים⁷⁷. כלומר שני פגמים עיקריים נגרמו על-ידי החטא הראשון. הגוף נתעכר והנפשות נטמאו, לכן הגופות צריכים לחזור אל האדמה כדי שה' יחזור ויברא את הגוף זך⁷⁸.

71 כגון מצרים.

72 כי תשא, דף קמו, ב. ד"ה והנה וכן עמ' ג.

73 בראשית, דף יא, ג למטה והוא כי הנה.

74 יש שהוא מונה גורמים אחרים לטיהור עכירות הארץ בימות המשיח, למשל החזרה בתשובה: עיין מראות הצובאות, ישעיהו מז, כג, דף לט, ב. ד"ה רנו. וכך בפרקנו על התשובה עמ' רמ.

75 שם, ישעיהו, מא, כא, דף לה, ב—ג.

76 שם, מא, כז, דף לה, ד. ד"ה ראשון.

77 שם, ישעיהו מב, ה, דף ל, א. ד"ה כה.

78 בראשית, דף יא, ד. עיין גם רב פנינים, דף קמט, א. תיאור השכיבה בקבר והקימה בתחית המתים.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

לעתיד לבוא יחזור המצב לקדמותו כפי שהיה בטרם חטא האדם: "כי אז תחול שכינה בארץ עם סלוק הטומאה וישראל יגיעו בגוף ונפש לדרגה גבוהה מזו שליד הר סיני כי לא יגועון בהתדבק בהם השכינה. תבא העיר ירושלים והמקדש רוחניים"⁷⁹. ה' יוריד שפע שישתרש בתכונות האמת והשלום, ועם ביטול הזוהמה יחיו לעולם. עם התחיה יעלמו כל הפגמים שבאו לעולם בעקבות החטא הקדמון⁸⁰, הארץ תתן יבולה בלי פסולת והמיתה תתבטל⁸¹.

מן המאורעות הרבים בהם דן אלשיך בחי'נו באלה המבליטים גישתו ההיסטוריוסופית. השקפותיו של אלשיך על הדורות שאלרח כשלון ההיטהרות, אינם ענין לכאן, כי אליהם מכון אלשיך את דרישותיו בתורת המוסר שלו, מתוך רצון להביא את האדם למידת הזיכוך האפשרית אף לאחר כשלון ההיטהרות המוחלטת בסיני. על כך ידובר בפרקים הבאים.

פרק ג: עיקרי האמונה

אלשיך מרבה לדון בעיקרי האמונה¹. הוא מזכיר עיקרים שונים כגון "חדוש העולם" או "לעמוד על אמינות מציאותו יתברך ויתר העיקרים המסתעפים על פי חקירותיו לפי שכלו וחכמתו"². אין לאלשיך מערכת עיקרים משלו, מקובלים עליו ביותר עיקרי הרמב"ם³, אך בתפיסת מהותם של העיקרים הולך אלשיך בדרכו שלו⁴. הוא מבחין בין העיקרים, ומונה חמשה עיקרים כחשובים ביותר, בראשם "יציאת מצרים [שעל ידה] הושרשו בנו עיקרי הדת היותר צריכים מכל העיקרים להחזיק אמונת דת האמת בלבנו לעבוד את ה', הלא המה חדוש העולם"... אחריו הייחוד, ההשגחה ושכר ועונש, "הנה ד' עיקרים גדולים, מלבד מציאותו יתב' הנכלל בהן. כי הם ה' שרשים גדולים אשר כל הדת והאמונה האמיתית תלויה בהם לשמור את כל מצוותיו ית' ולדבקה בו"⁵.

אין עיקרי האמונה ערכים עליונים שיכול המאמין להשיגם רק לאחר תקופה ארוכה של עבודת ה', אלא הם טבועים במאמין ותפקידם לסייעו בעבודת ה'. וכאמרו שם: "ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה שכולל באו' את ובאו' כל, את כל העדות והמשפטים עם החקים האלה, ליראה את ה', ע"י התחזק בנו ה' שרשים ועיקרים אלה, כי תושרש בנו

79 עיין מראות הצובאות לירמיהו.

80 עיין עמ' רד.

81 ר' הע' 73.

1 בראשית, דף ה, א. ד"ה והנה בעץ.

2 רב פנינים, משלי, דף קסד, ב.

3 ואתחנן, דף רסד, ד. ד"ה אמנם. וכן ביתרו, דף קכת, ג ד"ה והנה על פי; בשלח, דף קטו, ג. ד"ה עוד יתכן.

4 עיין עמ' ריו.

5 ואתחנן, דף רסת, ב.

שמעון שלם

יראה בידוענו השגחתו ואשר יעניש את עוברי רצונו ויטיב את עושי רצונו. וגם ע"י אחדות מדותיו מורא תעבור על ראשינו לשמור את כל מצותיו". עיקרי האמונה מגבירים במאמין את הזיקה לעבודת ה' ולקיום מצוותיו אך יש מצוות מסוימות שתפקידן להשריש עיקרי אמונה בלב המאמין.⁶

ביסוס עיקרי האמונה בלב המאמין

שלילת דרך החקירה השכלית

אסור לאדם לחקור על-פי שכלו את עיקרי האמונה. דבר זה אינו אלא "חכמה חיצונית", או "חכמת הטעות" ונקרא גם "פילוסופיה". בחכמה השכלית עוסק האדם מתוך מניעים שונים ולשם מטרת שונות: "כי הלא ה' מדות בדעות משלחי רגל ויד שכלם, ימי הבלם, לרעות בשדה קוצים וברקנים, חכמת הטועים. יש יבחר דרכה... כי מתקו לו רגבי נחליה היקשיה ותולדותיה, אשר בדו מלבם מבלי עולם, אויבי ה', אשר לא מבני ישראל המה".⁷ המניע הראשון לעסוק בחכמה השכלית היא ההנאה מן הפעולה הרוחנית המתלווה לעיסוק זה. אנשים אלה ממירים את "תורת ה' הקדושה והתמימה" בחכמה השכלית ו"עיקרי תורתנו תלויים בעפושי שכליהם ואותות כזביהם". אחרים הוגים בפילוסופיה לשם התעסקות שכלית שתועיל להם בלימוד התורה: "אך אמרתי אחכמה מחוכמת התורה עד אמלא כרסי מקבלת רבותי, ואח"כ אלכה לי אל חכמת הטועים ואשתעשע בחידודיהם וחריפותם, כי גם להבין בתורה דבר מתוך דבר, תעיר לי אוון החכמה ההיא ותתן יד ומבא, לבא בנקלה עד תכונת תכונת התורה". כן יש בני אדם שאינם עוסקים בפילוסופיה אלא מעט, ואף דרכם פסולה. המניעים האחרים הם מעניינים ביותר: לימוד פילוסופיה לשם אפולוגטיקה: "ואדרבה, הנני בא אליה, להלל ולרומם תורת אלקינו... כי לא אלמד חוקי הזרה וחכמתה, רק למען למוג ערכה, כי אראה ואבחין ואשקלה בפלס מאוני שכלי ואכירה גדולת אור תורתנו, מתוך חשך ענן וערפל תחולתה ובתוך רבים אהללנה". המניע האחרון הוא ספרותי איסטתי: "יש יאמר: הנה אנכי לא אבטח בי, להעמיד הרחיב בעניניה ודרושיה הנוגעים אל האמונה, אך הנה טרם בא אל עיקריה הלא יקדימו הקדמות שכליות, כהכנות וכלים אל דרושים רבים בלתי נוגעים אל אמונה זרה, והלא בהם אדבק כי הלא יועילו יסכונו לאנשי חכמה להעמיד דרושים לכל חפציהם ומהם אקח להכין לי מהלכים חריפים לדרושי תורתנו". כל נסיון לעסוק בפילוסופיה, ואפילו אם המניעים לכך כשרים, הוא רב סכנות. בדבריו של שלמה המלך על האשה הזרה⁸, מתכוין הוא למנוע בני אדם מעסוק בחכמה השכלית.

אלשיך משתמש בביטויים חריפים נגד חכמי הפילוסופיה — "אויבי ה' אשר לא מבני ישראל המה"⁹. אחריתו של הפילוסוף היא מרה "והנה איש כזה יערה נפשו למות וירד אבל שאולה, כי רבים חללים הפילה החקירה שכלית והיא החכמה חיצונית"¹⁰. ראשון

6 עיין להלן, עמ' רכט ואילך. 7 רב פנינים, משלי, ה, דף לא, א. 8 משלי, ה.
9 רב פנינים, משלי, ה, דף ל, ב. 10 בראשית, דף ת, ב.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

שנכשל בכך היה אדם הראשון שאכל מעץ הדעת "שהו" הצומח ע"י איש שמתעסק לדע' טוב ורע, לברור בשכלו על פי חקירתו. ועל זה הוזהירו יתברך את אדם... אך מעץ הדעת וכו' לא תאכל, אפי' במחשבה, כי הלא תטעה, לא תדע לצאת בשלום, כי שם חלקת כח השטן המפתה ספון, ויתא ראשי עם אבלים שאולה"¹¹.

בדרך זו הלכו דמויות מקראיות נוספות: נח, אברהם, יצחק, נדב ואביהוא. נח כאדם הראשון נכשל בנסיגונו: "ונח רצה לעלות מתוך היכלי החיצונים וישאר שם ונאחו בהם. וזהו וישת מן היין וישכר וכו' שאחו ביין המשכר ההוא ועל כן נפגע"¹². נדב ואביהוא "וכמעט הגשימו ח"ו". אברהם ויצחק מיוחדים היו, שעלתה בידם ויצאו בשלום. אך אין ללמוד מהם על הכלל, כי "מי זה האיש יבטח בעצמו יכנס בשלום ויצא בשלום כאברהם ויצחק ולא יקרנו כזולתם?".

הפסול שבעיסוק בחכמה השכלית, נובע מן החשש שהאדם יגרר אחר-כך לחקור בדרך זו את עיקרי האמונה¹³. כמה טעמים מונה אלשיך למניעת האדם מדרך זו: אין השכל האנושי מסוגל להבין עיקרי האמונה (א) בשל היותו מוגבל. והראייה: אין חכמים יודעים להסביר תופעות שונות בארץ עצמה: "אם היא באמצע חלל הכדור למה לא תרד למטה מנקודת האמצע?"¹⁴ מכאן יש ללמוד קל וחומר: "אם הארץ אשר אתה עומד עליה לא תדע איכה תעמוד, מה תעשה בגאון הסודות הרמים והנשאים, מפלאות תמים דעים?"; (ב) היות העניינים הנידונים בעיקרי האמונה, רחוקים מן האדם מרחק זמן ומקום: "ומה גם כי יבא לשפוט אשר עזן לא היה מאשר היה, ומה שקודם הטבע ממה שאחר, ומה שלמעלה מעלה, אשר עין לא ראתה, ממה שהאדם יראה לעינים"¹⁵; (ג) חומרו העכור של האדם, מעכבו מלהשיג הוכחות שכליות לעיקרי האמונה "אשר לא ישיגוהו מלאכי אלקים משוללי חומר ואומרי' איה כבוד מלכותו"¹⁶.

בסיס עיקרי האמונה בלב המאמין

דרך המופת עליידי החוש

במקביל לשלילה מוחלטת של ההוכחה השכלית, מטיף אלשיך במקומות רבים לאמונה תמימה בעיקרים: "שידבק בטוהר לבו במצות ה', ותורה צוה לנו משה, ובאמונתו יחיה, כי היא תורת אמת באמת, ולא יפנה לבו לומ' אחפש' ואחקורה בשום שכל והבין על ידי החקירות

11 שם, שם. ברוח זו מתפרשות אגדות שונות, כגון האגדה שחיה שחטה ענבים ונתנה לאדם, "כי סחטה הדברים עד תמצית החקירה". שם.

12 רב פנינים, דף קסד, ב. וכן דף קסה, א. 13 עיין רב פנינים, משלי, ה, דף לא, א.

14 רב פנינים, דף קלו, א. 15 ואתחנן, דף רסד, ד. ד"ה אמנם.

16 בראשית, דף ה, ב. במקום אחר הוא מסביר זאת בהרחבה: "ומה שיבצר בלב החכמים מזמה לחקור דבר, לא מקוטן ערך נפשם, כי הלא רבה היא מאד, אך הוא מפאת עכירות החומר עד יופשט איש מעכירותו". ואכן הנפש בהיפרדה מהחומר "תהיה כלי מוכן לקבל ולהכיל כל הסודות כנודע". רב פנינים, דף קלו, א.

ש מ ע ו ן ש ל ם

לדעת הטוב והרע"¹⁷. לעומת זאת מוצאים אנו במקומות רבים נסיונות וחיפושי דרך לשם שיכנוע המאמין באמיתותם של העיקרים גם בדרך השכל. אך בכל מקום האמונה ממנה יתד ממנה פינה לכל ההוכחות.

אלשיך מציע דרך להוכחת עיקרי האמונה, שאפשר להבחין בה שני גוונים: א. חיזוק האמונה בעיקרים מתוך עיון במאורעות המסופרים בתורה, הסקת מסקנות מעובדות היסטוריות שונות, כגון הצלתו של משה מחרב פרעה. ב. לימוד מוסר השכל מעובדות מתחום אירועיו של המאמין עצמו. הוכחות אלה מתבססות על אמונה בכתוב ובמוחש, אך יחד עם זה יש בה בשיטה זו יסודות של שכנוע שכלי רציונאלי, אם כי אינה כלל מתחום "חקירה שכלית". דרך הוכחה זו נקראת "הוכחה ע"י החוש". אותם מאורעות מקראיים שימשו ראיות על-ידי החוש לגיבורי המקרא עצמם¹⁸. ברוח זו מתואר מעמד הר סיני בשמות, וביתר הרחבה בואתחנן¹⁹. המעמד והניסים שאירעו בו, לא באו אלא כדי לתת לעומדים מול החר הוכחות על-ידי החוש לעיקרי האמונה²⁰.

דרך הוכחה זו, עדיפה על דרך החקירה השכלית. אמנם יש השואלים מדוע לא הוכיחה האלהות על-ידי השכל את אמיתות העיקרים ולמה ניתנו העיקרים בהר סיני ללא כל הוכחה שכלית? ²¹ אלשיך משיב על כך: "אמנם אומר כי גדולה מזו עשה הוא ית', הלא היא, כי הנה ידענו כי על טענות חכמה ודעת להכריח כל דרוש, העולה על כלן הלא הוא החוש, כי כל הראיו' כאין נגדו, כי לא ימצא המנגד מענה לשון נגד החוש, כאשר בכל מופתי החכמה כי יתעקש המתעקש. על כן בחר לו יה להראות לעיני כל ישראל עיקרי הדת, באופן שעין בעין יראו כי יחד כלן צדק ואמת"²². כאן אין אלשיך נזקק לטענות על הגבלת שכלו של האדם, אלא מודגשת עדיפות ההוכחה על-ידי החוש. אלשיך מוסיף תוספת הסבר להשקפתו זו: "כי אם היה מודיע להם דברים העליונים אשר עין לא ראתה ולא שערום אבותיכם תכפל ההכחשה"²³.

17 בראשית, דף ה, ב.

18 ה' העדיף להוכיח להם לישראל את אמיתות העיקרים על-ידי החוש: "ומה לך מופת וחקירה הותכת מאשר תראה בחוש, והוא כי הלא מגן הוא לחוסים בו יתברך, כי מי הציל את יעקב מעשו לולי ה' כי חסה בו, ומי הציל את משה מחרב פרעה בל תחתוך צוארו, אם לו ה' יתברך לעד. וההיקש בוולתם, כי אין מספר. ומה לך מופת על אמתתו יתברך ודברותיו יותר מזה, כי תראה שומרי מצוותיו החוסים בו יתברך, שהוא להם למגן, ע"ד מאמר הכתוב שיאמרו כל הגויים על ישראל, רק עם חכם ונבון וכו', ומי גוי גדול אשר לו חוקים ומשפטים וכו', ממה שיראו אשר לו אלקים קרובים בכל קראנו אליו. הנה נתתי לפניך מופת גדול אשר בעיניך תביט כי אמרות ה' טהורות". רב פנינים, דף קסה, א.

19 ואתחנן, דף רסד, ד.

20 הוא הדין לענין עשר המכות במצרים (וארא דף צו, א. ד"ה והנה וד"ה כה אמר ה'). ולענין ירידת המן (בשלה, דף קטו, ג. ד"ה עוד יתכן).

21 יתרו, דף קכח, ג. ד"ה והנה על פי.

22 שם. עיין גם דברים, עקב, יא, ב, דף רעה, ב—ג. ד"ה אמנם, וההמשך. משה סיפר לעם את פעולותיו של ה' במצרים ובמדבר והוכיח להם שכל המעשים לא נעשו אלא כדי לשכנעם בקיום עקרון ההשגחה הכללית והפרטית בכל מקום, אף במקום טומאה כמצרים.

23 עיין הע' 19.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

לדעת אלשיך, גבורי המקרא נסתייעו בהוכחות על-ידי החוש לעיקרי האמונה: דוד המלך התלבט בשאלה זו במזמור כד בתהילים: "כי בא דוד להעמיד שורש השארת שכינה בארץ הלזו העכורה, בל יאמר איש כי רם ה', ושפל גדר הארץ לשכון יה אלקים, כי חומר עכור היא"²⁴. אדם עשוי מתוך אמונה בקדושתו של ה' ובעכירות חומר הארץ, לכפור בהשגחה אלהית על הארץ ובבריאת העולם: "באומרם כי איזה הדרך הלך רוח ה' לפעול פעולה גשמית במעבה האדמה?". בא דוד להפריך זאת. הוא בחר להתחיל בהוכחת אמיתות חידוש העולם, כי "היא מערכה אל הדרוש הלזה". כלומר כי היא הקדמה והנחה ראשונה שעליה יוכל לבסס הוכחתו בדבר השראת שכינה בארץ. בפסוק הראשון רומז דוד שארץ-ישראל וכל הכוחות הקדושים שבאווירה שייכים לה' וכן תבל וברואיה: (מלבד הכוחות שבה, שהם שייכים לטומאה). "והראיה כי גם שהארץ וכל תבל ברא אלקים, כי הוא על ימים יסדה, שרקע הארץ על המים... ואין זה כי אם כח אלקי ולא דבר טבעי כמנהגו נוהג, כי איך תוכל עמוד הארץ על המים בדרך הטבע כי אם שאצבע אלקים היא". גם מחלקו השני של הפסוק הגיע אלשיך למסקנה: "הנה כי ע"י דבר רוחני מתכונן העולם". דוד מצביע על תופעות שונות בטבע, שאין שום אפשרות, לדעתו, להסבירן אם אין מניחים שהעולם מחודש ושכוח רוחני פועל בו.

מכאן עובר הוא להוכיח השראת שכינה בארץ. ההוכחה לענין זה קשה, כי השומע יכול לשאול "למה לא ישב אלקים על הארץ כי אם על השמים כבודו, וגם אם ישרה שכינתו בארץ — לא יתמיד?! " אם העולם מתחדש וה' בקדושתו המופלגת ברא עולם גשמי — מדוע אין הוא שוכן בו בקביעות. התשובה לכך מבוססת על עקרונות אמונה קבליים. בהתאם להם מעיין הוא באירועים מקראיים בדרך שהוסברה לעיל.

בדרך דומה דן שלמה המלך בתופעה אחרת בעולם: כדור הארץ עומד באמצע חלל העולם, "למה לא תרד למטה מנקודת האמצע?"²⁵. אין הסבר משכנע לכך מזה שהכל נעשה בכוחו של ה'. כל יתר ההסברים אינם שלמים וסותרים זה את זה. מדיון זה רצה שלמה, שהאדם יסיק מסקנה כוללת, שאין החקירה עשויה להסביר תופעות וטוב יותר לסמוך על התורה ולקבל עיקריה דרך אמונה.

קייום מצוות מסוימות ומחשבות העולות באדם בשעת קיומן מסייעות לביסוס עיקרי אמונה: מחלת הצרעת הבאה על האדם ומצוות שנצטוו בהן המצורע, באו כדי להוכיח עיקרי אמונה: "כי רצה הקב"ה לזכות את ישראל בשורש אמונת השגחתו יתברך, בל יעלה על רוחם כי כל המחלה העולה על איש ועל אדם, סיבה טבעית או מקרית הוא היה למו ולא ה' פעל ועשה. כי אם שיחד כולם בהשגחה גמורה מאתו יתברך. שנית: כי העון עצמו הוא המדכא ומחליא ובשוב מעונו הוא יתברך מרפאו ע"כ גזרה חכמתו יתברך לעשות אות ומופת גלוי לכל עם בני ישראל בגדול שבגדולי החלאים הוא הצרעת"²⁶. על המצורע

24 רוממות אל, דף מה, ב.

25 רב פנינים, דף קלו, א.

26 תוריע, דף קעה, א.

ש מ ע ו ן ש ל ם

ללכת לכהן ולא לרופא. דרך רפואתו היא ע"י שהכהן יעוררו לחזור בתשובה. המצורע עצמו יכיר כי שלבי הבראתו תלויים בתשובתו מן החטאים שעשה. גם הקוראים פרשת המצורע בתורה ישוכנעו באמיתות ההשגחה הפרטית מתוך עיון בשלבי ההבראה הנזכרים בה ותלותם בתשובת המצורע, לפיכך הקדימה התורה לדיני המצורע דיני יולדת "כהקדמה אל הדרוש"²⁷, לומר לך שהצרעת באה על ישראל "לא בטבע כי אם בהשגחה", כי הרי שני גורמי הצרעת: בעילת נדות ועורלה, אינם מצויים בישראל. מענינת הערתו של אלשיך: "הנני מקדים לך ראייה והוכחה שכלית", ולא "חכמה שכלית" או "חקירה שכלית" להן מתנגד הוא לחלוטין.

הסקת מסקנות הגיוניות מעובדות מסוימות שרואה האדם בטבע, או מאמונות מסוימות שהאדם מאמין בהן, יפות הן ומביאות לשיכנוע שכלי בעיקרי האמונה. שיתוף זה של השכל הינו חיובי בעיני אלשיך, מה שאין כן הנסיון להוכיח עיקרי אמונה בדרך מופשטת מתוך עיון שכלי טהור תוך שלילת כל אמונה שאינה מוכחת על-ידי ההגיון. כאן, הגבול בין השיכנוע השכלי החיובי לחקירה השכלית השלילית בעיני אלשיך²⁸. אלשיך מרבה להזכיר בפירושו את הבחירה החפשית וההשגחה יותר מאשר עיקרים כגון חידוש העולם ומציאות ה' וכו', אף-על-פי שהללו חשובים לדעתו יותר. יש להניח שעיקרים אלו העסיקו את קהל שומעיו, ומשום כך הרחיב ברורם.

הבחירה החופשית ויחסה להשגחה האלקית

לאדם חופש מוחלט לפעול לפי בחירתו: "הן זאת א' מפנת יקרת תורת ה' תמימה, להיות כל איש סורר ובורר בבחירה גמורה בדרך צדיקים, דרך סלולה, או בדרך רשעים באפלה"²⁹. אין בכוחם של מלאכים למנוע מן האדם את בחירתו החפשית. אחי יוסף ראו את המלאכים שנתלוו אליו לשומרו, אך ידעו שאין כוח בידי המלאכים למונעם: "זה לשון רז"ל: ג' מלאכי' נזדווגו לו"³⁰, שהוא כי נתחברו והיו עמו לשומרו. והנה לא יוכל להצילם רק ממשוללי בחירה, אך לא מידנו כנודע, כי בעלי בחירה אין מוחה בידם"³¹. יעקב ירא מאד מעשו לפני פגישתו עמו, בגלל היותו בעל חופש בחירה: "עם כל זה, בלי עון לו, יוכל עשו ברשעו להמיתו, ואין מידו מציל על דבר כי בעל בחירה הוא כנודע"³². אף עקרון השכר הטוב לצדיק ושמירתו מכל רע נדחה מפני עקרון חופש הבחירה.

27 שם, דף קעה, ב. ד"ה והנה.

28 בדרך זו מפרש המחבר מצוות אחרות, כגון מצוות הבכורים באה "להרחיקנו ממת כפוי טובה ולהביאנו אל גדר החזיק טובה כראוי, כי הוא גדר גדול ועיקר גדול בכל ענייני ועיקרי הדת, כי בו תלוי כל עבודי אלקים להכיר כי הנשמה לו ית' והגוף פעלו". (כי תבוא, דף שב, ב—ד. וכן מצוות הקמת המשכן ויקהל, דף קנה, ב—ג. ועוד.

29 דניאל, דף מא, א (לפי ספירתי).

30 אלשיך מתייחס למסופר במדרש זה חלק מהאירוע המקראי. תופעה נפוצה בפרושו.

31 וישב, דף סא, ד.

32 וישלח, דף נד, ד. ד"ה אמנם הנה. עניין זה יידון להלן בהרחבה. עיין עמ' רכב.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

דברים אלה נראים סתורים מכתובים אחדים ומדברי חז"ל, שכן נאמר שה' הוא הנותן לאדם "לב טהור" והוא המשפיע עליו, וכן הבחירה מושפעת מ"טבע האדם" המוטבע בו על-ידי יוצרו: "הלא אפשר כי טבע איש יטה בחירתו אל איכותו, כי אשר בטבעו להיות לו רום עינים להביט... ומה גם אם יהיה רחב לב להרהר על כל דבר בלי מתג ורסן, כי הלא לא ימיש מעשות רע בעיני ה' על כל דבר פשע, כי עיניו יחזו ולבו יחמוד בהרהורו ואברים גומרים... באופן שתחת זאת יאמר איש כי אין על הנמשכים אחר תגבורת טבעם לעשות הרע, אשמת דבר, כי כך נוצרו מן הבטן...".³³ אף נתינת לב טהור והכוונת האדם לדרך הטובה, אין בה שלילת הבחירה החפשית: "כי הוא יתברך נותן לב טהור ומטה לב אנשים אל עדותיו, אינו שמכריח חלילה, רק, ותוכן לבות ה' שמקנה הכנה יתרה בלב בלבד והוא על אשר היחל להטיב כנודע". הכוונת ה' אין בה כדי לקבוע את דרך האדם. על הטענה האחרת עונה המחבר שהתכונות הטבעיות שבאדם הן ניטרליות מבחינה מוסרית ועשויות לעזור לו הן בדרך הרעה והן בטובה. על האדם רחב הלב הוא אומר: "הנה אם יצויר נשמר האיש ההוא מהטמא איבריו גם מחטאת שוגג, לא יאונה לו עון, גם אם טבעו להיות עיניו משוטטות ולבו רחב להרהר, כי לא יחויב ישוטטו ברעה או יהרהר בה, ואולי עיניו ישוטטו על ספר ה'".

אלשיך דן גם בבעיית היחס בין ידיעת ה' את העתיד והבחירה החופשית של האדם. בהעמדת השאלה הלך אחרי הרמב"ם: "הנה ידועה שאלת הרמב"ם ז"ל על הידיעה עליונה ית' לומר אם לא יעצרנו ית' הגשם של עולם הלזה מלהשגיח בכל פרטיו, בטלה שכר ועונש ח"ו. כי הלא כצדיק כרשע מוכרח במעשיו, כי מי יוכל עשות הפך אשר ידע אל אשר יעשה?". תשובתו לכך היא כנראה מקורית: "יש הפרש בין מחשבה לדבור. כי הידיעה העליונה, למה שהיא מחשבה דקת הרוחניות זכה ועליונה באיכו' עד אין קץ, אין לאיש הגשמי דרך להתפעל ממנה כל עוד שלא דברו ה'. באופן כי גם שלא יעשה האדם הפך מהגלוי לפניו ית', לא יהיה מפאת הידיע' כ"א מבחירתו, אלא שלא יבצר מדעת עליון לדעת אותו. אך הדבור היוצא מפיו ית' שהוא רוחניות שנשתלשל מהמחשב, נתעבה הרוחניות מן הקודם בצד מה, עד היות בו מבא לשיתפעל האדם ממנו".³⁴

אין אלשיך הולך אחרי הרמב"ם בפתרון השאלה, ומה שנראה קשה בעיני הרמב"ם אינו קשה לאלשיך: אמנם האדם עשוי לשנות את העתיד, ואף-על-פי-כן אין ידיעת ה' נפגעת עי"כ כי "לא יבצר מדעת עליון לדעת אותו". הבעיה, לדעת אלשיך, נובעת ממהות מחשבת ה' וידיעתו, בהיותם כוח יוצר לפיכך אם ה' יודע את העתיד פירושו של דבר שעתידי זה כבר נברא. איך יתכן, איפוא, שהאדם יפעל אחרת? תשובתו היא, שאם גם מחשבת ה' פועלת, הרי אין השפעת הפעולה שבמחשבה האלקית מגיעה עד העולם הגשמי עד שתהפך לדבור. ועל-ידי הקול תעבור המחשבה תהליך של הגשמה. לכן כל עוד העתיד נמצא במחשבת ה', האדם חופשי לפעול על-פי בחירתו.

33 רב פנינים, דף קיב, א-ב.

34 מראות הצובאות, שמואל א, דף כא, ב. ד"ה אל תרבו.

ש מ ע ו ן ש ל ם

ה' משיגה על כל הפעולות הנעשות בעולם. בלעדי השגחתו לא יכול העולם להתקיים "ואלו יאבה ה' לסלק כבודו, הכל יפסד ויאבד. ואפילו מלאכי' ממש, לו יצויר יסלק הוא ית' השגחתו מעולם מלאכים, גם המה יחפרו ויאבדו"³⁵. כל העולמות נתונים להשגחתו, "כי אין דבר בכל העולמות, גם בעוה"ז, מתקי' ונמצא בלתי כי התפשטות כבודו מחיה את כל הנמצאי' ". ההשגחה כוללת גם את האדם ומשפיעה על פרטי מעשיו, על פרנסתו³⁶, על גורלו וכו'. ההשגחה האלהית מתגלה גם בפעולתה על ציבור גדול : בהכותו את מקניהם של המצריים לא ניזוק מקנה ישראל, "הרי זו השגחה רבה מאד"³⁷. האדם נוטה לכפור בקייום ההשגחה ולהקשות עליה³⁸.

בהענקת בחירה חופשית לאדם הגבילה האלהות את השגחתה וכאילו הסירה אותה מתחום המעשים שעושים בני האדם, כשיש באותם מעשים צד מוסרי של בחירה בטוב והימנעות מן הרע. בתחום זה השליטה היא בידי האדם בלבד. האלהות הגבילה השגחתה על בני אדם בגלל הבחירה החופשית, למרות שבכך היא מונעת טובה מן הצדיקים והשכינה. בעת הקץ תישלל הבחירה החופשית מן האדם ויהוייב לבחור בטוב³⁹. מכאן עולה השאלה למה לא ייעשה הדבר "מעשה וישמח ישראל בעושיו. ואשר הם צדיקים, למה יצטערו בעבור האחרים, טוב טוב הוא שבני ציון יגילו במלכם, הוא השכינה שבציון ולא שתסתלק כביכול... וגם זה טוב על כבודו יתברך, כי למה יהיה שמו בלתי שלם ימים ושנים"⁴⁰. תשובת אלשיך היא : "שלהיות שאין ראוי, רק להניח לאיש יתנהג לפי בחירתו, שאל"כ בטלה מדת שכר ועונש, ועל כן לא יעשה יתברך הדבר ההוא רק בעת קץ, שאין עוד זמן להמתין יותר".

אין חופש הבחירה ניטל מן האדם גם כשהוא עשוי לנגוד, כביכול את הכוונה האלקית. לא ימלט, איפוא, שרוב בני האדם יבחרו להיות חוטאים, ויאבדו העולמות. הקב"ה היודע את העתיד, ידע בעת הבריאה שתהיינה תקופות שבהן העולם יהיה צפוי להישחת אך ראה שיש "צד לרחם"⁴¹. הבחירה החופשית עשויה גם לנגוד את כוונתו ה' בהיסטוריה. אחי יוסף יכולים היו, בדרך זו, למנוע ירידתו של יוסף למצרים "וגם עצת ה' אשר יעץ

35 שם, שם.

36 מראות הצבאות, שמואל א, דף כא, ג. "העניים יבטחו בהשגחתו, יפרנסם". ועיין גם דבריו אלה: "ועדין היה לכם מקום לומר אולי ההשגחה לבד אמיתית, אך לא בפרטים כי כל הלוקים עד כה רבים היו. לז"א ואשר עשה לדתן ולאבירם כו' בקרב כל ישראל, כי אפילו נפה וכברה שהיתה שאולה מהם לאחד מקצה המחנה היתה מתגלגלת עד פי הארץ ונבלעת, ואין השגחה פרטית נגלית מזו". עיין עקב רעה, ב. ד"ה או יאמר.

37 עקב, דף רעה, ב למעלה.

38 האדם עשוי לסבור כי הנסים הגדולים במצרים ובים אולי "מקרה או גזרת מזל היה, ולא השגחה אלקית". שם, שם.

39 עיין עמי רי.

40 רוממות אל, תהילים קמט, דף שז, ב ודף שח, א.

41 "בדעתו יתברך היה מה שתהומות נבקעו בימי נח, וסוף תקון העולם עד שישחקים ירעפו' להחיות המתים, כי מאז ידע, היה צד לרחם". רב פנינים, דף כא, א.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

למהר לשלח את יוסף לפני אחיו מצרימי, לטובתם, היתה מתבטלת". אך ה' נמנע מלהגביל את בחירתם: "מה עשה, ראה והתקין שלוח שרי קדש ג' מלאכים, ידברו אל יוסף לנחותו הדרך, למען ישיכיל את אשר יעשה לעת מצוא עם אחיו, למען יעבור מצרימה ולא יהרג תחת ידם"⁴².

בדרך דומה נוהג ה' כשרשע רוצה לפגוע בצדיק, דבר הנוגד את עקרון השכר והעונש. מכל הכוחות, הוץ מן האדם, יכול הצדיק להינצל בחסדי ה' או בזכות מעשיו הטובים. הסכנה הבלתי נמנעת לצדיק היא מן האדם בגלל היותו בעל בחירה חפשית. אף עזרתו של ה' מוגבלת בגלל עקרון הבחירה החפשית והיא אפשרית כל עוד לא הזליט הרשע להזיק לצדיק ועדין אינו נתון בידו. אך אם הצדיק נתון כבר בידי הרשע, לא תגביל השכינה את בחירתו של הרשע לשם הצלת הצדיק "כי איש הוא ובעל בחירה, ואין הוא יתברך מכריע להניע ולהסיע את האדם מהפשויות בחירתו אחרי נפלו בידו"⁴³.

בהשפעת פסוקים מסויימים מגיע אלשיך למסקנה שאמנם קיימים מקרים של הגבלת הבחירה החפשית של האדם כדי למונעו ממעשה רע "כי הנה רגלי חסידיו ישמור, מרחיקים מן החטא ומקרבם לידי זכות. כי גם שהבחירה חפשית, אחר שכבר הם חסידים — שומרים"⁴⁴. כלום יש בכך משום שלילת עקרון הבחירה החופשית? בענין זה מבחין אלשיך בין עזרת ה' לאדם למונעו ממעשה שלילי שבנסיבות מסויימות רשאי הוא לעשותו, לבין חטא שאסור לאדם לעשותו. דוד המלך היה רשאי להרוג את שאול כי "הבא להורגך השכם להרגו". אך התפלל אל ה' שימנעוהו ממעשה זה. וכך נימק בקשתו: "נמצא כי בשאלתי זו, חסיד אני, ולעשות חסידות לפני מן השורה אני שואל, ועל דבר כזה רגלי חסידך תשמור"⁴⁵. במקרה זה הגבלת הבחירה היא אפשרית ולגיטימית. בהמשך נאמרים הדברים ביתר ברור: דוד ביקש ביטול בחירתו החופשית: "ועוד, שאל ינגדנו ענין בטול הבחירה, כי הלא לעומת המדה ההיא יש אחרת שהיא היותך מושיע חוסי בך, ותדחה זו את זו, נוסף על הטעם הקודם, וזהו הבוטח אליך". כלומר, כשהצדיק מבקש בעצמו מה' למונע ממנו בחירתו החופשית, לשם שמירתו מחטא, ה' נכון להגבילה. כשם שקיום הבחירה החופשית מנומק בטעמים מוסריים (קיום עקרון השכר והעונש) כך נתן להגבילה אם האדם מבקש זאת מטעמים מוסריים.

42 וישב, דף סא, א. ד"ה עוד רביעית.

43 חבצלת השרון, דף מא, א: דבר זה מודגש בבהירות יתרה בס' רב פנינים, דף כב, ב. "לא ימנעו הוא יתברך מאשר זמם לעשות, אך אותך ישמור כי יסבב סבובים לכל תלמד ברשת זו טמן". ועיין גם שם, דף לו, א.

44 מראות הצובאות, שמואל א, דף כא, ג.

45 רוממות אל, תהילים, פו, דף קפה, ב. ד"ה או יאמר.

שמעון שלם

ההשגחה מול כוחות הרע והטומאה

כוחות שונים בעולם: מלאכים, כוחות הטומאה למיניהם⁴⁶, המזלות ועוד, פועלים בעולם ומשפיעים על גורל האדם. קיומם מעורר בעייה קשה, כי הרי האלהות היא הכוח הבלעדי המשגיח ומשפיע על הכל וכיצד יתכן שכוחות אחרים ישפיעו גם הם? על כך משיב אלשיך: הכוחות החיצוניים פועלים בכוח השפעתו של הקב"ה ונתונים למרותו המוחלטת. אמנם נראה שלעיתים פועלים הם באופן עצמאי, אף נגד רצון האלהות: סמאל ונציגיו עלי אדמות נלחמו בשכינה ובישראל בתקופות שונות. שרי האומות, הכוחות הנבראים על-ידי החטא⁴⁷ וכו' עשויים אף הם לפעול, כביכול, בניגוד לרצון האלהות. כיצד יתיישב דבר זה עם העקרון היסודי שההשגחה האלקית כללית ובלעדית?

אלשיך מציין שהאלקות ויתרה מרצונה על השפעתה הכוללת ונתנה כוח לישויות אחרות מטעמים מוסריים, ועתידה היא לשלול את הכח הזה לכשתגשמה המטרות המוסריות בעת קץ. סמאל, למשל, ייהפך אז לאחד ממלאכיו של ה'. בתקופת הביניים, כשהכוחות ממלאים את תפקידם המוסרי, נמנעת האלהות מלהסיר מהם את כוחם, ובכל מקרה של התנקשות ברצונה, פועלת היא נגדם בעקיפין. דרך משל: ברצות ה' לסלוח לישראל ביום הכיפורים, אינו נוטל מכוחות הטומאה את כוחם באופן ישיר, אלא מצווה הוא על ישראל להקריב שעיר לעזאזל, כדי להעבירם למקורם ולמנוע את היוזם⁴⁸. ברצות ה' שתשרה שכינה בארץ, פועלת השגחתו פעולות שונות, כגון הבאת אברהם לעולם, שנפשו שורשה מן הקדושה, ושומרתו מלהאבד בידי כוחות הטומאה⁴⁹. נמצא שאין כוח בעולם שאינו נובע מן האלקות ושפועל שלא מכח הרצון האלהי.

המזלות

כלום יש בהם במזלות⁵¹ הכוח להשפיע על גורל האדם? לדעת אלשיך אין אדם מישראל צריך לירא מכוחם של המזלות. ישראל אמנם חוששים שמא המזל יעכבם מלשוב בתשובה⁵². ה' הוכיח חוסר שליטת המזלות בישראל במעמד הר סיני. כל הנסים שנעשו בו אין בכוח המזל לעשותם אלא כוח אלקי. אף בעתיד כן. "ואם כן הוי אומר, כי לא על פי המזל היה,

46 כגון, סמאל, שרי האומות, כוחות הטומאה שבחטא וכו'. האדם עשוי לטעון שהשכינה עזבה את הארץ מאז החורבן, וישראל נתונים ביד חיצוניים שהם השליטים בעולם השפל. על כך עונה אלשיך: "כי אחר שאין מי יעצור כח לקיים העולם בלתי, כי גם אילו יצויר ימסור העולם השפל ביד מלאך לא יהיה רק כצנור שעל ידו יורק וישתלשל השפע מאתו יתברך, ובלעדו לא יוכל לחדש בעולם אפילו על יתוש קטן, כי אין משלו כח כלל לעשות קטנה או גדולה, אם לא אשר יצוה ויתן לו האלקים כח לעשות".

47 עיין על כך עמ' רג.

48 עיין עמ' רלט.

49 השעיר לעזאזל בא לעזור בעקיפין להתגברות על כוחות הטומאה. עיין שם.

50 במקביל להמעטת כוחם של הכוחות השונים על ידי כוח האלהות, יש לראות את המעטת השפעת מעשי האדם השלייליים על האלהות שני המקרים מיוסדים על אותו עקרון. עיין עמ' רלו.

51 לא נדון כאן במהותם של המזלות, מכל מקום ברור שהם חלק מן המערכת השמימית. עיין רב פנינים, דף כ, א.

52 ואתחנן, דף רסג, ב. "אולי המזל ינגדנו ויהיה בעזרת שונאינו".

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

כי אם כח אלקי העושה כרצונו בעולמו, כלומר ואם כן אל תירא מפחד המזל ינגדך כי הלא כאשר היה במתן תורה שלא על שפיטת המזל, יהיה לך כן.

יש אמנם כוח במזלות, אלא שברצות הכוח האלהי הוא מגבילים⁵³. אם המזל קובע, מהו איפא, תחום פעולתה של ההשגחה האלקית? אלשיך מישב שאלה זו על-ידי שלי'ה מוחלטת של שלטון המזלות על ישראל כנוכח. האמונה בשלטון ההשגחה ולא המזל, באה לעניים "כי בטחו בהשגחתו ית' יפרנסם בעובדם אותו". אך כל בני האדם משתכנעים בכך בראותם עקרה היולדת שבעה: "כי אז כלם הכירו כי הלא הוא דבר שלא בהשתדלות, ולא מזל מועיל לפתוח רחם עקרה, כי אם אשר בראה שחזור ומחדשה כבריה חדשה". נראה אם כן שאלשיך שולל את אפשרות שלטונם של המזלות על ישראל. ניכר שמאמין הוא באפשרות פעולתם אלא שמגבילו לתחומים מסויימים. למזלות כוח לקבוע גורלו של האדם, אך בכוחם לשנות ממה שנקבע בשעת לידתו. בדיון על מאמר חז"ל "בני חי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא תליא", מסביר אלשיך דרך פעולתה של ההשגחה, שאינה פועלת בניגוד למזל ואינה מבטלת כוחו, אלא פועלת בהתאמה עם קביעתו המוקדמת של המזל: "וגם שלא אומר לך שתעשירי, שהוא מזוני, הלא זאת אבטיחך כי וברך את לחמך ואת מימך שיתברכו במיעיך ולא יחסרו לך, ולא תאמר הלא טוב היה יהיו לי בשר ויין להבריאיני בל אחלה מהלחם והמים. לז"א הלא גדולה מזו אעשה לך, כי אין צריך לומר שלא תחלה, כי אם והסירותי בלחם ומים מחלה שהיה בקרבך, ומה לך עושר גדול מזה, שתהיה בריא וחזק בלחם ומשולל דאגה"⁵⁵. ההשגחה עשויה לשנות מן הטבע ולחולל נסים, היא משתמשת בכוחה זה כדי להיטיב למאמינים, אך כאמור אינה מבטלת כוח המזל⁵⁶, שהוא הקובע את מזונו של האדם.

אם המזל קובע את גורל האדם, אם כן מדוע יקבל אדם שכר ועונש על מעשיו⁵⁷? בעייה זו כרוכה בשאלה אחרת – ההתנגשות בין קביעת המזל לעקרון הבחירה החופשית. לברור ענין זה מצין אלשיך שהמזל הוא כלי שרת בידי האלהות, ישות בעלת כוח פועל, שאין בה עצמה כל שקול דעת מוסרי וכל מגמה מיוחדת. האלהים היודע את העתיד מביא את האדם לעולם בזמן כזה שתהא התאמה בין הפעולות שהאדם עתיד לעשות על-פי בחירתו, והשכר והעונש שייגיעו לו על מעשיו אלה, לבין קביעת המזל. "על פי אשר מעותד לכל איש ראה ויכונן השמים ויסדרם, באופן שייגזור המזל על פי כוננות השמים מה שראוי להם על פי מעשה כל איש ואיש. והאיש שעל פי מעשיו יאות להעשירי, מאז הכינו יבוא במזל עושר יהקש בהפכו, כי לפי מעשהו עתה או לפי הגלגול הראשון... או כי ידע הוא יתברך כי העושר יהולל החכם ההוא ויבטל מהתורה ולטובתו הביאו במזל ההוא".

53 במשלי מתואר כוחם של מלאכים לשדוד המערכות, כלומר לגרום לפעולות, הפך הנקבע עלידי המערכות. רב פנינים, דף נד, א.

54 מראות הצובאות, שמואל א, דף כא, ב.

55 משפטים, דף קלד, ב. עוד יתכן.

56 ההשגחה מגבילה את כוח המזל, גם מבחינת המקום. כגון בארץ-ישראל אין כוח במזל. עיין שם, שם.

57 עיין רב פנינים, דף כ, ב.

ש מ ע ו ן ש ל ם

מרגע שנוולד האדם נקבע גורלו לכל ימי חייו: "וזה יהיה ענין לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא, לומר בל יאמר איש אני ארבה זכות ואעשיר, שלא בזכות תליא מלתא אלא במזלא אשר סדרו לו מן השמים על פי דעת עליון ע"י בחינותיו"⁵⁸.

אלשיך חשש שמא דעה זו תמנע בני אדם מלעשות טוב, לכן חזר במקום אחר והסביר, מדוע השאיר הקב"ה לאמונה לאחות בין הנגודים ולא בחר בהוכחה ושיכנוע שכליים: "ידעתי כי אין טוב בם באמונתם זו, כי אם לשמות ולעשות טוב בחייו — כי לולא אמונה זו היו עצבים ולא יעבדו את ה' באמרם כי מה יתרון העושה באשר הוא עמל? " משום כך החדיר ה' בהמון אמונה ש"עת והשגחה צודקים".

צ ד י ק ו ר ע ל ו — ר ש ע ו ט ו ב ל ו

ההשגחה פועלת בכל התחומים, חוץ מתחום המעשים המוסריים של בני אדם שבהם ניתנה לאדם הבחירה החופשית, ובתחום השכר והעונש שבא כתוצאה הכרחית של מעשי האדם. אם כך מדוע צדיק ורע לו רשע וטוב לו? ⁵⁹ שאלה זו העסיקה את אלשיך הרבה מאד כי היא נוגדת עניינים שונים שביסוד השקפתו: "ושמא תאמר ולמה לא ייטיב לצדיקים השלמים גם פה, לפחות פירות מעשיהם ויהיה הקרן קימת לעולם הבא". אמנם אין הצדיק יכול לקבל את שכרו בעוה"ז⁶⁰ אך מדוע לא יקבל לפחות חלק קטן משכרו ומדוע יסבול יסורין? אלשיך משיב: "כלל הדברים, שאל יקוצו בראותם צדיק ורע לו, כי טוב לו לסבול יסורין בעה"ז אפילו שלא יהנה מפירות מעשיו, שיועיל בזה לזרעו. ושכר יסוריו לו לעה"ב שמור. באופן כי רחמים יחשבו לו"⁶¹.

זוהי משמעות יסורין שבאים על הצדיקים הגמורים, אך על האחרים באים יסורין למרק את עוונותיהם "כי הכנעתו תקרבנו אל החסידות" ותכשיר אותו ללימוד התורה: "כי תראה כי אזלו יד צדיקים ומה גם תופשי התורה כי לא לחכמים לחם, אל תקוץ ותנחם כי זולת נקיון עונותיך הלא בהם תזכה לתורה... כי אחד מהדברים אשר אינן, רק ע"י יסורין, היא התורה כי ע"י המוסר — דעת אלקים ימצא"⁶². "ומה שאינו מביט אל רוב פעולות הצדיק כי טובות זנה ומייסרם, הוא, כי לא ישא פנים לאוהביו ולא יקח שוחד של מצות"⁶³ אין מקום גם לשאלה מדוע יקרה שצדיק מת בלא עתו. אלשיך עונה על כך בפירושו לפסוק "פרי צדיק עץ חיים": "כי הן אמת שפרי מעשיו יאות יהיה לו עץ

58 שם, דף כא, א.

59 ואתחנן ז, ט. דף רסט, א. עיין גם מראות הצובאות, שמואל א, כא, ג. ד"ה ה' ממות. שם מקשר בעית צדיק ורע לו לעקרון השגחה "ואיך יתכן מפעל השגחתו, היפך הראוי...".

60 עיין על כך עמ' רי.

61 ואתחנן ז, ט. דף רסט, ב. עיין גם רב פנינים, דף עה, ב, ודף עג, א. אלשיך מביא תשובות רבות לשאלת צדיק ורע לו רשע וטוב לו. במקום אחר נתן ליסורי העניים נימוק אוניברסלי — טובת העולם: "כי הם עמודי עולם המקימים תבל ע"י דלותם שהייסורין ופורעניות הראויות לבוא בעולם סובלים הם בעניים". מראות הצובאות, שמואל א, דף כא, ג.

62 רב פנינים, משלי דף עה, ב.

63 עקב, דף רעז, ג.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

חיים גם במקום אכילת הפירות, שהוא העה"ז. אלא שלוקח נפשות הוא יתברך חכם, יודע עתותיו כי יודע בעל התאנה אימתי ילקט תאניו⁶⁴. במקום אחר מוסיף: "דע כי אלקי עולם ה' אין חקר לתבונתו והוא פועל רחמים בדין ופועל רוגז והוא רחמים הפך בני אדם. כי הנה ה' בעל הרחמים ממית ומחיה כאחד, כי אותה מיתה היא חיים כי היא לטובתו כי חיי הצדיק הם במותו ויודע בעל התאנה מתי ילקט תאניו"⁶⁵. קשה גם גורלו של הצדיק ההולך עריירי, כי חסרון בנינים גורם צער רב, ועשוי לגרום לצדיק זה שיהרהר אחר מדותיו של הקב"ה: "על כן בא שלמה בחכמתו והניח הנחה א' פתח דבריו לתקן הכל ואמר: דע לך כי אין הצדיק צריך פרי בטן למצא לנפשו מנוחה, כי הלא פרי צדיק הוא העץ חיים, אשר לו בעוה"ב, בזכות תורתו ומצוותיו"⁶⁶.

אלשיך מרבה לדון גם בבעייה המקבילה: מדוע טוב לרשעים בעוה"ז? תשובתו מתבססת על האמונה שה' מחזיר את נשמת הרשע שלוש פעמים בגילגול, כדי לאפשר לו לשוב בתשובה. "והוא כי הנה אין הקב"ה מאביד את הרשע מהחזיק ברשעו, עד יתגלגל ויבא לעולם ג' פעמים אולי יתוקן ואם אז ישוב ויקלקל לגמרי, אז יאבידהו. וזה יאמר ומשלם לשונאיו, הם הג' שבאו בג' פעמים, אל פניו להאבידו בפעם הג', כי אז משלם לו כל זכות מעשיו הטובים אשר עשה בעה"ז, כדי להאבידו על מעשיו הרעים אחרי אכלו כל זכותיו"⁶⁷. אלשיך מתחבט בהסברת אריכות ימיהם של רשעים. לשם כך מבחין הוא בין מיתת הנפש למיתת הגוף: "הרשע שרובו עונות, בחייו קרוי מת, כאילו נשחטו רוב ס'מניו, והוא אצלי מאמר הכתוב אל תרשע הרבה למה תמות בלא עתך. כי הלא לנגד עינינו עושה רע מאות⁶⁸ ומאריך לו עד זקנה ושיבה. אך יאמר אל תרשע הרבה שיהיו הרוב עונות ולמה תקרא מת בלא עתך הקצוב לך להיות בעולם הזה, כי בחיך תקרא מת"⁶⁹. האדם שנפסק קשרו עם השכינה — נחשב למת.

בעיית צדיק ורע לו, רשע וטוב לו, נעשית חמורה יותר כשנידונים היהסים בין הצדיק לרשע ומתגלה עדיפותו של האחרון. מדוע נתן ה' עושר לרשעים והותיר את הצדיקים בחוסר כל. אילו היה העושר לצדיקים, היו נותנים צדקה בעין יפה? ! "משיבה רוח הקדש ואומרת: מה מצעדי גבר' וכו' לומר אם תראה צדיק שהיה חונן ונותן, שהוא מחוסר לחם. ושכנגדו עשיר, אל תתמה על החפץ, כי הנה דע לך כי מה' כו' והוא כי ידמה הוא ית' לרופא שרפא שני חולים, ולאחד יצוה להשביעו מכל מאכל אשר יאכל ולשני יצוה להרעיב, בלתי אם דבר קל ומועט מאד. האם נאמר כי לאחד יאהב ולשני ישנא? לא כן הוא, כי אם נדבר ונאמר, אין זה כי אם שהוא רופא אומן ובקי בדפק ומרגיש כי

64 עין הע' 62.

65 מראות הצובאות, שמואל א, ב, דף כא, ג. בדרך דומה פירש אלשיך את מות שני בני יהודה בעודם קטנים: היות והם הוכנו לעשות רע, הזורז ה' להחזירם בגלגול ולכן המיתם "באופן שמיתתם מיד, היתה ע"ד הרחמים, למהר טובם", וישב, דף סג, ב.

66 רב פנינים, דף עה, ב.

67 ואתחנן, ז, ט, דף רסט, ב.

68 כנראה שצ"ל מאד. או מעוות.

69 בראשית, דף ז, א. ד"ה אמנם.

ש מ ע ו ן ש ל ם

לפי איכות כחו וחליו — תרופתו היא אכול ושבוע ולפי איכות השני — תרופתו היא הרעיב אותו. כן הדבר הזה: כי הגה אין ספק כי איש אין בארץ אשר לא יהיה חולה לנפש, והוא יתברך יוצר כל, יודע מורת נפש כל אחד מהם, כי הוא רופא אומן ונאמן⁷⁰. הענקת העושר וגרימת העוני הם לצורך תיקון בני האדם. רעיון זה בקשר לצדיק נפוץ ביותר, אך נדיר הוא ביחס לרשע⁷¹.

מחברנו מפליג וטוען: "ולא די הקנאה שמרעים יצליחו וצדיקים יצטערו, כי אם גם שיצר רשע לצדיק ויהיה הוא יתברך כמחריש?"⁷² על כך הוא משיב: ה' מחריש כי יודע ורואה את סופו של הרשע, מה שאין כן האדם, מתוך שאינו יודע את העתיד אינו יכול להתנחם בראותו רשע מיצר לצדיק, לכך הביא דוד ראייה מגורל אברהם ונמרוד. אי ידיעתו של האדם את העתיד היא שמונעת אותו מהבין עד כמה דרכי ה' תואמים את עקרונות הצדק במתן השכר והעונש.

האמונה בכוחם של המזלות מהריפה ביותר את בעית הצדיק ורע לו, רשע וטוב לו: "הנה לפניך דרך משל, איש צדיק תמים ולא תמוש רעה מביתו לפי מזלו, ובכל אשר נגזר עליו במזלו, על פיו יהיה כל ריב וכל נגע, ואיך תצדק שפיטת מזלו עם מעשיו? וכן איש רע ובליעל בעיני אלקים ואדם וירכתי ביתו מלאים כל טוב לפי מזלו"⁷³. מכאן בא אלשיך למצוא פתרון אחד לבעייה בכללותה: "כי גם ההשגחה איננה על האדם לפי מעשיו של אותה פעם כ"א לפי הראוי אליו מן הפעמים הראשונים, ויש צדיק לוקה על הקודם ויש רשע אוכל זכות הקודם". פתרון זה מבוסס על האמונה בגילגול, בהתאם לכך מפרש את דברי חז"ל "צדיק וטוב לו — צדיק בן צדיק, אין כוונתו אלא לצדיק שגם בגילגולו הקודם היה צדיק"⁷⁴. פתרון זה מסביר מדוע חייב האדם להאמין ללא בקשת הוכחות, בצדקתו של ה' במעשיו, בצדיק וברשע. מתוך שקוצר ימיו של האדם מונע ממנו ראייה שלמה של דרכי ה'. "באופן כי כדי לאמת אמונה זו, כי הכל עשה יפה בעתו והעת והחפץ אחת היה, ראו' ידע האדם כל מה שקרה לצדיק ורע לו בפעמים הקודמות למען יראה שלפי ההשגחה באה רעתו לו, וההיקש ברשע וטוב לו". האדם לא יכול להבין את מעשי ה' לצדיק ולרשע בהוויתו הנוכחית וצריך הוא להאמין שאכן "העת והחפץ אחת היה".

רואים אנו שדיונו של אלשיך בבעיות אמונה ונסיונותיו לבררן ולשכנע באמינותן נבנה על יסוד האמונה התמימה בהן. אין אלשיך בורר בין אמונות יסוד לשם גיבוש השקפה מיוחדת על עיקרי האמונה. בדיונו ניכר הרצון לקבל את כל העיקרים הנפוצים והמקובלים, גם אם נוגדים הם ביסודם זה את זה⁷⁵. דרך זו אפשרית כיוון שהשקפתו בנויה על האמונה התמימה בעיקרים, המטשטשת ניגודים⁷⁶ ומאפשרת גישור ביניהם. 70 רוממות אל, תהילים, לו, דף עז, א.

71 עיין מראות הצובאות, שמואל א, דף כא, ג. ד"ה רגלי. לדעת אלשיך שם, אין ה' יכול לעזור לרשע כלל, בגלל היותו נפרד ממנו.

72 רוממות אל, תהילים, לו, דף עז, א. ד"ה זמם. 73 דברים טובים, קהלת, דף יג, ב.

74 הדבר נזכר בהמשך הדברים במפורש: "מראש גלגוליו עד סופו".

75 כגון האמונה במזלות הנוגדת עיקרי אמונה רבים. עיין עמ' רכ.

76 כגון הקושי כיצד ה' יודע את העתיד, אם האדם עלידי היותו בחיירי עשוי לשנותו. עיין לעיל, עמ' ריז.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

פרק ד: לימוד תורה וקיום מצוות

שתי מטרות לקיום מצוות התורה: מטרה אוניברסלית — הורדת שפע לקיום העולם ומטרה אינדיבידואלית — קבלת שכר. שתי המטרות לא נתבטלו אחרי החטא הקדמון, אם כי מושפעות הן מתוצאותיו השליליות¹. האדם צריך עתה להתקדש מן הטומאה שדבקה בחומר. לכן חשיבותן של המצוות היא עתה רבה מאד², כי בהן האדם מיטהר מטומאת החטא הקדמון: "אך העובד את ה', לא כן הוא, כ"א שכל עבודה ועבוד' אשר יעבוד הוא הולך ומתעלה ואיכותו גם חומרו קונ', קדוש', כי על כן המצוות כמספר אבריו, והוא אומרנו אשר קדשנו במצוותיו שעל ידי המצוות אנו מתקדשים"³. למצוות מטרה אינדיבידואלית נוספת, קבלת שכר, וקיים קשר הדוק בין המצוות לשכרן: "אל יעלה על רוחכם ששכר המצוות הוא דבר נפרד מן המצוות עצמן, וכן עונש העברות. כי לא כן הוא, כי אם, אשר תשמעון היא עצמה הברכה, כי המצוה עצמה היא המאשרת ומענגת ומעטרת את האדם"⁴.

עתה עולה השאלה: כיצד המצווה מביאה את האדם להתקדשות ומעניקה לו שכר וכן גורמת לירידת שפע לקיום העולם? השקפתו של אלשיך מתבססת על כך שהתורה היא חלק מן האלהות, ועל-ידי קיום מצוותיה פועל האדם להורדת שפע. השפע מתואר כאור: "והוא כי הלא כל מצוה שורשה למעלה עם ה' וכאשר יעשנה פה האדם, יתעורר האור שהוא ויתרבה ויתפשט"⁵. נפוץ בפירושי אלשיך המוטיב המדרשי של יצירת כותנות אור המצוי מאד גם בזוהר⁶. פעולת המצווה מתוארת גם כיצירת מלאך, בהשפעת המדרש⁷, ועל יסוד דברי חז"ל שהתורה כוללת שמותיו של הקב"ה: "המקיים מצוה א' מעורר איכות שמותיו יתברך הרמוזים בתיבות ופסוקים שבאותה מצוה ועושה רושם ברום קדושת רוחניותם להאיר ולהשפיע שפע"⁸.

לימוד תורה משפיע בעולמות העליונים יותר מקיום מצוות: "וכאשר לא ידמה המקבל אור מאחד מהאורות המסתעפים מן הגדול אל המקבל מהגדול עצמו המאיר לכלם, כי גדול יהיה כבודו ואורו במאד מאד, כן הדבר הזה, כי הנה כל העושה מצוה יאיר לנפשו בא' מהאורות המסתעפות בתור', אך לא יערך עם העוסק בתורה ממש שמתדבק באור

- 1 עיין לעיל עמ' רד.
- 2 אדם הראשון הוכנס לגן עדן טרם עשותו כל מצוה כי היה טהור. בזמנו לא היה למצוות התפקיד לקדש את האדם. עיין על כך בראשית, דף ז, ד. ד"ה ואשר.
- 3 שם, שם. ועיין גם רוממות אל, תהילים קיט, דף רסה, א.
- 4 ראה דף רפ, ב. ד"ה והן. רעיון זה נפוץ מאד. עיין גם עקב דף רסט, ב—ג.
- 5 דברים, ראה, דף רפ, א. ד"ה אמנם.
- 6 עיין מראות הצובאות, ירמיהו יג, דף פב, ג. ועיין גם בראשית, דף י, ג. ד"ה אמנם. אלשיך מסביר מדוע לאחר החטא היה צורך במלבוש כי "הופשטה כותנתו". ועיין שושנת העמקים, שיר השירים ז, יא, דף לג, א. שם מבחין בין מלבוש לנפש על-ידי המעשה, ומלבוש לנשמה הנוצר על-ידי הכוונה.
- 7 ראה, דף רפ, א. ד"ה אמנם. ועיין רב פנינים, דף נח, א. ד"ה שלישית.
- 8 שם, דף קיט, א.

שמעון שלם

הגדול המאיר לכלם"⁹. קשר זה הוא שמביא להתקדשות האדם ולטיהור הנפש והגוף. הזכויות שעושה האדם גורמות להתחזקות הקשר שבינו לביין השכינה. מעשיו הטובים של האדם "המרבית ומעבים קדושת החוט ההוא. ויהיה חוט אשר לנפש ואשר לרוח ואשר לנשמה כשלשה חוטין של שתי; והמצוות וזכויות שאדם עושה שמחזיק ומעבה בהן התפשטות שלשת הכחות האלה כמו שהאורג פועל בשתי על הערב, מה שמחזיק השתי ועושה אותו יריעה עבה וקיימת"¹⁰. חלקי נפש האדם קשורים באלהות. קשר זה מתחזק על-ידי לימוד תורה וקיום מצוות ועל ידו מתעלה האדם עד לדרגת היותו דבק בה: "כי השרש דבק בה" ונמשך עד האדם, נמצא עי"כ דבק האדם בה".

שכר מצווה

שכר המצוות הוא שפע רוחני קדוש. לפיכך, לאחר שירדה טומאה לעולם וגרמה להעכרות החומר, אין האדם יכול לקבל שכרו בעולם הזה¹¹ "שהוא שלא יקוו שכרם בעוה"ז, היום לעשותם אך מחר לקבל שכרם"¹². עם תחית המתים, שאז יהיו גם הגופות קדושים ותעלם עכירותם, יקבל האדם שכרו בגוף ונפש. גם השכר הבא בגלל זכות אבות נדחה לעולם הבא: "והוא כי לא בלבד שכר מצותיך בהאי עלמא ליכא, כי אם גם הברית והחסד אשר נשבע לאבתך להיטיב לזרעם לא יאכילך אותם בעוה"ז".

כלום אין אדם מקבל שום שכר בעולם הזה? "לפחות להחזיק לב כל עושי טוב בראותם השגחת שכר מה בעוה"ז?"¹³. שכר מסויים אמנם ניתן גם בעולם הזה. יש שמחברנו מגדירו כ"שכר מצוה מצוה" ויש שקוראו "פירות המעשים"¹⁴: "א"כ מה נאכל בעוה"ז? הלא הוא פירות מעשיך כי ואהבך וכו' והוא כי כל מה שאטיב לך לא יהיה למען אשר אהבתי את אבותיך, רק ואהבך וכו' כי אשמור לך אהבת אבותיך ואשר נשבעתי להם ואעשה עמך אהבה חדשה מצד עצמך שעל ידה, וברכך כו' שהוא פרות מעשיך בעוה"ז"¹⁵. אלשיך דן גם בגורמים השונים המשפיעים על מידת השכר. גורם חשוב הוא — קיום מצווה בציבור: "לא ישוה בעיניו [של הקב"ה] מועטים העושים את המצוה למרובים העושים"¹⁶. ככל שמקיימי המצווה רבים כן גדול השכר. על מידת השכר משפיעים גם תנאי העשייה: "שאפילו ס' רבוא יעשו מצוה כא', אין איש מהם נוטל חלק כחלק חברו, והיא כי הנה פלס ומאזני משפט לה', ושוקל בפלס מעשה כל איש ואיש לומר: זה היה

9 בראשית, דף ת, א.

10 מראות הצובאות, ישעיהו לח, דף ל, ג; יש שהקשר בין המצווה לשכרה מתואר על-ידי פרסוניפיקציה של הימים בהם נעשית המצווה. עיין, בהר, דף רא, ג. ד"ה וספרת ועוד.

11 אדם הראשון קיבל את שכרו גם בהיותו בגוף ונפש משום שהיה טהור. עיין עמ' רו.

12 עקב, דף רסט, ג.

13 שם, דף רסט, ג—ד.

14 בעמ' רג וכן בעמ' רי נידונה סיבת דחיית השכר לעולם הבא.

15 שם, רסט, ד. על "פירות המעשים" עיין גם ראה, דף רפ, ב; משפטים, דף קלד, ב. ד"ה עוד לימדנו.

16 עקב, דף רסט, ד. עיין גם ראה, דף רפ, ב; כי תבא, דף שד, ב. ד"ה השקיפה.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

פנוי מעסקיו, וזה הניח עסקיו בשביל המצוה והיה זולתו שהניח יותר מחברו, ויש הרבה פסיעות לעשותה מחברו, וכן, זה בחור וזה זקן וכבד, או זה היה לו איזו פניה וזה עשה לשמה, וכן בפניות יש הפרשים לפי בחינותיהם. וכן בעושים לשמה — זה עבד בשמחה וזה שלא בשמחה. ולעושים בשמחת לבב: זה עשה בשמחה מעוטה וזה בשמחה יתירה ממנו ויהיה שלישי יותר על השני. וההיקש בזה על ענין הזריות כי כל א' לפי אשר הוסיף בזריות יוסיפו לו שכרו, ועל דרך זה בחינות לאל דעות ה', אין מספר". כל אדם מקבל, איפוא, שכר שונה מחברו על קיום אותה מצוה: "לא ישלם שכרם כי אם אחד אחד, לתת לאיש כפי בחינתו"¹⁷.

לימוד תורה שבעל-פה וכוחה להורדת שפע¹⁸

"לימוד תורה" כולל גם את לימוד ההלכה וקיום מצוות על-פיה: "והנה יש עוד דקדוקים ודרכים במצוה, הוא כל מה שבתורה שבע"פ על כל מצוה ומצוה שהם כקשורים אליה, ולפי רוב הקשורים תרבה חן קדושת המצוה, בעלותה למעלה לפניו ית' ותתפאר השכינה, בהראותה מעשינו כנודע"¹⁹. קיים המצוה על-פי דברי חז"ל מגבירים את השפעתה של השכינה בעולמות העליונים. אלשיך מסביר את סוד ההשפעה המיסטית הזאת. "נמצא לפי דבריהם, כי המקים מצוה א', מעורר איכות שמתיו ית' הרמוזים בתיבות ופסוקים שבאותה מצוה, ועושה רושם ברום קדושת רוחניותם להאיר ולהשפיע ממקום כבודם אל השכינה אשר שם שרשי נפשותינו, ומשם יורק עלינו... כן זולת חיבור שמתיו ית' שבכל פסוקי המצוה, עוד יש קשורין והם צרופי שמתיו ית' גם הם, והוא ב"ג מדות שהתורה נדרשת, והוא כי יודע אלקים כי בהצטרף תיבה א' עם תיבה שכמותה במקום אחר, יוצא שם קדוש שעל ידו יתעורר שפע עליון והוא ג"ש, בין ע"י עסוק בה, בין ע"י קיום הדין היוצא ממנה".

אלשיך מכליל, איפוא, בתחום הפעולה המיסטית של האדם גם את עיסוקו בהלכה וגם את קיומה למעשה. השקפה זו מעלה בעיית שונות, כגון: מה ההבדל בפעולה המיסטית בין דין שההלכה נקבעה על-פיו, לבין סברה שאינה נקבעת כהלכה למעשה. וכן מדוע יש ערך ללימוד דינים ודיקדוקים ומחלוקות אם ההלכה אינה נקבעת על פיהם: "ולבא אל הענין גשית לב כי הלא כמה גדולי עולם לא היתה ההלכה כמותן, והיתכן היה כל יגיען בשקר חלילה, ומה זכות יערכו למו? ומי לנו גדול מר' אליעזר הגדול והיה שמתיו ואין הלכה כמותו בשום מקום". תשובת אלשיך היא שלימוד תורה בדרכי מדרש ההלכה עשוי להביא להסקת דינים נוגדים, ואכן שני דינים אלה הם שני צירופים שונים של שמות קדושים: "וב' הצרופים כא' טובים להאיר ולהשפיע ולמלא בו כח את רוח ה', ובשניהם השכינה מתקשטת. אלא שבזה בחר ה' למעשה ולא בזה. כי צרוף זה גם שמשפיע אור בשכינה לא ימשיכנו ויוליכנו עד העולם הלזה, ועל כן הדין היוצ' ממנו אינו הלכה, על כי

17 עקב, דף רסט, ד. ד"ה עוד לימדנו.

18 על לימוד הסוד והפשט כדרכים לפעולה בעולמות העליונים, עיין במאמר לחקר תולדותיו וחיבוריו של ר' משה אלשיך, שיופיע בקובץ הבא של "ספונות".

19 רב פנינים; משלי, דף קיט, ב.

שמעון שלם

אינו מוליך השפע עד למטה, כי על כן נקראת הלכה... אך יש צירוף שאור השפע היוצא ממנו יש בו כח גם לשלשל השפע אל העולם הלוה והוא הלכה הדין היוצא ממנו ולהיות כי אלו ואלו מעוררים ומריקים שפע עליון כלם נאמרו בסיני, מהם למעשה, ומהם שלא למעשה. חכמים שנקבע להם בסיני, שיחדשו דינים שאין הלכה כמותם "מאירים ומזהירים למעלה ולמטה על רוחם ועל נפשם". כלומר פעולתם בעלת תוצאה אינדיבידואלית בלבד. לעומת זאת האספקט האוניברסלי של הורדת השפע אינו מתקיים בהם כי לא חדשו דין הנקבע להלכה: "אלא שהיות שפע והארה כוללת על כל ישראל והעולם — שהוא ע"י הגלות משפט כולל להלכה, לא היה על ידם רק במעט דברים הנוגעים אל בחינתם". בדרך זו מסביר אלשיך תופעות שונות בעולם ההלכה, כגון בית שמאי למרות שלא נקבעה הלכה כמותם, קימו את המצוות בהתאם לדעתם: "ולמה זה לא התקוממו כל חכמי הדור על היתר זה". על ענין דומה שואל אלשיך: "ולמה לא יתועדו כל בני הדור להעמיד האמת ולבטל הפכו?" מכאן מסיק המחבר שלדין שאינו נקבע להלכה יש ערך מיסטי לעצמו הוא מוסיף לשאול מדוע לא ניתנה ההלכה בסיני, וצריך לסמוך על שיקול דעתם של חכמים, וכיצד יכול אדם לפסוק הלכה ולא להשוש לטעות? אלא "כי כל התורה כלה שמותיו של הקב"ה הן, והם כחות קדושה רבי האיכות, חלק אלוה ממעל והן הם בעוזרנו"²⁰. פעילותו של איש ההלכה הופכת, איפוא, לבעלת משמעות מיסטית הן בתהליך הלימוד בסייע כוחות קדושים, והן בביצועו הלכה למעשה, ותוצאותיו — הורדת שפע לאושרו של הפרט ולקיום העולם.

מהות ה"כוונה" בקיום מצוות

מקום מיוחד נתייחד בתפישתו של אלשיך לכוונה, וכל כך גדולה חשיבותה עד שלדעתו היא העיקר בעשיית המצוות: "והענין כי עיקר עבודת שמים תלויה בכונת הלב ובדבקות פנימי, בל יהיה הכשרון מן השפה ולחוץ, רק תוכם כברם"²¹. אדם שמעשיו הגלויים נראים כמעשים טובים, עדיין אין הוא בחזקת צדיק²². האדם גם בהיותו עסוק בעסקיו יתכוון לשם מצווה: "כי בכל מלאכה ומלאכה אשר תעשה, תקשור בה מצוה, אם באת לחרוש תן דעתך אל קיום מצוה 'לא תחרוש בשור ובחמור', ולא שתחרוש בבקרך ובלא מתכוין תמצא בלתי עובר הלאו, רק תכוין קימו, וכאשר תזרע בכוונת קים הל"ת של כלאים... ובוה במשאך ומתנך לתת לאביונים מאשר יברכך ה', ולא לאכול לשבעה. נמצאת קושר המצוות במעשה אצבעותיך"²³. מכאן שהכוונה דרושה לא רק בקיום מצוות עשה אלא גם בשעת שהאדם נמנע מלעבור על מצוות לא תעשה ומקיפה תחומי פעילות רבים. בהמשך

20 רב פנינים, משלי, דף קכ, א—ב. 21 שושנת העמקים, שיר השירים, ד, יא, דף לב, ב. ד"ה נפת. 22 עיין לשונו של אלשיך: "כי הלא אין מעשה הטוב הוראת הישר לבב... כי אם גם בעל מעללים טובים... כי מי יודע אם זך לבו משמרי פניות בלתי טהורות". שם, דף קט, א. על התפלה כתב אלשיך במפתח למשלי: "אין צחות לשון המתפלל גותן תן בעיני קונו, אלא כונת לבו. (עיין שם, דף קפה, א). ובפירושו למשלי שולל הוא את "דרך בוגדים שידברו בשכל טוב וסודור נאות, ופתלתול ועיקש לבו, כי אז אדרבה שכל מליו בלב עקש, יתן איתן וחוזק למאן הוא ית' לשמוע תפלתו". דבריו אלה מכונים לתקופה שלפני עזרא כשטרם נסדרה התפילה. שם, דף פא, ב.

23 רב פנינים, דף מו, א.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

הדיון מדריך אלשיך את האדם הרוצה לטפח בעצמו הרגשה זאת: "ובכן כאשר שכל האדם שקוע בטיב מצות ה' ופירושן ואיכותן לפי שכלו, עד גדר יהיו ככתובים בו, אזי בבוא לב אדם לחשוב מחשבות וימלך בשכלו אשר הוא לוח הבטתו אשר כתובים בו מצות ה', לא ימצא לבו כתוב על לוחו זולתי עבודת שמים, ומשם יקח לשים אל אלקים כל מזימותיו וכוונותיו"²⁴. גם בלימוד תורה נדרשת כוונה. "בא ללמד לאדם דעת, בל ילמוד התורה מבחינת מתיקות ענייניה וחדודיה, רק על איכות טובה המאשרת את הנפש עד אין קץ, ועל פי דרכו יטעם מנופת מתיקותה ויטעם לחכו, ולא יהפך לעשות עיקר ממתקה ושעל פי דרכו ישיג האושר המקווה"²⁵. אלשיך מבחין בין שני סוגי הנאות שבלימוד תורה, ההנאה השכלית, הנובעת מתכני הלימוד, וההנאה הנפשית, הנובעת מן ההכרה שהלימוד מביא לאושר אמיתי: "דעה חכמה, למה שהיא לנפשך, ולא מחמת מתק עניינה בלבד". השקפה זו נובעת מן ההשקפה על מהות הנפש ותכונתה להנות בעשות האדם מצוות ומעשים טובים²⁶. מהות הכוונה בעשיית המצוות ובלמוד תורה — אחת היא: — הרצון להתקדש. בברור מהות שמחת מצוה, נראה, שגם שם קיימת הבחנה בין שמחת הנפש, שאלשיך מחייבה, לבין שמחת הלב שהיא שלילית בעיניו²⁷.

"שמחת מצוה"²⁸ היא הרגשה של נכונות ורצון לעשיית המצווה. שמחה זו היא שמחת הלב החיובית, הפך שמחת הלב הנגרמת על-ידי מניעים גשמיים. על האדם להימנע משמחת הלב השלילית וצריך הוא לשאוף לכך שכל שמחתו תהיה שמחת מצוה. לא עוצמתה של שמחת המצווה עיקר, אלא סגולתה לפעול בעולמות העליונים. לימוד תורה וקיום מצוות, גם כשאננם מלווים שמחת מצווה גורמים ל"שמחת הנפש" ול"שמחת ה'" המתבטאת בהורדת שפע. אך שמחת המצווה עשויה להגבירן מאד.

ט ע מ י ה מ צ ו ו ת

אלשיך הטיף לאמונה תמימה ושלל כל הנמקה והוכחה שכלית²⁹. מהי, איפוא, גישתו לטעמי המצוות, כלומר להנמקות שהאדם מביא מדעתו למצוות התורה. בתהילים הוא דן בכך על רקע הבעייה: "כי אין סוג מהמצוות שהיצה"ר מוצא מקום לעכב ביד האדם לעשותם כחוקים, ועל כן צריך עזר משדי לעשותם"³⁰. התגברות על היצר הרע תבוא בעזרת ה' ולא בעזרת שיכנוע שכלי בחשיבות המצווה. דוד המלך ביקש אמנם מה' שילמדהו טעמים של חוקים, אך לא מפני שהאדם יכול בעזרתם להתגבר על ספקותיו: "ולבל יאמרו לו, מי הכניסך בזה, שמור אותם לתומך כאשר צוך ה' ואל טעמם אל תשית לבך. על כן הקדים

24 רב פנינים, דף מו, א.

25 שם, דף קלא, א.

26 עיין עמ' רנד.

27 עיין להלן, בנספח "השמחה בעבודת ה'", עמ' רנא.

28 עניין השמחה ראוי הוא לדיון מפורט (ר' להלן, עמ' רנא ואילך) ולא הבאתי כאן אלא מסקנות שנאמרו שם, לשם שלמות הדיון.

29 עיין עמ' ריב ואילך.

30 רוממות אל, תהילים קיט, דף רנט, א.

שמעון שלם

ואמר: 'במה יזכה' כו' לומר כי תשובה זו תצדק לנער אשר לא התבסס דעתו עדין... אך לא כן איש גדול כמוני, אל אחשד שלהיות יצרי מפקפק בדבר חלילה, אני דורש אחר טעמים. כי לא כן הוא, כי אם שבכל לבי דרשתיך"³¹. נער שעדיין לא למד הרבה, ושספקות מתרוצצות בקרבו, צריך לקיים את המצוות "בלי השקפה אל טעמים". דוד המאמין ביקש לדעת טעמים של החוקים, "כי בכלל התורה היא ענין החקים". נימוק אחר מבוסס על הלכה: "כי כל דבר מברכת הנהנין, צריך אדם לדעת בבירור על מה הוא מברך, ושיטלנו בידו ושיהיה נהנה ממנו, כי מה שאינו נהנה אינו מברך, וגם בברכת כל מצוה אע"פ שלא ליהנו' ניתנו, לא יבצר מהיות הנאה מה, בהבין טעמה". חיפוש טעמי מצוות מתוך רצון ללמוד תורה או לשם קיומן למעשה — כהלכתן, יש לראותם כמניעים חיוביים.

בקביעת טעמים למצוות טמונה סכנה: "בל אשגה אחר ידיעת הטעם במצותיך, והוא בל יקרנו כשלמה בנו. כמ"ש ז"ל שעל שגלה הב"ה טעם שלילת הרבות נשים באומי ולא יסור לבנו — שגה". בני אדם יבואו מתוך כך אף להרהר אחר משפטי התורה שטעמם גלוי: "הלא מה בצע במשפטים אשר בין איש ובין רעהו, אם לא לשים שלום בין איש ובין אחיו ובין גרו, כי ע"י ההישרה ההיא ישקוט מדון... ואם כן איפה, אם המצא תמצא דת נימוסית והישרת משפטים כדיני ממונות מסודרים ע"פ שכל אדם חכם לב, אשר גם בהם יתווך שלום בין איש לרעהו... למה ימנענו הוא ית' מהם אחרי כי הנפקותא אחת היא, והיה זה שלום גם הוא?"³².

אלישיך מתנגד למסקנה זו ונימוקו עמו: "כי הלא הדת הנמוסית אין בתוכיותה אלא מה שבנגלה, כי היא משוללת קדושה, ולכן לא תקדש נפש המלאה לה מקיומה ולימודה כאשר תקדש מתורת ה' ומשפטיו הקדושים, כי הדבקים בה דבקים בה' ית', כי הלא כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה וכל מצוה ומצוה וכל דין ודין שרשו פתוח אלי מים עליונים... והיתכן כי משפט מסודר על פי שכל אדם משולל קדושה יספיק לקים העולם, אם לא על פי משפטי ה' ישרים, אשר קיומם מעורר תוכיות קדושתם למעלה". מכאן שאלשיך ממעט בערך טעמיהן הגלויים של המצוות. נכון הוא שהמשפטים מביאים שלום בין איש לרעהו, אך קיומם בא לא רק לשם כך, אלא בעיקר כדי להתקדש ולהוריד שפע לעולם. יש, איפוא, טעם כולל ועיקרי למצוות, הטעמים הפרטיים לכל מצווה ומצווה חשיבותם משנית בלבד. דין המשפטים כדין יתר מצוות התורה, כי גם הם באים להוריד שפע לעולם; היותם גורמים לשלום בין איש לרעהו — הוא תפקידם המשני שבו שווים הם לחוקים "מסודרים ע"פ שכל אדם חכם לב".

תמורה זו בהערכת טעמי המצוות מתגלה בגוונים שונים בטעמים שנותן אלישיך למצוות השונות:

(א) שלוש המצוות שנשים חייבות בהן, נידה חלה והדלקת הנר, באות כדי לכפר על

31 שם, שם ע"ב.

32 משפטים, דף קכט, ב. ד"ה או יאמר. אותו רעיון מופיע גם בס' רב פנינים, דף נא, ב. שם מונה אלישיך בהרחבה רבה שלושה יתרונות לדת האמת על הדתות הנימוסיות.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

הטומאה שירדה לעולם בחטאה של חוה: "ע"כ רצה הקב"ה תבא ותתקן את אשר עותה על חומר, שהיא חלתו של עולם... לכן תפריש חלה מן העיסה... נמצא ע"י מצוה זו מתקנת אובדן חומר. ועל הנפש, כי הדם הוא בנפש יכפר, דמה ישפך ויכופר לה בצער דם נדות. ועל הרוח, הוא הנר הבלתי מתקרב אל החומר כנפש, מתקנת בנר שבת"³³. הטעמים הרגילים לשלוש המצוות אינם נזכרים.

(ב) בדומה לכך מוצא אלשיך טעם לעשר מצוות שונות שמצווה התורה לעשות בתבואה לפני שנאכלת: "וי' מצות הנעשים בו, כנודע, להעביר כח הטומאה אשר סיבב לפסולת. והנה ע"י האדם אשר גרם, בא כח הטומאה, ע"כ יטרח להעבירו בעשר כוחות קדוש"³⁴. כאן נתפרט הטעם יותר: כל מצווה יוצרת כוח קדושה, יש להתגבר על הטומאה שפגמה בתבואה על-ידי יצירת עשרה כוחות קדושה כנגדם³⁵.

(ג) במקום טעמי השבת המפורשים בתורה, מובאים טעמים הקשורים להתקדשות האדם: "אמנם השבת אין צריך לומר שהוא עצמו קדש, כי אם שגם רייק וישפיע בנו קדש, היא נפש יתירה הנשפעת בנו מאתו"³⁶. כן אין חטא עשיית מלאכה בשבת חמור בשל היותו מפריע למנוחת הגוף, אלא בגלל שפוגם בקדושה "ועושה מלאכה הוא כמערב הקדש העליון בחול, ואחת דתו להמית העושה כן, כי הוא קוצץ חלילה"³⁷.

ההכנות שעושה אדם לסעודות שבת והאכילה בשבת אינם לצורך הנאה גשמית. "אך הוא כאילו השכינה מתארחת ומתדבקת בו בהריק שפע מתחת כנפי שכינתו אל האדם, ואליו יתברך הוא מכבד בענג את נפשו כי נפשו הוא יתברך. כמדובר דרך קצרה"³⁸. אלשיך דוחה את הטעם שהשבת ניתנה כדי "לנחמנו ממעשינו מעצבון ידינו בששת ימי המעשה, ויצונו לעשות את יום השבת, כי בו ינוחו יגיעו כח, וזאת המנוחה וזאת המרגעה אל החומר העושה כל מלאכה... לא זאת המנוחה ולא זאת המרגעה אל בשר וגידים ועצמות כי הבל המה, תחתיהם יצע רמה ותכסימו תולעה כי אם אל חלק ה' היא כל נפש אדם כי תקרב ביום השבת אל האלקים אשר נתנה ויתן לה מתת נפש יתרה".

(ד) גם בטעמי שלוש הרגלים חלה אותה תמורה, אלא שכאן השפיעה גם השקפתו על הסיבות ההיסטוריות. שלוש הרגלים הם ציוני-דרך בתהליך טיהור ישראל מן הטומאה שירדה לעולם "ואלקינו מרחם את גויותם, והוציאם משם מעבדות לחרות בט"ו בניסן, ואת נפשותם ראה והתקין ע"י מתן תורה בששה בסיון, וביום ההוא נתבסס העולם

33 בראשית, דף יא, ב. ד"ה אל האשה.

34 בראשית, יא, ג. ד"ה אמנם.

35 כוחות קדושה הבאים כדי להשמיד כוחות טומאה הן יסוד השקפתו על דרכי הכפרה. עיין כל עך עמי רלו. באותה דרך מפרש טעמם של היודוי והתשובה, שהן לדעתו שתי מצוות היוצרות, ככל המצוות, כוחות קדושה לשם התגברות על כוחות הטומאה. ועיין להלן, עמי רלה.

36 ויקהל, לה, ג, דף קנד, ב.

37 שם, דף קנה, א.

38 שם, שם. מכאן תוכחה לאלה שנוהגים לקרוא בשבת ספרות חילונית לשם הנאה: "ובכלל הדבר הזה תגדל אשמת המשתעשעים ביום השבת, לקרא בספרי ספורי מלכים ומלחמותיהם ומתאנים לומר כי הוא עונג שבת, ואוי להם כי היו כבלע את הקודש בשיחת חוליהן ואת קדוש ישראל נאצו".

ש מ ע ו ן ש ל ם

ונתקים... ויהי היום יום י"ו בתמוז עשו עגל בחורב וישתחוו לו במחרתו ובוטל מתן התורה כי בו ביום נשתברו הלוחות ונסתלקה השכינה למעלה לולא משה בחירו, יתברך, עמד בפרץ לפניו להשיב חמתו מהשחית והוצרך לתקן הדבר עד מוצאי יום הכפורים³⁹. בהתאם למאורעות אלה קובע אלשיך את הטעם למצוות הרגלים ומציין בעיקר את ההתעלות הרוחנית של ישראל, שהמועדים באו לציינה. נעייך בדבריו על חג הסוכות: "הנה זה עיקרו נוגע אלי". אחרי יום הכיפורים נתן "להם תורתו בלוחות שניות ונתקן דבר כבודו וצוה לעשות משכן להשרות שכינתו בתוכו לקים העולם... ע"כ בזמן שנתקן כל זה ראו לחוג חג גדול על כבוד אלקי עולם ה'". אלשיך מפליג בהערכת חג הסוכות, כי בו הגיע ישראל לשיא קדושתו. חשיבות הטעם החקלאי המפורש בתורה מתמעט מאוד: "אך בחמשה עשר יום לחדש השביעי הזה, באספכם את תבואת הארץ תעזבו שמח' האסיפה הנוגעת לכם ולא תחוגו עליה, רק תחגו את חג ה', שהוא כי החג בעצם וראשונה לה' הוא"⁴⁰.

(ה) בענין טעמה של מצוות שמיטת קרקעות בשביעית, דוחה אלשיך את הטעם הרווח שהשבייתה ממלאכת באה כדי לאפשר לארץ לנוח ולחזק את כוחה: "ואין הכוונה על הולשת כחה, למען תקח כח לשנים הבאות, כי לו זרעתה בשביעית היתה נותנת תבואתה, אלא שאתה תשמטנה ונטשתה מפני סוד המצוה"⁴¹. כלומר — השמיטה היא בגלל פעולת המצווה בעולמות העליונים. "ולא יעלה על לבך לומר, אולי בחמלת חית השד' עשיתי כן שיהיו פירות השנה הפקר להם... ושמא תאמר: אולי עשיתי כן למען בני אדם, היגיעים שש שנים בחרישה וזריעה, למען ינחו שנה אחת בשבע". את טעם השמיטה קובע אלשיך בהקבלה לטעם השבת. בפסוק עצמו הוא מוצא רמזים נגד הטעמים האחרים הנ"ל: "לא כן הוא, כי הנה זה להם לכלם כאחד היה צודק בשבת בראשית, כי ששת ימים בלבד תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת ממלאכה. ואף גם זאת אין הכוונה רק על סוד השבת וקנין נפש יתירה מאתו ית', ולא למען ינוח מיגיעה, כי הנה מה שהוא למען ינוח הוא שורך וחמורך, אך בבוך אמתך שחייב במצות והגר, אינו למען ינוח, רק כדי שינפש. כי גם אליו יגיע נפש יתירה מצד מה. וכל שכן אתה בן הישראלי, שתקנה נפש יתירה וקדושה רבה. ומנוחת הגוף הוא דבר נמשך מאליו וטפל אל הדבר הזה. ואם כן גם בארץ הקדושה, השביעית תחול בה רוח קדושה בשנה השביעית כנודע ליודעי חן"⁴². כך נדחה הטעם הסוציאלי למנוחת הגר, וכל הטעמים השונים למצוות השמיטה מפני "סוד המצוה" והקדושה והטהרה שהיא משרה על האדם.

(ו) דבר זה עצמו אמור גם לגבי מצוות סוציאליות אחרות, כגון עזרה לעניים ונצרכים, אף שהתורה עצמה נותנת טעם סוציאלי, בא אלשיך וממעיטו ומיחס לו ערך משני. המניע העיקרי לתמיכה בעני הוא קיום מצוה⁴³.

39 אמור, דף קצז, ד. ד"ה אך. על השקפתו זאת, עיין עמ' רז.

41 משפטים, דף קלג, ב. ד"ה ושש שנים. טעמה של מצוות השמיטה נדון בהרחבה בפרשת בהר, דף ר, ג-ד.

42 שם. עיין גם בהר, דף ר, ג-ד.

43 כאן נדון רק בהערכת העוני מנקודת ראותו של העשיר. על סיבת העוני והיסורים, עיין עמ' רכב ואילך.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

הקב"ה בחר בעוני כדרך ליסר בה בני אדם כדי לזכות את העשירים במצוות: "והוא כי הלא יתחמץ לבב אנוש. למה יחסיר לחם העני הוא ית', ובלתי טובים ממנו העשירים?"⁴⁴. על כך עונה: "נמצא כי את העני היה הוא ית' מנכה עונותיו ביסורים אחרים, אלמלא שרצה הקב"ה שעל פי דרכם יזכו העשירים על ידם, באופן כי העשירים הם סבת דלות הדלים"⁴⁵. מסקנה זו חייבת להדריך את העשירים ביחסם אל העניים. חלק מכספו של העשיר אינו שייך לו אלא לעני, והקב"ה הפקידו בידיו כדי לזכותו במצוה: "והוא כי אל יעלה על רוחך כי השי"ת עזבו, כי הלא גם זה הוא בן לאביו שבשמים כמוך, כי אם שלזכותך, חלק מזונו הראוי לו מן השמ' הוסיפו ית' בבית העשיר, למען זכותו שיתפרנס על ידו. נמצא כי משלו תתן לו"⁴⁶.

רעיון זה חוזר גם ביחס למצוות פאה⁴⁷ ולאיסור ריבית. גם כשהעני נכון ליתן ריבית, ומפציר בעשיר שיקבל ממנו אסור לו לקבל "כי הוא חושב שמה שאתה מלווה לו הוא שלך, והוא טועה כי לפי האמת שלו הוא, ומשלו אתה בא ליקח רבית"⁴⁸. לא רגש חמלה צריך להדריך את העשיר בעוורו לעני, אלא חובתו לקיים מצווה, ברכוש שנתן לו למטרה זו. חוסר ההנמקה הסוציאלית אין בו כדי לצמצם את העזרה לנצרכים אלא אדרבא, להרחיבה. אלשיך דורש ייעול התמיכה בעני על-ידי העמדתו ברשות עצמו, ולא נתינת נדבה לעני אחרי שיהפך לעני מרוד⁴⁹. על העני לקבל את מחייתו על-ידי עבודה בכרם העשיר ולא כמתנת חנם⁵⁰. ועל נותן העבודה להתייחס אליו בהגינות⁵¹. יחסו זה של אלשיך לעניים נובע מדרישתו לנהוג זהירות רבה שלא לביש עני⁵². הוא הדין למצוות אחרות שבין אדם לחברו, ובעיקר השלום והאחדות, חשיבותן אינה נובעת רק מטעמים החברתיים, אלא עיקרו בהשפעתן של מצוות אלו בעולמות העליונים⁵³.

טעמן של המצוות הוא בתפקידן ובפעולתן בעולמות העליונים, ולכן יש שאלשיך שולל כל טעם אחר, לבד היותן אמצעי להתקדשות ולהורדת שפע. הטעם המפורש בתורה יש והופך להיות בעל ערך משני. התורה והמצוות הם הערכים הנעלים ביותר. בקיימם ממלא האדם את התפקיד האוניברסלי שנועד לו בבריאה ומגיע לשיא מעלתו האישית, מתקדש מעכירות החומר, דבק בה' וזוכה לאושרו בעולם הבא ובתחייה. כל שאר הערכים הדתיים והמוסריים כגון אהבה ויראה, אין חשיבותם אלא בכך שמסייעים הם בקיום המצוות.

44 בהר, דף רד, ד. ד"ה אמנם יאמר.

45 בהר, דף רד, ב. ד"ה וכי ימוד.

46 ראה, דף רפו, א.

47 אמור, דף קצה, ב. ד"ה או יאמר.

48 בהר, דף רד, ד. ד"ה אמנם יאמר.

49 בהר, דף רד, ב. ד"ה ואמר וכן ראה, דף רפו, א.

50 כי תצא, דף ש, ג. ד"ה כי תבא.

51 שם דף רה, ג. ד"ה אך הנה וד"ה ועוד.

52 ענין זה מודגש במיוחד במצות פאה. אמור, דף קצה, ב. ד"ה או יאמר.

53 עיין עמ' רמו והע' 16 שם.

שמעון שלם

פרק ה: חטא עונש וכפרה

מהות החטא ופעולתו בהענשת החוטא

כוחות הטומאה בעולם מתאמצים שהשפע האלקי ירד לעולם דרך צנורותיהם, אך אם בני האדם יעשו מעשים טובים, לא יוכלו כוחות אלה להשיג מטרתם.¹ ברם אם יעשקו נפשות קדושות תצליח מזימתם כי הקדושה לא תרד לעולם דרך השכינה וישראל, אלא דרך החיצונים: "גם נפשו רבות מהקדוש" יתלבשו תוך הקליפות ההן באופן שע"י כן יתלבשו למו ויעשו למו שם".²

חטאי בני אדם מגבירים ומחזקים את כחות הטומאה, כי החוטא יוצר בחטאו ישות חיה הפועלת לטובת כוחות הטומאה, וכמה שמוח לה³: "רוח טומאה", "מלאך רע"⁴, "מלאך קטיגור", "משחית"⁵, "שטן"⁶ וכו'. חטא הנעשה במזיד יוצר כוח טומאה. אך אין לזלזל בהשפעתו השלילית של חטא הנעשה בשוגג. ענין זה נדון אגב בירור הבעיה כיצד יתכן שצדיק יחטא בשוגג והלא ה' שומרו? "אין זה כי אם שנפשו לא טובה היא, מאיזה עון שעשה תחלה ואות' עבר' גרמ' לו זאת...".⁷ במקום אחר מוסיף אלשיך ואומר: "כי הלא ב' דברים הם גרמת השוגג. א' שנפשו בלתי טהורה, ב' היותו מהיר לעשות"⁸. ההתעלמות מן החטא בשוגג עשויה לגרור אחריה חטאים חמורים: "והוא הטיח דברים חלילה... כי יענישהו הוא ית' והוא על בלתי חשוב אשר ברשעו שגג, כי קל הוא בעיניו— על ה' יזעף לבו באומרו: מה זאת עשה אלהים לנו... ולא ישעה אל השוגג שחטא". על השגגות יש צורך להביא קורבן כדי ליצור כוחות קדושה ולהתגבר על כוח הטומאה שנוצר מכוח החטא שנעשה בשוגג.⁹ יראת חטא, מפני חטאים בשוגג, היא הדרגה הגבוהה ביותר, אליה מגיע רק הצדיק.¹⁰

פעולתו המידית של החטא היא, הפסקת דבקות האדם בה': "כי השרש דבק בה' ונמשך עד האדם, ונמצא עי"כ דבק האדם בה' אך בהעותו, אותו כח הטומאה הנעשה בעון מיסך

- 1 "כי כל כח חצוני עליון תאב תמיד ושואב משפע עליון להריק על אשר נפשותם מהם, כמאמ' ספר הזוהר על פסוק הכפירי' שואגים לטרף. אך כאשר ישראל עושים רצונו של מקום ניתן השפע לישראל ומתמציתן נהנין גם הם, וכשאינן עושים מתהפך השפע לחיצונים והולך הכל לאומות וישראל גולים אצלם לאכול מאשר ישאבון שריהם". תורת משה, נח, דף יט, ב. ד"ה ולבא. זוהר נח, דף עד.
- 2 שם, דף יט, ג.
- 3 רוב הכינויים באים בהקבלה ניגודית לכינויים של כוחות הקדושה.
- 4 ויקרא, דף קסד, ד. ד"ה אך אמנם. "מלאך רע המקטרג עליו תמיד".
- 5 מראות הצובאות, הושע, ה, דף קד, ב. ד"ה כרפאי.
- 6 רב פנינים, משלי, דף ל, ב.
- 7 ויקרא, דף קסה, ג. ד"ה אמנם.
- 8 רב פנינים, דף קג, א—ב.
- 9 ויקרא, דף קסה, ג.
- 10 עיין עמ' רמח.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

על האדם ופוסק חוט קדושת המשך הנפש ומבדיל עי"כ בינו לקונו"¹¹. במקומות הרבה מסתפק אלשיך בקביעת העובדה, שרוח הטומאה גורמת לנתוק הקשר עם ה'. אך במקום אחד הוא מפרט ומנמק כיצד נעשה הדבר: "כי הלא ידענו מספר הזהר כי אין הנשמה חוטאת לעולם כי טרם בא האיש לחטא, מסתלק ועולה למעלה"¹². וכמובן שאם הנשמה, חלק אלוה ממעל, מסתלקת מן החוטא, נפסק קשרו עם קונו. למרות זאת עדיין אין האדם מרוחק לחלוטין מן ה'. מדת התרחקותו תלויה במדת חטאיו¹³.

עם נתוק הקשר שבין האדם לה' הריהו נתון להשפעתם של כוחות הטומאה הדוחפים אותו להרבות בעבירות¹⁴, עד שגורמים לו להיות רשע¹⁵. ומביאים על האדם מחלות וצרות שונות¹⁶. טומאת מת אדם, נובעת מכוחות הטומאה שגרמו למותו של אדם הראשון¹⁷, הם הדבקים במת וגורמים לטומאתו החמורה: "אך אין ספק כי אם שדרך כלל יש כח טומאה אחוז במת ובנפשו אשר עליו תאבל, הוא החלק הקרוב אל החומר, ועל כן יש בו כח להתפשט בכל אהל המת"¹⁸.

כח הטומאה מקטרג על האדם הן בעולם הזה והן בעולם הבא. בהיות האדם בצרה ובבקשו רחמים מה' מופיע הכוח הטמא ומקטרג¹⁹. לאחר מות החוטא כוח הטומאה מורידו לשאול שהוא מקומו. האשה הזרה במשלי אינה אלא כח הטומאה: "צעדיה ההם, את שאול יתמוכו ויחזיקוהו בל תמוט, כי הלא לו יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם, הלא שאול יבולע ויבטל ואיננו. וכל ישעה וכל חפץ לתמוך את השאול בל תמוט, כי חלקה הוא"²⁰. כוחות הטומאה הם המייסרים את האדם על עוונותיו "והוא הנודע כי השטן הנעשה עי' העון, הוא בעצמו המכה בעושהו בגהינם והוא אכזרי באמת²¹ והנה אם תידון לעולם, יהיה האכזרי חי לעולם להכותך נפש. וזהו ושנותיך אשר היה ראוי תחיה אתה חיים משוללי צער, הנקראים שנות חיים, על מצוותיך, עתה יהיו לאכזרי. שיחיה שנות חיים ליסרה אותך בגהינם. ואתה לא כן, רק סובל היסורין, שאין לך מות גדול מהם"²².

11 מראות הצובאות, ישעיהו, דף ל, ג.

12 שם, דף נג, א. ד"ה ושמא.

13 רב פנינים, דף ל, א.

14 תזריע, דף קעו, ב. ד"ה אמנם.

15 מראות הצובאות, ישעיהו, נג, דף נ, ד. ד"ה אך.

16 "והוא גם הוא המייסר את האדם בעולם הזה בתוכחות על עון בכל חולי וכל מכה הבאה עליו, והוא מאמר הכתוב ותמוגגנו ביד עוננו והוא מאמרנו על פסוק תיסרך רעתך וכו' וגם בגיהנם הן הם המייסרים את עושיהם כמפורש אצלנו על פסוק ושנותיך לאכזרי וכן כל חולי ומכה הבאים על בני אדם גם בני איש מנייהו הח". תורת משה, תזריע, דף קעד, ד. כן עיין מראות הצובאות ירמיה ב, דף סח, ג. ד"ה העבד; רב פנינים, משלי ה, ט, דף ל, ב. בדרך זו מסביר אלשיך שם גם את הופעת הצרעת בעור האדם ואת היות המצורע טמא: "וכל מראות נגעים המתראות בעור כל בשר איש, חטאת האדם אשר לא תעשינה ואשם, הן הנה כחות הטומאה המתגלים חוצה".

17 שם. בראשית, דף יא, ד.

18 אמור, דף קצא, א.

19 מראות הצובאות, הושע, ה, דף קד, ב. ד"ה כרפאי.

20 רב פנינים, משלי, דף ל, א.

21 תיאור רחב של העונש הנגרם עלידי החטא מוזכר בויקרא, דף קסד, ד. ועיין לעיל הערה 16.

22 רב פנינים, משלי, דף ל, ב.

שמעון שלם

החוטא אינו מרגיש בעודו בחיים בטומאה הדבקה בו²³ הוא ירגיש בכך מיד לאחר מותו, לכשיבוא לקבל שכר המעשים הטובים שעשה. אז יתברר לו כי לא יוכל לקבל את שכרו מאחר שהוא מנותק מכחות הקדושה²⁴. בנייתוק הקשר מרגישים גם הצדיקים, בגלל העבירות המעטות שבידם: "והוא כי כמה צדיקים, אשר הרבו לעשות טוב בעיני ה' עד אין מספר לגדודי מעשים טובים אשר פעל ועשה, אך לא נטהר לגמרי מכל עון וכל חטאת, אך הם המעט בערך הזכיות, כי רבו מאד. והנה עודנו פה לא ירגיש צערו כי יאמר הלא מוער הם עונתי בערך זכיותי וינחם. אך בצאתו מן העולם להתעדן בדשן זכיותו, נפשו נהפך לאבל מחולו, כי יראה כל אורות זכיותו רחוקו מנו וחשך אשמותיו יגשו אליו ויגזרו עליו לאמר: לך אבל שאולה עד תברר ולכן חלאת אשר חטאת על הנפש כשנה או חציה או כמשלש חדשי' ואז משלך יתנו לך כל אורות מצותיך השמורים אליך"²⁵. הזכויות הרבות של הצדיק, אין בהן כוח לבטל את החטאים המעטים שעשה²⁶. רק אדם שנטהר לחלוטין מכל טומאת עון באחת מדרכי הכפרה, יקבל את שכרו בעולם הבא לאלתר.

אין אלשיך מזכיר כלל פגם הנגרם כביכול לאלהות על-ידי חטאי בני האדם. פגיעה כזאת, לא תתכן כלל. לכן מתלבט אלשיך למצוא פירוש מתאים לפסוקי מקרא ודברי חכמי האמת, הסוברים כי על-ידי החטא נגרם פגם כלשהו בעולמות העליונים²⁷. דעתו היא שהפסקת ירידת השפע הוא שגורם לשכינה צער, כי הדבר הוא "הפך רצונו לעשות חסד". אין כוחות הטומאה המקור הבלעדי לרעות. אמנם הם הגורמים עונש על חטאים, אך יש רעות הבאות על האדם לטובתו, והן באות מה': "דע איפה כי אלקי עולם ה' אין חקר לתבונתו והוא פועל רחמים בדין, ופועל רוגו והוא רחמים, הפך בני אדם, כי הנה בעל

23 בראשית, דף י, ג. ד"ה אמנם.

24 "ועד אשר ישוב לחבר נפשו עם קונו הוא בלתי אפשר לו ליהנות מאושר מעשיו הטובים, כי הלא כל עיקר האושר איננו בלתי אם דבקות עם קונו. ואיך יהיה לו כן והוא נפרד ממנו? באופן כי גם כל מעשה טוב אשר יעשה האדם לא יהנה ממנו בהעותו אחרי מותו, עד ירחץ וטהר מכל טומאתו אשר הוא טמא לנפש על עונו". מראות הצובאות, ישעיהו, דף ל, ג.

25 ראה, דף רפו, ג.

26 אלשיך אמנם אינו מעמיד זכויות מול חובות בענין שכר העולם הבא, אך בעולם הזה יש חשיבות ליחס הכמותי בין החובות והזכויות. אם זכויותיו של אדם רבות מחובותיו עדיין מתקיים קשרו עם השכינה, אך אם הרוב חובות—הקשר נכרת לחלוטין והאדם קרוי מת בחייו. עיין בראשית, דף ז, א. ד"ה אמנם למה.

27 "והוא בשום לב אל מאמרי חז"ל כי החוטא כביכול מתיש כח עליון שנאמר: 'צור ילך תשי וכו' וכן מאמר חכמי האמת שנקרא פוגם או קוצץ חלילה. והלא כמו זר נחשב. ונגד מאמר אליהוא האומר אם חטאת מה תפעל בו... וגם הענין בעצמו זר כי איש יחטא, ולמעלה יפגום חלילה?!". אלשיך דוחה מחשבה זו. אך לצורך הסברת הפסוק ודברי חכמי האמת, מציין הוא כי השכינה חפצה להריק ברכה, כמו אם החפצה להניק שככל שהיא מניקה, מתרבה החלב, "כן השכינה, למה שנשמותינו חצובות מתחת כנפיה. תדמה לשדים, כי יינקו נשמותינו שפע משם. ובעשותינו רצונו של מקום נמוץ מזיו כבודה וימלא כבוד ה' אל צד יניקתנו, להריק לנו ברכה עד בלי די, אז נתחס למוסיפים כח אל צור ילנו". כשחוטאים, ה' מונע שפע לשכינה והדבר גורם לה צער: "ועל זה נאמר צור ילך תשי. אך לא חלילה שאשר יחטא איש, יפגום למעלה חלילה והו: אם חטאת מה תפעל בו. אמנם מאמרם ז"ל שהוא פוגם, אין זה, רק בגזע שורש מקור נפש החוטאת הדבקה בו יתברך. שם יפגום בחטאו". רב פנינים, משלי, דף סה, א—ב.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

הרחמים ממית ומחיה כאחד, כי אותה מיתה היא חיים, כי הוא לטובתו כי חיי הצדיק הם במותו ויודע בעל התאנה מתי ילקט תאניו²⁸. יש מיתה הבאה לאדם על-ידי ה' הפועל במידת הדין ובמידת הרחמים כאחד²⁹. גם מידת הרחמים עושה משפט: "כי לא בלבד מדת הדין עושה כי אם גם מדת הרחמים וזהו ה' משפט עשה"³⁰. לא תמיד תפקידם של כוחות הטומאה הוא שלילי. יש שתפקידם מואר באור חיובי³¹. מציאותו של יצר הרע באדם הוא אחד הגורמים לעליונותו על המלאכים. אף למות תפקיד חיובי, בהיותו הדרך היחידה לטיהור לקראת עת התחייה³².

דרכי הכפרה

בשתי דרכים עיקריות עשוי אדם להשתחרר מכוחות הטומאה "על ידי תשובה בעולם הזה או ע"י מירוק חלאת העון אחרי מותו"³³. בכל דרכי הכפרה, משתקפת תפישתו של אלשיך על מהות הכפרה, שאינה אלא סילוק כוחות הטומאה שנוצרו על-ידי העבירות ושיחרור האדם מכבליהן. "אין כח הטומאה נכנע, אם לא מכח הקדושה הבאה להתגבר עליה ולהכניעה"³⁴. כוחות הקדושה כשלעצמן לא יכולות לבוא לעזרת החוטא, בגלל שהופסק הקשר עמו³⁵. לכן דרושה פעולה מצד החוטא שתביא ליצירת כוחות קדושה, על-ידי קיום מצוות הקשורות לחטא המסויים שחטא, והן: מצוות וידוי וחזרה בתשובה מן החטא. כשתהליך ההכנעה מתחיל, נחלש כח הטומאה ולכן פעולת ההפרדה שמפריד החטא נחלשת ומתחדש הקשר בין האדם וקונו ויכול, כביכול, ה' לסייע בדרכים שונות לחוטא, להשמדתו הגמורה של כוח הטומאה.

הכפרה על-ידי קורבן

בזמן שבית המקדש היה קיים, היה הקורבן מכפר: "כי עיקר הדבר היה למען יכנע לבב החוטא בראותו זביחת הב"ח ההוא ונתוחו ושריפתו, ואמור יאמר: הן כל אלה הדברים היו

28 מראות הצובאות, שמואל א, ב, דף כא, ג. ד"ה ה' ממית ומחיה וכו'.

29 על-פי עקרון זה מוסברת מיתתם של בני יהודה בהיותם קטנים. עיין וישב, דף סג, ב.

30 רב פנינים, תהלים, דף יג, ב.

31 על תפקידם של כוחות הרע, עיין עמ' רלז. אלשיך שם טענה בפי נשמת הישראלי: "הנה סוף סוף אם לה' אנחנו, כי חלקי ה' אמרה נפשנו, הלא טוב טוב היה לחלק אלוה ממעל לישאר למעלה בהיכלי מלכו של עולם ולא לשלחה פה בקרב איש, חרש מחרשי אדמה, בסכנת איבוד ע"י הבחירה". התשובה לכך היא, שה' מוריד את הנשמה לצרפה ולטהרה וביחד עמה לטהר את החומר, ובעומדה בנסיון גדלה מעלתה מאד. מסיבה זאת מקיים ה' את הגויים: "כי היות ישראל נעשים סגולה, הוא נמשך מהעמים אשר כו' שעל ידם מצרף הוא ית' את ישראל". ואתחנן, דף רסט, א.

32 עיין עמ' רד.

33 מראות הצובאות, ישעיהו, לח, דף ל, ג.

34 תזריע, דף קעה, ג. ד"ה והנה מגדולת.

35 עיין לעיל, עמ' רלז—רלה. וכן מראות הצובאות, שמואל א, ב, דף כא, ד. ד"ה רגלי.

שמעון שלם

ראויים ליעשות בגופי ובאיברי, על אשר חטאי וישר העויתי ואז יכנע לבבו הערל וישוב אל ה' וירחמהו"³⁶. בדבריו אלה נכרים דברי 'בעל העקידה' על הקרבנות, אלשיך בונה על יסוד זה הסבר חדש על-פי השקפתו על מהות החטא: "ולהיות שהמשחית אשר ברא בהעוותו מעכב, צריך עשות אופן מזה ימחה את זכר המשחית ההוא ע"י תשובה ויודוי בסמיכה ובשחיטה, אז יתוקן אשר עוות ויתקרב אליו יתברך. והדבר הזה הוא הנתקן ע"י הקרבן, בהיו' החט' בלתי גדול מנשוא"³⁷.

הפעולות המביאות לכפרה נחלקות לשני סוגים: א. מצוות התורה; ב. פרטי פעולות ההקרבה. מצוות התורה ופעולתן מוסברות בהרחבה בדיון על קרבן החטאת הבא על עבירה בשגגה: "כי על ידה קיים מצות עשה כפול: א. שהביא קרבן ב. שסמך ידו בוידוי ותשובה, וגם היא מצות עשה של ושבתי עד ה', נמצא שוגג אחד נעשה לו ג' זכויות וקנה לו שלשה פרקליטין ע"ד הכתוב אצלנו על מאמרם ז"ל³⁸ זדונות נעשים לו זכויות. כי בכל זדון בשובו עושה מצות עשה שהוא ושבתי עד ה', בהיותו מאתה... וכל שכן על חטא שוגג שבשובו והביא קרבן עושה שלשה זכויות כמדובר"³⁹. אלשיך מדגיש מאד פעולות ההקרבה כקיום מצוות, ובענין זה אינו מבחין כלל בין מצות עשה של הקרבה או סמיכה לבין וידוי ותשובה. גישה זו נובעת מהערכת קיום מצווה כערך חשוב ביותר.

אין כוח בקורבן לכפר על עבירות שנעשו בזדון, כי בחטא כזה משתתפת המחשבה עם המעשה בעשיית העון: "וידוע כי המחשב' נמשכ' מפאת הנפש, והמעש' יתייחס אל הגוף, נמצא כי כאשר יחטא איש במזיד, שחשב ועשה, הוא חוטא בגוף ונפש בהתקשרות א', אז יהיה קשר אמיץ לברא בהצטרפות שניה' משחית לחבל, גדול מהכיל כפרתו קרבן חטא' או עולה, כי קשה ליכנע עדי אובד במזבח". אך אם חטא הגוף לבדו, כלומר אם חטא שוגג, "אז יש כח ע"י הרטה⁴⁰ ויודוי וסמיכ' ידו על ראש קרבנו, להפשיט מעצמו הכח הטמ' אשר הוליד בחטאו"⁴¹. נמצאנו למדים כי מדת הכפרה תלויה בעוצמת כוח הקדושה הבא להשמיד את כוח הטומאה. בהתאם לכך יש להעריך את דרכי הכפרה, ויש צורך בעזרה מן השמים על-ידי האש כדי להתיש כחות הטומאה⁴².

יתר הפעולות הקשורות בהקרבת הקורבן, מסייעות אף הן ליצירת כוחות קדושה "והוא כי כאשר יסמוך החוטא את ידיו על ראש קרבנו וישוב אל ה' מלבד ויתוד' עונג, אז בסמיכתו את ידיו בתשוב' ויודוי על ראש קרבנו יסיר ויפשוט מאתו חלא' טומא' חטאתו אשר חטא, והכח הטמ' אשר ברא יסור ממנו ויתלבש בב"ח ההוא. וע"כ נצטוינו מיד תכף לסמיכ' "

36 ויקרא, דף קסג, ד. ד"ה כלל הדברים. אלשיך חוזר על כך פעמים אחדות. עיין ויקרא צו, דף קסז, ב. ד"ה או יהיה הרמז; שם, דף קסז, ד למעלה. על נימוקיו לכך, עיין ויקרא, דף קסד, א. ד"ה אך אמנם.

37 שם, ד"ה והנה. הכוונה לחטאים קלים שקורבנות מכפרים עליהם.
38 יומא פו, א.

39 צו, דף קסז, ב. ד"ה או יאמר.

40 "הרטה" כאן, במקום "תשובה".

41 ויקרא, דף קסד, ב.

42 אחרי מות, דף קפד, ג. ד"ה ובזה. ענין יחסי הכוחות נדון בהרחבה בפרשת השעיר לעזאזל שבאחרי מות. עיין שם, ולהלן בעמוד הבא.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

שחיט, בל יהיה הפסק ההשראה בב"ח אל התש' כחו, פן יסוב לאיתנו ע"י צד הרהור זר. כי אם להחל מיד להכניע הכח הטמ' ההוא, ואותו הכח ההוא המתמרק ונאכל מאכולת אש על גבי המזבח" . . .⁴³. עתה באה עזרת ה' להשמדתו הגמורה של כח הטומאה⁴⁴. "ועל כן אחשו' יהיה זה א' מהטעמי' הנאותי' אל השפיעו ית' מלמעלה אש מן השמי', כי להי' דבר הנאכל כח טומאת משחי' רוחני, צריך כח גדול מהאש של מטה, כי אש של מעלה קדו' וחזק להכניע הטומא' והוא הממרק ומתיך אותו התכה גדולה וגמור'⁴⁵.

על-פי הסבר זה מוצא אלשיך טעמים לפרטי דיני ההקרבה ולסוגי הקורבנות השונים. הוא מסביר מדוע קורבן חטאת מצווה להביאו נקבה. ועולה, שבאה על חטא במחשבה יש להביאה זכר⁴⁶; מדוע החטאת נאכלת והעולה כולה כליל למזבח. וכן פרטי הדינים בענין הדם; מדוע אין הקורבנות מכפרים על חטאים שנעשו בודון, ומה טעם מצווה על המקריב להביא בעצמו את הקורבן למקדש. כמו כן מסביר אלשיך מילים ומונחים שונים החוזרים הרבה בתורת הקרבנות כגון "לרצונו". על-פי שיטתו עורר קשיים על פירושו של בעל העקידה ובהתאם להשקפתו על הקרבנות ענה על כל הקשיים שעורר⁴⁷.

כפי שראינו, סובר אלשיך שהכנעת כוח הטומאה תלויה לא במעט בעוצמתו של כוח הקדושה הנוצר על-ידי קיום מצוות ההקרבה. שיקול זה מעורר קושי גדול בהסברת פעולת הכפרה של השעיר לעזאזל, הבא לכפר על חטאי כל ישראל: "אך אם בסמיכת היד יחולו על ראש השעיר אלף אפים רבבות כחות הטומאה וכח א' של קדושה בלבד, איזה הדרך יהיה מקום לכלות כל הטומאות ההם כי רבות הן מלעלות על מזבח ה', כי תמלא טומאה לעומת קדושה אחת בלבד לשאוב אותה?"⁴⁸.

מצוות הקורבנות ביום הכפורים מסייעת לישראל להתגבר על כך. ה' ציווה להקריב פר ושעיר לשם ה', כדי לכפר על חטאות הכהן הגדול וטומאות מקדש וקדשיו; וכיוון שאי אפשר שחטאות ישראל יושמדו בזכות סמיכתו של הכהן הגדול, כי נוצר רק כוח קדושה אחד, ואף אם כל ישראל היו סומכים ידיהם, עדיין לא היו כוחות מספיקים להשמדת כוחות הטומאה שנוצרו בגלל חטאיהם, כי לכל אחד חטאים רבים, "על כן היתה עצת קדוש ישראל, לבלתי הקריב השעיר ההוא על המזבח כי אם לשלח אותו למקור כל כחות הטומאה אשר נחו עליו על ידי הסמיכ'". השעיר לעזאזל מושך על ידי כך את העוונות למדבר, כלומר למקור כוחות הטומאה: "... כך בטומאה יש ארץ לעומתה למעלה נגד המדבר ההוא, והיא תקרא ארץ גזרה והוא מקור הטומאות הנעשות מהעבירות".

43 ויקרא, דף קסד, א. ד"ה והנה הן האדם.

44 רוממות אל, תהלים, פד, דף קפב, ב. אלשיך משווה את כוח הצדיקים לכפר על חטאי הדור לכוחו של המקדש וקורבנותיו. גם שם מוזכר כוחם של הקורבנות לסלק לחלוטין את כוחות הטומאה.

45 ויקרא, דף קסד, א. ד"ה והנה הן האדם. האש שומרת גם כן על הקורבן "לבל יאחו כח חיצוני". עיין אחרי מות, דף קפג, ד. וכן שם קפד, א.

46 ויקרא, דף קסד, ב.

47 ויקרא, דף קסג, ד. ד"ה והנה.

48 אחרי מות, דף קפד, ג. ד"ה ובזה.

שמעון שלם

התשובה

הכפרה על-ידי השעיר אינה מספקת, דרושה גם תשובה. בהסברת מהות התשובה נאמן אלשיך לדברי הגמרא בענין תשובה מאהבה ותשובה מיראה. התשובה היא העוקרת ומפרידה את כוח הטומאה מנפש החוטא "... ואחר הפרדם ממנו, על ידי סמיכת הכהן את ידיו על ראש השעיר בעד כל ישראל, ניתנים כלם על ראש השעיר, ואז ונשא השעיר את כל עונותם אל ארץ גזרה"⁴⁹. כלומר, עקירת הטומאה מנפש החוטא נגרמת על-ידי פעולתו של החוטא, השב בתשובה. לאחר העקירה יש צורך בהשמדה, בחטאים קלים — על-ידי קורבן, בחטאים חמורים — תשובה תולה ויום הכיפורים מכפר. ריבוי החטאים גרם שאין בכוחו של יום הכיפורים לכלות את כל הכוחות, לכן בא השעיר, ומעביר את הכוחות הללו למקורן.

זהו תפקיד התשובה. אלשיך נאמן לשיטתו ובבואו בהמשך הדברים לברר מהו ההבדל בין תשובה מאהבה לתשובה מיראה, אינו נרתע מן המסקנה, שכיוון שבתשובה מאהבה הזדונות נהפכים לזכויות ושוב אין כוחות טמאים. אין צורך לשב מאהבה בשעיר: "והלא לפי זה השב מאהבה אין צריך שעיר המשתלח לכפר ולא להוליך לעונות ישראל אל ארץ גזרה כי הלא נהפכו לזכויות" גם העינוי מיותר לשבים מאהבה, ולכן ממלא הוא תפקיד של טיהור נוסף בלבד. עיקר תפקידו של השעיר הוא בכפרת עונות שעשה אדם ושב מהם מיראה, והפכתן על ידי כך לחטאות: "ואז את החטאות שהם העונות שניתש כחם"⁵⁰ שנושא השעיר אותם לשקעם שם, בל יזכרו עוד.

התשובה ביום הכיפורים באה, איפוא, כדי לבצע את הצעד הראשון בהתגברות על כוחות הטומאה. בני אדם שהצליחו רק בהתשת כוחות הטומאה, מאחר ותשובתם היא מיראה, ממלא השעיר תפקיד חשוב בהעבירו הכוחות הטמאים למקורם. שב אדם מאהבה — גרם להשמדת כח הטומאה ואין לו צורך בשעיר לכפר.

משבטלו הקורבנות, תפשה התשובה את המקום החשוב בדרכי הכפרה, אלשיך מוצא רמז בתורה, ומסביר "והוא כי יבוא זמן שלא תהיה עבודה, רק עצומו של יום... ועל כן לטהר אתכם צריך עינוי, כי לטהר אתכם צריך לפני ה' תטהרו בתשובה שלמה"⁵¹. התשובה מאהבה היא מצוות עשה, והיא יוצרת, ככל המצוות, מלאך וכוח קדוש "באופן כי אשר נמצא אתו עון אשר חטא ויקיים בו מצות עשה לשוב מאהבה, לא לבד ימחה עונו וקטיגורו אשר עשה, כ"א גם על ידו יעשה מצות עשה וקנה לו פרקליט אחד, נמצא העון נעשה לו זכות"⁵² וההיקש בזה אם רבו עונותיו וישוב אל ה' מכל אחת מהנה. כי כך היא דרכה של תשובה, כי לא יבצר ממנו מצות עשה אחת על כל אחד מעונותיו, והמצא תמצא בידו מערכה של

49 שם, דף קפד, ד.

50 הפיכת חטא בזדון לחטא בשוגג פירושו, לפי השקפת אלשיך, התשת כוח הטומאה. רעיון זה הוא יסוד לפירושו לסוף ספר מיכה והדבר מובא גם בפירושו כאן.

51 שם, דף קפה, ג למעלה.

52 בדניאל הוא מביע זאת בקיצוניות יתירה: "כי למצה מעשית תחשב לו רשעתו בשוכו ממנה", דף קב, ב.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

זכיות וסניגורים מול מערכה של זדונות וקטיגורים ההיו אתו⁵³. כוחות הקדושה מסלקים את כוחות הטומאה, והאדם נעשה בעל זכויות שנוצרו על-ידי תשובתו מחטאיו.

תנאי להתגברות זו, הוא קיימם מצוות התשובה מאהבה. אלשיך מביא כאן הסבר שונה מן ההסבר שהזכרנו לעיל, למיעוט כוחה של התשובה מיראה "אך אשר היא מפני היראה גם כי יחליש כח זדונותיו, עוד טומאתו בו בצד מה ותהינה עונותיו כשגגות כי הוא שוגג בהן לעומת העשה אשר לא קים כתקנו"⁵⁴. תשובה כזאת הועילה בזמן שבית המקדש היה קיים, כי הקורבן עזר לסילוק כחות הטומאה, אך שוב אינה מועילה כעת וכפי שראינו יש צורך להתחזק בתשובה עד היותה מאהבה ואז יוצרת קדושה שבכוחה להשמיד את כוחות הטומאה. התשובה המושלמת מאהבה יש שהיא מוגדרת באופן אחר: תשובה מתוך הלב ולא רק מן השפה ולחוץ⁵⁵. מכאן יתד מכאן פינה לפירושי הפסוקים הדנים בעניין התשובה, והם הולמים יפה השקפתו על מהות המצוה והחטא⁵⁶. המושג "תשובה" מתבאר על-ידי כך: "כי בבא הנפש פה, עודנה קשורה בו ית' עד העוותה כי אז העון כורת בינו לבינה עד שובו בתשובה, ועל כן תקרא תשובה כי שב אל דבקתו כמאו"⁵⁷.

התשובה אינה עניין לחוטאים בלבד. חייבים בה גם צדיקים גמורים⁵⁸ מאחר שחטא בשוגג אף הוא פוגם ואין צדיק שלא ייכשל בו. אך תשובת הצדיק אינה רק מחטאים שעשה בשוגג: תשובת הצדיק מקבלת משמעות נעלה יותר ושוב אינה כפרה על חטאים: "דע כי כל שב יש לו גבול ותכלית עד היכן סוף גדר שלמות צורך נפשו, ובכן לא נתמה אם לצדיק אחד יארכו ימיו ולצדיק אחר יתקצרו, אולי זה בקרוב שנים הגיע אל תכליתו: . . . מה שאחר היה צריך זמן רב"⁵⁹. תכלית תשובה זו להביא את נפשו של הצדיק עד "סוף גדר שלמות צורך נפשו". כלומר, קשורה היא למטרת ירידת הנפשות לעולם, ומשתלבת להשקפתו של אלשיך על עתיד העולם ועל הגאולה שתבוא "כשתכלנה כל הנפשות שבגוף"⁶⁰. הרשע שנטמע בעבירות, נתון לשליטת כוחות הטומאה, ומרוחק ביותר מאלקים⁶¹. אך

53 בסוף הביאור הארוך לפסוקים "ולא שמענו בקול ה' אלקינו". דניאל ט, י. ועיין גם מראות הצובאות, הושע יד, דף קת, ד. ד"ה שובה. וכן עיין ויקרא, דף קפד, ד. ודף קפה, ד.

54 השגגות שוב אינן מבדילות בין האדם לקב"ה אך בכל זאת גורמות שהתפילה לא תשמע. מראות הצובאות, ישעיהו, דף נד, ב.

55 אחרי מות, דף קפה, ב. למעלה.

56 מראות הצובאות, הושע, דף נ, ד. ד"ה אך. אלשיך מבסס פירוש לפסוקים על השקפתו זאת.

57 בראשית, דף ז, ב. ד"ה אמנם.

58 מראות הצובאות, ישעיהו, נז, דף נ, ד. ד"ה אך.

59 רב פנינים, תהלים, לח, דף עח, ב.

60 אלשיך דן במקומות שונים בכך: "הגאולה העתידה איננה, רק ע"י תשובה . . . עד יערה עלינו רוח דעת את ה' ממרום לשוב עד ה' מעצמנו". ה' חפץ שישראל יחזרו מעצמם, אך כשתגיע עת הגאולה ה' יפעל להחזרתם בתשובה. עיין רב פנינים, משלי, י, דף קע, ב; מראות הצובאות, ישעיהו נז, דף נג, א. שושנת העמקים, שיר השירים, ב, ה, דף כא, ב. ד"ה או יאמר לא; שושנת העמקים, שיר השירים, א, ד, דף י, א. ד"ה משכני; דברים נחומים, איכה, דף לו, א. ד"ה נפלה; שושנת העמקים, שיר השירים, ג, ו. דף כה, א. ד"ה מי זאת.

61 מראות הצובאות, ישעיהו, דף נ, ד.

שמעון שלם

אם ישוב בתשובה שלימה יהפכו כאמור, זדונותיו לזכויות⁶². חזרתו של הרשע בתשובה אינה קשה, כי נפשות חוטאי ישראל אף הן באו מן הקדושה. לכן "אין דבקות הטומאה בנפשות ישראל עצמיי, כי מי יתן טמא בטהור... ועל כן אמרו ז"ל, שאפילו בהרהור תשובה נקרא הרשע צדיק, כי למה שהטומאה רפויה, מיד ע"י הרהור תשובה נשמטת מהנפש בצד מה"⁶³. למרות זאת, אין אלשיך מסתפק בהירהור תשובה אלא בתשובה שלימה, כי הכפרה לא תושג בזה שכוח הטומאה נשמט "בצד מה", אלא בחיסולו או סילוקו הגמור. מכאן מסיק אלשיך שאין ערך לתפילה אלא לאחר חזרה בתשובה: "ועצתי היא אל תצעק על שברך בלי תשובה ושברון לב תחלה על כל אשר חטאת על הנפש, כי אם כה תעשה — למה שעדיין טומאת שרץ עוונותיך בידך, לא תערב שועתך לפני"⁶⁴.

מעלתו של הרשע השב בתשובה גדולה⁶⁵. אלשיך מתבסס על דברי חז"ל: "במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד"⁶⁶. אך כנראה שלבו אינו שלם עם העמדת החוטא השב בתשובה מעל לצדיק הגמור. "על כל זה שמע בקולי איעצך... שיהיו כל ימיך בכשרון ולא שתחטא ותשוב"⁶⁷. הוא מוסיף ראיות לכך מדברי חז"ל ומסכם: "כי מי החפץ בחולי לתקות הרפואה ומי יודע אם יתרפא כראוי?". כל חטא פוגם ואין לראות את השב בתשובה כזכאי, שנעלמו ממנו פגמיו לחלוטין.

התשובה השלימה קשה. לכן יש צורך בעזרה מן השמים. יש שזכותם של הצדיקים⁶⁸ שאינם נעדרים בכל דור ודור, או של תינוקות, מסייעת לשוב בתשובה. ה' רוצה שהאדם יתחיל לשוב מעצמו ואז מסייעו: "אין צריך לומר שמסייעך לשוב כי אם גם לא בלבד יפטור אותך מעון כי אם גם ירצך עד הקרא אלקיך"⁶⁹. הסייוע הזה לא יפחית משכרו של השב "כ"כ מחשיב ומעלה עליך כאילו אתה עשית".

62 המניע העיקרי לתשובה הוא פחד המות. רעיון זה מופיע במקומות רבים. לדוגמא: "אך אמנה הנה אין דרך תשובה לאדם, אם לא ע"י זכור יום המות להיות נגדו תמיד... ועל פסוק מי גבר יחיה ולא יראה מות... שהוא מי גבר יחיה בעה"ז ולא יהיה תמיד רואה לפניו מות, שיוכל להיות ממלט נפשו מיד שאול סלה. כי גם שבלעדי זה אפשר ישוב בתשובה, לא תהיה תשובה מעולה כ"כ שתספיק למלט נפשו ממהיגום סלה". רב פנינים, תהלים, פד, דף קפא, ב; שם דף קצו, ב.

63 אחרי מות, דף קפד, ב. ד"ה הקדמה שנית.

64 עיין שושנת העמקים, שיר השירים, ב, יג, דף כא, ב. ד"ה התאנה, וההמשך. התשובה בלבד היא הגורמת לכפרה. לכן בהמשך הדיון מעלה אלשיך את השאלה: מה צורך בתפילה לאחר שאדם חזר בתשובה? ועונה: "רק כי תאב אני ותערב לי תפלת הצדיקי"... ולא שמבלתי שועתם לא יצילם ממצוקותיהם אחר תשובה שלמה". מטיבה זו, כנראה, ממעט אלשיך לדון בתפילה.

65 דניאל, דף קב, ב; מראות הצובאות, ישעיהו, דף נג, ב.

66 רוממות אל, תהלים, לב, דף סב, ב.

67 עקב, דף רעז, ד.

68 עיין רוממות אל, תהלים, פד, דף קפב, ב.

69 עקב, דף רעז, ג—ד. ד"ה אך.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

דרכים המסייעות לתשובה

השב ביום הכיפורים⁷⁰ תשובתו מתקבלת מיד, אף אם אין תשובתו שלימה הופכים עוונותיו לזכויות. פעולת עיצומו של יום דומה לזו של שעיר לעזאזל⁷¹, אלא שעל-ידי השעיר הכוחות נדחקים למקורם. ואילו עיצומו של יום הופכן לזכויות כאילו בעליהם שבו מאהבה. התשובה השלימה היא בעלת ערך גדול. מתלה לה עינוי "להכין אותה ולסעדה"⁷². התורה עצמה הבחינה בין שתי תקופות לענין העינוי ביום הכיפורים, בזמן המקדש היה לו תפקיד משני בלבד. השביתה ממלאכה היתה חשובה מן העינוי⁷³. תפקיד נוסף לעינוי: כפרת עוונות שתשובה ויום הכיפורים תולים ויסורים ממרקים: "ויהיה העינוי להגין מהיסורים שגם העינוי יסורין הוא". כך מוצא אלשיך תפקידים משניים לעינוי בזמן המקדש. הערכת העינוי לאחר שבטלה העבודה במקדש, גובר, אך גדול ממנו ערך התשובה: "כי אין חפץ לה' רק בתשובה שלמה ולא יצטרך לענות נפשו, כי הלא אין העינוי טוב מצד עצמו במקום תשובה ראויה, כ"א למען הכניע לב הקשה לשוב". ערכו של העינוי הוא, איפוא, בכך שהוא גורם להכנעה ומכשיר את האדם לשוב בתשובה, בדומה ליסורים הבאים על אדם לשם מירוק חטאיו. משבטלה העבודה יש צורך בעינויים הרבה לכפרת העוונות, אך התורה מסתפקת בעינוי פעם אחת בשנה⁷⁴.

ניתן לסכם כי השקפתו של אלשיך על מהות המצווה והעבירה, ועל כחות הקדושה והטומאה הנבראים על ידם — היא שקבעה את השקפת אלשיך על דרכי הכפרה.

71 הסבר לכך מוצא אלשיך בפירוש לדברי המדרש שהקב"ה נוטל את העוונות מתוך כף המאזנים ומטמינם תחת פורפירא שלו: "שעודן בכף יתהפכו לקדושה להיות ראויים לינטל בידו ית', כי מלאכים קדושי' המה, מה שאין כן אם לא היו רק נעשים שגגות שעדיין חלאת טומאה מה בהן ולא ינטלו בידו ית'... והוא להיות שלולא גודל רחמיו לא היו כדאים לכך, כי ליעשות זכיוח צריך שתהיה התשובה מאהבה". המדרש מובא באחרי מות, דף קפה, ג. ד"ה והנה הפירוש. מתוך ילקוט תהילים סימן לב.

72 אחרי מות, דף קפה, ב. ד"ה או יהיה. ועיין בהמשך בקשר לתפקידי העינוי בזמן הבית ולאחרי לפי פירושים אחרים המובאים שם.

73 אחרי מות, דף קפה, ב. ד"ה או שעור הכתוב. "אל יעלה על רוחך שבעינוי נפשך אני חפץ, כי מי יתן והיתה זאת לכם לחקת עולם מה שתענו את נפשותיכם, שלא תצטרכו אל העינוי ואל תעשו אותו רק דרך חוק בעלמא בלי כעס, כי בלעדו תבטחו בכפרה" (שם, דף קפה, א). בהציעו פירוש אחר לפסוק מציון אלשיך שלעינוי בזמן המקדש יש תפקיד חינוכי גרידא: "כי הכהן הוא עושה את הכל, וגם יראה לכם שאגב בלבד, הוא מה שעל כל עם הקהל יכפר, ואם כן תקל בעיניכם הכפרה, כי בלי שתעשו אחם דבר מתכפר לכם. וע"כ והיתה זאת לכם לחקת עולם שתענו את נפשותיכם שלא תהיה כפרתכם בלבד ע"י הכהן כי אם גם לכם". שם, דף קפה, ב. עיין גם מראות הצובאות ישעיהו נח, דף נג, ג. ד"ה למה.

74 אחרי מות, דף קפה, ב.

70 בדיון על קורבנות יום הכיפורים לעיל, לא הודגש ערך היום לכפרה. אחרי מות, קפה, ב. כוחו של היום הכיפורים לכפר מתבלט רק אחר-כך בדיון נפרד בדף קפה, ב וההמשך.

שמעון שלם

פרק ו: יראה, אהבה ודבקות

מהות היראה

שני מיני יראה הם: "אחת, יראה גרועה ואחת, אהובה וחשובה. הא' הוא לחוטא הירא מעבירות שבידו מפחד רעה. והחשובה אשר הוא לצדיק וישר שירא מהבטל כמו רגע מעבודת קונו, לבלתי יגרע מרצונו הטוב עמו"¹. אין אלשיך מרבה לדון ביראה הפחותה, ואילו את החשובה הוא מציג בגוונים שונים. היראה המעולה הינה רגש פחד שמא החטא בשוגג יביא רעה לצדיק. "והיא יראת יעקב את ה', שהוא שעם שהיה אוהב את קונו, היה ירא, ולא מעבירות שבידו, כי לא ידע עון אשר חטא תחת ידו, כ"א וירא יעקב מאד שמא יגרום החטא, אולי חטא שוגג ולא נודעה לו חטאתו אשר חטא"². החטא בשוגג אף הוא גורם לעונש. ברם, כיוון שאין האדם מכיר בשגגותיו, נמצא הצדיק חושש תמיד שמא חטא בשוגג. יעקב לפני פגישתו עם עשו היה ירא כי לא ידע אם יש בידו חטא בשוגג. הפחד שנתעורר ביעקב לא היה אלא יראה שמא חטא בשוגג³.

תפקיד שונה מיחס אלשיך ליראה במקומות אחרים, כגון: לשמור על האדם מפני החטא⁴; היראה באה לשמור על אוהב ה' מפני פגמיה האפשריים של האהבה: "שאם תהיה אהבה בלבד, לא יטרח לשמור את כל מצוותיו כי יבטח באהבה, שלא יקפיד אם ירפה ידו מקצ' מצותיו כדרך האוהב"⁵. רגש היראה החודר ללבו של אדם בא כדי למונעו מעבירות. כשהיראה היא מחמת העונש על עבירות שנעשו במזיד — הריהי פחותה. אך כשנגרמת על-ידי החשש שמא חטא האדם בשוגג, הריהי מעולה.

מהות אהבת ה'

מהותה של אהבת ה' מתבררת בפירושי אלשיך מתוך דיון בבעיה מרכזית אחת: מאחר שהאדם קורץ מחומר, כיצד יתכן שה' יאהב אדם: "כי מה דמות יערכו לו ית' חרש מחרשי אדמה, לתאר ביניהם תואר אהבה, וידוע ליודעי דעת כי אהבה לא תתהווה אלא בין שוים"⁶. לפיכך דן אלשיך באהבת ה' משני אספקטים שונים. האחד: מהות אהבת האדם את ה'

1 עקב, דף רעו, ג. ד"ה או וכן ע"ד.

2 עקב, ח, ה, דף רעב, א. ד"ה אמנם.

3 "יתכן כי בהיות יעקב במבוכה זו, ראה והנה היתה יראתו מאד בקרב לבו, או וייצר לו על כף, באמרו: הנה לב יודע מרת נפשו, ואם לא שיש בי עון לא היה המורא הגדול הנה בקרב לבי, וזהו וירא וייצר לו על המורא, והיה חושש שהוא על הברכות, אולי גזל הן בידו". וישלח, דף נד, ד. ד"ה אמנם וההמשך בדף נה, א. על היראה המעולה עיין עמ' רמת.

4 עקב, דף רעב, ג. ד"ה אמנם.

5 ואתחנן, דף רסו, ד.

6 ואתחנן, דף רסו, א. ד"ה או. עיין גם דף רעו, ג—ד. אף כאן מוצגת אותה בעיית בדרך דומה.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

והשני, והוא העיקרי: באילו תנאים יתעלה האדם לדרגה, שבה יוכל לזכות לכך שה' ישיב לו אהבה על אהבתו.

מחברנו הולך בשתי דרכים להוכחת קיום אהבת ה' את האדם ולבירור תנאי קיומה: א. האדם נתון במאבק עם היצר הרע שבו; הכובש את יצרו מעלתו גבוהה, איפוא, יותר מן המלאכים. קיימת אהבה בין ה' למלאכיו, על אחת כמה וכמה שה' אוהב את האדם הכובש את יצרו. ב. אהבה תתכן רק "בין שוים". אם האדם ידמה לה' בפעולותיו יתעלה מאספקטים מסוימים לדרגת שוויון, ותתכן אהבת ה' אותו.

הדרך הראשונה: "והנני שם לפניך, נגד עיניך שתי טענות גנותנות יתרונו לאדם אל מלאכי השרת"⁷. היתרון הראשון של האדם הוא המצאתו של יצר הרע בו והאפשרות להכניעו. לא ברור מכאן הקשר בין האהבה לבין היצר הרע. ממקומות אחרים מתברר כי רק רגש האהבה לה', עשוי להביא לעבודת ה' גם ביצר הרע כלומר הפיכתו של היצר הרע ממכשיל למסייע בעבודת ה': "ואם יעבוד מיראה לבדה, הלא לא יעבדנו בכל לבבו, בשני יצריו, וגם לא ימסו נפשו על עבודתו"⁸. יש להבחין בין היצר הטוב "החפץ ביסורין ומקבלם באהבה" לבין היצר הרע שהוא בדרך כלל עובד את ה' רק מיראה גדולה, "והנה תכלית השלמות הוא אשר גם יצרו הרע עובד את ה'". לכן, משה בסימו לומר את התוכחה בשירת האזינו הטיף לכך שגם היצר הרע יעבוד מאהבה⁹. רגש האהבה משפיע תמיד על היצר הטוב החפץ בו; על האדם להשתדל שישפיע גם על היצר הרע, נציגו של הגוף החומרי ושל תענוגות העולם הזה¹⁰; למען יעבוד גם היצר הרע מאהבה.

מהי הדרך לשכנוע היצר הרע? יש להוכיח ליצר הרע שקיימת זהות אינטרסים בין אהבת ה' לבין אהבת האדם את עצמו. משה ביקש השעם יעבוד גם ביצר הרע מאהבה, "על כן מיד כהתימו את כל דברי השירה, מיד שם לפניהם הדברים הבאים האלה ובלשון חבה, לשקע אהבת ה' בלבותם ולהודיעם כי אהבם את ה' הוא אהוב את עצמם כי הוא חייהם". זהות זו חלה לא רק על אהבת האדם את נפשו, אלא כוחה יפה גם לאהבת הגוף "אם תעשו עיקר על חייכם בעולם הזה לא תהיה לכם חיי הנפש. אך בעשותכם על חיי הנפש, יהיה לכם גם חיי הגוף"¹¹. בדרך זו יכול האדם לשכנע את יצרו הרע לעבוד את ה' מאהבה גם כשעיקר עינינו של יצר זה הוא טובת הגוף. לפיכך ברור כי עבודת האדם את ה' בשני יצריו באה כשהוא חדור רגש אהבת ה' הכובש גם את היצר הרע.

היחס בין עבודה בשני יצרים לבין קיומו של רגש אהבת ה', שתי צורות לו הנראות לכאורה מנוגדות. אהבת ה' מופיעה הן כשלב מוקדם המסייע לאדם לעבוד את ה' גם ביצר הרע (ר' לעיל), והן כרגש נעלה המתפתח באדם כתוצאה מעבודה בשני יצרים. אלשיך מבחין לשם כך בין שני סוגים של רגש אהבת ה': רגש ראשוני המצוי באדם והמסייע

7 שם, דף רסז, א. ד"ה או יאמר. 8 עקב, דף רעו, ד. 9 האזינו, דף שית, ב.
10 רוממות אל, קיט, דף רנט, א. אלשיך מציין שלושה סוגי בני אדם ההולכים בדרך הטוב. הסוג השני הם בני אדם המקפידים בשמירת המצוות: "וזה שלא ע"מ לקבל פרס כי אם שבכל לב, אפילו ביצה"ר התאב אל הפרס, גם בו ידרשו את הש"י ואל אל בצע וחמדת הממון".
11 האזינו, דף שית, ב.

שמעון שלם

בכיבוש היצר. לאחר שהצליח האדם בכך ומעלתו תהא גדולה מזו של המלאכים תתעצם אהבתו, ואז יגיע לשלב השני ויזכה לאהבה "בין שוים", כי ה' ישיב לו אהבה. עד כה ביררנו דרך אחת בה יזכה האדם לאהבת ה'. הדרך השנייה מבוססת על הידמות האדם לה' במבנה נפשו ובפעולותיו: בשל מבנה נפשו קרוב האדם לה יותר ממלאכי השרת: "הם אין להם אלא נפש אחד מבחינת אחד ואם יאהבוני לא יהיה רק מהבחינה ההיא, ואתה יש בך ג': נפש, רוח ונשמה ותדמה אלי בשלשתן לאהבה אותי בהן". חשובה יותר ההדמות לה' בפעולותיו¹², כלומר על-ידי ביצוע פעולות חברתיות שונות: הידמות זו שלבים אחדים לה: "תחלת ההדמות לה' אלקינו הנה יש אתכם והוא אחדות... וידוע מאמרינו אשר השמענו ברבים, כי תחת מה חיבב הוא ית' השלום בינינו עד אין קץ ושנא תכלית שנאה את המחלוקת עד שעליו נחרב בית שני, הלא הוא כי נפשו' ישראל חצובות מתחת כסא הכבוד, אשר שם ימצאו כל בחינותיו ית' יש בחינת חסד ובחינת דין ובחינת רחמי', וההיקש ביתר הבחינו' ועל-כן בהתאחד נפשות עם בני ישראל למטה, יתאחדו שרשיהן למעלה ויהיה ייחוד עליון בכל שמוותיו ית'. שם מדת החסד ושם מדת הדין ושם מדת הרחמים אשר זה סבת קיום העולמות וההיפך להיות פירוד למטה, כנודע ליודעים חן"¹³. אחדות ישראל מביאה לאחדות בחינות האלהות השונות שמהן נבעו הנפשות, כלומר אחדותם גורמת ל"ייחוד עליון".

זהו השלב הראשון בהידמות לה', אך יש לפעול פעולות נוספות, שאף הן בתחום היחסים החברתיים שביני בני האדם: "עשה זאת איפה: הדמות יתר על הקודם, למען תצדק אחרי זאת גדר אהבה בעצם, והוא ללכת בכל דרכיו, והוא כי זולת היות לכם לב שלם זה עם זה, ג"כ תשפיעו טובה זה לזה כדרכיו ית' מה הוא רחום כו' מה הוא חנון כו' כי זה הדמות יותר על הקודם ואז יצדק ולאהבה אותו, אחר אחדות הנפשות אשר חלקם ית' המה, וגם השפי' זו בזה מעין בחינותיו ית' המשפיעו' למעל', עי"כ כשהוא נוסף על מציאו' ייחוד כנודע ליודעים חן. אז לא תפלא אהבתך עם קונך כי יש שווי בערכים האלו"¹⁴. פעולות חברתיות שונות יש להן דמיון לפעולות האלהות, ומשפיעות עליהן. והן גורמות להידמות המאפשרת לה' לאהוב את האדם.

האחדות בין בני אדם, מקבלת בפרושי אלשיך משמעות מיוחדת. ערכה העיקרי הוא בהשפעתה על האלהות ובהעלאת האדם לדרגת הידמות לאל. חשיבותה הרבה גרמה שאלשיך מרבה לדון בה בפירושו. אלשיך מפליג מאד בערך אהבת ריע. "ותכלית דבר זה בעצם הוא בהיות כל איש מבקש שלום רודפו על דרך שביארנו, שהוא מאהבה רבה את רעהו, שגם

12 עיין ואתחנן דף רסו, א. ד"ה או. אלשיך פותח דבריו על היתרון השני כך: "עוד שנית כי יש בחינה שאתה דומה לי יותר מהם". כאן נמנה יתרון על מלאכי השרת. אך לא רק בגלל היותו יתרון יביא לאהבת ה', אלא גם בגלל ההידמות לה' הדורשת פעולות מצד האדם, למימושה.

13 דברים, עקב, י, יב, דף רעו, ד. עיין גם קדושים, דף קפט, א, פירושו לפסוק ואהבת לרעך כמוך. וכן דברים, נצבים, דף שי, ד. ד"ה עוד.

14 עקב, דף רעו, א.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

שחברך ישנאך ולא יאבה להשלים עמך, אתה תאהבנו ותדרוף שלומנו"¹⁵. הוא הדין לענין האחדות. אלשיך הפליג כל כך בערך האחדות עד שהתייחס בחיוב לבני האדם הנוהרים במצוות חברתיות אף אם עוברים על מצוות שבין אדם למקום. אנשים אלה הם הסוג השלישי של עובדי ה': "...שענינו שלא פעלו עולה, שגשמרים מעון ואינם נוצרים בעצם מצוות שבין אדם למקום, רק עיקר עסקם במה שבין אדם לחבירו, כי תופסים דרכי ה' מה הוא רחום כו' וזהו בדרכיו הלכו". עובד ה' בדרך זו אף הוא "מאושר יקרא"¹⁶. אלשיך מרבה לדון במקומות שונים באהבת ה' את ישראל: שתי סיבות הניעו את ה' לעשות לישראל נסים במצרים: "אחד שייכות אשר לנפשותיכם עמו ית' וזהו כי מאהבת ה' את עמו, שהוא על בחינת השווי, כי אין האהבה מתהוית רק בין השוים, וב' ומשמרו את השבועה"¹⁷. נשמות ישראל הן חלק מה', לכן ה' אוהבם, אהבת ה' מתיחסת, לכל אחד מישראל בנפרד: "בנוהג שבעולם שהאהבה לא תהיה בעצם בכל לב ונפש כ"א בשנים בלבד... אל תאמר נא איש יש', הלא ה' אלקינו, של כל רבבות אלפי ישראל, ואהבתו ית' המתחלקת לכל, לא תתעצם. ויהיה כמלך אשר לו חיל כבוד ויאהבם, כי גם כי ימותו חציים לא ישית עליהם לב, כן הוא ית' לא תגדל אהבתו אל כל יחיד מרבבות ישראל, רק על הכלל, וגם אני אליו על הדרך הזה". אהבת ה' את כל יחיד היא במלוא עוצמתה: "כי אלקי כל יחיד הוא ואוהבו מאוד, וגם אתה אליו עם שאלהותו אל הכל הוא באמת"¹⁸. כשם שכל עוצמת האהבה האלקית מתיחסת לכל אחד מישראל. כך כל יחיד צריך לאהוב את ה' במלוא עוצמת אהבתו "כי גם עם רוחו גויתו יתן באהבתו"¹⁹, ויקדש בחייו את ה'.

יראה ואהבה – עזר לקיום מצוות

תפקידיה של היראה הם לשמור על האדם לקיים מצוות עשה ולהמנע מעבור על מצוות לא תעשה. אלשיך מקשה על הפסוק ושמרת... וליראה אותו: "הנה היראה היא הכנה לשמור המצוות ולא יתהפך וא"כ איך יאמר ושמרת כו' וליראה אותו?"²⁰. גם האהבה לא באה אלא להכשיר את האדם לעבודת ה': ההידמות מביאה לאהבה והאהבה מעלה את ערך האדם כדי שיהיה ערך בעיני ה' למעשיו: "אך השמר לך פן מאהב' תתגא' להעריך הדבר אל שווי עצמי חלילה, כ"א לעבוד, שתכיר כי אין כל זה מספיק רק להיותך כדאי לעבוד

15 רוממות אל, תהלים, לד, דף סט, א.

16 רוממות אל, רנה, ב, וכן שם. "ויש סוג שלישי שלא יעשו עיקר". במקום אחר בתהלים דן באדם שעבר מתוך תאוה על עבירות שבין אדם למקום אך נאמן הוא לרעיו. עליו אומר ה': "אותו לא אוכל להצמיח, כביכול, והטעם כי אחר שכל רשעו אינו רק לתאוות גופו, ולא בינו לרעהו, כי אם נאמן לרעיו, והנה עיני בנאמני ארץ, הם בני אדם הנאמנים בארץ כלומר לחבריהם, גם שאינם נאמנים לשמים, כי אוכלים נבלות ודומה להם לתאבון חומרם, הנה אלה עיני בהם שיזכו לשבת עמדי כי אלה יזכו לשוב אל ה' עד שבת עמדי". שם, תהלים, קא, דף ריו, ב.

17 ואתחנן, דף רסט, א.

18 שם, דף רסז, א. ד"ה או יאמר.

19 שם, דף רסו, ד.

20 עיין תירוצו לקושיא הנ"ל, עקב, דף רעב, א. ד"ה ושמרת.

שמעון שלם

לו ית' בבחינת שווי מה, שלא תהיה לפניו ית' כאשר בהשתחוות לאיש צפור דרוור, כי לא יחשיב ויתכבד האיש בדבר ההוא כי מה לתבן את הבר, אך בהשתחוות לאדם איש כמוהו בדמותו בצלמו יתכבד בו באו' כי דומה הוא לו, אנוש כערכו', כלומר לעובד את ה' דרושה דרגה מסויימת של שויון כדי שה' יעריך את שירות האיש, ולשם כך באה ההידמות והאהבה. מורגשת הסתייגותו של אלשיך מהבנת המושגים אהבת ה' וההדמות אליו במלוא משמעותם "אך ע"י הדברים הנאמרים תצדק אהבה בצד מה לשיהיה לפניו ית', האיש הישראלי כעבד מתייחס אליו ית' להחשיב עבודתו כאילו מסוגו הוא"²¹. מכאן שהיראה והאהבה אינם אלא רגשות המסיעים לאדם בעבודת ה'. גישה זו תואמת את השקפתו של אלשיך על ערך קיום המצוות²² ואולי אף נובעת ממנה.

היראה המעולה

האהבה חשובה מן היראה. בדרגה הראשונה של ההידמות לה' הבאה על-ידי אחדות נשמות ישראל, מופיעה היראה כשלב פחות שבו אין עדיין מקום לאהבה. אף-על-פי-כן "זה וזה צריך לעבוד את ה'". מה שאין כן היראה העליונה. היא "חשובה ועולה על מדרגת אהבה ונמשכת ממנה, והיא יראת יעקב את ה' שהוא שעם שהיה אוהב את קונו היה ירא"²³. האדם מגיע אל היראה המעולה על-ידי האהבה. "וזה היא מדרגה שאין למעלה הימנה, שעם היותו עושה רצון קונו מאהבה ואין בידו עון — הוא ירא!". גם במקומות אחרים שבהם מפליג בערך האהבה, הוא מציין שאין לעולם לוותר על רגש היראה²⁴. הערכת היראה תובן לנו מתוך יחסו של אלשיך לקיום המצוות וזהירות מופלגת גם מעבירות בשוגג: רגש האהבה, המעלה את האדם לדרגת שויון מסויימת עם האלהות, עשוי לפגום בערכים אלו. לכן אין לוותר על היראה המעולה שבעזרתה שומר האדם על קיום מצוות ונוהר אף מעבירות בשוגג.

לבסוף ראוי להעיר שהיחס בין עיקרי האמונה שנדונו בפרק השלישי של העבודה לבין האהבה ויראה הוא יחס של סיבה ומסובב. קבלת עיקרי אמונה היא המחדירה את רגש היראה, כגון: ה' ציווה על מצוות הפסח, כדי ללמד עיקרי אמונה, ואלה יביאו להשראת היראה: "ביודענו השגחתו ואשר יעניש את עוברי רצונו ויטיב את עושי רצונו, וגם ע"י

21 עקב, דף רעז, א.

22 עיין עמ' רכה ואילך.

23 עקב, דף רעב, א. ד"ה ושמת. מקומה הנעלה של יראה עליונה זו, מודגש מאד בפירושו לפרק לד בתהלים: "אל יעלה על רוחכם כי יראת ה' תקרא שתיראו מהעונש מפני עבירות שבידכם, לכו מסברתכם, ואחר היותכם בגדר תקראו בניס על כשרונכם, אחרי כן יראת ה' אלמדכם, שהיא אחר השגתכם תכלית הכשרון" (רוממות אל, תהלים, לד, דף סח, ב. ד"ה או שיעור). אלשיך מציג מעלות רבות שחייב אדם להגיע אליהן, כהכנות ליראה המעולה כגון: תשובה מאהבה ואהבת ריע קיצונית, ומוסיף: "כלל הדברים כי על כל אלה שיהיה לך, תהיה היראה שאמרת: יראו את ה' קדושי".

24 עקב, דף רעז, ד.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

אחדות מדותיו, מורא תעבור על ראשנו לשמור את כל מצוותיך. קבלת עיקרי הדת מעוררים רגש יראה כי הם מקנים לאדם ידיעות מסוימות על גדולתו ורוממותו של האל הגורמות לירא ממנו. עיקרי האמונה מביאים את רגש היראה. וכולם יחד לא באים אלא לסייע למאמין בקיום מצוות ובהמנעות מעבירות.

הדבקות

ערך עליון נודע בתורת המוסר של אלשיך לדבקות²⁵. לא תמיד הדבקות מתארת קשר בין האדם לה'. יש שזוכרת דבקות עם הנפש: "שידבק אדם בנפשו"²⁶, או "שידבק בטוהר לבו במצוות ה'"²⁷. כן מוזכרת הדבקות בקונו²⁸ ועוד. שינויים אלה בכינויים יש להבינם מתוך השקפת אלשיך על מהות הנפש, המצוות, התורה והשכינה, שכולן אינן אלא חלקים של האלהות. לפיכך מייחס אלשיך את הדבקות לאחת מן המהויות האלה גם אם כוונתו לדבקות בה'. על הדבקות בתורה מציין הוא עצמו: "כי הדבק בה כדבק בו יתברך. כי התורה כלה שמותיו של הקב"ה, ואין לך פסוק שלא יצא ממנו שם קדוש, והוא כח מכחותיו יתברך"²⁹. כיצד יגיע האדם למעלת הדבקות? "כי ע"י מעשה, נעלה במעלות דבקות נמרץ קו לקו". אין זה אלא תהליך הידמות לה' על-ידי מעשים המעוררים אהבה לה' ואהבה זו באה להעלות את האדם לדרגה כזאת שהקב"ה יעריך ויקבל מעשיו³⁰. לפיכך הדבקות היא הערך היחיד העליון הבא כתוצאה מקיום מצוות, ההדמות לה' ואהבת ה' באים בעיקר לצורך המצוות. עם כל זאת הדבקות בה' מצוייה באדם עוד בטרם הגיע לראש סולם הערכים. כל אחד מן הערכים הקודמים לדבקות, גורם לעלייה "במעלות הדבקות". כלומר תהליך הדבקות הינו ארוך וכרוך במעשיו הטובים של האדם ומגיע לשלימותו בשלב מאוחר, כמטרת קיום מצוות.

מתיאור בריאת אדם הראשון נראה לכאורה שהדבקות בשכינה נובעת מעצם מהותו של האדם ולא דווקא ממעשיו³¹. הנפש שהיא חלק אלוה ממעל, נשלחה אל האדם, והיא ככל עצם רוחני, אינה ניתקת משורשה גם בהיותה באדם³². הרי שיש קשר של דבקות בין האדם לה', שאינו בא כתוצאה ממעשים טובים. המעשים הטובים מנצלים את הקשר וגורמים להורדת שפע לשם קיום העולם. בדרך זו ממלא האדם את התפקיד שנועד לו בבריאה³³. אדם הראשון קיבל את שכרו בגן עדן בעולם הזה³⁴. קבלת השכר היתה תוצאה ישירה של

25 "כי תכלית האדם הוא דבקות האיש עם קונו". עקב, דף רעו, ד. ד"ה עוד יתכן.

26 בראשית, דף ז, א.

27 שם, דף ת, ב. למעלה.

28 שם, וכן עקב, דף רעו, ד. ד"ה עוד יתכן.

29 רב פנינים, משלי, דף נא, ב.

30 שם, שם. העניין נדון בעמ' רמד—רמה.

31 עיין על כך בעמ' ר.

32 בראשית, דף ז, א—ב.

33 עיין על כך למעלה עמ' ר.

34 עיין עמ' ר, וכן בראשית, דף ז, ג.

שמעון שלם

ירידת השפע לקייום העולם. דבקותו של אדם הראשון נבעה ממבנה הבריאה: "ועד ממהר לשני העיקרים האלה — אדם הראשון, כי בהיותו משולל חטא היתה נפשו מאליה דבקה בשרשה ודבקה בג"ע ולא יעצרנה הגשם, כי אם בגוף ונפש נתנו ה' בג"ע טרם יעשה מצות, למה שהיתה טהורה בלי הפסק טומאה כי נפשו קשורה בשרשה אשר בג"ע"³⁵.

מן הרגע שחטא אדם וירדה טומאה לעולם והעכירה את חומרו ונסיונות הטיהור שנעשו מאז ועד מעשה העגל נכשלו³⁶, השתנו הדברים מאד. החומר נתעכר ושוב אין דבקות מושלמת בגוף ונפש בעולם הזה. מכאן ואילך מטרה חדשה מוצבת לפני האדם — התקדשות מחלאת זוהמת הנחש, כדי לטהר את הגוף והנפש ולאפשר על-ידי-כך קייום הקשר בין הנשמה לאלקים. מעתה יש צורך בפעולה מיוחדת לשם קייום הדבקות: "כי אם שבכל עבודה ועבוד" אשר יעבוד הוא הולך ומתעלה ואיכותו גם חומרו קונ' קדוש'. כי על כן המצות כמספר אבריו, והוא אומרנו אשר קדשנו במצוותיו, שעל ידי המצוות אנו מתקדשים. ונמשך מזה כי בהתקדשו ובלתי המצא בו דבר טומא' החוצץ בינו לשורש נפשו בטבע תדבק נפשו בשורשה אשר הוא בג"ע"³⁷.

מכאן ואילך נפרדים שני התפקידים של הדבקות, התפקיד האוניברסלי — הורדת שפע לעולם, והתפקיד האינדיבידואלי — קבלת השכר. כיוון ששוב אין מקום להידבקות שלימה בעוה"ז, אין האדם יכול לקבל את שכרו בעולם הזה³⁸, רק בהפרד הנפש מן הגוף העכור תוכל הנפש להגיע לדרגת דבקות מושלמת³⁹. הגוף חייב לשוב לאדמה כדי שבבוא זמן תחית המתים, יברא מחדש על-ידי הקב"ה זך, כאדם הראשון, ויוכל שוב להידבק בשכינה בגוף ונפש⁴⁰.

קשה להגיע לדבקות שלמה בעולם הזה, כי כל חטא ואפילו שוגג עשוי להפסיק את קשר הדבקות בין האדם לה'. המעשים הטובים יגרמו אמנם להתקדשות ויעלוהו במעלות הדבקות⁴¹, אך הדבקות השלמה לא תתקיים אלה על-ידי מירוק הטומאה שנוצרה על-ידי המעשים הרעים⁴².

מעתה ברור כי לאחר שנתעכר חומרו של האדם על-ידי החטא הקדמון, יש חשיבות מכרעת לפעילותו של האדם והוא חייב לקיים מצוות לשם התקדשות הגוף והנפש, כל מצווה תגביר את תהליך ההתקדשות. ואם יימנע האדם לחלוטין מעבירות יגיע להתקדשות מוחלטת בנפשו וגם גופו יקנה קדושה⁴³ ואז מובטחת לו ההתקדשות בנפש לאחר המות.

35 בראשית, דף ז, ד.

36 עיין עמ' רג ואילך.

37 בראשית, דף ז, ד. ד"ה ואשר. עיין עוד על כך בפרק על המצוות ושכרן.

38 עיין דברים, דף רעט, ב—ג.

39 על השכר בעולם הבא, עיין עמ' רכו.

40 עיין בראשית, דף יב, א. ד"ה ויאמר.

41 כל מצוה מגבירה את הדבקות: לחוטא המיואש בגלל חטאיו מעבירות אומר אלשיך שאין לו להתיאש כי "כל מה שתעבדהו תדבק בו" וכן "ובשבו ועובד את ה' הוא נדבק בו ממש", דברים י, כ. דף רעז, ג. ד"ה את ה'.

42 עיין עמ' רי—ריא.

43 קדושים, קפז, א—ב. כל אדם מישראל יכול להגיע לגדר שיקרא "קדוש".

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

ובגוף ונפש עם התחייה, אך גם בעולם הזה יתקים בו קשר של דבקות⁴⁴ המקדש את האדם, שומרו מן החטא, עוזר לו בקיום המצוות, ומגן עליו מאסונות ופגעים⁴⁵. אך אין הדבקות הזאת מתעצמת עד כדי כך שיוכל האדם לקבל שכרו בעולם הזה.

יחידי סגולה הזוכים לדבקות בעולם הזה ממלאים את התפקיד האוניברסלי של הדבקות, משמשים מרכבה לשכינה, ומאפשרים ירידת שפע לקיום העולם. עליהם שורה שכינה גם בעולם הזה: "עד בואו בטוב בחירתו ממדרגה אל מדרגה עד השיג רוח הקדש ועד גדר נבואה, שהיו מזככים ומקדשים גם חומרם, עד יוכנו להשרות עליהם בגוף ונפש שכינה ונבואה הצריכה זיכוך החומר"⁴⁶.

לדרגה זו הגיע אברהם⁴⁷. הרשב"י הגיע אליה, אף-על-פי שחי אחרי החורבן: "כרשב"י ודומה לו להתקדש ולהזכך חומרם, לא נעדרה מהם שכינה ורוח הקדש כמפורסם"⁴⁸. הם הדבקים בשכינה בגוף ונפש לשם קיום העולם, אך לא עומדת להם דבוקתם לקבלת שכר בעולם הזה. אדרבא, לשם קיום העולם באים עליהם יסורין ולכן הם בבחינת "צדיק ורע לו" שזכרם על מעשיהם הטובים ועל היסורים הבאים עליהם לתועלת העולם — נכון להם לעולם הבא.

נספח

השמחה בעבודת השם

שמחת ה'

לברור מהותה של השמחה בעבודת השם בפרושי אלשיך עלינו להקדים ולהגדיר סוגי "שמחה" שונים הנזכרים בפירושו:

אלשיך מבחין בכמה סוגים של שמחה: "שמחת ה'" "הוא גלות האיש מה שבתוך לבו ונדיבותו אל החוץ הנגלה, כן כי יערבו לו יתברך מעשי בני אדם או ישמח ויגלה השפע הפנימי אל החוץ, וזהו ישמח ה' במעשיו, שהוא בהיות מעשיו עושי רצונו"¹. כלומר מעשיהם הטובים של בני האדם גורמים לה' שישמח, ביטוייה החיצוני של השמחה האלקית הוא הורדת שפע. במקביל להשקפה זו על שמחת ה', מוסברת העצבות הנזכרת בכתובים

44 עיין עמ' רכה.

45 כגון הסכנה מפגיעה עלידי בני אדם שהם בעלי בחירה חפשית.

46 קדושים, דף קפו, ב.

47 עיין בראשית, דף ז, א. ד"ה אמנם. עובדת היות הצדיק מרכבה לשכינה היא תוצאה מן הדבקות. האדם קשור בנפשו הדבוקה למקורה: "ומקורה דבקות עצמי אל השכינה, נמצא שעי" השתלשלות והתקדשות ההוא בלי פרוד, יהיה האדם מרכבה אל השכינה". עיין, בראשית, ז, א. ד"ה אמנם למה.

48 קדושים, קפו, ב. ד"ה והנה לבוא.

49 עיין רוממות אל, תהלים כד, דף מה, א. ד"ה עוד הקדמה. וכן שם, קמג, דף רעט, א.

1 רב פנינים, דף סה, ב.

שמעון שלם

ומיוחסת לאלקות: "אמנם הנה בארנו במקומות רבים כי עציבות הנאמ' בו ית' היא העדר התפשטות אור שפֵע מאתו החוצה"².

שמחת ה' קשורה במעשי בני האדם. לימוד התורה "בחשק עצום" וכן "בטהרה וחיבה יתרה", גורם ל"שמחת התורה" בעולמות העליונים ולהורדת שפֵע³: "והנה אין ספק כי התלהבות אש התורה המתעוררת ע"י עסק התורה בטהרה וחיבה יתרה ושלוחה פארות פנימיותה — הנה יתיחס לשמחה ושחוק כי כאשר בשמוח לבב אנוש ישחק ויגלה מה שבפנימיות לבו חוצה, כן הדבר הוזה. ועיקר הדבר הלא הוא בעסק מעשה מרכבה כמאמר ר' עקיבא אל בן עזאי, שמא במעשה מרכבה היית עוסק ואף גם כשאינו מעשה מרכבה יקרה כה, כתשובת בן עזאי אליו כנזכר למעלה"⁴.

ההתעסקות בתורה גורמת לשמחה האלקית. בענין זה יש להבחין הבחנות אחדות: "אמנם זה יתחלק לשנים, א' כולל וא' פרטי: והוא כי דרך כלל כל העוסק בתורה, ומה גם לשמה והבין וחדש בה, הלא יתעורר מקורה ויאיר אורה ותשתלהב כמשחקת ושמחה החלק המתיחס אל הדבר, אך לא יהיה הוראת שמחתה ושחוק עריבותה חוזר ומתפשט עד למטה לארץ. אמנם יש פרטיים כבן עזאי וחבריו, ששמחת התורה ועריבותה יתפשט ויתגלה עד למטה לארץ"⁵. סוף דבר "כי גם על פי פשטה תשמח ותגיל ויתעורר פנימיותה למעלה, ואם גדר העוסק בה גדול, גם עד למטה לארץ תגלה ותראה שמחתה והתפשטות אש אורה". השמחה האלקית אינה תלויה, אפוא, בשמחת האדם העוסק בה, אלא בגדולתו ובהכנתו הנפשית ללמוד בטהרה וחשק רב.

קיום המצוות המעשיות⁶ אף הוא מעורר את השמחה האלקית, אך היות ומעלת לימוד התורה גדולה יותר, הרי שאף לומדה בדרך הפשט מעורר שמחה יתירה, "יעורר פנימיותו העליון המתיחס אליו והוא לעומתו, ויאיר הארה על הארתה בשמחה יתירה". השמחה האלקית תלויה במעשיהם הטובים של בני האדם. ובעובדה שמעשים טובים אלה גורמים להתעלותו של האדם⁷.

בדרך זו מתוארת השמחה האלקית בתקופת יציאת מצרים, שהגיעה לשלמותה בחג הסכות הראשון במדבר: "כי כביכול לא היתה שמחה לפניו יתברך שלמה בשאר מועדים. כי בחג המצות שעדין המרו על ים בים סוף וגם לא הטהרו עד מלאת ימי ליבון שבע שבתות עד מתן תורה; וגם בחג השבועות. ההוא לא שמח כי נגלה לפניו עון העגל... אך אחר שנתפייס בבא משה במחרת יום הכפורים בלוחות שניות וצוה על המשכן, ואז בחג הסוכות היתה לו ית' שמחה, וגם בכל יתר שנים, אין השמחה שלמה עד בא יום

2 נה, דף טו, א.

3 לדעת אלשיך התורה היא חלק מן האלהות. עיין עמ' רב ולהלן הע' 5.

4 כל הדיון בא כדי לפרש הפסוקים על פי מדרש חז"ל.

5 רב פנינים, דף נט, א.

6 כגון: נטילת לולב. עיין שם.

7 "כי הנה כל תקון העולמות ושמחתו יתברך תלוי בצדקת וכשרון עם בני ישראל". אמור, דף קצח, א. ד"ה או יאמר לאמר.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

הכפורים ונטהרים מאשמותיהם, ומטפלים באותם ד' ימים בצרכי מצוה, אז יש לו יתברך שמח' " 3.

שמחת האדם

בפירושי אלשיך מוצאים אנו מצד אחד שלילת רגש שמחת האדם בעולם הזה, ומצד שני חיובה והפלגה רבה בערכה. ישראל חייבים להבליג על שמחתם בעולם הזה גם בדבר המעורר שמחה יתירה, "אל תשמח וכו' הרי גלות און ישראל, שיושלכו אל ארץ אחרת בגלות. אמר: הנה הראו לך ישראל להתחלת תשובה, אולי תוכל הועיל ותשוב, הוא שתכיר הפרש שבין ישראל לעמים, כי הם כל טובם בעולם הזה, ואתה בעה"ב ועל כן אפילו גדר שמחה אין ראוי לך לשמח אפילו בדבר שהוא גיל, שגדרו גדול משמחה" 8. דברים אלה אמורים כשהיה ישראל על אדמתו ובית המקדש היה קיים, אלא שהאשורים שלטו בארץ ולכן השפע ירד דרך שרו של אשור, ולכן ראוי היה לישראל להבליג על שמחתו, כי אין שכינה שורה בו ומשפיעה עליו. חמור יותר המצב בהיות ישראל מחוץ לארצו, בגלות, בה אסורה השמחה: "לז"א ושמחתם וכו' חגותם וכו' לומר הן אמת כי השמחה אמתית בעצם היא בזמן הבית, אשר שם אני אתכם... אך עם כל זה וחגותם אותו וכו' לדורותיהם, עם היות כי אז אינו לפני ה' כי גם אז חג לה' יקרא עם היות כי בגלות" 10, החג מתקיים לדורות לשם קיום מצות ה', אך לא תהיה בו שמחה: "והענין כי כבודו יתברך במקומו מונח עם שאין שמחתו בזמן הגלות כמאז. עד בא הזמן שיתקיים בו ישמח ה' במעשיו".

אף בזמן היות השמחה מותרת יש להגבילה מצד איכותה. השמחה בזמן המקדש בחג האסיף לא היתה על יתרונות גשמיים כגון שמחת האסיף הבאה על הצלחת היבול. "כי חג הסוכות הוא לנו כי יורה הוא ית' שנצחנו בדין של ר"ה ויום הכפורים כי הטהרנו ונתכפר מכל עון וחטא. ועל בחינה זו תשמח, וז"א ושמחת בחגך שהוא בחג המתייחס לך, ובדבר הזה לא יהיה כאשר היית אתה חוגג על שם טובותיך הגשמים שהוא על היות חג האסיף, כאמרו. 'חג הסוכות תעשה לך', כי אם תשתנה לטוב, שהוא לחוג לשם ה' אלהיך וזהו שבעת ימים תחוג לה' אלקיך, לשמו יתברך על טוב הנפשי ולא על ההנאה הגשמית" 11.

שלילת השמחה הגשמית אינה אלא חלק משלילת כל סוגי ההנאה הגשמית. שבת, למשל, אינו יום מנוחת הגוף והנאתו באכילה ושתיה. ההנאה בשבת מכוונת "אל חלק ה' הוא כל נפש אדם, כי תקרב ביום השבת אל האלקים אשר נתנה, ויתן לה מתת נפש יתירה, על כן

8 אמור, דף קצט, ד. ד"ה אלה.

9 מראות הצובאות, הושע, דף קה, ב—ג.

10 אמור, דף קצט, ב. ד"ה וחגתם. אחרי תיאור השמחה במקדש בחג הסוכות, כותב אלשיך: "הנה לפי זה לא יאות לו יתברך צוותנו לעשות את חג הסוכות, אם לא בזמן שבת המקדש קיים, מה שאין כן אחרי כן כי אין שמחה מעת החרבן, כי אינו שמחה נערוך לפניו ושכינתו בגלות" 1.

11 ראה, דף רפח, א. ד"ה חג. בהמשך דבריו: "ועכ"ז לא תרבה השמחה פן תתפקר על רב אוסף תבואתך, כ"א והיית אך שמח, כי כל אכין ורקין מיעוטינן הן וזהו כי יברכך כו' בכל תבואתך כו' והיית אך שמח".

12 ויקהל, דף קנה, ב.

ש מ ע ו ן ש ל ם

נגילה ונשמחה בו יתברך כשמחת הנפשות המתעלסות אתו עמו בעולם העליון¹². גישתו זו תואמת את דעתו על הערך החיובי של היסורים¹³. יצרו הטוב של האדם עושה מאהבה "וישמח ביסורין"¹⁴.

שלילת השמחה באה בהקבלה לחיוב העצבות. אין האדם רשאי להשתחרר מן הפחד שעלולות לבוא עליו צרות, לכן צריך האדם לטפח בו הרגשת דאגה ועצב המביא למצב של כוונות שלא להכשל במעשה הרע. וזאת בנגוד להרגשת ההתפרקות הבאה מן השמחה "... אך אל תוציא תולדה מכלל דברי אלה שטוב לגבר להתייאר מן הפורענות ולבלתי שית לב אל רעות המתרגשות, ולהתנהג בשמחות וגיל כאשר הוא מרגלא בפומייהו דאינשי לומר כי המתנהג בעצבות הוא חסרון לו, מחסר ומפסיד את עצמו. לא כן הוא, כי אדרבה, טוב לגבר כי יתרחק מרוב שמחה ויתעצב אל לבו תמיד כי טוב כעס משחוק וכו' כי אז יכנע ולא ירום לבבו"¹⁵.

השמחה החיובית נזכרת לעתים קרובות "כשמחת הנפש", הפך "שמחת הלב" או "שמחת טובה", שהם כינויים לשמחה השלילית. נפש האדם¹⁶ היא חלק אלוה ממעל, ובאה לעולם להתחבר לגוף ולעוסק בתורה ומצוות שיגרמו לה אושר מופלג בזכות המעשים הטובים, ולא אושר הבא לה כמתנת חנם, כפי שקיבלה בטרם בואה לעולם¹⁷. לכן נפש האדם רוצה שהאדם יעשה רק טוב. אדם שאינו זוכה לעשות טוב אין הדבר באשמת נפשו: "מתאוה ואין נפשו עצל וכו' לומר, אשר מתאוה ואין נפשו, אין זה, רק שהוא עצל, כי הנפש שחלקה באיש חרוץ וזריו הלא תתענג בדשן, כי ימלא גופו תאות נפשו, וזהו נפש חרוצים תרושן"¹⁸. החומר רוצה ברעת הנפש, אך הנפש רוצה טובתו¹⁹.

אף נפש הרשע רעבה לעשות טוב. לכן "יש רשע חוטף וגונב מצוה אשר לא נסה בה, כי הלא נפשו רעבה מלחם אלהיה ותחטוף כרעבתנית כגונבת וחומסת וזהו למלא נפשו כי ירעב"²⁰.

13 עיין על כך עמ' רכב ואילך.

14 עיין האוינו, דף שית, ב.

15 רב פנינים, דף פה, א. השמחה שמניעיה גשמיים מרובות רעותיה: "ולכן האיש החומרי יקל לו לימשך בעבותות טובות העוה", כי הוא דרך ישר לפני איש, אך אחריתו דרכי מות, כי ממנו יתפרדו דרכי מות רבים, הם כמה סוגי עבירות כגול ועריות המביאים אותו למות העצמיית של גהם ולכן מאד צריך להתרחק מהדרך ההוא עד בלי די". שם, פה, א.

16 "נפש" נזכר במקומות שונים במובן הכולל את כל החלק הרוחני שבאדם כלומר: נפש, רוח ונשמה או ככינוי לנשמה. עיין רב פנינים, דף פ, א. "דרך שני יתפרש משל אל הנפש". אלשיך משתמש במושגים נפש ונשמה בערבוביה. עיין במפתח למשלי ערך "נפש".

17 שם, דף קפא, א.

18 שם, דף עט, ב. ד"ה מתאוה.

19 שם, דף קפ, א. ד"ה גמלתהו. וזה לשונו: "שעם שהחומר אויב את הנפש ומבקש רעתה תמיד, בהמשכו אחר תאותיו, לא כן היא עמו כי אדרבה כל ישעה וכל חפץ להטיב לו במועצותיה לעסוק בתורה ובמצות כי טוב לו עמה".

20 שם, דף עט, ב.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

אין לנפש חלק בעשיית הרע ואינה משתתפת בשקוליו של האדם לבחור בטוב או ברע. מרכז המחשבה הוא הלב, יש ומטה הוא את האדם לדרך הטוב ויש ונמשך אחרי החומר ותאוותיו: "או יאמר, כי ממנו תוצאות חיים, כאשר ידענו מחכמי הטבע כי הלב הוא המלך המחלק הדם והחיות לכל האברים, והנה גם הוא באמת המחלק החיות לאדם ומביאו לחיי הע"ה, בטוב המחשבה בתורת ה' ועבודתו המביאה לידי מעשה... כי הוא יחשוב מחשבות לעשות את כל דברי התורה והמצוה, ויחלק מרצונו אל כל אחד מכל רמ"ח אבריו, עשה יעשה כל מצוה ומצוה המתייחסת אליו להחיותו"²¹.

הלב הוא גם שליט על פעולת האברים, אך כשם שהוא גורם לפעולתם התקינה ומכוונם לעשות הטוב, כן עשוי הוא להטותם לפעול רעות: "לכן יאות לך כי מכל משמר תנצרנו כי מכלל הן אתה שומע לאו ואיככה תטנפהו ויפסידך גם שניהם חיי העוה"ב וחיי העוה"ז בשרירות רעה"²². יש להבחין גם בין "שכל" ל"לב" ולהכיר את היחס ביניהם: "כי כל אשר יעלה על לב ויחשוב מחשבות, לא יעשה דבר כי אם במצרף השכל, ובו יביט הלב לחשוב מחשבות ולברור אוכל מתוך פסולת... כן לא יחזיק הלב במזימותיה אם לא כאשר הוא צודק עם שכלו, נמצא כי השכל הוא לוח הלב"²³. הלב הוא מרכז המחשבות, אך השכל המעמיד את השקול הרציונאליסטי המשכנע — משפיע וקובע על-ידי-כך את ההחלטה. כיצד יכול, איפוא, האדם להשפיע על מזימות לבו? "כאשר שכל האדם שקוע בטוב מצות ה' ופירושן ואיכותן לפי שכלו עד גדר יהיו ככתובים בו, אזי בבוא לב האדם לחשוב מחשבות, וימלך בשכלו אשר הוא לוח הבטתו אשר כתובים בו מצות ה', לא ימצא לבו כתוב על לוחו וזולתי עבודת שמים, ומשם יקח לשים אל אלהים כל מזימותיו וכונותיו".

לאחר ברור המושגים הדרושים נוכל לשוב לדיונו על מהות שמחת ה'. השמחה השלילית נגרמת על-ידי גורמים גשמיים, לכן נקראת "שמחת הלב". הנפש שכל רצונה בעשיית הטוב, אינה משתתפת בשמחה זו. עתים יש התנגשות בין שמהת הלב לנפש: "כאשר הלב חומד דבר עבירה, הלב שמח והנפש עצובה, כי חלק ה' היא וכל ישעה וכל חפץ לעשות רצון קונה, וגם החומר הוא עדי אובד, כי ימשך אחר מזימות הלב להיות אברים גומרים ויאבד גם הוא עם הנפש"²⁴. האדם נתון באותה שעה להרגשת שמחה שלילית, ועשוי לשכוח את צערה של הנפש. לכן עליו לעורר את לבו השמח לזכור את צערה של הנפש, כדי להמעית את שמחת הלב השלילית: "אמנם אם לב האדם יודע וזוכר תמיד מרירות נפשו, הוא טומאת אשמותיו אשר חטא על הנפש וטימאה. אז ודאי, גם כי ישמח לא תהיה שמחתו יתרה, כי יגיל ברעדה"²⁵.

האדם צריך להחזיר ללבו רגש צער ודאגה הנובע מן ההכרה שיש בו חטאים. רגש זה יגביל

21 שם, דף כו, ב. ד"ה אמר.

22 שם, דף כח, א.

23 שם, דף מו, א.

24 רוממות אל, תהלים, טז, דף כב, ב.

25 רב פנינים, משלי, דף פד, א—ב.

שמעון שלם

את שמחת הלב וימנע את נזקה. רק כשהאדם מקיים מצוה מתעוררים שני סוגי השמחה יחד "שמחת הלב" ו"שמחת הנפש": "על חמדת עשות מצוה, או כפלים תגל הנפש, וגם הגוף יטב לו, שבצדקתו גם רמה לא תהיה בו". השמחה המודעת שהאדם חש אותה היא שמחת הלב לכן בעשות אדם מצוה בשמחה, הלב שמח. אך שמחת הנפש רבה מאד: "כי כל חפצה לעשות רצון קונה".

כשם שהרגשת שמחה באדם, אין בה כדי להוכיח מציאות "שמחת הנפש" כך הרגשת צער ויסורים ועצבות אינם ראייה שהנפש עצבה. כשבאים יסורים על האדם, חייב הוא להכיר שהדבר לטובתו, ואז למרות הצער והיסורים נפשו שמחה: "ואם יאמר נא ישראל: איך אעבוד תמיד את ה' בשמחה אם אני בעל יסורין, כי מדת הדין נמצאת אתי ולא תניחני לשמוח בעבוד את ה'. לזה אני מוסיף ואומר: שיתו לבכם אל דברי אלה ותוסר דאגה מכם ותשמחו בו. והוא, דעו כי ה' הוא אלקים, לומר מדת הדין שעמכם, דעו אותו כי רחמים גדולים הוא כי לטובתכם הוא מיסר אתכם לטהר אתכם"²⁶.

אדם המדוכא ביסורים, וכן מי שפרנסתו דחוקה, חייב להכיר שסבל זה בא עליו כדי לטהרו, הכרה זו צריכה לעורר בו שמחה חיובית, שמחת הנפש. לעומת זאת שמחת הלב השלילית עשויה להולל את האדם ולמושכו לדרך הרעה, לכן "אל תקוצו בידועכם דבר זה כי אדרבה תאמרו אלי: העושר היה מהוללנו ושמור לרעתנו וא"כ רחמים לנו הוא יתברך". על האדם לראות תמיד את הטאיו נגדו ואז ימנע מסכנותיה של השמחה השלילית. דרך טובה ממנה היא הכוונת רגש השמחה רק לקיום מצוות ובטול מוחלט של רגש השמחה על טובות העולם הזה. "ואם כה תעשו שהורגלה שמחתכם להיות על עבודת שמים, לא תזיק אתכם שמחה אשר תשמחו בתודה, כי גם היא ככל שאר המצוות הנעשו בשמחה, כי לא יגבה לבכם לחטא"²⁷.

אדם המקים מצוות בשמחת הלב, תכפל שמחת נפשו. שמחת הנפש באה גם על-ידי היטהרות מעוונות. בסוכות, למשל, מתעוררת שמחת הנפש: "כי אז מתגלה מה שנצחו ישראל בדין ר"ה ויום הכפורים לפניו ית'²⁸, לכן מובן מדוע מתעוררת שמחת הנפש דווקא באדם עני הסובל יסורים: "שמה שמתרושש הדל, הוא עושר לו, שמקבל יסורי העוני

26 רוממות אל, תהלים ק, דף רטז, א. השמחה ביסורים נובעת מן ההכרה שהאדם מנוקה מעון (מראות הצובאות שמואל א, ב, דף כא, ג). ברוח זו יש להבין את דברי מהר"ם אלשיך על השמחה בפרק ק בתהלים: "הנה התודה היא על שמחת טובה אשר הטיב הוא יתברך לאיש, מביא לפניו קרבן תודה. והנה זה דרך מביאי התודה להביאה בשמחה, כי שמחה ה' במה שהטיב לו, ובאומרו כי אשריו שאינו מביא קרבן על חטא, והוא קרבן רצוי לפניו יתברך כי זובח תודה יכבדני". הפסוק האחרון מובא מפרק ג' בתהלים. בפירושו לפסוק זה מסביר: "זובח תודה, שמעולם לא הוצרך להביא חטאות ואשמות כי לא חטא על הנפש ואינו זוכה רק תודה, יכבדני". מביא התודה שמח שמחת טובה, ביחוד שהוא משוחרר כביכול מהרגשת חטא, אך שמחה זו יכולה להביאו "לידי חטא". לכן יש צורך להגבילה כדי למנוע את רעתה: "כי גם ראוי תבוא בהכנעה לבל תפליג שמחה. ואמר, 'כל הארץ, לכלול גם הצדיקים כי מי אשר לא חטא? וראוי יהיו חטאיו נגדו תמיד וימעט בשמחה".

27 שם, שם. ועיין כי תבוא, כח, טו, דף שז, ב—ג. ד"ה אמנם. עיין גם הע' 26 לבירור "השמחה אשר תשמחו בתודה".

28 ראה, דף רפה, א. ד"ה חג הסוכות. שמחת החגים תלוייה בהיטהרות.

מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך

בשמחה, נמצא מנוקה האיש מעון ונקרא עשיר שהוא שמח בחלקו"²⁹. שמחת הנפש מתעוררת גם בשעת המות. משהאדם מרגיש שבואו לעולם הביא לנפשו את האושר המקווה³⁰. כן אדם המכניע את שמחת לבו השלילית על-ידי הצער "יהפכנה לו הוא יתברך לשמחה רבה".

היחס בין השמחה האלקית לשמחת הנפש

השמחה המתעוררת באלקות, שמחת ה', ושמחת הנפש באדם נגרמות על-ידי קיום מצוות ועשיית הטוב, אך כפי שראינו אין האדם חש את שמחת הנפש, הוא רק מכיר בקיומה. מאידך קיום מצוות מתוך שמחת הלב החיובית, מגבירה את שמחת הנפש³¹ יש עתה לברר מהו היחס שבין שמחת הלב החיובית לבין השמחה האלקית. רגש השמחה, שני פנים לו: השמחה הפנימית והבעתה החיצונית (הצהבת פנים או שחוק). על-פי הבחנה זו, נתן להסביר מהות שמחת האלהות: "והוא כי גדר שמחה הוא גלות האיש מה שבתוך לבו ונדיבותו אל החוץ הנגלה. כן כי יערבו לו יתברך מעשי בני אדם, אז ישמח ויגלה השפע הפנימי אל החוץ — וזהו ישמח ה' במעשיו"³². כך מתפרשת שמחת ה' בביטוי החיצוני — כהורדת שפע לעולם.

מכאן גם הסבר עניינה של שמחת המצווה: "הפירות הן, מצד השמחה והזריזות שבפעולת המצווה, שהוא באדם השמח, שאור פניו מזהיבות חוצה, כך ע"י שמחתו בה יצהיבו זיקי אור חוצה, ובוהו אשר דברו רז"ל המצות יש להם פירות ולא העבירות, כי המצווה, שהוא אור יתפשטו זיקיו חוצה". כלומר, שמחת האדם במצווה גורמת להתפשטות שפע המצווה³³. עשיית המצווה בשמחה פירושה, התפעלות פנימית המתגלה כלפי חוץ, קיום כזה של המצווה משפיע על שורש המצווה באלקות לפעול בדרך דומה, ולבטא כלפי חוץ את פנימיותה — הורדת שפע³⁴. שמחת המצווה גורמת לפעולה דומה אלהות ומעוררת את שמחת ה'. לפיכך קיים קשר סיבתי ישיר בין קיום המצווה בשמחה, וכן גרימת שמחה לאחרים על-ידי קיום

29 מראות הצובאות, שמואל א, ב, דף כא, ג.

30 רוממות אל, תהלים פו, דף קפה, ב.

31 שמחת התורה היא השמחה האלהית הנגרמת על-ידי עצם העיסוק בתורה "ומה גם לשמה". עיין רב פנינים, דף נט, א. ועיין גם דף סה, ב.

32 שם, שם.

33 על-פי זה יובנו דברי אלשיך ששמחת המצווה מגבירה את השכר שהאדם מקבל בעשותו אותה. עיין עקב, דף רסט, ד. ומשפטים, כג, כה. דף קלה, ב. כאן מתגלה אספקט נוסף של הקשר בין קיום המצווה לשכרה. עיין גם עמ' רכו.

34 יש קשר סיבתי בין שני סוגי השמחה: המתודה וידוי מעשר, מוכיר לפני ה' עשרה מעשים טובים שעשה, הגורמים להורדת שפע. המעשה התשיעי הוא: "עשות הכנת המקור לפתוח אוצרו הטוב להריק ברכה". בבוא אלשיך לפרש דרך זו מציין: "ועל ה' והי' אמר: עשיתי ככל אשר צויתני שמחתי ושמחתי בו. והוא כי ע"י מה שהאדם שמח במתנתו לצדקה בשמחה, כמו שהוא מוציא, טוב פנימיות נדבת לבו מתגלה בחוץ, כאדם השמח שפניו מזהיבות — שהוא הוראת טוב לבו בפנים. כן מקור שפע הברכה נפתח ומגלה הפנימיות לחוץ, והוא ענין שמ"ח אורות שאז"ל על פסוק ישמח ה' במעשיו, כי גילוי אורות השפע יתואר לשמחה". כי תבוא, דף שד, א. ד"ה ויתכן כי.

ש מ ע ו ן ש ל ם

מצוה, לבין התעוררות השמחה האלקית. לא רק השמחה שבלב עושה המצוה, אלא גם השמחה הנגרמת לעניים על-ידי המצוה מעוררת את שמחת ה' שהיא הורדת שפע.³⁵ הצד השווה בסוגי השמחה השונים, מתגלה בגישתו של אלשיך לשתיית יין. שש רעות נגרמות על-ידי השתייה, ואף שתייה מועטת לשם בריאות אינה טובה: "אל תאמר בלבבך, הלא אני לא אהיה מהמאחרים על היין כאלה, כי לא אבחר דרכם, אך אשתה שעור בינוני להבריא גופי"³⁶. לשתיית היין יש גם צד חיובי: "בחינת שמים, והוא לשמח אלקים בקידוש והבדלה וכיוצא. כוונתו של נח בשתותו יין היתה לשם הנאת שתייה בלבד: "שלא היה העיקר עבוד את ה' כמקדשים עליו או מנחמים אבלים, ואגב המצוה לשמח, ליהנות מן היין, כי אם כל העיקר היה לשנות מן היין ועל כן באה תקלה"³⁷. כאמור, מהייב אלשיך שתיית יין לשם קיום מצוה כי היא משמחת אלקים, כאן ראוי לציין כי עצם עשיית המצוה ביין הוא שמביא לשמחת ה', ולא שמחת האדם הנגרמת משתית היין. השתייה לשם קיום מצות ניחום אבלים, המופיעה פעמים אחדות בדיון, מעידה על כך.

המושג שמחה, הן באדם והן באלהות משמעותה התפעלות פנימית וביטוייה החיצוניים באדם — הצהבת פנים ובאלקות — הורדת שפע. זיהוי מושגים זה, "שמחה" ו"הורדת שפע", מתגלה בקיצוניות יתירה בפירוש הפסוק "והיה הוא יהיה לך לפה"³⁸. "חז"ל אמרו "והיה" לשון שמחה. על-פי זה כותב אלשיך: "שמחה תהיה מה שהוא יהיה לך לפה ויושפע העם על ידו כאילו אתה המדבר, כי הוא יהיה לך לפה בלבד, ואתה תהיה לו לאלקים. כי הוא, כי כאשר השפע בא מאלקים אל האדם, כן תהיה אתה כי השפע יבא לו מאתך, כאשר מהאלקים אליך"³⁹. ענין השפע נקשר לפירוש הנזכר על-יסוד דרשת חז"ל על "והיה" שהוא לשון שמחה. השמחה במובנה הפשוט אינה נזכרת כאן כלל. נראה, איפוא, שיש קשר סיבתי אף בין שמחת האדם החיובית המוציאה את טוב לבו חוצה, לבין שמחת ה' המתבטאת בהורדת שפע. השמחה הראשונה היא הגורמת לשניה.⁴⁰

35 בהמשך לנ"ל בהערה 34, מציין אלשיך כי המעשה הטוב העשירי של המתחודה, עזרה לגר, ליתום ולאלמנה גורם להם שמחה: "אומ' ושימחתי בו, כי בשמחו לבית הלוי הגר היתום והאלמנה, לפי רוב השמחים יפתח ה' את אוזרו ויגלה פנימיות השפע מן בחינות רבות לפי רוב השמחים בצדקה ההיא, כי כל אחד יש לו למעלה בחינה בפני עצמה". שם, ע"ב.

36 רב פנינים, דף קכח, א. להלן מסביר אלשיך בהרחבה את הרע שבשתיית יין אף אם מועט.

37 נח, ט, כ. דף יח, ג. ד"ה ויחל.

38 שמות, ד, יד.

39 שמות שם דף צב, א.

40 ע' שוחט במאמרו על השמחה בחסידות (ציון, כרך טז, תשי"א, עמ' 35) ביסס את מסקנותיו על שמחת המצוה באלשיך על שלוש מובאות (כי תבוא, כה, טו; תהלים, ק ובמשלי, יד, י. על הראשונים עיין לעיל עמ' רנו והשלישי עמ' רנז). מתוך שלא הרגיש בהבחנותיו של אלשיך בסוגי השמחה, נראה שבא לכלל שגיאה. על העובד את ה' בשמחה כתב: "ומותר לו לשמח גם 'שמחת טובה' ללא סייג, ההופכת למצוה כשהיא לעצמה". שמחה זו כפי שראינו היא שלילית ולדעת אלשיך יש להגבילה ולשארף לביטולה. אחרי שהפך שוחט את "שמחת הטובה" למצוה, הגיע למסקנה שאלשיך "תובע הרגשת שמחה תמידים". אורבה, אלשיך, יועץ לאדם להיות שרוי באווירת עצבות, דאגה לחטא ויראה מן השגגות.

אהרון מירסקי

שירי נגר ובר נגר

חבילת השירים של ר' ישראל נאג'ארה הנדפסים בזה, משירי "שארית ישראל" הם, שהניח המשורר בכתובים¹. אף-על-פי שאותם השירים לא נקבעו בדפוס, מכל מקום הופצו בקרב קהילות ישראל בהעתקות כתיבת-יד לשוררם בעת רצון. השירים נקבצו כאן מהעתקים של כתבי-יד. ואלה הם: כתבי-יד ילין א—ח, כתבי-יד ש—ב, ש—ג, ש—ה, ש—ח, שבגנוני בית המדרש לרבנים בניו-יורק, ותצלומיהם במכון בן-צבי. כתבי-יד אלה הם המקורות לכ"ד השירים שמשיר ב ואילך המובאים כאן. שיר א הכתוב ארמית מקורו תצלום כתבי-ידו של המשורר².

הפיוט הנדפס ראשון "ישראל עבדך הן אנא" כתבו המשורר בשולי תשובה מעניין הלכה, "על דבר ברכת שהחיינו של פדיון הבן" מתי זמן אמירתה, ופסק ר' ישראל נאג'ארה שאין לאומרה אחר הברכה של פדיון הבן אלא לאחר שיתן החמש סלעים לכהן ויהיה בנו פדוי. את התשובה שלח אל ר' יום טוב צהלון שישב בצפת, והיה מגדולי הפוסקים בשעתו. בשולי התשובה כתב את השיר, ועלה לו החיבור של תפילה במקום רינה של תורה. התשובה עם הפיוט כלולים בקובץ השאלות והתשובות של ר' יום-טוב צהלון שנמצא בבית הספרים שבאוכספורד, וסימנו Mich. Add. 66 וגילוהו מ' בניהו, ותיארו במבואו ל"תשובות לקהלת עאנה לרבי יום טוב צהלון"³.

ידידות היתה קשורה בין ר' ישראל נאג'ארה ור' יום טוב צהלון ואחווה בענייני תורה ושירה. ר' ישראל נאג'ארה מספר בחיבורו "מימי ישראל"⁴ על הריט"ץ "אשר יום מימים" בא לבית מדרשו וכאשר הלך הריט"ץ לצפת תוב"ב כתב לו אגרת מליצה. על אגרתו זאת השיב לו ר"י נאג'ארה אגרת כמותה, והיא קלועה באלפבית בהתחלות שורותיה ובחרוזי אלפבית, ובמלת "טוב" בהתחלותיה ובסופותיה, והדפיסה ב"מימי ישראל". אגרת זו רצופה כולה שבחים מופלגים לריט"ץ, וכך הוא פותחה: "טוב אתה לישראל מגלגל חמה להזהיר ולהאיר אפלתו וכו' וכאור נוגה הולך ואור, את אשר תאור יואר". והוא מוסיף ומהללו מצד כשרון סופרים שבו ומצד חכמתו בתורה, וכך הוא אומר עליו במליצתו: "טוב זמרה אלהינו אשר נתן דעה והשכל בלב נבון אשר פריו יתן בעטו ודבר בעתו... טוב עוללות אשכלות מושכלותיך מבציר אבי כל תופש בשבט סופר ושר בשירים... טוב סחרה [= של מליצת הריט"ץ] מסחר כסף ומחרו, וכל תבואתה מעשה חרו חכם ריש מתיבתא... גפן פוריה [אתה] בירכתי בית המדרש תחנה, ובד' אמות של הלכה אתה נגר ובר נגר"⁵. וזה הכינוי

- 1 כמותם כשירים הנדפסים ב"ספונות", כך ה, ספר הזכרון לישעיהו זנה ז"ל, ירושלים תשכ"א, עמ' רז—רלד.
- 2 תצלום השיר וחתימתו של ר"י נאג'ארה, ראה בספר ארץ-ישראל וישובה ליצחק בן-צבי, ירושלים תשט"ו, עמ' 185. ועיין שם על תולדותיו.
- 3 קובץ על יד, סדרה חדשה, ספר ה (טו), ירושלים תשי"א, עמ' קמת.
- 4 ויניציאה ש"ה, דף קמת.
- 5 נדפס בטעות נגר.

אהרון מירסקי

“נגר ובר נגר” הוא הכינוי שר’ ישראל נאג’ארה מכנה בו את עצמו בשירו הארמי “ישראל עבדך הן אנא נגרא ובר נגרא”.

א. מה ראה רבי ישראל נאג’ארה לידבק בשירה

השירה והתורה, תורת הנגלה ותורת הנסתר מחוברות היו בצפת. כל אחת הקרה את שפעה אל תוך חברתה ונתמלאה ממילוייה של חברתה, ועל־כן היתה השירה שבצפת של חכמה ושל חזון והרבה מן הסגולות בבינה ובתפארת שסיגלה צפת נתמצו לתוך שירתה. והרי שניים מגדוליה ונלבביה נדברים איש אל רעהו בדבר הלכה ונכבשים זה לזה במליצות ובשירים, וזה אוחז ספר תורה בזרועו ו”מרחשן שיר שפותיה”, ובקולמוס אחד הוא כותב תשובה בהלכות פדיון הבן ופיוט על פדות בני ישראל.

מה ראה ר”י נאג’ארה לידבק בשירה? דבר זה הוא מפרש בכתביו בכמה מקומות, ונותן שני טעמים לכך: האחד טעם שמן הלב ולחוך והאחר טעם שמן הלב ולפנים. בספרו “זמירות ישראל” שנדפס בצפת הוא אומר, ששיריו שחיבר חיברם לתועלת הכלל ולתקנתה של הלשון העברית, ליתן שירים עבריים בפי היהודים, כדי שלא יצטרכו אל שירי עם לועז, שאינם רוצים בהם. וכך הוא כותב שם: “ולהפיק רצון המשתוקקים... אשר ישוטטו לבקש את דבר ה’ ונפשם בחלה לבטא בשפתים לשון נכריה... הנה הנם ישישו כי ימצאו הן במדבר דברי שלוב ואמת ולשון תהלך בארש ארשת שפת אמת... לכן ראיתי אני ונתון את לבי אף רוחי בקרבי הכון והכן על סדר הנזכר פיוטים ושירים ומהם כשיר שקול מאשר עלתה מצודת מחשבתי וממה שיכלתי והאלדים אנא [!] לידי למצוא דבר הפץ ואמרי נועם ולמשוך בשבט סופר אמרי שפר”⁶. וכך גם אמר שם בשירו “יערף מטר שירי”:

רבו כְּמוֹ רֵבּוֹ לְשׁוֹן זֵר יִמְאָסוּ,   חוֹשְׁקִים בְּנַחֲלַת אֵל לְהִסְתַּפֵּחַ
מִתַּק לְחַפְּם שִׁיר לְשׁוֹן קִדְשׁ וּבִי,   חָרוּ בְּשִׁיר מְזֻמֹּר וְלִמְנַצַּחִי

ומה הם הדברים הכתובים בלשון נכריה שהמשוטטים לבקש את דבר ה’ מואסים בהם? אם לא פירשו ר”י נאג’ארה כאן פירשו במקום אחר, בספרו “זמירות ישראל” שנדפס בוויניציאה, שאלה הם שירי חשק ואהבים הכתובים בלשונות לעז בלשון ערבי ובלשון תורכי, שקצות העם נהגו לשוררם, והרי מעשה זה יש בו משום טמיעה והשחתה לרוח ישראל שמכניסים בלב לשון שאינה קדש ודברים של פסלות. לקלקלה זו עשויים שיריו של ר”י נאג’ארה להביא תקנה, שהוא בטוח בהם שיעוררו את הבריות להיות תוהים על מנהגם וחזורים בתשובה ופורשים מאותם השירים ומקרבים אל לבם את שיריו האמורים על דרך הכשרות ולשונם קודש, שכך הוא אומר בהקדמתו שם: “פי תהפוכות שנאתי פי רשע ופי מרמה הדוברות, עשרה מאמרות, צרורות כִּסְפֵיָהם וחשקיהם הם המדברים

6 זמירות ישראל, צפת ש”נ”ב, דף ב, א.

7 שם, דף ב, ב.

שירי נגר ובר נגר

בשפת עם ועם, אשר מאורם הועם בלשון נפעם, כל אחד מקצהו בדברי חשק נחית וסליק... זאת הפעם יד ישימו לפיהם ולא ידברו עוד כדברים הראשונים אשר היו בפיהם מרגלא... ויאמר תהא על הראשונות חטאתי וישר העותי, בשפתי, זמותי בל יעבר פי. פי דוברי שקר ודובבים שירי עגבים יסכר ושירי אהבים לא יעלה על לבם ועל לב שכלם לעולם, בראותם השירים אשר לשלמה מלך שהשלום שלו, איש על דגלו, ישירו תהלתו ואליו יעריצו באמרי נועם... כי חזקה על כל איש ואיש לא שביק היתרא ואכיל איסורא ובפרט בהיות הניגוני' בלתי משתני' לא ילכו להנקש, בלשון זר אכזר לפח ולמוקש, ויניחו מלבקש, ה' ולומר דברים המצודקים אשר ערכתי כשלחן ערוך לפניהם... אין בהם נפתל ועקש, בצדק כל אמרי פי"⁸. וכדברים האלה אמר בשירו "אקדם אל עליון":

לְשׁוֹן זָר שְׁנֵאתִי	וְשִׁירָם בְּחִלְתִּי	כְּבָדִים הֵם אֲתִי	כְּמִשָּׂא עַל פְּתָפִי
בְּרִית קִדְשׁ אֲקִים	וּבִטְלֵתִי חֲקִים	לְשׁוֹנוֹת כָּל חוֹשְׁקִים	אֲשֶׁר חֲמְדוּ יָפִי,
אֲשֶׁר בָּהֶם יִהְיֶה	וְחַיִּים יִשְׁיֶה	וְעוֹד הֵם לֹא יִשְׁנֶה	בְּהַגְדוֹת דְּפִי ⁹ .

הטעם האחר יסודו בחשבון הנפש ובחשבון עולמו, בהרגשת נפשו ובהרגשת המצווה שבוראו מצווה אותו בייחוד, לפי כוחו ולפי יתרון הכשר שבו, להיות שר בשירים. מכוח הרגשה זו שנתבררה לו כאמיתה של ידיעה, הוא הולך ועושה חשבון נפשו מה חובתו בעולמו, ומשעבד חושיו וכוחותיו לשני עניינים. העניין האחד: להלל ולשבח לבורא, וחובה זו הוא מאמתה עליו בקל וחומר, אם כל יצורי מטה, הדומם, הצומח והחי נותנים שבח לבורא, קל וחומר האדם וקל וחומר בנו של קל וחומר המאמין בה', שהוא מחויב להודות לה' ולברך בשמו. והעניין האחר: לבקש ולחנן בעד כנסת ישראל, שיפדנה ה' משביה וירימנה משפלותה וישיבנה לקדמותה כימי עולם. הלא אלה דבריו: "ואמרתי אני אל לבי להעיר מחשבי ולעררר שיחי וניבי, כי איך אעלה אל אבי, והמאיר לאשון האיר ומעיני ונתן לי מהלכים בין המצפצפים והמהגים הגות לבם תבונות, קול ענות תחנות, ושפתי רננות יהלל פי... פי ירשיעני אם לא אשבח ואפאר ליוצרה ובוראה, כי לא תהו בראה, לאכול לשבעה, ולדבר תועה כי אם להיות לי לישועה... ואם כל יצורי תבל אשר ממנה נעדרו כדומם וצומח ובלתי מדבר, חיילים יגבר, להודות ליוצרו מאפס מוחלט, ותדבר אליו בלאט, הלל והודאה איש איש על דגלו לפי מהללו, כל שכן אשר נבחר מכל מין, ומהמין עצמו אשר נבחר לעמוד לימין המאמין בה'... חוייב להודות לו ולברכו, זאת היתה לי תעורה... לתמוך ידי בעטי, ועתי ואתי עזרתי... ואמרתי אני אל לבי, אם אין מליץ טוב אחר בעדי, ויהי נא פי... פי כחרב חדה שם לי צורי וגואלי... ויתן פני שיר חדש מתוק מדבש, ובנתי לי בתים מלאים ממולאים, בתרשיש מסולאים, בפז... אז אמרתי הנה באתי בעצת עליון כי הוא שלחני לעשות את כל המעשים האלה בהראות בלבי בבואה

8 זמירות ישראל, ויניציאה שני"ט, דף ד, א.

9 שם, דף ה, א.

אהרון מירסקי

דבבואה ונבואה קטנה כטל מאת ה' שירוד על פי¹⁰. והם הם הדברים שהוא אומרם בקצת שיריו. בשירו "אלי הוא ואנוהו" סי' ח הוא אומר :

הוא יקָשִׁיב שִׁיר חֲכִי וְאִם שָׁפֵל עָרְכִי, יוֹם יוֹם אֲשִׁיר לוֹ כִּי חֵק לִי שְׁרָאֵל הוּא.

ואומר בשירו "הודך לי ענק" סי' ג :

שְׁמַתְּ בְּפִי נִיב וּמְלֵה	שִׁיר בַּר כְּדָבָר אֶרְיֵה נֶזֶק.
אִם שְׁמַתְּ בְּלִשׁוֹנִי דְבוּר	וְאַתְרִישׁ מִהוֹדוֹת לָךְ –
הֵן אֶדְמָה כְּמוֹ שְׂדֵה בּוֹר	כִּי עָלְיוֹ זָרַע לֹא יִשְׁלַךְ.
אֶךְ אֲשִׁים שִׁיר בְּפִי צְבוּר,	וְיוֹם לְיוֹם אֲגִיד גְּדֻלָּךְ.

ואומר בשירו "יגון אעתיק" סי' ד :

יְגוֹן אֶעֱתִיק מִלֵּב, אֶמְתִּיק	בְּפִי שִׁירִים לְבָלִי חֵק
שְׁבַח אֶעִיר לְדוֹד וְתִיק	בּוֹ יִמְלֵא פִי שְׁחוּק.

ואומר בשירו "אזמרך אלהי כל יצורים" :

אֲזַמְרָךְ אֱלֹהֵי כָּל יְצוּרִים	בְּזַמְרַת חֵן וְשִׁירִים נְהַדְרִים –
יָקָר הוֹדְךָ לְכָל-יָבֵא אֶסְפֵּר	וְאֲגִידָה בְּסוֹד שְׁרִים וְשִׁירִים –
רְצֵה צוּרֵי בְּקוֹל שִׁירֵי וְשִׁלַּח	אֶסִּיר תְּקוּהָ יִקְוֶה עֵת דְּרוּרִים –
וְשׁוּב אֶרְמוֹן לְמִשְׁשֵׁטוֹ כְּקָדָם	אֲשֶׁר יָשִׁיב נְשָׁמוֹת לְפָנָיִם ¹¹ .

תפיסה זו של ר' נאג'ארה בתפקיד השירה שיאמר בה הלל והודיה לבוראו, יסודה ברעיון שחייב אדם ליתן שבח להקב"ה על חסדיו שהוא עושה עמו. אבל המכוון בשבח שכל אדם חייב בו : לתפילה ולמזמורי תהילים, ומתוך חובה זו שבכללות הוציא ר"י נאג'ארה חובה פרטית החלה עליו בייחוד, להיות אומר שירים חדשים לבקרים לפני בוראו, לשבחו ולחננו לפניו על נפשו ועל גאולת עמו, שזו משמרתו ועליה עמד כל ימיו.

ב. 'זמירות ישראל' מהדורת צפת

ראשית שיריו הדפיס ר' ישראל נאג'ארה בצפת בספרו "זמירות ישראל". ספר זה כמעט כלה מן העולם, לפיכך אין תוארו ברור לכל פרטיו. אחד הטפסים המעטים נמצאו באוצר הספרים שבארכספורד, ותצלום ממנו הותקן על ידי מכון בן-צבי, ועל פיו ניתן לתקן בתיאורו כמה פרטים שנתעוותו. שנת הדפסתו רשומה בספר בשני מקומות, בתחילתו ובסופו. בסופו (מ, ב) מנויה השנה לפרט קטן : "תם ונשלם שבח לאל בורא עולם פזמונים

10 שם, דף ג, ב, ודף ד, א.

11 זמירות ישראל, מהדורת פריס-חורב ואברונין, הוצאת מחברות לספרות תל-אביב תש"ו, עמ' 5-6.

ידי טורדו ושור שירות ישרה • ופת כנס לך יהיה לכוורת
זמין רקחם פיק המלא • כקול טוב יערב ונעים זמירות

יד מחצב שירי תחי נברת • על מחצב נוננים כשיר חצבו
שירם למול שירי כור נחשכו • התנצלו עדים וציץ ועסרת
רחשי להכין ישמרו משמרת • מר כדלי שירי רחלא ישאבו
אל מעלת ניבם הכי נכתבו • הנם בעט ברזל לאות הפארת

יהיו לרצון אמרות הבאתי :

טי לך ואמר זום ליום אביע • נשא אשר על כל יקום שרית
רחש לכבי שיר ורון הרכתי •
אל כל יצור צדקתך אודיע • גם הודך נפשו אשר פדית

ח

זמירות ישראל' מהדורת צפת • העמוד שאחורי השער

זמירות ישראל

ומנו לא אהים חן וכבוד והן לא ימנע טוב לח' לכים בהמים
 לא צבאות אשרי ארם בנטח בד :

יב פוכון נרעות לקדים למן לגד'ך : ופוחיות ממו פל ארכפת רכעיו
 בלכתם ילכו וכעמדם ישמרו :

לא יר ערכ לך שיר רחמי : הי אונך לרגת :
 לא ש אפת נפשי למקר : ש כינתך מעזן קד :
 לא ר עיני לך עור : ר צה הזנה כלב נשב ר :
 לא א לנשא ריך וחונג : א סיר שביה לך יקר א :
 לא ל דבמקהלות אהל : ל עולם אומרה יגר ל :

רגלי עמדה במ שור במקהלים אברך : ירגוני וישמחו
 הפגי צדקי ויאמרו תמיד ינרל החפץ שלום עברו ולשוני
 תרגנה צדקך כל היום תחלתך :

יב פוכון כלס חורקי למן לנינוניק טמננינו ינעין רלסס

יעלה

קומתך דמתה לתמר : זיו שפתותיך כמו חוט שני :
 חךך בין טוב ריחו לא נמר : וסתי עיניך הם הרחבוני :
 למח ורר דמע חל' : מדלי עין בו לבכתיני :
 אשים את אויביך בתוא מכמר : אצור אהבתך מכל מסמר :
 רב לך שגרת בין תימן ואמר : שוכי בקרם למעונך חני' שוכי
 שוכי לכצרון בת עדינר : אשר רקתך לפלח רמון :
 ברוף וכבוד שג' רינר : כי לא תדעי עוד שכול ואלמן :
 כעיה אם היית כשלושנינר : לצור ופלשת נבל ועמון :
 חן עבדים נתתים לך טנה : בי אהיה עמך מגן וצנה :

נחצי יונה גוד רר מקנר : עושי למקומו ושם קני : נוחי :
 ד חקו מבלעוך יפרי : פדיתך מבין שיני גליות :
 אניף ארז מניפך תנותר : אקח נלם כחרב פיפיות :
 עות יעכו וד ילדי הרפרי : גם ישרתונך אילי נביות :
 אמי

זמירות ישראל

ז	פוסק	כלב כוז וחרטום כוז וחרטום זכ	דניאל
אשמות	זה אשר	פלבוואלה ארצה	
זקשני מוסר	זל תקראן אר	שלי אלי דוריתתה	
בכל יום אשחקי		עברך אליה ארצה	
יומי לך אהלל		כי אלתי אלי אתה	
נמלאתך אהלל		עושה פלאו אל אתה	
זיק תאווה וילה		לברך אליה אמרו	
כי מכשמים עלות מעלת		תוריקם אלתיים אהו	
לך דוסיה תילה		ואדוני אתה	
אין פה לברך יכולת		תפארת עותמו אתה	
תהי דף עורני		כי מצרסתר לי אתה	
פנה אלי חנני		עורי ושלטי אתה	
ח	פוסק	נאה תורקי חסיק חולרום כילמטי	
אדיר על כל נברא		גדול גבור וגורא	
פרס לך נקרא	חנן	פתח לי שערי באורה	
איום הוא במפעלי		בשמים מסעל	
זמים סדר בשעלי	חנן	נריל שסך בגבורה	
הוד והדר מעלך		הכל ישכרו אליך	
כי של אורות מליך	חנן	רפא רוח גשככה	
הכב על שמים		חיינו מימים	
נשתחזה ארצה אפים	חנן	מול כסאך עתירה	
נהל צאן נלאה		כין זאכיס נבאה	
וקצו לאות תראתי	חנן	עידה כבודי עורה	
ט	פוסק	נאש חנכל אחל בית	דוניא
רבית סכנוני עברו על ראשי		נע על ואת סאנת הנהם נפשי	
אוכיר תהלוח סלך חיוקנים		סלך סשבת שאוניס ימים דכיים	
ואני בב אי מצולת תודים		אהבת נעוריס חלצת נפשי	
רכות			

זמירות ישראל מהדורת שאלוניקי שנים

קחו שירים נוגנים ומירור ורננים • עירון

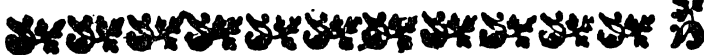
**זמירות ישראל
והוא מחזור**

כפיוטים ושירים • כלם ברורים מיוסדים
על יסודי אופני ניגוני ערב והונרמח
ורננים אחרים יקרים מפניגנים מזוקקים
ומתוקים

מדכשינפת צ'פים חברתים אני הדל ואלבי הזכר
ישראל בן הרב השלם החסיד היינו במסחר מערה
נאנרה תנצב ה בן דחכם הנעלה במהר'ר לוי נאנרה
ת.צ.ה.

ככית הנעלה כהר הכרמס אפכזו זלבים פכ נפת
ת.כ.כ.נ.ל.ל.סליון תמת חמטית אדוכינו סמלך
סלטן ירואע זרס

בשנת ואצרנה עקב על ידו אלי עור
בכר יצחק אשכנזי ולהת

לארמוי טאטון • סאלאולו לוא • סאלואם

לארמוי וסו ומיוני ישראל :
ועים סאטקב אל ירעקב
על כישוח אל ירעקב
רואס סאטקב

תיונים סאל
לכל שער צח עאל :
הבי חם שעשועים • חולות

אהרון מירסקי

כמנין ח"ק לישראל פה צפת ת'ובב בגליל העליון היום ד' אדר שני שמ"ו לפ"ק. ובתחילת הספר בשער רשום: "בשנת וא"צרנה עקב", — לפרט גדול¹².

מאחורי השער באים שלושה מכתמים, שבהם המשורר מדבר בשבח שיריו, ואלה הם: (א) ידיד סורה; (ב) יד מחצב שירי; (ג) יהיו לרצון אמרות הבאתי. בסוף השירים כתובה תיבת "תם", לציין שהוא סיום השער. בדף ב באה הקדמה הפותחת במלים "על דברת בני האדם", ובה הוא מסביר תכלית חיבור שיריו, כפי שנתבאר למעלה בפרק א, ובתוך ההקדמה פלל שיר פתיחתו: "יערף מטר שירי". לאחר השיר באים דברי חתימה, ובסופם הוא חותם שמו: הצעיר ישראל בכ'מה'ר'ר משה נאג'רה זל'ה'. בתחילת דף ג בא עוד שיר אחד "יחיד ונשגב בגבורה", וגם לאחריו כתובה תיבת תם, לציין שזו סוף ההקדמה. דברי ההקדמה וכל השירים הללו אינם מנוקדים.

בשירים הללו הראה ר"י נאג'רה כוחו במלאכת השיר. בייחוד בשיר "יד מחצב" ששקלו במשקל ספרדי: השלם הקצר שבקצרים, וחרזו בחרזו של מלעיל דלת וסוגר, בחריזה קלועה כזאת: א—ב—ב—א—א—ב—א. וכן בשיר "יהיו לרצון אמרות הבאתי", שחרוזו אף הוא של מלעיל ומתכונתו כזאת: א—ב—ג—א—ב—ג. והשיר "יחיד ונשגב בגבורה" שהוא שיר צמדים, מיוסד על תיבת "שאת" החוזרת אותו וחוזרת בו שבע פעמים בשבעת בתיו. השירים שנמנו תחילה נדפסו במהדורת צפת ולפי ה"אוצר" של דוידזון מקצתם נדפסו גם במהדורת שאלוניקי. כיוון ששתי מהדורות אלו יקרות מציאות, הריני מביאם בזה.

[א]

יְדִיד סוּרָה

ד' י' 424. משקלו: המרובה.

וּפְתַת כְּנֵס לְךָ יְהִיָּה לְבָרוֹת,
בְּקוֹל טוֹב יַעֲרַב וְנִעִים זְמִירוֹת.

יְדִיד סוּרָה וְשׁוֹר שִׁירוֹת יִשְׂרָאֵל
וּמִיָּין רְקִחָם פִּיָּה תְּמַלֵּא

12 י"י ריבלין, "לתולדות הדפוס בארץ ישראל וסוריא" מזרח ומערב, כרך ראשון, ירושלים תר"פ, עמ' 107, הע' 1. ועיין אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק ראשון, ירושלים תרצ"ו, עמ' 18—19. ולא דייקו בני-עקב וי' פריס'חורב (זמירות ישראל, עמ' 657), שרשמו שנת שמ"ו. עוד שגגה נפלה בחיבוריהם בשנת ההדפסה של זמירות ישראל דפוס בלוגראדו. חלק "עולת תמיד" נדפס בשנת תקצ"ז וחלקי "עולת שבת" ו"עולת חדש" בשנת תקצ"ט. הנ"ל רשמו תקצ"ח.

1 ידיד — ידידי הקורא. סורה — אלי, אל ספרי. ושור — וראה. שירות ישרות — וכן הוא אומר בהקדמה למהדורת צפת ב, א: ויתן לי מעט קט מענה לשון מענה לשון לערוך שירות ישרות. ופת — אלו השירים. כנס לך — המשורר בספרו. לברות — למאכל. והוא על דרך הכתוב במשלי ט, ה: לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי. כמו שהוא אומר בבית השני: 2 ומיין רקחם — של שירותי; שיה"ש ה, ב: אשקך מיין הרקח. פיך תמלא — תשתה לרחייה; ויורד גם למטה: תמלא פיך בזמירות שבספר שקולם טוב וערב.

שירי נגר ובר נגר

[ב]

יד מחצב שירי

ד' י' 292. משקלו: השלם הקצר שבקצרים. סימנו ישראל.

יד מחצב שירי תהי גברת	על מחצב נוגנים בשיר חצבו.
שירם למול שירי כזר נחשבו	התנצלו עדים וציף ועטרת.
רחשי להבין ישמרו משמרת	מר מדלי שירי הלא ישאבו,
אל מעלת ניבם הכי נכתבו	הנם בעט ברזל לאות תפארת.

[ג]

יהיו לרצון

ד' י' 1435. משקלו: השלם הקצר שבקצרים. סימנו: ישראל.

יהיו לרצון אמרות הבאתי	
שי לך, ואמר יום ליום אביע	נשא אשר על כל יקום שריתי.
רחשי לבכי שיר ורן הרבניתי,	
אל כל יצור צדקתה אודיע,	גם תודה נפשי אשר פדיתי.

[ד]

יערף מטר שירי

ד' י' 3298. משקלו: השלם המקוצר. סימנו ישראל בר משה נגארה.

יערף מטר שירי וגם יגל פטל,	כרביב עלי עשב וציץ פורת.
שמתי יתדות שיר ביד עטי, ובם	אהל ומירותי אהי מותח.
רמה ימין שירי כנבור בקרב,	כל מחשף ישים לאור זורת.
אצתי בלב נעלץ בויב נמלץ לעז-	רר רעיון שכלי ועין פוקח

1 יד — כוח (במדבר יא, כג) חציבת שירי. על מחצב נוגנים — על כוח חציבת השיר של משוררים אחרים.
2 כזר נחשבו — עדה"כ הושע ה, יב. והכחנה ששיריהם לעומת שיריו נחשבים כשירה זרה שאינה אמת.
התנצלו עדים — למראה יפי שירי ראו שאין יופי בקישוטי שיריהם, על כן הסירו עדים ועטרותיהם מעליהם.
3 רחשי — רחש לבי, כלומר הגיון שירי, והוא לשון הפייטנים הראשונים; ע"י מלון בן יהודה ערך רחש ב.
ישמרו משמרת — כלומר יעמרו על משמרת וישתדלו להבין בשירי. מר מדלי — וישאבו ויטלו משירי טיפה אחת, כמר מדלי (ישע"י מ, טו). 4 אל מעלת ניבם — ואותה טיפה יביאוו בשיריהם בשביל להגדיל מעלתם.
הנם — הרי שירי בזה הספר. בעט ברזל — כתובים וחקוקים בדפוס.

1 יהיו לרצון — לפני הקב"ה. אמרות — כלומר שירי. ובא אמרות במקום אמרות לצורך המשקל. ועיין "קריית ספר" שנה כ"ה (תש"ט) עמ' 45, 2'1. הבאתי שי לך — כלומר שחיברתי בספרי לכבודך. 2 ואמר — ודברי השיר אשר אביע לך יום יום. עיין "לשונונו לעם" חוברת סיחון תשט"ז. עמ' 14—17. נשא — מרומם על כל היקום אשר אתה רואה. 3 רחשי לבבי — שהם שירה ורינה. ועיין בפירושו לשיר "יד מחצב" בית 3.
4 צדקתך אודיע — עדה"כ תהלים מ, יא. נפשי אשר פדית — עדה"כ תהלים עא, כג: תרננה שפתי כי אומרה לך ונפשי אשר פדית.

[רסז]

אהרון מירסקי

אֵל כָּל בְּשִׁירִים שָׁר וְרָן פּוֹצֵחַ.
 קָרַבְּם כְּאֵשׁ בּוֹעֵר וּמִתְלַקֵּחַ.
 חוֹ קִים בְּנַחֲלַת אֵל לְהִסְתַּפֵּחַ.
 תָּרוּ בִּי רַמְזוֹר וְלִמְנַצֵּחַ.
 יַחַד כְּמוֹ צִפּוֹר דְּרוֹר פּוֹרֵחַ.
 גָּבַר בְּחֵיל כּוֹשֵׁל וְגַם פּוֹסֵחַ.
 נִפְדָּה וְסִפִּיר יְהִלְם, קוֹדֵחַ.
 פָּרְחוּ וְגַם צָמְחוּ וְנִתְנַו רִיחַ.
 דְּלִיתִי שְׁפָתָיו בְּזִמְרֵי פוֹתֵחַ.
 פֶּר, שֵׁם כְּבוֹד הוֹדוּ לְהִשְׁבִּיחַ.
 לְבוֹ בְּטוֹב לִקַּח יְהִי לִקְחַ.
 יִרְדֶּה דְּבִשׁ אֵל פִּיו וְכֶף שׁוֹטֵחַ.
 רַבִּי חֲסֵדָיו אֵל יְהִי שׁוֹכֵחַ.
 לְבִי כְּעַל כָּל הוֹן מֵאֵד שְׂמֵחַ.
 לֹא תֵם לְרִיק כְּתִי וְלֹא נֵס לֵחַ.
 גַּם לְעוֹנֵי יְהִיָּה סוֹלֵחַ.
 יִפְתַּח, וְיִהְיֶה גּוֹאֲלָם שׁוֹלֵחַ,
 עַל רַב יִלְוֹמוֹת עַד בְּלִי יִרְחַ.

5 לְעֶרְוֶף זְמִירֵי הוֹד וְשִׁירִים, נִמְלָצוּ
 בְּרֵאוֹת הַמֶּזֶן נוֹגְנִים זְמִירִים, יִשְׁאַפוּ
 רָבוּ כְּמוֹ רָבוּ לְשׁוֹן זֶר יִמְאַסּוּ
 מִתַּק לְחֶכֶם שִׁיר לְשׁוֹן קִדְשׁ, וּבִ-
 שָׁרִים בְּבֵית אֵל חִי בְּשִׁיר וּמְצַפְצָפִים
 10 הִמָּה בְּשִׁיר רַחֲשִׁים יְקִימוֹן מְשֹׁאֵל
 נִרְאָה כְּהִיִּם אֹר תִּי וְקִתָּם כְּמוֹ
 גַם נִמְלָצוּ שִׁירִים חֲדָשִׁים, נִפְלְאוּ,
 אָכֵן גְּבוֹן לַחֵשׁ רִנְנוֹת יִהְיֶה,
 רוּחַ נְדִיבֵתִי תִהְלֹת אֵל תִּסֵּ-
 15 הֵן מִחֲמַדְרֵי שִׁיר בְּמוֹ פִּיו יַעֲנֶה,
 נִפְתַּח זְמִירוֹתֵי לַחֲפוֹ יַעֲרַב,
 מְעֻטָּה תִהְלֹת אֵל כְּבִגְד יַעֲטָה,
 וְאֵנִי בְּעֵנֵי שִׁיר כְּמוֹ כֵן אַעֲנֶה,
 אֹדְדָה לְאֵל רוּעֵי אֲשֶׁר בֵּין הַנְּדוּד
 20 יִוֹאֵל אֱלֹדִים חִי וְיִבִּין צַעֲרִי,
 יִגַּן בְּעַד עֲמוֹ, וְגַם שְׁעָרֵי פְדוּת
 יִבְנֶה מְעוֹן קִדְשׁ וְבוֹ יִתְעַנְּגוּ

1 יערף מטר שירי וכו' — עדה"כ דברים לב, ב. וציץ — ועל ציץ. 2 יתדות שיר — משל המשורר את השיר ביתד המחזיק את האוהל. ויש בזה גם רמז ליתדות המשקל שהשיר כתוב על פיהם. ובם — ביהדות השיר. אזי מותח — ומעמיד את אוהל זמירותי. 3 רמה ימין שירי — עלה וגבר כוח שירי, והוא נמרץ כגבור במלחמה. תהלים פט, מג. ישים — שירי. 4 ועין פוקח — ולפקוח עיני. 5 לערוך וכו' — כלומר אצתי לערוך זמירי הוד. נמלצו — אשר נמלצו ונמתקו. אל כל וכו' — לכל מי ששר בשירים. בשירים שר — עדה"כ משלי כה, כ. ורון פוצח — עדה"כ ישעי' מט, יג. 6 בראות — כשיראו משוררים הרבה, את זמירותי, ישאפון לקרבתם. כאש — ויבערו זמירותי בהם כאש. 7 רבו כמו רבו — עדה"כ זכרי' י, ח. ועניינו כאן: מעתה ששירי בעולם ירבו מאד המואסים בלשון זר. חושקים — ויהיו חושקים להסתפח בנחלת אל, כלומר יהיו שרים שירי לשון קודש. להסתפח — עדה"כ שמואל א כו, יט. 8 ובתרו — במקום ובתרו, לשם המשקל. עדה"כ תהלים כג, ד: שבטך ימשענתך המה ינחמוני. ועיין "קריית ספר" שנה כה (תש"ט), עמ' 42. 9 שרים — יהיו שרים. בבית אל חי — בבית הכנסת. ומצפצפים יחד — שרים בציבור בנעימה דקה כקול צפור. וצפצוף משתמשים בו הפייטנים כלשון אמירת שבח בקודש, כגון ר' יוסף אבן אביתור: גדלך מצפצפת ("אלהים אמין", שער השיר מהדורת ח. בראדי וק. אלברכט, עמ' 15). 10 המה — השרים שירי לשון קודש. בשיר רחשם וכו' — בשיר היוצא מפהם ומלבם הרוחש, עיין בפירוש לשיר "יד מחצב" בית 3. בכוח נעימת השיר יקימו מתים מקברם. גבר בחיל כושל — כלומר בעלי מומים. כושלים בחלחלה ופסחים שמתו. 11 אור תשוקתם — לשירה נראה קודח ומוהיר היום כמו נפק ספיר ויהלם; שמות כה, יח. קודח — מזהיר, מלשון אבני אקדח (ישעי' נד, יב), שפירש הרד"ק: אבן מזהירה כאש. 13 גבוון לחש — חכם. בזמיר — בזמירות ושירות יהיה פותח. 14 רוח נדיבתי — נפשי. (ספר השרשים לרד"ק, שרש נדב). להשתבח — בשביל שישתבחה שם כבוד הודו. 15 יהי לוקח — והשיר יקח לכו בטוב לקחו; משלי ד, ב. 16 לחכו — במהדורת צפת: לחסו. וכף שוטח — וישטח כפו וירודה הדבש גם אל תוכה, עדה"כ שופטים יד, ט: וירדהו אל כפיו. והמכחן בו, שיערבו זמירותי לפיו בשביל לשבח בהו את הקב"ה ולשטוח כפיו בתפילה. 17 מעטה תהלות — עדה"כ ישעי' סא, ג. כבגד יעטה — עדה"כ תהלים קט, יט. 18 מאד שמח — יהיה לבי על שירי. 19 לאל רועי — עדה"כ תהלים כג, א. אשר בין הנדוד — על אשר בנדודי. לא תם לריק

שירי נגר ובר נגר

[ה]

יחיד ונשגב

ד' י' 2552. משקלו השלם. סימנו: ישראל חזק. בראש השיר רשומה כתובת מחורזת בכתב רש"י: "הבית הזה אשר בניתי אך דבר שפתיים, על אבן אחד שבעה עינים, מיוסדת על אדני פז וזהב פרוים, מעולפת ספירי אמרי תהלות שוכן שמים, ותקוד בת שבע אפים". הלשונות שבעה עינים ובת שבע מרמזים לשבעת הבתים של השיר החורזים כלם בתיבת שאת שהיא אחת והוראותיה בשיר שבע.

<p>וְלֶךְ לְבַד עֲצָמָה וְגַם יִתֵּר שְׁאֵת. גַּם מִפְּרֵי נִיבֵי לֶךְ אֶקְרִיב שְׁאֵת. יִהְיֶה לְכִבִּי בּוֹ וְלֹא אוֹכֵל שְׁאֵת. פִּשְׁעֵי וְחַטָּאתַי, הֲלֵא תִטִּיב שְׁאֵת. נִגַע פְּרִידַתִּי הֲכִי פִשְׁתָּה שְׁאֵת. וְלֵעִיר נוֹה קִדְשׁ הַמוֹנֵם חוֹשׁ שְׁאֵת. וְלְבָרְכֶם הוֹאֵל וּפְנִימוֹ שְׁאֵת.</p>	<p>יחיד ונשגב, בגבורה נאור, שי אערך אל מול יקר הדרתך, רחם ברב חסדך ועל אויבי שבר, אל לעונותי מחה, גם העבר 5 חושה צרי ישע אלי ציר הנדוד, זכרה חסדך לעם בוטחים [בך], קבץ נפוצותם וחיש למו פדות,</p>
--	---

מניין השירים הכלולים במהדורה של צפת מאה ושמונים; כך כתוב ברשימה שבסוף הספר המובאת למעלה. על רשימה זו סמכו כל רושמי רשומות, אבל בפרטם אתה מוצא מאה ותשעה שירים שכן בראש כל שיר נדפס מניינו באותיות אלפבית. והנה שני השירים הקודמים לאחרון, הכתובים בדף מ, נתקלקל המדפיס במניינם ומנאם כאחד, את השיר "יחיד ממתקים חכו" ואת השיר "יחידתי באי", וכפל את הסימן קז ורשמו בראשו שלזה ובראשו שלזה וכתוב הרשימה בסוף הספר שראה הפיוט האחרון מסומן בסימן קח, עשה "ח"ק לישראל". מניין השירים נתקלקל בספר גם במקום אחר. בדף מא, הוא הדף האחרון של הספר, בא "מפתח אל זמירות ישראל", רשימת שמות כל השירים כפי סדרם בספר ובצד כל שיר בא כחי — עדה"כ ויקרא כו, כ. לח — כלומר: לחי, עדה"כ דברים לד, ז. 20 אלדים — כך נדפס במהדורת צפת בדלת במקום ה"א כמנהג הספרדים, בשביל שלא לכתוב שם שמים ויצטרכו לשמור את הספר בקדושה. 21 גואלם — את המשוח. 22 מעון קדש — זה בית המקדש, שנקרא מעון בשמואל א ב, כט. רב שלומות וכו' — עדה"כ תהלים עב, ז.

1 יחיד ונשגב — זה הקב"ה שהוא אחד (דברים ו, ד), והוא נשגב (ישעי' לג, ה). בגבורה נאור — זה הקב"ה (תהלים סה, ז). יתר שאת — יתרון גדולה ותוקף (בראשית מט, ג). 2 שי אערך — אביא תשורתך ואערכנה. והמכוון בעריכת השי לדברי תפילה. מפרי ניבי — תנובת פי, כלומר שירי. שאת — משמעו כנראה כמו משאת (בראשית מג, לד), דורון. 3 רחם — עלי. בו — מחמתו יהמה וירעש. ולא אוכל שאת — לשאת את כובד העול. 4 לעונותי מחה — עדה"כ תהלים נא, יא. העבר פשעי — עדה"כ שמואל ב כד, י. הלא תטיב שאת — כלומר הלא דרכך שאתה מיטיב ונושא עון; בראשית ד, ז. 5 חושה — מהר ושלח לי. צרי ישע — רפואה שיש עמה ישועה. אלי צרי הנדוד — למכאוב נדודי. נגע פרידתי — שכן פשתה השאת והנגע של הפרידה, כלומר גדלה ורחבה צרת גלותי. הכי — אכן, אמת. עיין בראשית כו, לו, ור"א אבן-עזרא שם. 6 זכרה חסדך — עדה"כ תהלים כה, ו. לעם — לישראל הבוטחים בך. ותיבת בך אינה כתובה במהדורת צפת והוספתיה להשלים המשקל. ולעיר נוה קדש — לארץ ישראל, עדה"כ שמות טו, יג. חוש שאת — מהר ושא והבא את המוני ישראל. 7 קבץ נפוצותם — עדה"כ ירמ' יא, יב. ופנימו שאת — שיהיה רצונך לישא פניך אליהם ולברכם (במדבר ו, כו).

[ר ס ט]

אהרון מירסקי

מניינו על הסדר. אמת שם לא הוכפל סימן קו ומכל מקום השיר האחרון סימנו קח. כיצד? לפי שמסדר המפתח השמיט בטעות את השיר "ה' יערב לך שיר הגיגי" שבדף ז ע"ב וסימנו יב, והשיר שלאחריו "יעלה קומתך דמתה לתמר" שסימנו יג, ממילא רשם במפתח סימנו יב. וכן שאר כל השירים במפתח חיסר אחת מסימניהם, ונמצא השיר האחרון, שהוא המאה ותשעה נרשם סימנו קח.

הספר "זמירות ישראל" שהדפיס ר"י נאג'ארה בצפת היא האסופה הראשונה של שיריו שראו אור הדפוס. ברוב השירים הללו השתמש בשביל לסדר את המהדורה הגדולה של שיריו הוא ספר "זמירות ישראל" שנדפס בויניציאה. ספר זה יש בו שלושה חלקים: האחד "עולת תמיד", מניין שיריו רכה ונדפס בשנת שנ"ט. החלק השני "עולת שבת", מניין שיריו נד ונדפס בשנת ש"ס. והחלק השלישי "עולת חדש", מניין שיריו סז ולא נרשם בשער שנת הדפסתו. אבל נראה שגם חלק זה נדפס בשנת ש"ס. ראייה לכך: מניין דפי כל שלושה הספרים עשויים על המשך אחד; ממניין הדף שפסק חלק אחד משם פותח החלק שלאחריו. ש"עולת התמיד" פוסק בדף פ ו"עולת שבת" פותח בדף פא, "עולת שבת" פוסק בדף צו ו"עולת חדש" פותח בדף צנ. והנה עם ספר "זמירות ישראל" מחובר גם ספרו האחר, "מימי ישראל" שנדפס עמו כאחת, ואף זה מניין דפיו פותח ממקום שזה פסק; ש"עולת חדש" פוסק בדף קלו, ו"מימי ישראל" פותח בדף קלו. בספר "מימי ישראל" מפורשת שנת הדפסתו: "שנת כחוט השני שפתותיך", מניין ה"שני" ש"א. מכאן משמע ש"עולת חדש" נדפס בשנת הדפסתו של החלק שלפניו, היא שנת ש"ס, שאילו נדפס בשנת ש"ס"א היה מציינה בשער להודיע שזה נדפס לא בשנה של החלק שלפניו, אלא שנה אחת אחריו. שלא ציין המדפיס את שנת ההדפסה אלא בחלק שנדפס לא בשנתו של החלק שלפניו.

מהדורת ויניציאה כך עשאה ר"י נאג'ארה: בירר שמונים ושבעה שירים מן השירים שבמהדורת צפת והוסיף עליהם עוד מאה שלושים וחמישה ועשה את "עולת תמיד". ועוד בירר שמונה עשר שירים והוסיף עליהם ארבעים ותשעה ועשה את "עולת חדש". השירים של "עולת שבת" מעשיהם חדשים היו כולם בדפוס ויניציאה.

ואילו שירים בירר ל"עולת תמיד" ואילו ל"עולת חדש"? דבר זה מוכח מגדריהם של שני הספרים הללו שפירש במהדורת ויניציאה: כל השירים במהדורת צפת שהם "מקיפי הכלל שבחים תמדיים בכל רגע ועונה, לא יזכירו מהלל פרטי לפי המקום והזמן"¹³, אלא אסף ב"עולת תמיד", וב"עולת חדש" אסף "תוכחות... לימים נוראים... ומה שיתחדש חג או מועד"¹⁴. גם יש קצת סימנים חיצוניים לברירתו. כלל השירים שנדפסו במהדורת צפת על חמישה סוגים הם, ובראש כל שיר רשום שם סוגו. ואלה שמות הסוגים ומנייני שיריהם: פזמונות תשעים ותשעה, בקשות ארבע, רשויות שלוש, תוכחות שתיים ונשמת אחת. הבקשות התוכחות הרשות והנשמת, שאין עניינם תמידי, נאספו כולם ל"עולת החדש". אף השירים במהדורת צפת גופה כיוון ר"י נאג'ארה סידרם כנגד הסדר העתידי של מהדורת ויניציאה, שאותם השירים שאינם פזמונות סדרם בסוף הספר מסימן עו ואילך חוץ מבקשה אחת "יראים מחטאים יהמו" שקבעה בסימן כב.

שירי נגר ובר נגר

סך כל השירים שנטל ר"י נאג'ארה ממהדורת צפת מאה וחמישה, נשתירו מהם עוד ארבעה שירים, ואותם השמיט. ואלה שמותם :

יונה יחידה אם למלכך תכספי (סי' יא, דף ז, א. ד, י 2024)

יעלת צבי איומה יפה כלבנה (סי' יז, דף ט, א. ד, י 3220)

יה אל צורי רפא צירי (סי' צו, דף לו, א. ד, י 734)

יושב כרובים מהר הופיע (סי' צז, דף לו, ב. ד, י 2316)

ארבעת השירים הללו ושאר שירים משירי "זמירות ישראל" שנדפסו בצפת, דודון מציין מקורם הראשון בספר "זמירות ישראל" שנדפס בשאלוניקי בשנת שנ"ד אף-על-פי שבמפתח מקורותיו שבראש כרך ראשון¹⁵ הוא רושם מהדורת צפת. שני שירים מאלה הארבעה, השירים "יונה יחידה אם למלכך תכספי", "יושב כרובים מהר הופיע" לא נדפסו אלא במהדורת צפת ובמהדורת שאלוניקי, והריני מביאם בזה.

יונה יחידה

פזמון ותוכחה תערב לנפש לחן נומי עלא נימי הוסיאיני

משקלו: חמש חמש תנועות בכל צלעית. סימנו: ישראל חזק.

בְּאֵי לְחֻצְרוֹתָיו וְכֵם הַסְּתוּפָּפִי.	יוֹנָה יְחִידָה אִם לְמַלְכְּךָ תְּכַסְּפִי –
פְּצַחִי תְּהַלְּהָ קוֹל בְּכוֹר תּוֹפְפִי.	שִׁיר מְהַלֵּל עֶרְכִּי וּמְנַחַת מְאֶמְרִי
מִכָּל בְּדִילֶיךָ זְמַמְךָ תִּצְרְפִי.	רַעִיוֹן אֲמַרְיֶךָ בְּשִׂכְלֶךָ בְּחִנִּי,
וּבְנִהְרֵי מִי בּוֹר עֲזוּבָה תִּשְׁטָפִי.	אֲמַנָּם זְדוֹן לְבָבְךָ בְּנֶתֶר כְּפָסִי,

13 הקדמה דף ז, א.

14 שם דף ז, ב.

15 אוצר השירה והפיוט, כרך ראשון, עמ' 34.

1 יונה — כינוי לנשמה. וכן כינה אותה ר' יהודה הלוי: יֹנָה פֹּתָה יְקוּשֶׁת כָּל מַעֲבֵר (דיואן יהודה הלוי, מהדורת ח. בראדי, חלק ג, עמ' 177). ור' יוסף צאלח פירש בתכלאל ח"ב דף קמ"ד יונה זו על כנסת ישראל, אבל את כל השיר פירש על האדם. וכן דרשו בזהר כי תצא (דרע"ו ע"א): ולומנין נשמאת אולא ברזא דגלגולא, הדא הוא דכתיב (בראשית ה, ט) ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה. יחידה — אף הוא כינוי לנשמה, עדה"כ תהלים כב, כא. למלכך — להקב"ה. תכספי באי וכו' — עדה"כ תהלים פד, ג, שהמשורר מביאו לאחר שירו. הסתופפי — וכן אמר ר"י הלוי: יחידה שחרי האל וספיו (דיואן ר"י הלוי, ח"ג, עמ' 145).

2 פצחי תהלה — פתחי פיך בתהלה. קול וכו' — קחי כנור והשמיעי קול נגינה, ותופפי. 3 רעיון אמריך וכו' — בחני דבריך ומחשבתם בכור השכל שיהיו זכים בלי שמץ פסול. זממך — מחשבתך. 4 אמנם — אמת, כן תעשי. בנתר וכו' — עדה"כ רימ"י ב, כב. וכן אמר ר' שלמה אבן-גבירול בשירו "שובי נפשי" (שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, מהדורת ח. נ. ביאליק וי. ח. רבניצקי, ח"ב, עמ' 116—117):

וְרִתְצִי בְּנִקְיוֹן קִרְבְּךָ;	וְכַפְּסִי מִרְעָה לְבָבְךָ
וְהִתְכַפְּסִי מִמְרָמוֹת זְמַמְכִּי.	הַשְׁהִרִי מַעְזוֹת עֲלוֹמְכִי

וכן אמר ר"י הלוי בשירו "יונה פותה" הנ"ל (עמ' 178—179):

הַדִּיחִים מִקְרַבְּךָ, וְשִׁהְרִי אֶת חֲבֶבְךָ... הַרְבֵּי לְךָ בְּרִית.

[רעא]

אהרון מירסקי

- 5 לבשי כסות ישר ומדי מחמד, ועטי מעילי תם וגם התעטפי.
בשי לרב הטאת געויריק, וגם תבפי עליהם מר, ודמעה תדלפי.
ריכי ביצרך יום וליל אל תשקטי, נגד גודויו חץ וחרב תשלפי.
מה לך רדף תבל ותענוגי זמן, צדה לדרבך כונני ותאספי.
שמחי באהבת אל והודו שררי, לעד בשם קדשו הכי השתתפי.
10 התעוררי יום יום ופניו שחרי, יונה יחידה, אם למלכך תכספי.
גכספה וגם פלטה נפשי לחצרות ה' לבי ובשרי ירגנו אל אל תי (תהלים פד, ג)
כי טוב יום בחצריך מאלף בחרתי הסתופף בבית אלהי מדור באהלי רשע
כי שגשג ומגן ה' אלהים חן וכבוד יתן ה' לא ימנע טוב להלכים בתמים. ה'
צבאות אשרי אדם בטח בך (שם יא, יב ג).

5 לבשי כסות ישר וכו' — כלומר: הכנסי במידת הישר. ומדי מחמד — עדה"כ בראשית כו, טו. והכונה למידות טובות ונחמדות. וכן ר"ש אבן גבירול כשהוא מוכיח את נפשו בשירו "שובי נפשי" הנ"ל, הוא מדבר בלשון לבישת בגדים:

ותלבשי בגדי אהבות ותלבשי תחתם בלוי סחבות.

6 לרב — מפני רב. 7 נגד גודויו — של יצר הרע. חץ וחרב תשלפי — כלומר השתדלי בכל כוחך לעמוד כנגדו ולנצחו. וכן אמר ר"י הלוי בשירו "יונה פותה" הנ"ל:
הכונני כי למלחמתך חברו (העוונות).

8 תבל, זמן — כינויים לעולם הזה ותאחתי שכינו משוררי ספרד. וכן אמר ר"ש אבן גבירול בשירו "שחי לאל" (שירי ר"ש אבן גבירול מהדורת הנ"ל, ח"ב, עמ' 50):
ולמה תרדפי הבל ולמה

וכן אמר ר"י הלוי בשירו "יונה פותה" הנ"ל:

המעט ממך משחקת בתבל בתענוגי זמן פשני יובל.

צדה לדרכך וכו' — ע"ד זודאי קלילי ואורחא רחיקתא (כתובות סו, ע"ב). וכן אמר ר"י הלוי בשירו "יקרה מיקר יוצרך לקוחה" (דיואן הנ"ל, ח"ג, עמ' 35):
קומי כי לא זאת המנוחה האררח רב קחי לך ארוחה.

וכן בשירו "ישן מתי תקיץ" (שם, עמ' 188):

מתי תכין צדה אשר תשא בכפיך.

9 והודו שוררי וכו' — וכן אמר ר"ש אבן גבירול בשירו "שובי נפשי" הנ"ל:

והמתיקי מנסת זמירות חכך . . .

והכונני לקראתו בזמר נעים ושחרי את פניו בשירך לרנעים.

10 בשם קדשו וכו' — ע"ד מה שדרשו במדרש תהלים מזמור כ, א: אמר הקב"ה בשעה שמגעת צרה לישראל והם מבקשין אותי יהיו משתתפין כבודי עמהן, ומיד אני עונה אותם, שנאמר (תהלים צא, טו) יקראני ואענהו, ומה טעם עמו אנכי בצרה (מדרש תהלים, מהדורת באבער פו, ע"א). הכי — אכן, באמת. עדה"כ הכי קרא שמו יעקב (בראשית כו, לו). ועיין שם תרגומי אונקלוס ויונתן, ופירושי ר"א אבן עזרא ורד"ק. התעוררי וכו' — וכן אמר ר"י הלוי בשירו "ידעתי בטרם תצרני" (דיואן ר"י הלוי מהדורת הנ"ל, ח"ג, עמ' 116—117):
הקימני לשחר את דבירך.

יונה יחידה וכו' — סיים במה שפתח, כמו בשירו "אזמרח אלהי כל יצורים" שבראש "זמירות ישראל".

שירי נגר ובר נגר

יושב כְּרוּבִים

פזמון נאה עראבי לחן ואין קונת בתרוח אל באב מפתוח. משקלו: חמש חמש תנועות בכל צלעית. סימנו: ישראל חזק.

אָסֶף צוֹלַעַת,	מִבֵּין זָבָבִים	מֵהָר הוֹפִיעָ[נָה],	יּוֹשֵׁב כְּרוּבִים
וּלְבַת נְדִיבִים,	אָנָּא הוֹשִׁיעָה.	יְדִידִי,	וּלְבַת נְדִיבִים,
שְׁכַנְתִּי בְּבוּר	אֶת עָלֵי שֹׁבֵר	וּבְבֵית כְּלָאִים,	שְׁכַנְתִּי בְּבוּר
קוּמָה כְּגֹבֹר,	עֵת קָץ הַגִּיעָה.	יְדִידִי,	קוּמָה כְּגֹבֹר,
5 רְמֵס מְדַכְּאֵי	וְשֵׁם כְּרוּאֵי	לְאַרְץ חֵי,	5 רְמֵס מְדַכְּאֵי
וּלְגֶרֶשׁ שׁוֹנְאֵי,	שֶׁלַח הַצְרָעָה.	יְדִידִי,	וּלְגֶרֶשׁ שׁוֹנְאֵי,
אֲמַצָּה לִי יוֹשְׁבֵי	שִׁימָם כְּכּוֹכְבֵי	תוֹךְ מְעוֹן תַּנִּים,	אֲמַצָּה לִי יוֹשְׁבֵי
10 מֵהָר וְהָבָא,	לִי צִיר יְשׁוּעָה.	יְדִידִי,	10 מֵהָר וְהָבָא,
לָמָּה לְנַצַּח	עִם חֲזָקִי מִצַּח	תִּשְׁפַח עֲנִיָּה,	לָמָּה לְנַצַּח
הַדֵּשׁ קִקְצָח,	כָּל עוֹשֵׂי רִשְׁעָה.	יְדִידִי,	הַדֵּשׁ קִקְצָח,
חֲזָק צְדִינָה	נְדָדָה מִקְנָה	יְדִידֵי רַפּוֹת,	חֲזָק צְדִינָה
חֵישׁ הַצֵּל כְּנָה,	יְמִינָה נְטָעָה.	יְדִידִי,	חֵישׁ הַצֵּל כְּנָה,

אַלְהִים צְבָאוֹת שׁוֹב נָא הַבֵּט מַשְׁמִימִים וְרֹאֵה וּפְקֹד וַיִּפְּן זֹאת.
וְכִנָּה אֲשֶׁר נְטָעָה יְמִינָה וְעַל-בֵּן אֲמַצָּתָה לָךְ (תהלים פ טו-טז)

ג. החילוקים בין מהדורת צפת ומהדורת ויניציאה

הנוסח של מהדורת ויניציאה שווה לנוסח של מהדורת צפת. חוץ מקצת חילוקים שביניהם; כגון בשיר "יושב תהלות צור מחסי" ¹⁶ שורה יד שבמהדורת צפת הגירסא: וְשָׁעָה נִיבִי מְקוֹם אֵשֶׁה, ובמהדור' ויניציאה: בְּמְקוֹם אֵשֶׁה. בשיר "יונה תמה" ¹⁷ שו' יד, שבמהדור' צפת

1 יושב כְּרוּבִים — אמר המשורר: אתה הקב"ה המכונה בתהלים פ, ב: יושב כְּרוּבִים. מבין זָבָבִים — מבין הגוים המשולים לזאבים, עיין בשמות רבא ה, כא. אסף צולעת — אסף את ישראל הגולים המשולים לכבשה צולעת, עדה"כ מיכה ד, ו. 2 ולבת נדיבים — לכנסת ישראל, המכונה בשיה"ש ז, ב: בת נדיב. 3 בבור ובבית כלאים — אומרת כנסת ישראל: שכנתי בגלות הדומה לבור ולבית כלא. את עולי וכו' — שבור את עול השיעבוד שנתנו עלי הגוים הדומים לזאבים. 4 קומה כגבור — המתעורר לגבורתו. עת קץ הגיע — העת לקץ הגלות. 5 רמס מדכאי וכו' — עדה"כ תהלים ז, ו: וירמס לארץ חיי, ועדה"כ תהלים קמג, ג: דכא לארץ חיתי. ושם כרואי וכו' — עדה"כ תהלים ג, ו: ושמתוך כראי, ופירושו: כל מאויי ותקחתי שם כרואי וכמיאוס. 6 ולגרש שנאי — השוכן בארצי. שלח הצרעה — כמו ששלחת בכניסתי הראשונה לארץ, שמות כו, כת. 7 אמצה לי — עדה"כ זכרי' יב, ה. יושבי — את היהודים היושבים. תוך מעון תנים — בארץ ישראל השוממה כמעון תנים, עדה"כ ירמ' י, כב. שימם ככוכבי וכו' — הרבה מספרם ושימם ככוכבי השמים לרוב. עדה"כ בראשית כב, יז. 8 ציר ישועה — שליח שיביא לי ישועה, זה המשיח. 9 למה לנצח — עדה"כ איכה ה, כ; תהלים י, יב. חֲזָקִי מִצַּח — עדה"כ חזקאל ג, ז. והכונה לגוים המשעבדים בישראל ואוכלים את פרים, כלומר מדלדלים אותם. במהדורת ויניציאה: חֲזָקִי. 10 הדש קקצח — עדה"כ ישעי' כח, כו. כל עושי רשעה — עדה"כ מלאכי ג, יט: והיו כל זדים וכל עֲשֵׂה רשעה קש. 11 עדינה — זו כנסת ישראל. ידיה רפות — עדה"כ ישעי' לה, ג. נדרה מקנה — ונפוצו בארבע כנפות הארץ. כְּנַפְיָה — כך מנוקד במהדורת ויניציאה. וטעם ניקוד זה לרמוז על הסומך: הארץ. ועוד שניקוד זה מכוח למשקל. 12 כנה — זו כנסת ישראל, עדה"כ תהלים פ, טז, שהמשורר מביא לאחר שירו.

16 מהדורת צפת ס"ה, דף ה, א; מהדורת ויניציאה ס"ה, דף כא, ב ודף כב, א.

17 מהדור' צפת ס"ה, דף ו; מהדור' ויניציאה ס"ה, עג, דף לא.

אהרון מירסקי

הגירסא: קַרְנַף ארִי מָאד, ובמהדו' ויניציאה: קַרְנַף אָרִים לְהוֹד, בשיר "צורי גואלי יה" 18 שו' ד שבמהדו' צפת: תַּן הַדְּבַת טִרְתָּם, ובמהדו' ויניציאה: וְתַן הַדְּבַת טִרְתָּם. וגירסת מהדו' ויניציאה עיקר כפי שהמשקל מוכיח. משקל הבית בשיר זה כך הוא: ארבע צלעות בו, כולן של שש שש תנועות, חוץ מן הרביעית שהיא של שבע תנועות. וזו הצלעית השלישית חסרה בה תנועה במהדו' צפת, ובמהדו' ויניציאה מניין תנועותיה שלם. ועוד שם במהדו' צפת שו' 5–6 הגירסא: התפתחי מוֹסְרֵךְ צְוֹאֲרֵךְ צְבִיָה, ובמהדו' ויניציאה שו' 6: התפתחי מוֹסְרֵי צְוֹאֲרֵךְ שְׂבִיָה. הגירסא של מהדו' ויניציאה ערוכה על-פי המקרא בישעיה נב, ב: התפתחי מוסרי צוארך שביה בת ציון. אף-על-פי-כן אין מכאן ראייה שגירסא זו עיקר, שאפשר תיבת "צְבִיָה" מליצה היא שהמליץ המשורר על משקל שְׂבִיָה שבמקרא, שהחליף כינוי של צער לכינוי של שבת, כמו שאמר בתחילת השיר שו' א: מִהָר וְהַחֵשׂ פְּדוֹת יַעֲלֶה יְפִיפֶיָה. מכל מקום ניקוד שְׂבִיָה שבמהדו' ויניציאה שיבוש הוא משני צדדים מצד המקרא ומצד המשקל, שתיבות "צוארך שביה" של צלעית רביעית הן וקצבתה שש תנועות, וניקוד "שְׂבִיָה" שבמהדו' ויניציאה מחסר מתנועותיה אחת.

יש שגירסת מהדו' צפת עיקר וגירסת מהדו' ויניציאה משובשת. בשיר "יה רב מושיע" 19 שו' ד: במהדו' צפת: הַעֲתֵר וְסוּפָה נוֹפֶלֶת מִהָר וְקוֹמֵם, ובמהדו' ויניציאה: הַנּוֹתֵר וְסוּפָה נוֹפֶלֶת מִהָר וְקוֹמֵם. תיבת "העתר" היא הראשונה בבית הרביעי, ובית רביעי מזומן להיות חוזר בסופה של כל מחרוזת, לכן כתובה תיבת העתר עוד ארבע פעמים בסופי כל ארבע המחרוזות שבשיר, והיא עיקר וגירסת "הנותר" שבמהדו' ויניציאה שיבוש. ושיבוש זה מרמז שלפני המדפיס של ויניציאה היה השיר כתוב בכתב-יד, שאות עי"ן שבכתב, אדם יכול לטעות בה ולקרא "נו" ווי"ו, אבל אות עי"ן שבדפוס צפת ברורה היא ואינה מניחה מקום לטעות בה. מכל מקום יש שבמהדו' ויניציאה ניתקנו שיבושים שנפלו במהדו' צפת. כגון בשיר "יונה תמה" 17 שו' 1, שבמהדו' צפת הגירסא: הִקָּה גִּרְדָּה לְרַעוֹת זו צלעית שנייה שבבית, והיא משונה מחברותיה משני צדדים, מצד המשקל שהיא בת שש תנועות ודינה להיות בת שמונה תנועות, ומצד החרוז, שהצלעות חברותיה שבבית חורזות בחרוז "גן". ובמהדו' ויניציאה מתוקן: הִקָּה גִּרְדָּה לְרַעוֹת בְּגֵן.

גם בניקוד יש שבמהדו' ויניציאה מתוקן מה שנתעוות במהדו' צפת. כגון: בשיר "יושב תהלות צור מחסי" 16 שו' ד שבמהדו' צפת הגירסא: וכמו אֵיל תמיד נפשי תערג אליך אלהים. ובמהדו' ויניציאה מתוקן: וכמו אֵזֶל תמיד נפשי וכו', והוא עדה"כ תהלים מב, ב. ויש הפך זה שבמהדו' ויניציאה נתעוות מה שמיושר במהדו' צפת, כגון בשיר "צור גואלי יה" 18 שו' ב, שבמהדו' צפת הגירסא: יושבה ברב פחד, בִּין שְׁנֵי לְבָבִיא. ניקוד "לְבָבִיא" נכון מצד החרוז ומצד המשקל שיש בו שלוש תנועות להשלים לשש תנועות הקצובות בצלעית השנייה, ובמהדו' ויניציאה מנוקד: לְבִיא, ושיבוש הוא מאותם שני צדדים. וכן שם בשו' ג, שבמהדו' צפת הגירסא: שָׁרִים רְפֹוה פַח טַמְנוּ בְּצִדָּה, והוא נכון מצד החרוז ומצד המשקל, ובמהדו' ויניציאה מנוקד: בְּצִדֵּיָה, והוא שיבוש מאותם שני צדדים.

17 מהדו' צפת סי' ה, דף ו; מהדו' ויניציאה סי' עג, דף לא.
18 מהדו' צפת סי' י, דף ו; מהדו' ויניציאה סי' עב, דף לא.

שירי נגר ובר נגר

שוות מהדורת צפת ומהדורת ויניציאה שניקוד שתייהן משובש הרבה, ושיבושיה של מהדורא אחת משונים משל חברתה. והואיל והגיענו שיר אחד בעצם כתב־יד של המשורר, השיר "ישראל עבדך הן אנא" והוא אינו מנוקד, יש לומר ששתי המהדורות לא נתקדו בידי המשורר, אלא בידי אחרים.

שירי "זמירות ישראל" שבמהדורת ויניציאה לא נדפסו ככתבם שיצא מתחת ידו של המשורר; מצא אותם באיטליה מה שמצא לשאר ספרי היהודים שנדפסו שם: יד הצנזורה שעיימעמה את קול זעקתם של סופרי ישראל לבל תישמע. בשיר "יושב תהלות צור מחסי" ¹⁶ שו' ז, כתוב במהדו' צפת: עַד אֶן בִּין גֹּיִם עֲרִיצִים, ובמהדו' ויניציאה השמיטו תיבת "גוים" והשלימו את המשקל בשתי תנועות וגרסו כך: עַד אֶנָּה בִּין הָעֲרִיצִים. בשיר "יפו פעמך" ²⁰ שו' י, שבמהדו' צפת כתוב: כִּי אֶשְׁלַח עִם עַל אֲדוֹם עַד דָּכָא וּדְכָאוֹם, ובמהדורת ויניציאה השמיטו תיבת "אדום" וכתבו במקומה אָרָם. וכן בשאר מקומות שבא זכר "אדום" בשירים, נמחק "אדום" ונכתב "ארם" במקומו כגון בשיר "יונה תמה" ²¹ שו' יא, כתוב במהדו' צפת: חִיש לְנָקוּם נִקְמַתְךָ אֶשְׁאָף, לְאֲדוֹם אֶשְׁלַח בַּחֲרֵי אָף, ובמהדו' ויניציאה כתבו: לְאָרָם אֶשְׁלַח וכו'. וכן בשיר "שחר אעיר מתנומות" ²¹ שו' ב, שבמהדו' צפת כתוב: פְּדָה עִמּוֹ קְמָהוּמוֹת בִּין אֲדוֹם וְיִשְׁמַעְאֵל, ובמהדו' ויניציאה שינו, אבל לא יכלו לכתוב ממהומות בין ארם וישמעאל, שאין ממש בדברים אלה, על כן כתבו כך: פְּדָה עִמּוֹ מְהוּמוֹת מְאָרָם וְיִשְׁמַעְאֵל. שינוי על דרך אחר עשו בשיר "יונה ואיך תרביצי" ²² שו' ז, שבמהדו' צפת כתוב: בְּגִלְךָ בְּדָם בְּחַצֵי וּבְחַצֵי אֲדוֹם מְחַצֵי, ובמהדו' ויניציאה שינו וכתבו: רגלך בדם רחצי שוּנָא וְצַר מְחַצֵי. עוד יש כמה חילוקים בין מהדורת צפת לבין מהדורת ויניציאה. נאמר למעלה שבמהדורת ויניציאה רשום בראש כל שיר שם סוגו, אם פזמון אם בקשה אם תוכחה וכו'. והנה כל הפזמונות ממהדו' צפת שנכללו במהדו' ויניציאה ב"עולת תמיד", לא נרשם השם פזמון בראשי השירים, שם הספר "עולת תמיד" שהם כלולים בו מודיע עליהם שפזמונות הם, שכן השירים שבספר זה כולם פזמונות. לא כן השירים שנכללו בספר "עולת חדש" שם סוגו של כל שיר נכלל ברשימה שבראשו.

גדר הספר "עולת שבת" שבמהדו' ויניציאה כך הוא: נסדרו בו שירים לכל פרשיות התורה על הסדר, שיר על כל פרשה, אבל שירים לשבת היפים לכל שבתות השנה לא נכללו בו, כגון השירים "יהלל ניב שפתינו" ²³ ו"יום בו כלו ארץ ושמים" ²⁴ שהם שירים לשבת נכללו ב"עולת תמיד".

בסופם של רוב השירים שבמהדורת צפת באים מקראות, כאן הם מנוקדים ובמהדו' ויניציאה אינם מנוקדים. וגם במקראות יש חילוקים בין שתי המהדורות בחסר ויתר, יש

19 מהדו' צפת סי' ג (כצ"ל ולא ב כנדפס), דף ד; מהדו' ויניציאה סי' סג דף כח.

19* מהדו' צפת סי' ו דף ה, ב; מהדו' ויניציאה סי' פ דף לג, ב.

20 מהדו' צפת סי' ז, דף ה, ב, ו, א; מהדו' ויניציאה סי' פא, דף לג, ב, לד, א.

21 מהדו' צפת סי' מב, דף יח; מהדו' ויניציאה סי' קמב, דף נג.

22 מהדו' צפת סי' מו, דף כ; מהדו' ויניציאה סי' קכט, דף מט.

23 מהדו' צפת סי' מ, דף יז, ב; מהדו' ויניציאה סי' קלא, דף מט, ב.

אהרון מירסקי

שנשמט פסוק ממהדורת ויניציאה, כגון בשיר "ימלא פי תהלתך לילה אתן זמירות"²⁵ באים בסופו במהדו' צפת שלושה מקראות: תהלים מו, ב—ג; עא, ח. וממהדו' ויניציאה נשמט הפסוק השלישי. וחילופו בשיר "יגיה חשכך חושקך בת"²⁶ שבמהדורת צפת בא רק פסוק אחד: ישעיה מט, יט. ובמהדו' ויניציאה נוסף עליו פסוק כ שלאחריו. פסוקים אלה יש שהם יסוד לתחילת השיר, כגון בשיר "יה רב מושיע"²⁷ שתחילתו: יה רב מושיע ועליון משפיל אף מרומם, ולהם יסוד הפסוקים שבסוף השיר: ש"א ב ז, יח. ויש שהפסוקים יסוד לבית האחרון שבמחרוזת הראשונה, שדרכו להיות חוזר בסופי כל המחרוזות, כגון בשיר "יודו שמך גדול ונורא קדוש ונאדר"²⁸ שביתו הרביעי, האחרון במחרוזת הראשונה, זה לשונו: צור שוכני סנה וְשֶׁלֶטְנִיָּה עִם כָּל דָּר וְדָר, ויסוד לו הפסוק הבא בסוף השיר: דגיא ג, לג. ויש שהפסוקים יסוד לבית האחרון של השיר כגון: בשיר "גורי גורי יונה גורי"²⁹ הבית האחרון זה לשונו: אֲתִי מְלֶכְנֹן אֲתִי, מְרֹאשׁ אֲמָנָה תְּשׁוּנִי. ויסוד לו הפסוק שבסוף השיר, שיר השירים ד, ח. הפסוקים לא בכל השירים הם באים, שמונה עשר השירים שבירר המשורר ממהדורת צפת וכללם ב"עולת חדש" ברובם אין פסוקים ובקצת השירים שבמהדורת צפת באים פסוקים בסופם, נשמטו ממהדורת ויניציאה, חוץ משיר אחד "הנה אל ישועתי"³⁰ שבמהדו' צפת באו בו חמשה פסוקים: ישעיה יב, ב—ג, ובמהדו' ויניציאה השאירו מהם פסוק ב בלבד, לפי שבו פותח השיר.

השיר הראשון במהדו' צפת ובמהדורת ויניציאה אחד הוא, השיר "אזמרך אלהי כל יצורים". במהדו' צפת אין שום רשימה בראשו, אבל במהדו' ויניציאה כתוב בראשו כך: פתיחה בשיר ושבחה שקול לחן "מעון הכל וצור הכל ואורו", עראבי ראשט. והנה נמצא רשום כאן שיר "מעון הכל וכו'", והוא אינו רשום באוצר השירה והפיט דודדון. גם מצד הצורה יש מקצת חילוקים בין שתי המהדורות. יש שבמהדו' צפת ערוכה הצורה בדקדוק יתר מאשר במהדו' ויניציאה, כגון בשיר "ה' יערב לך שיר הגיגי"³¹, במהדו' צפת רשום בראשו "ואותיות שמי על ארבעת רבעיו בלכתם ילכו ובעמדם יעמדו", ובדומה לזה במהדו' ויניציאה. וכוונת הדברים שאותיות "ישראל" חתומות בו ד פעמים, בתחילות הדלתות ובסופיהן ובתחילות הסוגרים ובסופיהם. במהדו' צפת נבדלות אותיות אלו לעצמן בכל ארבע החתימות ובמהדו' ויניציאה מסומנות רק שתי חתימות, אחת שבתחילות הדלתות ואחת שבתחילות הסוגרים (ראה תצלום מהדורת צפת דף ז, ב).

אמורים כאן מקצת גדריו ושבחיו של ספר "זמירות ישראל" שהדפיס המשורר בצפת, ראשית פזמוניו ורנניו, שבצפת היתה אריגתם ובצפת נחקקו בעט קשה על ספר.

24 מהדו' צפת סי' מא, דף יח, א; מהדו' ויניציאה סי' קלב, דף ג, א.

25 מהדו' צפת סי' טו, דף ח, ב; מהדו' ויניציאה סי' נו, דף כו, ב.

26 מהדו' צפת סי' ו, דף ה, ב; מהדו' ויניציאה סי' פ, דף לג, ב.

27 מהדו' צפת סי' ב, דף ג, ב ודף ד, א; מהדו' ויניציאה סי' סב, דף כח.

28 מהדו' צפת סי' יח, דף ט, ב; מהדו' ויניציאה סי' טו, דף יא.

29 מהדו' צפת סי' לט (כצ"ל ולא לח כנדפס) דף טז, ב—יז, ב; מהדו' ויניציאה, עולת חדש סי' נו, דף קלא, ב וקלב, א.

30 מהדו' צפת סי' יב, דף ז, ב; מהדו' ויניציאה, "עולת חדש" סי' יח, דף קיג, ב.

שירי נגר ובר נגרא

[א]

משקלו: שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

נְגְרָא וּבְר נְגְרָא,	יִשְׂרָאֵל עֲבָדְךָ הֵן אָנָּא
רְשִׁימִין בְּזַנִּי זְמַרְא.	שִׁירִין וּזְמִירִין חֲדַתְנָא
וְאָנָּא אֶפְלַח לְךָ בְּתַדִּירָא.	רְעוּךָ טַב יְהֵא עֲמָנָא
מַגּוּ חֲשׂוּכָה לְנַהוּרָא.	אַל, עֲבָדְךָ אֶפִּיק מִסְכָּנָא

אל עבדך

חוּס לִיהַ כִּישְׂרָאֵל סָבָא.	5 בַּר אַמְתָּךְ בְּךָ כָּל רְעוּתִיָּה,
וְהוּא יָקִים מִמְּלָל טוּבָא.	מִרְחֶשֶׁן שִׁיר שְׁפוּתִיָּה
גְּרִיגְרָא בִּימָא רַבָּא.	שִׁירוּהִי וְכָל תְּשַׁבְּחַתִּיָּה —
כְּעִין שְׂרָנָא בְּטִיהַרָּא.	הַב לִיָּה חִילָא, אֶף אַם שׁוּתִיָּה

אל עבדך

[ב]

משקלו: שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

וְאַחֲתִיָּה לְעָרְךָ תְּהַלָּה,	יְבוּאוּנִי רְחֻמִּיָּךְ
וּגְדַלְתָּךְ לְאִין תְּכַלָּה.	שִׁיר הַלּוּלִי מִרְמְדִי
בְּשִׁמִּי רוּם שְׂרַפִּי מַעְלָה.	רַב גּוּרְאוּתִיָּךְ אִין מַגִּיד
לְךָ יְיָ הַגְדֵּלָה.	אַל צוּרִי גְדַלְתָּ מְאֹד,

א

כ"י Mich. Add. 66/59 b. צילום של עצם כתב־ידו של ר' ישראל נאנארה. בראש השיר

1 ישראל עבדך וכו' — אמר המשורר: אני ישראל נאנארה בן ר' משה נאנארה הריני עבדך. והוא עדה"כ ישע"י מא, ח: ואתה ישראל עבדי. וע"ד דבריהם ז"ל בע"ז נ, ע"ב: לית נגד ולא בר נגרא, ופירש"י: חכם בן חכם. 2 שירין וכו' — שירים וזמירות חדשות רשומות במיני זמר. 3 רעוך טב וכו' — רצונך הטוב יהא עמנו, ואני אעבוד לך תמיד. 4 עבדך וכו' — הוצא את עבדך המסכן מתוך החשכה לאורה. 6 בר אמתך וכו' — בן אמתך (תהלים קטז, טז, ותרגום יונתן שם) כך כל רצונו חוסה עליו כישראל סבא, כלומר כשם שחסת וחמלת על אבינו יעקב. 7 מרחשן וכו' — רוחשות שיר שפתיו, חגיגה ג, ע"א, והוא יעמיד דבור רב, כונתו שיאמר לפניך הרבה דברי שירים. 8 שירוהי וכו' — שיריו וכל תושבחותיו אינם אלא כגורג בים הגדול, כלומר שאין הפה יכול למלל כל תהלתו. 9 הב ליה — תן לו כוח, אפילו אין דבורו אלא כנר בצהרים שאין בו תועלת. (שבת סג, עא).

[רעו]

אהרון מירסקי

לו פיו מלא שירה כים.
למלך אל חי נקים.
עד רואיהם יאמרו אים.
ובמלאכיו ישים תהלה.

5 בן אדם רמה מה-כחו
מה-יענה ומה-יאמר
שרפים ושרפים מנהו
הן בעבדיו לא יאמין

[ג]

משקלו : שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

שד חסדך אינק.
כים וכהמון גליו.
הודות אל, לזכור פעליו.
ואין איש יבצר במליו
כי יכלו ימיו וליליו.
וכהזכיר שמך יפנק.

הודך לי ענק אשים, כי
יה, אלו פיניו שיר מלא
איך אנחנו מספיקים ל-
הודך בשיר לא תסלה,
5 להודות לך על רב פלא,
איך יאמר כמר מדליו -

ב

תיבה זו כתובה בכ"י ש-ג בדלת. — לערך —
ג לערוך לך. ה לערוץ. 2 הלוליה — ש-ה הלוי-
לים. — 3 שרפי — ש-ג וככבי. 4 לך — ש-ג
ולך. הגדולה — ד הגדולה, אלי, ה, ש-ה הגדולה,
אל צורי. — 5 מלא — ש-ה תיבה זו תלויה
למעלה מן השורה. — 6 יענה — ש-ה מענה. —
7 עד — ד ליתא. — ש-ה עם יאמרו אים — ש-ג
יכירום. — 8 תהלה — ש-ה תהלה, אל צורי.

כ"י ג 221; ד 169 סי' כו; ה 68 סי' מד; ש-ב
108 סי' קיד. ש-ג 307. — ש-ה 172 סי' כח. בכ"י
ג, ה, ש-ב באה רק המחרוזת הראשונה. ד' י,
110 סימן ישראל בן משה. בכ"י ג כתובת:
פומון נאה לחן עגאם. ד פומון לחן נברוך, ולחן
עגאם הוא לחן נברוך. ה ש-ה פומון נאה לחן
נברוך. בכ"י ש-ב בא השיר במדור של נברוך.
1 יבואוני — ג ש-ב — ה יבואוני. ואחיה —

1 יבואוני רחמיך ואחיה — תהלים קיט, עז. 2 מר מדלי — מועט כטפה מן הדלי. עיין שיר "הודך לי ענק"
בית 6. וגדלתך וכו' — עדה"כ תהלים קמה, ג. 3 שרפי מעלה — אפילו שרפי מעלה אין כוח בהם להגיד
רוב נוראותיך. 4 אל צורי — עדה"כ תהלים יח, ג. גדלת מאד — עדה"כ תהלים קד, א. לך ה' הגדלה —
עדה"כ דהי"א כט, יא. 5 בן אדם רמה — עדה"כ איוב כה, ו. לו פיו וכו' — עפ"י תפילת "נשמת". ועיין
בשיר "הודך לי ענק" בית 2. 6 מה יענה — דברי תהילה. למלך וכו' — עפ"י תפילת "לא אל ברוך נעילות
יתנו למלך אל חי וקיים". 7 שרפים נשרפים מנהו — כאמור בזהר ויקרא דכ"ה ע"ב: כתיב (דברים ד. כד)
כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא, אית אשא אכיל אשא, אשתא דקודשא בריך הוא אכיל אשא אחרא, ותא חזי
אית מלאכין דאמרין שירתא קמי קודשא בריך הוא ואינון מתבטלי כד מסיימי היא שירתא בניצוצא
דאשא אכלא. ועיין בית המדרש ליעללינעק חדר ה', ספר היכלות עמ' 184—185 ועמ' 188. רואיהם
וכו' — עדה"כ באיוב כ, ז. 8 הן בעבדיו וגו' — איוב ד, יח.

1 יבואוני רחמיך ואחיה — תהלים קיט, עז. 2 מר מדלי — מועט כטפה מן הדלי. עיין שיר "הודך לי ענק"
בית 6. וגדלתך וכו' — עדה"כ תהלים קמה, ג. 3 שרפי מעלה — אפילו שרפי מעלה אין כוח בהם להגיד
רוב נוראותיך. 4 אל צורי — עדה"כ תהלים יח, ג. גדלת מאד — עדה"כ תהלים קד, א. לך ה' הגדלה —
עדה"כ דהי"א כט, יא. 5 בן אדם רמה — עדה"כ איוב כה, ו. לו פיו וכו' — עפ"י תפילת "נשמת". ועיין
בשיר "הודך לי ענק" בית 2. 6 מה יענה — דברי תהילה. למלך וכו' — עפ"י תפילת "לא אל ברוך נעילות
יתנו למלך אל חי וקיים". 7 שרפים נשרפים מנהו — כאמור בזהר ויקרא דכ"ה ע"ב: כתיב (דברים ד. כד)
כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא, אית אשא אכיל אשא, אשתא דקודשא בריך הוא אכיל אשא אחרא, ותא חזי
אית מלאכין דאמרין שירתא קמי קודשא בריך הוא ואינון מתבטלי כד מסיימי היא שירתא בניצוצא
דאשא אכלא. ועיין בית המדרש ליעללינעק חדר ה', ספר היכלות עמ' 184—185 ועמ' 188. רואיהם
וכו' — עדה"כ באיוב כ, ז. 8 הן בעבדיו וגו' — איוב ד, יח.

ג

9 בי — ש-ה בו. תומר — ש-ה חומר. העתיק
בטעות מן הטור שלפניו. — 10 בדלת יתרה
תנועה. ושמא צ"ל את במקום אתה. — 13 מסער
— ז מצער. העלית — ז העלת. — 14 מני —
ש-ה מיני. — 15 מהיותי — ש-ה מהיות. —
16 בר — ש-ה ליתא. — 19 ליום — ש-ה
יום. — 20 עני — ז, ש-ה עניי. — 21 נד — ז
ליתא. ונאקת — ש-ה ונאקות. — 24 קן — כך
מנוקד בכ"י ש-ה.

כ"י 65 ז סי' ו. — ש-ה 281 סי' י. ד' ה' 290. סימן
ישראל. בכ"י ז — ש-ה באה כתובת: וזה הפיוט
מיוסד על אבן גיאנק. טורקי גיריאי. אלא שבכתב
יד ז כתוב נאונך במקום גיאנק.
1 כך מחולק הבית בשני כתיבי יד ז, ש-ה. אינק.
הודך לי ענק — ש-ב אינק. הודך לי. — 2 שיר
— ש-ה שירה. — 6 מדליו — ש-ה מכליו. יפו-
נק — ש-ה יפונה. הודך לי. ותיבות "הודך לי"
באות בכ"י ש-ה בסופי הטורים 11, 16, 21, 26.

[רעח]

שירי נגר ובר נגר

חד מן אֶלֶף אַרְבֵּה אִמֶּר.
 אַתָּה יוֹצְרִי וְאֲנִי חֹמֶר,
 הַצְבֹּתִי כְּמוֹ תַמָּר.
 וְשֵׁם הָיִיתָ לִי שׁוֹמֵר.
 וְלֹא יִדְעֵתִי מַחְנֵק.

וּמְכַל־נֶגַע וּמַחְלָה,
 הַעֲלִיתָ לִי תַעֲלָה,
 אֶךְ לֹא כְּמִי תַעֲלֶה
 עַד זִקְנָה וְשִׁיבָה עֲלֶה.
 שִׁיר בַּר כְּדָבָר אַרְיֵה זִנְק.

וְאַחֲרֵי־שֵׁ מֵהוֹדוֹת לָךְ -
 פִּי עָלְיוֹ זָרַע לֹא יִשְׁלַךְ.
 וַיּוֹם לַיּוֹם אֲנִיד גְּדֹלֶךָ.
 אֲשֶׁר הִשְׁלַכְתּוּ מֵאַצְלֶךָ,
 וְנִאֲקַת חֲלָל יֵאָנֵק.

שִׁיר וּמַחְלָל אֲשִׁיר עַל מָה?
 בְּרַאתִנִי מִן אֲדָמָה,
 וְנִפְחַתָּ בִּי וְשָׁמָה,
 10 בְּמַעֲי אָמִי אַתָּה לִי חוֹמָה
 הוֹצֵאתִנִי עוֹז כְּנֹמֶר,

רַפְּאתִנִי מִכָּל צָעַר
 מִרוּחַ סָעָה מִסַּעַר,
 בְּבֵית מְנִי אֵשׁ יִבְעַר
 15 זִנְתִנִי מֵהַיּוֹתֵי נֶעַר
 שְׁמַתָּ בְּפִי גִיב וּמַחְלָה

אִם שְׁמַתָּ בְּלִשׁוֹנִי דְּבוּר
 הֵן אֲדַמָּה כְּמוֹ שְׂדֵה בּוּר
 אֶךְ אֲשִׁים שִׁיר בְּפִי צְבוּר,
 20 הַבֵּט עֲנִי לְבוֹ שְׁבוּר
 מֵאֲזוֹ נֶגַד, בְּגוֹלָה הֶלֶךְ.

1 לי ענק — לצוארי, שאני מתפאר בפארך. שד — שד (רד"ק לישעיה ס, טז). 2 אילו פיננו וכו' — ע"ד תפילת נשמת: אילו פיננו מלא שירה. כים. 4 בשיר לא תסלה — אין בכח השיר לספר ערך הודך. וכיוון המשורר בתיבת "הודך" לתפארת חכמתו של הקב"ה, ועל כן כינה בלשון נקבה תסולה, כלשון המקרא באיוב כה, טז ויש שמדבר שם בחכמה. יבצור במליו — ואין איש שיש בכוח לשונו (ס' השרשים לרד"ק שרש בצר). 5 על רב פלא — שעשית נפלאות עד אין מספר. כי יכלו וכו' — שימיו וליליו כלים ושבחך אינם כלים. 6 איך יאמר — תודה לך. כמר מדליו — אפילו דברים מעטים כטיפה מן הדלי. וכהזכיר שמך — והרי מיד שאדם מזכיר שמך. יפנק — יתמלא עדנים, ולא יוכל להוסיף לספר שבחך מרב העינוג. 7 חד מן אלף — אפילו אבוא להללך על טובה אחת מני אלף שעשית עמדי, אצטרך להרבות דברים. והוא ע"פ תפילת נשמת: על אחת מאלף. 8 בראתני מן האדמה — כמו שנאמר בבראשית ב, ז. אתה יוצרי וכו' — עדה"כ ישע"י סד, ז. 9 ונפחת בי נשמה — כמו שנאמר בבראשית ב, ז. כמו תמר — כלומר שנתת לי זקיפות קומה. 10 אתה לי חומה — לשמור עלי שלא אחנק, כמו שהוא אומר בית 11. 11 עז כנמר — בעזות נמרים הוצאתני. 12 רפאתני — את לבבי הדווי. ומכל נגע ומחלה — עדה"כ מלכים א ת, לט. וכן הלשון ב"מי שבך" לעולה לתורה. 13 מרוח סעה מטער — עדה"כ תהלים נה, ט. תעלה — ארוכה. 14 בבית וכו' — בהיותי שרוי בבית העומד בלהבות ובוער באש ממש היוקדת תדיר, ולא כאותה האש שירדה בנס פעם אחת בידי אליהו וליחכה את מי התעלה. והכוונה בשעה שאני שרוי בגלות שצרותיה קשות ועומדות רבה. 15 מהיותי נער וכו' — עדה"כ תה"י עא, יז ויח: אלהים למדתני וגו' וגם עד זיקנה ושיבה וגו'. ושיבה עלה — ועלה בי שער שיבה. 16 שיר בר — שיר ברור ונשמע לאוזן כקול היוצא מפי אריה המזנק. דבר אחר: שיר ברור זנק מפי כדבור היוצא מפי האריה. 17 אם — כאשר, כמו אם כסף תלוה את עמי (שמות כב, כד). 18 כי — אשר. כמו ביחזקאל כד, יט: מה אלה לנו כי אתה עושה, כלומר אשר אתה עושה (ר' יונה אבן ג'נאח ספר השרשים, שרש כי, עמ' 218). עליו זרע לא ישלך — לפי שאינו מגדל צמחים, כך אין תועלת בכוח הדבור שבי. 19 אך — אבל. אישים שיר וכו' — שאחבר שיר בשביל הצבור לאמרו. ויום ליום — יום יום (עיין "לשונונו לעם" חוב' סיון תשט"ז עמ' 14—17, והוא עדה"כ תהלים קמה, ב: בכל יום אברכך וגו'). 20 עני — אלו ישראל, עפ"י שמואל ב כב, כה. השלכתו מאצלך — שגרשתם מן הארץ. 21 ונאקת חלל יאנק — עדה"כ יחזקאל ל, כד. 22 לשיר נאומי — לנאום שירי, כלומר לדברי הבקשה שאני

אהרון מירסקי

וְהִקְשֵׁב לְשִׁיר נְאֻמִי.	לְפָנֶיהָ יַעֲלֶה שׁוֹעֵי
הִיָּה מַעֲפָר מְקִימִי.	לֹא אַחֲסֵר כִּי אֲתָה רוֹעֵי,
הִצִּילֵנִי מֵאִישׁ חֶרְמִי,	דּוֹדֵי רְעִי, בֶּן לְרְעִי,
וְאוֹכֵל וְשׂוֹתָה דָמִי.	25 אֲשֶׁר יוֹם לְיוֹם מְכַנְעֵי
יַעֲמֵד לְפָנַי בְּנֵי עֲנֹק.	צוֹר יִשׁוּעָתִי, הַבֵּט מִי

[ד]

משקלו: במחרוזת א' שמונה תנועות בדלת ושבע בסוגר, וכן במחרוזת ב' חוץ מדלתות 5, 7 שתנועותיהן שבע.

בְּפִי שִׁירִים לְבָלִי חֵק.	יְגוֹן אֶמְתִּיק מִלֵּב, אֶמְתִּיק
בּוּ יִמְלֵא פִי שְׁחֹק.	שֶׁבַח אֶעִיר לְדוֹד וְתִיק
אֶת-אוֹיְבֵי וְשִׁמּוֹ יִמְחֹק.	רָם כִּצְאֵן לְטַבְחָה יִתִּיק
לָמָּה תַעֲמֵד בְּרַחֲוֶק.	אֶל דּוֹד אִמֵּר: שׁוּב עִמָּדִי

וּמַעֲשֵׂיו נִפְלְאוּם,	5 יָהּ פְּעָלָיו גּוֹרְאוּם
הִשָּׁב גָּמּוּל עַל גְּאִים.	שֹׁגֵב הִצִּיל יָלֵב נִדְפְּאוּם
נִפְשָׁם בְּתוֹךְ לְבָאִים.	רְעִיבִים גַּם צָמְאוּם
וּמַעֲלָה נִשְׂיָאוּם.	אֶל מוֹרִיד מִשְׁפִּיל נִשְׂיָאוּם

אומר בשירי. 23 לא אחסר וכו'— עדה"כ תהלים כג, א. היה מעפר מקימי— עדה"כ תהלים קיג, זי ומקימי כאן פירושו מקים אותי. 24 דודי רעי.— אלו כנויים להקב"ה, עפ"י שיה"ש ה, טז. בן לרעי— המבין לרעיונותי. עדה"כ תהל' קלט, ב. מאיש חרמי— מאויבי שהוא בן מות. עדה"כ מלכים א כ, מב. 26 צור ישועתי— עדה"כ תהלים פט, כז. בני הענק— אלו צוררי ישראל שהם גיבורים כענקים.

ד

דוד. 5 יה פעליו גוראים— ש—ה נמחק ונכתב שנית למעלה מן השורה. וגם למטה מן השורה נכתבה תיבה ונמחקה. ומעשיו— ש—ה כתוב בקולמוס אחר בצדה של תיבה שנמחקה, וכנראה הייתה תיבת "למעשיו". 6 שגב הצל— ד שוב שגב. 7 גם— ש—ב, ש—ה ליתא. 8 מוריד— ד ליתא. נשיאים... נשיאים— ש—ב נשיאים... נשיאים. ומעלה נשיאים— ש—ה נשיאים. אל מוריד.

כ"י ד 132, ז 137, ש—ב 154, ש—ה 264. ד' י' 215. סימן ישראל (פעמיים). ככ"י ז באה כתובת: פיוט אחר איראק. ש—ה פזמון נאה לחן איראק.

1 מלב— ז מלא. מלב אמתיק— ד, ש—ב ליתא.—
2 אעיר— ש—ה היו"ד אינה ניכרת ובמקום הע"יין ניכרת נו"ן, כנראה שרידה של הע"יין.—
3 לטבחה— ד לטבח. אויבי— ז ארבי.— 4 ברחוק— ד, ש—ב מרהוק; ש—ה ברחוק, אל

1 מלב— מלבי. אמתיק בפי שירים— ע"ד לשון שיר הכבוד: אנעים ומירות. לבלי חק— בלי סוף. 2 לדוד ותיק— זה כינוי לקב"ה שהוא אוהב ותיק לכנסת ישראל. בו ימלא שחוק פיננו— עדה"כ תהלים קכו, ב. ועניינו: פיננו ימלא שמחה בהקב"ה. 3 רם— זה הקב"ה עדה"כ תהלים קיג, ד. כצאן לטבחה יתיק— עדה"כ ירמ' יב, ג. 4 אל דוד— אל הקב"ה. למה תעמוד ברחוק— עדה"כ תהלים י, א. 5 פעלים גוראים— עדה"כ ישע"י סו, ב. גוראים ומעשיו נפלאים— עדה"כ תהלים קלט, יד. 6 שגב הצל וכו'— עדה"כ תהלים נט, ב; תהלים ט, י; ישע"י נט, טו. השב וכו'— עדה"כ תהלים צד, ב. 7 רעבים גם צמאים נפשם— עדה"כ תהלים קז, ה. נפשם בתוך לבאים— עדה"כ תהלים נז, ה. 8 מוריד... ומעלה— עדה"כ שמואל א ב, ו; תהלים נז, ח; דניאל ב, כא: תהלים קל"ה, זי: מלעה נשיאים מקצה הארץ. נשיאים שבכתוב עניינם עננים, וכאן עניינם מלכים, כמו נשיאים שבדלת.

[ר פ]

שירי נגר ובר נגר

[ה]

משקלו: במחרוזת הראשונה שש תנועות בדלת ושמונה בסוגר, ובמחרוזת השנייה שש תנועות בדלת ושש בסוגר.

וְאֲנִי כְעֶשֶׂב אֵיבֶשׁ,	יָמִי כְצֶל נְטוּי
לֶהָ יַעֲרֹב כְּמֶן וּדְבֶשׁ.	שׁוֹר שִׁיר לֶהָ בְטוּי,
וְדַל שְׁמֶלֶת שְׂבִיָּה יִלְבֹּשׁ.	רְצָה בְשֶׁק עֲטוּי,
עַל פֶּל בֶּשֶׂר, וְצִיר תַּחְבֵּשׁ.	אֶל חֲסִדֶּה נְטוּי

מִמְנוֹת רוּחוֹ יִרְעַד.	5 בֶּן אִישׁ קָצֵר יָמִים
רוּחוֹ לְאֵל שָׁמוּ מְסַעֵד.	מְתֵי יְהִי מִתָּמִים
יְהִי לְעוֹלָמִי עַד.	שְׁנוֹי לְעוֹלָמִים
יּוֹצֵא מְבוֹר גַּחְבֵּשׁ.	הוּא, רָם עֲלֵי רָמִים,

[ו]

משקלו: שמונה תנועות בדלת ושבע בסוגר.

כָּל הַיּוֹם הִיא שִׁיחָתִי.	יִסְדָּתָ עוֹ עַל לְשׁוֹנֵי
וְקַח אֶשְׁכֵּר מִלְּתִי.	שְׁעֵה מְנַחַת שִׁיר הַגִּיּוֹנִי,
עַת תַּחֲוֹשׁ לְעוֹרָתִי.	רֵן פֶּלֶט תְּסוֹבְבֵנִי
וְאֶל חֲדָר הוֹרָתִי.	אֶל בֵּית אִמִּי תִבְיָאֲנִי

ה

כ"י ד 170 ס' יט; ש-ב 54 ס' כד, 109 ס' קלד המחרוזת הראשונה בלבד. ש-ה 173 ס' לא. ד' יי 2923. סימן ישראל בן משה. בכ"י ד, ש-ב 54 כתובת: פזמון לחן ניברוק, ש-ב 109: פיוט לחן נברוק עביאם, ש-ה פזמון נאה לחן תורקי ניברוק. 2 כמן ודבש—ש-ב 54, 109 כמו דבש. — 3 רצה—ש-ב 109 רצה דל. עטוי—ש-ב 109 ענוי. ודל שמלת—ש-ב 109 ושמלת. — 4 חסדך 1 ימי כצל וכוי—תהלים קב, יב. 2 שור—ראה. בטוי—אמור. כמן ודבש—שהמן טעמו היה כצפיחית בדבש (שמות טז, לא). 3 רצה—בי העטוי בשקי ובתענית. ודל—ורצה בדל. 4 וציר—ומכאוב ומכה תחבש. 5 קצר ימים—ערה"כ איוב יד, א. בסוגר חסרה תנועה. 6 מתי—כאשר. מתמים רוחו—עושה רוחו תמימה. לשמו מסעד—יעשה את ה' משען לו. 7 שניו—של מי שיהא מתמים רוחו. 8 הוא—הקב"ה. רם עלי רמים—שהוא גבוה מעל גבוה. יוצא—את החבוש, את ישראל. מבור—שבי.

ו

כ"י ג 141, ד 120 ס' י, ו 95 ס' יא, ז 133 ס' ל, ט 23, ש-ב 148, ש-ג 111 ס' י, ש-ה 254 ס' יב. בכ"י ג, ו, ט באו רק ארבעה הטורים הראשונים. ד' יי 3066. סימן ישראל בן משה. בכ"י ד. כתובת: פזמון לחן איראק. ז פזמון נאה

[רפא]

אהרון מירסקי

<p>שִׁיר חֲדָשְׁתִּי אֲרֹנָן. אֶל עֲנוּיִם מְחוֹנָן. קוֹם כְּגִבּוֹר מִתְרוֹנָן. אֶל סִלְעֵי וּמִצּוֹדֹתַי.</p>	<p>5 בֶּן גְּרִנִּי גַם מְדוּשָׁתִי מְזוּבֹל שָׁמַע אִמְרָתִי, שׁוֹר מְלִתִּי וְאַחֲזָתִי, הֵם עִם קוֹסֵם גַּם מְעוֹנָן.</p>
---	--

[ז]

משקלו: שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

<p>וְכָלִי יִקָּר שְׁפָתֵי דַעַת. וּפָה מִהוֹד אֶל גּוֹבְעַת. זֹאת בְּכָל אֶרֶץ מוֹדַעַת. לִיעֲקֹב קָרָא תוֹלְעַת.</p>	<p>יֵשׁ זָהָב וְרַב פְּנִינִים שְׁפָתַי דַּעַת שִׁיר וְרִנָּנִים, רְאָה יְרָאָה אִישׁ אֲמוּנִים אֶל נְאֻדָּר שׁוֹכֵן מְעוּנִים,</p>
--	---

<p>וְתוֹלְעַת בְּפִיו כָּחוּ. עַת לְפָנָי אֶל יִשְׁפֹךְ שִׁיחוּ. לְהִלָּל אֶל יוֹצֵר רוּחוּ. וְיִשְׁקָה אוֹיְבָיו קִבְעַת.</p>	<p>5 בֶּן חֵיל כָּחוּ בְּמַתְנֵיוֹ, מַחְלִישׁ גְּבוֹר בְּהַגְיוֹנָיו שׁוֹם יְשִׁים אִישׁ נֶגְדַּ פְּנָיו הוּא יָאֵר שְׁמָשׁוֹ וְיִרְחוּ</p>
--	---

כתוב בכ"י ד אל; ג, ו, ש-ג, ש-ה אל בית. —
5 בן — ש-ג בין. מדושתני — ש-ה הדלי"ת
מטושטשת, ש-ב משחתי. — 7 שור — ז, ש-ב,
ש-ג, ש-ה שיר. — 8 הם — ג, ד, ו, ט, ש-ב,
ש-ג, ש-ה הן. גם — ג, ד, ו, ט ליתא.

1 היום — ש-ה ביום. — 2 מלתי — ש-ג רנתי.
— 3 רן — ו כון. עת תחוש — ג, ו, ט עתה חוש.
ש-ה תיבת תחוש כתובה בקולמוס שני למעלה
מן השיטה, והתיבה הכתובה בשיטה מחוקה. —
4 בית — ז בת. אמי תביאני — ג אימי תביאני חי
חי. תביאני — ו תביאני. לאחר מחרונות הראשונה

1 יסדת עז — סיפור חסדיך (תהלים ת, ג) שמת על לשוני. כל היום וכו' — עדה"כ תהלים קיט, צו. 2 שעה —
פנה אל שירי שאני הוגה ומביאו לפניך כהבא מנחה. וכך גם עניינו של הסוגר. אשכר — מנחה, עיין רד"ק
לתהלים עב, י. 3 רן פלט — רנה של הצלה תסובבני. עדה"כ תהלים ל"ב, ז, עיין רש"י שם. 4 אל בית אמי
וכו' — עדה"כ שיר השירים ג, ד. 5 בן גרני וכו' — עדה"כ ישע"י כא, י. ונדרש על ישראל במדבר רבא
ד, א. 6 מזובל — מן השמים, עדה"כ ישע"י סג, טו. ענוים מחונן — עדה"כ משלי ג, לד; תהלים קמו, ו.
7 שור — ראה. מלתי ואחותי — עדה"כ איוב יג, יז. כגבור מתרונון — עדה"כ תהלים עח, סה. 8 הם — אויבי
ישראל. אל — אבל הקב"ה סלעי ומצודתי ויגן עלי מפניהם, תהלים יח, ג.

ז

2 ופה — ש-ב 54, 107 ופי. מהוד — ש-ג מיהוד,
ש-ה מי הוד. אל — ש-ב 54 היא. — 3 ארץ —
ג, ה הארץ. מודעת — ש-ב 54 נודעת. בכ"י ג, ד
באה אחר מחרונות הראשונה תיבת „אל". —
5 בפיו כחו — ד כחו בפיו. — 6 גבור — ד כחו. —
7 שום — ד שימ. פניו — ש-ג עיניו. 8 יאר —
ש-ב 54, ש-ג, ש-ה יאר. אויביו — ד את
אויביו.

כ"י ג 210; ד 167 סי' כ; 59 סי' כד; ש-ב 54
סי' כד, 107 סי' קי; ש-ג 306; ש-ה 169 סי' כא.
בכ"י ג, ה, ש-ב 107 באו רק ארבעת הטורים
הראשונים של השיר. ד' י' 3939. סימן ישראל בן
משה. בכ"י ד כתובת: פומון לחן נברוך. ה פומון
נאה לחן נברוך. ש-ב 54 פומון לחן טורקי
ניברוך [ש-ב 107 עגימן]. ש-ה פומון נאה לחן
טורקי ניברוך.

[רפב]

שירי נגר ובר נגר

[ח]

משקלו: שש תנועות בכל צלעית.

אלי הוא אנוהו	וארוממנהו,	אמר יי הוא	הוא האלהים הוא.
ימלא נא פיגו	רנה, ולשוננו	הוד, פי אל עזרנו	ומגננו הוא.
שחר וערב יום	נשיר לאל איום,	ממציא לנו פדיום	פי חפץ חסד הוא.
רופא לכל בשר	וטובו לא יחסר,	מרים דל משפיל שר	צדיק וישר הוא.
5 אין יגמר מהלליו,	אין יפעל מפעליו,	אין יערך אליו	פי יוצר הכל הוא.
לבבות כל דורש	אם טוב אם רע חורש,	הוא לכל-בד שרש,	חנון ורחום הוא.

1 יש זהב וכו'—משלי כ, טו. 2 שפתי דעת—שידיעתם אמירת שיר ורננים להקב"ה. ופה—הנובעת הוד אל. ופה בשירי ר"י נאגיארה לשון נקבה (עיין „קריית ספר“ כרך כ"ה, עמ' 42), וכן במליצתו: פי שיר תהלה לאלהינו תהגה (זמירות ישראל דפוס ויניציאה, הקדמה דף ג ע"ב), פי בצר תערך דבריה (שם). זאת—עולה למעלה ולמטה. 3 איש אמונים—עדה"כ משלי כ, ו. ופירושו כאן: בעל אמונה בהקב"ה. מודעת—עדה"כ ישעי' יב, ה: מודעת זאת בכל הארץ, ובראשו של הפסוק נאמר: זמרו ה'. 4 מעונים—שמים עדה"כ דברים כו, טו. ליעקב וכו'—כמו שנאמר ישעי' מא, יד: תולעת יעקב. בן חיל—כלומר עשוי. 5 ותולעת—כחה בפיה לאכול ולהויק (דברים כח, ט). ואמר בפיו לשון זכר אד-על-פי שתולעת משמש לשון נקבה, לפי שהכוונה ליעקב, כמו שהוא מפרש והולך: 6 מחליש וכו'—תולעת יעקב שכוחו מחליש בהגיון פיו את הגיבור, כלומר את עשוי. 7 שום וכו'—על כן ישים, וישווה כל איש נגדו. 8 הוא—הקב"ה. שמשו וירחו—של המהללו. קובעת—כוס התרעלה.

ח

ונמחקה. עזרנו—ג, ד עזרינו. ומגננו—ג ומגננכו, ד ומגינינו. כי אל—ג, ד, ו, ט, ש—ה אל כי. הוא—ש—ב הוא; אלי. — 3 נשיר—ג, ו, אשיר. — 4 שר—ד, ט צר. וישר—ו ושר. — 5 יגמר—ג לגמור. יגמר מהלליו—בכ"י ז היו כתובות שתי תיבות שהשנייה שבהן "אליו", ונמחקו, ולמעלה מהן כתובות שתי התיבות "יגמר מהלליו". מהלליו—ו מהללו. מפעליו—ש—ה מעלליו. יוצר—ז ושר. — 7 קדוש—הוספתי על פי המקרא בתהלים צט, ג, והוא משלים למשקל. — 8 הוא—ז, ש—ה היא. — 9 מחזיק—ש—ב מעזיק, ז מועמו. שת—ש—ה ליתא. יאמר—ש—ב, ש—ה יאמרו. — 10 לשמו—ש—ב שמו. כי לא—ז כי לו. — 11 אשיר—ש—ב אעיר. ואם—בכ"י ש—ה היתה כתובה כנראה תיבת "ואין" ונמחקה, ולפניה נכתבה בקולמוס אחר תיבת "ואם".

כ"י ג 143, ו 94 ששת הבתים הראשונים. ד 121 סי' יד חמשת הבתים הראשונים. ז 134 סי' לג. ט 23 ארבעת הבתים הראשונים. ש—ב 149, ש—ה 256, ואין בהם הפסוק "זה אלי" שבסוף. ד' א' 4938. סימן ישראל בר משה. בכ"י ג באה כתובת: פזמון נאה לחן סמאכי איראק. ד פזמון לחן איראק. ש—ב פזמון לחן ערבי איראק. גם בכ"י ו, ט בא הפזמון במדור של לחן איראק. ז פזמון אחר לחן אללה הוא אללה ערבי איראק. ש—ה כתובת הנ"ל, לאחר תיבת אללה השנייה באה עוד תיבת הוא.

1 אנוהו—ג אנוהו, ט ואנוהו, ו ואנוהו, ד אננוהו. ה'—ט לה. האלהים—ד האלקים; ו, ש—ב האלדים. — 2 רנה—ט לאחר תיבה זו כתובה תיבת "ושפתנו" ונמחקה בהעברת קו. הוד—ז לאחר תיבה זו נכתבה תיבת "והדר"

1 אלי הוא אנוהו וארוממנהו—עדה"כ שמות טו, ב: זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארוממנו. אמר ה' הוא וכו'—עדה"כ מלכים א יח, לט: ויאמרו ה' הוא האלהים וגו'. 2 ימלא וכו'—עדה"כ תהלים קכו, ב: אז ימלא שחוק פיגו ולשוננו רנה. עזרנו ומגננו הוא—עדה"כ בתהלים לג, כ. 3 שחר וערב יום—בשחרית

אהרון מירסקי

בְּשֵׁמוֹ עֵז וּמַגְדֵּל,	וְאִיךָ אֶחָדֶל חֲדוּל	לְזִכִּיר שְׁמוֹ גְדוּל	וְנוֹרָא [קְדוּשָׁה] הוּא.
רְצוֹנוֹ הוּא עֲזָרָה,	קִצְפוֹ-אֵשׁ בּוֹעֲרָה,	מִזְעֵמוֹ לֹא יִירָא	מִי זֶה וְאֵי זֶה הוּא.
מַחְזִיק יָד חַתָּה	וְיָד צַר שֶׁת בָּתָּה,	יֹאמֵר רְאוּ עֲתָה	כִּי אֲנִי אֲנִי הוּא.
10 שְׂרִים יוֹדוּ לְשֵׁמוֹ	מִצַּד תִּעְצוּמוֹ,	אֵךְ לֹא מִצַּד עֲצוּמוֹ	כִּי לֹא יִדְעוּ מֶה הוּא.
הוּא יִקְשִׁיב שִׁיר חֲפִי וְאֵם שְׁפֵל עֲרִפִי,		יּוֹם יוֹם אֲשִׁיר לוֹ, כִּי	חֵק לְיִשְׂרָאֵל הוּא.
עֵזוֹ וְזִמְרַת יָהּ	וְיֵהִי לִי לְיִשׁוּעָה	זֶה אֵלֵי וְאַנְוָהוּ	אֱלֹהֵי אֲבֵי וְאַרְמוֹמְנָהוּ.

[ט]

משקלו: במחרוזת הראשונה ארבע תנועות בכל צלעית. במחרוזת השנייה חמש תנועות בכל צלעית. במחרוזת השלישית ארבע ארבע תנועות בשתי הצלעיות הראשונות ובצלעית השלישית חמש תנועות.

יְמֵי עֲנִי	קִדְמוֹנִי	וְלַחֵי נֶסֶם
שְׁבִי שָׁם בִּי	צַעְרִי, עֲצָבִי	צִירֵי הַגְּדִיל.
רִיבָה רִיבִי,	אֲשֶׁר לְבִי,	בְּחֵן וְנֶסֶם.
אֵל שַׁח רָמִים,	מִכָּל עַמִּים	אוֹתֵי הַגְּדִיל.

ובערבית. לאל איום— שאימתו על כל מה שברא. ונקרא הקב"ה איום בתפילת "היום הרת עולם" של ראש השנה. ממציא לו פדיום— וכך חרוז המשורר בשירו "לולא ה' שהיה" (זמירות ישראל מהדורת פריס חורב ואברונין, עמ' 32): להלל אל שבע ביום— ממציא הצלה ופדיום— נס אל איום. וכן בשירו "שפה לנאמנים" (שם עמ' 39) שורות 5-7. כי חפץ חסד הוא— מיכה ז, יח. 4 רופא לכל בשר— עפ"י לשון ברכת "אשר יצר": רופא כל בשר. מרים דל משפיל שר— עפ"י שמואל א ב, ז; תהלים עה, ח. צדיק וישר הוא— דברים לב, ז. 5 אין יגמר מהלליו— עדה"כ תהלים קו, ב; מי ימלל גבורות ה' ישמע כל תהלתו. אין יפעל מפעליו— עדה"כ דברים ג, כד: אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך. אין יערך אליו— עדה"כ תהלים ו, ו: אין ערך אליך. כי יוצר הכל הוא— ירמ' י, טו. 6 לבבות כל דורש— עדה"כ משלי יו, ג: ובחן לבות ה'. חורש— חושב. הוא לכל בד שורש— הקב"ה שורש לכל בד וענף, כלומר שכל דבר מושך חיותו ממנו. חנון ורחום הוא— יואל ב, יג. 7 בשמו עז ומגדל— עדה"כ משלי יח, י: מגדל עז שם ה'. ואיך— על כן איך. הוראת הוי"ו "כמו הפא אצל הערב" (ר"י אבן ג'נאח: ספר השרשים שת בתה— עושהו שםם שלא יזמר ולא יעדר (ישע"י ה, ו). יאמר— הקב"ה. ראו עתה וכו'— כשתיגלה גדול ונורא קדוש הוא. 8 רצונו הוא עזרה וכו'— עפ"י תהלים ל, ו: ישע"י ט, י; משלי יט, יב. יזעזעו וכו'— שיעור הדברים: מי הוא זה ואיזה הוא אשר לא יירא מזעמו. והוא עדה"כ נחום א, ו; אסתר ז, ה. 9 מחזיק יד חתה— הקב"ה מחזק כוח שנשבר. מלת ידים שביהושע ח, כ תרגמה יונתן: חילא. וכן פירוש שני ברד"ק שם, וספר השרשים לרד"ק: שרש "יד". ויד צר— ומקומם של צוררי ישראל. ויד משמעו מקום בכמדבר ב, יד: איש על ידו, תרגם אונקלוס: גבר על אתריה; וכן רד"ק בספר השרשים שם. שת בתה— עושהו שםם שלא יזמר ולא יעדר (ישע"י ה, ו). יאמר— הקב"ה. ראו עתה וכו'— כשתיגלה קנאתו לישראל בעולם יאמר לכולם: ראו וכו' (דברים לב, לט). 10 שרים— אלו הצדיקים, יודו לשמו, עדה"כ תהלים קמ, יד: אך צדיקים יודו לשמך. מצד תעצומו— מצד גילוי כוחו. כי לא ידעו מה הוא— עצמו של הקב"ה, שלא ישיגוהו משיגי הגוף (שמות טו, טו). 11 ואם— ואף כי. כי חק וכו'— עדה"כ תהלים פא, י. ובשם ישראל כיוון המשורר לעצמו, ששמו ישראל, ואמר שחוק הוא לו לומר שיר לכבוד הקב"ה בכל יום. 12 עזי וכו'— שמות טו, ב. וחתם המשורר במה שפתח בו.

[רפד]

שירי נגר ובר נגר

5 בין תבין ניבי, רחום וחנון,
ריבה יריבי, החש חץ שגון.
בזבחי הבהבי, שעה תחנון.

מתהלה, פי לא אכלא,
שיר בעלה, אהלה
10 הללי, אור הללי,
צור גואלי, שעה מהללי,
ה' קראתיה חושה לי.

יה, תוף מקדש, בשיר חדש
שם אַזבחה, זבח מנחה,
רנה אַעיר, עת אבא עיר
15 אַל עיר חמד, אל למעמד,

בין תבין ניבי, רחום וחנון,
ריבה יריבי, החש חץ שגון.
בזבחי הבהבי, שעה תחנון.

ט

הבדיל. ש—ג הגדיל, דוד, אל שח. — 5 טור זה
נכפל בכ"ו ג, ו. — 6 יריבי—ש—ג, ש—ה
יריבה. — 8 מתהלה—ד בתפלה. פי—ג, ד, ש—ב,
ש—ג, ש—ה את פי. אכלא—ש—ב אכלה. דוד—
ד, ש—ב ליתא. — 9 שיר—ה, ש—ב, ש—ג שם.
חדלי—ד, ש—ג, ש—ה. חי—ג ליתא; ד, ש—ב,
ש—ג, ש—ה דוד. — 10 הללי—ג הילי. א ליילי.
צור חבלי גואלי גואלי—ד גואלי צור חבלי. גואלי
גואלי—ג גואלי אל. — 11 גואלי—ג, ו, ש—ב
חבלי. צור גואלי—ד ליתא. לאחר מחרוזת
השלישית באות בכ"י ש—ג, ש—ה התיבות הללי
אור הללי. — 13 מנחה—ש—ה ומנחה. —
16—22 ש—ה רק ראשי הטורים: בין תבין ניבי.
ריבה יריבי. מתהלה. שם נעלה. הללי. — 17 יריבי
—ש—ג יריבה. — 19 פי—ש—ג את פי. —
20 שיר—ש—ג שם. חדלי חי—ש—ג חלודי. —
21 אור הללי—ש—ג אור הילי. לאחר טור 22
באות בכ"י ש—ג התיבות: הללי אור הללי.

כ"י א 35 סי עח; ג 166; ד 94 סי כה; ו 117 סי
מט; ש—ב 72 סי כה, 82 סי צ המחרוות
הראשונה בלבד; ש—ג 184 סי כט; ש—ה 315 סי
כה. בכ"י א, ג, ד, ו, ש—ב באו רק אחד עשר
הטורים הראשונים. ד, י 2932. סימן ישראל ברב
משה. בכ"י ג כתובת: פזמון נאה לחן ביאת. ד
פזמון לחן נאבה. ש—ב 72, 82: פיוט לחן טורקי
נאבה. ש—ג פזמון נאה לחן גואר פתי עישקי,
טורקי, נאבה. ש—ה פיוט נאה לחן שונדלי מר
דלומרי, טורקי, נאבה.

2 בי—ג ליתא, ו בו. בי צערי—ד בצרי. צירי—
ו ליתא. הגדיל—ב 82 הגדיל; ד הנחל. ש—ה שתי
הצלעיות הראשונות הכתובות בקולמוס ראשון
מתוקות ולמטה מן השיטה הן כתובות בקולמוס
שני. ש—ג לאחר טור זה באה תיבת "דוד". —
3 ריבה—ד ריב, ו כיבה. ריבי—ג יריבי. בחן—
ש—ב 72, 82 בוחן. — 4 הגדיל—ו הבדיל, ש—ה
בשיטה: הבדיל, ולמעלה מן השיטה תלויה תיבת

1 ימי עני קרמוני—עדה"כ איוב ל, כו. ולחי נס—עדה"כ דברים לד, ז. 2 שבי—שביי וגלותי. צירי הגדיל
— הגדיל את כאבי. 3 ריבה—אתה ה' ריבה יריבי, עדה"כ תהלים קיט, קנז. אשר—חוק, לבי—גמשך למעלה
ולמטה. בחן נס—עדה"כ תהלים סב, ב. 4 שח רמים וכי—עדה"כ תהלים עה, ח: כי אלהים שופט זה

אהרון מירסקי

שְׁמֵעָה בְּקוֹלִי, דוֹד.	פִּי לֹא אֶכְלָא,	מִתְּהִלָּה
כָּל יְמֵי חַדְלִי, חֵי.	אַהֲלָה	20 שִׁיר נֶעְלָה
צוֹר חֲבֵלִי, גּוֹאֲלִי, גּוֹאֲלִי.	אוֹר הַלְלִי	הַלְלִי
ה' קְרֵאתִיךָ חוֹשָׁה לִי.	שְׁעָה מִהַלְלִי,	צוֹר גּוֹאֲלִי,

[י]

משקלו : חמש תנועות בדלת וחמש או שש בסוגר.

הִיָּה לְנֹאֲלָמָה,	אֵל נֹאדֵר, מִשְׁעֵן
תִּקְוָה וְנֹאֲלָמָה.	כִּי לָךְ גּוֹשָׁאָה עֵין

שָׁב כְּבַתְחֻלָּה,	יְכֹסֶף לְבָבָה
תְּסַלֵּד בְּחִילָה,	עַל מָה אֶהוּבָה
עַל חֲטָא, וְנִכְלָמָה.	5 תִּשְׁאֵל מִחִילָה

עוֹבְרֵי דְרָכִים,	שׁוֹאֲלֵת אֵל כָּל
כִּפְר שֶׁר מְלָכִים,	אִם רָאוּ אֲשַׁכֵּל
אוֹרוֹ יַחְפִּיר חֲמָה.	מֵאִיר חֲשָׁכִים,

בְּרַח מִתּוֹךְ חִיקָה,	רַב זְמַן יֵשׁ לוֹ
בוֹעֲרָה אֵשׁ חֲשָׁקָה,	10 וְלִמְאוֹר הַלּוֹ
אֵל יִמְיָנוּ בְּמָה.	נִפְשָׁה שׁוֹקֵקָה

ישפיל וזה ירים. 5 ניבי — דבריי. 6 החש — לשלוח בהם חץ שנון. 7 זנחי הבהבי — עדה"כ הושע ה. יג. שעה תחנון — שאני מחנן בתפילתי שהיא כזבת. 8 שמעה בקולי — עדה"כ תהלים קל. ב. 9 נעלה — מעולה. ימי חלדי — ימי חיי. 10 הללי — הלל שלי, הלולי ושבחתי, והוא כינוי להקב"ה. אור הללי — אור שחרי. 11 צור גואלי — עדה"כ תהלים יט, טו. ה' קראתיך וכו' — עדה"כ תהלים קמא, א. 12 בשיר חדש וכו' — עדה"כ תהלים קמד, ט. 13 עולה כליל — עדה"כ תהלים נא, כא. 14 עיר בית זבולך — העיר שבה עומד בית זבולך, זה בית המקדש, עדה"כ מלכים א ח, יג. 15 עיר — זו ירושלים. למעמד — לשכינתו.

,

— 10 ולמאור — ז ולמאד. — 11 נפשה — ז נפשי.
 — 13 לו — ש — לי. — 14 לא רוחמה — ז לא כל הנשמה. תיבות "כל הנשמה" העתיק הסופר בסעות משורה 17, ומחק תיבת "הנשמה" וכתב מעליה תיבת "רוחמה", ותיבת "כל" שלפניה שכח למחוק. — 16 שירים — ש — שירים. — 17 תהלל — ש — תיבה זו כתובה למעלה מן השורה, ובשורה היה כתוב: תמלל או תחולל.

כ"י ז 96 ס' כ; ש — ה 193 ס' כ, אין בו הפסוק האחרון: "כל הנשמה תהלל יה הללויה". ד' א' 3894. סימן ישראל. בכ"י ז באה כתובת: פיוט לתן אל נאדר כאל עין ומא יקדי מולמארי ערבי שיגיא. ש — ה כתובת: פומון גאה לתן ערבי שיגאה.

4 על מה — שמה צ"ל עלמה בתיבה אחת. — 8 יחפיר חמה — ש — ה יחפיר חמה, יחפיר חמה.

שירי נגר ובר נגר

נְדָד מִמְשָׁכְנֵי,	אִם תִּרְאוּ מַלְכֵי
רַב כֹּל מַחֲלֵל	לְעוֹשֵׂה אוֹרִים
יִשֵּׁשׁ וְעוֹלֵל.	יִתְנוּ שִׁירִים
לוֹ כֹל הַנְּשָׁמָה	יוֹם יוֹם תִּהְלֵל
כֹּל הַנְּשָׁמָה תִּהְלֵל יְהִי הַלְלוּיָהּ.	

[יא]

משקלו: ארבע תנועות בכל צלעית.

יִקְרָא דְרוֹר	רֵאשׁ מֵר־דְרוֹר	אֲלֵי דְרוֹר	שָׁבְעָה נְדוּד.
שְׁלַח לָהּ צִיר,	יִרְפָּא לָהּ צִיר,	דְּלִתָּה עַל צִיר	אֶהְלֵלָה שֵׁם מַחֲלֵלֵי חַי יוֹמֵי וְלִילֵי
רַחֵם נָא בַת	לְעֵין כָּל־בַּת,	בְּפִי הַבַּת	תְּסוֹבֵב, דוּד. אהללה.
5 אֶל עֲלִיּוֹן רַב	שׁוֹר צִר לָהּ רַב	לָהּ זְמַן רַב	יֵין טוֹב תִּמְדַּד. אהללה.
			בָּהּ אֵשׁ כִּידוּד. אהללה.

1 נאדר—אדיר. עיין תרגום אונקלוס לשמות טו, ו יא. לנאלמה—זו כנסת ישראל, שהיא נאלמה לפני בוזזיה. עיין ישעי' נג, ז. 2 לך נושאה וכו'—עדה"כ תהלים ככג, א. נושאה עין תקוה—שנשאת עין הוא מעשהו של המקוה לעזרה. עיין רד"ק לתהלים שם. ונאלמה—ומחרישה יחיל ודומם. 3 שב כבתחלה—לחזור לקדמותה. 4 אהובה—זו כנסת ישראל, עדה"כ בירמי' לא, ב. תסלד בחילה—תכאב בחיל ורעדה. 6 שואלת וכו'—עדה"כ איוב כא, כט. 7 אשכל כפר—זה כינוי להקב"ה. עיין ר"א אבן עזרא לשיר השירים א, יד. ועיין זהר שמות דף כז ע"ב. שר מלכים—שהוא שורר על המלכים. 8 מאיר מחשכים—עדה"כ שמואל ב כב, כט, והוא כינוי להקב"ה שהוא מביא אור הגאולה ליושבים בהשכת הגלות. יחפיר חמה—עדה"כ ישעי' כד, כג. 9 רב זמן וכו'—זה זמן רב שברח הדוד מתוך חיקה של רעייתו. ולשון דוגמא הוא, והכונה שעזב הקב"ה את עמו ישראל. 10 ולמאור הלו—למאור אורתו (איוב כט, ג), והוא עניין גאולה וטובה. 11 אל ימינו—אל גבורות ישע ימינו כמה נפשה שוקקה. 12-13 אם תראו וכו' הולת אהבה אני—עפ"י שיר השירים ה, ח: אם תמצאו את דודי מה תגידו לו שחולת אהבה אני. ננד—אשר ננד. 14 הוא ירפאני—מחולת אהבתי על ידי שישוב אלי. דלה לא רוחמה—אותי שאני דלה ולא רוחמה (הושע ב, כה). 15 לעושה אורים—(תהלים קלו, ז) להקב"ה שהוא עושה אורים של גאולה. רב כל מחולל—והוא הרבון שברא הכל (משלי כו, י). 17 תהלל וכו'—עדה"כ בתהלים ק"ג, ו. 18 כל הנשמה וכו'—הוא לשון הפסוק הג"ל.

יא

<p>1 אלי — ש—ה אל. אלי דרוֹר — ד חסר. — 2 יומי — א ימי. 3 שלח לה — ד שלח לי. דוד — ש—ב דוד. אהללה — ד אהללה שם. וכן ש—ב כאן וגם בשוררו 4, 5. ש—ה אהללה שם מחוללי חי יומי ולילי, כאן וגם בשורות 4, 5. — 4 בפי הבת — ד, ש—ב, ש—ה בפי הבת. טוב — א הטוב. תמדוד — ש—ה תמדוד דוד. — 5 צר לה — ש—ב צר בה, ד צבא. כידוד — ש—ה כי דוד. ש—ב נדוד.</p>	<p>כ"א א 9, ד 96, ש—ב דף עג ע"ב סי' לו, ש—ה דף 319 ע"א סי' מ. ד' י' 3653. ונוסח פתיחתו: יקרא דרוֹר דוד מור דרוֹר. והוא מציין את סימנו: ישראל בן משה. ובמקורות שלנו סימנו: ישראל. כנראה חסר סופו אצלנו, וכן מעיר זאוידוואן על כ"י ש—ב, ש—ה. בכ"י ד, ש—ב, ש—ה באה בראשו כתובת: פזמון לחן נאבה. ובכ"י א כתוב בראש העמוד שם הלחן: נאוה.</p>
--	---

1 ויקרא דרוֹר—עדה"כ ויקרא כה, י: וקראתם דרוֹר בארץ. ראש מר דרוֹר—הוא כינוי להקב"ה, עפ"י הזהר ויקרא דף ג' ע"ב (רעיא מהימנא); בשמים ראש, אינון דרועא ימינא בירכא ימינא. אלי דרוֹר—לצפור דרוֹר. עיין תהלים פז, ד: גם צפור מצאה בית דרוֹר קן לה. ופיוש רד"ק: צפור דרוֹר הוא משל על כנסת ישראל. בחרוז משולש כזה של תיבות "דרור" חרוז המשורר בשירו "יונה תכסוף אל צירה",

[רפז]

אהרון מירסקי

[יב]

משקלו: שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

יָה אֵל סִלְעֵי וּמְצוֹדָתִי, זָכַר אָב אֶת־בְּנוֹ עֶקֶד,
בְּכֹחַוּוּ הָשָׁב שְׁבִיתִי עַד אֲן אֵשׁ נְדוּד בִּי תִקָּד.

שָׁמַע קוֹל דָּל, קָם לְשַׁחַר פְּנִיָּה, וּגְרוּנוֹ נָחַר;
קָבַץ שְׁבִיו, לֹא תֵאָחֵר, מֵהֶם אִישׁ אֶחָד לֹא נִפְקָד.

5 רִצָּה קוֹל שְׁוֹעַת דָּל, נִבְדָּל מִכָּל עַם, אֲנַחְתּוֹ גְּדָל,
מִבְּאֵל אֶל בֵּיתָהּ לֹא יִחַדָּל, עַל־דִּלְתֶיהָ יוֹם יוֹם שָׁקָד.

אֶל דָּל בֵּית אֵל אֲנִי אֶשְׁקָד, וּסְבִיב מִזְבְּחוֹ אֶרְקָד;
הוּא עֶקֶר וְעֶקְרָה יִפְקָד, כִּפְאֲשֶׁר אִזְּ אֶת שְׂרָה פֶקֶד.

"ספונות" ה' עמ' רכז, שו' 473. שבעה נדוד — עדה"כ איוב ז, ד: ושבעתי נדודים. 2 אהללה שם — עדה"כ תהלים סט, יג; קמה, ב. 3 שלח לה ציר — שליח, את מלך המשיח שיבא משמך אליה לגאלה. ירפא לה ציר — את ציריה וחבליה. דלתה על ציר תסובב — שיהיו נכנסים ויוצאים בביתה. והוא דוגמא לישוב העומד בנוי. בשלושה חרוזים אלה של "ציר" חרוז המשורר בשירו "יה סעדי", "ספונות" ה' עמ' רכז, שו' 7. 4 רחם נא בת — את בתך, זו כנסת ישראל עפ"י ישעי' כב, ד: בת עמי. וכיוצא בזה אמר המשורר בשירו "יה סעדי", "ספונות" ה' עמ' רכז, שו' 13: נא הצמח ציץ לבת. לעין כל בת — לעין כל אומה הבא את הגאולה לבת עמך לישראל. והאומות קרויות בנות, בשיה"ש ו, ט: ראוה בנות ויאשרוה, עי' רש"י. כפי הבת — במידת הבת שהיא מידה גסה, שהבת מחזקת שלוש סאיין. ואומר המשורר שבשעת הגאולה תיטיב לבנו הרבה ותמדוד לנו יין הטוב במידה גדולה. 5 אל עליון רב — אל עליון גדול. שור — ראה. צר לה — האיוב שלה. רב לה זמן רב — עושה מריבה עמה זמן מרובה. בה איש כידוד — בה בוערים כידודי אש, עדה"כ איוב מא, יא. והכוונה לאש הצרות הבווערת בלבה של כנסת ישראל.

יב

כ"י ב 5 סי' ה. ש—ב 39 סי' ד. ש—ג 284 סי' ד. וכן באות שתי תיבות אלו בכ"י ב לאחר כל מחירות. — 3 קול — ש—ג כל. ניהר — ש—ג כיחד. — 4 שביו — ב שבוי. מהם — ש—ג מהר. — 5 אנתו — ש—ג אנתתי. 7 וסביב — בסוגר זה חסרה תנועה, ושצ"ל: וסביב. — 8 עקר — ש—ג פקד. את — ש—ב בת.

כ"י ב 5 סי' ה. ש—ב 39 סי' ד. ש—ג 284 סי' ד. די' 731. סימן ישראל. בכ"י ב כתובת: פזמון גאה לחן מין קאשה גישמי גיניס, תורקי מאהור. ש—ג פזמון אחר לחן מין קאשה גישמי גיניס, טורקי מאהור. ש—ב פזמון לחן טורקי מאהור. 1 יה — ש—ב יד. — 2 תוקד — ב תוקד. יה אל,

1 אל סלעי ומצודתי — עדה"כ תהלים מב, י; שם יח, ג. זכר וכו' — זכר את אברהם שעקד את יצחק בנו (בראשית כב). 2 השב שביתי — השב את ישראל השבוים בגלות, עד אן — עד מתי (איוב ה, ב). אש נדוד — כלומר צער הגלות. 3 דל — אלו ישראל הדלים, עדה"כ צפניה ג, יב. לשחר פניך — עדה"כ משלי ז, טו. וגרונו נחר — עדה"כ תהלים סט, ד. 4 איש אחד וכו' — עדה"כ במדבר לא, מט. 5 קול שועת — עדה"כ ירמי' ה, יט. נבדל מכל עם — עדה"כ ויקרא כ, כד. 6 ביתך — זה בית הכנסת. על דלתך וכו' — עי' ברכות ח, א: כדאמר ר' יהושע בן לוי לבניה, קדימו וחשיכו ועיילו לבי כנישתא כי היכי דתורכו חיי, אמר ר' אחא ברבי חנינא מאי קראה (משלי ה, לד) אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתותי יום יום וגו'. 7 דל — דלת. 8 עקר ועקרה — אלו ישראל, שכנסת ישראל נקראה עקרה. עי' ישעי' נד, א: רני עקרה לא ילדה, ועי' בברכות י, א: מאי עקרה לא ילדה, רני כנסת ישראל שדומה לאשה עקרה וכו'. כאו וכו' — עדה"כ בראשית כא, א.

[רפח]

שירי נגר ובר נגר

[יג]

משקלו: שש תנועות וחדלת וחמש בסוגר.

יה, הדבר בן עולה,
שִׁים לֵב רַב מַחֲלָה
הַגִּבֹר עִם הַלּוּם,
בְּרִיא וְאֵלִים.
רָאָה דָר בְּגוֹלָה
נְאֻלָּם וּבְלֹם.
אֵל מוֹרָאָה נִנְאָלָה
חֵישׁ יְמֵי שְׁלֹם.
אֵל חֲנוּן, לֵב אֲנוּן חוּס.
5

שִׁמַּח לֵב נִדְכָּה
הַגּוֹ לָךְ מַחֲכָה
מְלֵא יוֹנִים,
יָמִים וְשָׁנִים.
דִּמְעָתוֹ מִפֶּפֶה
כְּמֵי מַעֲיָנִים.
הוּא מִתְנַגֵּת מוֹנִים
רְוָה וְכַחוּשׁ.
אֵל חֲנוּן, לֵב אֲנוּן חוּס.
10

רִיב אֶת רִיב עִם זוּחַל,
כָּל אִישׁ אוֹתָם בּוּחַל,
בְּשִׁמְךָ נִקְרְאִים.
דְּלִים נִדְכָּאִים.
מֵה־כַּחַי אֵיחַל,
רָם עַל כָּל גְּאִים.
אֵם כַּחַי בְּרוּל
אֵם בְּשָׂרֵי נַחוּשׁ.
אֵל חֲנוּן, לֵב אֲנוּן חוּס.
15

יג

2 רב — ב ליתא. ואלום — ב, ד, ש — ג וחלום. —
3 דר — ב דל. — 4 חוש — ו חיש. — 5 חוס —
ג, ד, ש — ג חוש. ש — ה נוסף: ראה דר. לב אנון
חוס — ו ימי שילום; ב, ג ליתא, וכן לא בשו'
10, 15, 20. — 6 נדכה — ו נדכא. — 10 ג —
ליתא. חוס — ד חוש. ש — ה נוסף: דמעתו. ש — ג
נוסף: דמעתו מפכה. — 15 חוס — ש — ג חוש.
ש — ג, ש — ה נוסף: מה כחי. — 19 יחוס — ש — ה
יחוש. — 20 חוס — ש — ג חוש. ש — ג, ש — ה
נוסף: יקבוץ צאן.

כ"י ב 81 סי' טס; ג 43, ד 20 סי' לו שתי
המחזורות הראשונות; ו 22 סי' פב; ש — ג 31 סי'
נה; ש — ה 98 סי' ס. ד י' 829. סימן ישראל כפול.
כ"י ב כתובת: פזמון אחר לחן גייל דיל ביר
סיניגלי איגילוס, טורקי, חוסייני. ד פזמון לחן
חוסייני. ו פזמון נאה לחן חוסייני. ש — ג פזמון
נאה לחן גייל דילביר שיגיטי עימי איגילוס,
טורקי, חוסייני. ש — ה פזמון נאה לחן גיל דילביר
שיגוטו עימי איגילוס, טורקי, חוסייני.

1 הדבר — נהג בן עולה תחתי (עדה"כ תהלים מז, ד). עם הלום — אלו ישראל שהם הלומים ומוכים. 2
שים לב וכו' — לכם של ישראל שמחלתו רבה שימהו בריא אולם (תהלים עג, ד). 3 ראה — את ישראל
הדרים בגולה שהם נאלמים ובלומים מלריב ריבם. 4 מוראה נגאלה — זו ירושלים שהיא מלוכלכה ומאוסה,
עדה"כ צפניה ג, א. חיש — מהר והבא לה ימי שילומים ונגמול טוב. 5 חוס — על ישראל שלבם אנון ואבל.
6 שמח — את ישראל שלבם נדכה. 8 דמעתו מפכה — הוא ישראל מפכה ומקר את דמעותיו הרבים כמי
מענינים. 9 מונים — אונסים אלו אויבי ישראל. רזה וכחוש — כמו שנאמר (שופטים ו, ו): וידל ישראל
מאד. — 11 ריב את ריב עם זוחל — עדה"כ ירמ' ג, לד. זוחל — ירא, עדה"כ איוב לב, ו. בשמך נקראים
— עדה"כ דבה"ב ז, יד. 12 בוחל — מואס. דלים — עדה"כ צפניה ג, יב. 13 מה כחי אייחל — עדה"כ איוב
ו, יא. רם על כל גויים — עדה"כ תהלים קיג, ד. עי' ברכות נו, ע"ב. 14 אם בשרי נחוש — עדה"כ איוב

[רפט]

אהרון מירסקי

אל, דוד אהבתי, בפני אנהו.
 ישעה קול שועתי, יום אקראהו.
 יקבץ צאן עדתי, אל תוף נוהו,
 ואת-מצשהו ימהר יחוס.
 אל חנון, לב אנון חוס. 20

[יד]

משקלו: שמונה תנועות בדלת ושבע בסוגר.

יגל לבי באל, נצח	ישראל ומבטחו,
ינקם נקמת דם-ונצח-	עמו מצר מדיחו.
אל יתצוהו לנצח,	כי נתץ את-מזבחו.
יתן אל עז למלכו	וירם קרן משיחו.
5 שפתי רננות יהלל	פי לבורא ניב ושפה,
ולשוני הוד אל תמלל,	כי לו נפשי נכספה.
צור משגבי, רב מחולל	כל אמרתו צרופה.
הוא ישלח לברה יפה	עז ישועות משיחו.
רפואות תעלה העל	לבת חולת אהבה,
10 והשקה מלא סף רעל	לצר, יבער שביבה.
שרפים עומדים ממעל -	יהיו עומדים סביבה.
יעשה לך חסד אהובה	עושה חסד למשיחו.

ו, יב. 16 אל וכו'—את האל שהוא דודי ואוהבהו. 17 ישעה—יפנה וישמע. קול שועתי—עדה"כ ש"ב כב, ז. יום אקרא—עדה"כ תהלים קב, ג. 18 יקבץ וכו'—עדה"כ דברים ל, ג; ירמי' ל, י. 19 ואת מעשהו—את מעשיו, ואת פעל ידיו אלו בניו, עדה"כ ישעי' מה, יא.

יד

כ"ה ה 29 סי' ב; ש-ב 105 סי' רצה, בשני כ"י אלה באה המחזורות הראשונה בלבד. ז 47 סי' א; ש-ג 219 סי' ב; ש-ה 337. ד, י' 248. סימן ישראל. בכ"י ה כתובת: פזמון נאה לחן זונבלי. ז פזמון נאה לחן ניני דוגדורדי בייאלי, טורקי, זונבולי. ש-ב פיוט לחן טורקי זונבולי. ש-ג פיוט נאה לחן ניני דוגדורי, טורקי, זונבולי. ש-ה פיוט נאה לחן גיולדי זונבולי.

1 יגל—ש-ה יגיל. ישראל—ש-ה ישראל ישראל. 2 ונצח—ש-ב ורצה. מדיחו—ש-ב מנחו. —ש-ה נתץ—ז נתש. — 4 וירם—ש-ה וירים. למלכו—ש-ג למלכות. משיחו—ה משיחו, יתן; ש-ה יתן אל, ושתי תיבות אלו באות בכ"י זה אחר כל מחזורות. — 5 פי—ש-ה כי. 6 לו—ז לא. — 8 לברה —ש-ה לברא. — 9 חולת—ש-ג חולה. — 10 והשקה—ז והשקם; ש-ה והשקני. — 11 יעשה —ז, ש-ג ועשה. לך חסד—ש-ג לה חסד; ש-ה חסד עם. עושה—ש-ג עשה. — 16 אל—ש-ה ה'. — 17 אל יחתו וכו'—ש-ג, ש-ה ליחא.

[[רצ]]

שירי נגר ובר נגר

אל, כל עמים לה לוחמים
 ובנה ביתה כמו רמים,
 15 הוא יערץ אויבים וקמים,
 ללאמים נוסדו יחד
 צוה אימה ופחד.
 תקם לה רועה אחד,
 ברזל בברזל יחד,
 על אל ועל משיחו.
 אל יחתו מריביו עליו בשנים ירעם. אל ידין אפסי ארץ ויתן עז למלכו.

[טו]

משקלו: עשר עשר תנועות בדלת ובסוגר.

יגורו עלי עזים לא פשעי
 שובבה שבותי, הקשב קול שועי,
 רעם ורגז שים על מכניעי
 אל חי, המרגיז ארץ ממקומה
 5 גואלי חושה לי משאלי להפליא לי פליא ואואו.
 ולא חטאתי, נגדי ירוצון.
 וחיש מעינות ישעך יפוצון.
 למען ידידיה יחלצון.
 ועמודיה יתפלצון.

שבר זרוע רשע מתנפנר
 הן על ריב לא לו עובר מתעפנר
 קומה, ידידי, ואויבי הדבר,
 שור אויבים אכלו שור בת יקושה
 בעז ידו על כבשה חלושה.
 חיש תחלפהו קשת נחושה.
 קום, גואלי, לעזרתי חושה.
 מכרו את החי ומת יחצון.

1 נצח ישראל — זה הקב"ה, עדה"כ ש"א טו, כט. ועיין רש"י שם. 2 ונצח עמו — ודם עמו עדה"כ ישעי סג, ג. 3 יתצחו לנצח — יהרסנו ויעמדו הריסותיו לעולמים. עדה"כ תהלים נב, ז. כי נתן וכו' — כלומר שהחריב מזבחו ומקדשו. עדה"כ שופטים, ו, לא. 4 יתן אל עז וכו' — עדה"כ ש"א ב, י. 5 שפתי רגנות וכו' — עדה"כ תהלים סג, ו. לבורא ניב — עדה"כ ישעי' נז, יט. 6 נפשי נכספה — עדה"כ תהלים פד, ג. 7 צור משגבי — כינוי לקב"ה, עדה"כ דברים לב, ד; ש"ב כב, ג. רב מחולל כל — זה הקב"ה שברא את הכל. עדה"כ משלי כו, י ועיין רש"י שם. כל אמרתו צרופה — עדה"כ משלי ל, ה. ותיבת כל עולה לפנייה ולאחריה. 8 הוא — הקב"ה. לברה יפה — לכנסת ישראל עדה"כ שיה"ש ו, י. עז ישועות משיחו — עדה"כ תהלים כח, ה. 9 רפואות תעלה — עדה"כ ירמ"י ל, יג. העל — העלה. לבת — לכנסת ישראל שהיא חולת אהבתך, עדה"כ שיה"ש ב, ה. 10 והקב"ה וכו' — עדה"כ ירמ"י כה, טו; זכרי' יב, ב. לצר יבער שביבה — לאויבה אשר יבער שביבי אשה לשורפה, את בתך. 11 שרפים עומדים ממעל — כלומר, שלח מלאכים העומדים בשמי מעלה (ישעי' ו, ב) ויעמדו סביבה למגן לה. 12 אהובה — את כנסת ישראל האהובה להקב"ה, הוא העושה חסד למשיחו (ש"ב כב, נא) יעשה גם לך חסד. 13 כל עמים — על כל העמים. לה לוחמים — הלוחמים עליה. עדה"כ תהלים נו, ג. צוה — שתבוא עליהם. אימה ופחד — עדה"כ שמות טו, טז. 14 ובנה ביתה — את בית המקדש עדה"כ תהלים עה, סט. ושמא הכוונה לארץ ישראל. רועה אחד — זה מלך המשיח. עדה"כ יחזקאל לה, כג. 15 ברזל וכו' — עדה"כ משלי כז, יז. ופירושו כאן בהרבה כלי ברזל יחדו יערצו את אויביהם של ישראל הקמים עליהם. ד"א האויבים והקמים לוטשים זה את זה כמו ברזל בברזל. 16 ללאומים וכו' — האויבים הם הלאומים אשר נוסדו יחד וכו'. עדה"כ תהלים ב, ב. 17 אל יחתו — עדה"כ ש"א ב, י: ה' יחתו מריביו וגו' ידין אפסי ארץ וגו'.

[רצא]

אהרון מירסקי

10 רוח נכון אל חדש בקרבי
ולערוף אליך מערכי לבי
תשרית תאות אין לי להביא
השב המוני אל בית מכוני
רוח נדיבה היא תסמכני
ולהתשיר לך אמרי הגיוני
רק שיר שפתי ומיר רנני
שם כגבורים כלם ירוצון.

15 אל למושעות היה לי לישועה
ולעבד נלאה החש מרגעה
וחיש תנתק יתד תקועה
ולשוכני ארץ תרים משפלות
אל עם מיחל בשבי וגלות
כי שבעה נפשו רעות ודלות
סביב תתהלך כרום וגלות
ישני עפר אזי יקיצון.

טו

ליתא, ובכ"י ש—ה חסר הטור כולו ובמקומו באות התיבות אל חי. ובכ"י ש—ג בא טור זה בסוף כל מחרוזות. — 6 כבשה — ד רעיה. — 7 לא לו — ד ליתא. מתעבר — ד, ש—ה ומתעבר. — 8 קום — ז גום, ש—ה ליתא. 9 אויבים אכלו שור בת יקושה — ש—ה אויבי בת יקושה אכלו. מכרו — ש—ה ומכרו. החי ומת יחצון — ד וגם את המת יחצון, ש—ה אחיה ומתיאצון. — 12 תאותי — ז תאון. שפתי — ז שפפי. רנני — ז רגש. וזמיר — ז וזמר, כ"י גיוריק 15027: ושפתי. בסוף טור זה באה בכ"י ד, ז, ש—ה תיבת גואלי. ובכ"י ש—ב גואלי אל חי. — 16 — זולות — ז זלות.

כ"י ד 139 סי' יט, ז 56 סי' יט, ש—ב 104, ש—ג 236 סי' יח. ש—ה 347. בכ"י ד, ש—ב, ש—ה באו שתי המחרוזות הראשונות בלבד. ד, י' 234. סימן ישראל כפול. בכ"י ד כתובת: פזמון לחן זנבולי. ז פזמון אחר לחן שמאהי זנבולי. ש—ג פזמון גאה לחן זנבולי. ש—ה פזמון גאה לחן אוגודול (או: אוגורל) פשריף זנבולי.

1 ולא — ד בלא. — 2 הקשב קול — ד הקשב, ש—ה הקשיבה. — 3 ורוגז — ד ורועז. — 4 ממקומה — הברת "מה" נמשכת עם הסוגר מטעם המשקל. בכ"י ש—ג כתובה תיבת "הם" בסוגר לאחר "ועמודיה". — 5 משאלי — ש—ב

1 יגורו עלי עזים וכו' — עדה"כ תהלים נט, ד. נגדי ירוצון — עדה"כ שם שם, ה: בלי עון ירוצון. 2 שובה שבותי — עדה"כ שם קכו, ד. הקשב וכו' — עדה"כ שם ה, ג. מעינות ישעך יפרצון — עדה"כ ישעי' יב, ג; משלי ה, טז. 3 לעמן וכו' — עדה"כ תהלים ס, ז. 4 המרגיז ארץ וכו' — עדה"כ איוב טו, ו. 5 להפליא לי פלא — עדה"כ ישעי' כט, יד. 6 שבר וכו' — עדה"כ תהלים י, טו. כבשה חלושה — זו כנסת ישראל. עיין במדבר רבא ד, ה: ישראל נקראו שה, שנאמר (ירמי' ג, יז): שה פזורה ישראל. 7 עובר מתעבר — עדה"כ במשלי כו, יז. תחלפהו קשת נחושה — עדה"כ איוב כ, כד. 8 ידידי — זה הקב"ה, עדה"כ ישעי' ה, א. לעזרתי חושה — עדה"כ תהלים כב, כ. 9 שור — ראה. בת יקושה — זו כנסת ישראל, והשור ר"ל רכושה. מכרו וכו' — עדה"כ שמות כא, לה, והכוונה שהאויבים גזלו מישראל את קנינם. 10 רוח נכון — עדה"כ תהלים נא, יב. רוח נדיבה וכו' — עדה"כ שם שם, יד. 11 מערכי לבי — סדרי מחשבות לבי. עדה"כ משלי טז, א. ולהתשיר — להביא תשורה. והוא לשון הפייטנים הראשונים. ועניינו על דרך גדבות פי (תהלים קיט, קח), שפירש רד"ק: התפילות והתהילות שאני אומר לפניך ברוח נדיבה. 12 תשורת תאות — כמו: תשורה תאות, ופירושו תשורה ראויה והגונה. 13 המוני — המון בית ישראל. מכוני — זה בית המקדש, עדה"כ מלכים א ה, יג. ובית מכוני פירושו מקום מקדשי, כלומר ארץ ישראל. כגבורים וכו' — עדה"כ יואל ב, ז. 14 אל למושעות — עדה"כ תהלים סח, כא. היה לי לישועה — עדה"כ שמות טו, ב. אל עם — כלומר הישועה שבקשתי לי כחנתי ישועה לעם המיחל אליך. 15 ולעבד נלאה — זה עם ישראל שהוא נלאה מעבדותו לעמים. 16 תנתק יתד תקועה — תנתק את היתרים ותקור את היתד התקועה של אהלי העמים המשתעבדים לישראל. והכוונה שתחריב את ארצותיהם. סביב תתהלך — עדה"כ תהלים יב, ט. ופירושו: תתהלך סביב לעמים להחריבם, שכן בהתרומם הרשעים זולות לעולם. עי' פירוש רש"י לתהלים שם ופירוש רד"ק וספר השרשים לרד"ק שרש זלל. 17 ולשוכני ארץ — עדה"כ ישעי' יח, ג. ופירושו: ולישראל השוכנים בשפלות לארץ. ישני עפר וכו' — עדה"כ יצאלי יב, ב. והכוונה לישראל שהם בגלות, כדברי הפירוש שהביא ר"א אבן-עזרא בניאל שם.

שירי נגר ובר נגר

[טז]

משקלו: בצלעית הראשונה ובשלישית חמש תנועות ובשנייה ארבע.

יִשְׁכֹּן יִשְׂרָאֵל	בְּטַח בָּדָד	נַח מִתְּנַתְּ צַר,
יִזְרִיחַ הַלֹּו,	צוֹר גּוֹאֲלוֹ,	כְּמוֹ מְאוֹר צַר,
יִפְדֶּה אֶל נְאֻדָּר,	דֶּר בֵּין דְּרָדָר,	סָגוֹר חוֹתֶם צַר.
יִגְאֲלֵנוּ דָוִד	צַח, כִּי בְּכָל	צָרְתֶם לוֹ צַר.
5 שׁוֹמֵר מֵה־מְלִיל	עַד אוֹר הַלַּיִל	יִפְעֲתוּ יִזְרַח,
יִרְאֶה כִּי אַחַר	לוֹ אוֹר שְׁחַר –	בְּקוֹל מֵר יִצְרַח.
נִפְשׁוּ הִיא דָוָה,	עַד בֵּר תִּקְנֶה,	עַד יִשְׁעוּ יִפְרַח.
אֵל, עִם כָּל רוּדָה	אוֹתוֹ, יִפְדֶּה	מִמְצוֹק וְצָר.
רְגֵלֵי מִבְּשָׁר	מִגִּיד פֶּשֶׁר	דָּבָר מִיחֵל,
10 יְחִישׁ אוֹתוֹתַי,	יֵאמֶר מֵתִי	קֶץ גְּלוּת הַחֵל.
הוא בוֹעֵר כְּאֵח	נֹד, וּמֵאָח	יִרְא וְזוֹחֵל,
אָדוֹם וְעֵשׂוֹ	פְּרָסוֹת סוּסִיו	נִחְשְׁבוּ כְּצַר.

טז

פעם אחת בצד ימין. חותם צר – ג, ט, ש – ב, ש – ה חותם צר, תם צר. – 4 צרתם – ש – ב, ש – ג, ש – ה צרתו. לאחר מחרוזות זו בא בכ"י ג יגאלנו דוד. ש – ג, ש – ה כאן ובסוף כל מחרוזות: יגאלנו. – 5 מליל – ש – ב מלל. הליל – ש – ב הלל; ש – ג, ש – ה הליל. – 6 לו – ה, ש – ב לי. – 7 היא – ש – ה היה. יפרח – ש – ג יפרח, יפרח. – 8 עם כל – ד כל עם. – 10 אותתי – ש – ה איתותי. – 11 ומאח ירא – ש – ה בקולמוס שני, והכתוב בקולמוס ראשון מחוק, וזוחל – ש – ב, ש – ג, ש – ה וזוחל, וזחל. – 15 יעמידם – ש – ג יעמידם מי דם. ש – ה יעדם מידם.

כ"י ג 168, ט 103 המחרוזות הראשונה בלבד; ד 86 ס"י ד שתי המחרוזות הראשונות; ש – ב 65 שלש המחרוזות הראשונות; ש – ה 303 ס"י ה. ד, י 4064. סימן ישראל. בכ"י ג כתובת: פזמון נאה לחן נאבה; ד פזמון לחן נאבה; ש – ב פזמון לחן טורקי, נאבה; ש – ג פזמון נאה לחן דוד אטיביני איי רובאן טורקי נאבה; ש – ה פזמון נאה לחן דוד איטיביני איי רובאן, טורקי, נאבה.

1 נח – ט, ש – ה נא. מתגרת – ש – ב מגרת. צר – ג רד [צ"ל: רת] צר. – 2 מאור צר – ג צר, אור צר. – 3 דר בין דרדר – ש – ה על הכתב של הקולמוס הראשון הועבר קולמוס שני ונסגר בסוגר, לפי שהתיבות יצאו צפופות, ונכתב עוד

1 ישכון וכו' – עדה"כ דברים לג, כח. צר – אויב. 2 צור גואלו – הקב"ה, עדה"כ תהלים יט, טו. ופירושו: ה' צור ישראל וגואלו יזריח את הלו (איוב כט, ג), כלומר את אורו של ישראל. כמו מאור צר – כמו מאור החמה (עיין ר' אברהם אבן עזרא לישעי"ה, ל, ורד"ק שם). ועיין בשיר "יה אראה" ס"י כג שורה 1. 3 דר בין דרדר – אלו ישראל הדרים בין אויביהם המשולים לדרדרים וחוחים, ועיין שיר השירים רבא נ, ב לפסוק כשושנה בין החוחים. סגור חותם צר – עדה"כ איוב מא, ז. ופירושו שישראל כלואים בגלות וחחומים שם בחותם צר והדוק בלא יכלו יצאו משם. 4 יגאלנו – את ישראל. דוד – זה הקב"ה עדה"כ שיה"ש ה, י. בכל צרתם וכו' – עדה"כ ישעי"ה סג, ט. צר – צרה. 5 שומר וכו' – עדה"כ ישעי"ה כא, יא.

[רצג]

אהרון מירסקי

כִּירְחֵי קָדָם.	בְּמִכּוֹן צִיּוֹן	אֵל יִשְׁגֵיב אֲבִיּוֹן
מִהֵר יִפְקָדָם.	אֵל מְעוֹנוֹ	וַיִּקְבֹּץ צֶאֱנוּ
שֶׁשׁ יַעֲמִידָם.	כִּימֵי עוֹלָם	15 חֵישׁ יִבְנֶה אוֹלָם
כְּאֲשֶׁר מָאֵז צָר.	מֵרוֹם שָׁמָיִם	יורִיד אוֹלָמָיו

[יז]

משקלו: בצלעית הראשונה והשלישית חמש ובשנייה ארבע תנועות.

אֵל אֲבִיו קוֹרָא,	מְצוֹי לָבֵר	יְהִי פֶסֶת בֵּר
קְרוֹאִים קוֹרָא.	וְצַר נִתְעַב	שׂוֹאֵג פִּי יִרְעַב ;
יִרְדֹּף הַקּוֹרָא.	יִרְדֹּף כְּאֲשֶׁר	רָץ אַחֲרָיו נָשֵׁר,
טוֹב וְדָרוֹר קוֹרָא.	חֵישׁ מִבֶּשֶׁר	אֵל צִיּוֹן הֵיִשֵׁר

אָתָם מְבַקְשִׁים,	אֲדוֹן אֲשֶׁר	5 בֶּן־דָּוִד אֲשֶׁר
לְאֲדוֹנִים קָשִׁים.	שֶׁם כְּלִיּוֹן	מִלֶּךָ בְּצִיּוֹן,
מִפֶּחַ וּמוֹקְשִׁים.	עַל עֵיר שְׁקֵטָה	שִׁפְרִירוֹ נָטָה
וּבִהַר הַמּוֹרָה.	בְּמִקְדָּשִׁים	הוֹד וְהָדָר יֵשִׁים

ופירושו: כל לילה של הגלות ישראל שומרים ומצפים. עד אור הליל וכו'— עד שיורח יפעתו של אור השחר. 6 יראה— כיוון שיראה ישראל. אור שחר— אור הגאולה. 7 עד בור תקוה— עד שלא תעמוד תקוותו על בוריה, יוסיף וידוה. 8 עם כל רודה אותו— את עם ישראל שהכל רוידים בו. וצר— ומועקה. 9 רגלי מבשר— עדה"כ נב, ז. מגיד וכו'— המגלה את הדבר שמייחלים לו, זו הגאולה. פשר דבר— עדה"כ קהלת ת, א. 10 חיש אותותי— ימהר להביא אותות ומופתים הגאולה. מתי קץ גלות החל— עדה"כ דניאל יב, ו; עובדיה כ, 11 הוא בוער כאח נור— ישראל נשרף בנודו ובוער כאח וכמדורה. ומאח— מאחיו הוא ירא. ומי הוא אחיו הוא הולך ומפרש בבית שלאחריו: אדום. 12 אדום ועשו— אדום הוא עשו. פרסות סוסיו נחשבו כצר— עדה"כ ישע' ה, כח. כצר— כצור וכסלע לקושי. 13 אביון— זה ישראל, עדה"כ ישע' מא, יו, ועי' רד"ק שם. במכון ציון— עדה"כ ישע' ד, ה. כירחי קדם— עדה"כ איוב כט, ב. 14 ויקבץ צאנו— עדה"כ ירמ' כג, ג. מעונו— זו ציון, עדה"כ תהלים עו, ג. יפקדם— יעבירם על יד מונה. 15 אולם— הוא כנוי לכל בית המקדש. כימי עולם— עדה"כ עמוס ט, יא: ובניתיה כימי עולם. יעמידם— את ישראל. 16 מרום שמיו— יוריד את בית המקדש. צר— יצר.

יז

כ"י ב 83 ס"י אע, 100, ג 74, ד 26 ס"י נב, ו 33 ק. ש—ג 34 ס"י נח, ש—ה 100 ס"י סג. ד' י 1245. סימן ישראל בן משה. בכ"י ב 83 כתובת: פיוט אחר לחן שמאהו חוסייני. ד פזמון לחן חוסייני. ו פזמון נאה לחן חוסייני. ש—ג, ש—ה פזמון נאה לחן שמאהי חוסייני.

1 יהי פסת בר— עדה"כ תהלים עב, טז. לבר— לישראל. אל אביו— שבשמים. קורא— ומשווע. 2 וצר— ואילו אויבו הנתעב. קרואים קורא— מזמן קרואים לסעודה. 3 נשר— כלומר אויב הלהוט לטרוף את ישראל. כאשר ירדוף הקורא— עדה"כ שמואל א כו, כ, ופירש רד"ק: כאשר ירדוף הרודף את הקורא.

[רצד]

שירי נגר ובר נגר

[יח]

משקלו : שמונה תנועות בדלת ושבע בסוגר.

וּלְבָבִי בּוֹ שֵׁם מִחֶסֶד.	יִגְדַל אֶל חַי נִפְשֵׁי בִידוֹ,
וּבְצִלּוֹ שֵׁם מְנוּסוֹ.	סָמַר בְּשָׂרוֹ מִפְחָדוֹ,
וּלְדַל נּוֹפֵל דָּל נָסוּ,	עֲשֵׂה נִפְלְאוֹת לְבִדּוֹ
אֵינּוּ מִכִּיר בְּנֶסוֹ.	כִּי אֶפְלוּ בַעַל הַנֶּס

וְאֵל שׁוֹמְרֵי מְצוֹתָיו.	5 שׁוֹמֵר חֶסֶד לְאוֹהֲבָיו
נְסוּגִים מֵאַרְחוֹתָיו.	מְשַׁלֵּם גְּמוּלָה לְאוֹיְבָיו
אֲשֶׁרֵי נּוֹצְרֵי יְעוֹזְרֵי	אֲשֶׁרֵי אֵיֵשׁ לוֹ יַעֲרֹף גִּבּוֹ
בְּכִיסוֹ, בְּכּוֹסוֹ, בְּכַעְסוֹ.	לְשִׁמּוֹ יוֹדֵה כָּל יְמוֹתָיו

לְשֵׁם נִפְשֵׁי בַחַיִּים,	רַגְלָן אֲרָגָן בְּעוֹדֵי
הוּא יֵטֵה לִי אֲנֻגִים.	10 שִׁיר אֲשִׁירָה נָא לְיַדֵּי
אֶל תּוֹף יְרוּשָׁלַיִם	מִהַר יִקְבֹּץ גְּדוּדֵי
וּבְמַלְכֶם פְּרַעְהָ וְסוּא.	אֶל שֵׁם אוֹתוֹת בְּמִצְרַיִם

והקורא הוא עוף. 4 הישיר חיש מבשר — הולך בדרך הישרה את המבשר לציון שיכריו ויודיע לה טובה ודורר. 5 בן דוד — זה המשיח. אדון — שהוא אדון אשר אתם מבקשים, עדה"כ מלאכי ג, א ופירוש רד"ק שם. ושמה יש לנקד "אשר" ראשון; אֲשֶׁר ופירושו חֶזֶק, 7 שפירשו — עדה"כ ירמי מג, י ופירשו רש"י ורד"ק; אהלו. מפח ומוקשים — יהא שפיריו מגן לעיר. 8 במקדשים — בבית המקדש שיעמוד במקום המקדשים הראשונים. ובהר המורה — זה הר המוריה.

יח

כ"י ד 144 ס"י ט', שמונה הטורים הראשונים בלבד. 84 ז ס"י יג. ש—ג 214 ס"י יא, ש—ה 290 ס"י יא. ד' י 191. בכ"י ז באה כתובת: פזמון אחר לחן ניול סיני אולדי פריינו טורקי בוסאליק. בכ"י ש—ג כתובת: פזמון נאה לחן בוסליק. ובכ"י ש—ה כתובת: פזמון נאה לחן בוסליק.

1 בדלת תשע תנועות. נפשי — ש—ה נפשו. ולבבי — ש—ה ולבבו. 3 דל — ד שם. — 4 בנסו — ש—ה בנסו. כי אפילו. בכ"י ש—ג "כי אפילו", בסוף מחרוזת זו ובסוף שאר כל המחרוזות. — 6 נסוגים — ז נס נגים. — 7 לו

1 יגדל אל חי — ע"ד לשון הפיוט "יגדל אלהים חי". נפשי בידו — עדה"כ איוב יב, י: אשר בידו נפש כל חי. ומלת חי שבשיר גם עליה המקרא מרמו. ולבבי וכו' — עדה"כ תהלי' כח ז: בו בטח לבי. ועיין שם נז, ב. 2 סמר וכו' — עדה"כ תהלי' קיט, קכ: סמר מפחדך בשרי. מנוסו — עדה"כ שמואל ב כב, ג. 3 עושה נפלאות לבדו — עדה"כ תהלים עב, יח. דל נסו — הוא מרים לו נסו הנופל. 4 אפילו בעל הנס וכו' — נדה לא ע"א. והוא נרש שם על הכתוב: עושה נפלאות לבדו, שנזכר למעלה. 5 שומר חסד וכו' — על דרך הכתוב בדברים ז, ט. 6 משלם וכו' — עדה"כ ישעי' סו, ו. נסוגים — הנסוגים מליךך בדרכי ה'. 7 לו — אשר אל הקב"ה. יערך ניביו — יסדר דברי תפלתו. אשרי נוצרי עותתו — עדה"כ תהלים קיט, ב. 8 לשמו

[רצח]

אהרון מירסקי

אַל גַּעֲרֵץ בְּסוּד קְדוּשִׁים   נוֹרָא עַל כָּל סְבִיבֵי,
 אֶת עִירוֹ תְהַלֵּה יְשִׁים   וּכְאֹן יֵהֵל שְׁבִיבֵי.
 15 וַיִּתֵּן כָּלִיל לְאֲשִׁים   אֶת כָּל־מַחְנֵה אוֹיְבָיו,
 וְעַל קַדְקֵד רֹאשׁ מְרִיבָיו   מֵהָר יוֹרִיד חֲמָסוֹ.

[יט]

משקלו אינו קצוב.

יְדִידִי, אֲזוּנִיכֶם הֵטוּ,   וּלְכוּ אֵלֵי הוֹד,
 שְׁמֵשִׁי רֵד צְלָלִי נָטוּ   עַד יִהְיֶה דוֹד   אֶל — אֶעֱנֶה.
 אֶצְלִי חוֹנֶה.

רֹאשֵׁי נָא יָרוּם   עַל חֵיל אוֹיְבֵי   גּוֹב גּוֹבֵי.
 אֵל דָּר בְּשָׁמֵי רוּם,   חֵן לֵב דְּוֵי   עִם קוּוֵי.

5   אֵל נַעֲלָה, שׁוּר לֵב דָּוָה   הָיָה לְמִים,
 יוֹם יוֹם אֲשַׁתְחַוָּה   לְךָ אֶפְסִים.

בֵּין סוּד אוֹיְבֵי יִשׁוּטְטוּ   לְבַקֵּשׁ לִי גּוֹרָה קָשָׁה,
 רְגְלֵיהֶם חִישׁ יִתְמוּטְטוּ   לֹא תִשָּׂאֵר מֵהֶם פְּרִסָּה.

יודה וכו' — עדה"כ תהלים ל, יג. בכיסו וכו' — עיין עירובין סה, ע"ב. 9 בעודי — עדה"כ תהלים קמו, ב. לשם נפשי בחיים — זה הקב"ה. עדה"כ תהלים סו, ט. 10 אשירה נא לידי — עדה"כ ישעיה ה, א. הוא יטה וכו' — עדה"כ תהלים קטז, ב. 11 יקבץ גודדי וכו' — עדה"כ יחזקאל כב, יט. 12 אל שם וכו' — עדה"כ ירמ' לב, כ. בפרעה — עדה"כ דברים ו, כב. 13 אל נערץ וכו' — עדה"כ תהלים פט, ח. 14 תהלה ישים — עדה"כ ישעי' סב, ז. וכאז — כקדם בשעה שישראל היו שרויים בשלוח ושמחה ואור להם. יהל שביביו — יאיר מאוריו. 15 כליל לאשים — הכול לשריפת אש. עפ"י זבחים פרק ה מ"ד. 16 ועל קדקד וכו' — עדה"כ תהלים ז יז. מריביו — אלו אויביו.

יט

הכתב הראשון. גוב גובי — ב גוב ניבי. ש—ה, נובי כתוב בקולמוס שני ולפניה כתובה תיבה מטושטשת. — 4 דר — דדר נעלה, ש—ב נעלה. עם — ב, ש—ה עול. בקולמוס שני על הכתב הראשון. קחי — ד, ש—ח קויי, ש—ה קויי, אל דר. — 5 למים — ד, ש—ב כמים. — 6 אפים — ב, ש—ב, ש—ח על אפים. ש—ה אפים, אל נעלה. — 7 בין — ב, ש—ב בן. ישוטטו — ד שוטטו. — 8 תשאר — ד תשאיר. — 9 מחה — ד מהר. מאסמי מאשמי — ש—ה מאשמי (ספק: מאסמי) אשמי. ש—ב מאדמי. — 10 חיש נאומי — ש—ה חיש ניחומי ניחומי. ש—ב, ש—ח חש ניחומי בימי. ד חי נאומי. — 11 קדשך מן השמים — יד קדשיך משמים. — 12 כפים — ש—ה כפים, אל נעלה.

כ"י ב 113, ס' ז, ד 66, ס' לז, ש—ב 83. ש—ה 133 ס' ז, כמה וכמה תיבות יצאו מטושטשות מתחת יד המעתיק, והעביר עליהן קולמוס מעתיק אחר. ש—ח 105. ד' י 459. סימן ישראל בן משה. בכ"י ב כתובת: פזמון נאה לחן שמאהי טורקי סאבה. ד: פזמון לחן סאבה. ש—ה פזמון נאה לחן סאבה.

1 אזניכם — ש—ה אזנכם. — 2 צללי נטו — ש—ה צלילי נעו ותיבת "נעו" כתובה בקול-מוס שני, ולפניה כתובה תיבה מטושטשת. עד וכו' חונה — ש—ה כתוב בקולמוס שני על גבי הכתב הראשון. — 3 חיל — ב, חל, ש—ה נקוד חל. אויבי — ש—ה כתוב בקולמוס שני על

[רצו]

שירי נגר ובר נגר

מַחֵה, אֵל תַּחֲנוּן, מַאֲשָׁמִי.
שִׁעָה תַּחֲנוּן, חֵישׁ נַחֲוִימִי.

הַבֵּט מִזְבוּל קִדְשֶׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם,
מִמָּרְט וּמִמְשָׁךְ נוֹשָׂא כַּפָּיִם.

[כ]

משקלו: חמש חמש תנועות בכל צלעית.

יְהִי נָא מְהַלֵּל פִּי לְךָ רִצּוֹי,
תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד.
שׁוֹר שִׁיר דָּל אֲמָלָל, וְהִיָּה לוֹ מְצוּי.
תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד.
5 רִיב רִיבִי, מְחַלְל בָּזוּ וְשָׁסוּי.
תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד.
אֵל, כְּפַר מְעַלְל חֲטָאָה כָּסוּי.
תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד.
בֶּן אֲמַתָּךְ לֶךָ יְדֹרֵשׁ פְּדִיּוֹם.
10 תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד.
מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ הוּא יִשְׁקֵד יוֹם יוֹם,
תַּחֲנוּן, הַלְּלִי, [אֹר לִי וְלִילִי, מְחֻלְלֵי דוּד],

1 אזניכם הטו — אלי. ולכו אלי הוד אל — ובקשו פניו. אענה — כך אענה ואומר. 2 שמשו רד — כלו פנה זיוי ממני. צללי נטו — עדה"כ ירמי' ו, ד. דוד — האוהב, כלומר הקב"ה (שיה"ש א, יג). אצלי חונה — כלומר ישרה שכונתו בקרבי. 3 ראשי וכו' — עדה"כ תהלים כו, ו. גוב גובי — מרובים כארבה לרוב. 4 חן — את לבו הדוה של עם ישראל הקווים לשמך. 5 שור לב — ראה את לבי. היה — אשר רפתה רוחו והיה למים עדה"כ יהושע ז, ה. 6 אשתחווה וכו' — עדה"כ יהושע מב, ו. 7 בין סוד — בין חבורות. 8 לא תשאר וכו' — עדה"כ שמות י, כו. ושמה יש לנקד תְּשָׂאָר, כמו במקרא. 9 מאשמי — אשמי. 10 שעה — פנה לתחנוני. חיש — מהר והמציא לי ניחומי. 11 הבט וכו' — עדה"כ ישעי' סג, טו. 12 ממרט וממשך — זה עם ישראל, עדה"כ ישעי' יח, ז. נושא כפיים — בתפילה אלך.

כ

9 בכ"י ש—ג כתובות שתי הצלעות בהמשך אחר. — 10 אור וכו' דוד — ב, ש—ג ליתא, וכן ליתא בשאר הבתים הזוגיים של הפזמון מכאן ואילך. ורק בכ"י ש—ג כתובות בטור 16 התיבות אור לי. — 11 הוא — ש—ב ליתא. — 12 אור וכו' דוד — ש—ב ליתא. — 14 הללי ולילי דוד — ש—ב ליתא, וכן ליתא בטור 16. — 15 האל — ש—ב האר. כל — ש—ג תגי. בידך — ש—ב ביד בסוף הפיוט כתובות בכ"י ב התיבות: האל כל תבל.

כ"י ב 3 סי' ב, ש—ב 39 סי' ב, ש—ג 283. ד' י' 1241. סי' ישראל בן משה. בכ"י ב, ש—ג כתובת: פזמון נאה לחן אי מאהי הילל תורקי מאהור. ש—ב פזמון לחן טורקי מאהור.

2 תנון — ב תנון אל, וכן בשאר כל הטורים הזוגיים של הפזמון. — 4 ולילי — ש—ג וללי, וכן בטורי 6, 8. — 5 בזו — ש—ב בזוי. — 7 מעלל — ב בין המ"ם והע"יין היתה כתובה עוד אות וו' או יו"ד ונמחקה. ש—ג מהלל. —

[רצו]

אהרון מירסקי

שומר תקנתך   נורא ואיום.
 חנוני, הללי,   אור לי [לילי],   מחוללי דוד].
 15   האל, כל תבל   בידך נשוי.
 חנון, הללי,   אור לי [לילי],   מחוללי דוד].

[כא]

משקלו אינו קצוב.

יד לי עם צבי נס	לשוב למסבי	דוד נעים
אוני נס	ובחן לבי.	
שים גלה	בראש בת גולה,	תזעק פחולה
	ממצמקי שבי.	
5 רם נעלה,	דלה ממצולה,	חנון.
	תהמה כלביא.	

2 חנון — הקב"ה עדה"כ שמות כב, כו. הללי — הילל שלי (ישעי' יד, יב) כלומר אורי ונוגהי, והוא כינוי להקב"ה עדה"כ תהלים כו, א: ה' אורי. אור לי ולילי — בין באור יומי ובין בלילי. עדה"כ מיכה ז, ח: כי אשב בחשך ה' אור לי. מחוללי דוד — כנויים להקב"ה עדה"כ משלי כו, י, עי' רש"י שם. שיה"ש א, יג. 3 שור — ראה בשירים של ישראל שהם דלים ואמללים (צפניה ג, יב; נחמיה ג, לד). והיה לו מצוי — המצא לישראל והענה להם להשיעם. 5 ריב ריבי — עדה"כ תהלים קיט, קנו. מחולל — שאני מחולל בזון ושסוי, עדה"כ ישעי' מב, כב. 7 מעלל חטאה כסוי — מעשה חטא שהוא כסוי ונעלם ממני, שכן חטאתי בלא יודעים. עדה"כ תהלים לב, א. 9 בן אמתך — אומר המשורר אני עבדך בן אמתך. עדה"כ תהלים קטז, טז. לך וכו' — אליך ידרוש שתשלח פדות לעמך. 11 מזוונות ביתך וכו' — עדה"כ משלי ח, לד. 13 שומר תקותך — שומר בלבו תקותו שהוא מקוה אליך. נורא ואיום — הקב"ה עדה"כ תהלים עו, ח. 15 נשוי — נשוא, שאתה סובל את כל העולם. עי' בראשית רבא כב, יא: לעליונים ותחתונים אתה סובל.

כא

ש—ה העלה תעלה חנון וחבוש לה, העתיק בטעות מסור 7. חנון — ש—ב ליתא. ד, ש—ג אנון. ש—ה חנון וחבוש לה. 6—המה—ד, ש—ב ש—ג יהמה. — 7 דלה לה—ז, ש—ב נעלה; ד, ש—ג לה ליתא. — 8 כאבי—ז, ש—ג כאבי, שים גולה. ש—ה לה. תהמה כלביא יד לי עם. 9—סוהו—ש—ג ליתא. 10—מרמס—ש—ג מרעים. כל—ש—ג מרמס. — 11—12 ש—ה ליתא. — 13 מחרב—ש—ג ליתא. — 15 לה—ש—ה ליתא. חללה — ש—ה הוללה. — 17 תזעק — ש—ג תזעק קול. בסוף הפיוט בא בכ"י ש—ג שים גולה. ש—ה תזעק.

כ"י ד 138 סי' יז, ז 54 סי' י, ש—ב 102 רק שמונת הטורים הראשונים. ש—ג 234, סי' יז, ש—ה 347. ד' י' 290. סימן ישראל בן משה. בכ"י ד כתובת: פזמון לחן זונבולי, ז, ש—ג: פזמון נאה לחן זונבולי, ש—ה פזמון נאה לחן טורקי זונבולי.

1 למסבי — ש—ב למסובי. צבי נס — ש—ג כתוב בצלעית השניה. ש—ה תיבת "צבי" בצלעית הראשונה ותיבת נס בשניה. דוד נעים — ש—ה ליתא. 2 נס — ש—ג, ש—ה הנס. 3 בת—ד ליתא. — 4 שבי — ש—ה שבי. ממעמקי שבי. יד לי. — 5 רם — ז רב; ש—ה ראה. דלה ממצולה —

[רצח]

שִׁירֵי נֶגֶר וּבֶרֶר נֶגֶר

אַל, דְּדָה לָהּ, הַעֲלֵה תַעֲרָה, חַנּוּן,
וְחָבֵשׁ כְּאָבִי.

בֶּן שׁוֹעִים שְׁסוּהוּ
10 מֶרְמֵס שְׁמוּהוּ
כָּל אֲנָשֵׁי רִיבִי,
כָּל עַם אוֹיְבִי.

שִׁים גְּלָהּ בְּרֹאשׁ בֵּת גּוֹלָהּ, תּוֹעֵק כְּחוּלָהּ
מִמַּעַמְקֵי שְׁבִי.

הַצִּילָה מִחֶרֶב גִּפְשׁ אֲמַלְלָהּ, חַנּוּן,
וְהַשְׁמַח עַצְבִּי.

15 חוֹשֶׁה לָהּ, לִבַּת חֲלָלָהּ, חַנּוּן,
אָמַר לָהּ: שׁוּבִי.

שִׁים גְּלָהּ בְּרֹאשׁ בֵּת גּוֹלָהּ, תּוֹעֵק כְּחוּלָהּ
מִמַּעַמְקֵי שְׁבִי.

[כב]

משקלו : שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

יָה אֵל שׁוֹכֵן בְּרוּם חֲבִיּוֹן וּבְכָל קְצוֹת אוֹתוֹתֶיךָ,
שׁוֹמֵעַ לְאֲנֻקַּת אֲבִיּוֹן, שְׁמַע קוֹל בֶּן-אֲמָתֶךָ,
רַבַּת שֹׁבְעָה נִפְשֵׁי הַגִּיּוֹן אוֹיְבִי, עֲזוּבוּ תוֹרַתְךָ.
אַל, בְּשַׁעֲרֵי בֵּת צִיּוֹן אֲגִילָה בִישׁוּעַתְךָ.

1 יד לי וכו' — הבה לי ירך שאוכל להתחבר עם הצבאי, זה מלך המשיח. ולשוב למסבי, זה בית המקדש, עי' זהר שמות דף טו, ע"ב: במסבוי, בין כנפי הכרובים. דוד נעים — זה הקב"ה (שיה"ש א, יד). 2 יבחן לבי — ותמצאני נאמן לפניך. 3 גלה — כתר (מ"א ז, מב). בת — זו כנסת ישראל. תועק כחולה — אשר תועק כחולה. עדה"כ ירמי' ד, לא. 4 שבי — זו הגלות. 5 רם ונעלה — כינוי להקב"ה תהלים קלח, ו; שם מז, י. דלה ממצולה — העלה מעומקה של הגלות. 6 תהמה כלביא — את בתך זו כנסת ישראל ההומה וזועקת מגלותה כלביא. 7 העלה תעלה — העלה ארוכה ורפאות תעלה. 9 בן-שועים — אלו ישראל, שהם בני אבות נכבדים. 10 מרמס שמוהו — עדה"כ ישעי' י, ו. 13 הצילה וכו' — עדה"כ תהלים כב, כא. אמללה — זו כנסת ישראל.

[רצט]

אהרון מירסקי

5 פֶּן־דַּעַת וּתְבוּנָה נִבְעַר
 מִחֻמָּתוֹ רִיק וְנִבְעַר —
 שְׁרוּף בָּאֵשׁ אֶהְבֶּה, נִבְעַר
 הַבַּט גּוֹאֲלִי, כִּי נֶעַר
 מֵעַמְּךָ מִחֻשְׁבוֹתֶיךָ,
 יְהִיָּה מִבֵּית נִוְרָאוֹתֶיךָ.
 לְבִי בָּאֵשׁ חֲשַׁקְתֶּךָ.
 יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶהְבָּתֶךָ.

[כג]

משקלו : שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

יְהִי אֶרְאָה אֹרֶךְ צַר כִּי יִהְיֶה
 שְׁמִיךָ אֶרְאָה — אֶתְבָּהֵל
 רְקִיעַת אוֹתָם פְּאֶהֵל
 אֵל, עוֹלָם כָּלֹו מְנַהֵל,
 וְיִרְחַ יִקָּר הוֹלֵךְ.
 בְּעַרְכֶּם מָה אֲנוֹשׁ הוֹלֵךְ,
 עָלִי כָּל מַחוּז וּפְלֵךְ.
 מִי לֹא יִרְאֶה, מְלֵךְ.

כב

כ"י ב 42, ס"י בכ. ש—ה 79, ס"י כא. ש—ח 50,
 ס"י נ. ד' י' 739. סימן ישראל בן משה. בכ"י ב
 כתובת: פזמון נאה לחן מצילום ערבי חוסייני.
 ש—ה: פזמון נאה לחן כינוס אינוס (?) אינוס,
 טורקי, חוסייני. ש—ח אחר ס"י ישראל בר משה
 לחן חוסייניאני.
 1 ברום — ש—ה ברב. ובכל — ש—ה ובקול. —
 2 שומע — ש—ה שוכן. אמתך — ש—ה אמתך.

1 ברום חביון — שהוא אל מסתתר בעליונים. ובכל קצוות הארץ, כמו שנאמר (תהלים יט, ה) בכל הארץ
 צא קום ובקצה תבל מליהם (רד"ק לתהלים סה, ט). קצוות — נקודת בנסמך לשם המשקל. 2 לאנת אביון —
 עדה"כ תהלים יב, ו. בן אמתך — כלומר עבדך, עדה"כ בתהלים קטו, טז: אני עבדך בן אמתך. 3 רבת
 שבעה נפשי — עדה"כ תהלים קכ, ו. הגיון אויבי, עדה"כ איכה ג, סב: שפתי קמי והגיונם. עזבו — אשר
 עזבו. 4 בשערי בת ציון וכו' — עדה"כ תהלים ט, טו. 5 בן דעת וכו' — גם בן דעת ובן בינה בער וכסיל
 הוא מכדי שיוכל להשיג את עומק מחשבותיך. 6 ונבער — שחכמתי מסולקת ממנו, מלשון בערתי הקדש
 הן הבית (דברים כו, יג). 7 שרוף וכו' — אש אהבה בוערת בי, היא אש אהבתך. נבער — לשון בערה
 ודלקה. 8 כי נער וכו' — עדה"כ הושע יא, א.

כב

כ"י ג 133 ארבעת הבתים הראשונים בלבד; ד 122
 ס"י טז; ז 122 ס"י ט. ט 26 ארבעת הטורים
 הראשונים בלבד, ש—ב 150; ש—ה 256 ס"י יט;
 ש—ח 69 ס"י כח. ד' י' 775. סימן ישראל בן משה.
 בכ"י ג כתובת: פזמון נאה לחן איראק. ד פזמון
 לחן איראק. ז, ש—ה פזמון נאה לחן ג'ראן באגדה
 אי כול כול טורקי איראק. ש—ח אחר ס"י ישראל
 בר משה לחן טורקי ג'יהאן באגניה אי בולבול אירק.
 אור — ש—ב ליתא. וירח — ג וירית. ש—ב ויחר.
 2 — שמ"ך ג, ג, ש—ה שמ"ך; ש—ח ש"מך. בערכם

[ש]

שירי נגר ובר נגר

מְכַל אֱלֹהַ עֲשֵׂתָה יְדוֹ,	5 בְּ-אִישׁ יִקְרֶתָּה חֲשׂוּבָה
מִתַּחַת כְּסֵא כְבוֹדוֹ.	מִצַּד וְשִׁמְתָּהּ חֲצוּבָה
אֶף כִּי שָׁחַק עִם גְּדוּדוֹ.	שְׁנָאִים תַּחְתֶּיךָ בְּמִסְבָּה
כִּי הִיא כְבוֹדָה בַּת מְלָךְ.	הַשָּׁמַר מְלֵה־עֲצִיבָה

[כד]

משקלו: בדלת שבע או שמונה תנועות וכן בסוגר.

וּבָיִוּם שְׁלִישֵׁי לֵי יָקִים.	יְחִינֵי מִיּוֹמִים
וַיִּמְתַּחֵם לְמַרְחָקִים,	שֶׁר נוֹטָה כְּדֹק שְׁמִים
מֵאֲזוֹ לֹא הִמִּירָה חֻקִּים.	רוֹקַע אֶרֶץ עַל-הַתְּמִים
לְשִׁמּוֹ רִנְנוּ צְדִיקִים.	אֵל חַי דְּבַר עֲבָדוֹ מְקִים

1 אור צר — אור החמה עדה"כ ישעי' לה, ל; ועיין ר"א אבן עזרא שם, ועי' בשיר "ישכן ישראל" בית 2. כי יהל וכו' — עדה"כ איוב לא, כו: אם אראה אור כי יהל וגו'. ואור האמור כאן המכוון לאור החמה (רש"י ורד"ק) ופירושו המשורר במלת "צר", שאמר: אור צר כי יהל. 2 שמ"ך אראה — עדה"כ תהלים ה, ד—ה: כי אראה שמ"ך וגו' מה אנוש כי תזכרנו. בערכם — שכנגד ערכם, מה ערכו של אדם ההולך למות. 3 רקעת וכו' — עדה"כ ישעי' מ, כב: וימתחם כאהל. על כל מחזו ופלך — על כל מקום שבעולם. 4 מי לא וכו' — עדה"כ ירמ' י, יז. 5 יקרתך — נפשך, עדה"כ משלי ו, כו: נפש יקרה. מכל אלה — מכל הבריאה שברא הקב"ה. והוא עדה"כ ישעי' ס, ב. 6 חצובה — החצובה מתחת כסא הכבוד. כמו שנאמר בזהר ויקרא דף כט ע"ב: כל הנשמות גזורות מתחת כסא הכבוד. 7 שנאים — מלאכים (תהלים סח, יח). במסיבה — בשמים. ועיין בשיר "מי אדון לנו" ("זמירות ישראל" מהדורת פריס-חורב ואברונין עמ' 285): מי כה' אלהינו המגביהי לשבת במסיבה. אף כי — ואין צריך לומר שהשמים וצבאם גופלים תחתיו. 8 מלהעציבה — את הנשמה בחטאים. כי היא וכו' — כמו שאמר תחילה בבית 6. כבודה וכו' — עדה"כ תהלים מה, יד.

כד

והתיבה על הקולמוס הראשון מחוקה. — 4 לאחר	כ"י ד 96 סי' לא; ש—ב 73 סי' לה; ש—ג 192 סי'
מחרות ראשונה באה בכ"י ד תיבת אל; ש—ג,	לט; ש—ה 319 סי' לט. ד' י' 2693. סימן ישראל
ש—ה אל חי, וכן לאחר טור 8. מקים — ד יקים.	בן משה. בכ"י ד כתובת: פזמון לחן נאבה. ש—ב:
לשמו — ש—ג לשמי. — 5 הודו נגד עיניו — ד	פזמון נאה לחן טורקי נאבה. ש—ג, ש—ה: פזמון
סודי עניניו. — 6 את — ד, ש—ב ליתא. פעל אל—	נאה לחן אוג אוגלמיש, טורקי (ש—ה טורקי)
ש—ה בקולמוס שני ובקולמוס ראשון פעולל,	נאבה.
ונמחק; ש—ג פעולל. ד פעל; ש—ב פועל. — 7 לו	
— ש—ב לי. רב — ד ליתא. במכמוניו — ש—ג	1 שלישי — ש—ה השלישי. — 2 וימתחם — ד
במכמוניו. — 8 על מעניו — ד כל מעניו, ש—ב כל	ומתחם. — 3 ארץ על — ד על הארץ ונסמן על
מעניו; ש—ה בקולמוס שני, והכתוב בקולמוס	התיבות הנקודות שהסדר הפוך. ש—ג, ש—ה
ראשון מחוק. — מועז — ד מתניו.	הארץ על. מאז — ש—ה כתוב בקולמוס שני,

1 יחיני מיומיי וכו' — עדה"כ הושע ו, ב. ויחיני, עניינו רפואה כמו עד חיותם (יהושע ה, ח) אם ארכו צרותי זמן רב, והוא משל יומים; בקרוב יביא לי ישועתו והוא משל ביום השלישי (רד"ק). 2 שר — לפי ענינו הכוונה להקב"ה. נוטה כדק וכו' — עדה"כ ישעי' מ, כב. 3 רוקע ארץ וכו' — עדה"כ תהלים קלו, ו. מאז — משעה שברא הקב"ה את הארץ. לא המירה חוקים — לא שינתה את מידתה. 4 רננו צדיקים — עדה"כ תהלים לג, א. 5 הודו — של הקב"ה. 6 מגיד מראשית וכו' — שיעורו: מגיד בשיר הגיוניו את אשר פעל אל מראשית. ישעי' מו, י. ד יריק לו וכו' — עדה"כ מלאכי ג, י. במכמוניו — באוצרותיו. 8 מועז — בעל עז, כלומר השונא, אותו יאסור בזיקים.

[שא]

אהרון מירסקי

5 בן-חיל הוא כל איש אשר
 מגיד, מראשית, את אשר
 שדי יריק לו רב עשר
 הוא יתיר לו על מעציו,
 יזכר הודו נגד עיניו,
 פעל אל, בשיר הגיוניו.
 עד בלי די במכמוניו.
 ויאטר מועז בזקים.

[כה]

משקלו: שמונה שמונה תנועות בדלת ובסוגר.

אומר אני לאשר אהב עמי: גדל לאלהים הב. אומר אני

5 יאות יחיד להודות אל
 שיר מפיי כל-איש יואל
 רק אין דומה יחיד שואל
 אל לא ימאס תם דל הלך,
 אך ברב-עם הדרת מלך.
 אך אם יחיד בתם הולך
 לקהל עם אנשי פלך.
 אך קול רבים להם רהב.

בן-איש בעשותו מצוה
 מרגלית יחידה שנה
 שניה לה, תוסף נאווה
 היה ערכה מאה כסף,
 יחיד, דומה אל אוסף
 מאה כסף, אך אם יוסף
 ועולה במעלות כסף.
 עתה ערכה מאה זהב.

כה

כ"י ז 128 ס"י כא, ש—ב 154, ש—ה 264 ס"י לד. די א' 1884. סימן ישראל בן משה. בכ"י ז באה כתובת: פזמון אחר לחן איראק. ובכ"י ש—ה כתובת: פזמון נאה לחן איראק. גם בכ"י ש—ב הוא כתוב במדור של לחן איראק.

1 עמי — ש—ה עמו. 2 להודות — ש—ב להודת. 3 אף — ז אך. 4 לקהל עם אנשי פלך — ש—ה כך בקולמוס אחר, ובקולמוס

1 לאשר וכו' — למי שאהבת עמי בלבו אני אומר: הב גודל לאלהים. וגודל לאלהים הב הוא עדה"כ דברים לב, ג: הבו גדל לאלהינו. ודבור זה משמש פתיחה לתפילת שמונה עשרה. 2 יאות יחיד — יאה גם ליחיד. ברב עם וכו' — לשון הכתוב במשלי יד, כת. 3 שיר וכו' — וכן הקב"ה רוצה בשירו ובתפילתו של כל איש. אף אם יחיד וכו' — אפילו המתפלל יחיד — ובלבד שהוא הולך בדרך תמים. 4 רק — אבל. שואל — מבקש. לקהל עם — שהקב"ה רוצה בתפילת הרבים, (איוב לו, ה): הן אל כביר ולא ימאס. כך נדרש בכרכות ח' ע"א. לקהל עם, בנפרד במקום נסמך: לקהל עם. והוא עפ"י תהלים קו, לב. אנשי פלך — אנשים הנועדים בעדה. עיין נחמיה ג, ט: שר חצי פלך ירושלים, פירשי: שר היה על חצי העם שכירושלים. 5 אל לא ימאס תם — עדה"כ איוב ח, כ: הן אל לא ימאס תם. דל הלך — אפילו הוא הלך דל. קול רבים — קול תפילת צבור. רהב — חוזק (רד"ק לישע"י ל, ז). 6 בן איש וכו' — הוא הדין במצוות שהמקיים שתיים ערכן עולה כמה מונים. 8 שניה — מרגלית שנייה. תוסף נאווה — ירבה נוייה, של הראשונה או של השנייה. במעלות כוסף — במעלות החמדה, שתהא נחמדה הרבה יתר. 9 היה ערכה — תחילה.

[שב]

דוד תמר

אגרת מצפת בעניין עשרת השבטים
שנת שפ"ה או שנת רפ"ה

גרשום שלום¹ הסב את שימת לבנו לראשונה לכ"י תועי רוח שבגנזי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק (אוסף ענלאיו 2233 ותצלומו במכון בן-צבי) ששם מחברו לא נזכר בו. מאיר בניהו, שהוסיף לפרסם מפנקסיו של מלקט זה, הוכיח בראיות מתקבלות על הדעת "שהוא ר' יוסף ב"ר יוסף מחברו של ס' כסף צרוף (ירושלים תרפ"ו), שעשה שנים הרבה בארצות המזרח והעתיק מכתבי-יד שמצא באותם מקומות", ונפטר בבגדאד בשנת תרמ"ח².

בליקוטיו על משיחי השקר למן תחילתה של המאה הט"ז ואילך, פותח ר' יוסף ב"ר יוסף במעשה ר' אשר מלמלין (דף 196). לאחר מכן (דפים 177—185) בא העתק מתוך "ס' כ"י בארבל אצל ר' מרדכי יוסף" בענין דוד הראובני ושלמה מלכו³. כל הדברים שם נלקחו כמעט ללא שינוי מדברי סמברי בספרו "דברי יוסף"⁴, כמות שהובאו ונדפסו בספר "ספור דברים" (קושטא תפ"ח) ובספר "מאורעות עולם" (איזמיר תקט"ז). ר' מרדכי יוסף מארבל העתיק כנראה מאחד משני הספרים הללו⁵. לאחר מכן באה האגרת מצפת משנת שפ"ה (דפים 185—189) שנדון עליה בסמוך. בדפים 189—191 מובא מחזיונות ר' חיים ויטאל, ונמצאים הדברים בספר החזיונות בשינויים מועטים⁶. לאחר מכן, בדפים 191—193, בא קטע מן האגרת של ר' אברהם הלוי, שפירסם שלום⁷. המעתיק הוסיף כמה עניינים ור"ת

1 ציון, שנה ז, תש"ב, עמ' 172.

2 קרית ספר, כרך לה, תש"כ, עמ' 389—390.

3 שלום העיר ש"לא הספיקה לו השעה לבדוק אם יש כאן דברים שאינם ידועים לנו מכבר" (שם והע' 2).

4 סמברי לקח מספר דברי הימים של ר' יוסף הכהן, אבל כנראה לא ראה את הספר ח"ת קנה, שנדפס לראשונה באמשטרדם בש"ת כ"ב לערך (ר' ח"ת קנה, הוצ' אשכולי, בהקדמה שם), כיון שלא הביא מחזונוותיו של מלכו שנמצאו רק שם ולא בספרו של ר' יוסף הכהן.

5 ר' מרדכי יוסף מסיים "ועדין מאמינים בו כמו שאירע בזמנו", כמו שכתוב בספר מאורעות עולם, ולא כמו שאירע בזמנו, כלשונו של בעל ספור דברים. ושמה מכאן ראה, שהוא העתיק מספר מאורעות עולם, אם אין זו פליטת קולמוס. מעניין שבליקוטים מדברי סמברי בעניין זה שפירסם נויבאויר (סדר החכמים, ח"א, עמ' 146—147), מסתיים סיפור הראובני ומלכו בלשון זה "ועדין מאמינים (במלכו — כנראה נשמטה תיבה "בו") כמו שאירע בזמנינו זה שיש כמה שוטים מאמינים בקרן הצבי", מה שמעיד דרך אגב על יחסו של סמברי לשבתי צבי ותנועתו. לפיכך נראה לי שהדפים שכללו "סיפורי מעשי שבתי צבי המשיח" שנחלשו מתוך שני כה"י של דברי יוסף, נתלשו אולי עלידי חסידו השבתאות, כיון שהיה בהם הטחת דברים נגד תנועה זו, בהיפך מדעתו של ג' שלום. ר' ספרו שבתי צבי, כרך א, עמ' 144.

6 הוצ' אשכולי, עמ' רמד—רמה, תוספות וליקוטים, ס' כ ברובו וס' כב.

7 קרית ספר, שנה ז. האגרת היא מתוך כ"י אוכספורד 1743. וכבר העיר שלום (שם, עמ' 161), "ואולי תמצא גם בכתבי יד אחרים". בספר תועי רוח בא הקטע שנדפס בק"ס שם בסוף דף 443 ("ויכוח יתכן שלשנת הרפ"ד היתה גאולה" וכו', אלא שיש לפני זה משפט אחר, שחסר בכ"י אוכספורד "וכבר היתה גאולה והצלה ליהודים... לאלחבש") עד סוף דף 444. יש בכ"י שלנו כמה שינויים מן הנוסח שבכ"י אוכספורד, ששלום התקשה בו בגלל שהוא ניתן "בהעתקה גרועה וטעונה תקונים" (שם, עמ' 161). למשל, שלום תמה על רא"ה הלוי שכתב על מרחין לותר "שתחיל שנת הרפ"ד לחלוק על דת הערלים", ש"מכאן ניכר שענין לותר נודע לרא"ה רק בשנת רפ"ד ואינו יודע כלום על כל מה שקדם באשכנז" (שם, עמ' 444 והע' 2), ואילו בנוסח שלנו דף 192 כתוב שנת הרפ"ה במקום שנת הרפ"ד. במקום "באותן היהודים אשר היו בארצות יגאלו" (שם), נאמר בנוסח שלנו "שהיהודים אשר היו בארצות ההם נגאלו". במקום "עתה מביאין אותו לבתיהן בשמחה ובסבר פנים יפות מלאו הבתים אור" (ושלום מעיר שם, כה"י קשה כאן לקריאה), נאמר בנוסח שלנו "ובסבר פנים יפות מרוב אהבתם אותם".

ומסיים בלשון זה "אגרת ר' אברהם הלוי כ"י הנמצאת בדמשק בספרי ריא"ך"⁸. בדפים 193—194 בא הקטע מאגרת סוד הגאולה המדבר ביוסף דילה ריינה, שפורסם בידי שלום⁹. מעניינת הערה זו של המעתיק בסוף הקטע בעמ' 200¹⁰: "א"ה¹¹ לפי הכתוב בסי' יו"ד היה בשנת ר"ל א"כ לא היה קדמון, ודוחק לומר כי שנים היו, אם כי הנכתב עם המעשה הנדפס חלוקים בעניינם"¹². בדפים 200—212 בא סיפור המעשה של דילה ריינה, שהמלקט העתיקו לפי עדותו¹³ מס' לקוטי ש"ס (ליוורנו תק"ג).

נבוא עכשיו לאגרת ששלחו מצפת לעיר לוניל בשנת השפ"ה ליצירה. שלום, שמסר פרטים מתוכנה ומעניינה של האגרת, סבור היה שנזדייפה בימי שבתי צבי ושאינה אלא עיבוד של אגרות ואגדות פלאיות, שהיו ידועות עוד לבעלי התעמולה השבתאית בשנת תכ"ה או תכ"ו¹⁴. שלום בא למסקנתו בעיקר מתוך שני טעמים: א. לשון הכותרת של האגרת, שכאלו נשלחה ל"עיר לוניל" בצרפת, שלא היו בה יהודים כלל בשנת שפ"ה. ב. לידתו של המשיח בשנת שפ"ה, לפי האגרת שלפנינו, היא שנת לידתו של שבתי צבי לפי כמה מקורות. על כך יש להשיב שלא מן הנמנע, שהכותרת והפרט בעניין לידתו של המשיח הם מימי שבתי צבי, אבל אין הכרח גמור לומר כן¹⁵. באגרות מעין אלה, שעוסקות בדברים מופלאים, לא הקפידו תזיר לברר, אם יש יישוב יהודי במקום שאליו נתכוונו לשלוח את האגרת. אם נקבל את הסברה, שנעמוד עליה בסמוך, שהאגרת נכתבה בשנת רפ"ה, הרי דומה שאין ראיה לכך שאותה שעה לא נמצאו יהודים בלוניל. גם ענין לידתו של המשיח אין הכרח לומר שהוא זיוף מימי שבתי צבי. הרי האדם המעיד על מאורע זה שאירע בארצו לפני בואו לצפת, השליח דוד משבט ראובן, הגיע לצפת לפני פורים שפ"ה; כלומר שלידתו של המשיח קדמה לכך, והן שבתי צבי נולד בתשעה באב.

כמה יסודות שבאגרת זאת נמצאים באגרות מארץ-ישראל שבישרו על הקץ מאה שנה לפני כן. שמא משום כך יש לומר שבטעות פלט קולמוסו של בעל כתב-היד בארבל או של המעתיק שפ"ה במקום רפ"ה (או הש"ה?). כל הכתבים והאגרות שבאו בזה אחר זה בס'

8 השוה אגרת ר"ה הנמצאת בכ"י אחר של ר' יוסף בר' יוסף, כ"י ירושלים 2229. בניהו, קרית ספר, שם, עמ' 393.

9 ציון, מאסף, ספר תמישי, תרצ"ג, עמ' קכה—קכו. בנוסח שלנו נשמטו רק כמה שורות מן "וכמדומה לי שראיתי כתוב בספר אשר מצאתי בו ספור הענין הזה" (שם, עמ' קכה) עד "מתדמים בצורות כאלה" (שם, עמ' קכו).

10 מן דף 194 עד דף 200 ממשיך כנראה המעתיק להעתיק קטעים מאגרת סוד הגאולה שלא נתפרסמו עדיין.

11 כנראה המעתיק האחרון ר' יוסף בר' יוסף.

12 השוה הערתו של שלום (שם, עמ' קכה): "הספור הנדפס הוא שונה לגמרי מפרטי הספור שהיה נפוץ במאה הט"ז".

13 דף 199. תמיהני, שלא העתיק מס' ספור דברים או מס' מאורעות עולם, ששם מובא כל הסיפור של דילה ריינה ממש מלה במלה, לאחר שהעתיק משם סיפור הראובני ומלכו.

14 ציון, שם, עמ' 172.

15 אף דעתו של שלום נוטה במקצת בסוף דבריו בסוגייה זו לדעה ש"יתכן שלא הוסיפו כאן אלא את המאמר על שנת לידתו של המשיח ואת הכותרת של המכתב בלבד". שם, עמ' 174.

דוד תמר

כמוכן שהדברים שהבאנו למעלה אין בהם ראייה גמורה לאמיתותה ולומנה של האגרת שלפנינו, אלא בבחינת יצאו אלו ללמד על זו. יתכן כאמור, שהאגרת נכתבה בשנת שפ"ה. אמנם ממצחיתה הראשונה של המאה הי"ז יש לנו פחות עדויות על שמועות הנוגעות בעשרת השבטים, אבל יש להעיר בקצרה על שתיים-שלוש עדויות. הרי אגרתו של ר' אהרן הלוי משנת שצ"א שמביא ר' משה אדרעי²⁴, והרי אגרתו של שליח ירושלים ר' ברוך גד משנת ת"ו, שנתאשרה ונתקיימה על-ידי חכמי ירושלים בשנת תי"ז²⁵. וכמה מחזיונותיו וחלומותיו של ר' חיים ויטאל עוסקים בנושא זה והקרוב לו, למשל: "חלמתי חלום גדול... וראא אדם אחד אהובי הביא לי אגרת אחת כתובה אשורית גסה... ויתנה בידי ויאמר לי, הנה תמיד היית אתה חושק לראות כתב מיד המשיח מלך ישראל, והנה הבאתיה לך מארץ רחוקה יותר משנתים ימים, במקום ששוכנים השבטים, אבל אני הבאתיה לך במרוצה, בזמן מועט, ודיא כתובה ביד המשיח עצמו ושולחה אליך"²⁶.

[בשעת ההגהה מצא בניו סמוכין להשערה, שאגרת זאת נכתבה בשנת רפ"ה. וזה לשונו: באגרת נאמר שהמלך חננאל שלח "איש אחד שמו דוד לירושלים תוב"ב וא"ל לך לירושלים ואמור לאיזה יהודי שיראה לך כותל המערבי". השליח נסע לירושלים "ולקח עמו יהודי א' ושמו ר' יהודה קורביל והראה לו כותל המערבי". ר' משה באסולה שביקר בירושלים בשנת רפ"ב מונה עם "אנשי שם שבירושלם" את "ר' יהודה מקורבייל... ספרדי", והוא נזכר יחד עם ר' אברהם הלוי "אשר חבר המשרא קטרין", מבית מדרשו של הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל²⁷. הרי הקשר הברור למחשבי-קיצין ומחיש-גאולה. הוא ור' אלעזר אלבוטאני היו לדבריו "שרפי, שהם קרובים למלכות" ורק להם לבדם היתה נתונה הרשות למכור יין לתוגרמים²⁸].

טופס כתב ששלחו מצפת תוב"ב לעיר לוניל בשנת השפ"ה ליצירה

הלא תדעו הלא תשמעו כי קרובה ישועתנו לבא וצדקתנו להגלות אכי"ר. יודע למעכ"ת כי בא אדם אחד קודם פורים של שנתנו זאת לא ארוך ולא קצר אלא בינוני יודע ג' לשונות, לה"ק והגרי וערבי, והוא בן כ"ח שנה והיה קרוב למקום אחד שאין בו אור כלל אלא יום אחד בשנה, וביום ובלילה ידליקו נרות של שעוה להאיר להם ואבנים טובות ומרגליות [186] ושם האיש דוד והוא משבט ראובן¹ ואינו משבט דן. ובמקומו יש ט' שבטים וחצי

24 מעשה נסים, אמשטרדם תקע"ח, דף ה, ב—ט, א. ר' אהרן הלוי הוא כנראה האנוס אנטוניו מונטיזינוס, הידוע מקשריו עם מנשה בן ישראל.

25 מעשה נסים, שם, דף י, א—יא, א. ור' גם יערי, סיני, ו, ת"ש, עמ' קעא—קעח; שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 145, 271, 280.

26 ספר החזיונות, עמ' עא, ור' גם שם עמ' יד, כו, קיא, קכג, קכה—קל, רמג—רמח.

27 מסעות ארץ-ישראל לר' משה באסולה, מהד' יצחק בן-צבי, ירושלים תרצ"ה, עמ' 62—63.

28 שם, עמ' 86—87.

1 קשה להכריע אם נתכוון הכותב לדוד הראובני, כשם שספק הדבר לגבי האגרת של ר' רפאל טרבוט ולגבי האגרת שגשלה מדמשק לאיטליה. ר' אשכולי ציון, מאסף, ספר חמישי, תרצ"ג, עמ' קיה—קכב; סיפור דוד הראובני, עמ' צג—צט; בער, קרית ספר, שנה יז, עמ' 305—306; שלום, ציון, שנה ז, עמ' 173 הע' 3 b.

אגרת מצפת בעניין עשרת השבטים

וכל שבט יש לו נשיא, ועל כל הנשיאים שולט המלך חננאל יר"ה והוא בן ר"פ שנה. ואביו של המלך הוא ארמילוס שעתידי לעשות מלחמה עם ארמילוס רשיעא². והמלך חננאל יר"ה הוא חסיד וחכם גדול ועניו ומקובל. ואנחנו במקומו ו' שבטים וחצי מצד אחד וה' שבטים מצד אחר, ובינינו וביניהם מהלך ה' ימים, ובינינו ובין בני מרע"ה רחוק מהלך יום אחד ואין אנו יכולין לעבור אליהם ולא הם יכולים לעבור אלינו מפני כובד מי הנהר העצומים. ואנחנו ובני משה ככוכבי השמים לרוב.

ולעת הזאת יש כמו שנה שבאו עשרת אלפים גבורים משבט אפרים והביאו עמהם נער אחד בן י"ב שנה³ יתום והלכו כולם אל המלך חננאל יר"ה וא"ל שהנער ההוא הוא משיח בן אפרים ושהם רוצים לעלות לבנות בהמ"ק ולעשות מלחמה על ירוש' תוב"ב לפי שהגיע הקץ. אז השיב להם המלך יר"ה וא"ל כה עשו אבותיכם במצרים שרצו לצאת קודם הקץ והרגו מהם פלשתים ל' אלף גבורים, שנ' בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב ולא שמרו ברית אלהים⁴. ואנחנו קבלנו מאבותינו שעד שלא נראה עשרה אותות⁵ אין אנו יכולין להלחם בשום אומה ועדיין לא הגיע קץ הגאולה. ואלו הן ה' אותות :

הא', תדעו שיש מלך גדול וקרוב לארצנו ושמו דוקייאנוס מעיר גדולה יותר ממצרים יבא מאליו להתגיר ולחסות תחת כנפי השכינה ועדיין לא בא.
הב', יש עיר גדולה מאד קרובה אלינו ויש בה שמונים אלף גבורים עמלקים עתידים כולם להשתעבד תחת ידינו ועדיין לא נשתעבדו.

הג', כי הדרך הקרוב אלינו מלא נחשים כקורת בית הברד ועקרבים כקשתות ת' פרסה על ת' פרסה והוא שאמר הכתוב, המוליכך במדבר הגדול והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים, המוציא לך מים מצור החלמיש⁶ ועתידי להיות מעיינות ונחלים, כמ"ש ישם מדבר לאגם מים [187] וארץ ציה למוצאי מים⁷. ועדיין לא נעשה.

הד', יצא אש וישרוף אומה הגרית שעושים שר (?) המשחית.
הה', יגדל נהר נילוס ויטבע חצי ארץ מצרים.
הו', שתפול אש מן השמים ותשרוף את בית הנגב⁸.
הז', שיאבד זרע המלך המולך עתה בירוש' תוב"ב.
הח', שיהיה לקות בשמים ותחשך השמש בארץ.
הט', שיבא אליהו ז"ל ויבשר ישראל, שנ' הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא וגו'⁹.
העשירית, שיהיו בשורות טובות בעולם.
ועדיין לא ראינו שום אחד מהעשר אותות. אז נחו שקטו בני אפרים ושמו הילד ההוא שהוא משיח בן אפרים בבית הספר ללמדו תורת חיים ומלך עולם.

2 צניין זה מובא גם באגרת מדמשק.

3 גם באגרת מדמשק נזכר נער בן י"ב שנים "והוא האיש אשר אין להעלות על ספר וד"ל".

4 תהילים עה, ט. 5 ר' ספר החזיונות, עמ' קכח.

6 דברים ה, טו. 7 תהילים קו, לה.

8 השחה אגרת ר' אברהם הלוי, שלום, קרית ספר, שנה ב, עמ' 134. 9 מלאכי ג, כג.

דוד תמר

והנה עתה יש בן אחד למלך חננאל יר"ה מבן ע"ה שנה ונולד לו בן, וביום הולד נכדו עשה משתה גדול לכל שריו ועבדיו ולכל עשרת השבטים משתה גדול ושחט ק"ך אלף כבשים ואלף שוורים ועופות אין מספר, ובאו ה' אלף מרגן ומנגן בכל מיני ניגון מכל שבט ושבט, ועוגיות (?) של יין עשו מתחת לארץ, והיתה שמחה גדולה עד מאד, ובאו אלפים חכמים מעשרת השבטים חכמים בכל חכמה ויאמרו למלך חננאל יר"ה, אדונינו המלך, דרך העולם לעשות משתה ביום המילה שני' וביום השמיני ימול בשר ערלתו¹⁰, ואדונינו המלך עשה המשתה ביום הלידה. א"ל תדעו שבזמן שנולד בן בני נולד משיח בן דוד בארץ הצפון בתוך בני הגלות, ולשמחת משיח בן דוד עשיתי משתה גדול ביום הלידה. כששמעו כך הראו ברה"ק כי אמת היה הדבר שאמר המלך חננאל יר"ה, שמחו גם הם שמחה גדולה במשתה ההוא.

וכששמעו המלכים אשר סביבותיהם שנולד משיח בן דוד רעדה אחזתם שם, חיל כילודה. ובא המלך דוקיינוס לפני המלך [188] חננאל למנחה גדולה ואבן יקרה מאירה לק' אלף בני אדם באישון לילה ואפלה וישימה בראש המלך חננאל וישתחו אפים ארצה ויאמר דוקיינוס. שמעתי שנולד משיח בן דוד ואני רוצה להתגייר. השיבו המלך חננאל, יקבל עליו שלא יכתוב מעכשיו כמו שהיה כותב עד עתה כי אין אלוה מבלעדי דוקיינוס, כי אם כי אין אלוה מבלעדי אלהים ואין זולתו. אז קבל עליו המלך דוקיינוס כמו שכתוב ונתגייר עם כל משפחתו וכל בני מלכותו וקבלו מלכותו של הקב"ה ושבע מצוות שנצטוו בני נח, ונתקיימה האות הראשון.

אז שמע ג"כ מלך העמלקים ובא עם כל אנשי עירו באוניותיהם עם מנחה ויאמרו, שמועה שמענו וימס לבבינו, ומעתה נשתעבדנו לכם, כי ידענו אשר כל יושבי תבל בידכם ניתנו ולכם המלוכה. ונדר לו כשילכו לעשות המלחמה בירושלים שילך עמו עם כל אנשי מלחמתו. וכשראו המלך חננאל עם החכמים אלו הדברים שמחו שמחה גדולה ושלחו שלוחים למדבר ומצאו נחלי מים, ונתאמתו ג' אותות מן העשרה.

אז שלח המלך חננאל איש אחד שמו דוד לירושלים תוב"ב וא"ל, לך לירושלים ואמור לאיזה יהודי שיראה לך כותל המערבי ותזכור שם סוד שם י"ה ותפול ע"ז מתוך הכותל שהקים מנשה בן חזקיהו¹¹ וחקוק בה ע"ז והיא מעכבת הגאולה. אז בא דוד השליח למצרים וספר האותות הנעשות ושחקו ולעגו עליו כי לא האמינו לדבר. אז א"ל מה שיקרה ויארע להם מכאן עד ט"ו ימים, ולסוף ט"ו ימים נתקיימו דבריו. אזי שלחוהו למצרים בכבוד גדול וצו עליו שינהגו בו כבוד כי כל דבריו אמת ויציב.

והלך דוד השליח לירושלים ולקח עמו יהודי א' ושמו ר' יהודה קורביל והראה לו כותל המערבי. ובעומדם לפני הכותל אמר דוד לפני ר' יהודה קורביל סתום עיניך וסתם [189] עיניו ונפלה עליו תרדמה. ודוד השליח הנז' הוציא הסוד שצוה לו המלך חננאל מפיו ונפלה האבן עם הע"ז החקוקה בה ונאבדה. כן יאבדו כל אויביך ה' (מכ"י בארבל).

10 ויקרא יב, ג.

11 כבר העיר שלום (ציון, שם, עמ' 174) שבמקום ירבעם בן נבט מופיע כאן המלך מנשה כבונה הכותל.

יוסף דן

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

השאלות הקשורות במקורותיו של סיפור ר' יוסף דילה ריינה, זמנו ומקומו, נתבררו בהרחבה על-ידי ג' שלום¹, והוסיף על כך ז' שזר בשעה שדן בנוסחה השבתאית של סיפור זה². ברם, ניתוח ספרותי ורעיוני שבכוחו להעמידנו על הגורמים ההיסטוריים והנפשיים ליצירתו של סיפור זה לא נעשה עד כה, ודומה שניסיון כזה יהיה בו תוספת הסבר לתיאור תולדותיו של הסיפור.

מחקריהם של שלום ושל שזר מורים, שאין סיפור ר' יוסף דילה ריינה סיפור אחד; שלוש הנוסחאות של הסיפור שונים זה מזה בפרטים ובכללים מרובים, מלבד הוריאציות השונות של הסיפור העיקרי³. הניתוח אינו יכול להתעלם מגיוון זה של הנוסחאות. עלינו, איפוא, לדון בכל נוסחה כיחידה עצמאית אחת ולהיעזר בהשוואה.

הנוסח הקדום ביותר נמצא ב"אגרת סוד הגאולה" של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי⁴, שנכתבה בירושלים בשנת רע"ט. ר' אברהם ב"ר אליעזר מסתמך, בהביאו את הסיפור, על נוסח קודם שהיה ידוע לו⁵. הוא מעיד על הזמן, ואף רומז למקום, שבו התרחשו המאורעות המסופרים בסיפור: ר' יוסף דילה ריינה היה אישיות היסטוריות (כנראה ממשפחת אבן-גבאי). שניסה לדחוק את הקץ "כעשרים שנה בקירוב קודם שנת ר"נ", מחוץ לארץ ישראל, אם בספרד ואם בצפון אפריקה⁶.

הסיפור שמביא ר' אברהם ב"ר אליעזר הוא ברור וחד-משמעי. מגמתו — להסביר על שום מה לא באה הגאולה בשנה שבה ציפו לה, בשנת ר"ג. חטאו של ר' יוסף דילה ריינה גרם לדחייתה ארבעים שנה נוספות — סמוך לשנת ר"צ, לקרוב לעת הקץ שקבע ר' שלמה מולכו, שרבים האמינו בו בירושלים⁷. ולפי דרכנו למדנו, מדוע צירף ר' חיים ויטאל את מעשה ר' יוסף דילה ריינה עם שלמה מולכו⁸.

שלבי תולדותיו של מעשה ר' יוסף דילה ריינה הם אלה:

1. המעשה ההיסטורי. נסיונו של בעל השבעות וקבלה מעשית, שאולי היה ממשפחת מקובלים חשובה, לקרב את הקץ. בעזרת שמות קודש ביקש להוריד את "אמון מנא"

- 1 ג' שלום, למעשה ר' יוסף דילה ריינה, "ציון", מאסף, ספר ה (תרצ"ג), עמ' קכד—קל.
- 2 ז' רובשוב (שזר), מעשה ר' יוסף דילה ריינה במסורת השבתאית, "אדר היקר", דברי ספרות ומחקר מוקדשים לש' א' הורודצקי, תל-אביב תש"ז, עמ' צז—קית.
- 3 השתמשתי בנוסח הדפוס הראשון, "סיפור דברים", קושטאנדינה נחלת" (תפ"ח), דפים כה, ב—לו א. על כמה בעיות בתולדות הנוסח של הסיפור אני מקווה לעמוד במקום אחר.
- 4 שלום, שם, עמ' קכה—קכו. האגרת נדפסה מכ"י אוכספורד 1743, דף א51. על ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי וכתביו עיין שלום, קרית ספר שנה ב, תרפ"ה, עמ' 101—141; 269—273; שנה ז, תרצ"א, 149—165; 440—456.
- 5 הוא כותב: "וכמדומה לי שראיתי כתוב בספר אשר מצאתי בו ספור הענין הזה כיצד היה סמאל... ואמרתי זה לפי שיש זמן רב שראיתי ספור המעשה הזה" (שלום, שם).
- 6 עיין הוכחותיו של שלום במאמרו הנזכר, עמ' קכו—קכת, והערותיו שם.
- 7 עיין י' כ"ץ, מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ה, ציון שנה טז, תשי"א, עמ' 39 (ספר ג—ד).
- 8 שערי קדושה, חלק ג, שער ו, ארם צובא תרכ"ו, דף מה, ב; ר' לשונו להלן.

יוסף דן

וסמאל מגדולתם ולהביא את הגאולה. הדבר אירע בספרד או בצפון אפריקה סביב שנת ר"ל (1470).

2. כשלוך הנסיון נסתמל בהקרבת קטורת לסמאל, והדבר עורר את חמת בני דורו. בעל "ספר המשיב" נוזף בו בצורה חריפה⁹. מקובל בלתי ידוע העלה את המעשה בכתב, והשתמש בו כדי להסביר על שום מה נדחתה הגאולה משנת ר"נ לארבעים שנה נוספות. 3. בשלב זה נעתק מקום המעשה לארץ-ישראל. ר' אברהם הלוי כותבו מזכרוננו ב"אגרת סוד הגאולה", והמגמה העיקרית שבסיפור נשמרת וזהה עם המגמה שבשלב הקודם. אך ניתן לשער שבשלב זה חל שינוי בהדגשה: אם בשלב הקודם בא הסיפור להסביר על שום מה נתרקה הגאולה, כאן משתמע גוון הפוך — הגאולה כבר קרובה, שכן בשנת רע"ט ארבעים שנות הדחייה כבר קריבות לסופך.

4. כנראה שבנוסח זה נתפשט הסיפור בארץ-ישראל והגיע עד לצפת. ור' חיים ויטאל למד ממנו, בשני מקומות. על הסכנה בשימוש בקבלה מעשית. בס' שערי קדושה הוא אומר: "וקח ראייה מר' יוסף דילא ריינא ור' שלמה מולכו שנשתמשו בקבלה מעשית ונאבדו מן העולם", ובספר הגלגולים: "האר"י ראה לר' יוסף דיליריינה מגולגל בכלב א' שחור על שנשתמש בקבלה מעשית והקטיר לע"ז כנודע במעשה ההוא שהוריד לאמון מנוא"¹⁰. נעימה זאת נמצאת גם בדברי רמ"ק בס' "פרדס רמונים"¹¹. הקדום הרבה לשני ספריו הנזכרים של הרח"ו.

הנוסח שהיה לפני הרח"ו זהה בעיקרו עם הנוסח של "אגרת סוד הגאולה". ההוכחה לכך היא הזכרת שמו של "אמון מנא" ככינוי לכוח הרע העיקרי שנגדו נאבק ר' יוסף. ג' שלום הראה, שכינוי זה אינו נזכר בשם מקור קדום הידוע לנו, אלא בחוג המקובלים בסוף תקופת ספרד שביניהם נוצר סיפור זה¹², ואף אינו נזכר בנוסחאות המאוחרים של הסיפור. זוהי טרמינולוגיה המעוגנת היטב בזמן ובחוג מקובלים מצומצם, והופעתה בדבריו של הרח"ו מעידה שהכיר נוסח שנוצר בחוג זה. ברם, אין להתעלם מכך שסופו של הסיפור בנוסח של הרח"ו שונה: התוצאה הרעה של מעשה ר' יוסף אינה לאומית-כללית בלבד, דהיינו דחיית הגאולה, אלא אסון פרטי שאירע לגיבור המעשה עצמו: "נשתמשו בקבלה מעשית ונאבדו מן העולם... ואז מפתים אותם [כוחות הרע את בעלי ההשבעות] ומטין אותן לדרכים לא טובים עד שמאבדין נפשם"¹³. בנוסחאות המאוחרות מסופר שר' יוסף דבקה בו הסטרא אחרא, ונזקק ללילית ולאשת מלך יוון, וסופו שאיבד עצמו לדעת. לסיום זה אין כל רמז בנוסחאות הקדומות, ב"ספר המשיב" וב"אגרת סוד הגאולה", שאילו ידעו

9 שלום, שם, עמ' קכו. על "ספר המשיב" עיין שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 85—89.
10 ספר הגלגולים השלם, פרעמישלא תרל"ה, פרק סו, דף פט, א; ס' החזיונות לר' חיים ויטאל, מהדורת אשכולי, ירושלים תשי"ד, נספחים, עמ' רגג. ועיין שלום במאמרו, עמ' קכד והערה 1 שם.
11 שער פרטי השמות פ"א, ועיין שלום, שם, עמ' קכד.
12 שלום, שם, עמ' קכח. על חוג זה ותפקידו בתולדות הקבלה עיין: G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New-York 1954, pp. 244—250.
13 שערי קדושה, שם.

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

על כך יש להניח שלא היו מהססים מלהזכיר את הדבר. גם בדברי האזהרה החריפים של הרמ"ק אין רמז לרעה אישית שתבוא על העושה, אלא רק "המהריבים בית אלהינו ומרבים את פרצותינו", והכוונה אולי לעיכוב הגאולה.

אפשרות ליישוב קושי זה נמצא בדברי הרח"ו ב"ספר הגלגולים". הרח"ו אינו מזכיר עניין התמכרותו של ר' יוסף ללילית ואשת מלך יוון, אלא שהאר"י ראה שנתגלגל בכלב שחור¹⁴.

תוספת זו, של העונש האישי החמור, מסמנת את השלב החמישי בתולדותיו של הסיפור, וכנראה נוספה על ידי האר"י, שנוהג היה לחקור בשורשי נשמות וגלגולים של חיות ועופות. סיום זה עקבותיו ניכרות בנוסחים המאוחרים: בנוסחים הקדומים תוארו אמון מנוא וסמאל בדמות נחשים או דרקונים¹⁵, ואילו בנוסח המאוחר העיקרי דמותם היא דמות כלבים שחורים, אם כי לשעה קלה לובשים הם דמות דרקונים.

שלב חמישי זה הוא גם השלב המכריע בתולדות הסיפור מבחינה ספרותית: עד כה, כל שהזכיר את הסיפור הזכירו כעובדה היסטורית, מעשה שהיה בזמן ובמקום ידוע, כמעשה ר' שלמה מולכו, וכמוהו יש אף לסיפור זה משמעות לאומית-כללית, לפחות לגבי המקובלים ומחשבי הקיצין. בסיפורו של האר"י, שכנראה היה זהה ברוב הפרטים עם הנוסח הידוע לנו מ"אגרת סוד הגאולה" חל המעבר שהזכרנו, והמאורע יצא מתחום ההיסטוריה והפך לסיפור ספרותי, שעיקרו גיבורו ולא גורל האומה. סיפור זה מתחיל במעשה שעשה ר' יוסף דילה ריינה, ומסתיים בסופו של ר' יוסף דילה ריינה המגולגל בכלב שחור. מכאן ואילך יכולים אנו לדון בסיפור ר' יוסף כסיפור, ההולך ומתרחק, מטבע הדברים, מן המציאות ההיסטורית הממשית שהולידה אותו.

כבר הוכיח שלום שסיפור ר' יוסף אין מקומו ארץ-ישראל, אלא מכורתו ספרד או מארוקו ומצרים¹⁶, וביטל את ההשערה, שהמעשה אירע בצפת או בחברון במאה ה"ט"¹⁷. לעומת זאת יכולים אנו לקבוע שתולדותיו של הסיפור כסיפור, ולא בתורת מאורע היסטורי, מתחילות בצפת במאה ה"ט", בחוגו של האר"י. הסיפור המאוחר שנקרא "מעשה נורא מן ר' יוסף דילה ריינה שהיה אדם גדול וחכם ובקי בחכמת הקבלה המעשית והיה יושב בארץ הגליל היא צפת תוב"ב"¹⁸, או "מעשה גדול ונורא שגילה האיש האלוקי ר' יצחק לורי' לתלמידיו"¹⁹, יש בו מן המסורת המקורית, שבאמת נולד בצפת ובחוגו של האר"י.

14 ענין גילגול בכלב שחור היה כנראה ידוע בחוגו של האר"י בצפת. עיין למשל מעשה באשתו של החסיד ר' אברהם נ' פואה, ש"כלב שחור מכוער מאד" היה מסתובב סמוך לביתו; קב הישר, פרק לה, קושטא תקפ"ב, דף נ, א. סיפור מעין זה נזכר גם בס' שעור קומה לרמ"ק, פ"ג פ"ד. ועיין להלן, הערה 47.

15 ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי אף מביא בתיאורו מסורת ממי שראה את אמון מנוא עצמו; שלום, שם, עמ' קכה-קכו.

16 שלום, שם, עמ' קכח.

17 עיין למשל דוד כהנא, תולדות המקובלים השבתאים והחסידים, חלק א, עמ' 49.

18 סיפור דברים, כח ב.

יוסף דן

ב

הנוסח השני של סיפור ר' יוסף דילה ריינה, הוא הנפוץ ביותר ונכתב שלושה או ארבעה דורות לאחר הנוסח של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, וכשני דורות לאחר מות האר"י. הוכחותיו של שלום אינן מותירות ספק בכך, שנוסח זה כתבו ר' שלמה נאווארו, שנולד בשנת שס"ו, עלה לירושלים, המיר את דתו לנצרות בשנת תכ"ד, וכתב ספר הכולל חישוב הקץ לשנת תל"ו²⁰.

נוסח זה שונה בפרטים רבים מקודמו. הוא ארוך ורחב יותר, בעיקר בשלושה ענינים: א. אופן התעוררותו של יוסף דילה ריינה למעשהו; ב. הדרך להכרעת הסטרא אחרא היא ארוכה וקשה ומתוארת בפירוט; ג. סופו של ר' יוסף אחרי כשלון נסיונו להביא את הגאולה מתואר בהרחבה ומכיל מוטיבים שאינם נזכרים בנוסחה הקדומה כלל.

כלום שינו ההרחבה ותוספת הפרטים גם את אופיו של הסיפור? מגמתו של הנוסח שב"אגרת סוד הגאולה" היתה ברורה ופשוטה: מי שביקש לדחוק את הקץ הוא שדחה אותו במעשיו. כנראה גם בנוסח שסיפר האר"י לתלמידיו לא נשתנתה המגמה, אלא נוסף העונש שהוטל עליו. בהשקפה ראשונה אפשר לומר שמגמה זו לא נשתנתה גם בנוסח של שלמה נאווארו, שכן כתב בהקדמה לסיפור: "וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה"²¹. סופו המר של ר' יוסף דילה ריינה, התיאור המפורט של התמכרותו לשירות הסטרא אחרא והתאבדותו לבסוף, ניתנים להתפרש כאזהרה שלא ללכת בעקבותיו.

דומה שניתוח הסיפור מעיד, שלא זו היא מגמתו. אפשר אמנם לתאר את הסיפור כולו כהשתלשלות מאורעות טראגית, שסופה נקבע מראש, מבלי שתהיה לו לגיבור הסיפור שליטה עליה. ר' שמעון בר יוחאי ובנו ר' אלעזר שנגלו לר' יוסף הזהירו אותו: "למה תכניס ראשך במשא כבד אשר לא יעלה בידך?"²², ולאחר מכן הזהירו אליהו הנביא, שהתגלה אליו אחרי שהשביעו: "חדל לך, פן יפגעו בך ס"מ וסיעתיה, כי לא תוכל לו"²³. אותה אזהרה שמע גם מן המלאכים העליונים ששאל בעצתם. סנדלפון אמר לר' יוסף: "אלו היית יודע המקום אשר עלה ס"מ ומחנהו, לא היית נכנס בדבר הזה, כי מי יוכל לו זולתי הקדוש ברוך הוא לבדו בעצמו עד עת בוא דברו"²⁴. וכך אמרו לו גם אכתריאל ומטטרון: "... כמה הוא תקיף וכמה הוא חזק... ואין מי שיוכל להורידו כי בין כוכבים קנו ושם מושבו מוקף בג' מחיצות... ולא וכל לו בלעדי הקדוש ברוך הוא בעצמו עד עת בא דברו"²⁵. אפשר, איפוא, לראות בסיפור כולו תוצאת עקשנותו וגאוותו הנפשעת ("היבריס") של ר' יוסף, אשר המרה את פי רשב"י, אליהו והמלאכים, ועל כן היתדרדר עד שהגיע לקיצו המר. הלקח

19 בנוסח השבתאי, אדר היקר עמ' קז; תורגם לעברית בידי ז' שור.

20 שלום, ציון, שם, עמ' קכט—ל.

21 סיפור דברים, לו, א. ועיין שלום, שם, עמ' קכט הע' 3.

22 סיפור דברים, כט, א.

23 שם כט, ב.

24 שם לא, א'

25 שם לג, א.

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

הנשמע מהסיפור, אם נפרשו על דרך זו, הוא, איפוא, שאל לו לאדם להפריז בערך עצמו ובכוחו להתגבר על כחות עצומים, גם לשם מטרה רצויה; ואם חוטא הוא בכך, מתקרב הוא בהכרח צעד אחר צעד אל סופו הטראגי, הבלתי נמנע. מוסר השכל זה מהווה שמירה על היסוד המגמתי הטמון בסיפור המקורי. אך תמונה זו מצטיירת רק מתוך קיטוע דברי המלאכים, אליהו ורשב"י.

נוסף על האזהרה, רשב"י ובנו אמרו לו לר' יוסף, לאחר שהסביר את כוונתו, "ה' אלהיך ירצך"²⁶. אליהו אמר: "דע כי כוונתך רצויה, אם תוציא מחשבתך לפועל אשריך וטוב חלקך"²⁷, ואז הוסיף את עצתו ואזהרתו. אין אליהו נמנע מלהדריך את ר' יוסף כיצד להמשיך בדרכו, ואילו רצה למנוע את הסוף הטראגי יכול היה לעוצרו בראשית דרכו.

הענין מורכב יותר בדברי המלאך סנדלפון. הוא אמר לר' יוסף: "הלא דבריך טובים ונכונים, ומי יתן שומע לך ויהי אלהים עמך"²⁸, ולאחר מכן הזהירו להשמר מסמאל, והוסיף לומר לו: "אבל מה אני יכול לעשות לך, כי איני יכול להשיג לדעת במה כחו גדול של ס"מ ומחנהו, ובמה תלוי ירידתו ועליותו, זולתי המלאך הגדול אכתריאל וחיילותיו ומ"ט שר הפנים וחיילותיו... והנה מי יוכל לעמוד לפני אלו המלאכים האדירים? ... ואם נבהלת מפני, איך תוכל לסבול ולעמוד ולהתקיים לפניהם?"²⁹. לא זו בלבד שסנדלפון מזהיר את ר' יוסף מן הכשלון הסופי של מעשהו, מפני שלא יוכל להתגבר על הסטרא אחרא; הוא גם מזהירו מפני המשך הדרך בה עליו ללכת בטרם יגיע אל סמאל בכלל, ובשתי האזהרות השתמש כמעט באותן מילים. כדי להמשיך בדרכו חייב ר' יוסף לקבל עצת שני המלאכים העליונים ביותר, שאין אדם יכול לעמוד בפניהם. נמצא שלא רק המטרה הסופית נמנעת, אלא גם שאין אפשרות להמשיך בדרך.

אזהרה כפולה זו ביטולה תוך עצמה, ור' יוסף דילה ריינה הבין זאת יפה. הוא השיב לאזהרתם של מטטרון ואכתריאל: "כבר חרפתי למות נפשי על כבוד קב"ה ושכינתיה, ואחרי אשר ראיתי מחנות קדושים ותנצל נפשי, בטחתי בחסדי האל יעזור לי יעלה ידי"³⁰. לאמור, הוא דוחה את דבריהם ממה שאירע לו עד כאן. סנדלפון הזהירו כי לא יוכל לעמוד בפניהם, והנה הוא ראה את המחנות הקדושים הללו ויצא בשלום. כשם שנתבדה החלק הראשון של אזהרת המלאך, כך יתבדה בודאי גם החלק השני, בעניין הפגישה עם סמאל. שני מכשולים שאין לעבור עליהם, אם עבר הגיבור בהצלחה על המכשול הראשון, יכול יוכל להתגבר גם על השני.

נמצאנו למדים, שאין הכשלון הסופי של ר' יוסף ותלמידיו גזירה שאין מנוס ממנה. עם האזהרה, נמצא גם העידוד. ולא עוד אלא, שבכל שלב בדרך זו יכולים אליהו או המלאכים לעצור את ר' יוסף על ידי מניעת עצתם, אך אין הם עושים זאת. הדרך שהורו לו אכתריאל

26 שם כט, א.

27 שם כט, א.

28 שם לא, א.

29 שם לא, א-ב.

30 שם לג, א.

יוסף דן

ומטטרון לר' יוסף ומה עליו לעשות בלכתו בה — אין להבינה אלא כעידוד ברור. דבריהם מסתיימים במלים אלו: "ומיד תשים חבל או שלשלת בצוארם [של סמאל ולילית] והטסים עליהם, והם יבואו אחריו עם כל סיעתם. ואז הפך ה' כבר עלה בידיו, ותביא אותו לדין על הר שעיר שעברת, ושם יתקע בשופר גדול ויתגלה המשיח ויעביר רוח הטומאה מן הארץ, והקדוש ברוך הוא ישחוט אותו לפני הצדיקים ותהיה גאולה שלמה. אך הזהר והשמר בכוננות האמורות" וכו' ³¹. וכאן באה אזהרה שלא יתן מזון או משקה לסמאל וסיעתו. מכאן יש להסיק שלדעת המלאכים אם יזהר ר' יוסף ויקיים את הוראותיהם, תבוא הגאולה השלימה. אין שום מגיעה אובייקטיבית מוחלטת הנועלת בפני נסיון מסוג זה את שערי הגאולה. יתכן רק כשלון בפרטים. אך אפילו כשלון בפרט זה או אחר אינו מחייב כשלון המשימה בכללה. דבר זה מוכח מתוך הסיפור עצמו. המלאכים הזהירו את ר' יוסף שמשילך וימצא "חומה גדולה של ברזל מן הארץ עד לשמים, ותקח בידך סכין ותכתוב עליו שם... ותחתוך בסכין בתוך הברזל ותעשה פתח ותכנס, והזהרו שתחזיקו בפתח עד אשר תעבור אתה ותלמידך, שלא תסגר, כי אחרי אשר תעבורו יחזור הפתח ויסגר" ³². הוראה זו לא נתמלאה בדיוק; "ויחזיקו את הפתח עד אשר עברו כל החמשה תלמידים, ובעת עברם נתעצל אחד מן התלמידים אשר היה אחרון ונשמט הדלת מיד ר' יוסף ונסגר על רגל התלמיד ונלכד רגלו. ויצעק, מורי ורבי הצילני כי נלכדה רגלי, מיד הוציא רבי יוסף הסכין וחתך בברזל סביב רגלו ויעבור, והדלת חזר למקומו" ³³. ר' יוסף דילה ריינה הולך וגדל בעיני הקורא או השומע: הוא מצליח להתגבר על מכשול אחר מכשול אף-על-פי שהוזהר חוזר והזהר שהנה לא יוכל לעברם. כוחות גדלים והולכים אלה מחזקים את התקווה שאכן הצלחת ר' יוסף בתפקיד העצום שנטל על עצמו היא בגדר האפשר, משום שכוחותיו של ר' יוסף גדולים ממה ששיערו ומוזהירים אותו. שלא העריכו כראוי את יכולתו. אמון זה של הקורא בגיבור הסיפור מגיע לשיאו בשעה שר' יוסף מצליח להגיע למטרתו: סמאל ולילית, שני הכלבים השחורים, אסורים בידו, ועת הגאולה הגיעה.

כיצד יש לפרשו, אפוא, את כשלוננו של ר' יוסף? מצד אחד אפשר לטעון: בשעה שעלה בידיו ר' יוסף להגיע אל מטרתו, זחה עליו דעתו, וגאווה זו הביאה לידי חוסר זהירות שנתגלם, בסופו של דבר, בעבודה זרה ³⁴. בצורה חריפה יותר אפשר לומר, שאמנם גדל ר' יוסף ונתעצם במאבקו עד שגדלה דמותו על יכולתו של אנוש; אך בסופו של דבר, אדם הוא, אדם על כל חולשותיו האנושיות הקטנות, ואלה הכריעוהו. אין כל חשיבות בכך אם שגה בפרט זה או אחר; אנושיותו, חוסר שלימותו, מן ההכרח שיבואו לידי ביטוי במוקדם או

31 שם לד, א.

32 שם לג, ב—לד, א.

33 שם לה, א.

34 בלשון הסיפור: "וייהי המה הולכים בדרך רבי יוסי עם תלמידיו שמחים וטובי לב ופניהם פני להבים וסמאל ולילית עם כל מחניהם הולכים ובוכים, וישמח ר' יוסף והתחיל לזוז דעתו עליו ויאמר, מי האמין לשמועתנו שהיו אמרים שלא יעלה בידנו והנה זה היום ישמחו השמים ותגל הארץ" (שם, לה, א). סמאל מנצל רגע זה לבקשת "קרט לבונה" להריח.

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

במאחר, וחולשה זו קבעה מלכתחילה את כשלונו הסופי של הנסיון להביא את הגאולה. אדם, באשר הוא אדם, אינו יכול להתמודד בהצלחה עם כוחות על-אנושיים.

אך אפשר להבין זאת בדרך אחרת, הנראית כתגובתו הטבעית של קורא הסיפור: ר' יוסף הצליח במשימתו, אלא שלרוע המזל, נכשל ברגע המכריע בפרט קטן. עוצמתו של החטא, הקטרת קטורת לעבודה זרה³⁵, מביאה באופן טבעי את השומע להרהר, שאם הוא היה במקומו וודאי לא היה נכשל בחטא. זהירות כלשהי היתה מונעת מר' יוסף את כשלונו. הלכה הנשמע מכאן הוא, איפוא, לא מניעת השימוש בהשבעות להבאת הגאולה, אלא האפשרות ללכת בדרך זו, אלא ביתר זהירות וביתר קפדנות. אפשר אפילו לומר שסיפור זה מעודד אחרים לנסות כוחם בתקווה שבשעה המכרעת לא יישנה החטא הנמהר שר' יוסף נכשל בו.

דומה שמעצם אופיו של הסיפור נראית קרובה אל האמת הדרך השניה שהצענו. אם סיפור זה נועד לשמש אזהרה, הרי לא הצליח למלא את יעדו. אף תיאור חטאיו הגדלים והולכים של ר' יוסף וסופו הטראגי, אין בהם כדי להרתיע מפני דרך זו, כי כשלונו של ר' יוסף הוא כשלונו שאפשר היה למונעו, וממילא גם כל תוצאותיו הישירות של כשלונו זה ניתנות היו למניעה. אילו נזהר ר' יוסף אך מעט יותר, יכול היה להיות מבשר הגאולה, מכריע הסטרא אחרא, וגדול בין עליונים ותחתונים. סיפורו של שלמה נאווארו אינו, איפוא, סיפור של אזהרה, אפילו אם הוסיף הכותב עצמו פירוש כזה לסיפורו; האפקט של הסיפור הפוך לחלוטין, הוא אפקט של עידוד אדם הבקי בקבלה מעשית ללכת בדרך זו של דחיקת הקץ.

ג

היפוך קטבי של מגמת הסיפור אינו השינוי המהותי היחיד שחל בסיפור בפרק הזמן הממושך שבין דורו של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי לזמנו של שלמה נאווארו. נעיין בשלושה הבדלים נוספים:

א. דמותו של ר' יוסף הופכת בנוסח נאווארו מ"איש אחד [שהיה] משתמש בתגא דמלכא וגשאו לבו להוריד את סמאל ואת אמון מנוא"³⁶, תיאור סתמי שאינו הולם את מעשיו, לפי שגם בנוסח הקדום נאמר שר' יוסף הפיל את סמאל ואת אמון מנוא, לדמות מיוחדת במינה. אמון מנוא תופס בדבריו של ר' אברהם את המקום המרכזי, ואילו ר' יוסף כאדם אינו מעניין אותו כלל. בנוסח של האר"י ר' יוסף הולך ונעשה גיבור מרכזי, ובסיפורו של שלמה נאווארו כבר הגיע לכך. דמותו וגורלו של ר' יוסף מאפילים לעתים אפילו על הבעיה העיקרית של הסיפור, הבאת הגאולה, ועל הכוח הדימוגי, סמאל, שעמו נאבק. נוסח נאווארו כבר ראוי לשמו — "מעשה נורא בר' יוסף דילה ריינה".

35 פרט זה, חטאו של ר' יוסף בצורת הקטרת קטורת, משותף לכל נוסחאות הסיפור ללא יוצא מן הכלל.
36 אגרת סוד הגאולה, שם, עמ' קכה.

יוסף דן

עיון בדמויותיהם של הגיבורים בנוסח הרחב מאשש זאת. תפקידם של התלמידים אינו בולט כלל בסיפור, ואם נשמיט את זכרם לא יפגם הסיפור פגם של ממש. ייתכן גם שגורלם של התלמידים עוקב בצורה סכימטית אחר דוגמה ספרותית ידועה³⁷. בשום מקום בסיפור אין תלמידים מכריעים, לטובה או לרעה, לגבי התפתחות הסיפור.

בולט ביותר תפקידם המשני של המלאכים, אליהו ורשב"י: דבריהם אל ר' יוסף ניתנים כולם באותה מתכונת קבועה: אזהרה, עידוד והדרכה לגבי המשך מאמציו של ר' יוסף. אם נחליפם זה בזה, אם נשמיט אחד ונוסיף אחד, לא יגרע דבר מן הסיפור, אין הם אלא שלבים חסרי משמעות בפני עצמם בעולמו של ר' יוסף.

שתי הדמויות היחידות בעלות המשמעות בסיפור הן ר' יוסף עצמו וסמאל; אלה הן שתי הדמויות הרצוניות, הכופות את רצונן על כל יתר הדמויות, ומכריעות את מהלך העלילה. סיפור ר' יוסף מבוסס כולו על קונפליקט חריף בינו לבין סמאל, כאשר בראשית הסיפור עד שיאו ידו של ר' יוסף על העליונה, ובסופו — ידו של סמאל על עליונה. המאבק בין השנים הוא התוכן היחיד של סיפור זה (ומן הראוי לשים לב לכך, שלפי קונפליקט זה המלאכים אליהו, המנסים מצד אחד לעכב את ר' יוסף ומצד שני מעודדים אותו, נחלקים ליסוד "טוב" התומך בר' יוסף וליסוד "רע" המעכב בעדו ועל כן תומך בסמאל).

קונפליקט מסוג זה נדיר מאד בספרות העברית. זהו קונפליקט מיתי מובהק בין כוח על־אנושי, אלהי (או אנטי־אלוהי, לענייננו אין בכך כל הבדל), לבין אדם, המקבל מתוך עצם הקונפליקט ממדים על אנושיים: הוא גובר על מלאכים, מכריחם להיכנע לרצונו, לקיים את דרישותיו ולהדריכו על אף היסוסיהם, ומצליח בסופו של דבר לגבור, ולו רק לשעה קלה, על כוח עליון זה של סמאל. ולא עוד אלא שר' יוסף, המתואר בסיפור כאדם חלש הנופל חסר אונים בהתגלות המלאכים ומחנותיהם, מצליח בסופו של דבר לעשות מעשה אשר הם אינם מסוגלים כלל לעשותו, עם כל מחנותיהם הגדולים, מעלתם ועוצם כוחם. זהו מיתוס מובהק, המתאר התנגשות בין אל לבין יותר־מאדם, ור' יוסף ראוי בסיפור זה לתואר "גיבור" במשמעותו הרגילה בסיפור המיתי, שהוא בדרך כלל אל־למחצה או אדם הנהנה מחסדם המיוחד של האלים³⁸.

יסוד מיתי מעין זה מצוי בכמה וכמה מקומות בספרות הקבלה. בס' הזוהר³⁹ מסופר מעשה ברשב"י וחרביו שפגשו סבא (ולהלן משמע שהיה זה ר' נהוראי), אשר הנהיג חבורת פרושים במדבריות. סבא זה דרש בפני רשב"י דרשה על נדודי ישראל במדבר ומות דור המדבר. לפי דרשתו, הוליך הקב"ה את ישראל במדבר, שהוא מקום שלטונו של

37 השווה סיפור ארבעה שנכנסו לפרדס, חגיגה יד, ב. בדומה לסיפור התלמודי, שנים מתלמידיו של ר' יוסף דילה ריינה מתו — כבן עזאי; שנים "נכנס בהם שד וברחו" — כנראה כך הבינו את גורלו של בן זומא; אחד נכנס בשלום ויצא בשלום — הוא מספר הסיפור, יהודה מאיר — כר' עקיבא; ואילו ר' יוסף "יצא לתרבות רעה" — כאחר.

38 בירור מפורט של היסוד המיתי בקבלה, עיין: G. Scholem, *Kabbala und Mythos, Eranos* . . . Jahrbuch XVII, 1949, 287—334 (= zur Kabbala und ihrer Symbolik, Zürich 1960, 117—158).

39 זוהר חלק ב דף קפג, ב — קפד, א. ועיין: י. תשבי, משנת הזוהר, כרך ב, ירושלים תשכ"א, עמ' תקפד.

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

הסטרא אחרא. כדי שיכניעוהו, אך בגלל חטאם (חטא העגל והזביחה לו, מקביל להקטרת הקטורת בסיפור ר' יוסף דילה ריינה), לא עלה הדבר בידם. חבורת הפרושים יצאה למדבר כדי לחזור על הנסיון הקדום להכריע את הסטרא אחרא.

יסוד מיתי דומה בולט מאד בחלום רב עניין של ר' חיים ויטאל⁴⁰: הוא יושב בסעודת חג עם הוריו, והנה ראה על החלון ביצת נחש "וקצה אחד של הביצה התחילה להשבר, ואקחנה ואשליכנה לארץ, ותשבר לגמרי, ויצאו מתוכה שני נחשים גדולים מאד, זכר ונקבה, והיו מעורים ודבוקים זה עם זה כעין תשמיש זכר ונקבה. ואקח אבן אחת לבנה כשגל ואשליכה על ראש הנחש האחד ויכרות ראשו. אמנם ראשו נשאר מעורה עם הנחש השני, והראש הוא שנכרת קפיץ וברח חוץ מן הבית ההוא, ואלך לבקשו. וארא אהל אחד משמלה לבנה מאד. ונכנסתי לתוכו לחפש אם נכנס ראש הנחש שם ולא מצאתיו. ואומר בלבי: איני חושש אליו, כי בלי ספק שלא יחיה רק עד הערב שמש, וכשישקע השמש ימות לגמרי. אז נשאתי את עיני למעלה וראיתי כתוב בשמלה ההיא למעלה בלשון הזה, קצתו בלשון תרגום וסופו בלשון הקודש, וזה לשונו: כל מאן דאכנע ומתבר סטרא אחרא וכל מאן דרדיף בתר חייביא לאעברא מיניהו ההיא זוהמא ולאכפיא סטרא אחרא. אשים את כסאו ממעל עבדי מטרו"ן"⁴¹.

ר' חיים ויטאל בחלום זה, בדומה לר' נהוראי בוורה, שם עצמו מכריע הסטרא אחרא, שבוורה ובסיפור ר' יוסף דילה ריינה בנוסחו של ר' אברהם ב"ר אליעזר, מתואר כנחש⁴². דחף זה לקונפליקט המיתולוגי בין אדם לבין כוח הרע המנוגד לאלהות טמון בתפיסתה היסודית של הקבלה, משעה שהיא קובעת שיש לאדם יכולת לפעול, בכוח מעשיו הטובים ומעלתו הרוחנית, פעולה מכרעת על גורלם ומעמדם של הכוחות האלהיים, הטובים והרעים כאחד. רעיון זה, המגולם בהרחבה בוורה⁴³, נתפתח בקבלת האר"י בממדים רחבים⁴⁴. דומה שסיפור ר' יוסף דילה ריינה בנוסח של ר' שלמה נאווארו, הוא הפיתוח הספרותי המלא של רעיון מיתי זה, ואולי המקרה היחיד בספרותינו בו נעשה סיפור מיתי מובהק ומעוצם כל כך לסיפור עממי רחב, נפוץ וידוע.

דומה שלא תהא זו השערה רחוקה, שהיווצרות סיפור כזה נסתייעה במערכת הרעיונות החדשה והמהפכנית שהביאה תורת האר"י לעולם היהודי הנבוך שלאחר גירוש ספרד⁴⁵.

40 ספר החזיונות, עמ' נ-נא. תאריך החלום הוא ליל שבת, יג לאב, הש"ל (1570).

41 הופעתו של כטטרון כאן אינה מקרית, שכן זוהי המעלה הגבוהה ביותר שאדם יכול להגיע אליה, לפי שמטטרון היה מעיקרו אדם.

42 דרשתו של ר' נהוראי בוורה שם מיוסדת על הפסוק: "והוא יושף ראש ואתה תשופנו עקב" (בראשית ג, טו).

43 עיין למשל תשבי, משנת הווה, א, ירושלים תש"ט, עמ' רכא ואילך; G. Scholem, Major Trends, pp. 233—235.

44 תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, תלאביב תש"ב, עמ' צא—קמג; G. Scholem, Major Trends, pp. 273—280.

45 על התפשטותה של קבלת האר"י ביהדות וגורמיה, ותורת הגאולה שנוצרה על ידה, עיין שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, כרך א, תלאביב תשי"ז, עמ' 12—74; ועיין שם על סיפור ר' יוסף דילה ריינה במסגרת שאיפות הקץ של התקופה, עמ' 58—60.

סיפור ר' יוסף דילה ריינה בנוסחו של נאווארו הוא אחת הדוגמות להתפשטות המהירה של תורת האר"י ביהדות בדור או שני דורות שקדמו לתנועה השבתאית, ודוגמה להתפשטות הרעיון (שקבלה קדם לאר"י). בדבר יכולתו של אדם לשרות בכוחות עליונים, ובעיקר לתקן את הפגם בעליונים ולבטל את קיומה של הסטרא אחרא.

ב. הבדל שני שראוי לעמוד עליו בין הנוסח הקדום לנוסח נאווארו נעוץ בצד החיצוני של הסיפור, בצורתו וסממניו. הנוסח הקדום ב"אגרת סוד הגאולה" הוא קצר ויבש (מלבד אולי בתיאור אמון מנוא וסמאל כמין נחשים או דרקונים). לעומת זאת התיאור שבנוסח נאווארו עשיר, מפורט ומגוון. סגנונו הפסבדו־מקראי של הסיפור הוא בלי ספק פרי עטו של שלמה נאווארו עצמו, ולו יש לייחס את המליצות המוצלחות פחות או יותר הפזרות בסיפור. אך הסממנים הספרותיים המאפיינים את הסיפור, דומה שיש להם מקור אחר. חוקרי הפולקלור למדונו, שסיפור עממי מצטיין בכמה וכמה סימנים בולטים, שאינם ניתנים בדרך כלל לזיוף. סיפור עממי מצטיין, בין השאר, בחזרות מדוייקות על מלים, משפטים, תארים וסיטואציות; בהדגשת היסוד הדיאלוגי על חשבון היסוד התיאורי; וסימן מיוחד — חיבתו למספר שלושה, הן בתיאורים והן בסיטואציות. והנה, לא קשה כלל לגלות כמה מסימני ההיכר האופייניים הללו בסיפור ר' יוסף דילה ריינה, כפי שהוא מסופר על־ידי נאווארו.

המשפט הראשון בסיפור קובע שלושה דברים לגבי ר' יוסף: (שהיה א) אדם גדול, (ב) בקי בקבלה מעשית, (ג) יושב בארץ הגליל בעיר צפת. אפשר לטעון שזהו מקרה; אך ר' יוסף ותלמידיו "ביום השלישי" יוצאים לשדה; "כמשפט הזה עשו שלושה ימים רצופים ושלושה לילות", וכיוצא באלה בכל הסיפור. מעניינת במיוחד עובדה נוספת: הסיפור מתאר שלוש התגלויות עליונות לר' יוסף: אליהו, סנדלפון ומטטרו־ואכתריאל (אין למנות כאן את רשב"י, המתגלה בחלום בלבד). ובכן, שלוש התגלויות; אך מדוע בהתגלות השלישית צורפו מטטרו־ואכתריאל יחד? קשה לפקפק שכאן נעשה נסיון לשמור על שילוש המלאכים — סנדלפון, מטטרו־ואכתריאל, העומד בסתירה לשלוש ההתגלויות, כיוון שמעשה עממי ראוי לשמו שאינו כולל התגלות אליהו אינו מצוי כמעט. כדי לשמור הן על הופעת אליהו והן על שני השילושים, של המלאכים ושל ההתגלויות, צורפו שני מלאכים יחד בהתגלות השלישית. אם כך, בוודאי ששכיחותו של מספר שלושה כאן אינה מקרית.

חזרתן של מלים וסיטואציות בולטת ביותר. הזכרנו כבר את המבנה המקביל במדוייק בכל ההתגלויות: אזהרה — עידוד — הדרכה. הקבלה זו מתבטאת לעתים בחזרה מילולית מדוייקת, אם כי רשאים אנו להניח שר' שלמה נאווארו, שלגביו חזרה מסוג זה היתה בוודאי פגם ספרותי, השמיט רבות מן החזרות ושינה משפטים זהים. מצוייה הקבלה באירועי כל אחת מן ההתגלויות: ר' יוסף נפחד ואינו יכול לזוז, המתגלה שואלו לרצונו ועל שום מה הטריחו, ר' יוסף מבקש כוח לדבר ומסביר את מטרותו, הכוח ניתן לו ואז הוא שוטח את בקשתו. חזרה בולטת קיימת בין דברי ההדרכה של מטטרו־ואכתריאל לבין הביצוע על־ידי ר' יוסף ותלמידיו לאחר מכן, ולא קשה להבחין שמלכתחילה סופרו הדברים באותן מלים

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

ממש. לא קשה גם לראות, שעיקרו של הסיפור הוא דיאלוגים, בין ר' יוסף לתלמידיו, ר' יוסף והכוחות המתגלים, ר' יוסף וסמאל, בעוד התיאורים מועטים. הדרך שבה הלך ר' יוסף להשגת מטרתו אינה סיפור התגברות על מכשולים בצורה תיאורית, אלא שורת דיאלוגים עם רשב"י, אליהו והמלאכים.

אין כל ספק לדעתי, שהסיפור שלפנינו היה סיפור עממי מובהק, שסופר בעל-פה דורות אחדים. ר' שלמה נאווארו הוא בלי ספק בעל הנוסח שלפנינו; אך מקורו לא היה ככל הנראה מקור שבכתב, אלא סיפור שהיה ידוע לו ממקורות שבעל פה, ושהספיק במשך דורות מעטים לקבל כמה וכמה מסממניו של הסיפור העממי. ר' שלמה עיבדו, סיגנו ובוודאי גם הוסיף וגרע, אך השלד של מעשייה עממית נשתמר יפה. ואולי אף דברי נאווארו בדבר מקורו של סיפור זה בחוג האר"י אינם בהכרח בדייה גמורה, אלא רמז לראשית גלגוליו של סיפור המעשה בעל-פה.

ג. השינוי השלישי רב החשיבות בין הנוסחאות הקדומה והמאוחרת הוא תוספת הסיום: ר' יוסף היושב בצידון, בריתו עם לילית, יחסיו עם אשת מלך יוון והתאבדותו. המוטיב המפורסם של יחסים, בעזרת השטן, עם מלכה או בת מלך נוסף, לדעת שלום⁴⁶, בידי שלמה נאווארו עצמו בהשפעת מקורות אירופיים-נוצריים. הדבר אפשרי, אבל אינו הכרחי, שכן מוטיב זה מצוי גם במזרח⁴⁷. קשה איפוא לדעת אם הדברים נוספו על-ידי נאווארו, או נוספו במשך גלגוליו של הסיפור, בזמן שמימי האר"י עד לימיו של נאווארו, ומה גם שהאר"י הוסיף לסיפור סיום טראגי, וכן משום ההקבלה הסטרוקטוראלית לסיפור "ארבעה שנכנסו לפרדס". הדמיון העממי, המשתמש במוטיבים נפוצים בסיפור העממי, יכול היה להשלים את יציאתו של ר' יוסף לתרבות רעה, ואין הכרח לשער שהיתה זו תוספת של העורך.

ד

לא כאן המקום לחזור ולדון בנוסח השלישי של סיפור ר' יוסף דילה ריינה, שעליו הרחיב את הדיבור זלמן שזר במאמרו הנזכר. נעיר רק הערות אחדות הנוגעות לענינים שהעלינו לעיל.

סיפור ר' יוסף דילה ריינה שכתב ר' ליב ב"ר עוזר מאמשטרדם⁴⁸ באידיש, הוא עיבוד שבחתי ומבוסס על נוסח נאווארו. זהו נוסח ספרותי מובהק, שאין בו כמעט אף שריד מן

46 במאמרו בציון, עמ' קכט.

47 עיין למשל אלף לילה ולילה (בתרגומו העברי של י.י. ריבלין), כרך י, עמ' 1373 ואילך; ובוריאציה הומוריסטית, שם, כרך ת, עמ' 1070, 1082. מר מ' בניהו העירני כי בהזכרת גילגול ר' יוסף בכלב שחור על-ידי האר"י יש כנראה הוכחה, שכבר הוא ידע על חטאיו של ר' יוסף עם לילית ואשת מלך יוון. לפי דעתו, מספר שער רוח הקדש (תיקון כ, ב, א) מוכח שענין הכלב מבוסס על פירוש לסוטה ג, ב, שמי שנוקק לגוייה מתגלגל בכלב. הגילגול אינו עונש על העיסוק בקבלה מעשית, אלא על הניאוף. דומני שקשה לקבוע דבר בעניין זה ללא בדיקה מלאה של מוטיב הגילגול בכלב בספרותנו. נוסף לכך, המוטיב נמצא כבר אצל רמ"ק (עיין לעיל, הע' 14).

48 עיין עליו במאמרו של ז' שזר, אדר היקר, עמ' ק ואילך.

יוסף דן

הסממנים הספרותיים-עממיים הנמצאים בנוסח נאווארו. נטייתו השבתאית של המספר יוצרת אי-התאמה בולטת בין החטא לעונשו: ר' יוסף, זה שהעלה קטורת לסמאל, שחטא עם אשת מלך צרפת (כך בנוסח זה במקום יוון), חטא המתואר כאן בפירוט רב, ממית את עצמו, אך זוכה לקבורת כבוד בקבר ישראל, ואפילו מלך צרפת עצמו חולק לו כבוד לאחר מותו. ככל הנראה עמדה לפני המספר דמותו של שבתי צבי. קירבה זו שראו השבתאים בין ר' יוסף לבין שבתי צבי, הוכיח שזר מתוך ס' דברי נחמיה לר' נחמיה חייא חיון, שאף הוא מביא את סיפור ר' יוסף כדי להוכיח שאפשר להביא את הגאולה בכוח מעשיו של יחיד⁴⁹. דיספרופורציה כזו בין חטא לעונשו לא התואר בסיפור עממי.

נוסף לכך, משמיט ר' ליב ב"ר עוזר (על-פי ר' שלמה אאליון) את כל הפרטים שהפכו את מעשהו ההיסטורי של ר' יוסף לאגדה עממית: את הפגישות עם המלאכים, את השלבים והמכשולים השונים שבדרך, ועמם את התגבשות דמותו ההירואית של ר' יוסף לבגד עיני הקורא. תחת זאת הוא מנסה ליצור דמות גדולה ומעוצמת באמצעות תיאור מפורט של ר' יוסף לפני צאתו לדרכו להבאת גאולה. תיאור זה יש בו עניין וכדאי להקדיש לו דיון קצר. ר' יוסף, המכונה כאן דולפינא, הוא מקובל גדול וחסיד, המקונן על חורבן בית המקדש בלילות, ובגלל קדושתו נתגלה אליו אליהו ומסר לו צירופי שמות רבים. התגלותו הקבועה של אליהו אל ר' יוסף נפסקה בשעה שר' יוסף ביקש והתפלל שיגלה לו אליהו את הקץ, מבלי שתזכר כלל החשת הגאולה. בקשה זו נראית בעיני אליהו כחטא, וההתגלות הקבועה נפסקה. על הפסקה זו קונן ר' יוסף וישב בתענית ארבעים יום. אליהו התגלה אליו ונוף בו: "טיפה סרוחה שכמותך, עפר ואפר, מדוע הרעשת עליונים ותחתונים בתפלתך, כלום לא ידוע לך כי כגון דא אינם מגלים לשום בן אדם ואפילו לנביאים הקדושים... על כן חדל לך מזאת, כי הם סודות ונסתרות שאינם מגלים לשום איש ולא תפעל כלום בכל בכיתך וצעקתך"⁵⁰. נזיפה זו חמורה יותר מדברי אליהו והמלאכים בנוסח נאווארו.

רק לאחר שסיבר אליהו לגלות לו לר' יוסף את הקץ התעוררו בו שאיפות גדולות יותר. הוא השיב את אליהו בשמות הקדושים אשר למד ממנו, לגלות לו "מה הן הפעולות אשר יעשה למען לקרב את הגאולה ולבער את הטומאה ואת הקליפות ואת המקטרגים מן העולם". על כך השיבו אליהו: "שמעו בשמים את קול בכיתך וצעקתך... ועל כן אגיד לך את כל אשר יש לי רשות להגיד"⁵¹, והורה לו את הדרך כיצד יוכל להתגבר על סמאל. מכאן, שבעיני אליהו יכול היה ר' יוסף להביא את הגאולה, אם יהא נזהר מפיתוייו של סמאל, ובכן: תחילה באה אזהרה חמורה אפילו מפני חקירה ודרישה על מועד הקץ, לא כל שכן דחיקתו—ולאחר מכן עידוד לעשיית פעולה ממשית להבאת הגאולה. חוסר עקיבות זה פוגם בשלימותו של נוסח זה, ומעיד, אולי, על לבטיה של הנפש השבתאית, שמתרוצצות בה נטיות לאורתודוקסיה קיצונית וקפדנית בכפיפה אחת עם נטיות רדיקאליות חריפות.

49 דברי נחמיה, ברלין תע"ג, דף ס, א (שזר, שם, עמ' קד).

50 תירגם מאיריש ו' שזר, שם, עמ' קט.

51 שם, עמ' קי.

סיפור רבי יוסף דילה ריינה

מצד אחד, מעמיד נוסח זה את ר' יוסף במעלה גבוהה יותר מאשר הנוסח הקודם: בכוח לכפות את אליהו ואת העליונים בכלל לא רק לגלות לו סודות, אלא גם לראות בו מכשיר גאולה עיקרי. בנוסח נאורארו, אליהו והמלאכים פיקפקו ביכולתו להגשים את התפקיד שנטל על עצמו. גם קלות השגת המטרה בנוסח השבתאי, לפיו "והנה הם נמצאים בתוך הרי החושך ומוצאים תיכף את הכלב השחור... מיד השליכו עליו את השלשלת אשר השם המפורש חקוק עליה"⁵², מעצמת את דמותו המיתית של ר' יוסף. אך מצד שני, חולשתו הספרותית של נוסח זה פוגמת בדמות הגיבור. אין בנוסח זה כל רמז לתיאורים המפורטים בנוסח הקודם בדבר גדולת סמאל, מעלתו הגדולה ועוצם כוחו; מיעוט הקשיים מוריד מערך המטרה. דמותו של סמאל נפגמה, והקונפליקט בין ר' יוסף לבין סמאל איבד את עוצמתו המיתית.

ה

בסיום דברינו, ראוי לציין קו משותף אחד המאחד את כל הנוסחאות. בכולם לא נאמר שר' יוסף דילה ריינה הוא המשיח או דמות משיחית כלשהי. בנוסח נאורארו נאמר, שבשעה שיאסור ר' יוסף את סמאל "יתקע בשופר גדול ויתגלה המשיח ויעביר רוח הטומאה מן הארץ"⁵³. משמע שר' יוסף עצמו אינו משיח ופעולתו אינה פעולה משיחית ממש. מטרתו היא לקרב את הגאולה; לסלק מכשול עיקרי העומד על דרכה. המשיח כדמות אישית אינו תופס מקום באף אחת מן הנוסחאות הללו. דומה שאפשר לקשר עובדה זו עם מעמדו של המשיח בקבלת האר"י. שלום כותב: "הדבר המתמיה בכל אלה, ודוקא בשיטה הרווייה משיחיות במידה כזו, הוא חולשתה הבולטת של תמונת המשיח של קבלה זו [של האר"י ותלמידיו]... דמותו של הגואל עצמו אינה עניין חיוני לבעלי קבלה זו. מותר אולי לומר, שאילולי מצאו את דמותו כחלק של מסורת תורנית מגובשת לא היו נוקטים לה כל עיקר"⁵⁴. הגאולה לפי תורה זו, תבוא לאחר שיתוקן הפגן בעליונים על-ידי מעשיהם הטובים של ישראל. הרעיון המרכזי בסיפור ר' יוסף, שיחיד יכול להביא את הגאולה, אינו מצוי בתורת האר"י, והגאולה לפיה היא עניין לקיבוץ גדול במשך זמן רב; אך הכמיהה לפעולה משיחית עצמאית מצוייה בין נושאייה של תורה זו⁵⁵. מותר איפוא להניח, שדמות המשיח בסיפור ר' יוסף ניטשטשה בהשפעת האוירה הרוחנית שנוצרה עם התפשטות קבלת האר"י בארץ ישראל ולאחר מכן בתפוצות, שכן גם בסיפור זה הכנעת הסטרא אחרא מביאה את הגאולה, אם כי הכנעה זו אינה מתבצעת בדרכים שמתווה קבלת האר"י.

52 שם, עמ' קיב.

53 לעיל, עמ' 5 (סיפור דברים לר, א).

54 שבתי צבי, כרך א, עמ' 41; י. תשבי, תורת הרע והקליפה, עמ' קמב—קמג.

55 כגון בחלומו של ר' חיים ויטאל משנת ש"ל שהובא לעיל. שנה זאת היא שנת בואו של האר"י לצפת, ואפשר שקבלת האר"י עדיין לא היתה ידועה לו כלל. אך ידוע שלפני כן למד הרח"ו את תורת קורדובירו, והתנגדותו התריפה של רמ"ק לסיפור עומדת בסתירה למגמת חלום זה לא פחות מקבלת האר"י.

יוסף דן

אמנם דמותו של ר' יוסף אין בה מן היסוד המשיחי המובהק; אך שלושת הנוסחים של הסיפור שלפנינו נוצרו על רקע של מתח ותסיסה משיחית גדולים ביותר. אין ספק שגרעינו ההיסטורי של הסיפור, מעשה כלשהו שנעשה על ידי יוסף דילה ריינה ההיסטורי, הוא תוצאת התסיסה המשיחית בתקופה שקדמה לגירוש ספרד. סיפורו של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי משקף את התסיסה המשיחית שבין שנות ר"צ—ש בארץ ישראל ובעיקר בירושלים. ר' שלמה נאווארו, אף הוא לא היה נקי ממגמה כזו, והתנבא לביאת המשיח בשנת תל"ו, אך המיר את דתו לאחר שבא לריגייו באיטליה, "שם חשק גויה אחת ונשאה והמיר דתו יש"ו"⁵⁶. לפנינו אדם שהגה בגאולה, התנצר שנתים-שלוש לפני המרתו של שבתי צבי, וחשק בגויה — בדומה לר' יוסף דילה ריינה בסיום הסיפור בנוסח שיצא מתחת ידו. אין להעלות על הדעת שאדם זה כתב את הסיפור כדי להזהיר מפני דחיקת הקץ. המתח המשיחי בסיפור בנוסחו השבתאי אינו מוטל בספק והוא גלוי לעין, בייחוד, באהבה המורגשת לגבי גיבור הסיפור למרות שחטאיו מתוארים כאן בחריפות גדולה יותר מאשר בנוסחים הקודמים.

ניתן לסכם את תולדות הסיפור מבחינה רעיונית כשיקוף המתח המשיחי, על גווניו השונים, בחוגים שונים במשך כמאתים שנה: התסיסה המשיחית שלפני הגירוש, התסיסה שלאחר הגירוש, המתח המשיחי בצפת בחוג האר"י, ועל סף התנועה המשיחית ולאחריה, ומבחינה ספרותית, סיפור זה הוא דוגמה לתהליך המצוי הרבה בספרות לכל ענפיה: סיפור שראשיתו מעשה היסטורי וגיבור היסטורי, שהפך לאגדה עממית, וסופו שנעשתה ממנו יצירה ספרותית של יחיד בכמה וכמה נוסחים; לראשונה נוסחותיהם של נאווארו ושל ר' ליב ב"ר עוזר, ולאחרונה — העיבודים הדרמטיים העבריים⁵⁷.

56 ר' יעקב ששפורטש, יצית נובל צבי, מהדורת י. תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 136; ועיין שלום, במאמרו בציון, עמ' קל; שזר, שם, עמ' קה. ספרו בענין הקץ נכתב כנראה לאחר המרתו, אולי בהשפעת התנועה השבתאית.

57 "קטורת באף השטן", מחזה בשתי מערכות מאת ה' סקלר, ניויורק תשי"ד; "יוסף דילה ריינה", טרגדיה בחמש מערכות מאת מ' פאנער, פטרבורג תרס"ד; "יוסף דילה ריינה", בלדה דרמטית, כתבי יעקב כהן, כרך יא, תל-אביב תשט"ו.

שלמה סימונסון

שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

למן גירוש ספרד והתיישבותם של הגולים בארץ-ישראל שימשה איטליה מרכז לפעולותיהם של השליחים מארץ-ישראל באירופה. ראשית דרכם היתה חוף ויניציאה או ליורנו, ומכאן פירשו מצודתם על הקהילות. אף משהועמדה פעולת השלוחים על בסיס אירגוני רחב ישבו "פקידי ארץ-ישראל" בשתי ערים אלו. הללו סייעו לשלוחים בעריכת המגביות, ציידו אותם במכתבי-המלצה, פנו בשמם לקהילות קרובות ורחוקות וקבלו לידם חלק מן התרומות. בדרך זו חסכו מן השלוחים עמל וטורח רב, לכתת רגלם בדרכים ולבקר בקהילות. שלוחים שיצאו אל הקהילות שמעבר להרי האלפים חזרו בדרך כלל ממסעותיהם דרך איטליה, ויש שערכו מגביות בקהילות איטליה בצאתם ובבואם.

קהילת מנטובה היתה, מן המאה השש-עשרה ואילך, מן הגדולות והעשירות שבקהילות איטליה, וחלקה בסייוע ליהודי ארץ-ישראל הוא גדול וחשוב.¹ בארכיון הקהילה נמצא מספר רב של אגרות וכתבי שליחות מארץ-ישראל ומן המרכזים באיטליה ובקושטא, ומן השלוחים יש שאינם ידועים ממקור אחר. האגרות והכתבים הם מירושלים, חברון, טבריה וצפת, ויש בהם כדי להפיץ אור על כמה פרשיות נעלמות בתולדותיהן של ארבע "ערי הקודש". מן התקופה שלפני המאה הי"ז אין החומר רצוף, מה שאין כן במאה זו ובמאה הי"ח. אין לך כמעט שליח במאתיים השנים הללו שלא היה לו קשר עם קהילת מנטובה. בדרך כלל נענתה הקהילה בעין יפה לבקשות הישוב היהודי בארץ-ישראל. אחדים מבניה עלו לארץ-ישראל בתקופה זו, ובשל כך נהדקו קשריה עם הישוב.² להלן ידובר על הקשרים בין צפת ומנטובה, ותפורסמה תעודות שטרם ראו אור מן הארכיון של הקהילה.

א

הידיעות הראשונות על צפת בתעודות הארכיון הן מהמחצית השנייה של המאה הט"ז. בשנת של"ז (1577) פנה ר' שלמה בן יוסף קארו למנטובה לתמוך בישיבתו, ובפרט ב"הסגר" שיסד בצפת, כמנהגה הטוב בעבר.³ מכאן שמנטובה שלחה תרומות לצפת כבר לפני המועד הזה, אלא שזכרון הדברים לא נשתמר. ברשימת הוצאות של הקהילה משנת שמ"ג (1583) נרשמו שש לירות (מנטובניות) "לעני א' עם בני ביתו שבא מצפת תוב"ב, כדי שילכו לדרכם לקרימונה".⁴ ר' יצחק גרשון, מרבני צפת שהתיישב בוויניציאה, פנה בשנת

- 1 ראה מה שכתבתי בס' "תולדות היהודים בדוכסות מנטובה" (שנמסר לדפוס). במאמר זה אין הכוונה למצות את כל החומר על עזרתה של קהלת מנטובה לצפת, אלא להוסיף על הידוע מתוך התעודות הגנוזות בארכיון של קהילת מנטובה.
- 2 שם, במאה הי"ז עלו קבוצות שלמות לא"י והתיישבו בין היתר גם בצפת.
- 3 ארכיון קהילת מנטובה תיק 1 תעודה 41. תעודה זו מסרתי לידיי מר מ' בניהו והוא יפרסמה במאמרו "ר' יוסף קארו ובתי מדרשו בצפת".
- 4 תיק 28 תעודה (2) 22.

שלמה סימון

שנ"ז (1597) למנטובה להרים תרומה לקהילת צפת. האגרת לא נשתמרה והיא נזכרת בהחלטת וועד הקהילה להיענות לבקשה⁵.

אותה תקופה הורע מצבו של היישוב היהודי בגליל. לחצם של השלטונות עליו גבר והמצב הבמחוזי התערער. היישוב בצפת התמעט וניתדלדל⁶. מכאן והלאה גברה תלותה של קהילת צפת בתרומותיהם של יהודי הגולה, ומציאותם של יורדים מצפת בחוץ לארץ היא סימן מובהק לתמורה שחלה במצבה של צפת. בשנת שס"ח (1608) הופיע שלוחה הראשון של צפת במנטובה, הוא ר' יוסף חיים, שבא מטעמו של ק"ק איטליאני בצפת. באגרת שמסרו בידי ראשי בקהל תינו מקצת הצרות שבאו עליהם, ובראשן נטל המסים והחובות שחבו בשל כך. קהילת מנטובה החליטה לערוך מגבית מיוחדת וכן למסור לשליח את המעות שנצטברו בקופות ארץ-ישראל בבתי-הכנסת, שעלו לסך מאה דוקאטי. אף השליח נטל מידם שמונה דוקאטי "צידה לדרך"⁷.

במחצית הראשונה של המאה הי"ז כמעט שפסק היישוב לגמרי ובפרק זמן קצר לא הוסיפה הקהילה להתקיים⁸. מעטות הן הידיעות שהגיעו לידינו אודות צפת בתקופה זו. בשנת שצ"ז (1637) יצאו לאיטליה זוג השלוחים ר' יהוסף מלריאה ור' יוסף ן' ארויו ובידם אגרות מרבני צפת: חיים אפרים פינטו, אליא פאלכו, מאיר ברזילי, שלמה אשכנזי, ברוך ברזילי, יהונתן גאלנטי, חייא שלום, יאודה ן' קרישפין ומרדכי הכהן⁹. מסופר בה על העזובה הרבה בארץ ועל רעב שנמשך שנתיים, דהיינו בשנים שצ"ו—שצ"ז (1636/7). יהודי צפת הוצרכו לפרוע 12,000 גרוש ממיסים וארנוניות תוך תקופה של ארבעה-עשר חודש. כן נמסר על התעללות באחד מבתי-הכנסת ובספרי התורה שבו. קהילת צפת שקעה בחובות וראשי העדה היו אובדי עצות כיצד לעמוד בהתחייבויות הכספיות. תמונה עגומה

5 פנקס הקהילה ב נג ע"א, 15.6.1597. על ר' יצחק גרשון ראה מש"כ במבוא לשו"ת "זקני יהודה" לר' יהודה אריה ממודינה, ירושלים תשט"ז, עמ' 37; א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 251.

6 עיין יערי, שם, עמ' 223 ואילך; י' בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 169 ואילך, 205 ואילך. מ' בניהו, שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה, אוצר יהודי ספרד, ספר ב, ירושלים תשי"ט, עמ' 77—81; הנ"ל, אניות טעונות צמר וכסף שנשלחו מקושטא לעזרתה של צפת, שם, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 101—108.

7 פנקס ג לב ע"ב, 29.6.1608. על שליחות זו ראה יערי, שם, עמ' 249—250; בניהו, שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה, שם, עמ' 77 ואילך.

8 יערי, שם, עמ' 408 ואילך; בן-צבי, שם, עמ' 211 ואילך; בניהו, תעודות מאיטליה מזמן חורבנה של קהילת צפת, ארץ-ישראל ג, תשי"ד, עמ' 244 ואילך.

9 תיק 23 תעודה 9 (להלן א). זוהי אגרת ראשונה משליחותם שנתגלתה עד עתה. שליחותו של יהוסף מלריאה ידועה זה כבר. ראה יערי, שם, עמ' 250. ברם, השתתפותו של יוסף ן' ארויו בשליחות לא נודעה. על רבני צפת החתומים על האגרת ראה מ' בניהו, ידיעות על צפת בזמן חידוש יישובה, סיני, כרך מג, תשי"ח, עמ' צה ואילך; אגרות ר' שמואל אבוהב להכמי א"י שנישבו במאלטה ובמסינה, ספר זכרון למאיר, עמ' 17 ואילך. בניהו משער שר' שלמה אשכנזי ור' יהודה קרישפין נמנו בעצמם על שלוחי צפת (שם, עמ' 31). פנקס ה ע ע"ב נרשמה החלטת הקהילה לתת 50 סקודי ל"שלמה אלימאן אשכנזי מירושלים". על שליחות ירושלים שלו ראה בניהו, שם, עמ' 32. אליה פאלכו היה כנראה גם הוא שליח צפת בקושטא (1634). גם ברוך ברזילי ויהונתן גאלנטי יצאו בשליחות צפת (1655/9).

שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

זו מצטיירת גם ממקורות אחרים¹⁰. לא נמצאת בארכיון כל תעודה על עזרתה של קהילת מנטובה לשלוחים אלו.

משחודש הישוב בצפת מוצאים אנו עולים יהודים ממנטובה שהתיישבו בצפת, והצטרפו לק"ק איטאליאני שהוסיף להתקיים באותה תקופה¹¹. בשנת ת"ז (1647) הקציבה מנטובה עשרה ריאלים בשנה לתקופה של עשר שנים לבית-המדרש של האיטליאני בצפת¹². בשנת תכ"ה (1665) קיבל השליח ר' יוסף מאטארון ארבעים דוקאטי¹³.

לא יצאו עשר שנים וזוג שלוחים אחר, ר' חייא גבריאל ור' יוסף שליט ריקיטי, עשה באיטליה והיה גם במנטובה, בין השנים תל"ד—תל"ו. כתב שליחותם לא נשתמר וכן אין זכר לשליחותם בפנקס הקהילה. באגרת השליחות של השליח שיצא אחריהם נזכרת תרומת מנטובה לר' חייא גבריאל. חברו ביקר אף הוא במנטובה, שכן הדפיס בעיר זאת בשנת תל"ו את שני חבוריו "חכמת המשכן" ו"אגרת מספרת יחוסתא דצדיקי דארעא דישראל". כן הוא חתום על פרעון שטר במנטובה באותה שנה ביחד עם ר' יצחק ארובאש, וחתמתם אושרה בידי הרמ"ז¹⁴.

בשנת תמ"ו (1686) שלחו רבני צפת: יצחק שלום, שבתי מלכו, שמעון גוייוו, חייא גבריאל ואוריאל אלגאים, איגרת לרמ"ז בענין שליחותו של ר' יוסף עאטוד¹⁵. מאז יצא השליח הקודם לא זכרה מנטובה את צפת. סבורים שהיו שמנטובה תרים תרומה שנתית ותחסוך לצפת הוצאות השליחות, ותקוותם נכזבה. באגרת תואר מצבה העגום של קהילת צפת, שבעת בתי-הכנסת ובית-הקברות מושכנו למלווים כדי לספק את צורכיה של הקהילה ולפרוע את המיסים. יחד עם זאת ביקשו מקהילת מנטובה להתרים את הקהילות הסמוכות לה. מה היה שיעור התרומות לא נרשם בפנקס, ואין אנו יודעים על כך דבר.

שנתיים לאחר מכן, בשנת תמ"ח (1688), שיגרה צפת שליח נוסף לאיטליה, והזמן הקצר שעבר בין שליח לחבירו מעידה על התנאים הקשים ששררו אז בקהילה. השליח היה הפעם ר' שלמה אאלייוו והחותמים על כתב-השליחות הם אלה שהיו בשנת תמ"ו בתוספת

10 יערי, שם, עמ' 408. בניהו, סיני, שם; ארץ-ישראל, שם.

11 ראה מש"כ בס' תולדות היהודים בדוכסות מנטובה.

12 פנקס ה' לו ע"ב, 2.6.1647.

13 שם פ ע"ב, 5.4.1665. איגרתו של שליח זה לא נשתמרה בארכיון הקהילה. הוא יצא בשליחות עם ר' יהודה ליב אשכנזי. כתב השליחות שלהם פורסם על-ידי בניהו, שם, אגרת ג, והמלצת רבני ויניציאה, אגרת ד.

14 תיק 41 תעודה 21. ארובאש היה מרבני טיטואן ועשה זמן מה באיטליה. בשנת תכ"ז הדפיס בוויניציאה את חיבוריו "אמת ואמונה" ו"זבחי צדק". עליו ועל ריקיטי ראה מ' מורטארה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 4, 54. על ריקיטי ראה נפיג'ירונדי, תולדות גדולי ישראל עמ' 213; יערי, שם עמ' 414. שלא כיערי הראה בניהו שריקיטי חזר לאיטליה בשנת ת"ז או לפניו ולא שב לצפת, אלא הצטרף לר' חייא גבריאל באיטליה. מ' בניהו, לקוטות לתולדות קשריהם של חכמי ארץ-ישראל עם חכמי איטליה, סיני, כרך לה, תשי"ד, עמ' נו—נו.

15 תיק 48 תעודה 1(1). (להלן ב). על הרבנים החותמים ראה בניהו, סיני, כרך מג, עמ' צח. על הרמ"ז ראה מש"כ בס' תולדות היהודים בדוכסות מנטובה. השליח היה בביתו של ר' אברהם רויגו במודינה בניסן תמ"ז. ראה י' זנה, עוברים ושבים בביתו של ר' אברהם רויגו, ספונות ה (תשכ"א), עמ' רפג.

שלמה סימונסון

ר' יוסף ביואש ור' יוסף נאגאר¹⁶. תיאור המצב בצפת זהה כמעט עם הדברים שנאמרו באגרת תפ"ו. הכותבים מציינים את תלותה של הקהילה בתרומות התפוצות ובעיקר קהילות תורכיה. שבע שנים היה הקשר בין צפת ותורכיה מנותק "מחמת המלחמה". כנראה מלחמתה של תורכיה באירופה והמלחמות המקומיות באימפריה. המושלים היו מתחלפים בצפת שנה בשנה ובאגרת נאמר "השרים צוררים מושל על מושל ספו שנה על שנה", וכל אחד בא בתביעותיו. המס השנתי עלה לשלושת אלפים גרושוש. הקהילה שקעה בחובות ומשכנה את רכושה ואת בתי-הכנסת ובית-הקברות. השליח לא כיתת רגליו למנטובה, כי אם קבע את מרכזו בוויניציאה. מנטובה שלחה את תרומתה לוויניציאה לידי האחים יוסף ודוד אבוהב¹⁷. אליהם העבירה מנטובה בשנת תנ"ד (1694) 306 לירות מנטובניות למען השליח ר' שמעון בר יעקב¹⁸. שליח זה קיבל ממנטובה בשנת תס"ה (1705), בהיותו בשליחות ירושלים, שמונים דוקאטי, חמישים עבור ירושלים ושלושים עבור צפת. כן התחייבה הקהילה להעביר לידי פקידי ארץ-ישראל בוויניציאה, דוד אבוהב ומשה וולטירה, שלושים דוקאטי בשנה לתקופה של ארבע שנים לשם חלוקה בין ירושלים, צפת וחברון על-פי המפתח שנקבע ביניהן¹⁹.

שליחה האחרון של צפת למנטובה במאה הי"ז היה ר' יוסף שאלתיאל קנפנטון. הוא יצא מצפת כנראה בשנת תנ"ח (1698). ועל אגרת שליחותו (תנ"ז) חתומים הרבנים שמעון גוייוזו, יעקב...? , יוסף ביואש, יצחק נעאמיאש, יצחק עלמני, מנחם גוייוזו ואוריאל אלאגיים²⁰. מדברי השולחים יוצא שקהילת צפת לא התאוששה ממצוקתה הכספית. הנושים גבו ריבית בשיעור של עשרה למאה בחודש. אותה שנה היתה שנת בצורת ובצפת שרר רעב. בתי-הכנסת ובית-הקברות היו עדיין ממושכנים בידי נושיה הנכרים של הקהילה. אין אנו יודעים מה היתה תרומתה של מנטובה לשליח זה.

ב

במאה הי"ח לא זו בלבד שלא חל שינוי לטובה במצבם של יהודי צפת, אלא אדרבה הורע. חולשת השלטון העותומאני המרכזי, הזעזועים המדיניים, המרידות והסיכסוכים בין השייכים, האמירים ויתר בעלי הזרוע המקומיים נתנו אותותיהם במצבה של האוכלוסיה בארץ-ישראל

16 תיק 49 תעודה (16) 1, (להלן ג). על שליחותו של אאיליון ראה יערי, שם, עמ' 417; על החותמים, בניהו, סיני, שם. וראה יעל נב, ר' שלמה אאיליון וקונטרסו בקבלה שבתאית, ספר היובל לשור, ירושלים תש"כ, עמ' ג—שי; ומאמרו הנ"ל של זנה, ספונות, שם, עמ' רפד ואילך.

17 תיק 49 תעודה (12) 1, ח אלול תמ"ח, אישור שניתן לשליח בוויניציאה בחתימת יוסף אבוהב בשם אחיו דוד על קבלת התרומה.

18 תיק 53 תעודה (42) 1, 9.10.1694, אישור כנ"ל. ראה יערי, שם, עמ' 418; זנה, שם, עמ' רצג.

19 פנקס 1 ג ע"ב, יח טבת תס"ה.

20 תיק 56 תעודה (10) 1 (להלן ד). ראה עליהם במאמרו הנ"ל של בניהו, סיני, שם, עמ' צח. הוא מציין תעודה מצפת משנת תנ"א שהשליח חתום עליה. אין מסתבר שכבר חזר משליחותו, אלא נראה שיצא באותה שנה. וראה זנה, שם, עמ' רצד.

שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

בכלל ושל היהודים בפרט. הללו היו תמיד קרבן ראשון לסחיטה ולהתעללות. תלותו של היישוב היהודי בתרומות הגולה גברה. השליחויות לחו"ל נעשו תכופות יותר ויותר. אסונות הטבע פקדו את צפת ושוב אנו שומעים על מגיפות ורעש. גם גידולו של היישוב בתקופה זו הירבה את המצוקה.²¹

תרומתה הראשונה של מנטובה לצפת במאה הי"ח היתה זו שנמסרה לר' שמעון בר יעקב בשנת תס"ה. בשנת תע"ג (1713) נשלח ר' שמואל בן עובדיה הלוי לאיטליה. על אגרת שליחותו חתמו חכמי צפת: חיים משה חייון, יוסף ביואש, אברהם מוצרי, אהרן בן יאודה ן' שושן וחיאי גבריאל.²² הם מודים על התרומה שנמסרה לידי ר' שמעון בר יעקב. הוא עצמו נזכר בברכת המתים, ומכאן שנפטר סמוך אחרי גמר שליחותו. שלוחים שיצאו מאז נאלצו לחזור לצפת בלא שיגיעו למקומות שנשלחו כיוון שהדרכים היו משובשות. בשנתיים שקדמו לזמן כתיבתה של האגרת נלחם שר דמשק עם בני הכפרים, הם הפלחים המתמרדים באזור צפת. שלוש פעמים הטיל מצור על העיר וסופו שכבש אותה, כנראה. הפעולות המלחמתיות היו מלוות סחיטה כספית, עד שלא זו בלבד שלא נשאר עודף כספי קטן "למשמרת לשנה הבאה", כבעבר, אלא שעתה "הקומץ הבא מצדקת אחינו אינו מספיק לשליש ולרביע מהמסים והחקים רבים אשר נתחדשו עלינו". מנטובה מסרה לשליח מאה דוקאטי.²³

שלוחים של צפת שביקרו אחריו ידועים. ראשון שבהם היה ר' דניאל קאפוטו.²⁴ בשנת תפ"ד (1724) קיבל השליח במנטובה מאתיים וארבעים דוקאטי.²⁵ אחריו בא למנטובה השליח ר' רפאל ישראל קמחי²⁶ ובשנת תפ"ט (1729) קיבל ארבע מאות ריאלי.²⁷ זוג השלוחים ר' חיים יעקב ור' מאיר די סיגורא²⁸ קיבל בשנת תצ"ז (1737) שלוש מאות

21 י' בן צבי, ארץ ישראל, עמ' 314-315; הנ"ל, ארבע אגרות שדרים מחברון ומצפת לפיסה, סיני, כרך כז, תשי"א, עמ' פ ואילך; הנ"ל, שלוחי ארץ ישראל באיטליה, סיני — ספר היובל, תשי"ח, עמ' יג ואילך; הנ"ל, תעודות לקורות היישוב היהודי בצפת במאה הי"ח, רשומות, ה, תשי"ג, עמ' 51 ואילך.

22 תיק 69 תעודה (25), 1, (להלן ה). ראה עליהם ועל השליח, יערי, שם, עמ' 425—426; י' זנה, אבני בנין לתולדות היהודים באיטליה, חורב, ספר ו, 1941, עמ' 77; מ' בניחו במאמרו הנ"ל בסיני. מסתבר שהחתום הוא ר' אברהם מוצרי שחתימתו בתעודה זו היא ברורה.

23 פנקס ו כא ע"א, י טבת תע"ה.

24 יערי, שם, עמ' 428. בן צבי, רשומות, שם (וצריך לתקן בהערה 14: תפ"ב—1722. התאריך הוא לפ"ג ולא לפ"ק). בתיק 81 תעודה (2), 22, אגרת מצפת למנטובה בלשון האגרת לרוויגו, ובתיק הנ"ל תעודה (4), 22, אגרת כנ"ל בנוסח האגרת לפיסה. שינויי הנוסח הם קלי ערך ועליכן לא ראינו מקום להדפיסן.

25 פנקס ו סד ע"ב. ד חה"מ סוכות תפ"ה. תיק 81 תעודה (5), 22, קבלת השליח על חלק מהתרומה בסך 130 דוקאטי.

26 יערי, שם, עמ' 433 ואילך. בן צבי, סיני, שם; סיני — ספר היובל, שם. תיק 86 תעודה (2), 1, אגרת השליחות של קמחי למנטובה.

27 פנקס ו פו ע"א, כ אלול תפ"ט, הקצבת הקהילה לשליח.

28 יערי, שם, עמ' 430 ואילך (צילום האגרת לפיסה, בעמ' 431); רשומות, שם, עמ' 56—57. בתיק 119 תעודה (2), 1, אגרת השליחות למנטובה.

שלמה סימונסון

דוקאטי²⁹. כתב־השליחות של גווג ר' יום טוב סבאן ור' יוסף נ' גוייא לא נשתמר בארכיון הקהילה. בשנת תק"ד (1744) קיבלו מאה ושמונים ציקיני³⁰. בשנת תקי"ב (1752) פנו שוב לקהילת מנטובה ושלחו מכתב המלצה מפקידי צפת בקושטא דוד קמחי, עזרא באסן, יצחק בכ"ר שמואל אנגיל, ישעיה אג'ימאן, ברוך זונאנה ואהרן דניאל(?)³¹. דברי ההמלצה הם סתמיים ואינם מפרשים את תוכנה של אגרת השליחות מצפת, אשר השלוחים מסרו בודאי לקהילה. על מצבה המדולדל של צפת בימים ההם ידוע ממקורות אחרים³². מנטובה הקציבה מאה ושמונים דוקאטי והעבירה את התרומה לידי ר' יעקב בליליוס בויניציאה³³. גם "שליח לעצמו" מצפת ביקר בימים ההם במנטובה. היה זה ר' שמשון קליר שסיבב בקהילות איטליה. קהילת מנטובה העתיקה את רשימת המקומות שביקר בהם וסכומי הכסף שקיבל³⁴.

ג

שני גלי הרעש בשנת תק"כ (1759) הפילו חללים והרסו בתים רבים בצפת. אלה שנתרו בחיים נמלטו על נפשם וברחו למקומות אחרים. המאורעות תוארו במקורות שונים ויש ביניהם הבדלים בפרטים³⁵. פקידי צפת בקושטא דחו את פעולת הסייוע עד שנתברר להם שהפליטים יחזרו וישקמו את ההריסות³⁶, ולא מינו שליח לצפת אלא משיצאו שנתיים. השליח הוא ר' חיים מודעי, שהיה לפני כן רב בצפת ובעת שליחותו שימש רב בקושטא ומכתב־המלצה מסרו לו ה"פקידים" בקושטא ובליוורנו³⁷. פקידי קושטא היו אז יעקב בונפיל, יוסף יהודה, משה בכ"ר יעקב אשכנזי, אברהם (צ"ל ברוך) זונגה ויעקב זונגה³⁸.

29 פנקס ו קיד ע"ב, כו אדר ב תצ"ו, הקצבת הקהילה לשלוחים. הם קיבלו גם שלושים דוקאטי "צידה לדרך". תיק 176 תעודה (4) 31.

30 תיק ותעודה הנ"ל. הם נקראים בשם "שלוחי צפת" סתם ושמן אינו נזכר. ברם השנה תק"ד, שבה ניתנה התרומה, מוכיחה ששלוחים אלה היו הנ"ל. הם קבלו שישה ציקיני הוצאות הדרך. על זוג זה ראה יערי, שם, עמ' 437—438.

31 תיק 129 תעודה (7), (להלן ו). בלי תאריך, הגיע למנטובה ביום 15.10.1752. על שליחות זו ראה יערי, שם עמ' 444.

32 ראה מאמריו הנ"ל של בן־צבי וכן ספרו ארץ־ישראל, עמ' 316.

33 פנקס ו קמ ע"ב, 15.10.1752, החלטת הקהילה. תיק 129 תעודה (7), אישורו של בליליוס, 11.11.1752. ראה עליו מורטארה, מזכרת חכמי אטליה, עמ' 7. ניפ־גירונדי, תג"י, עמ' 203.

34 תיק 140 תעודה (1), בתיק 1758 (להלן ו). ואולי אינו אלא ההרפתקן שמעון די גילדיר (ראה יערי, שם, עמ' 446 ואילך).

35 יערי, שם, עמ' 450; הנ"ל, "רעש צפת בשנת תק"ך", סיני כרך כה, תשי"א, עמ' שמט ואילך.

36 יערי, שם. תמוה מאוד יחסם זה של ה"פקידים" בקושטא לפליטי הרעש. באותו זמן מתח ד"ר יצחק די־בילאסקו, מן הפרנסים בירושלים, ביקורת חריפה על פקידי ארץ־ישראל בקושטא. הוא האשימם בכך שניהלו בלא סדר את ענייני הכספים הנועדים לארץ־ישראל. בתשובת מנטובה למכתב דרשו מנהיגי הקהילה למצות את הדין בסכסוך עם ה"פקידים". תיק 149 תעודה 31, 1762. על די־בילאסקו והמחלוקת בירושלים בזמנו, עיין מ' בניהו, ר' חיים יוסף דוד אוולאי, חלק ב, ירושלים תשי"ט, עמ' שפב—שפג.

37 תיק 150 תעודות (2—1) 28 (להלן ח, ט).

38 אגרות אחרות שלהם בעברית, ראה יערי, שם. ועיין גם מ' בניהו, ר' חיים יוסף דוד אוולאי, עמ' שפ, שצ ועוד.

ש לוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

ומכתבם כתוב איטלקית ואין לדעת אם מעיקרו נכתב בלשון זו או שתורגם בליוורנו. באגרת תוארו המאורעות כדלהלן³⁹: לפני שנתיים פקדו גלי רעש את ארץ־ישראל. מרכז הרעש והנזק העיקרי היו בצפת. הרעש הגיע לשיאו בליל ט בחשון תק"כ. הכותבים מתארים את התמוטטות הבנינים, גורל הקרבנות, החיפושים אחרי הגופות והנותרים בחיים וכו'. גם מוסדות הציבור נפגעו. חמשה בתי־כנסת, בית־מדרש והקדש נהרסו. מספר ההרוגים הגיע למאה ושישים. גם במצב זה לא ויתר מושל צפת על המס השנתי (6000 ליאונים). לא הספיקה להם מצוקתם ועליהם היה לפרוע חובותיהם, קרן וריבית קצוצה בסך 25.000 ליאונים. כיוון שלא היה להם לשלם, נתמשכנו לחובות ולא הורשו לעזוב את המקום. פקידי קושטא עיכבו את שליחת השליח, עד שתתקבל הסכמת מושל צפת לחידוש הקהילה ושיקום ההריסות. היהודים התחייבו להוסיף ולשלם את המס השנתי ולפרוע לנושים את החובות הנזכרים בשעורים שנתיים תוך שלוש שנים. המושל הרשה להם לשקם את בתי־הכנסת והבטיח להגן על יהודי צפת. ה"פקידים" בליוורנו הוסיפו המלצה שנכתבה באפריל 1763 ועליה חתום יעקב בן מרדכי בסאן. מכאן שהשליח לא הגיע לאיטליה אלא סמוך לפסח תקכ"ג. מנטובה השיבה לליוורנו והבטיחה לסייע לצפת⁴⁰. השליח בא למנטובה בחודש אוגוסט 1763 וקיבל אלף לירות (מנטובניות) ומאה ג'יליאוטי⁴¹.

שלושה שליחים מצפת הגיעו למנטובה עד סוף המאה הי"ח. בשנת תקל"ג (1773) בא ר' מסעוד בונאן. הוא שימש רבה של צפת בתקופה שלאחר הרעש ובעת שיצא בשליחות הקהילה כבר היה בא בימים וחולה. נקודת המוצא לשליחותו באירופה היתה ליוורנו, שתפשה את מקומה של וויניציאה כמרכז לאיסוף התרומות באיטליה⁴². אגרת שליחותו לא נמצאה לפי שעה. תוכנה נמסר במכתב ההמלצה של פקידי א"י בליוורנו משנת תקל"ה (1775)⁴³. תאנו בה צרותיה הרגילות של הקהילה, דהיינו לחץ המיסים של מושל העיר ונטל החובות הכבד, ונזכרו צרות השנים שעברו, "דבר חרב ורעב". שלושה־עשרה שנה לא שלחה צפת שלוחים לאירופה וגם משום כך הוחמר מצבה הכספי. תרומות יהודי תורכיה לא הגיעו לצפת, מחמת מלחמת תורכיה ורוסיה⁴⁴. בפנים הארץ השתוללו מלחמות "עלי ביי הידוע", השליט הממלוכי של מצרים, ונזכרו גם מעשי השוד שלו⁴⁵. מושלה של צפת התיר לשליח לצאת לדרכו משנמסרה לו ערבות קפיטן צרפתי לסכום הגדול שנתחייבה לתת לו קהילת צפת, ואף הוא קיבל מהם ערבויות. בעת שהותו של בונאן בליוורנו הגיע לעיר ר' אברהם ריוח, שחזר משליחות ירושלים בצפון אפריקה, והוא ליווה את שליח צפת במסעותיו בשל זקנתו וחולשתו. בונאן נתן לריוח שטר הרשאה, שאושר בבתי־הדין

39 הבאנו את תוכן האגרות מבלי לדון בנוסחאות, איזה מהן עדיפה.

40 תיק 150 תעודה (3) 19.8.1763.

41 פנקס ז' עמ' לא, 17.8.1763, החלטת הקהילה.

42 על שליחותו ראה יערי, שם, עמ' 460.

43 תיק 176 תעודה (5) 31, (להלן ?), חתומים יעקב בן שמואל אירגס וגרשון יצחק חרמס.

44 מלחמה זו נסתיימה בחווה השלום של קוצ'יק קיינרג'י (1774).

45 ראה י' בן־צבי, ארץ־ישראל, עמ' 26 ואילך. J. Parkes, History of Palestine, לונדון 1949, עמ' 160.

ש ל מ ה ס י מ ו נ ס ו ן

האחד קיבל 650 לירות (מנטובניות) ו-50 לירות להוצאות. השני קיבל 130 פייסאס (בערך שמונה ריאלי האחד)⁵¹.

פעולה רצופה למען צפת תוארה למעלה וממנה ניתן להשלים את התמונה על תולדות שליחות ארץ-ישראל לאיטליה ולתולדות היחסים בין קהלת צפת והגולה.

א

מצדיקי הרבים ונכבדים השרידים אשר ה' קורא לשם ותהלה בארץ המה הגבורים הרמים והנשאים אשר בק"ק מאנטובא יע"א¹ ועטרותיהם בראשיהם המאורות הגדולים רבנן קדישי ה' עליהם יחיו מעתה ועד עולם ויהי שלום בחילם אכ"י².

קדשו צום קראו עצרה כי עת צרה היא ליעקב ושבת יאודה בדוחק ובצער מסערת תגרת משאות תלאות נפלאו הבאות בכל יום שקללתו מרובה ורבה העזובה בקרב הארץ הלזו העניה היתה כאניה בלב ים חשבה להשבר בשבר רעבון ודאבון נפש נכאבה דאבה מני עוני ודלות וידל ישראל מאד על עסקי תבואה נקראו דלים אמללים עוללים שאלו לחם ואין פורס להם מפני זלעפות רעב כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ ומסים וארנוניות והובות רבות לאלפים ולרבבות כי בתוך ארבעה עשר חדש הוצרכו לפרוע שנים עשר אלף גרושוס ובכל זאת לא שב אפם וחמתם כי ברצונם עקרו שור חומה נשגבה בית הכנסת אחד קדוש ונורא באו בו פריצים וחללוהו והרסוהו ויפרצו בו פרצות הרבה ויעשו נאצות גדולות בכמה ספרי תורה הקדושה ויתנום למשיסה ולבושה כי השליכום באשפה וידרכום באפם וירמסום בחמתם ועוד צרות רבות ורעות עד אין מספר.

כדבר האמור מפי שלוחי מצוה אשר הכרחנו אותם ללכת בלא כסף ובלא מחיר הוא הראש החכם השלם הדיין המצויין החסיד ועניו כמה"ר יהוסף מלריאה נר"ו והנבון ונעלה ירא את ה' וחרד על דברו כה"ר יוסף ן' ארויו נר"ו כי ברוב חמלתם נדבה רוחם אותם לעשות את שאלתנו ובקשתנו אשר התחננו לפניהם יחוסו על עם ה' אלה וכן עשו בראותם תקף הצרות כאשר תשמעו מפיהם ומפי כתבם אגרת אמריה ממררת את האזן שומעת שועת דמעת העשוקים הנאנחים והנאנקים מרוב עשוקים יזעקו כי הם עמוסי התלאות והחובות והם כעבדים בידי אדונים קשים הנושים בהם ויש חשש סכנה נפשות בדבר כי בהגיע זמן

50 יערי שם עמ' 662—663. ריבקינד, דפים בודדים, ציון, מאסף, ספר ה, עמ' קמח ואילך. הנ"ל, ירושלים (ליכור לונץ), תרפ"ח, עמ' קיא ואילך. טפסים של האגרות למנטובה: תיק 199 תעודה 33, מכתב (כ"י) מירושלים למנטובה. מכתב (כ"י—איטלקי) מפקידי א"י בליוורנו יעקב בן שאול בונפיל וגבריאלי בן יהודה (ליאון) פיריירה 30.6.1784. טופס מהאגרות בדפוס ליוורנו. תיק 239 תעודה (21) 12, אגרת צפת בדפוס ותוספות מר' חיים מודעי באיזמיר ופקידי א"י בקושטא.

51 תיק 199 תעודה (4) 33, הקצבה לחסאן. תיק 196 תעודה 30, החלטת הקהילה 14.10.1784. תיק 239 תעודה (1) 12, קבלת סאפורטה, כה אב תקנ"ד (1794).

1 יכוננה עליון אמן.

2 אמן כן יהי רצון.

שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

פרעון הסך הגדול הזה ובא הנושה לקחת את ילדיהם לעבדים כי לא נשאר בלתי אם גויחם על אדמתם.

לכן אתם כהני ה' אחינו אנשי גאולתנו חוסו וחמולו על עם עני ומדולדל לעשות נדבה באהבה רבה לפדות עם דל המיחלים לישועה כי עיני כל ישראל תלויות עד עת בא פדיון נפשם ע"י שלוחי מצוה ואנחנו נערוך תחנה למען יריק לכם ה' ברכה עד בלי די ואל שדי יתן לכם רחמים וארך ימים ושנות חיים ושלום ככל אות נפשכם הרמה וכחפץ נפש המעתירים בעד שלומכם תמיד ההותמים פה צפת ת"ו טו"ב למנחם שנת השצ"ז ליצירה. חיים אפרים פינטו אליא פאלכו מאיר ברזילי שלמה אשכנזי ברוך ברזילי יהונתן גאלנטי חייא שלום יאודה ון קרישפין מרדכי הכהן

ב

חמדת עדת אבירים כלם ברורים כלם גבורים כלם קדושים כלם עושים באימה רצון קוניהם פועלי אמת שפעולתם אמת וצדק צדקות אהבו ורבו יתירה השתכחת בהון כל הון יקר ונעים נדיבים ושועים אהובים ורעים עושים מאהבה ה"ה ק"ק מנטובה יע"א ועילא מנהון סהדין ואפרכין גבורי אבירי כשרי רומה ופרנסי קודשי ראשי עם קדש ועל ראשיהם מלמעלה החכם השלם הכולל הרב המובהק המקובל האלהי איש אלהים קדוש הוא כמה"ר משה זאכות נר"ו זכות אבותינו הקדושים תהיה מסייעתם וצדקתם עומדת לעד קרנם תרום בכבוד ובני מלכי ואפרכי וחיי אריכי ומזוני רויחי אכי"ר.

אילו פיננו מלא שיחה כים ולשונונו קינה כהמון גליו ושפתותנו צווח כמרחבי רקיע אין אנו מספיקין³ לספוד לצרה ולבכותה כי בצרה גדולה אנחנו ועירנו סוערה עניה היתה כאניה חשבה להשבר כי שבר על שבר נקרא עליה כל רודפיה השיגוה היו צריה לראש השקונו מי רוש ספו שנה על שנה השביעונו במרורים הרוונו לענה עד כי ירדנו למדרגה התחתונה ונגע המסים במקומו עומד הפרוץ מרובה על העומד והצבור עני חשוב כמת אינו יכול לעמוד בהם.

שאלו נא לימים ראשונים היו הולכים שלוחים לכל גלילות איטליא יע"א ובכלל למחנה שכינתם וצדקתם היתה עומדת כתריס בפני הפורענות והנה זה ימים רבים של צער סגר עלינו השער של צדקתם מחמת שאין הולך לפניהם שליח להודיע צערנו לרבים כי מיום שהלך לפניהם שלוחנו ציר אמונים גזע האיתנים החכם הנעלה לתהלה כהה"ר חייא גבריאל נר"ו לא ראינו שום פרוטה ממעותם סבורים היינו שמעלתם הם מעצמם ונפשם ורצונם וחפצם יעירו ויעוררו אהבתם וחמלתם לשלוח פרי צדקתם מדי שנה בשנה שלא להטריח שילך לפניהם שליח להרויח הוצאות הדרכים.

3 פרפרה של תפילת "נשמת כל חי".

שלמה סימונסון

ועתה בראותנו כי עבר קציר וזרע צדקתם לפי חסד זה ימים רבים עזבתם את אחיכם אשר ע"כ ההכנסה מעוטה וההוצאה כפלי כפלים לתושיה לתושיה את כחנו אוי לעם שכלם רשים וחלשים מהשיג ידי כפר נפשם מידי שונא כי נערתות נשיכות שונא⁴ לכן שנה בשנה אנו מוכרחים להתמשכן לגוים בריבית שהוא פרה ורבה ופורץ פרץ עד שעלה הפורץ לסך גדול כי נעבור בס"ך⁵ תדר שינה מעינינו והגוים ארורים חשים קשים קנו אותנו ואת אדמתנו אדמת קדש היא בית החיים ושבעה בתי כנסיות ממושכנים ביד גוים ואילו לעבדים נמכרנו החרשנו על גופנו אבל על אלה חשכו עינינו על משכונות משכנות יעקב הבתי כנסיות אשר בהם כל חיי רוחנו כמה ספרי תורה לאין מספר פן ח"ו ישלטו בהם שונאי הדת ויעשו בהם נאצות ופן תשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות⁶ והבית החיים יחרשו חורשים במחרישות אשר בו נפשות יותר משישים רבוא⁷ ובהם כמה חכמים ורבנים וגאונים.

לכן קמנו ונתעודד והכרחנו לאיש הלזה איש חכם ונכון ירא אלהים כהה"ר יוסף עאטוד יצ"ו שילך בשליחותנו זה לבקש מלפניהם על גאולתנו ועל פדיון שבויי חרב ופדיון הבתי כנסיות ובית החיים הנז' שהם ממושכנים מסוכנים לכן בבוא השליח הנז' לפני מעלתם יקבלוהו בסבר פנים יפות וירבו עליו מהר ומתן בעין יפה ויעשו לו נדבה באהבה רבה לפי רוב השנים שלא הלך לפניהם שליח ולפי גודל השד"ה אשר שודדנו⁸ ולפי רוב העניים שיש כאן ולפי רוב הענוה שבכם גם זו לטוב יעשו יהיו עושין ומעשין לאחרים יכתבו למדינות אשר סביבותיהם והיו מליצי טוב בעד עיר קדשנו זאת ירימו גם הם תרומה לרומם בתי כנסיות הנז' ובית החיים שלא יפלו ביד גוים וימהרו ויחישו פדות לחיים ולמתים ובשכר זאת האל פודה ומציל יצילים מכל צרה וצוקה וצדקה תרומם כסא תפארתם עליון על כל הארץ ויזכו לראות בבנות הארץ⁹ ויהי ביתם כבית פרץ כה מעתירים נאמני אהבתם על אדמת הקדש צפת תוב"ב החותמים בסדר ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום¹⁰ שנת מושיע"ך¹¹ ה'.

החכם השלם הכולל נר"ו יען ידו כהה ה' ירפא ידו אכיר"ך צ"ל¹² יצחק שלום ש בתי מלכו שמעון גוייוזו חייא גבריא אל אוריא אל אלא ג'ים

ג

שרי קדש הלולים ורב פעלים השרידים אשר ה' קורא עם זו יצרת לי תהילתי יספרו המה הגבורים עדת אבירים זרע אברהם תולדות יצחק עדת יעקב הרחמנים בני רחמנים גומלי חסדים בני גומלי חסדים הזלים זהב מכיס לחונן דלים אומללים העניים והאביונים הנה הנם ק"ק מנטובה יע"א ועטרותיהם בראשיהם החכמים השלמים הדיינים המצויינים

4 על-דרך נערתות נשיקות שונא. 5 על-דרך תהילים מב ה. 6 איכה ה, א.
7 דרך הגזומה. 8 על-דרך קהלת ב, ט וירמיהו ד, יג. 9 בראשית לד א.
10 פרשת ואתחנן. 11 תמ"ו—1686. 12 ציווה לחתום.

שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

הרבנים האיתנים מוסדי ארץ ואחריהם כל ישרי לב גבירים הרמים והנשאים מלאים זיו ומפיקים נוגה באור צדקתם פרנסים קדושים עושים באמונה שוכן מעונה אלהי קדם יקדמם ברכת טוב את הברכה אשר בדרך משה והיה מעשה הצדקה שלום אכיר.

אילו פינו מלא שיחה כים ולשונונו קינה כהמון גליו ושפתותנו צוח כמרחבי רקיע אין אנו מספיקים לספוד לצרה ולבכותה כי אין צרה כיוצא בה כי בצרה גדולה אנחנו כאשר כתבנו באגרת הגדולה אגרת ב"ת מחל"ת לב¹³ השומע ישמע בקול קריאת המגילה קריאתה זו היא היללה קא תני מילי גנח גנח וילולי¹⁴ כלל העולה כי מחמת השרים צוררים מושל על מושל ספו שנה על שנה השביענו במרורים הרונו לענה אשר ע"כ קריה נאמנה ירדה פלאים הפלא ופלא ויושביה קצרי יד אסורים בבית הכלא כי אוי לעם שכלם רשים נחלשים מהשיג ידי כפר נפשם מיד שונא והמה מוכים מכת אויב אכורי שאין אנו משיגים לחת בכל שנה קרוב לשלשת אלפים גורושוש אשר ע"כ להצלת נפשות הוכרחנו להתמשכן לגוים ברבית דרבית דחוייה ועולה במעלה עקריים.

והנה העיר הזאת עניה סוערה מיום הוסדה מחיתה תלויה בצדקת אחינו שבגולה ובפרט מאחינו אנשי גאולתנו שבערי טורקיא יע"א ועל סמך צדקתם היינו מתמשכנים לגוים והנה זה שבע שנים אשר אין חריש וקציר ואין בר סגר עלינו המדבר מאחינו שבטורקיא יע"א מחמת המלחמות ועליהם תלאות ואימות ה' צבאות יגן עליהם ועליכם ועלינו אין לנו לישען כי אם על אבינו שבשמים ועל רחמי צדקתכם הן אמת שממכון שבתם משיגים עלינו חמלתם בכל שנה ושנה אבל אין הקומץ משביע את האריות המושלים אשר עלינו בכל שנה ושנה ואין הבור מתמלא מחוליי עניי העיר מהמס אשר הם נותנים לכן הוכרחנו למשכן שבעה בתי כנסיות ובית החיים ביד הגוים כי לא רצו להלוות אלא על המשכונות הללו כי נתנו עיניהם במחמודנו על זה דוה לבנו ועל אלה חשכו עינינו.

לכן בחמלת ה' עלינו העיר את רוח אלדין קדושין החכם הנעלה כמה"ר שלמה אאיליון נר"ו ללכת בשליחותנו ולהשתטח לפני מחנה שכינתם ולבקש מלפניהם על גאולתנו ועל פדיון נפשנו ובפרט פדיון המשכונות החמודות הנו' לכן אנא בכח גדולת ימין צדקתם כי בבא לפני מחנה שכינתם החכם השליח הנו' יקבלו בסבר פנים יפות ויעשו לו נדבה חשובה לשם פדיון שבווי חרב ופדיון המשכונות החמודות הנו' וחשו ועשו משום יקרא דחיי היא התורה שיש בשבעה בתי כנסיות כמה ספרי תורה איך יבאו זרים ארורים על מקדש בית ה' משונאי הדת ישלחו יד בספרי תורה ויעשו בהם נאצות ויגררו אותם בראש כל חוצות ח"ו גם יעשו משום יקרא דשכבי לקדושים אשר בארץ המה דחיישונן לחטוטי שכבי ח"ו ועשו למען הצדיקים הקבורים בבית החיים ובפרט למען מרנא ורבנא התנא האלהי רבי שמעון בן יוחאי זלה"ה לכן איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד עיר אלהנו ובשכר זה ה' הגדול יגדיל ויאדיר כסא תפארתו גדולתם עליון על כל הארץ ויזכו לראות בבנות הארץ כה מעתירים נאמני אהבתם דורשי שלומם וטובתם

13 על-דרך משלי יג, יב ו"אגרת בת מחלת" השידה (כמדבר רבה יב, ג; פסחים קיב, ב).

14 ראש השנה לד, א.

ש ל מ ה ס י מ ו נ ס ו ן

הנאנחים ונאנקים מרוב מצוקים החותמים בדמעה פה צפת תובב"א בסדר כלנו בני איש אחד נחנו ¹⁵ משנת וממתנה נחליאל ומנחליאל במות ¹⁶ לפ"ק.
החכם השלם הכולל גר"ו ה' ירפא ידו אכ"ר צ"ל יצחק שלום ש ב ת י מ ל כ ו
ש מ ע ו ן ג ו י י ו ז ו יו ס ף ב י ו א ש יו ס ף נ א ג א ר ח י י א ג ב ר י א ל
א ו ר י א ל א ל א ג י ם

ד

אנשי קדש כלם נבונים כלם קדושים משרתי עליון עיניהם ישיתו לחוס על עם דל ואביון
אנשי אמת האמונים עלי הטוב והישר מבטן ומהריון אנשי חסד הזלים זהב מכיס להחיות
רוח שפלים התלויים ברפיון אנשי אמת צדק לבשו וילבשם לובשים צדקה כשריון אנשי
חיל יראי אלהים וכל כונתם להשכיל להטיב בדבור ובמעשה וברעיון ה"ה הגבירים הרמים
והנשאים פרנסים גזברים ממונים שרים וישרים זקנים ויועצים אשר בק"ק מאנטובה יע"א
ועל צבא תהלתם החכם השלם הדיין המצויין ורוב טוב לבית ישראל ה' עליהם יהיו דשנים
ורעננים יהיו אכ"ר.

אחרי כא הרבתה נפשנו בתפלות ליושב תהלות באהלי צדיקים קדושים אשר בארץ המה
יעמדו לברך יתרון ברכות רבות על כל החסדים אשר תמיד הם עושים עם עיר אלהים עז
לנו לפקדה בפקודת ישועה ורחמים משנה לשנה ישלם ה' משכורתם ופעלם להאריך
ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים אמן זאת בקצרה ולעתות בצרה אחר צרה שאינה פוטרת
חברתה מחימת הבעלי חובות צרי מאות צרי אלפים וצרי עצרות ¹⁷ עשרת אלפים בחדש
חליפות עוברות ושבות ופרים שרף מעופף עשרה למאה מידי חדש בחדשו מחדשים עלינו
גזירות קשות ורעות ולבנים אומרים לנו עשו ונוספה נחלתנו נחלה מכתנו על עולת
התמיד העשויה פזור לרשעים הנאה להם ¹⁸ והנאה להשרים צוררים חדשים לבקרים משקים
לנו מי המרים המאררים במוספין שלא כהלכתן ויאכלו את ישראל בכל פה ונמוגים ארץ
וכל יושביה ¹⁹ ספו תמו מן בלהות בשנה זו שהיתה רשה מתחילתה ועד סופה כי כבוד הרעב
בארץ אשר לא היה כמוהו ועל פת לחם יפצ"ע גבר ²⁰ פצע וחבורה עוללים שאלו לחם פורש
אין להם ומבני ציון היקרים המשיג לחם שעורים לו שם בגבורים ויהי המה מריקים
שקיהם עד שיצאו נקיים מנכסיהם.

ולא נאריך לספור ולספור לצרה ולבכותה כי יכלו ימיה ולילות ולא יכילון מגילות קינות
מהצרות אשר בשמלותנו צרורות כאשר עיניהם תחונה מצרים ²¹ באגרת בת מחלת לב
אשר ביד שלוחנו ציר אמונים החכם המרום המקובל כמה"ר יוסף שאלתיאל ק' ²² גר"ו
שהוא יוסף בצדקו מתחלתו ועד סופו בראותו את אחיו רועים בשכם הצרות והבתי כנסיות

15 פרשת מקץ. 16 תמ"ח—1688. 17 על-דרך שמות ית, כא, כה ועוד.
18 משנה סנהדרין ת, ה. 19 תהלים עה, ד. 20 על-דרך משלי כה, כא.
22 על-דרך תהלים יו, ב. 22 קנפנטון. סיבת הקיצור אינה ברורה.

שְׁלוּחֵי צֶפֶת בְּמִנְטוּבָה בְּמֵאוֹת ה'י"ז וְה'י"ח

ובתי מדרשות והס"ת אשר הם ממושכנים ביד גוים נדבה רוחו אותו ללכת בשליחות מצוה לשם שמים בלא כסף ובלא מחיר להודיע צערנו בשער בת רבים שרי יאודה רוגמתן²³. לכן אתאנו לחלות פני מעכ"ת²⁴ איש ואיש לפי מעלתו עיניהם ישיתו לנטות בארץ להצילנו מחרב פרע"ה ויתנו שר הראוי לכסף כסף ישים לאיש בפי אמתחתו וילקט יוסף את כל הכסף ושר הראוי לזהב יהי נא פי שרים לפדות נפשנו משחת מחמת התנינים מינים ממינים שונים וכה תאמרו את יוסף אנא שא נא כספנו נתונים נתונים להציל הב"כ וב"מ והס"ת מיד הגוים שלא יעשו בהם הגוים בתי שוקים ובין תנור וכירים ועוצו אהרדי משום יקרא דשכבי לקדושים אשר בארץ המה שלא יחרשו חורשים על גביהם ח"ו לכן יאחזו צדיקים דרכם העשיר לו ירבה והדל לא ימעט מתת את תרומת ה' להחזיק במצות התלויות בארץ ועשר קדושותיהם אשר עלה זכרונם על ספר בכתב הכוללת ולשליח הנו' תרבו עליו מאד מהר ומתן למהר לשלחו מן הארץ מלא ברכת ה' שיציאתו מן המקום לשם שמים ואנחנו נשלמה פרים שפתינו בברכות רבות והצלחות ושובע שמחות וגילות ורננות וזכות כל הצדיקים יגן בעדכם כנפשם הרמה והנשאת וכנפש נאמני אהבתם ד"ש²⁵ וטובתם החותמים פה צפת תוב"ב בס' זאת חקת התורה²⁶ שנת בתי"ה"ם²⁷ שלום מפחד לפ"ק. שמעון גוייוזו יעקב....? יוסף ביואש יצחק נעאמיא יצחק עלמני מנחם גוייוזו יען ידי כהה צ"ל אוריאל אלאג'ים

ה

פנות צבאות קדושים אל ה' ואל עבודתו נגשים קדמו שרים ישרים להחזיק ידי רשים נחלשים ה"ה אחינו אנשי גאולתנו שבק"ק מאנטובה יע"א ראשיהם זקניהם פרנסייהם ויועציהם ועטרותיהם בראשיהם החכמים השלמים הדיינים המצויינים יצ"ו בשלום יחדיו יחיו ויתענגו על רוב עז ושלום אכיר.

מאחר עלות קול שיח רנה ותחנה לשוכן מעונה אלהי קדם יקדמם ברכות טוב וזכות אדוננו דא הרשב"י זלה"ה וסיעת מרחמוהי בית הלל ובית שמאי יהי עליהם סתרה בכל משלח ידיהם ברכות הטובה על כל הטובה אשר הם עושים עם עיר קדשנו עניה סוערה לפקדה בפרי צדקתם וערבה לה' מנחתם השלוחה על יד שלוחנו ציר אמונים ברוך מבנים החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר שמעון בר יעקב זלה"ה מזה זמן רב להחיות את נפשנו מכה ונאנחה ביגון ואנחה ולא איסתיעא מילתא מאותו זמן עד היום לשלוח שליח לדפוק דלתי צדקתם כמנהג וכמה פעמים השתדלנו להזמין איש מיוחד ילך בשליחותנו להודיע צערנו לרבים ואחרי כתבנו כתבים ובצאתו מן העיר השליח למקום קרוב היה חוזר לאחוריו כי לא לאדם דרכו אם לא בחמלת ה' עליו ועלינו.

ובעונותנו שרבו מזל עיר קדשנו עומד בשפל המדרגות וה' שכחנו מלעשות לנו נסים

25 דורשי שלומם.

24 מעלת כבוד תורתכם.

23 תהלים סה, כח.

27 תנ"ז — 1697.

26 פרשת חקת.

שלמה סימונסון

ונפלאות כימי קדם שנה אחר שנה תכבד העבודה עלינו ממשא מלך ושרים צוררים המחודשים עלינו גזרותיהם מיום ליום ומחדש לחדש בתבערה ובמשא כבד אשר לא נוכל שאתו והלואי תהא יציאה כביאה על זה היה דוה לבנו ועל אלה חשכו עינינו כי מימי עולם כנחלים נטיו צדקות פרוזן אחינו שבגולה באופן שבכל שנה ושנה מתעשרת בסופה ואחר פרעון כל מין הוצאות ומסים וארנוניות המוטלות על העיר היה נשאר בידם סך מה למשמרת לשנה הבאה אשר לא כן עתה בעונותנו שהקומץ הבא מצדקת אחינו אינו מספיק לשליש ולרביע מהמסים והחקים רבים אשר נתחדשו עלינו.

ובפרט זה שנתים בא עלינו שבר על שבר בביאת שר דמשק האדיר בחיל כבד מאד להלחם עם בני הכפרים זה שלש פעמים נטה קו על עיר קדשנו ויאכל גם אכול את כספנו לצורך הוצאותיו והוצאות חיילותיו האוכלים למעדנים משוד עניים מאנקת אביונים מוכים ומעונים באכזריות גדול עד כי שחה לעפר נפשנו לא נשאר בלתי אם גוייתנו ואדמתנו זרים אוכלים אותה וכל ביתנו וכלי הקדש אשר בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הכל כאשר לכל ממושכנים ביד הגוים בריבית עצום חמשה עשר למאה בחדש.

וכאלה רעות רבות מצאנו כאשר עיני מכת"ר תחונה מישרים בכתב הכולל שביד שלוחנו ציר אמונים החכם השלם בנן של קדושים כמה"ר שמואל נר"ו בכמה"ר עובדיה הלוי נ"ע אשר הקרה ה' אלהנו לפנינו ונדבה רוחו ללכת בשליחותנו זה להודיע צערנו בשער בת רבים ובכן אתאנו לחלות פני מכת"ר יהמו נא רחמיהם עלינו להחיות את נפשנו בפרי צדקתם וימהרו לשלוח את השליח שבע רצון ומלא ברכת ה' לפי רוב השנים לתת כבוד לאלהנו שלא תחרב עיר ואם בישראל ולכבוד התורה אשר בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ספרים אין קץ ולקדושים אשר בארץ המה שלא יחרשו חורשים על גביהם ובשכר זאת אל שדי יריק להם ברכה והצלחה עד בלי די כתאות נפשם הרמה והנשאה ונפש נאמני אהבתם החותמים פעה"ק צפת ת"ו בס' ונחיה ולא נמות²⁸ שנת כנחלים נטיו כגנ"ת²⁹ עלי נהר לפ"ק ליצירה.

חיים משה חייזן יוסף ביואש אברהם מוצרי אהרן בכ"ר
יאודה ן' שושן חייא גבריא ל

ו

העוסקים בבנינו של עולם שבהיכל בונין מבחוץ ומפתחות העזרה בידיהם, הכהנים המשוחים לחסד ולרחמים עד האלקים יבא דבר שניהם, המשפיעין במדה גסה תרומה הפרשה וכל אחיהם על פיהם, ה"ה קצינים רוזנים שרים טפסרים פרנסים אשר בק"ק מאנטובה יע"א וכתר תורה הרבנים המופלאים אתה ה' אור נוגה האר פניהם.
שלמא עלייכו מלכי עלמא עלייכו אפרכי כל פקודי המחנות לצבאותיהם, כי האי צריך

28 פרשת מקץ.

29 תע"ג — 1713.

ש לוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

לאודועי כי בהסכמה עלינו עם רבני עה"ק צפת ת"ו ונשלח למ"ק³⁰ בשליחות מצוה להחכם שלם דיין מצויין סיני בקדש מהר"ר יום טוב סאבן נר"ו ואתו להח' שלם כה"ר מאיר די סיגורא נר"ו כמבואר בכלליות. ועתה אליכם המצוה הכהנים הסברת פנים אל צירי אמונים בהגיעם למ"ק כבוד חכמים ינחלו מדור ואכסניה ראויה כלל ופרט הענק יעניקו מיקבי ברכה ככל הנשאל ממעלתם בכלליות ובפרט מצות מחצית השקל לשנה כי הוא יסוד וקיום עמידת עה"ק צפת יכול ושאינו יכול יוסף להתאפק ונדבות ישמיעו להחיות עם קדש שומרתן אומנותן על אדמת הקדש מעוני ומרב עבודה על לחם צר ומים לחץ ועם היותם עניים מרורים מדוכאין ומנוגעין ממשא מלך ושרים מאריות גברו ובלימוד תורה וקיום מצות ומפני חיבת קדושת א"י סובלים מכות הארץ כי רצו עבדי ה' את אבניה והתפללו דרך ארצם לחיי כל ישראל כל רואיהם יתנו עדיהן ויצדקו ובהם עולם חסד יבנה בטחנו על שלמותם יובילו מלכים שי מנה ראויה ונדבה חדשה לפי דוחק השעה עד יצאו כנוגה ובכי טוב החכמים שלמים שלוחי דרחמנא טעונין ברכה הלוח וברך ילכו בשמם הטוב וערבה לה' מנחת יאודה והיה מעשה הצדקה תמיד לרצון להם להניח ברכה במעשה ידיהם ורב שיהיו אחיהם וימי בניהם כנפשם הרמה והחכמה וכנפש נאמני אהבתם פקידי צפת החותמים בקושטנדינה בשלום.

דוד קמחי עזרא באסאן יצחק בכ"ר שמואל אנג'יל ישעיה
אג'ימאן ברוך זונאנה אהרן דניאל(?)

ז

Estratto dal Libro dell'Ecc.mo S.r R. ³¹

צפת תוב"ב di שמשון קליר נר"ו

בוניציאה כתב של שלושים זהובים על סי' מנחם קלאוה של קוסטאנטינא
בפאדובה נתנו זהוב אחד
ברוויגו פיליפו אחד
בפירארה תשעה זהובים
בלוגו שני זהובים
בפיסארו זהוב אחד
בסיניגאליה זהוב אחד וחצי
באנקונה כתב של עשרים זהובים על סי' יאודה ליאון של סלוניקי
בסינא חמשה זהובים
באליסנדריאה עשרה זהובים
בקאסאלי ששה זהובים
בטורינו ארבעה עשר זהובים

30 למקום קודשכם.

31 Eccellentissimo Signor Rabbino.

[שמה]

בוירצילי ששה זהובים
 בריגיוו שבעה זהובים
 במודינא תשעה זהובים
 בפינאלי ³² זהוב אחד וחצי

ה

(Copia) Il contenuto della p.nte ³³ ci riesce sì sensibile e doloroso che ben volontieri ci avremmo dispensati dal parteciparle alle SS.ri loro m.t Ill.i ³⁴ se non fossimo sicuri l'esser Loro SS.ri interessati in tutto quel che riguarda l'affizione de' nostri Ieudim che abitano nella Santa Terra d'Israel. È ben notorio al mondo tutto i terribili Teremoti che già due anni sono ³⁵ infestarono tutta la Costa della Palestina con indicibile danno de di lei abitanti, ma ove più fulminato e severa mostrosi l'Omnipotente Divina Mano fù nella Santa Città o villaggio di Saffet, nel cui luogo pare abbia voluto scaricarsi con terribil flagello lo Sdegno Divino furore, mentre le varie scosse di Teremoti tanti giorni si fatalmente l'affissero, che cangiando natura il Tereo Elemento pareva che scordato si fosse dell'antica sua Immobilità, e che presaggir doveasi da un sì fatto cangiamento di Natura sennonse rovine e desolazioni, come di fatti segui nella sera di 9 di Hesvan dell'anno 5520 alla creazione, in cui talmente si scosse la Terra con replicate Undulazioni e moti di Succussione in pochi momenti si ridusse il Santo villaggio in un ammasso di rovine, riducendosi le più superbe abitazioni in sepolcri, di chi puoche ore inanzi si aggiatamente in esse respiravano, e qui non fa di bisogno di studiati vaggiri de vantati eloquenza o di formule mendicate da dialetici per dipingere al vivo alle SS.rie loro m.t Ill.mi la confusione di quella terribile sera, dacche è ben da credersi da quella povera gente tormentata da vari affetti dell'umana fragilità che l'un l'altro incontrandosi volendo ognuno la preferenza, rendevano il cuore sì fatamente sorpreso ed aggitato de restare in una immobile stupidità mentre il timore insinuava una precepitosa fuga dal periglio che sovrastava, la compassione et umanità verso i congiunti sepolti tra le rovine dimandava un pronto soccorso personale per scavarli dalle rovine e ristorarli se vivi o celebrargli l'esequii se morti. L'avaro piangeva i perduti beni ed il liberale gli aggi e le comodità, il discreto tormentavasi per la propria casa rovinata, ed

.Venezia, Padova, Rovigo, Ferrara, Lugo, Pesaro, Senigallia, Ancona, Siena, Allessandria, Casale, Torino, Vercelli, Reggio, Modena, Finale. 32
 .or sono ז"ל 35 .Signori loro molto Illustrissimi 34 .presente 33

il zelante per le cinque Sante Keilod col famoso Bed Amedras non meno che l'ekdes de' poveri ridoti in minuta polve. Oh misera condizion di mortali. Chi cercava i propri figli smariti pe' campi e chi domandava la propria consorte che l'oror della notte faceva non ravvisare, e finalmente tutti confusi astratti afflitti e dolorosi attendevano il chiaror del luminoso astro, acciocche con i benigni influsi de' suoi celesti raggi apportar volesse qualche conforto agli affiti cuori, rischiarando col resplendente suo aspetto la quantità de' pericolati sotto alle rovine. Ma ahi vista lagrimente. Che allo scavar che faceasi per entro a rovinati edifici scorgevasi qua e la frammenti e membra umane troncato da busti, contandosi fino al numero di 160 tra le due sessi i morti sotto alle rovine, e qual vista più dolorosa e qual spettacolo più terribile? S'impiegò adunque tutto quel giorno memorabile e funisto nel dar onorifica sepoltura a que' poveri corpi et a celebrare i lor funerali. Dopo di si lugubri cerimonie pensò ognuno a ritirarsi ne' campi cironvicini, e ricoverandosi sotto a tende o capane di miseri pastori si trattennero così per alquanti giorni esposti all'intemperie dell'aria vernale, invidiando la condizion di quei che sepolti per disgrazia sotto a una Città rovinata, sepolti per esse pure rimanevano le miserie e travagli di questa laboriosa e misera vale; mentre il Dei o sia il comandante del vilaggio di Saffet per non perdere l'annual tributo della capitatione ascendante alla somma di Leoni 6000 oltre ad altri 25000 Leoni che devono a vari SS.ri del Paese sopra de quali pagavano una esorbitante usura, non permetendo a chi che sia l'escir del Paese, ma obligò a tutti non solo a fabbricare le dirrocate case, ma eziandio a pagar l'annual tributo non meno che i già contratti debiti co' SS.ri del Paese. Ed ecco nuovi tumulti all'afflito cuore di quella misera gente, che in suo debito tempo ci diede contezza con sua lettera di tutto cio che accadeva la quale tanto d'impressione ci fece, che ci eravamo sin d'allora risoluti ad inviare uno de' n.ri ³⁶ Pequidim per Saliach alle Keillod dell'Europa per implorarne da esse un pronto soccorso per quella povera Università, che colle lagrime alle occhi ad una tal risoluzione ci spronava; ma facendo più sensate riflessioni sopra la materia, ci è paruto che tornava meglio per sospendere per allora il Sellichud in attenzione de' Tratatti che sarebbero per stabilire i SS.ri di Saffet con il Dei o comandante del Paese. E così doppo aver raccolto una Generale Nedabà

da tutti i Iechidim di q.to K.K.³⁷ i quali mostravano il loro animo e generosità a misura dell'importanza del caso, l'inviammo a Saffet in sollievo di quella povera Keilà, a cui scrivemmo che procurassero di trattare col Deii nella miglior forma possibile, e che a tal loro avviso invieremmo all'Europa il mentovato S. Paquid per Saliach come bramavano. Avendo ora ricevuto le.ra ³⁸ da quella Keilà che ci apporta aver contratato col Deii, il quale gli permise a fabbricare le Keilod e più Luoghi Sacri, con che paghino il solito annual tributo di Capitazione, e per i contratti debiti co' SS.ri del Paese, che debbano estinguorli nel termine di tre anni pagando ogni anno la ratta, assicurandoli con ciò della sua protezione, col non permettere le siano usate violenze od estorzioni come praticavasi per li passato, si fatte notizie recentemente ricevute sono motivo che determiniamo ad inviare alle SS.rie l.l. m.t Ill.ri ³⁹ per Saliach uno de' n.ri Pequidim l'Ecc.mo S.r Rab H.H.⁴⁰ Haijim Mudahi, soggetto dotato di tali e tanti insigne qualità, che mancandoci i termini per poter esprimer al vivo le apprezzabili sue doti ci attenghiamo al silenzio, essendo noi ben sicuri che il medemo si farà luogo da esser ammirato sin nelle più remoti reggioni, dicendoli solo che il detto S. Rab fece nella puerile sua età i primi suoi studi in Saffet, di cui è egli oriundo, ed essendosi qui portato per alcune sue premure e conosciute da noi le ammirabili sue qualità, lo tratenemmo, facendolo uno de' SS.ri rappresentanti il Grande Bet Din di questo K.K., dichiarandolo altresì uno de' Pequidim di Terra Santa, per la qual cosa l'abbiamo stimolato pregandoli umilmente a volerci onorare col voler intraprendere questa Selichud per la Città di Saffet, giacchè la gravità ed importanza della materia non richiedea un minor soggetto come giovaci sperare esprimeranno le SS.rie l.l. m.ti Ill.ri coll'effetto.

Per tanto colla p.n.te preghiamo l'innata bontà delle SS.rie l.l. m.t Ill.ri a voler accogliere il sud.to ⁴¹ S.r Saliach con quelle dimostrazioni di stima ed ossequio che meritano le sue qualificate virtù, onorandolo altresì colle generose sue offerte per quella povera Università di Saffet accio ristabilir possano il domicilio nel Santo Luogo, sul giusto riflesso che mancando a' trattati convenuti col Deii saranno con aspra crudeltà tiranezzati e ridotti secondo l'uso tiranno di quel Governo ad una perpetua Schiavitù. Deh mostrino la magnanimità de' loro ben composti animi, e la generosità de loro compassionevoli

.Signorie loro molto Illustri 39 .lettera 38 .questo Kahal Kados 37
 .suddetto 41 .L'Eccellentissimo Signor Rab Haham 40

שְׁלוּחֵי צֶפֶת בְּמִנְטוּבָה בְּמֵאוֹת הַיָּזוּוֹהֵי"ח

cuori verso una gente che la nimica sorte ha reso infelici, e che antiosi di continuar la lor dimora nella Santa Terra d'Israel genuflessi implorano dalle SS.ri l.l. m.t Ill.mi sono connaturali, e molto ben sappiamo noi non aver le SS.rie loro m.t Ill.mi bisogno de' stimoli per fare risplendere la generosità de' loro cuori verso una gente che per tanti rispetti siamo obbligati a soccorrere; fia dunque meglio il tacere; ed in atenzione delle loro pie e liberali Deliberazioni implorandogli dal Cielo il colmo delle più doviziose felicità e contentezze, ci diamo il vanto di protestarci per sempre dichiarandoci della SS.rie l.l. m.t Ill.tri,

Constantinopoli a 15 Sivan 5522

Um.i ed oblig.mi ⁴² ecc.

יעקב בונפיל יוסף יהודה משה בכ"ר יעקב אשכנזי אברהם ⁴³ זוננה יעקב זוננה

ט

L'Ecc.o e Dottis.o ⁴⁴ Sig.r חכם חיים מודעי שליח ופקיד של צפת תוב"ב per mezzo delle Sue Credeniali ci diede distinta notizia dello stato deplorabile che lasciono gli ultimi Terremoti la prefata S.ta Città di צפת ridotta in un monte di sassi, e questi monumenti compassionevoli di tanti Eccel.ti Soggetti rimasti sotto le sue rovine; a tanto Flagello mosso il n.ro Pubblico da un debito religioso, ha stimato bene somministrare a d.o ⁴⁵ Ecc.o Sig.r חכם un conveniente ausilio, al di cui esempio non meno i particolari con generosa mano concorsero per l'effetto di esser partecipi in un opera di tanta pietà, e che sembra che il n.ro Grande Iddio per mezzo di suoi iniprescrutabili Giudici destinato abbia che nella nuova erezione di d.a S.ta ⁴⁶ Città e redificazione delle Sante Scuole guoda la n.ra cattività, ben che assenta il merito della concorrenza per la loro stabilità; questi, e più elevati sentimenti non ignoriamo, che sieno i primi fondamenti della loro esemplare religione, non meno che di tutti gli altri S.ri che compongono quella S.ta קהילה tuttavia per l'effetto di più meritare siemo preso la libertà di queste righe che supplichiamo le SS.rie l. Molt. Ill.e benignamente compatirle, assicurandoli inoltre che la loro Saviezza sarà per riconoscere in d.o Ecc.o Sig.r שליח חכם un Epilogo di Virtù, che La costituiscono ammirabile. Ecc.

Jacob di Marco Bassani

Livorno li 6 Aprile 1763

L'Eccellentissimo e Dottissimo ⁴⁴

צ"ל ברוך. ⁴³

umili ed obligatissimi ⁴²

.detta Santa ⁴⁶

.detto ⁴⁵

שלמה סימונסון

Molt. Ill.ri SS.ri Parnassim e Capi delle Sante Kehilot ⁴⁷ di Mantova.

Livorno 16 Ilul 5535

La presente gli sarà resa בע"ה per le Rev.te ⁴⁸ Mani dell'Ecc.mo Sig.r H.H.m Massaod Bonham שליח ורב della Religiosa Università delle ת"ה della Santa Città di Zaffett in א"י תוב"ב. Il quale passa costi in esecuzione e proseguim. to ⁴⁹ del suo Selihut. Il medemo avrà l'onore di renderl'Inform.e ⁵⁰ a viva voce più difusamente di ciò che noi potremo fare colla presente il deplorabile stato in cui si trova presentemente la detta Università unite alle loro povere famiglie mediante l'impossibilità di poter adempire alle grosse somme che forzatamente furono costretti a contratt.e ⁵¹ tanto col Sek o sia Governatore della medema per le stupendiose imposizioni e tasse gravatoli, come pure con particolari Turchi (In anni che passarono le magg.ri ⁵² angustie et afflizioni ⁵³ מ"מ ורעב ב"מ) ad un eccedente usura di 20 a 30 per.o per anno solito a praticarsi da quella Nazione et alla quale le medemi ת"ה li convenne abass.e ⁵⁴ il capo per non perire ne vedere perire avanti gl'occhii le loro povere famiglie et innocenti, m.re ⁵⁵ altro impiego non hanno che una continua meditazione nella nostra Santa תורה e di sopra più che nel corso di 13 anni che la medema Università non mandò Saliah per l'Europa li mancarono anche per lo più le solite subsidii che solevano ricevere dalle Kehilot della Turchia mediante il corso della Guerra fra la l'ort' Ottomana e la Moscovia e le grand' Depradazioni fatte in quelle Parti dal ben noto Ally Bey. Di tutto ciò n'abbiamo pien' informazione per autentiche Kibuzim che ci presentò e che avrà l'onore di presentare a loro SS.ri come pure che in effetti detto Sig.r H.H.m fu costretto d'ordine del Sek o sia Governatore d'abbandonare tutta la sua Kehila e famiglia e portarsi per queste parti sotto la Guarantia di sua propria persona (e di tutta quella Università) con un Cap.no ⁵⁶ Francese possessore

לשון רבים כאן אינו במקומו. 47

.Reverente 48

.proseguimento 49

.informazione 50

.contrattare 51

.maggiori 52

בר מינן. 53

.abassare 54

.mentre 55

.capitano 56

שְׁלוּחֵי צֶפֶת בְּמִנְטוּבָה בְּמֵאוֹת הַיָּזוּהִי"ח

d'un obbligazione per una somma esorbitante fatta del d.o Sig.r Rab in favore del sud.o Governatore per aquietarlo in parte, oltre a quello che tuttavia restano dovendo colà si per le somme principali comme per li stravaganti interessi corsi e che vanno correndo sopra di esse. Di tutto cio se ne risulta essere un caso veramente degno di Pietà e compassione d'ogni cuore tenero di Iehudi, in tali circostanze critici, vedendo il n.ro K.K. un soggetto (che veramente come riconoscieranno è meritevole d'ogni venerazione e stima si per la sua sublimità nelle studii di n.ra Santa תורה come per il suo Hasidut e devozione nelle sue opere) in una delle maggior afflizione che possa trovarsi l'uomo in questo Mondo, nor.e⁵⁷ era in proce. nto⁵⁸ di חט ושלום essere privato di sua libertà per tutta la sua Kehila mediante la gran Protezione con quale il Cap.no veniva munito per il recupero del sud.o credito, oltre il gran precipizio che poteva causare a tutta quella università, mosso di tali religiosi riflessioni fece immediatamente redunare tutti i capi della n.ra Santa Kehila quale non ostante trovarsi in c.pi⁵⁹ pur troppo alquanto ristretti con un religioso zelo votarono unanime et accordarono una generosa somma in soccorso di sgravare una parte della detta oblig.ne⁶⁰ con avere li SS.ri del Governo imbenzato noi come Dep.ti⁶¹ di Terra Santa di procurare colla medema aquietare per ora il d.o Cap.no possessore di essa accioche il d.o Sig.re H.H.m potesse proseguire il suo Selihut per li restanti קהילות ישראל, il che con qualche riguardevole somma pagata al medemo in contanti et altri cauzioni datoli di suplire il restante al suo ritorno, mediante l'assistenza Divina ci è riuscito di conseguire, assicurandoli che tutto q.sto K.K. si fece un merito a Gloria d'Id.o ב"ה⁶² per vedere veram.te⁶³ che il d.o Saliah non ostante sua avanzata Età, e che non gode la più perfetta salute, si spose ad un viaggio di tal natura per vedere di liberare sua Kehila dalle catene di schiavitù ne' quali si puol dire si trovano. Speriamo dunque che la fama del religioso zelo che trionfe in colla Kehila ב"ה si degnerà a gloria enorme d'Id.o ב"ה esercitare i soliti generosi atti della loro indicibili carità per il che ne conseguiranno della Cle-

.sic 57

.procedimento 58

.capi 59

.obligazione 60

.Deputati 61

.ברוך הוא d'Iddio 62

.veramente 63

שלמה סימונסון

menza Divina quella ricompensa relativa ad un'opera che certamente equivale al maggior olocausto che s'offriva nel בית המקדש תיב"ב al tempo del n.ro Regno. Supplicando Le SS.rie Loro Molt. Ill.re del loro benigno compatimento per questa n.ra ardire soggiungendoli per loro governo che siccome il d.o Sig.re H.H.m Bonham med.e⁶⁴ sua avanzata età non parse conveniente d'intraprendere questo suo viag.o⁶⁵ solo, e trovandosi qui l'Ecc.mo Sig.r H.H.m Abram Reba, che fù Saliah di Jerusalaim per le Barberia ritornato dal suo Selihut, lo pregò d'accompagnarlo con esso per sua comp.a⁶⁶, e puo darsi l'occorrerà nel corso del medemo farlo proseguire in quei luoghi ove non fosse premesso al d.o Sig.re H.H.m Bonham portarsi in persona, che in tal caso li preghiamo della loro buona protezione per esso come pregatoli per il medemo Sig.re H.H.m Bonham, e dispostissimi all'ubbidienza dei Loro Preggiatissimi Comandi, con la più perfetta Stima e rispettoso Ossequio ci diamo l'Onore di dirci di Loro SS.rie Molt. Ill.ri,

Dev.mi et obblig.mi Serv.ri⁶⁷

Li Dep.i di Terra Santa in questo K.K.

Jacob di Samuel Ergas

Gherson Isach Worms⁶⁸

יא

מע"ה ק צפת את"ל⁶⁹

אל מקדשי אל אצילי בני ישראל הנה הנם הגבורים הרמים והנשאים פרנסים גזברים ממונים שרים וטפטרים עדת אבירים וממעלה לחשב החכמים השלמים הדיינים המצויינים הרבנים המובהקים המאורות הגדולים אשר אור להם בק"ק מנטובה יע"א אתה ה' תשמרם עד כי יבא שילה ובא לציון גואל אכי"ר.

מודה אני הח"מ פקיד ומשגיח ומנהיג עה"ק צפת ת"ו הודאה גמורה שרירה וקימת כמודה

.mediante 64

.viaggio 65

.compagnia 66

.Devotissimi et obligatissimi Servitori 67

Elezioni e Uffizi בשנת 1775 מונו פקידי ארץ ישראל בליורנו. ראה ארכיון הקהילה בליורנו, 68

"Em março 1775. (HM 2805). (צילום מיקרופילם בארכיון הכללי לתולדות ישראל, 1713—85)

foras publicados ecc. Jacob de Samuel Ergas e Gherson Worms em Deputados de

Terra (!) Santa". שם אשכנזי מובהק, גרשון ורמס, הוא בחינת יוצא דופן בין מנהיגי הקהילה

הספרדית בליורנו.

אמת תיכון לעד. 69

שלוהי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח

בב"ד חשוב היות דבר אמת וצדק שבכח המסור בידי מכו' 70 ק"ק צפת ת"ו אני מקנה ארבע אמות קרקע מאחוזתי לדין הוא הדר החכם השלם והכולל סיני בקדש שד"ר כמה"ר אברהם ריוח נר"ו ואגבן אני ממנה אותו בעד ובשם כוללות עה"ק צפת ת"ו מורשה גמור ושלם ככל תוקף כתחז"ל 71 לתור ולחפש ולפשפש ולאסוף ולקבץ כל מין זכות שימצא לכוללות עה"ק צפת ת"ו בערי האורופא וכל סביבותיהן ובערי אשכנז ובכל סביבותיהן אינהו ואביזריהו ובכלל כל כסף ושוה כסף מקרקעי ומטלטלי וכל מידי דמתקרי נכסי הקדשות עזבונות וצוואות פקדונות וקצבות נהוג ובלתי נהוג נדרים ונדבות חדשות גם ישנות ומחצית השקל וקופות של צדקה אשר ביד כל איש ואשה קטון וגדול יהיה מי שיהיה הכל כאשר לכל יגבה ויקבץ מע' שד"ר המורשה הנו' הן ממה שהוא מפורש לשם עה"ק צפת ת"ו והן לגבות חלק השייך לנו עה"ק צפת ת"ו מהקדשות וכיוצא העשויין סתם לארץ ישראל ת"ו כפי ההסכמה הידועה.

ועל הכל מצתה ומעכשיו שמתני יד מע' השליח המורשה הנו' כידי ופיו כפי ודיבורו כדיבורי ותביעתו כתביעתי והעמדתו לדין בין בדיני ישראל ובין בעש"ג 72 כהעמדתי וטענתו כטענתי וקבלתו כקבלתי וגבייתו כגבייתי ופשרתו כפשרתי ומחילתו כמחילתי ושוברו כשוברי והרשאתו שירשה את אחרים אפי' עד מאה בכח הרשאה זו כהרשאתי באופן שכל מה שיעשה ויגמור מע' שד"ר המורשה הנו' הרי הוא עשוי רצוי ומקובל עלי ועל כו' עה"ק צפת ת"ו כאלו נעשה ונגמר על ידי ממש מבלי שאוכל לומר לו לתקוני שדרתיך ולא לעוותי אלא כך אני אומר למע' שד"ר המורשה הנו' זיל דון זוכי וסב לעצמך ואנפך לגרמך וחולקך וכל מאי דמתעני לך מן דינא על כוללות עה"ק צפת ת"ו ליהדר והכל נגמר מידי כקגו"ש 73 שקנו אחרים מידי במדל"ב 74 באופן היותר מועיל ומספיק לפ"ד 75 כהוגן וכתחז"ל דלא וכו' ודלא וכו' כביטול וכו' ובפיסול וכו' לדעת הרשב"א ולה"ה וחמר וחזק שטר הרשאה זה כחמר וחזק כל שטרי הרשאות הכשרים דנהיגי בישראל העשויין לפ"ד כהוגן וכתחז"ל ולא יבטל וכו' ולא יפסל וכו' אלא הכל יהיה גדון לזכות וליפוי כח מעלת שד"ר המורשה הנו' וכ"כ 76 באופן היותר מועיל ומספיק לפ"ד כתחז"ל ולעולם תהיה ידו על העליונה ויד המעזרעים כנגדו על התחתונה ולהיות האמת נהדרת חתמתי שמי פה ליוורנו יע"א בשליש אמצעי לח' מנחם ש' התקל"ה וקים הלא כ"ד 77 פקיד ומנהיג עה"ק צפת תוב"ב הצעיר מס עוד בונאן.

במותב תלתא כחדא הוינא נחנא בי דינא דחתימי לתתא כד אהא קדמנא החכם השלם

70 מכוללות.

71 כתיקון חז"ל.

72 בערכאות של גויים.

73 בקנין גמור ושלם.

74 במנה זעבידי למקניה ביה.

75 לפום דינא.

76 ובאי כחו.

77 כה דברי.

והכולל הרב המובהק כמהר"ר מסעוד בונאן נר"ו ואסהיד אחתימת ידיה דהיא היא ואשרנוה
וקימנוה כדחזי והכל שריר וברור וקים

דוד מלאך דיין ס"ט

אברהם יצחק קאשטילו דיין

מאיר בלא"א פינחס סנגויניטי⁸⁷ דיין

מדאתברר לנא על דא חתימתא דלעיל דהיא חתימת ידיה של הרב המובהק כמהר"ר
מסעוד בונאן נר"ו עם אתברר לנא חתימות חכמי ליורנו דאינון חתימות ידיהו דהני
דייני דלעיל אישרנום וקיימנום בבי דינא במוחב תלתא כחדא פה לונדריש יע"א כדחזי
וחתימתא הכא תרי מגו תלת והכל שריר וברור ואתקיים

העומד לשרת לעדת ק"ק ספרדים יע"א הצעיר משה הכהן די אזוידו ס"ט
הצעיר בנימן דיאס לורנסו⁸⁸ ס"ט

יב

מודה אני החו"מ שקבלתי מאת מעלת הממונים הי"ו סך שנים ושבעים ציקינוש ויניציאנוש
לשם עה"ק צפת תוב"ב מאת ה' תהיה משכורתם שלמה וישרה ברכה והצלחה במעשה
ידיהם ויזכו לראות בנחמת ציון אכ"ר ולראיה ח"ש⁸⁹ פה קק"י מנטובה יע"א היום ר"ח
אייר שנת התקל"ז איש צעיר שליח מעה"ק צפת תוב"ב

מסעוד בונאן

78 ראה עליהם מורטארה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 16, 37, 59; ניפי—גירונדי, תולדות גדולי ישראל,
עמ' 16; בניהו, חיד"א, עמ' ס ואילך, נח ואילך. A. Lattes – A. Toaff, Gli studi ebraici a Livorno
nel secolo XVIII, Livorno 1909, p. 16 f.

79 ראה עליהם M. Gaster, History of the Ancient Synagogue of the Spanish and Portuguese Jews, London 1901, p. 129 f.

80 חתמתי שמי.

יצחק בן-צבי

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

(תע"ג—תקצ"ח, 1713—1838)

מכל קהילות ישראל ששלוחי ארץ-ישראל הגיעו אליהן, לא נותרו תעודות ועדויות רבות, כמו מהשלוחים שביקרו באיטליה. שלוחים שביקרו בקהילות אחרות, אין אנו יודעים עליהם אלא דרך מקרה, ויותר משנמצא עמנו אבד. אין בידינו לכלול כללים כמה שלוחים ביקרו באותם מקומות ומה היה שיעור התמיכה והסייוע לארץ-ישראל. לא כן איטליה, שמתוך החומר הרב הנמצא בידינו, עם כל אי-שלמותו, יכול לחוקר לעמוד על חלקן של קהילות איטליה בהחזקת הישוב בארץ-ישראל, ולדעת כמה שלוחים היו יוצאים, דרך סיבובם ומעשיהם. לא זו בלבד שכתבי השליחות, "הכוללות" או הפרטיות, הן לקהילה מסוימת והן לאישים, נשתמרו בארכיונים, אלא שגם פנקסי הקהילות עצמם מוצא אתה רשימות מפורטות על השלוחים, סכומי הכסף שניתנו להם והזמן שחלף בין ביקורו של שליח לחבירו. תעודות אלו לא קשה איסופן ועם סידורם של פנקסי קהילות איטליה תימצא בידינו תמונה בהירה מפרשת היחסים בין קהילות איטליה לארץ-ישראל.

בפקידות שונות פירסמתי צרורות של אגרות שלוחים שביקרו באיטליה.¹ מאז הגיעו למכון בן-צבי תעודות רבות, במקור או בצילום, המוסיפות על הידיעות שבידינו על שלוחים שיצאו באותו פרק זמן ואף על אותם שלוחים עצמם. רגילים אנו לכך שרובי התעודות הן מן השולחים, מה שאין כן כאן. רובן — אגרות שכתבו השלוחים עצמם בשעת פעולתם, או מחכמי איטליה שכתבו אליהם. התעודות במקורן נמצאות בגנזי מכון בן-צבי ובאוסף זנה שבו, בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, באוסף גינצבורג במוסקבה, וביחוד בגנזי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק. התעודות הן משנת ת"ע"ג ועד השנים שבהן ניתכו גזירות קשות על צפת שהחריבוה, הביזה בשנת תקצ"ד והרעש בשנת תקצ"ו, מאורעות שפתחו פרק חדש בתולדותיה של קהילת צפת.

על התקופה ומאורעותיה כבר דובר במאמרים הנ"ל. הוסיף עליהם עתה שלמה סימונסון במאמרו שלוחי צפת במנטובה במאות ה"ו והי"ח.²

התעודה הראשונה היא אגרת מחכמי צפת לר' יצחק לאמפרונטי, רבה המפורסם של פירארה, מחבר "פחד יצחק". אגרת השליחות עצמה, שנועדה לקהילת מנטובה, כלולה במאמרו של סימונסון, ועל השליח ופעולותיו כתב ישעיהו זנה,³ שבאוסף שלו נמצאת האגרת (כ"י מכון בן-צבי סי' 4008).

התעודה השניה היא משנת תצ"ו על זוג השלוחים ר' חיים יעקב ור' מאיר די-שיגוררה.

1 י' בן-צבי, ארבע אגרות שד"רים מחברון ומצפת לפיסה, סיני, כרך כו, תשי"א, עמ' פ—פו; תעודות לקורות הישוב היהודי בצפת במאה הי"ח, רשמות, כרך ה, תשי"ג, עמ' 51—62; שלוחי ארץ-ישראל באיטליה, "סיני", ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' יג—כו.

2 המאמר הקודם בקובץ זה. ועיין גם י' בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 314—316, 383—388.

3 י' זנה, אבני בנין לתולדות היהודים באיטליה, חורב, כרך ו, תש"ב, עמ' 78—87.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

אגרת השליחות שלהם לקהילת פיסה נמצאת בכ"י אוכספורד (5) Heb. C. 64 וכבר פירסמתיה⁴. שלוחים אלה שהו באיטליה עד שנת תצ"ז ומשם עברו להולנד ולצרפת. האגרת המתפרסמת להלן נמצאת במכון בן-צבי בהעתקתו של פרופ' יעקב מאן ז"ל, יחד עם צילום כה"י. סבור הייתי שמקורה אוסף HUC בסינסינאטי, אלא שמר דב ירדן, הממונה על כתבי-היד בספרייה הנ"ל, הודיעני שלא מצא זכר לתעודות שהעתיק מאן ושיפורסמו להלן, וחבל שאין בידי להשוותן עם המקור. אגרת חכמי צפת נשלחה לר' קלמו ב"ר יום טוב סנגויניטי. בשוליה הוסיף את דבריו השליח, ר' חיים יעקב בלבד, והוא נמצא אותה שעה בויניציאה בחודש שבט תצ"ז. השליח השני ר' מאיר די-שיגורה יצא לערי פריאול. ברם, באדר ב תצ"ז נמצאו שניהם יחדיו בוירונוה⁵ וכן במנטובה⁶.

ר' חיים יעקב כותב על מאורעות צפת שנתרחשו אחרי צאתו ולא הספיקו ראשי הקהל לספרם בכתב-השליחות. יהודי מצפת קשר קשר נגד הקהילה וגרם להתנפלות ושוד: "פתאם שודדנו שוד ושב, יחד על עפר ישכבון אנשים ונשים וטף... ועשו בנו שפטים גדולים". ששה מחכמי צפת נתפסו ועונו והיה צורך בסכום כסף גדול לפדותם. חובותיה של קהילת צפת רבו, איפוא, מאד. השליח לא התכוון כנראה לבקר במודינה וביקש לשלוח תרומתה של קהילה זו אל "פקיד" צפת, הדיין ר' יעקב בליליוס בויניציאה. ר' חיים יעקב פעל בהיותו באיטליה גם למען ישיבתו בצפת. ובאגרת של ר' משה חיים מורפורגו, נזכרת תרומה שנתית קבועה, ציקיני ויניציאני אחד, שהיה מורפורגו נוהג לשלוח לישיבתו של ר' חיים יעקב (אגרת י').

בשנת תק"ב נשלח לאירופה זוג שלוחים אחר, ר' יום טוב סבאן ור' יוסף ן ג'וייה. כתב שליחותם לא הגיע לידנו, אלא אגרת המלצה שמסרו בידם "פקידי צפת" בקושטא⁷. תחילה עשו בקושטא והיו בה בחודשים חשוון—כסליו תק"ג. הידיעה הראשונה עליהם מאיטליה היא משנת תק"ד. בפנקס מנטובה נרשם "שלוחי צפת" קיבלו מן הקהילה 180 ציקיני⁸. הגיעו לידנו אגרות ששלח ר' משה חיים מורפורגו מאנקונה לשלוחים עצמם בשוכם לצפת וכן אגרות לרבני צפת בעניינם של שלוחים אלה. האגרות נמצאות בכ"י גינצבורג במוסקבה סי' 1430 ותצלומן במכון בן-צבי⁹. בכלן אנו שומעים על השפעתם של השלוחים והרושם שעשו על הקהילות שביקרו בהן; על דרכי העברת הכספים מאיטליה, דרך קושטא לצפת וביחוד על הקשרים שביקש מורפורגו להוסיף ולקשור עמהם. האגרת הראשונה (ד) נשלחה לשלוחים אחרי שובם לצפת בראשית חודש אייר תק"ו. מאז נסעו מליורנו בדרכם חזרה לארץ-ישראל לא שמע מהם מורפורגו דבר, מלבד זאת

4 רשמות, שם, עמ' 56, 57. ראה תצלומה א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 431.

5 יערי, שם, עמ' 432.

6 סימונסון, שם.

7 יערי, שם, עמ' 437.

8 סימונסון, שם והע' 30.

9 תיאורו, עיין מ' בניהו, אגרות רבי משה חיים מורפורגו בעניינות ספרים, ארשת, ספר א, ירושלים תשי"ט, עמ' 223 ואילך.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

שבאלול תק"ה כתב לו שליח טבריה, ר' חיים וינטורה, שפגש בם באיזמיר, ובחול המועד פסח הודיע לו ששלוחיה של צפת כבר הגיעו לשלום לעירם. לפני צאתם שלח להם מורפורגו קיצור פסק שלו, וביקש לקבל עליו חוות דעתם של רבני איזמיר וקושטא. מחלוקת גדולה פרצה בין חכמי איטליה על האות ו' שבפסוק "הנני נותן לו את בריתי שלום" (במדבר כה, יב), שלפי המסורת (קידושין סו, ב) אות ו' של שלום קטיעא. השאלה התעוררה בפרשת פנחס של שנת תק"א בבית הכנסת ברוויגו. מורפורגו סבר שאם האות ו' היא רגילה יש להחזיר להיכל את ספר התורה ולהוציא ספר תורה אחר, והריץ תשובות לחכמי הדור וביחוד לחכמי ארץ-ישראל ותורכיה בעניין זה. ולא שככה המחלוקת אלא לאחר שמונה שנים, בשנת תק"ט¹⁰.

באגרת מוסר מורפורגו שבחודש אדר תק"ו ביקר בביתו ר' אברהם י' אשר¹¹, שליח ירושלים וסיפר בפניו בשבחם של ר' יום טוב סבאן ור' יוסף י' ג'ויא. מורפורגו ביקש מחכמי צפת שלא יפסיקו קשריהם עמו ובדעתו היה לשלוח להם חידושי תורה ולקבל תשובתם עליהם. כך נהג גם עם הזוג הקודם ר' חיים יעקב ור' מאיר די-שיגורה, שפרישות שלום נהג לשלוח אליהם אך לא נענה. בידי ר' יום טוב סבאן ור' יוסף י' ג'ויא שלח מורפורגו ספר שו"ת "שמש צדקה", הוא חיבורו של אביו ר' שמשון מורפורגו, שהדפיס בוניציאה בשנת תק"ג וביקש למוסרם לזוג השלוחים הנ"ל וכן לחכמי צפת.

מן האגרת השניה (ה) שנכתבה בה' חשון תק"ז מתברר שהשלוחים כתבו למורפורגו בפרשת תרומה תק"ו אלא שמכתבם הגיע לידי באיחור זמן רב, סמוך לראש השנה, דרך קושטא. בשובם לצפת פירסמו השלוחים גדולתו של מורפורגו ודיברו בשבח פעולותיו למען צפת. מכתבם של חכמי צפת בא להודות למורפורגו ול"כל בני הישיבה" על אשר עשו עמהם בהיותם באנקונה.

יחד עם מכתב זה שלח מורפורגו אגרת לחכמי צפת (ו), שנכתבה באותו יום, היא תשובה על מכתבם ששלחו למורפורגו להודות לו על פעולותיו למען צפת. הכותב מודיע לחכמי צפת "הנני מוקטר מוגש לכל אשר על פועל ידי יצונו על משמרת אעמודה לעמוד לשרת כאשר יקדשוני במצותיהם החביבים ופקודיהם הישרים".

אחרי שכתב לחכמי צפת הגיעה אליו שמועה על פטירת ר' יהושע פאציפיקו מאנקונה, שהתעורר בעקבות ביקורם של השלוחים לעלות עמהם ולהתיישב בצפת, ונפטר "אחר סמוך להגעתו" לצפת. השלוחים נתנו לר' יהושע פאציפיקו שטר על תנאי מגוריו בצפת, וכיוון שנפטר סמוך לבואו נתעוררה שאלת הירושה¹². מחצית הסכום, מאה סקודי, שלח מורפורגו לצפת באמצעות יצחק אנגיל מ"פקידי ארץ-ישראל בקושטא" (אגרת ז).

התעודה החמישית (ח) היא אישור על ההסכם שנחתם בין ר' יהושע פאציפיקו לזוג

10 בניהו, שם, עמ' 224.

11 עיין מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ב, ירושלים תשי"ט, עמ' שנב—שנג. הידיעה האחרונה שהיתה בידינו עליו עד עתה היתה מחודש שבט תק"ד. עיין יערי, שם, עמ' 391.

12 בניהו, ארשת, שם, עמ' 231.

יצחק בן-צבי

השלוחים, על עלייתו לצפת. ממנה נמצאים אנו למדים שר' יהושע פאציפיקו הסכים להוריש כל נכסיו לשיבת צפת, כיוון שלא היה לו בן. על עניין זה חוזר מורפורגו גם במכתביו הבאים. בינתיים קיבל מורפורגו תשובה מן הזוג על וי"ו דשלום קטיעא (אגרת ט). השלוחים בדקו כיצד כתוב פסוק זה בשני ספרי תורה "היותר מפורסמים ומומחים" בצפת. אף הם הודיעו על הרפתקאות חדשות שעברו על יהודי צפת, וסתם מורפורגו ולא פירש מהן. האגרת האחרונה (יא) היא מאדר א תק"י. הקשר נתרופף וחליפת המכתבים נעשתה נדירה, מורפורגו מתלונן על כך ומבקש לחדש את ברית הידידות שכרת עמם בהיותם באיטליה.

מן התקופה שלאחר הרעש הגדול הן האגרות יב"ג. בשנת תק"כ פקד את צפת רעש כבד. העיר נחרבה ומאה וארבעה-עשר יהודים ניספו¹³. לשם בנין החורבות נשלח ר' חיים מודעי מקושטא, והגיעו לידנו תעודות אחדות על כך מ"פקידי צפת" בקושטא וה"פקידים" בליוורנו¹⁴. ברם, מן השליח עצמו לא היו בידנו תעודות. שתי האגרות המתפרסמות כאן הן מסוף תקופת פעולתו באיטליה ונשלחו בשנת תקכ"ד לר' שבתי אלחנן מן הזקנים, רבה של קסאלי¹⁴. הן כלולות בכתב-יד תשובות ואגרות חכמי איטליה מאוסף ר' שבתי אלחנן מהזקנים שבגנוזי בית-המדרש לרבנים בני-יורק (סי' 1044—915—5 S).

ר' חיים מודעי עצמו היה מרבני צפת וישב בה עשרים וחמש שנה. שליחותו הראשונה היתה בשנת תק"ט ואז עשה במצרים. בשליחותו השניה הגיע לאיטליה סמוך לפסח שנת תקכ"ד, לפי שקודם עשה לצורך שליחותו בתורכיה. במנטובה היה בחודש אוגוסט 1763, וקיבל אלף לירות (מנטובניות) ומאה ג'יליאטי¹⁵. בתשרי תקכ"ד היה בויניציאה ובחורף תקכ"ה עבר ללונדון ולהולנד.

האגרות הללו מלמדות על דרך פעולתו של ר' חיים מודעי ומוסיפות על המקומות הידועים לנו שביקר בהם. הוא עמד על משמר זכויותיה של קהילת צפת. משנתגלתה מעילה בקופת עניי ארץ-ישראל שבקסאלי, וגבאי ארץ-ישראל, חיים שלמה כהן נטל מכספי הקופה ולא היה בכוחו להחזיר, לקחה ממנו הקהילה ספר תורה אחד. ר' חיים מודעי תבע למכור את ספר התורה כדי ליתן לצפת את חלקה. סכומים שקיבל מקהילות ולא נראו לו מספיקים, היה טורח ומעורר רבני הקהילות הקרובות להשפיע עליהם להגדילם. את האגרות כתב בטורינו והשניה בפרשת כי תשא תק"ד.

אגרת יד היא מאת נפתלי סוסי, שלא ידוע אם היה שליח צפת ואף שמו לא נזכר במקום אחר. הוא מכנה עצמו "איש צעיר דל בציון עה"ק צפת תוב"ב". אגרתו נמצאת באוסף דרשות ואגרות של ר' דוד אברם ב"ר מיכאל מלישלוה, כתב-יד ירושלים 8°3460, דף 218 א.

13 יערי, שם, עמ' 450. על רעש זה עיין בפרוטרוט, י" בן-צבי, עדות ביהוסף לר' יוסף סופר, ירושלים תרצ"ג, עמ' 15—21, 39.

14 ר' סימונסון, שם והע' 37.

14* בהיותו בקסאלי הסכים ר' חיים מודעי על שו"ת טעם זקנים לר' שבתי אלחנן מהזקנים, ובהסכמתו חזר וסיפר סיבות שליחותו. כ"י HUC בסינסינאטי. צילום מכוון בן-צבי, סי' 260.

15 שם, שם והע' 41.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

כתב־ידו של בעל האגרת הוא גרוע ביותר ויסודות אשכנזיים ניכרים בו, ויש בו גם שיבושים הרבה. אפשר שהכותב לא היה מן השלוחים ממש. האגרת נשלחה מבורדו לקאבאליון בחודש שבט תק"ל. הוא מזכיר במכתבו את ר' מרדכי תמה, שליח־לעצמו מחברון, שתירגם את תשובותיו של הרמב"ם מערבית לעברית והדפיסן באמשטרדם בשנת תקכ"ה בשם "פאר הדור"¹⁶. נמצאנו למדים שעדיין סיבב באירופה ורק אחר־כך יצא לאמריקה. נשלח אליו מכתב מקאבאליון לאמשטרדם בשעה שהוא עשה בהמבורג, ולא הגיע לידי. קהילת קאבאליון התנתה עם ר' מרדכי תמה תנאים מסויימים, ומסתבר שביקשה להעמידו רב עליה. אף קהילות אחרות נשאו ונתנו עמו לבוא ולשמש רב במקומן. ר' נפתלי סוסי היה מעוניין, כנראה, שיקבל רבנות קאבאליון.

מכאן ואילך חלה הפסקה גדולה באגרות, עד שנת תק"ע. ר' אברהם בן חסון, מצאצאיו של ר' שלמה בן חסון מחבר הספר "משפטים ישרים" (שאלוניקי תצ"ג), נשלח אחרי מאורעות קשים שעברו על צפת. מושל חדש שבא לעיר התאכזר לתושביה, אסר כמה תלמידי חכמים ולצורך פדיונם הוציאה הקהילה 75.000 גרוש. הימים היו ימי מלחמות בגליל, העלייה רבתה וכלכלתם של העולים הוטלה על ה"כולל". אגרת שליחותו נדפסה בעלה בודד בהיות השליח באיטליה, כנראה בויניציאה, ונתפרסמה¹⁷. באוסף זנה שבמכון בן־צבי מצאתי טופס אגרת פרטית המיועדת לגבירי איטליה (טו), שאף היא נדפסה על־ידי השליח בויניציאה. טופס זה נשלח לגביר יהודה הכהן. פרנסי צפת כותבים שהחוב שעליהם היה לשלמו אותה שעה היה 50.000 גרוש מלבד חובות אחרים, ומבקשים את סיועם של יהודי איטליה.

משליח זה נמצאת באוסף מאן אגרת (טז) ששלח אל ר' מזל טוב מודינה, רבה של מודינה, מחודש שבט תקע"ג, לאמור סמוך לתום פעולת שליחותו. ר' אברהם ן' חסון מודה לו על התרומות שקיבל בעד צפת ומספר על טרדותיו להשיג את תמיכתן של קהילות קוריג'ו, גוואסטאלה, פורמיג'יני וכו'. בשעה שכתב מכתבו נמצא בריג'ו בביתו של ר' יעקב קרמי ועמד לנסוע למנטובה. מר' מזל טוב מודינה ביקש שיפנה לקהילות הסמוכות אליו, כגון קרפי ופינאלי, לדרוש מהם את נדבת צפת. ר' אברהם ן' חסון חזר לצפת והיה שם בימי מרד הפלאחים. בשנת תקצ"ה חתם יחד עם חכמי העיר על אגרת שליחותו של ר' משה ן' סמוחן (אג' יח—יט).

השליח שלאחריו, ר' מרדכי אשיאו, מפורסם על שם ספר תשובותיו "הגיד מרדכי" (שאלוניקי תר"ה). בספר זה הדפיס השליח תשובות אחדות שהשיב בהיותו בערי איטליה, צרפת והולנד, תורכיה וגייברלטאר. לראשונה נשלח בשנת תקע"ז. אגרת פרטית על שליחותו לקהילת פיסה הגיעה לידינו ונתפרסמה¹⁸.

16 ע"ע יערי, שם, עמ' 589—590. [בשעת ההגהה הגיע למכון בן־צבי ס' "עין יוסף" לר' יוסף חזן (איזמיר תל"ה) ובכריכה נמצא חזון לגבירים בכתב־ידו של ר' נפתלי סוסי, שנכתב כנראה בליוורנו].

17 י' ריבקינד, ירושלים לזכר לונץ, תרפ"ח, עמ' קמה. טופס אחד שנשלח לסביוניטה נמצא בגנזי מכון בן־צבי, עיין גם יערי, שם, עמ' 669—670.

18 י' בן־צבי, רשמות, שם, עמ' 60—61.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

האגרת המתפרסמת להלן (יז), אף היא מכתב־יד שנעתק בידי מאן ולא נודע מקורה, נכתבה בימי שליחותו הראשונה, וזמנה פרשת כי תשא תקפ"ד. השליח נמצא אותה שעה בליוורנו ומספר על פעולותיו בשליחותו בקהילות איטליה. כיוון שלא כולם נענו בעין יפה לבקשותיו, סבור היה לשוב ולסבב בכמה קהילות וטרוד היה בשליחת מכתבים לתבוע כספים שהובטחו לצפת. אף הוא כקודמו מבקש עזרתו של ר' מזל טוב מודינה. ושוב אנו למדים מה גדולה היתה עזרתו של רב זה לשלוחי ארץ־ישראל.

צרוך התעודות היותר גדול הוא על השליח ר' משה ן' סמחון. עשר אגרות, הגיעו לידינו (יח—כז) והן מחכמי צפת וכן חליפת מכתבים בין השליח ור' מרדכי שמואל גירונדי, רבה של פאדובה. שמו של השליח מעיד עליו שמוצאו ממארוקו. ואכן קהילות צפת וטבריה נושבו בראשית המאה הי"ט על־ידי עולים מצפון אפריקה. אף הוא נתנסה כבר בשליחות, ושליחותו הראשונה היתה לא מטעם צפת, אלא מטעם טבריה והיה בתורכיה (תקפ"ח—תקצ"א)¹⁹. בשובו משליחותו יצא מטעם קהילת צפת לערי פראנקיה והיה שם משנת תקצ"א ועד שנת תקצ"ח.

ר' משה ן' סמחון נשלח מיד אחרי מרד הפלאחים. ידוע שבחודש סיון תקצ"ד (1834) התקוממו הפלאחים מסביבות צפת ומרדו באיבראהים פחה. בהגיעם לעיר פרעו ביהודים ושדדו את רכושם במשך שלושים ושלושה יום, ויש בידינו על מאורע זה כמה עדויות²⁰. והנה כתיבי שליחותו (יח—יט) של ר' משה ן' סמחון (הטפסים שהגיעו לידינו נשלחו לקהילת קארפאנטראץ ונמצאים בגנזי בית־המדרש לרבנים בניו־יורק²¹). מוספים לקורות יהודי צפת בימי השלל. חכמי צפת כותבים: "שללו ובזזו את כל ממוננו... ואפילו מידי דמיון שללו להם מלבד מה שקלקלו והחריבו ושרפו בתיים". לא הסתפקו בכך והרגו גם כמה נפשות. בתי־הכנסת נחרבו או נשרפו וספרי התורה נקרעו והועלו באש. המאורעות תוארו בפרוטרוט באגרת הכוללת וחבל שלא הגיעה לידינו. האגרות נחתמו על־ידי חכמי צפת בחודש אלול תקצ"ה, לאמור חמישה עשר חודש אחר השוד, והם כותבים שעדיין יהודי צפת "רעבים גם צמאים בערום ובחוסר כל". הקהילה הספרדית היתה חייבת 55.000 גרוש והעלתה ריבית קצוצה על חובה, מלבד החוב של ק"ק אשכנזים. ואין הם מבקשים מן הגולה רק כסף לפדות נפשם, אלא גם "לעטר בתי כנסיות ובתי מדרשות בספרי דבי רב

19 מ' בניהו, פנקס שלוחי ארץ־ישראל באודיאנופולי, סורא, ספר שני, תשט"ו, עמ' 226.

20 ראה י' בן־צבי, ארץ־ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 386—387. ועיין עתה מ' אביר, פיצויים של יהודי צפת אחרי הביזה, שיפוע בכרך הבא של קובץ זה; אגרת ר' יוסף מאנספעלד מקאליש ששלח מצפת בשנת תקצ"ה, תולדות יהודי קאליש מאת ישראל דוד בית־הלוי, תל־אביב תשכ"א, עמ' 314—315. בפנקס חברה קדישא של האשכנזים בצפת, נרשם בשנת תר"י: "בכל תקופת השנה בבוא יום זכרון לכל להודות לה' על נפלאותיו אשר עשה עמנו חסד בשנת צדק"ת לפ"ק והצילנו מיד אויבי נפשנו המה השוללים ושוודים ששללו אותנו בעת ההיא וכל מחשבתם הרעה הפר ה' והצילנו ביום יו"ד תמוז שנת הני"ל. וצריכים אנחנו להודות לה' ולעשות סעודת הודאה מקופת החבורה ונודה לה' במשתה ובטוב לבב ויבולע המות לנצח". כתיבה נמצא עתה ברשותו של הרב שמחה הכהן קפלן, הרב הראשי בצפת ותודתי אמורה לו ששלח אלי את כתיבה לעיון.

21 עיין מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ב, עמ' תקד.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

וספרי תורה וכלי הקדש תפוחי זהב במשכיות כסף ופרוכיות ומפות, כי כל שהיה להם בזו הפלאחים.

עד עתה לא היה ידוע דבר על שליחותו של ר' משה ן' סמחון מחוץ לאיטליה. והנה מאגרת זו אנו למדים שהיה גם בצרפת. ידיעות על ימי שליחותו באיטליה היו בידינו מחיבוריו של ר' מרדכי שמואל גירונדי, רבה של פאדובה שכתב עליו בספרו "תולדות גדולי ישראל": "חכם חסיד ומקובל אלדי מערי מערב הפנימי רוח ה' נוססה בו להוסיף קדושה על קדושתו ולקבוע דירתו בעה"ק טבריא תובב"א. וזה עשר שנים שלחוחו רבני עה"ק צפת תוב"ב בשליחות מצוה וזכיתי לקבל פניו פה פאדובה וליהנות מאור תורתו שלושה שבועות, ולמדתי ממנו כמה דברים בתורה ובתלמוד דרך פרד"ס. והאיש משה ענו מאד ולא הדפיס שום אחד מחבוריו. אמנם מצאתיו מלא תורה כאחד האמוראים. תם וישר וירא אלדים... וכתבתי חידושי בספר לקוטי שושנים חלק שני. ובס' הלכות פסוקות ח"ב. ובשאר קונטרסי²². ואכן בס' אגרותיו של גירונדי "דובר שלום" שבגנוי בית המדרש לרבנים בניוירוק, נמצאות שמונה אגרות שהחליפו שני אישים אלה בשנת תקצ"ח, מחודש טבת ועד חודש אב.

לא הספיקו לה לצפת צרות השלל והביזה בשנת תקצ"ד והנה נתרגשה עליה גזירה חדשה. בשנת תקצ"ז רעשה הארץ ביום כד בטבת. בתיה נהרסו כליל ומאות יהודים ניספו. הוטל עתה על ר' משה ן' סמחון בעודו באיטליה לחזור ולסבב בקהילות, כדי לאסוף כסף לבנין ההריסות ולשיקום המשפחות הנפגעות. שליחותו היתה מטעם "כולל" הספרדים והאשכנזים כאחד. והן ידוע שבשנת תקפ"ה, אחרי המחלוקת שהיתה בין שני ה"כוללים" בצפת, נעשה פשר בין האשכנזים והספרדים²³.

באגרת הראשונה (כ), ששלח לגירונדי ביום צום עשרה בטבת תקצ"ח, בהיותו בצינדה, מודיע ר' משה ן' סמחון שבגלל השליחות הנוספת שהוטלה עליו עומד הוא לבוא לקהילתו. אחר-כך נמצא בויניציאה ומשם הריץ מכתב לפאדובה לבקש מר' נתן עמרם, שעשה אז באיטליה בשליחות חברון, שלא יבוא לקהילות הללו עתה, פן יבולע לצפת (כא). ר' מרדכי שמואל גירונדי עשה רצונו של השליח והשפיע על ר' נתן עמרם בהיותו בביתו בפאדובה לשנות את דרך סיבובו. אותה שעה עשה שם גם שליח האשכנזים בירושלים, ר' אהרן זליג. עתה ביקש גירונדי משליח צפת להשפיע עליו שלא יבוא לפאדובה ולאזור כולו כיוון שנמצא שם שליח חברון ואם יבוא גם הוא, הרי שמעטים הם סיכויו של שליח צפת להצליח (אגרת כב).

לא איתר ר' משה ן' סמחון לענות לגירונדי (אגרת כג). הוא מלמד סניגוריה על שליח האשכנזים בירושלים שאכן יבוא לקהילת פאדובה "יען כי אין לו מעבר אחר", מרבה לספר בשבחו ומבקש לסייע בידו.

בחודש אדר נמצא השליח בטריאסטי ובבואו הודיע מיד לגירונדי ואף סיפר לו על

22 תולדות גדולי ישראל, טריאסטי תרי"ג, עמ' 240.

23 יערי, שם, עמ' 765.

יצחק בן-צבי

הצלחתו בויניציאה (אגרת כד). הוא ביקש מגירונדי שידבר עם פרנס הקהל, גבריאל טריאסטי, להדפיס למענו אגרת באיטלקית בחמש מאות טפסים ורצונו היה לשלוחה לגבירים. אגרת כזאת הדפיס, כנראה, לפני כן באמשטרדם. ברם, השעה לא היתה כשרה לכך. פרנס הקהילה השיב לגירונדי "כי חמירא סכנתא מאיסורא ולחכימא ברמיזא". לא ברור על מה מרמזים דבריו, וכנראה שהשלטונות האיטלקיים הכבידו עולם על יהודי המקומות והיה חשש שתתגלה עזרתם ליישוב בארץ-ישראל.

מטריאסטי התעתד לצאת אחרי הפסח לוירונה ולפייאמונטי. לא עברו ימים רבים, ור' מרדכי שמואל גירונדי השיב לר' משה ן' סמחון (אגרת כה). בשעה שכתב את אגרתו השביעית (כו) היה השליח בוירונה, ומבקש הוא להחזיר לו את האגרת האיטלקית אשר הפקיד בידו. האגרת נכתבה בערב ר"ח אב וכנראה שבין טריאסטי לוירונה ביקר בפאדובה. האגרת האחרונה (כז) היא תשובה מגירונדי, שבה הודיע לשליח כי שלח לו את האגרת על-ידי ר' שמואל דוד שמואל פארדו, רבה של וירונה.

פרשה מופלאה היא סיוען של קהילות איטליה לארץ-ישראל. חכמי הקהילות היו שותפים לשלוחים במאמצם ועמדו לימינם מעת בואם ועד צאתם. חליפת האגרות בין השלוחים ומיטיביהם מיוחדת במינה. רק דוגמאות מעטות הבאנו כאן ויש בהן כדי ללמד על קהילות איטליה עצמן ולהעלות דמות קלסתר פניהם של רבניהן ופרנסיהן, וראויות הן, איפוא, לחקירה מכמה פנים.

אגרת אל"ף

אילן הנטוע לרה"ר¹ ונופו נוטה למקום טהרה, ביתו פתוח לרוחה ומשביע נפש שוקקה למרבה המשרה. ה"ה הגביר החכם המרומם ברום המעלות הרופא המובהק כמהר"ר יצחק לאמפרונטי נר"ו. יהיה שמו לעולם דשן ורענן כר"ר.

מדי עלותנו בית אל מול פני המנורה הטהורה בוצינא קדישא הרשב"י זלה"ה וסיעת מרחמוהי, שפתי. הן עומדין להתפלל בעד מעוזו כסא גדולתו שיעלו במעלות תהלות ישראל כר"ר.

אותותינו אלה באות בקצרה כי לא נוכל לבאר כל הצרות ומצוקות הזמן המתרגשות עלינו מתרדת הצרים צורים עבדים משלו בנו וישקו וישכרו מדמינו וכל הרוצה לראות זכרון מקצת צרותינו הלא הם כתובים על ספר דברי הימים הרעים שביד שלוחנו² ציר נאמן החכם השלם בנן של קדושים כמה"ר שמואל נר"ו בכמה"ר עובדיה הלוי זלה"ה וכל הקורא תרדנה עיניו דמעוה.

ובכן אתאנו להתחנן לפני כסא כבודו יאחו צדיק דרכו והוא על נדיבות יקום ויתהלך בארח צדיקים להודיע צערינו לרבים ולהשתדל כיד ה' הטובה עליו. למען יביאו בני ישראל נדריהם ונדבותם ביד רחבה תשלומי כפל ארבעה וחמשה לפי רוב השנים שעברו שלא

1 לרשות הרבים.

2 אגרת צפת למנטובה שנמסרה בידי השליח נדפסה במאמרו הנ"ל של סימונסון בקובץ זה.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

הלך שליח מאתנו לערי פראנקיה³ דלא אסתיעא מלתא לרוע מזלינו. ועתה שראה ה' בעניינו וימן ה' לנו שלוחנו הנו' הענק יעניקוהו בפרי צדקתם ביד רחבה להציל לקוחים למות ביד אכזרים השופכים דם נקי ולמהר לשלחו שבע רצון ומלא ברכת ה'.
ובשכר זאת אל שדי יריק לו ברכה והצלחה עד בלי די כנפשו הרמה ונפש נאמני אהבתו החותמים בע"ק צפת ת"ו בס' להחיות עם רב כי תגמ"ל עלי לפ"ק.

הצער משה חיי'ון ס"ט יוסף ביווש ס"ט אברהם הכהן ס"ט
אהרן בן שושן ס"ט חייא גבריא אל ס"ט⁴

אגרת בי"ת

ב"ה

דין הוא הדר מוש"ב וועומד שב"ח השלמים⁵ ידו הדה לחונן דלים בעין יפה הוא נותן מתן דמים והריחו ביראת ה' בוקעת ועולה כשמן הטוב הרי בשמים ה"ה הגביר המרומם ברום המעלות כמה"ר קלמו בכ"ר י"ט סנגוויניטי⁶ נר"ו מגן אבות יהיה בעזרו, ושמרו כרועה עדרו. כי"ר.

ממד"בר קדמות אנו ליה וליה עינינו להתפלל בעד רום מעלתו ישלח עזרו מקדש ומציון יסעדנו יתן לראשו לוי'ת חן וכסאו כשמש נכון יהיה ברוב עז ושלם אנס"ו⁷. קול קו"רא במ"דבר אר"ש חת"ה⁸ וסערה בייא בייא כי סבבונו כלבים עדת מרעים הקיפוננו כתנורו של עכנאי לא ידענו ספורות את דברי הצי"רה אחת מני אלף מי יתן בספר ויוחקו ולשמע און ישמעו ויחרד כל העם מקול מחצצים ונשמע פתגם שלישי גלאי, דברי האגרת בת מחלת לב כולהו איתנהו בה ומשם בארה והידים ידי עשו פשוטה לפני משקל שקלי כל חמדת ישראל זה בא בח"ביטו⁹ וזה בא בקורתו מכין ועונשין עד הכאה שיש בה כדי להמית, אדם לוקה ומשלם. עוד זה מדבר והנה יצא אחיו ושאל לו כסף אשם וכסף חטאות, נכסים שאין להם אחריות אין שביע"ה באוכלין ודין גרמא כי גברו מאד על הארץ חובות רבים ונכבדים כובד אבן בנשך ובמרבית כנחש ישך הלוך וגדל. ותחל רוה ה' כי רבה רעת האדם בארץ והן צבור עני, דלים ואומללים והצרות מוסיפין והולכין, כל יום קלתו מרובה מחבירו ולא קמה רוח עוד באיש.

3 השליח שלפני ר' שמואל ב"ר עובדיה הלוי היה ר' יוסף שאלתיאל קאנפנטון, שיצא בשנת תנ"ז. סימונסון, שם.

4 באגרת הנ"ל בהע' 2 חתומים חכמים אלה, ברם, במקום ר' אברהם הכהן חתום ר' אברהם מוצרי. ואפשר שמעתיק אגרת זו בכ"י זנה לא קרא את השם נכונה.

5 מליצה על-דרך מושבע ועומד, זבח השלמים.

6 כנראה שהוא ר' קלמן שבשנת תקל"ו נפגש עמו חיד"א במודינה. עיין מעגל טוב השלם, עמ' 91. על משפחת סנגוויניטי במודינה עיין ב' קלאר, לתולדות עלית בעל אור החיים לא"י, עליה, שנה ג. תרצ"ח, עמ' 42—44.

7 אמן נצח סלה ועד.

8 על-דרך ארץ חטה, ורצונו לומר הדברים נאמרים בלשון פחדים.

9 על-דרך זה בא בחביתו.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

ובשבתנו על צי"ר לדעה מה יעשה ישראל, הקרה ה' לפנינו זוגא דרבנן ה"ה החכם השלם הדיין המצוין כמה"ר חיים יעקב ה"י והחכם השלם כמה"ר מאיר די שיגורה ה"י, שניהם כאחד טובים נדב לבם אותם לצאת ולבוא לדפוק על פתחי נדיבים להודיע צערינו לרבים להציל ממות נפשינו ובצדקתם תבנה ותכונן עיר קדשינו. אתאנו לחלות הוד פניו הנעימים כי יתן את רוחו וברצונו תרום קרן שלוחי דרחמנא הנו' והוא על נדיבות יקום מתן אדם ירחיב לו ברות נדיבה מנה אחת אפים לפדות נפשינו פדיון שבויים ממש כי בצרה גדולה אנחנו. ואנחנו נברך שם כבודו עוד כל ימי הארץ אורך ימים בימינו ובשמאלו עושר וכבוד. כאות נפשו הרמה וכנפש עמוסי התלאות החותמים בדמע פעה"ק צפת ת"ו בסדר והרחבתי את גבולך¹⁰ שנת ולהביאך אל המקום אשר הכי"נותי¹¹ לפ"ג¹².

משה בכמהר"ר רפאל מרדכי רפאל מיכאל משה ה' אדרית
מלכי מלמד ס"ט
זלה"ה

נסים... יעקב ניניו ס"ט יקותיאל יום טוב סאבאן
אשכנזי ס"ט

א ג ר ת ג י מ"ל

ואני שליח צפת הח"מ אליך השר נשאתי נפשי לחלות הוד פניו הנעימים בתחנה ובבקשה כי יתן את רוחו עליהם על ראשי עם קדש הגבירים הרמים והנשאים, יאחזו צדיק דרכו ויאזור נא כגבר חלציו, כלביא יקום לדבר על לבם במתק שפתיו לעורר הלבבות להתיר פסת ידיהם וגם עם פקידי פדיון שבויים, כי גדל שברנו בעיר קדשנו צפת תוב"ב והשת העדה את קבעת כוס התרעלה, כי ארץ נתנה ביד רשע הצר הצורר ישראל שנטפל לו נכרי שנתנכרו מעשיו מעשים אשר לא יעשו כי נבלה עשה בישראל ויתן לשבי עוזם ותפארתם ביד צר, לשלול שלל ולבוז בו כל חמדת ישראל מבלי השאיר לנו כל מאומה. כי פתע פתאום שודדנו שוד ושבר, יחד על עפר ישכבון אנשים ונשים וטף, ערום הלכו מבלי לבוש ערומים ממש על גלדנו, ועשו בנו שפטים גדולים רבו משערות אשכולות מרורות וחמת תנינים, צרות תכופות זו לזו כי שריה הלכו שבי לפני צר, ששה ת"ח המובחרים שבעדה והוכרחנו ללוות מן הגוים סך עצום ורב בנשך ובתרבית כדי לפדות אותם מיד הגוים, והוטבענו בעמקי טיט יון החובות והנוגשים אצים צרה וצוקה לישראל עיילי ונפקי אוזוי, מכים ועונשים שלא מן הדין עד הכאה שיש בה כדי להמית.

כי ע"כ באתי בצל קורתו להסתופף בצלו צלא דמהימנותא לחלות פניו המאירם שישתדל בכל עזו ותעצומות כאמור וברצונו תרום קרננו ורוח נדיבה תסמכנו והוא על נדיבות

10 פרשת כי תשא.

11 שנת תצ"ו (1736).

12 על האגרת לפיסה מאותה שנה (רשמות, שם, עמ' 57) חתומים חכמים אלה. אלא במקום ר' יקותיאל אשכנזי חתום שם ר' ציון צורגין.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

יקום, ידיו תביאנה שפע רצון. כי ידענו נאמנה כי חפץ חסד הוא ורודף צדקה וחסד ונתן הכסף בעין יפה מנה אחת אפים בסאה גדושה, כי עת לחננה לפדות נפשינו מעבור בשחת, להושיע נפשנו נפשות אביונים לקרא לשבויים דרור יקר פדיון נפשנו פדיון שבויים ממש וישלחו המעות בליטרא די קאמבייו ליד אחינו פקידנו מעיר קדשנו צפת תו' ה"ה הגביר החכם השלם הדיין המצוין כמוהר"ר יעקב בליליוס נר"ו פה ויניציאה, ואני המדבר יחיד בלי שני כי חבירי יצ"ו הלך לערי פריאול הנה שפתי לא אכלא ה"ן עומדין להתפלל. גם ה' יתן הטוב לטוב לו כל הימים ויחי עוד לנצח כל ימי הארץ שש ושמח ההלל והשמחה במעונו שקט ושאנן דשן ורענן ובצל שדי יתלונן. כאות נפשו הרמה וכנפש עמוס התלאות החותם בד[מע פה] ויניציאה כ"א שבט בס' וש' אם כפר יושט עליו ונתן פדיון נפשו לפ"ק הצעיר חיים יעקב ס"ט

על גבי הכתב :

מע"ק צפת תוב"ב. היא כמוצאת לכבוד ותפארת אל מול פני הגביר המרומם ברום המעלות כמה"ר קלמו בכ"ר יום טוב סנגווינטי נר"ו יהי שמו לעולם אכ"ר. והלב"י¹³. מודינה יע"א

אגרת דלי"ת

[א4] אנשי שם שומרי הברית והחסד קדושי' אשר בארץ החיים המה הגבורי' ורבי פעלים, אנשי מדות עשויות שורה ומוקפות עטרה, צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם מלאכי אלקי' עולים. אנשי אמת כל אמת תפשינהו להני זוגא דרבנן דפקיעי שמיהו מנשרי' קלו מאריות גברו משיבי מלחמה עשרה כל פרים קדש הלולים. אנשי חיל יראי אלקים היושבי' ראשונה במלכות שמים החכמי' השלמי' הדייני' המצוייני' המאורות הגדולים כמוהר"ר יום טוב סאבאן נר"ו וכמוהר"ר יוסף בן גוייא נר"ו. שניהם כאחד טובי' יחיו דגן ויפרחו כגפן ויהי כנהר שלומם וכמעייין המתגבר ואשד הנחלים מנחל עדנך תשקם וממעיני הישועה אתה האל עושה פלא המשלח מעיינים בנחלים כ"ר.

הן קדם ידי לעושיהן יעשו דרך בקשה נגד פני עליון יקומם ירומם חדות מעוז שלומם והוד והדר תורתם יתענגו על רוב שלום על הארץ הטובה לתהלה לשם ולתפארת חיים עד העולם נס"ו¹⁴.

זה לי זמן רב צופה הייתי בין מים עליונים משתאה מחריש לדעת ההצליח ה' דרכם ואשר נכספה גם כלתה נפשי לדעת, כי מיום נסיעתם מליוורנו ועד בכלל לא קדמה לי ידיעה משלומם הטוב והצלחת דרכם אשר נכספה וגם כלתה נפשי לדעת, ואילולי כי מראש מקדם מזמן חדש אלול שעבר קבלתי כתב הרב מהר"ר חיים וינטורא¹⁵ נר"ו שליח

13 והמוליכו למקומו ברוך יהיה. 14 נצח סלה ועד.

15 נשלח בשנת תק"א בשליחות טבריה לאירופה. בשנת תק"ב עשה באנקונה. בשנת תק"ד חזר מאשכנז לאיטליה ולא היה ידוע אימתי סיים שליחותו. מכאן מתברר שבחודש אלול תק"ו נמצא באיזמיר ושהה בתורכיה אף בפסח תק"ז. על שליחותו וקשריו עם ר' משה חיים מורפורגו, עיין א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 504—507.

י צ ח ק ב ן צ ב י

עה"ק טבריה ת"ו שגילה אזני מהגעתם לשלום לעיר אומיר וזאת שנית ביום ג' של פסח הוסיף עוד שנית ידו הרב הנ"ל באגרת שלומי' ומטיבותיה הודיעני נסיעתם לעה"ק בח' אלול מאשתקד ושכבר נתבשר שהגיעתם [!] לחיים ולשלום. אילולי כן הייתי יושב כ"כ¹⁶ זמן בצער וסער עד עת בא דבריהם מעידים ומגידים כזאת וכזאת. ולא אכחד כי זו קשה אצלי, איך עברה שכחה לפניהם קמא דמטא לידייהו, וזיל הכא קא מדחי לי וזיל הכא קא מדחו לי וחסו כ"כ על מעט נייר ודיו מלכתוב לכל הפחות שתי שורות כהלכתן, וזו היה שימת עין שהבטיחוני לשים עין השגחתם עלי לטובה אות, בפרט בידועם ומכירם כל חפצי וישעי להתבשר במעלות בריאותם כן ירבה.

ועוד אחרת אהימנותיהו דרבנן קא סמיכנא כי גדולה הבטחה אשר הבטיחוני לחקור ולדרוש עד מקום שידם הגדולה מגעת בעברם אצל רבני וגאוני ערי אומיר וקושטנדינא ה"י לירד לסוף דעתם הרחבה במסקנת דין מחלוקת וי"ו דשלו' הידוע ומפורסם אצלם, ולהשתדל בכל עז ותעצומות למען יכתבו בספר ודיו פרק נגמר הדין בצו לשון זירו מיד ולדורות. וכמו כן בבואם למחוז חפצם לעה"ק כזאת וכזאת יעשו אצל ב"ד הצדק שלהם]. . .] אשר הבטיחוני להתאמץ ולהודרו ע"ע¹⁷ זה על הדין ועל האמת כאשר הגדלתי עד חלות פני קדשו בע"פ ובכתב. ואדעתא דהכי שדרנא להו לרבנן ה"י למתא ליורנו העתק וקיצור הפסק שלי ע"ע הנ"ל. ואנכי הרואה כי עברו הימ' עדן ועדני' אין קול ואין עונה ולא נראה בעליל אות לטובה ע"ע זה. ולא זו בלבד כי אדרבא אפריון נמטייה להרב מהרח"ו¹⁸ הנ"ל ה"י נאמן בבריתו וקיים במאמרו כי אחר סמוך בהגעתו לאומיר נפק דק ואשכח מרגניתא ואשתכח בי גנזי הרב מהר"ר ן' עזרא נר"ו עם פסק מלא וגדוש ממר זקנו הרב המפורסם מהר"ר שלמה ן' עזרא¹⁹ זלה"ה דאיתשל מילתא קמיה ופסק לגמרי כדברינו לתקן כל [ב4] הספרים. וזאת שנית הוסיף עמי אות לטובה באגרת הזאת השנית והגיעני לידי מדה זו לקבל בכי טוב מראות אלקים הרב המופלא מופת הדור כמהר"ר יצחק הכהן²⁰ נר"ו מאיזמיר פסק גדול וראוי אשר כוננו ידיו בתחילת מנין זה וצלל במים אדירים ואסוף דינא אסוקי מסיק דלכתחלה מיבעי לן לכתוב וי"ו זעירא זו או חתוכא מעט מלמטה וכמו כן דיש להגיה כל הספרים שהם בוי"ו שלימה. אכן לחלק יצא דאם בדיעבד הוציאו ס"ת שהוא בוי"ו שלימה אין לפסלו כיון שעלה לא ירד. זהו כלל דבריו לדינא. ואפשר קרוב שבהיותם אצלנו פה אל פה שמעו ממנו הדברים.

הן עתה באתי לשחר פני קדשם בעשר חלות יעלה זכרוני לפניהם לטובה כאשר בחסדם הטוב הבטיחוני וראשית כל יודיעוני שלום מעוזם ומצד בריאותם כי בו חפצתי ואחרי

16 כל כן.

17 על ענין.

18 ר' חיים וינטורה.

19 ר' אברהם ב"ר חיים ידידיה אבן עזרא, אביבית'דין באיזמיר, בעל ס' "בתי כנסיות", שאלוניקי תקס"ו. התשובה של זקנו, ר' שלמה בן עזרא נדפסה בספרו, אורח חיים ס"י רצב, דף עז, ד. עיין מ' בניהו, איגרות רבי משה חיים מורפורגו בעניינות ספרים, ארשת, א תשי"ט, עמ' 234, 245.

20 הפסק נדפס בספרו בתי כהונה, חלק ב, שאלוניקי תקי"ד, ס"י כא, דף לו, ד. ועיין אגרתו של מורפורגו לר' חיים משה אמארייליו, בניהו, שם.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

כן יעשו עמי לטובה את בענין זה דבר דבור על אופניו מכל מה שעלתה ויעלה בידם בין בערי המדינות הנ"ל בין בעיר קדשם וכמו כן אם בדקו ומצאו בס"ת שלהם את משפט וי"ו זו על הכל יבוא דבריהם הטוב. וכמו כן יפקדוני לטובה כפעם בפעם במצותיהם ופקודיהם החביבים והיקרי' אצלי וברובי תורתם אשר אהבתי איזה חדוש שיהיה להם בבית מדרשם הקדוש הכל כאשר לכל הם הרהיבוני במדת טובתם וחסדם הבטיחוני שלא ישכח זכרוני מהם ומהמונם. והיה מן הטוב ההוא אשר ייטיב באגרותיו דרכם נכון לפניהם לשלוח אותם דרך ליוורנו קושטאנדינא ואזמיר ע"י אוהביהם ואעשה כן גם אני אי"ה כפעם בפעם ואז אשלח מן הבא בידי איזה ענין תורה אשר השגתי בעניותי בימים חלפו שיהיה ראוי לעלות על שלחנם כי כעת מנעתי את עצמי, לראות תחילה אם יתמידו חסדם עמדי. אהימנותא בידיהו כי לא זותי מלחבבם ותמיד כל היום תהלתם בפי ותמונתם לנגד עיני וזכרם הטוב לא ימוש מפני. וזה ימים אחר הפורים שהיה אצלי בביתי הרב [אברהם] ך אשר נר"ו שליח עה"ק ירושלים²¹ תוב"ב. לא זותי מלספר בשבח המגיע לגדולתם ומעלתם כי רבה.

נא במטותא מינייהו דרבנן להודיעני משלו' היקר כ"מ יהושע מפאציפיקו נר"ו ולזרו שיכתוב לכאן בכל הדרכים, יען וביען חמיו²² תואנה מבקש שלא לשלם כל החוב הראוי לו בטענות ואומדנות עד יקבל ממנו כתב שיבשרנו מהגיעתו לשלו' ואישתמוטי הוא דמשתמיט בטענות בדויות מן הלב, גם כי לשעבר אויבים אפקוה לקלא כי ה"ו נפטר לעולמו ודי לו בזה להחזיק טענותיו. וכדי שלא להיות לו גרמא בנוקו באיחור הפרעון יהיה זריז בדבר.

ומעתה רק אין דבר כל בני ביתי ובפרטות מרת אמי וזוגתי ובני שמשון צמח²³ ה"י שואלים ודורשי' בשלומם הטוב בעצם התשוקה וכורעי' ומשתחוי' בני"ק²⁴ לקבל ברכתם. ואני בעניי בקריאה לשון חיבה הנני נוטה כנהר שלו' ומחלה פניהם לפרוס משמי אלומות שלומות להרבנים האיתני' מוהר"ר חיים יעקב ומוהר"ר מאיר די שיגורא ה"י דאין ספק אצלי שכבר מסרו להם ב' ספרי שמש צדקה. ואני תפלה הנני אלקינו זה יעמוד לימינם לנצח ישבו בארץ לבטח בנוה שלום ובמשכנות מבטחי' ישלח ברכתו אליהם בברכה המשולשת יאריכו ימים ושנות חיים כלם שוים לטובה וכסא כבוד תורתם ירום וגבא למעלה ראש כאות נפשו והנשאה וכנפש נאמן בברית אהבת תורתם ד"ש וטובתם ומוכן תמיד לשרתם כר"ח²⁵ פה אנקונא ט"ז למב"י²⁶ התק"ו. [משה חיים מורפורגו]

21 אבי"תדין בירושלים, נבחר בשנת תקל"א ראשון לציון. נפטר בירושלים בשמונה-עשר באב תקל"ב. ע"ע מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ב', ירושלים תשי"ט, עמ' שנב. הידיעה האחרונה על שליחותו באיטליה היא מהחורף תק"ד (יערי, שם, עמ' 391). מאגרת זאת אנו למדים שהיה באנקונה בחודש אדר תק"ו.

22 מיכאל מורגיו. בניהו, ארשת, שם, עמ' 231.

23 נולד בשנת תק"ג והיה, איפוא, בשעת כתיבת האגרת בן שלוש שנים. בניהו, שם, עמ' 230.

24 בנשיקת ידי קודשם.

25 כותב וחותם.

26 למנין בני ישראל, לספירת העומר, כלומר ב אייר.

אגרת ה"א

[ב] אנשי זיל דרב גוברייהו וחילייהו לאוריית'. אנשי אמת כל אמת תפסינהו להנך זוגא דרבנן דפקיעי שמייהו דיתבין ועסקין באוריית'. אנשי מדות הנפילים בני ענק עליוני' למעלה בחכמה ויראת הטא שומרי משמרת הקודש כללות ופרטות דרבנן ודאוריית'. האנשים האלה שלמים בכל מדות שמנו חכמים החכמי' השלמי' הדייני' המצוייני' רבנן סמיכי רבנן תקיפי כמהר"ר יום טוב סאבאן וכמהר"ר יוסף בן גוייא נר"י. יהי כנהר שלומם נהרי נחלי כל מידי דמיטב ושובע שמחות הוד והדר לפנייהם הדרת דאוריית' כ"ר.

עינא ולבא תרי סרסורי כחדא שריין נכה פתח השער זה שער קיבול תפלות מקבילות הלולאות וקרא זה אל זה אל הרנה ואל התפלה. ישאו הרים שלו' לעד כנהר שאינו פוסק והולך וכאור בקר יורח שמש צדקתם ויפעת הדרתם ששים ושמחים ברבות הטובה סביב לאהליהם אהל ישרים יפריח זורעם לברכה והיא כפורחת עלתה נצה. הללו נוצצים ועולים מינייהו מלכי מינייהו אפרכי.

הן עוד היום גדול שהוכפל בו כי טוב בהגלות נגלות מאורי אור דברות קדשם מס' תרומה המבשרות צבא רב מהגעתם לשלו' שלמי' בתורתם וכל אשר להם. ולא יוכל איש לספר מה מאד שמחתי בה כמוצא שלל רב בראותי מעשה ידיהם להתפאר וכי בא האות והמופת מזכרונם הטוב ממני אני עבדם אשר כמה זמן נצטערת על כי אחרו פעמי מרכבותם כאשר הקדמתי פעמיים לגלות אונם כדרך יום כה וכדרך יום כה. והיום הזה ראיתי עד היכן הדברי' מגיעים ואשר קיימו בעצמם דרך הצדיקי' האומרי' מעט ועושים הרבה. מחזיקנא טיבותא לרבנן כי הגדילו חסדם וענותם תרבני להכירני בעיני העמים והשרים. אף לזאת כסתה כלימה פני כי תגלה חרפתי וחסרוני בקהל רב כי לפנייהם גלוי ערכי המך ומה מני יהלוך רוחי הלוך ודבר במקום גדולים. מ"מ מובטחני בחסדם ויושר לבם השלם עמי יליצו בעדי ועל כל פשעים תכסה אהבתם. וכדו סמוך לקבלה פרשתי השמלה וקראתי את המגילה לכל בני הישיבה ה"י וביחוד לכל בני ביתי ה"י וברכנו על הראיה ועל החדש בזמנו ותעבור הרנה בקרב המחנה אידי דחביבותייהו גבן וכל היום נזכרי' ונעשי שמם הטוב ותולדותיהם של צדיקים. וכולם כאחד כורעים ומודים ומשתחויים מרחוק ולשלו' אין קץ. בפרט מרת אמי וזוגתי ובני שמשון ה"י יפרוס ה' עליהם סכת שלום רב וני"ק לקבל ברכתם. וכדומה כבר הודעתי לרבנן בראשונות כי חטאתי מנעו ממני זה שנה הילד שעשועי' בני הקטן יוסף פנחס הענ"י לקח אותו אלקים מחולי האבעבעות. ה' ברחמיו יגדור פרצה זאת מעלי. וזה כמשלש חדשים ילדה לי אשתי בת שתהא למו"ט. והנני מיחל בעדה לרוב(ם) ברכותיהם. ע"ע דין וא"ו דשלו' כבר מלפנים²⁷ כזאת הודעתי לרום מעכ"ת כי כבר מזמן רב הגיע לידי ע"י מהר"ח וינטורה ה"י כל הכתבים הנז' בדברי קדשם הן הפסק הקדום ממהר"ש נ' עזרא וזה"ה הן הפסק מלא של הרב המובהק כמהר"י הכהן נר"ו מאיזמיר. וכעת אני מצפה

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

ע"י מוקדם משאלוניקי הפסק של הרב מהר"ם אמארייליו²⁸ נר"ו שכבר זה זמן רב נתבשרתי ממנו וגם הוא הסכים לדעתי הזלושה ואפשר קרוב לפי מה שכתבו לי שבימים לא כבר ישלחו מתם ממתא קושטאנדינא ג"כ כזאת וכזאת אחר שהגיע לידם דבר פר"ח מהר"י הכהן נר"ו וצר לי מאד שלא עלתה בידם לעשות עמי אות לטובה לקבל מרבני גאוני כוללות עיר קדשם פסק מסכים והיה טעמם בשביל בלבול הספרים זה בכה וזה בכה. בהיות שזה אינו מעלה ארוכה לענין הדין כאשר קדמה ידיעה לרום מעכ"ת ואין כל חדש דבר זה וגם בא'זמיר נמצא כך והרב נר"ו לא חשש לזה לדחק מה שגר' יותר הגון לפי הדין. וידעתי באמנה שהגיעו הדברים גם לרבני ירושלים ת"ו אכן איני יודע איך עלתה הסכמתם. ואילו היו מביאים עמם העתק מהפסק שלי שהניחו אותו באזמיר מי יודע אם מע' הרבני המובהקים רבני מתא ה"י לא היו מסכימים בחכמתם למה שהעליתי שם שלא לחוש לרוב הספרים.

אוחילה אחלה פני קדשם להודיעני ביחוד אם הראו בעליל לאיזה מהרבני נר"ו ס' שמש צדקה שמסרתי להם ואם נתקבלו הדברי' לרצון קצת לפני מזבחם. ואין ספק אצלי שמסרו השנים שיחדתי להחכמי' השלמי' כמהר"ר חיים יעקב ומהר"ר מאיר די שגורה ה"י. ואף שמאד תמהתי למה ועל מה שערי תשובה ננעלו להכתב ששלחתי על ידם ושכחה עברה לפניהם²⁹. וזה חסדם אשר יעשו עמדי לשאול ולדרוש להם משמי לשלוי' בכבוד ומורא. תשוואות חן חן אתן ואחזור ואתן לרום הדרת מעכ"ת על כל הכבוד שכבודני באגרת כוללות ב"ד הצדק על דין עסק הקדש עיובן המנוח כה"ר יהושע פאציפקו נ"ע כי לקחו אלקים אחר סמוך לביאתו לארץ. ומאד נצטערתי על אבידתו תנצב"ה. וכבר הקדמתי בראשונות להודיעם משמועה כי באה דרך אלכסנדריאה זה זמן. וכמו כן גיליתי להם מסתורי חמיו שבקש לעקור חצי הסך שנשאר מתחלה בידו בטענות בדויות. וכעת לא אוסיף להטריח עוד קמי דרבנן בזה כי כבר באו הדברים בארוכה בתשובות להב"ד הצדק דבר דבור על אופניו והיא הולכת יחד עם אגרת הזאת ע"י הגביר הוקם על גרם המעלות כמה"ר יצחק אנגיל³⁰ ה"י מקושטאנדינה.

ומעתה אחת שאלתי אותה אבקש מגודל טובת מעכ"ת אם נא מצאתי חן עניניהם לפקדני כפעם בפעם בגי"ה המאירים ותהי זאת נחמתי בידיעת שלומם ושלום מעוז תורתם כראות פניהם תמונה לנגד עיני. וגדולה מזאת שישמרו הברית והחסד שהבטיחוני לצאת ולבא בד"ת³¹* מלתא דאתיא מדרישה וחקירה בבית מדרשם הקדוש בפ' זה בורר³¹ פרק א'

28 מגדולי רבני שאלוניקי. מחבר ספר התשובות "דבר משה", ג' חלקים. ר' אגרות ששלח אליו מורפורגו, בניהו, שם, עמ' 239—248. תשובתו של ר' משה אמארייליו הגיעה למורפורגו בתורש תמוז תק"ז ונדפסה בספר תשובותיו, דבר משה, חלק ג, שאלוניקי תק"י, יורה דעה סי' ה', דף כב, א. בניהו, שם, עמ' 246.

29 כנראה שמעולם לא ענו לו והוא מזכיר זאת גם ביתר אגרותיו.

30 יצחק ב"ר שמואל אנגיל מעשירי קושטא, היה חבר ועד פקדי ארץ-ישראל בקושטא.

30 בדברי תורה.

31 מליצה על-פי שם הפרק השלישי של מס' סנהדרין. והכונה שיבחרו סוגיה אחת מחידושיהם וישלחו אליו.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

או הלכה א' יעשו עמי לטובה אות חסד של אמת. וגם אני אתנהלה לאיטי ועטי לבא כדל שואל כפעם בפעם את אשר ישים האלקים בפי. וצר לי כי זאת הפעם לא עלתה בידי להיותי כותב דרך הבי דואר של נאפולי לקושטאנדינה וההוצאה מרובה. וב"נ ע"י המעבר ראשון או לשאלוניקי כן אעשה. ובוזה תבא כעת שביתת קולמוסי שלא להטריח עוד כלפי מעלה ועודני כרוע על ברכי מתפלל לשעתיד לבא כי ירבה כבוד ביתו כל הון יקר ונעים יחיו דגן ויפרחו כגפן וכסא כבוד תורתם כירח יכון עולם ויתענגו על רוב שלום. כנפשם החכמה רמה ונשאה למעלה וכחפץ נפש נאמן בברית אהבתם מוכן תמיד לשרתם ודש"ו כל הימים מחוי קידה כו"ח פה אנקונא בד' בשבת ה' לחדש מר חשון ס' והקמתי את בריתי³². שנת ותומכיה מאושר לפ"ק. [מ ש ה ח י י מ מ ו ר פ ו ר ג ו]

א ג ר ת ו י"ו

[10א] האיתנים מוסדי ארץ מינייהו מלכי מינייהו אפרכי מלאכי אלקים עולים. רבנן סמיכי גבורי כח עושי דבר המלך מלכו של עולם בקדש מעלים. האנשי האלה שלמים בחכמה בתבונה ויתרון דעת ועקב ענוה וחרש והמסגר דורשי רשומות על כל קוץ וקוץ תילי תילים. שרי אלפים שרי מאות הללו ראשי גליות מנשרים קלו מאריות גברו תפארת חכמים לתהלה ולשם כשם הגדולים. מאירים ומוהירים בחכמתם כוהר הרקיע פני תבל ומלאו וישת עליהם תבל להאיר על הארץ מלאים זיו ומפיקים נוגה אלופנו מסובלים. המה הגבורים אשר מעולם לבם רחב כפתחו של אולם החכמים השלימים הדייני' המצוייני' המאורות הגדולים רבני וגאוני עיר הקדש צפת ת"ו. ה' עליהם יחיו אורך ימים עולם ועד בשובה ונתת על התורה ועל העבודה בחצרות אלקינו יפריחו בבית ה' שתולים כ"ר.

קול שהוא עיקר ועמו תפלה קול לי קול לי קולי אל ה' אקרא קולי אל ה' אתחנן ליתבו אאושפזייהו שמחים וטובים, וכבוד ה' חופף עליהם צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ומלכם בראשם מי כמוהו באלים. כאשר ישא האומן את היונק ינשאם וינטלם במשכנותם מבטחים גם אוביהם אתם ישלים. כבוד לאב שישב אצל הבני'. לעושה רצונו כך אשרי שומרי משפט בשם הקדש שמשם יוצא תורה ואורה לעולם אלו מימיני' לזכות בכל פינות ומשמאילים. יבלו בטוב ימיהם כהנים בעבודתם שומרי משמרת משכן ה' ללמוד וללמד לשמור ולעשות. אלה דברינו שהקרן קיימת ואוכלים מפירותיהם כל פרים קדש הלולים. באשרי כי אשרוני רבנן דבי מתיבתא כעין מלכותא דרקיעא במקום שמצינו גדולתם ענותם תרבני ואחר כבוד הביאוני לידי מדה זו לחלוק מכבודם לי אני עבדם ופרשו השמלה מנורת זהב כלה מאירה וברה גלילות ידיהם קדש קריינא דאגרתא באותיות עליונות פורחות ובאות מבית דינם הצדק מס' תרומה ונרוץ הגלגל מסבות מתהפך כי ירט הדרך לנגדם ואשתהויי הוא דאשתהי עד שלהי אלול שעבר. זאת באתני באותו זמן דרך מתא קושטנדינא ע"י הגביר מאד געלה כמה"ר יצחק אנגיל ה"י ובפתחי עמדתי מרעיד לקול האות הנה 32 פרשת לך לך.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

זאת אות מלכים מדיינים ומטבותיהו אמרי רבנן לייחד הדיבור בקריאה לשון חיבה אתי עמי. לזאת כסתה כלימה פני כי מה אני מה חיי לבא לידי מדה זו ואינה היא המדה כי יפקד מושבי מדרס לפרושיי. באותו פרק אזיל סומקא ואתי חיורא כי לא ידעתי כדת מה לעשות ליום פקודה וכדת מיהא על שבעתה הנני משיב מפני היראה. אכן יהיו הדברי' בלעגי שפה כי לא ידעתי קמי רבנן.

והלא כה דברי על דנא פתגם אשר בא האות בדברי קדשם מפטירת איש משכיל דורש את אלקים כמ"ר יהושע פאציפיקו נ"ע כי לקח אותו אלקים אחר סמוך לביאתו לארץ תנוח נפשו בעדן גן אלקים והלך לפניו צדקו פרי עץ חיים היא למחזיקים בה פרי נדבת לבו הטהור עזבון לכוללות עיר הקדש ע"פ התנאי' הידועי' לי מני אז. ומעתה רבותינו הגיעו לפרק הן שואלין ודורשינן ממני סך ארבע מאות סקודוני תשלום העזבון שהניח המנוח הנז' פה ביד חמיו (ולא בידי כאשר בדברי קדשם כתוב לאמר) שהיו מחוסרי' גוביאנא להיות כי תנאי היו הדברים ביניהם לפרוע אותם בזמני' שונים וריווח יעבור ביניהם.

הנני מן המודיעים לרום הדרת מעכ"ת איך הקדמתי לקיים מצות שילוח זה זמן רב סך מאתים סקודוס תכף לגבייתם ליד הגביר המרום סי' יצחק אנגיל הנ"ל ה"י. וזה ימים רבים שנתבשרתי ממנו מקבלתם. ולהיות שאח"כ נתגלגלו כמה ערעורי דברים עם חמיו שהיה רוצה להשמט מן הפרעון המאתים סקודוס הנשארי' בטענות בדויות ואומדנות כוזבות ובדברים הדברים דלא דרשינן להו. נתארך קצת הזמן עד שהוכרחתי להתעצם עמו בדין כמו שמני אז גליתי אוזן מע' הרבנים המובהקים שני צנתרות הוזהב כמוהר"ר יוסף ך' ג'י"א נר"ו וגם לכמה"ר אנגיל הנז'. וסוף דבר נתפשרתי להאריך לו עוד זמן הפרעון. וכלל הדברים זה קרוב לששה חדשים גביתי ממנו עוד מאה סקודוס ומקבלה ואילך אחזתי דרכי כמקדם ושלחתים תכף ליד סי' אנגיל הנ"ל שכבר בשרני קבלתם. באופן היו נשארים לגבות מאה סקודוס ובבא לי מאת מלכות מאן מלכי רבנן נתאמצתי עוד לקחת מידו חמישי' סקודי אחרי' ועל ידי מוקדם בקרב ימים ילכו גם אלו להגביר הנ"ל. ועליכם המצוה הזאת לדרוש הכל בפרטות ממנו, אף שכפי דעתי אין ספק שביני ביני כבר הוא עצמו הקדים לגלות אזני מעכ"ת מכל זה. ועל משמרת אעמודה לורז ולהזהיר הבעל חוב הנ"ל שיצא ידי חובת תשלומין החמישי' הנשארי' לתשלום כל החוב. ואף שקרוב אצלי להאמין שיעלה בידי בלי פקפוק כאשר אודיע למעכ"ת לעת מועד, עכ"ז מהיות הטוב נכון הדבר שבמוקדם הראשון יכתבו במכתב לאמר לי לשמי בשתי שורות החיצונות להתרים ולהזהיר להבעל חוב שיצא ידי חובתו עד שפ"א³³ בצו לשון זירוז כדי שבאזניו ישמע ובלבבו יבין לשמור מאד ולעשות.

הן אלה קצות דרכי בעסק זה להוציא לאור משפטם ולעבוד עבודתם קדש כאשר עם לבבי וחשקי. מי יתן והייתי זוכה לכך כי הנני הנני מוקטר מוגש לכל אשר על פועל ידי יצונו ועל משמרת אעמודה לעמוד לשרת כאשר יקדשוני במצותיהם החביבים ופקודיהם

י צ ח ק ב ן - צ ב י

הישרים. אף כי אנכי אענה על עצמי שפל מצבי ומעוט ערכי אם מך הוא חסר דחסר מחוסר מעשה ומחשבה המועלת בקדשים ולא כל הימני לומי שאיני ראוי על עצמי וכ"ש על אחרי' לא סוף דברים אלו מסורים ללב הכל לפי מה שהוא אדם כי יקריב ולא נאמר נפש אלא בדלי דלות.

האלקים יודע כי מאד נצטערתני בצערם בשומעי כמה הרפתקי דעדו עלייהו³⁴ שחלו להיות בחשבונם רעות רבות שנעשו צרות זו לזו. אחילה לאל אחלה פניו יתמלא רחמים עליהם ועלינו ויחיש מפלט לנו כי שחה לעפר נפשנו וכו' קומה עזרתה לנו וגדולים צדיקים הללו נוצצים ועולים תחלה מצרה לרוחה ומאפלה לאור גדול בהשקט ובטח בבא לציון גואל וה' עליהם יראה ראשון לציון. ועודני עומד בתפלה יאריכו ימיהם ושנותיהם בנעימים ישישו וישמחו ברבות הטובה סביב לאהליהם אהל ישרים יפריח לתורה ולתעודה ושמן תורק שמם הולך וגדל ממזרח שמש ועד מבואו עומדי' צפופים לשרת בקדש שירות מעומד להעמיד משפטי הדת על תלה תוך אמוני עם סגולה. ומשתחיים רווחים במנוחות שאננות ובמשכנות מבטחים. כנפשם נפש ברכה תדושן כי תשב"ע לבטא תורה בטרה. וכחפץ נושא דגל קדושתם משתחוה אפים ארצה מול רצפת בית מדרשם מהדר אפיה ויוצא כצאת העבדים בכובד ראש ונושק כנף אדרתם. מיחל ומצפה פרי ברכתם נכסף לתורתם ונאמן כפוף לשאת משא עבודתם כרע כחיוזא וחסר מחסרא חסר דחסר בתורה הכו"ח פה אנקונא ביום שנתלו בו המאורות ה' לח' מרחשון ס' ושנת ואחרי כן יצאו³⁶ ברכוש גדול לפ"ק. [משה חיים מורפורגו]

א ג ר ת ז י"ן

[א3] תוספת לאגרת רבני צפת

העתק האגרת הלזה שלחתי לידיים הקודש שתיים מהם, א' דרך מתא שאלוניקי והב' ע"י האהוב שמואל פיגונרו ה"י מליוורנו. ובהיות שאף באלו הימים שבנתיים שעברו עדיין לא זכיתי לקבל מהם אור כתבם אין לי מה להאריך, אלא זאת אגיד כי צר לי מאד על שמועה כי באה זה ימים דרך מתא אלכסנדריאה היא נא אמון מפטירת היקר כה"ר יהושע פאציפיקו הנ"ז אחר סמוך להגעתי למחנה קדשיהם וכי הניח אלמנתו זקוקה ליבם. ועם היות כי צר לי מאד בעיני אם האמת הדבר הזה איך ולמה לא גילה אזני מזה. עכ"ז להיות כי לקול השמועה הזאת נתעצם ונתאמץ הרבה כה"ר מיכאל מוריג'ו חמיו, לא זו בלבד על פרעון המאתים סקודי הנשואים לו לפרוע לתשלום חובו, כ"א חוזר ונעור גם על המאתים האחרים שנתן מתחילה והיה רוצה החזרה עכ"פ בחזקה שיש עמה טענה דקרוב הדבר להאמין שלא הגיע כלל חתנו לארץ הקדושה ואדעתא דהכי לא נתן מעותיו כמבואר בשטר החיוב והתנאים שעשה. עכ"ז בכמה השתדלות הוצאתי מידו מאה סקודי ממאתים שהיה נשאר חייב ואלו

34 מאורעות אלו הוא מזכיר גם באגרת ט.

35 פרשת לך לך תק"ז, בו ביום שכתב את האגרת לזוג השלוחים.

36 עדות בבית'הדין. על הסיבה שנכתבה עדות זאת ר' אג' ט, והע' 37.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

כעת הנני שולחם ליד הגבירים הרמים סי' אנג'יל לקושטאנדינה. אכן תנאי היו הדברים שיהיו מופקדים בידו עד אשר ישלח כתב עדות וראיה מביד דינם הצדק חתום ומקוים לדעת אם באמת הגיע האיש יהושע הנ"ל עודנו חי. ובאם לאו לא זו בלבד שלא יפרע המאה סקודי הנשארים אלא אף זו שגם השלש מאות הראשונים שכבר נתן רוצה אותם בחזרה. עכ"פ כפי התנאי שהתנה והחייב שבידו באמת.

לכן עליהם המצוה הזאת לשלוח עדותם בכתב בזריזות האפשרי כפול ומכופל בדרכים שונים לידע אמיתות הדברים על בוריין ולדבר על לב האיש מיכאל הנ"ל כי אין אדם מעמיד עצמו על ממונו. ואם אמת הדבר הזה שהגיע לעה"ק באופן שזכו בכל ההקדש, מה טוב שמלבד העדות ומעשה ב"ד הנ"ל יכתבו לו כתב מיוחד להזכירו לזרו בכל תוקף ודי בזה. בר מן דין אין לי במה להאריך ובצפייתי אצפה מתי אתבשר משלומם הטוב ואזכה לטעם דברי קדשם. וברמיזא בעלמא אחזור לבקש מחסדם הטוב יעשו עמי לטובה אות ע"ע הדין הידוע. והיה זה שלום שנית מאדון השלום וממני המתפקד בשלום תורתם. פה אנקונה בד' בשבת כ' סיון התק"ז. [משה חיים מורפורגו]

אגרת חי"ת

[א6] בשבטי ישראל³⁶ אות תהיה לעדה על דבר אמת אמונה אומן איך בעוברם דרך מחננו החכמים השלמים הדייני' המצוייני' כמהר"ר יום טוב סאבאן וכמהר"ר יוסף בן גייזיא שלוחי עיר הקודש צפת אמת תוב"ב, כאן נמצא וכאן היה הנבון המנוח כה"ר יהושע פאציפיקו נ"ע מבני קהילתינו ונדבה רוחו אותו להסתפח בנחלת ה' בארצות החיים לעלות ולראות את פני האדון ה' צבאות עם מע' הרבני' שלוחי דרחהנא הנ"ל. ובאותו פרק בא עמהם בברית ונדר גדול נדר לאלקי ישראל שאם לא ישאיר אחריו ברכה זרע של קיימא. אחרי מותו יהיו כל נכסיו מוקדשי' הקדש גמור במתנה גמורה ומוחלטת לשיבת עה"ק צפת תוב"ב. ונגמרו הדברי' ביניהם בשטר מתנה על פי עדים עשוי ומתוקן כתורה וכהלכה כאשר ידענו באמנה להיותנו או מבפני' מראשית דבר עד אחריתו. אשר על כן בשמענו כי אחר סמוך בהיותו לארץ נקרא אל השמים מעל וילך למסעיו לב"ע ובן אין לו, קיימנו בעצמנו מצות שלוח למע' גאוני רבני צפת הנ"ל שארית עזבון המנוח הנ"ל שהיה מחוסר גובייאנא אצלנו ולא היה שום אדם שערער בדבר דשטרא דא אית ליה קלא במחננו ואחיו ובית אביו ידעו את כל אשר נעשה. ולראית האמת באנו על החתום פה אנקונה בעש"ק. [משה חיים מורפורגו]

אגרת טי"ת

[א9] אנשי מדות מוקפים שורה מוכתרים עטרת תפארת ביד ה' אורות גדולים שנים מאירים ומוזהרים בחכמה בתבונה ובדעת ויראת ה'. אילני דמלבלבי ופריים יתנו בעתם למען דעת צדקות ה'. גדולים צדיקי' הללו ראשי גייסות ראשוני' כמלאכי' לתורה ולתעודה

[שעה]

יצחק בן-צבי

מספרי' תהלות ה'. מנשרים קלו מאריות גברו גבורי כח עושי דבר מלכו של עולם צדיק הוא ה'. הנפילי' בני ענק רבנן דפקעי שמייהו החכמי' השלמי' הדייני' המצוייני' כמהר"ר יום טוב סאבאן וכמהר"ר יוסף גיויא. השומר אמת ישמרם תמיד כל היום חופף עליהם כבוד ה' נס"ו.

עיני לשמיא נטלית ופי ולבי שויך לטובה יום יום ידרשוך על רבנן ועל תלמידיהון ליתבו אאושפיזייהו שמחי' וטובי לב ברבות הטובה סביב לאהליהם אמן כן יעשה ה'.

האותיות ואשר תבאנה יעידון יגידון מקבלת האחת אהובה גי"ק אף שהיא מחוסרת זמן וזאת באתני ע"י הגביר כ"מ יצחק אנגיליו נר"ו מקושטאנדינא שליח נאמן להגיע לידם תשובתי זאת. ומכאן מודעא כי בראותי מתוך הכתב והמכתב אשר כוננו ידיהם קדש גלגולי וסבובי הדברים שאירעו להם עם פקידי עה"ק טוב"ב אשר בעיר איזמיר, לא עברתי ממצותם ואחר סמוך כתבתי על הספר ובדיו רשום בכתב עדות³⁷ גמור להעמיד ולהחזיק משפט ההקדש של עובון המנוח הידוע נ"ע על תלו ונכתב ונחתם בבית דיננו הצדק כאשר עיני רום מעכ"ת תחזינה בהעתק הבא תוככי זאת. והטופס שלחתי ליד הגביר סי' אנגיל הנ"ל והיליתי פניו להגיעו ליד הפקידים הנ"ל מאיזמיר יפה עשה א' קודם לכתוב להם בכל תוקף דברים כהויתם.

כבר הקדמתי להודיע לרום מעכ"ת שלא היה מן האפשר לקיים גורת מצות חכמים להוליך א' מאחי המנוח כ"מ יהושע פאציפיקו נ"ע למתא איזמיר כדי לפטר את היבמה מזיקתה מהטעמים שכתבתי באגרות ראשונות. וכמו כן כזאת הודעתי מקבלת חמישי' אישקודוש מהמאה הנשאר' וכי כבר תכף לקבלה נשלחו ע"י אגרת חילופי' ליד סי' אנגיל הנ"ל להגיעם לעיר קדשם כאשר הבטיחני בתשובותיו מאופן שכעת להשלים כל סך הארבע מאות אישקודוש עדיין מחוסרי' גובייאנא חמישי' שקודוש לא זולת ובעדם דרוש דרשתי לא פעם א' ולא שתים לחמיו של המנוח הנ"ל, והבטיחני בכל תוקף ואומץ לצאת ידי חובתי לימים לא כביר. ואני על משמתי אעמודה לורו ולהזהירו למלאת דברו ומקבלה ואילך אשמרה דרכי להגיעם לכם ע"י הגביר הנ"ל.

שמוע שמעתי דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים בענין פסק הידוע בוי"ו דבריתי שלום וחסדיהם הנאמני' הגיעוני, ומחזיקנא טיבותא לרבנן ביתר שאת ויתר עו, בפרט במה שהגדילו חסדם לבדוק לחפש בשני ס"ת היותר מפורסמי' ומומחי' אצלם. ולפום קושטא פליאה דעת ממני והנסתרות לה' אלקינו. וכל עוד שאני מעיין ומחפש ענין זה לעומקא דדינא רואה אני סברת המכשירים בלי תקון והגהה אין לה טעם ועיקר. וזה ימים הגיעני פסק מהר"ם אמאריליו³⁸ נר"ו מסאלוניקי ובתוך דבריו מביא שכתבו לו מירושלים עיה"ק שמצאו כתוב בשם מהר"א אכסנדרני³⁹ ז"ל בהלכות ס"ת שכת' משם הרדב"ז ז"ל הלכה למעשה שצריך לתקן הספרי' ולעשות וי"ו קטיעא. בחיי ראשי לדעתי הוא

37 היא העדות, סי' ת.

38 ר' הע' 28.

39 ידוע ר' יוסף אלכסנדרני שהיה מומחה גדול בהלכות סת"ם והיה סופר. ע"ע מ' בניהו, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 111—113.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

דבר מפליאה ומכיון שאין בידם לקרב או לרחק עוד בדבר אמנע עצמי מלהטריח לרבנן בכדי על פרט זה.

ובצרתם צר לי מאד בשמעתי כמה הרפתקי דעדו עליהו⁴⁰. אל שדי יתן להם רחמים מפלט להם ולנו וישבו על הארץ לבטח על התורה ועל העבודה ומברכתם יבורך בית עבדם מדי פעם בפעם ברובי תורתם וזה כל פרי למודם ועיונם בפ' א' או הלכה א' להטעימני צוף דבש אמרותיהם הטהורות בד"ת כאשר היתה באמנה אתם להבטיחני בהבטחה גמורה. וביני ביני כדי שלא תהיה ביאה זו ריקנית, תוככי זאת הנני שולח שאלה אחת ארוכה בדיני מסיים, וע"י מוקדם האפשרי אשלה לידם הקדש התשובה שהשבתי עליה באריכות, כי לע"ע מחוסרני זמן מפני הלחץ זו הדחק נסיעת האניה ההולכת מכאן לשלוניקי, וכעת זו קדמא ואתיא קמיה רבנן למען יתחילו במצוה לעיין בדבר תחילה. נא לשון בקשה יזכרוני לטובה כפעם בפעם אל יעזבוני ואל יטשוני ממצותיהם החביבים ונועם שיח שפתותיהם היקרים אצלי מזהב ומפז רב. והמנותא להוי כי כל עת וזמן לא שכחתי ולא אשכח מחבבם.

יגדילו חסדם לשאול ולדרוש בשמי רוב שלומות מפני היראה והכבוד להרבני' המובהקים מהר"ר חיים יעקב ומהר"ר מאיר די שיגורא ה"י. אכן יודיעום כי יש לי עליהם תרעומת דברי' אחר המחילה, שמעולם לא השיבוני אפי' חצי דבר על האגרות ששלחתי להם ע"י רום מעכ"ת ואף לא מקבלת שני ספרי שמש צדקה ששלחתי כמו כן ע"י, ונסתרה דרכם ממני כי ת"ל⁴¹ לא מצאו בי עון אשר חטאתי. כל בני ביתי הקרוב קרוב קודם וביחוד מרת אמי וזוגתי ואחי ה"י וגם לרבות החברים מקשיבים בני הישיבה ה"י מקטון ועד גדול שואלים ודורשים בשל' כ"ת ומשתחווים מרהוק ומודים במאד מאד על זכרונם הטוב. ובני שמשון צמח יצ"ו ובתי הקטנה ה"י ני"ק לקבל ברכתם החשובה, ואני תמיד איחל ואצפה להתבשר משלומם וטובתם ולאל אלקים אשים דברתי יתענגו על רוב שלו'. וכסא כ"ת יהיה נכון לעולם והמה עולים למעלה ראש על במתי ההצלחות שובע שמחות שלווים ושקטי' כנפשם החכמה וגם חסידה וכחפץ נפש נאם דורש שלומם וטובתם נאמן בברית אהבתם ומוכן תמיד לשרתם כותב וחותם⁴² וכו'.

[משה חיים מורפורגו]

אגרת יו"ד

[א6] אנשי חיל דרב גוברייהו וחילייהו לאוריית'. אנשי אמת כל אמת תפשינהו לרבנן דפקיעי שמייהו דיתבין ועסקי' באוריית'. אנשי מדות מוקפין שורה ומוכתרי' עטרה עטרת תפארת ביד ה' עלינו' למעלה בחכמה ויראת חטא שומרי משמרת הקדש כללות ופרטות דרבנן ודאוריית'. האנשי' האלה שלימי' בכל מדות שמנו חכמי' המאורות הגדולי' הרבני'

40 ר' אגרתו והע' 34.

41 תהלות לאל.

42 ודאי ראשית חודש אב תק"ו. שכן הוא מודיע ש"זה ימים" הגיע לידו פסק של ר' משה אמארייליו. דברים כאלה כתב גם לר' משה אמארייליו סמוך אחר הגעת תשובתו, ביום ד אב (בניהו, שם, עמ' 264).

י צ ח ק ב ן - צ ב י

הישרים. אף כי אנכי אענה על עצמי שפל מצבי ומעוט ערכי אם מך הוא חסר דחסר מחוסר מעשה ומחשבה המועלת בקדשים ולא כל הימני לומ' שאיני ראוי על עצמי וכ"ש על אחרי' לא סוף דברים אלו מסורים ללב הכל לפי מה שהוא אדם כי יקריב ולא נאמר נפש אלא בדלי דלות.

האלקים יודע כי מאד נצטערתי בצערם בשומעי' כמה הרפתקי דעדו עלייהו³⁴ שחלו להיות בחשבונם רעות רבות שנעשו צרות זו לזו. אוהילה לאל אחלה פניו יתמלא רחמים עליהם ועלינו ויחיש מפלט לנו כי שחה לעפר נפשנו וכו' קומה עזרתה לנו וגדולים צדיקים הללו נוצצים ועולים תחלה מצרה לרוחה ומאפלה לאור גדול בהשקט ובטח בבא לציון גואל וה' עליהם יראה ראשון לציון. ועודני עומד בתפלה יאריכו ימיהם ושנותיהם בנעימים ישישו וישמחו ברבות הטובה סביב לאהליהם אהל ישרים יפריח לתורה ולתעודה ושמן תורק שמם הולך וגדל ממזרח שמש ועד מבואו עומדי' צפופים לשרת בקדש שירות מעומד להעמיד משפטי הדת על תלה תוך אמוני עם סגולה. ומשתחיים רווחים במנוחות שאננות ובמשכנות מבטחים. כנפשם נפש ברכה תדושן כי תשב"ע לבטא תורה בטהרה. וכחפץ נושא דגל קדושתם משתחוה אפים ארצה מול רצפת בית מדרשם מהדר אפיה ויוצא כצאת העבדים בכובד ראש ונושק כנף אדרתם. מיחל ומצפה פרי ברכתם נכסף לתורתם ונאמן כפוף לשאת משא עבודתם כרע כחיוזא וחסר מחסרא חסר דחסר בתורה הכו"ח פה אנקונא ביום שנתלו בו המאורות ה' לח' מרחשון ס' ושנת ואחרי כן יצאו³⁶ ברכוש גדול לפ"ק. [משה חיים מורפורגו]

א ג ר ת ז י"ן

[א3] תוספת לאגרת רבני צפת

העתק האגרת הלזה שלחתי לידיהם הקודש שתיים מהם, א' דרך מונא שאלוניקי והב' ע"י האהוב שמואל פיגונרו ה"י מליוורנו. ובהיות שאף באלו הימים שבנתיים שעברו עדיין לא זכיתי לקבל מהם אור כתבם אין לי מה להאריך, אלא זאת אגיד כי צר לי מאד על שמועה כי באה זה ימים דרך מתא אלכסנדריאה היא נא אמון מפטירת היקר כה"ר יהושע פאציפיקו הנ"ז אחר סמוך להגעתי למחנה קדשיהם וכי הניח אלמנתו זקוקה ליבם. ועם היות כי צר לי מאד בעיני אם האמת הדבר הזה איך ולמה לא גילה אוני מזה. עכ"ז להיות כי לקול השמועה הזאת נתעצם ונתאמץ הרבה כה"ר מיכאל מוריג'יו חמיו, לא זו בלבד על פרעון המאמים סקודי הנשארים לו לפרוע לתשלום חובו, כ"א חוזר ונעור גם על המאמים האחרים שנתן מתחילה והיה רוצה החזרה עכ"פ בחזקה שיש עמה טענה דקרוב הדבר להאמין שלא הגיע כלל חתנו לארץ הקדושה ואדעתא דהכי לא נתן מעותיו כמבואר בשטר החיוב והתנאים שעשה. עכ"ז בכמה השתדלות הוצאתי מידו מאה סקודי ממאמים שהיה נשאר חייב ואלו

34 מאורעות אלו הוא מזכיר גם באגרת ט.

35 פרשת לך לך תק"ז, בו ביום שכתב את האגרת לזוג השלוחים.

36 עדות בבית'הדין. על הסיבה שנכתבה עדות זאת ר' אג' ט, והע' 37.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

כתוב ומקויים מרבני ישיבתינו ה"י וההעתק שלחתיו שלחתי ליד הרבני הנ"ל דרך קושטאנדינה ע"י הגביר הנ"ל. ועל שבעתה כהיום הנני שולח עוד טופס מהכתב ליד הקדש הרב המופלא גבר באחיו כמהר"ר יצחק הכהן נר"ו ר"מ דק"ק איזמיר כדי שיראהו להפקיד הנ"ל וידבר על לבו. ועוד אחר יקבלו רום מעכ"ת תוככי זאת.

קבלתי הפוליס"א ושט"ח מהגביר כה"ר שבתי עמרון וכה"ר ידידיא בינה יצ"ו תושבי רומא מסך שני וחמישי' ציקיני ויניציאני אשר פצו שפתיהם בתורת נדר ונדבה לעיר הקדש, וסמוך לקבלה כתבתי להם לבדם אחר שחזרו לביתם לרומי סמוך לרגלי' שע"ל. ובו בפרק השיבוני דבר שאחר המועדי' שעה א' קודם יגיעו לידי כל הסך עד שפ"א⁴⁸. אמנם עדיין הדבר תלוי ועומד ואין כל מאומה בידי, אפס כי לא עברו כ"א ימים מועטי' וביני ביני חזרתי לזרום, ואקוה שבמוקדם הראשון יתנו לכסף מוצא ואז אשלחנו במוקדם הראשון ליד הגביר סי' אנגיל הנ"ל ולא אחר לעשותו. ויודע תעלומות נאמן עלי כי מצידי והנוגע לעצמי לא נמנעתי לעשות עד מקום שידי מגעת, אמנם במה שתלוי בדעת אחרים א"א לי לתקן כאשר עם לבבי וחפצי.

אותיות פורחות למעלה ראש הם הדברי' שללחתים לרום מעלתם זה ימים וכמשלש חדשים דרך איזמיר וקושטנדינה והן היום אף כי לימים שבעתים לא זכיתי עוד לאור נוגה דברות קדשם.

חזו דאתאי בביאה שאינה ריקנית כי יום בשורה הוא איך אחר ההשתדלות עלתה בידי לא זו בלבד לגבות החמישי' סקודי שהיו נשארים משארית עזבון המנוח היקר יהושע פאציפיקו נ"ע לא אף זו סך החמישי' ושנים ציקיני ויניציאני הנדר והנרב מהגבירי' כה"ר שבתי עמרון וכה"ר ידידיא בינה ה"י תושבי רומי כפי העולה מהשטר חוב ששלחו לי לשעבר ולקחתי מהבא בידי ושלחתי הכל לויניציאה ליד הגבירי' כה"ר דניאל בונפיל ובנו כדי שישלחו הכל באגרת חילופין להגביר הנעלה יצחק אנגיל מקושט', ונוסף עליהם סך ב' ציקיני ויניציאני פרי נדבתי לשיבת הרב המופלא מהר"ר חיים יעקב נר"ו ממח"ק⁴⁹ בעד שתי שנים, היינו שנה שעברה ושנתינו זאת הגמור' כמנהגי מידי שנה בשנה כידוע למר והעולה מן המקובץ סך הכל לטרין מטבע ויניציאה שהגביר הנ"ל יצרפם לכל סך אריות לפי שיוזים הגמור בלי שום נכוי כאשר הבטיחני, והכל כאשר לכל יעלה יראה וירצה, אם ירצה ה', כראוי ליד הקדש. ומעתה עליהם המצוה הזאת לבשרני מקבלתם יפה שעה א' קודם ולשלוח לי השטר שובר למען יהיה בידי לעדות זכות וראיה אצל האנשים האלה שנקובי' בשם. וכשם שזכיתי לשרתם בענין זה יקדשוני במצותם החביבים ובפקודיהם הישרי', כי הנני הנני מוכן ומזומן לעבוד עבודת הקדש בכל כחי. ומהדרנא ראשי כלפי הקדש דעוני' אחריו מקודש מהר"ר חיים יעקב הנ"ל⁵⁰ יקבל האדון הב' ציקיני הנ"ל ויזכרני לטובה על התורה ועל העבודה במתיבתיה דמר, אם אמנה לפי

48 שוה פרוטה אחת.

49 ממחנה קודשם.

50 מכאן משמע שר' חיים יעקב נמנה עם חכמי צפת שחתמו על האגרת שנשלחה למורפורגו.

י צ ח ק בן צ ב י

הנר' שכחה עברה לפניו ולא זכר שר כי לא פעם א' ולא שתים אליו פי קראתי באגרת שלומי', בפרט עם החכמים השלמי' מהר"ר יום טוב סאבאן ומהר"ר יוסף בן גוייא ושלחתי לו ג"כ ס' שמש צדקה של הרב מר אבא זלה"ה מנחה שלוחה ועדיין תשובה תולה ועשה עין של מעלה כאילו אינה רואה.

ומעתה על משמרתי אעמודה ואני תמיד איחל ואצפה להתבשר משלומם ושלוח מעוז תורתם ואל אלקים אשים דברתי יתענגו על רוב שלו' וכסא כ"ת כירח יכון עולם והמה עולים למעלה ראש על במותי ההצלחות שובע שמהות שלוים ושקטים על התורה ועל העבודה. כנפשם נפש ברכה החכמה רמה ונשאה למעלה וכחפץ נפש מוקטר מוגש תמיד לעבוד עבודת הקדש נושק כנף אדרתם ומצפה לברכתם ונכסף לתורתם יוצא כצאת העבדים בכובד ראש ומורא⁵¹. [משה חיים מורפורגו]

א ג ר ת י ו ד א ל ך

[24ב] שנים כרובים זהב ככבים ברקיע מאירים ומזהירים מול קני המנורה. אנשים הללו אנשי צורה יתנו צדקות ה' תורה בטהרה בנעימה קדושה ושפה ברורה. תישיש בעלי קרנים מלומדי מלחמה הא למ'גמר הא לאגמורי מקצוע גדול בתורה. תנו רבנן כלהו תנווי בבחירתא אגרא דשמעתתא סברה. החכמים השלמים הדיינים המצויינים הרבנים המובהקים והיו למאורות כמהר"ר יום טוב סבאן וכמהר"ר יוסף נ' גוייא נר"ו. צדיקי' יושבים ועטרותיהם בראשיהם ושכינה למעלה לנחותם הדרך ואיזוהי דרך ישרה. נס"ו.

בראשית מאמר אמירה לגבוה סלקא גם ה' יתן הטוב ואלה יעמדו על הברכה במדה טובה מרובה ערוכה בכל ושמורה כ"ר.

זה שבתי משתאה מחריש זמן זמנם שנה שנה לג"ש⁵² מיום אל יום עומד על המשמר מתי יבא אלי קול הקורא מורה באצבע כתב הנשתווין מכתב אלקים אלו הדיינים כאשר בראשונה בימים הראשונים אשר ה"ן לי בהם חפץ המבשרות צבא רב על האמת ועל השלוי'. עבר קציר כלה קיץ אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם והן דבר ממני נעלם. וכי זו שימת עין שאמרו רבנן לשים עין השגחתם עלי לטובה, וכאשר באמנה לשעבר בצדקתם אחזו ועשו עמי לטובה אות למזכרת אהבה. ולכן הואיל דאשתהי טובא חשבתי למשפט לבא כדת היום לזבוח את זבח הימים זבחי שלומים עלי לעורר את דם האהבה עד שיחפץ להיות חוזר וניעור בקריאה ל' חיבה מעת לעת ומפקידה לפקידה בקול הקורא משמיע שלום מבשר טוב שלמא טבא לרבנן.

ואלה מוסיף קול שהוא עיקר למד מלמד הא מלתא דתנו רבנן פרק א' או הלכה א' מילתא דאתיא מדרישא להעיר אזני בלימודים תורה שלימה שלהם כי באלה חפצתי. ואלו קשרים שחייבי' עליהם לתקוע יתד האהבה במקום נאמן כל תמוט עולם ועד אחת שאלתי אותה אבקש ותהי זאת נחמתי. וכעת אין לי במה להאריך עד עת בא דברייהם. כל בני ביתי כקטן

51 אגרת זאת נכתבה בודאי בחודש תשרי תק"ח, כן יוצא מלשון האגרת למעלה. ועיין גם הע' 43, 44, 46.
52 לגלילות שלהם, כלומר לאגרותיהם.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

כגדול מרת אמי וזוגתי מב"ת והבן הידיד שמשון צמח ה"י כבן שבע שנים הולך וגדל וטוב תלית⁵³ ועושה פרי בלימודים. ואחיותיו הקטנות שלשה אלה כעת היום ה"י כורעים ומשתחווים מרחוק וני"ק למען יינקו משדי ברכותיהם ואתם כל באי שער בית המדרש ה"י תמיד כל היום ישירו תהלתם וכמוני כמוהם אתפלל לעתיד למען יאריכו ימים על ממלכתם במשכנות מבטחים שמהים וטובי לב, תפארת חכמים כחם והדרת זקנים שיבה א' זו וא' זו במשמע. כנפשם נפש ברכה תדושן וחפץ נפש נאמן בברית אהבת תורתם וסר תמיד למשמעתם כו"ח פה אנקונה בשליש הראשון לח' אדר ראשון התק"י הצעיר וכו'.

[משה חיים מורפורגו]

אגרת יו"ד בי"ת

[190] למאן דקרי ותני כולהו שני קבצם כעמיר דתא די אלה שמיא גמיר וכענת. עפיה שפיר ואנביה כרכא דכולא ביה קופת הרוכלים חנות מיוונת כל הדבר הקשה בין דין לדין, ודבר שבממון. פושטו אפי' בשוק אצלו אמון ותהי לו לאומנת. דין הוא הד"ר מעלת הרב המובהק והדר זקנים כמהר"ר שבתי אלחנן מהוקנים⁵⁴ נר"ו. יהי שמו לעולם מאז נעלה לא יאונה לצדיק כל המחלה מן החמה על הצוננת כ"ר.

ראשי שורות האומ"ר חיים שנים ישל"ם תשל"מי כפל בכסף מלא חבה יתירה נודעת לעולם אשמור לו חסדו ואמתו וצדיק באמונתו ובריתי נאמנת. שבוע שעברה כן באו אלי הני זוזי נצבה על ד"ל מק"ק אקווי יע"א ואשים דברי בו בפרק ע"י מעלת הרב כמהר"י סגרי⁵⁵ נר"ו לחלות פני מכת"ר זה יכתוב ידו לאמר להם שעדין לא יצאו ידי חובתם בכסף המובא הנמצא בקופה לבד, וכה יעשו לגבות נדבה חדשה כאשר עשו בכל קה"ק יצ"ו שמר"ה רוחי דברי פי חכם יעשו פירות ואני תמיד איחל תשובתו הרמת"ה.

הלא עתה באתי באותו"ת שתיים להשמיע במרום קדשו כי שמוע שמעתי מאנשי אמת אשר לא יכזבו כי לימים שעברו הפקד על קופת עא"י⁵⁶ אשר במחנה קדשו ה"ר חיים שלמה כהן וברב הימים נמצא חשבונו מקולקל ויאכל גם אכול סך מה מקופת עא"י טוב"ב. ויען מטה ידו מבלתי יכולת גדל פר"ע נמנו וגמרו עם מעלת ראשי הקק"י ולקחו ממנו ס"ת אחד אשר לו שם בבה"כ בעד מה שהיה חייב לעא"י והנו נצב שם בבה"כ. ואשתומם על המראה כי מדוע לא גלו את אוני בהיותי שם, כי העוד לנו חלק ונחלה בס"ת הלזה כי הייתי מבקש מי שיקנה אותו ודמי"ו עליו יטוש.

הנה כי כן בזאת אני כותב למעלת הקצינים והממונים יצ"ו למען עשה כיום למכור הס"ת הלזה כאשר יוכלון אל הכלל או לאיזה קצין שירצו וישלחו לי דמי מחירו לזכות עניי עה"ק צפת טוב"ב ולסיוע בנין בתי כניסיות. כי לא נכון שישתמשו בבה"כ בס"ת

53 תהלות לה' יתברך.

54 רבה של קסאלי משנת תצ"ט. ע"ע מ' בניהו, רבי יצחק לאמפרונטי ורבי שבתי אלחנן מהוקנים, סיני, ספר יובל, תשי"ח, עמ' תצג-תצד.

55 ר' יעקב סגרי. עיין מ' בניהו, חיים יוסף דוד אזולאי, חלק א, עמ' רכו.

56 עניי ארץ-ישראל.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

שאינו שלהם כי אותם המעות שהוקדשו לעניי א"י ובאו לידי גבאי כבר זכו בהם עניים כאשר גלוי וידוע למכת"ר. ולא טוב הדבר להיות ח"ו גזילת העני בבתיהם. ואומר חלותי היא לפני מכת"ר כלביא יקום וכארי יתנשא ולא לי מזיג רישיה אבי סדיא עד אם כלה הדבר מבא בדמ"ים. ואם אין יגידו לו ואדעה מה אעשה למכור אותו באחד ממקומות אלו כאשר תמצא ידי. כי בטחתי כה יעשה וכה יוסיף ותחשב לו לצדקה לדור ודור עד עולם.

ואנכי עומד ומצפה תשובה מעליא כסף האמור בתורה וכה אדע כי מצאתי חן. ואני תפלה יהי שמו לעולם ושקט ושאנן בצל שדי יתלונן נכון יהיה כסא וסמוכות שלו וישא משל"ו ממעל לחש"ב ככל אות נפשו נפש ברכה תדושן וכנפש נאמן בבריתו ואליו תשוקתו שלוח עושה שליחותו. למעלת החבר נכדו ה"י אשל"ם במיטבא. אחי ה"י נאה דשו"ט⁵⁷ ותחת כבודו יק"ד יקו"ד⁵⁸.

א ג ר ת י ו ד ג י מ ל

[195] האור הגדול נהר"א דמכיפיה מברייך בוצי"ן בוצי"ן השונה הלכות אהרונית אחרנית עירנית. בקי בחדרי תורה קולע אל השער"ה שיעורין חציצין. כריך ותני חומר"י מתניתא כל הדבר הקשה בהד"י כבש"י תני לן עוקצין. הדר הוא ר"מ הרב המובהק כמהר"ר ש"ם⁵⁹ עולם נכון יהיה שבע רצון ומשוש את רצי"ן⁶⁰ כי"ר.

קן קולמוסא והיד כותבת וחיים ביד לשון מדברת תשלומ"י ארבעה וחמשה ורתוקות כס"ף שור"ף קרב⁶¹ איש ולב כי רב הכס"ף חבה יתירה נודעת ואל ה' אתחנן יהי שמו לעולם ושקט ושאנן וישא משל"ו⁶² כרב גדלו לראש ולקצין כח"ם צה עלי אור. המות"י ראיתי אור יקרות זה כתב ידו של רבי גלא"י כדגל"ו⁶³ אינשי מידיעת שלמא דמר נר"ו וכל אשר לו מסביב יחדו יהיו תמים עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו כי"ר.

על ענין נדבת אקווי יע"א הנה באה ונהיתה אחת בכתב מעולפת ספירים מהקצין ש"ר לו נאמר כמ"ר שמעון חיים לוי מורילילי⁶⁴ יצ"ו וכדנא כתיב בגוה. ובע"ה מקבלה ואילך את הכסף המתוכן אנכי אכתוב שטר שובר על שם מכת"ר נר"ו ואשלחנה להקצין הנ"ל מפני הכבוד ומידו יקח.

על אודות הסת"ק חזה הוית דברי פי חכם חן ומכללא אתמר למען ישלחו הצדיקים חלק הנוגע לעה"ק צפת ת"ו. לא אכחד כי לפום ריהטא הנה אמת נכון הדבר, אך אמנם לפום מאי דנהוג כי כל העובר זוכה בנמצא בין רב למעט ואם היו נמצאים מעות אלו מונחין

57 דורש שלומו וטובתו.

58 לא מלשון אש, אלא קידה, השתחוייה.

59 שבתי מהזקנים.

60 מליצה על-דרך רצין מלך ארם.

61 לבו נכסף אליו.

62 ממשלו, כלומר ישא רבנותו ברמה.

63 נתמלא גיל בהתגלות לו שלומו הטוב.

64 ע"ע חיד"א, שם, עמ' תכד—תכו.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

בקופסא זווי בעיניהו הוה שקילנא להו, א"כ למה נגרע לבלתי קחת כסף ממכרו, ובפרט כי כבר מידע ידיע ליה מה שקבלתי שם מהקופה הלא מצער היא ולא תהא עיר קאסאלי יע"א כאחת מן הערים האל קטנות עם גדולות המשפיעין במדה גסה. ועוד בה אם באו לדקדק לעת כזאת כי לא תסוב נחלה ממטה אל מטה מדוע לא עשו כדבר הזה בתתם מזוקפה של עא"י כמות שהיא כל הכסף הנמצא להחזר"ש שלם⁶⁵ ז"ל על הגבוי ועל העתיד ליגבות כנודע.

וסוף כל סוף במדת רחמים ראוי לרחם על עה"ק צפת ת"ו לעתות כאל כי נהפכו עליה ציריה ואנו ואבלו פתחיה טבעו בארץ שעריה אבד ושבר בריחיה ובאלו אמרו למען עשה לפנים משורת הדין.

הנה כי כן אחלי אדוני כה יעשה וכה יוסיף לדבר על לב הקצינים הרמים ראשים על העם יצ"ו זה יתנו במדה גדושה ועין יפה לא נצרכה אלא להעדפה כי השעה צריכה לכך והוראת שעה שאני. בו בטחתי לא לימויג רישיה אבי סדיא עד דמהפך בזכותיהו דהני עניי אלופינו מסובלים מעוני ומרוב עבודה. ושתי בה' אלדי"ם מחסי כי דבריו יעשו פירות ופירי פירות דברי חכמים כדרבונות וכמשמרות כי דבש וחלב תחת לשוננו ויחשוף יערו"ת. אתיא תוך תוך מנחת עני כפי נדרו. וסלח נא אנכי מבקש אם לא סימתינהו לכולהו שבחי כדת מה לעשות וידענא לאו למודע"י⁶⁶ הוא צריך כי נודע בשערים רברבנותיה דמר, אלקי"ם יחננו ויחי עוד לנצח רבות בשנים והדר זקני"ם⁶⁷ עוד כל ימי הארץ ימים על ימי מלך יוסיף שש ושמח ומלא ברכת ה' כנפשו הרמה וקורין לה חכמה וכנפש נאמן אהבתו ועלי תשוקתו כל יומא ויומא מיום הראשון עד יום השביעי. כתב בכתב ידו פה טוריננו יע"א יום ד' בסדר ושנת ואמלא אותו רוח אלדי"ם בחכמה ובתבונה ובדעת⁶⁸. לכמה"ר נכדו נר"ו חיים שנים ישל"ם⁶⁹ ולבניו הנאהבים והנעימים אשלמה להם. אחי ה"י נאה דש"ו ותחת כבודו יק"ד יקו"ד. הצעיר חיים מודעי ס"ט

אגרת יו"ד דלי"ת

יום ז' לחדש שבט שנת התקל"ם בורדיאוס יע"א

עדה קדשא!], אשר עיניהם פקוחות לכל דבר שבקדושה, ועמלם בתורה, צוה לנו משה מורשה. הם העומד' על הפקודים ה' ישרים⁷⁰, מנשרים קלו מאריות גברו השרידים אשר ה' קרא להם. עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו המה הגבורים אשר מעולם אנשי ה'. צדק

65 ר' שמואל שלם משאלוניקי, יצא בשנת תקט"ו מטבריה בשליחות הכולל והיה באירופה, בשנת תק"כ היה באיזמיר בדרכו לטבריה ונפטר שם. ע"ע א' יערי, שם, עמ' 511—514.

66 רומז לשמו. מליצה על-דרך למודעי אני צריך.

67 רומז לשמו של מקבל האגרת.

68 פרשת כי תשא תקכ"ד.

69 חיים, הכותב יכפיל שלומותיו. על-פי הפסוק שמות, כב, ג.

70 על-פי פקודי ה' ישרים. תהלים יט, ט.

י צ ח ק ב ן - צ ב י

לבשו וילבשם נדבות יעצו על נדיבות יקומו. הגבירים כבירים כלם אהובים כלם ברורים פרנסים ומנהיגים ממוני וגבאי ראשי וטובי שרי וחשובי אשר בעיר המהוללה ק"ק קאבאיון, ואח' שריהם כל ישרי לב וכל העוסקים עם הצבור לש"ש⁷¹. אתה ה' תשמרם כצנא רצון תעטרם ויתענגו על רוב שלום מעתה ועל עולם אכי"ר.

בראש אמי"ר וארשת שפתי תבעיון בעין שלשה פעמים ביום לאל נורה[!] ואיום יעלך האל גם עלה ע"ג⁷² מרומי הברכות וההצלחות בשובע שמחות ועל מי מנוחות ינהלהו וינחהו במעגלי צדק דשן ורענן בבנים ובנות כשתילי זיתים יהיו סביב על שולחנם ששים ושמחים דשנים ורעננים [ש]קטים ושאננים וראה ושמח כל הק"ק אנס"ו⁷³.

אשר אל[!] כן להודיע לאדונים על ענין של כתב שכתבו אדונים בשביל החכם השלם מרדכי תמה⁷⁴ נר"ו לאמשטרדם והוא היה לאנבורגו⁷⁵. ואני כתבתי לו לאנבורגו הכל הדברים והכל תנאים שאדונים היה כתבו לו, והיום קבלתי תשובה ממנו ואומר שלא ראה כתב מן אדונים ואם אדונים יכתבו לו תכף הוא הולך שם. אבל צריך כבודים לכתוב לו לאנבורגו אם רוצה ואם לא מפני שיש מקום אחד שקורים לו והוא לא יכול הולך ולא יכול יתן דיבור בשביל הכתב שאני כתבתי לו ברשות לדונים. אשר על מבקש מן אדונים זה חסד שישלח לי תשובה בכל אופן ואופן כדי לשלוח לאנבורגו להחכם השלם ר' מרדכי תמה נר"ו.

ובכן אין להאריך זולת לפרוש סוכת שלומי לכל הק"ק, ואשר בתפלה לפני אל שוכן מעלה אורך ימים ישביעהו וימלא כל משאלות לבו לטובה כנפשו וכנפש הדורש שלומו וטובתו בלב שלם ובנפש הפצה. לכל השואלין ודורשין בשלומי הטוב ש"ר⁷⁶.
איש צעיר דל בציון עיר הקדש צפת תוב"ב.

נ פ ת ל י ס ו ס י

א ג ר ת ט י ת ו י " ו

כלי יקר מחכמה ומכבוד ויבזו בעיניו את הזהב ואת הכסף ויתרון, יאכלו ענוים וישבעו פתח שערי ירושלים ברקת וכינרת פני המזרח עד שבחברון. הדר הוא הגביר היקר המ"ע⁷⁷ שר ואור כמה"ר שי יאודה הכהן ה"י. נר"ו יאיר עד כי יבא שילה או ידלג כאיל פיסח ותרן כיר"א.

לשלום אין קץ כמעין המתגבר וכנהר שאינו פוסק ועבר את נחל קדרון. ובשם אלהינו נזכיר על טהרת מצבת קבורת התנא הקדוש רשב"י זיע"א ליפוש חיי סגי ומסגי כארו

71 לשם שמים.

72 על גבי.

73 אמן נצח סלה ועד.

74 ר' מבוא והע' 16.

75 בהמבורג.

76 שלום רב.

77 המופלא עצום(?).

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

בלבנון ישגא וכאור בקר יזרח צדיק כתמר יפרח חבצלת השרון כיר"א. אנן דסגינן למען דעת כי מה טובו ומה יופיו ואון ששמעה ותאשרהו את כל דברי טובים השנים הרבנים שלוחי דידן⁷⁸ אשר באו אלינו ופיהם מלא תהלות ויהי דוד לכל דרכיו מטה כלפי חסד לאלפים לבנות ולנטוע המעון הזה.

נחנו נעבור לבקש מלפניו כי יתן את רוחו ורוח דעת ויראת ה' לשמוע אמרי פינו והגיון לבנו צרה דעניותא וכמה מיני פורעניו' המתרגשות ובאות עלינו מפני חמת מלכים מדינים זה עם זה חלק לבם זה עם זה. אך בחלקות נפיק מינה חורבה לכוללות עיי"ק מה שאין הפה יכולה לדבר, דיד עניי אנן ועינינו תלויות על המחיה ועל הכלכלה מעבר לים כידוע ומפורסם. ומה נוסיף עוד לדבר והנה שלוחנו הוא הרב הכולל ציר אמונים מגזע האייתנים כמהר"ר אברהם בן חסון נר"ו מגזע המלוכה להרב הגאון מהר"ש בן חסון זצ"ל. הוא התולך קדמת עדן. הנה האדון ברוח מבינתו ורוחב דעתו ויופי שלימותו ונועם זריזותו והדרת צדקתו ועוצם תשוקתו לשמוע אנקת הצי"ר. לשום לאבלי ציון פאר ישמע חכם לכל דברות ולכל אמירות ברוך מפיו יקרא מאשר עובר ומתעבר עלינו תמיד. לשמע און כלביא יקום וכארי יתנשא לעזרת ה' בגבורים ובא עד כיסו יתן ויחזור ויתן מנה הראויה וסיוע שיש בו ממש. ואין צריך לומר כי בנועם שיח דברות קדשו ידבר דבר. אם כה יאמר ממנו תראו וכן תעשו להחיות רוח שפלים העניים האומללי' לשלם את נשינו חמשים אלף גרו"ש ברבית קצוצה אשר לוינו לפדות את נפשותנו ממות מלבד שטרי חוב המוקדמין בציריך צרה ויגון. ובידו ימלא וגם במכתב אל כל המקום אשר יבא שם אברהם שד"ר לכוונן את בית חיינו להחיות נפשות רבות. גם ה' יתן הטוב מנה אחת אפים וארכא בחיין ככל אות שרת נה"ר⁷⁹ ונפש החותמי' פעה"ק צפת את"ל⁸⁰ בחדש רחמי' משנת להדף את כל אויביך⁸¹ לפ"ק ברוב עז ושלום.

יצחק אבועלפיא חיים עמרם חיים יוסף צרפתי אברהם צורגון
בנימין יצחק בכ"ר דוד חיים נסים אבועלפיא חיים דוד
אבועלפיא רחמים בכ"ר ראובן

אגרת טי"ת זי"ן

את האור כי טוב פום ממלל רברבן ועסיק באורייתא תדירא... כמהר"ם מודונה נר"ו...
בטרם תחיל האר"ש היא אמרת בשלמא דמני"ר⁸² כעוצם התשוקה רבה. ויה"ר יש"ל⁸³

78 הם ר' רחמים בכ"ר ראובן, החתום על אגרת זאת, ור' חיים ב"ר ברוך מאיסטרו. ע"ע יערי, שם, עמ' 668—669.

79 נפשם הרמה.

80 אמת תכון לעד.

81 תק"ע.

82 דמר גיהו רבה.

83 ויהי רצון יחי שמו לעד.

וכסא כבוד תורתו יגדל וירום ויגביה לעילא כברכת אברהם ועיני דמר יהזו תפארת בנים. להבן יקיר הי"א⁸⁴ עד דוד⁸⁵ הגדיל מאיר ומזהיר יושב על מידי"ן כסא ישראל כיר"א. ובא האות מודע לבינ"ה מקבלת כתבו הבהיר ואתיא תוך תוך כתי"ק⁸⁶ מע' החכם השלם מ"ץ מעיר פינאלי. וקבלתי מיד רב חביבי בעל אכסניא נאה הגביר החכם השלם כמהר"י קרמי נר"ו הנדבה מעיר הנז' סך ליטרין איטליא מ"ח וצינט"יס ס"ה כאשר כתב כת"ר. ואמרי"ן לפעלא טבא חינא וחיסדא ע"כ⁸⁷ הטורח אשר טרח בעדי והיה שכרו מאת ה'. וסלח אנכי מבקש מאת אדוני אשר אחרתי עד עתה להשיבו כי הייתי טרוד ע"מ⁸⁸ שכתבתי לקצת עירות כמו קוריג'ו גאסטאלה כוכילאר(?) פרמיג'אנו וכיוצא. וגם בעיר הזאת לגמור שליחות בכי טוב. ונדבת היחידים ברוך ה' עלה בין הכל פ"ז נאפוליאנו. וזה היום י"ד ימים שאני יושב באכסניה נאה בבית מע' הגביר החכם סי' ר' יעקב קרמי הי"א בכבוד גדול. וגמלו חסד לאברהם ועכבו אותי עד ש"ק. יום א' בה"י⁸⁹ אני נוסע למנטובה הי"ל שא"י⁹⁰. ונדבת האחים הי"א עתידים ליתן ביום הנסיעה. בפה הכל שהצלחתי פ"ה. יה"ר שזכותא דארעא דא"י יגן עלי. למפרע במ"ק⁹¹ יע"א היה לא פחות הרבה ממה שקבל השד"ר שקדמני, ופה ריגיי"ו ידעתי הסכום. אעפ"כ⁹² אני אומר כ"מ⁹³.

מעתה להבן יקיר החכם המ' ידי"ן כמהה"דמ⁹⁴ נר"ו שר"א בא"ר⁹⁵. למאור עיני חביבי החכם הן גביר ר"ש כמהר"י סאנגיוניטי נר"ו הנני דש"ו בא"ר וחיבה ואכבדהו ואברכהו בכל לב. וחפצי היה ליחד אליו הדיבור ולמרס בדם אהבה, ואולם אין הפנאי מסכים וגם יש לי מיחוש הראש וצינה. בעת מן העתים איה"ב⁹⁶ במנטובה יע"א איחד הדיבור לשמו הטוב. לידי"ן הגבירים החכמים אוהבי התורה האחים הנעימים סי' מצליח ואחיו סי' מנתח ואחיו הי"א ש"ר אל"פ⁹⁷ בא"ר. לכל בני ביתם והיקרות והיק' בניהם ובנותיהם העי"א⁹⁸ אני אברכם. ולמע' רב אחאי הרב מהר"י ס' והגבירים אחיו הי"א שר"א. ואחרון חביבי רב נהוראי מע' החכם השלם עצו"ר⁹⁹ כמר"פ נר"ו אשל"ם במטבא בא"ר. למע' החר"ש כ"ת כמהר"א וכמהר"מ ס' נר"ו ג"כ. לבעל אכס'¹⁰⁰ סי' רפאל מודונה וב"ב הי"א שר"א. להשמש סי' אברהם ג"כ.

84 ה' ישמרהו אמן. 85 הוא ר' דוד זכות ב"ר מזל טוב מודינה מחבר ספר "זכר דוד", ליורנו תקצ"ז.
86 כתב הקודש. 87 על כל. 88 עד מאד. 89 בעזרת ה' יתברך.
90 ה' יגיני לשלום...
91 במחנה קודשו.
92 אף-על-פי-כן.
93 נראה שצ"ל כ"ט — כי טוב.
94 ידוד נפשי, כבוד מעלת הרב דוד מדינה.
95 שלמא רבא אמינא באהבה רבה.
96 אם יגזור ה' בחיים.
97 מליצה על-פי שרי אלפים, והכוונה אלפי שלומות רבות.
98 ה' עליהם יחיו אמן.
99 עצום ורב.
100 אכסניה.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

ובכן שו"ט¹⁰¹ יסגא כנה"ר¹⁰² וכנפש הנאמן באהבתו צעי"ר המשת'¹⁰³ מעה"ק צפת
תו"ב הבא עה"ח פה עיר ת'¹⁰⁴ ריגייו יע"א ביום י"ג שבט מש' ר"ב שלום¹⁰⁵ פ"ג.

הקטן אברהם ן' חסון ס"ט

יודיעני אם בא עוד איזה דבר מק"ק קארפי יע"א. ביום אתמול כתבתי לק"ק נ"ז אם
אינם שולחים עוד נדבה אני הולך שם בלי ספק לברך בשמם פה לא פה. וגם אדוני יכתוב
להם בכל תוקף. יאמיץ שמגשטלה¹⁰⁶ שלחו לי הכפל. ואל אדע שכו"ל איך שלחו לי דבר
מועט מקופה מעשר שנים ונדבת הק"ק. בעד הכל חסיה נפשי שדברי ודברי כת"ר יעשו
פירות ועמו הס"ר¹⁰⁷. להגביר סי' שלמה פירמיגאנו הי"א שר"א וש"ב¹⁰⁸.
הלוטה ת"ד¹⁰⁹ למע' החכם הכולל מ"ץ בעיר פינאלי יע"א. ישלח צדיק לידו תכף
ושכמ"ה¹¹⁰.

על גבי הכתב: למעלת רב אחאי ור"ן¹¹¹ הדר הוא הרב הכולל ז' למקד'¹¹² כהלל. כמה"ר
מזל טוב מודינא נר"ו יאיר כיום כיר"א. מ"ץ בק"ק מודונה יע"א. והמגי' לידו גב"י¹¹³.

אגרת יו"ד זי"ן

ב"ה. בס' ולא יהיה בהם נגף¹¹⁴ אתן שנת יפרח בימיו צדיק ור"ב שלום¹¹⁵ לפ"ק

פה מפיך מרגליות... הרב הכולל... כמה"ר [מזל טוב מודינה] נר"ו...
מודעת זאת מהגעתי לחט"ו¹¹⁶ לפה ע"ת¹¹⁷ ליורנו יע"א לעשות שליחות שליחות
מצוה. את שיש בה ידיעה, בעומדי במחנה קדשו יע"א אתיא זכירה וזכירה שכתבתי לפינאלי
יע"א. ובעמדי בריגייו יע"א קבלתי תשובתם דברי הבאי, ואמרתני אני אל לבי בחזרתני אפשר

101 שלום וטובתם.

102 כנפש הרמה.

103 צעי"ר המשתל"ח. על-דרך שער המשתלה.

104 תהילה.

105 שנת תקע"ג.

106 גואסטאלה.

107 הסליחה רבה.

108 ושבתי בשלום.

109 תוך דא.

110 ושכרו כפול מן השמים.

111 צ"ל יד"ן — ידיד נפשי, או ור"ר — ורב רחומאי.

112 זכר למקדש.

113 והמגיעו לידו גם ברוך יהיה.

114 פרשת כי תשא.

115 שנת תקפ"ד.

116 לחיים טובים ולשלום.

117 עיר תהלה.

י צ ח ק ב ן צ ב י

שאחזור במקומות אלו ויותן גמ"ט¹¹⁸. והנה בעתה לא אסתייעא מילתא לעבור בארצם. והנה בבאי בחזרתו בעיר פירנצי יע"א ידעתי שהחכם שנמצא כעת בפירנצי הוא קרובו מרחימא דנפשאי הקצין החכם המפואר ח"ק¹¹⁹ כמה"ר שלמה שירבי נר"ו. וכתבתי למעלת הפרנסים ולחכם ג"ך וכמו כן כתב הח"ק רבי שלמה נר"ו הנז' להחכם, והשיב דלא היה בקופה כי אם ארבעה ציקינ"ס ביניציאני ולא יכול לעשות כנימוס יען הם אנשים קמצנים. ובראותי שהשיב דברים רקים כתב פעם שנית הקצין ח"ק רבי שלמה סירבי נר"ו להחכם נר"ו ומאי דביני ביני באתי פה ליוורנו יע"א.

ובזה השבוע קבלתי אגרת מידין הח"ק רבי שלמה סירבי נר"ו ובכלל כתב אלי שקבל אגרת מהחכם שבפירנצי ואומר שמצטער הרבה על הדבר הזה שהביאו אצלו ארבעה ציקינ"ס ולא רצה לקבלם כי הוא מעט מוער, ואם היה אפשר שיבא בפירנצי השד"ר היה יותר טוב, וכאלה דברים בטלים. ואומר לי הח"ק רבי שלמה סירבי נר"ו, כיון שידע דרך אגב בעומדי בפירנצי שעבר אהבה רבתי בינינו בעומדי במודונה יע"א, הנה מה טוב שאכתוב ב' שורות למני"ר¹²⁰ נר"ו על פתגם דנא ומהטוב יבא הטוב כמדתו הטובה. ובכן גמרתי בדעתי לכתוב שורותים אלה למני"ר נר"ו כדי שיכתוב ליחידי סגולה מעיר פירנצי יע"א ולהחכם גם כן דברים הנאותים להם, ושיש לי תרעומת רבתי עליהם ועם החכם. ומני"ר יכתוב כאשר יטב בעיני קשות ורכות. ומה שאני שואל מהם הוא אלו ארבע ציקינ"ס שאומר שנמצא בקופה ונדבת היחידיים ה"י ונדבת הקק"י וצד"ל¹²¹ כנהוג, ואל יטריחוני לכתוב להם באופן אחר כי אין דרכי בכך, ויכולה היא שתגן המצוה הזאת עליהם ועל זרעם, ועל אהבתנו ומדותיו הטובים קא סמיכנא ולחסד ולמצוה רבה יחשב. וסלח נא אנכי מבקש ספ(?) טרח ולדברו הטוב הוחלתי. ואחר שכותב שמי ע"ג האגרת בלשון איטלק"י יצוה אותה ע"ש ידין הקצין סי' חיים נסים רינייאנו¹²² ה"י כדי שיבא לידי בלי סי'¹²³.

מעתה לרב חביבי בנו ידידו ויהי דוד בכל דרכיו משכיל נר"ו שלומות אלומות בכל"ח¹²⁴. לכל הקצינים ה"י [ש]יך ברוב ברכות. ובכן שלומו וטובתו ותורתו וכסא מלכותו נכון יהיה עדי עד, גם עושר גם כבוד גם עד זקנה ושיבה ותפארת בנים ובני בנים ועיני אביהם רואות. כנה"ר וכחפץ ונפש הדושו"ט ונאמן באהבתו צע"ר המשתלח מעה"ק צפת ת"ו מקוה רחמי וחסדי האל ועושהו. אין זו אלא שכחה דידיע להוי למני"ר¹²⁵ בעומדי בעיר ויניציא יע"א בפעם הזאת השניה, והנחתי ביד ידין הקצין סי' שבתי ויבאנטי ה"י החיוב ממני"ר נר"ו בעד הכולל יע"א מהמאתים פראנקי לפורעם בר"ח אלול הבע"ל ודי בזה. ושב"ש¹²⁶.

118 גמר טוב. 119 חסידא קדישא.

120 למר ניהו רבה. 121 וצידה לדרך.

122 מעשירי ליוורנו ומתומכי ארץ ישראל. בביתו היו מתאכסנים השלוחים. בשנת תקע"ו מינה אותו השליח ר' חיים שלמה אבואלעפיא גובר על תרומות טבריה בכל אירופה המערבית. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 643—644.

123 בלי ספק.

124 אם אין כאן טעות בהעתקה, שמה פתרון ראשי התיבות הוא — בכל לב חפץ ?

125 למר ניהו רבה. 126 ושבתי בשלום.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

אגרת יו"ד חי"ת

אנשי שם קראו בשמותם בחצריהם ובטירותם כאהלים נטע ה' נטיעה של מצוה. גבורי כח עושי דברו הביטו אליו ונהרו לשמור ולעשות התורה והמצוה. הנה הנם הגבירים החכמים הרמים מלכי ארץ ורוזנים שרים וטפטרים פרנסים גזברים ממונים הרועים בשושנים לתור להם מנוחה השקט ושלווה. ועילא מנהון החכמים השלמים הדיינים המצויינים הרבנים המובהקים מלאים זיו ומפיקים להורות לבני ישראל את החקים ואת התורות על דבר אמת וענוה. ואחריהם כל ישרי לב העוסקים עם הצבור לשם שמים אשר אור להם בעי"ת קארפאנטרץ יע"א. יחד כולם יחיו דגן ויפרחו כגפן עד כי יבא שילה תוככי ירושלים כי שם צוה. כיר"א.

לפני הדבי"ר ותעל השל"ו כהעלות הים לגליו ביומא דסתוא. וליה עינינו תכון תפלתנו בה"ר ציו"ן¹²⁷ גדול אדונינו התנא האלקי רבי שמעון בן יוחאי זיע"א מאריה דארעא הוא הודה הוא זיוה. למען חייהם ובניהם יבלו בטוב ימיהם ושנותיהם בנעימים. ה' צבאות יגן עליהם ובתים מלאים אבני שוהם ואבני מילואים לישרים נאוה. כיר"א.

אותותנו אלה בבכי יבואו מפני הרעה אשר מצאתנו בקום עלינו הגוים אשר בקרבנו בני ישמעאל פתע פתאם ואנחנו יושבים לבטח אתם, עדת מרעים הקיפוננו ושללו ובזזו את כל ממוננו מחוט ועד שרוך נעל, ואפי' מידי דמיון שללו להם, מלבד מה שקלקלו והחריבו ושרפו בתים. על זאת תאכל הארץ על הרג נפשות יקרות. וכל בית ישראל יכבו את השרפה על שרפת התורה ועל חורבן בתי אלקינ"ו, כי כמה וכמה ספרים וספרי תורה ותפילין ומזוזות מהם קרעו ומהם שרפו באש, וכמה בתי כנסיות ובתי מדרשות מהם שרפו ומהם החריבו. וכזאת וכזאת השחיתו והתעיבו בנחלת ה' מעין חורבן בית המקדש מה שאין הפה יכולה לספר ואין האזן יכולה לשמוע.

ולולא ה' שהיה לנו כמעט אבדנו, ברוך ה' שלא נתננו טרף לשיניהם. ואם באנו לספר גופא דעובדא תצלנה אזנים משמוע. ואולם עיניהם תחזנה מיצרי"ם מעין המאורע ולגומרם לא יכולון ספרים ומגילות. והא ודאי הקול נשמע מקצות הארץ ומאציליה אף כי באמת אמרו מה בין ת"ח לת"ש¹²⁸. ולעתות כאל הנה אנחנו בקד"ש רעבים גם צמאים בערום ובחוסר כל ואין ידינו משגת להחיות נפשנו ולהלביש עצמינו, כי כל אשר היה לנו חלף הלך לו בקרב גוי עז פנים ותשאר העדה יחד עשיר ואביון כל אפיא שוין ענים מרודים. ולפי גודל צערינו עלתה הסכמתנו לשלוח שליח מיוחד כי אנה נפנה לעזרה אם לא אל אחינו בית ישראל. ואולם תננ"ע היתה פן נהיה למשא בהצטרפות ההוצאה כי רבה ולפי גודל עניותנו כל פרוטה ופרוטה חשיב גבן לאלפי זהב וכסף. כי כן בהסכמ"ה עלינו ה"ן מלאך עושה שתי שלוחיות, הדר הוא האמור בתורה מע' הרב הכולל ענותן כהלל סוב"ר

127 בהר מירון, שבו ציון קברו של הרשב"י.

128 תא חזי לתא שמע.

יצחק בן-צבי

הרז"ם¹²⁹ כמוהר"ר משה ׳ן סמחון נר"ו הוא ההולך קדמת אשו"ר שליח נהוג, והנה צור"ף שליח מצוה על המאורע אשר נעשה בעיר האלדים ת"ו להודיע לבני ישראל במה אנן קימין והמה בצדקתם אם יחיונו נחיה.

אי לזאת מפילים תחינתנו בידם הראות מר שדר"ן נגד פניהם כבוד, תועדו יחד שרים וסגנים חכמים ונבונים נדיבי עמים איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלדינו, בוזו כסף בוזו זהב חליפות שמלות להולכים בתמים כי רבה היא מצות הלבשת ערומים ופיקוח נפשות רבות מישראל, כי שתי מצות הללו אין חקר למתן שכרם, יש קונה עולמו בשעה אחת, כי כל המקים נפש אחת מישראל כאילו קים עולם מלא, ק"ו הדברים עיר מלאה של חכמים ושל סופרים העטופים ברעב ובצמא בערום ובחסר כל מקימים את התורה מעוני על אדמת הק' ת"ו בשם כל ישראל, ולא עת לחשות כי עת צרה היא סכנת נפשות ממש מפני זלעפות רעב ובאלו אמרו זריזין מקדימין להחיות עם רב מישראל, ועוד בה קומו השרים לעזרת ה' בגבורים לעטר ולפאר בתי כנסיות ובתי מדרשות בספרי דבי רב ובספרי תורה וכלי הקדש תפוחי זהב במשכיות כסף ופרוכיות ומפות הנעשים לכבוד ותפארת התורה הקדושה, כי הן בעון כל אשר היו מימי קדם שללו ובזו גוים אכזרים ואין לאל ידינו לחדש דבר מעתה, בה' בטחנו וברב צדקתם כה יעשו וכה יוסיפו בתוספת מרובה מדה טובה ישלם וה' אלדינו ישלם שבעתים ע"כ פרוטה ופרוטה לאלפי רבבה מזהב שבא, כנה"ר ונפשות אביונים החותמים בדמע פעה"ק צפת תובב"א בחודש אלול שנת וקראו להם עם הקדש גאולי ה' ¹³⁰ לפ"ק ברב עז ושלום.

ע"י אברהם אנהורי ס"ט הצעיר חיים יוסף צרפתי ס"ט

הצעיר יעקב ׳ן שמעון ס"ט אברהם ׳ן חסון ס"ט

הצעיר שלמה פראנקו ס"ט הצעיר אברהם בכר רחמים ס"ט

נסים זרחיה אזולאי ³¹¹ ס"ט

אגרת יו"ד טי"ת

ראשי עם קדש הנאהבים והנעימים נדיבי עמים לעשות צדקה ותהלה רודפי צדק לחזק את בדק ארץ ישראל מקודשת מאד נעלה, המה הגבורים הגבירים החכמים הרמים שרים וטפסרים רוזנים וקצינים פרנסים גזברים ממונים נטעי נעמנים לשם ולתהלה, ועילא מנהון החכמים השלמים הדיינים המצויינים הרבנים המובהקים מלאים זיו ומפיקים וכמו השחר עלה, ואחריהם כל ישרי לב אשר אור להם בעי"ת קארפאנטרץ אתה ה' תשמרם עד כי יבא שילה ובנתנה עיר על תלה, כיר"א.

¹²⁹ כלומר המקובל, מליצה על-דרך קול ה' שובר ארוים, תהלים כט, ה.

¹³⁰ שנת תקצ"ה.

¹³¹ הראשון והשני (האחרון) נהרגו ברעש תקצ"ו, ר' יוסף צרפתי ור' אברהם ב"ר רחמים היו הם עצמם שלוחי צפת ובשנת תקס"ג היו בתורכיה (עיין מ' בניהו, פנקס שלוחי ארץ-ישראל באוריא-נופולי, סורא, ספר ב, עמ' 223—224). על ר' אברהם ׳ן חסון עיין למעלה, ר' חיים שלמה פראנקו עשה אף הוא בשליחות צפת בתורכיה בשנת תר"ב, בניהו, שם, עמ' 224.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

לפני"ם האר"ש שלמים מרובים והמה בכתובים אמור רבנן בכפילא. ותפלתנו קבע על טהרת מצבת קבורת התנא האלדי רבי שמעון בן יוחאי זיע"א יסוד המעלה. למען יאריכו ימים ושנים דשנים ורעננים מרב הונים ותפארת בנים לישרים נאווה תהלה. כיר"א. אותותנו אלה לשבח לפאר מדתם הטובה כאשר שמענו מפי שלוחי דרחמנא הן בפרט מפי מע' השד"ר הן גביר החכם השלם והכולל סי' נתן מראגי¹³² נר"ו בשעת מתן מעות מפורש יוצא שם המתנדבים בעם מכלל ופרט. ותכף לנטילה ברכה ברכנו אתכם בכל חותמי ברכות שבתורה. והן היום מה נדבר ומה נצטדק כי הן בעון מכמה מאורעות קשות השתרגו עלו על צוארי ק"ק הספרדים הי"ו סך עצום ונורא מאד חמש מאות וחמשים אלף גרוש בהכשר וברבית חוץ מחובות ק"ק אשכנזים הי"ו ואנחנו לא נדע מה תהיה באחריתנו ומאין יבא עזרנו לשלם את נשיינו ולהחיות נפשנו. ועיננו רואות וכלות. אין יום שאין קללתו מרובה ולא ימיש מרחובה צרות תכופות ורוח זלעפות מזי רעב ויוקר השערים אשר לא היה לעולמים. ואם באנו לספר תוקף הצרות אין די באר וחוששנו פן נהיה למשא והרואה יראה קצת צרותנו באגרת הכוללת.

כי ע"כ אלין שולח מאתנו ציר נאמן נטע נעמן מע' הרב הכולל כאן הל"ל סוב"ר הרזי"ם כמהר"ר משה ן' סמחון נר"ו. לפני מלכים יתיצב, משה ידבר אחד ממאה מכל הבא עלינו. ואתם הרי ישראל חסו ורחמו על גאולתנו ועל פדות נפשנו פדיון שבויים כי בצרה גדולה אנחנו מעולי החובות ותוקף צרות רבות מה שאין הפה יכולה לספר ולא הלב לבקולמוסו, ולא דמי שמיעה לראיה. ונוסף על מכאובינו כי ה"ן כל יק"ר ראתה עיננו, ולא לחכמים לחם ואין לאל ידינו להושיע זולת בצפיתנו צפינו צדקת ישרים לחיותנו כהיום הזה פיקוח נפשות רבות מישראל העטופים ברעב.

כי ע"כ איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק בעד עמנו ובעד ערי אלדינו כי עת צרה היא בתכלית האחרון, וההכרח לא יגונה לחדש דבר מעתה לקבוע קבע קופות חדשות, כי הכל הנידר והנידב לשנים שעברו אין הקומץ משביע לשליש ולרביע לעתות בצרה. רק אין דבר סמוכים על רחמי אחינו בית ישראל רחמנים בני רחמנים בה' בטחנו וברב צדקתם כה יעשו וכה יוסיפו וה' אלדינו משלם על יתר ע"כ פרוטה ופרוטה תרקבא דדינרי כנה"ר ונפשו נא"ה החו' פעה"ק צפת ת"ו בחדש אלול שנת אשר יש לה"ם שכ"ר¹³³ טוב בעמלם לפ"ק ברב עז ושלום.

ע"י אברהם אנהורי סי"ט הצעיר חיים יוסף צרפתי סי"ט

הצעיר יעקב ן' שמעון סי"ט אברהם ן' חסון סי"ט

הצעיר שלמה פראנקו סי"ט הצעיר אברהם בכר רחמים סי"ט

נסים זרחיה אזולאי סי"ט

132 שליח צפת באירופה יצא לפני שנת תקפ"ט והיה באיטליה גם בשנת תקצ"ה. מאגרת זאת מתברר שעשה גם בצרפת ושאותה שנה בחדש אלול נמצא שוב בצפת. ע"ע י' בן צבי, תיאורו של רבי נתן מראגי שד"ר צפת על חיי השומרונים, אוצר יהודי ספרד, ספר ה' תשכ"ב, עמ' 8; יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 672.

133 שנת תקצ"ה.

יצחק בן-צבי

אגרת כ"ף

[334] סימן תתשל"ב. אגרת שכתב אלי הרב הגדול שליחא דרחמנא מעה"ק צפת תובב"א לקראת מלך רב מר ניהו רבא דנה"ר דע"ה מעלת הרב המובהק ונוגה לו ברק כמוהר"ר מרדכי שמואל גירונדי נר"ו יאיר כאור החמה שבעתיים אכ"ר. אחרי דרישת שלומו וטובתו באהבה רבה כמשפט לאוהבי ה' ותורתו. זאת אומרת ומבשרת מטוב שלומינו הטוב כי"ר וכי"ף¹³⁴ אכ"ר.

עתה באתי להודיע לידידי איך אנא זעירא דמן חברייא אזיל ומטלטל בשליחותיהו קדישי מעה"ק צפת תובב"א אשכנזים וספרדים הי"ו. ומה גם לרבות על שליחות חדש מהרעש הגדול אשר היה בעה"ק הנ"ל, כאשר עיני קדשו תחונה מישרים בכתבי הקדש אשר תחת ידי כתובים וחתומים מהרבנים הנוכרים משתי כתות הנ"ל. ולעת זו אני משים לדרך פעמי לבוא למח"ק לעשות שליחותיהו דרבנן קדישי ובעה"י נתראה פנים אל פנים ונגילה ונשמחה בו ובתורתו. מעתה אין להאריך כי אם לדרוש שלומו הטוב שירבה ויגדל כחומה וכמגדל. ולכל בני קהלתו אדרוש שלום. כה דברי אחיו נא"ה והוא הצעיר המשתלח מרבני עיר קדשנו צפת תובב"א ה' עלינו יחון. והוא הצעיר משה נ' סמחון.
כו"ח בצינידה יום צום העשירי ש' תקצ"ח יה"ל¹³⁵.

אגרת כ"ף אל"ף

[335] סימן תתשל"ז. אגרת שכתב אלי מעיר ויניציאה הרב החסיד מוהר"ם סמחון שד"ר מעה"ק צפת ת"ו.
ר"ב אחא"י ור"ב נהור"אי מר ניהו רבא מע' הרב הכולל הדר הוא לכל חסידיו כמוהר"ר מרדכי שמואל גירונדי הי"ו אשר אור תורתו זורחת בעיר המהוללה פאדובה יע"א נר"ו יאיר כאור החמה שבעתים אכ"ר.

אחרי דרישת שלומו וטובתו באהבה רבא כמשפט מי שגדול. זאת אומרת ומבשרת מהגעתי לשלום לעיר זו ויניציאה יע"א יום ה' שעבר בחצי היום ממש. וברוך ה' היה לי לזיה תשובה ב' יאודים כשירים עד תוך הגיעו. ברם משליחותי עדיין איני עושה שום דבר יען שהפרצידנט"י חולה ובפרט שעדיין לא עשה שליחותו השד"ר מעה"ק ירושלים תובב"א כמהר"ר אהרן זעליג¹³⁶ ה"י מסבה הנזכרת. ואיני יכול לעשות לו היזק עד שיגמור שליחותו. אשר על כן בבקשה מכת"ר ידרוש בשלום הרב השד"ר כמהר"ן עמרם ה"י ויבקש ממנו למען אהבת ערך ארץ הקדושה שלא יבא כאן לעת עתה. שאם יבוא יהיה היזק לכל. חב לעצמו וחב לאחרים ולפחות צריך להמתין עד חדש אדר. ובפירוש אמרו לי להודיע אותם

134 כן ירבה וכן יפרוץ.

135 יהפכה ה' לטובה.

136 ר' אהרון זעליג בר' מנחם מן אשכנזי. ע"ע יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 783—785.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

ועמו החכמה והמדע. מעתה לכל גבירי מח"ק כל אחד בשמו הטוב הנני דורש שלומם וטובתם. ובפרט לפקיד א"י ולהגביר ס"י גבריאל טריאסטי הי"ו ולכל דורש שלומנו יהא שלמא רבא ברב עוז ושלום. כה דברי אחיו יקטן שד"ר מעה"ק צפת ת"ו.
הצעיר משה נ' סמחון ס"ט

אגרת כ"ף בי"ת

סימן תתשל"ח. תשובתי אל הרב החסיד הנ"ל נר"ו.
פני משה כפני חמה. בתורת ה' תמימה. מלא רוח חכמה. דעת ומוזימה. והוא עוטה מעטה הענוה והחסידות, ברב עוז ותעצומה. מעלת הרב הכולל הדבוק לי באהבה שלימה. כמוהר"ר משה נ' סמחון נר"ו יאיר על אחת כמה וכמה. שליחא דרחמנא מעה"ק צפת קריה נאמנה. ה' יחזירנהו לביתו לשלום כבראשונה. אמן.

מקבלה ואילך מאגרתו הנחמדת בשבוע שעברה שמחתי להוכיח מתוכה מצב שלומו הטוב כ"ר וכי"ף. לא אחרתי למסור ליד השד"ר כמהר"ן עמרם¹³⁷ אגרתו ודברתי על לבו כל אשר ציין אלי במכתבו. וכמדומה לי שישים לדרך טריאסטי פעמיו כרצון מעכ"ת. הבאתי שלומותיו לקציני קהלתי וכולם כאחד פקדו עלי לדרוש בשלום האדון ובפרט הגביר כמ"ר ג"ט¹³⁸ יצ"ו מחזיר לו שלומותיו בכפליים. יפליא חסדו עמי להקריב שלומותי להשד"ר כמהר"ר אהרן זיליג נר"ו ויחלה פניו שיאחר ביאתו כאן עד אחר הפסח להיות כי עוד היום נמצא כאן השד"ר מעה"ק חברון ת"ו ועדיין לא גמר שליחותו. ואם יבא תכף שיצא השליח הנזכר בודאי לא יקבל שום תועלת. ושומע לעצה חכם.

תמיה אני מפני מה לא הזכירני באגרתו־שם כמהר"ר משה פאדובאני הי"ו ואם קבלו בשמחה? בצפייתי צפיתי לקבל בשורותיו הטובות עם מצותיו היקרות אשר בהם תגל נפשי. אפרים בכורי הוא העומד עתה לפני משתחוה לברכתו המעולה. ונשאר זיו איקונין שלו כחותם על לבו. כאשר נשארה חרותה על לב הכו"ח פה פאדובה יע"א ביום שנכפל בו כי טוב לסדר ה' נסי אחד עשר יום לחדש שלום ברכה טובה ש' תקצ"ח. והוא הצעיר המתעלט באהבתו והמצפה לראותו לחיים טובים ולשלום.

הצ' מרדכי שמואל גירונדי ס"ט

אגרת כ"ף גימ"ל

[37ב] סימן תתשמ"ד. תשובת הרב החסיד מהר"ר משה נ' סמחון נר"ו לאגרת ס"י תתשל"ח נהיר דעיינין ובסימו דרוחין. הוא הנדה הוא זיוה הוא הדרה. מר ניהו רבא מעלת הרב הכולל כמוהר"ר מרדכי שמואל גירונדי הי"ו נר"ו יאיר כאור החמה שבעתים אכ"ר.
אחרי דרישת שלומו וטובתו באהבה רבא וחיבה נודעת. זאת אומרת מקבלת כתבו הבהיר עש"ק ט"ו בשבט יזכה לשנים רבות טובות ונעימות. וראיתי כל הכתוב ובפרט מה שהיה

137 ר' נתן עמרם, שליח חברון. ע"ע שם, עמ' 686—690.

138 הוא גבריאל טריאסטי הנזכר פעמים אחדות בחליפת אגרות זו.

י צ ח ק ב נ צ ב י

לוחש באזנו הבן יקר ה' ישמרהו ויחיהו יהא רעוא ינצרהו האל ויגדלהו לתורה ולמצות ולחופה בחיי אביו ואמו וכל הברכות אשר ברכתי והתפללתי עליו יחולו על ראשו. ישמח האב ביוצא חלציו ותגל אשה רבה בפרי בטנה, והוא בין אחים יפריא אכ"ר.

על ביאת השד"ר כמהרנ"ע¹³⁹ ה"י בא למח"ק והלך לחיים טובים ולשלום. לא אחרתי להביא רובי שלומותיו להשד"ר של ירושלים כמהר"א זעליג נר"ו, ברם ידין אותו לכף זכות אם יבא למחנה קדשו תכף, יען אין לו מעבר אחר. והן אמת שהוא איש צדיק ישר ונאמן שהולך בשליחות מצוה רבא, והעיקר הוא שלא יאחרו אותו.

בעה"י הספרים אשר רשם לי כת"ר קמא קמא דמטי לידי אמטי ליה. מר' משה פאדוואני עדיין אין לי שום תועלת ממנו. ברם ימים ידברו. ברוך ה' שהיה הוועד וגמרו לתת לי על הרכוש מכוללות העיר שש מאות שבאנסי"קי ברם שני מאות לטבריא. והיה גרמא בנויקין הדיריטור¹⁴⁰ הגדול. אוחילה בה' שבזאת השבוע נגמור נדבת היחידים.

מעתה אין להאריך כי אם בדרוש בשלומי הטוב. גם לכל גבירי וקציני מחנה קדשו כל אחד בשמו הטוב הנני נוטה אליו כנה"ר שלום. להרבנית אשתו נות ביתו צדק תמ"א אני מתפלל עיני לשמיא נטלית ומתחנן לה' שתלד בעתה לחיים טובים ולשלום בלי שום צער ודאגה ותסיר שבושים מדעתה כי בטחתי באלדי אבי ובזכות הצדיקים השוכנים כבוד אחר כתלנו שתלד לחיים טובים ולשלום טרם יבוא חבל לה והמליטה זכר ברוב עוז ושלום. אחיו יקטן נא"ה¹⁴¹ ונרצע לעבודתו והוא

פה ויניציאה ח"י שבט תקצ"ח הצ' משה ו' סמחון ס"ט

א ג ר ת כ"ף ד ל י"ת

[338] סימן תתשמ"ז. אגרת שלומים שכתב אלי מעיר טריאסטי ידידי ואוהבי החכם החסיד כמוהר"ר משה ו' סמחון נר"ו שליחא דרחמנא מעה"ק צפת ת"ו רב נהוראי ורב רחומאי אור עיני דיתבי בתווי דלבאי מר ניהו רבא מעלת הרב הכולל חין ערכו מי ימלל זרע קדש כמוהר"ר מרדכי שמואל גירונדי ה"י. אור תורתו זורחת בעיר תהלה פאדובה נר"ו יאיר כאור החמה שבעתים כ"ר.

אחרי דרישת שלומי וטובתו באהבה רבה, כמשפט האחוה, לישרים נאות. אות זה מדבר להודיעו מטוב שלומי כן ירבה ומהגעתי לשלום פה עיר טריאסטי ומהצלחתי בעיר ויניציאה יע"א בעה"י שגמרתי בכי טוב מה שלא היה בדעתי, יען כאשר רו"ם יודע וד"ל. על הכל זכותא דרבים עדיף וזכות עה"ק שגמרתי בכי טוב. תוך כתב זה יקבל כת"ר כתב דפוס אמסטרדם כאשר הבטחתי לידין הפקיד סי' ג"ט יצ"ו ועיני קדשו תחזינה כל המאורע, ומבקש מרו"ם כת"ר ומהגביר הנו' אנא ידידי בבקשה להשתדל להדפיס לי זה הכתב אשר

139 ר' נתן עמרם.

140 המנהל.

141 נאמן אהבתו.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

אני שולח בלשון איטלקי, אין לפחות מת"ק כתבים וכל ההוצאות עלי ידי להדר, לוו עלי ואני פורע. וכדי שיהיה לכם בטוח, כאשר יעשו קונטראט¹⁴² עם המדפיס ויתחיל להדפיס ישלח אלי פוליצי"א מהסך של ההוצאה ותכף אני פורע. ואל יתרשלו במצוה זו כי בודאי בזה יהיה הצלחה לעיר הקדש צפת תובכ"א ומגלגלין על ידי זכאי ויבא שכמ"ה. ואדוני ישגיח שלא יהיה איזה טעות בהדפסה והכל יהיה מודפס בדף אחד כי אני צריך לכתוב בו איזה דבורים בלה"ק וד"ל. ובעה"י אחר חג הפסח אני עובר במח"ק כדי לילך לוירונא ולפייאמונטי ואמצא כל הכתבים מוכנים ומזומנים.

[א39] עוד אני מבקש מכבוד תורתו בסליחה רבה כאשר יעבור במחנה קדשו תלמיד חכם אחד שמו כמ"ר שמואל רבוח ה"י להשגיח עליו בעין חמלתו לקרב לו התועלת כי ראוי והגון הוא ולמסור לו כתב זה הקטן. ושם כתבתי לו למסור ביד אדוני כמה כתבים שהביא לי אתו עמו מעיר ליוורנו יע"א השייכים לערי אטלייאה ואיני צריך אליהם. בעת ובעונה הזאת יהיו מופקדים ביד הקדש רו"ם כת"ר עד אחר חג הפסח בעה"י נתראה פנים אל פנים שמחים וטובי לב לעבודת הבורא יתברך בבואי לשלום למח"ק וימסור בידי כל הכתבים ביחד.

מצפה אני להתבשר מטוב שלומו ושלום כל יחיד מח"ק כולם שוים לטובה ה' ישמרם ויחיים. מעתה אין להאריך כי אם בשלומו הטוב ולנות ביתו צדק הרבנית ע"י רו"ם כת"ר אני דורש שלומה וטובתה. לבנו ידידי התלמיד הנעים אפרים רפאל אני אברך אתה ה' תשמרהו ותגדלהו לתורה ולהוראה בחיי אביו ואמו ועיני קדשו תחזנה בשובע שמחות עם יראת ה' הקודמת לחכמתו ברב עוז ושלום. טריאסטי יום א' כ"א לח' אדר תקצ"ח

כ"א¹⁴³ אחיו יקטן משה ה' סמחון ס"ט

אגרת כ"ף ה"א

[א39] סימן תתשמ"ח. תשובתי אל הרב הנוכר נר"ו ציר נאמן לשולחיו. צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. ידידי ואהובי. עטרת ארץ הצבי. הרב הכולל. ענותן כהלל. כמוהר"ר משה ה' סמחון. ה' עליו יחון. נר"ו יאיר ויזהיר. בפרק כל התדיר¹⁴⁴. נס"ו. גילה אחר גילה בקבלת גי"ה להוכיח מתוכו מצב שלומו הטוב כן ירבה וכן יפרוץ ומהצלחת שליחותו בעיר ויניציאה לטריאסטי לחיים טובים ולשלום. מסרתי להפקיד ידידנו ג"ט המכתב הנדפס באמשטרדם עם רובי שלומותיו ופקד עלי לתת לו רוב הודאות ורוב שלומות. אמנם לא נחה דעתו להדפיס במדינות האלה המכתב האיטלקי כי חמירא סכנתא מאיסורא ולחכימא ברמיזא.

142 חוזה.

143 כה דברי.

144 פרק עשירי של מסכת זבחים.

יצחק בן-צבי

על המצפה אעמודה לקבל בשורותיו הטובות עם חבילי מצותיו היקרות. קוצר הזמן וטרדות העסקים מכריחות אותי ביום הזה לבא בקיצור נמרץ. ואבא על החיתום בתפלה לאל חי ישביעהו שובע שמחות בחג המצות הבעל"ט בבריאות שלימה והצלחה טובה בשליחותו בכל מקום אשר ידרוך כף רגלו תעמוד במישור לתועלת ארץ הקדושה תובב"א. אהובתי רעייתי ובני הנחמד משתחיים לברכתו המעולה ומחזירים אליו שלומותיו בכפלים. ולשלום אין קץ מקירות לבבי. אשלח לאיש כלבבי. שלמא דמר יסגי. בכל זמני וחגי. כנה"ר וכחפץ ונפש המצפה לראותו להתעלס בחברתו והוא הצעיר

מרדכי שמואל גירונדי ס"ט

פאדובה בשמיני לנשיאי ישראל ולחדש הראשון¹⁴⁵ שנת ה' ישמרהו כאישו¹⁴⁶ לפ"ק

אגרת כ"ף וי"ו

[19א] סימן תת"ת. אגרת שכתב אלי מעיר וירונה אהובי הרב החסיד כמוהר"ר משה ן סמחון נר"ו שליח עה"ק צפת ת"ו

רחימא דנפשאי. הדר הוא האמור בתורה מעלת הרב הכולל חין ערכו מי ימלל כמוהר"ר שמואל מרדכי גירונדי נר"ו יאיר כאור החמה שבעתיים אכי"ר.

לקול האו"ת הראשון היא אמרת בשלמ"א שלמ"י חוב"ה ושלמי נדבה זאת אומרת מטוב שלומי הטוב ומהגעתי לעיר זו וירונה לחיים טובים ולשלום. אבקש מאדוני שיבקש הכתב האיטלקי אשר שלחתי לו להדפיס וישלחנו לי לעיר זו. ואני מצפה אותו עד יום רביעי בחצי היום. ואם כה יעשה בודאי שכרו כפול וגדול מן השמים, כי תשועה גדולה עושה לעיר קדשנו צפת תוב"ב ולהסד רב יחשב. אדברה נא שלום לידי"ן הרב כמוהר"ר ישראל גדליה קזיס הי"ו מ"ץ בעיר מנטובה ואתן לו תשואות חן חן על הכתב אשר קבלתי מאתו. ולא כתבתי לו בפרטות שלא לטרוח אותו. ואני מצפה להתראות עמו פנים אל פנים בשנה הבאה עלינו לטובה בכל מילי דמיטב נגילה ונשמחה בו ובתורתו ונתעלסה באהבים.

הבן הנולד למכתו"ר אשר הקריב אותו תחת כנפי השכינה ה' יגדלהו לתורה ולמצות ולחופה ולמעשים טובים בחיי אביו ואמו ואחיו ה' ישמרהו ויזכהו לראותם על כסא התוראה. ואמו הכשרה בנשים תגדל אותם בבריאות בלתי שום צער, ומכאן ולהבא בעזרת האל תלד לחיים טובים בלתי שום צער ודאגה. לכל מעלת יחידי ק"ק פאדובה ובפרט לידין הגביר כ' גבריא"ל טריאסטי אדרוש שלומם וטובתם באהבה רבה ולמעכ"ת בפרט שלום רב מתוני דלבאי כ"ד אחיו יקט"ן

משה בן סמחון ס"ט

וירונה ער"ח מנחם יה"ל תקצ"ח

145 ח' ניסן.
146 שנת תקצ"ח.

תעודות על שלוחי צפת באיטליה

אגרת כ"ף זי"ן

סימן תתת"א תשובתי אל הרב הנ"ל נר"ו
ציר נאמן לשולחיו. צדיק בכל דרכיו. וחסיד בכל מעשיו. מע' הרב הגדול ידידי ואהובי
כמוהר"ר משה נ' סמזון. אורך ימים ישביעהו אל אלדי אבי. אמן.
אני אמרתי בחפזי אשיבה נא לידידי אשלם לו תודה על פקודותיו הנאהבות. ובתוך
האגרת הזאת ימצא המכתב האיטלקי אשר הפקד אתי עד הנה ויומסר לידן ע"י כמוהר"ר
דוד שמואל פארדו נר"ו מ"ץ בעיר הלזו וירונה, אשר מאתי ישולחו לו אלף שלומות.
רעייתי הנעימה מצטרפת עמדי לתת לו תשואות חן חן על ברכותיו המעולות ומברכתו
יבורך בית אהובו לעולם. הן אני כפיי לאל בתפלה זכה יקיימהו בריא עדיף ובריא אולם.
ישלח מלאכו לפניו ויצליח דרכו ויביאהו לכל מחוז חפצו לחיים טובים ולשלום. כנה"ר
וכחו"ן¹⁴⁷ האחוז בחבלי עבותות אהבתו דורש שלומו וטובתו כו"ח פה פאדובה בשני
לחדש החמישי יה"ל שנת התקצ"ח והוא הצ'
מרדכי שמואל גירונדי ס"ט

יצחק שמואל עמנואל

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו
ל"ארץ הקדושה" ולצפת

ק"ק ספרדים ופורטוגיזים באמשטרדם, כבר העיד עליו החיד"א כי "בכל הארץ יצא קו תהלתו"¹. מן המפורסמות הוא שבגנוזי הקהילה נשתמרו פנקסים ותעודות חשובים ביותר, וכל שנוקק להם לא נזקק אלא לצורך קורותיה וקורות חמיה. עדיין לא נבדק החומר הרב על הקשרים עם קהילות אחרות וביחוד ארץ-ישראל. ידוע ששלושים הרבה מארץ-ישראל ביקרו באמשטרדם, אבל לא היו בידינו שמות אלא של אחדים בלבד, וכיצד אורגנה פעולת התמיכה בארץ-ישראל נעלם מעמנו.

בהיותי עסוק בחיבור ספרי על תולדות הקהילה הספרדית בקוראסאו ראיתי לחטט בארכיון עשיר זה שבקהילת-האם, ועשיתי באמשטרדם. נתתי אל לבי לרשום ידיעות על חכמים מארץ-ישראל שביקרו בקהילה זאת ולהעתיק מפנקסי ההשבונות רשימת הנדבות שנשלחו ל"ארץ הקדושה" ולצפת. חשיבות מיוחדת נודעה לצפת בעיניהם, שכן גבאי ארץ-ישראל מק"ק "בית ישראל" כונה גבאי של "ארץ הקדושה וצפת" (Gabay² de Terra Santa e Safet). רצוני לפרסם בזה מה שהעליתי מהארכיון³: א. הקדשים לצפת; ב. שמות שלוחי-צפת שהגיעו משנת ש"צ, זמן בוואו של השליח הראשון, ועד לשנת תקפ"ד. שנת ייסודה של חברת "תרומת הקדש" באמשטרדם, שנטלה לידה תפקידי השליחות באירופה המערבית כולה, ומאז פסקה השליחות הרשמית במקומות אלה⁴; ג. סכומי התרומות ל"ארץ הקדושה" משנת ש"ע ועד שנת תקצ"ו. ירושלים נטלה החלק הגדול ואחריה צפת. מקומות שנאמר בהם במפורש מה היה חלקה של צפת ציינתי זאת. דומה שאין בידינו משום קהילה בישראל רשימה רצופה מתקופה של למעלה ממאתים שנה, כמו מהקהילה הספרדית באמשטרדם. ראיתי לצרף לזה ידיעות על שלוחי צפת בקוראסאו וכן נדבות ששלחה קהילה זאת לצפת בשנות ת"צ — תקט"ו.

בין הסדרים, תקנות וחברות שתיקן ויסד ר' יוסף פארדו⁵, הרב הראשון של קהילת אמשטרדם, נמנית חברה ("אירמאנדאדי") למען "ארץ הקדושה". כל חבר או "אח" היה מחוייב לשלם בכל שנה סכום כלשהו למען ירושלים וצפת. בבית הכנסת נקבעה קופת "סירה סאנטה". כל יחיד היה מחוייב לזכור את ירושלים בשמחתו. הפרנסים היו ממנים

1 מעגל טוב השלם, מהדורת א' פריימן, תרצ"ד, עמ' 34.

2 השם צפת נכתב בין שנות שצ"ג—שצ"ח בצורות שונות Safet, Saffet, Saffete, Safette. אך מעולם לא כתבו Safat. ארכיון הקהילה הפורטוגיזית אמשטרדם (אקפא) Livro dos Termos deste K. K. de Bet Ysrael, עמ' 78 ועוד.

3 בזמן כיבוש הנאצים, הולאנונים, מחסידי אומות העולם, הצניעו אותו וכך נשמר.

4 עיין א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 767—768.

5 יליד שאלוניקי. היה באמשטרדם כבר בשנת ש"ב ונפטר שם בר"ח חשון ש"פ. בחודש אלול ש"פ ביקשה קהילת ירושלים עזרה מק"ק בית ישראל. בהודמנות זאת הרגישו הפרנסים בחסרונו של רבם יוסף פארדו "כי הוא היה יודע איך לעורר הלבבות" בעד ארץ הקדושה. Livro dos Termos deste K. K. de Bet Ysrael, 5379—5398, ז' ניסן שפ"א. ראה עליו עמנואל, מצבות שאלוניקי (בדפוס), מ' 627.

יצחק שמואל עמנואל

גבאי ל"ארץ הקדושה", כשם שהיו ממנים גבאי ל"פדיון שבויים" ("קאטיבוס"). הגבאי היה מקבל הנדבות והכנסת הקופה. ספר חשבונות מיוחד היה לו ובכל שלושה חודשים מסר דין וחשבון לגבאי הקהילה.⁶ בשנת שפ"ז נמצאה ירושלים "בדוחק גדול". פרנסי שלושה הקהלים בית יעקב, נוה שלום ובית ישראל, הסכימו לעזור לירושלים ככל שבכוחם ונימקו את הסכמתם כי ירושלים היא "ארץ מולדתנו".⁷ כל יחיד שעלה להשתקע בארץ הקודש קיבל שבעים פלורנינים.⁸

בשנת שצ"ח התאחדו שלושה הקהלים ויסדו "ק"ק תלמוד תורה". אותה שעה סודרו הסכמות שנקראו "אקורדוס דה נאסון" (Acordos da Nação). בהסכמה יג נקבע שכל יחיד חייב לנדב בבית הכנסת נדבות לארץ הקדושה וצפת בשבת נחמו. אלו שהיו לפנים "אחים" לחברת "ארץ הקדושה", תחת לתת נדבת ה"תמיד" יוסיפו באותה שבת לנדב ביתר הרווחה.⁹

הגבאים של קופות "ארץ הקדושה" ופדיון שבויים היו לפעמים מתחרים ביניהם על נדבות היחידים. בשנת תכ"ב התקינו הפרנסים (וחזרו וקיימו בשנת תל"ח), שנדבות היחידים לשתי הקופות תהיינה בסדר זה: בשמחת ברית מילה הנדבה הראשונה לפדיון שבויים, ובשמחת חתנים הנדבה הראשונה ל"ארץ הקדושה", ועל כך הודיעו לשני הגבאים ולחזנים.¹⁰ כיוון שלעתים קרובות היו השליטים ובעלי החובות בארץ-ישראל מכבידים עולם על היהודים ואוסרים את הרבנים, נטלו הפרנסים בהסכמת רבם, כספים מקופת פדיון שבויים, לפדיון ארץ הקודש, אם כי הקפידו תמיד שלא לשנות מקופה לקופה.

א. הקדשות

חיבת ארץ-ישראל היתה גדולה מאד ורבים הניחו, בהיותם בחיים או ציוו מחמת מיתה, "ליגאדוס", נחלות, גדולות או קטנות, לירושלים חברון וצפת או ל"ארבע ארצות". הקרן היתה נשארת באמשרדם בפיקוחם של הפרנסים, אלא אם כן ביקש המקדיש לקנות בהונן בית בארץ-ישראל. הפרנסים היו מודיעים על כך ל"פקידי ארץ-ישראל בקושטא" ורק לאחר שנקנה הבית ומשלוח התעודות היו הפרנסים שולחים את הכסף.¹¹ ואלה הם ההקדשים הגדולים ביותר:

- 6 ארכיון הקהילה הפורטוגזית אמשרדם (= אקפא), שם, הסכמה מ"ד בניסן שע"ט, עמ' 6.
- 7 "Santa Cidade Patria nossa". הסכמה מיום 7 בפברואר Libro Dos Termos Da Ymposta da Nação 5387, עמ' 19.
- 8 שם, עמ' 14.
- 9 על ההסכמות חתמו בכ"ח באב שצ"ט, הפרנסים: יוסף בואינו ביבאס, יוסף ישרון רוייס, אברהם שלום, שמואל אטיאס, דוד אוזורייו, דוד אירגאסו [הרופא], אברהם פאראר [הבחור]. אקורדוס, עמ' 21, 5488—5574 Compendio de Escamoth do K. K. T. T., עמ' 13. אחדים מהם, כגון הרוטא פאראר, היו אנוסים שחזרו ליהדותם.
- 10 אקורדוס, עמ' 497; קומפינדינו וכו', עמ' 22. אולי מכוח הסכמה זאת, נהוג היה אף בשנת תקע"ג, שחחתי התורה היו חייבים להרים תרומה ל"ארץ הקדושה".
- 11 כגון הקדש של שני בתים של אברהם מינדיס די קאסטרו מקוראסאו, אחד לירושלים ואחד לחברון,

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא

א. דוד נהר, הידוע בשם דוד ואס או הנריקי ואס. הניח בשנת ת"י ששת אלפים פלורנינים (ההקדש המקורי היה שמונת אלפים פלורנינים) כדי ליסד ישיבה בירושלים על שמו.

ב. משה פראנקו דראגו יסד לפני שנת תל"ג ישיבה של עשרה חכמים בירושלים. בצוואתו שנעשתה באמשטרדם בשנת 1647¹², ביקש שהפקידים יבכרו חכמים מבני משפחתו, ומכולם מבני משפחת קאריגאל. במותו, בשנת תמ"א, מסרו יורשיו לפרנסים ששת אלפים פלורנינים, כדי שינהלו הם את ההקדש¹³.

ג. אברהם פריירה יסד בשנת תי"ט קרן מיוחדת לשם יסוד ישיבה בחברון, שנקראה "חסד לאברהם"¹⁴.

ד. יעקב פריירה מסר בשנת תנ"ה ארבעים ואחד אלף פלורנינים לפרנסים, סכום גדול מאד, לשם ייסוד שתי ישיבות, אחת בירושלים "בית יעקב", ואחת בחברון "אמת ליעקב", בתנאי שראש הישיבה בירושלים יהיה ר' חזקיה דא סילוא (בעל "פרי חדש")¹⁵. על הפרנסים לנכות מהריזח 300 עד 400 פלורנינים בכל שנה כדי להגדיל הקרן ולשלוח בכל שנה 320 פיוזוס¹⁶ לישיבת ירושלים ו-162 פיוזוס לישיבת חברון. פריירה הניח עוד 25,000 פלורין ליסד ישיבה באמשטרדם ולמוסדות קהילתו¹⁷.

ה. דוד יוסף פינטו הניח במותו קרן שפירותיה שש מאות פלורין לשנה, כדי ליסד ישיבה בירושלים. הישיבה נוסדה בשנת תקכ"ז בשם "מגן דוד". הפרנסים היו שולחים שלוש מאות פלורין בכל ששה חודשים. בפעם הראשונה שלחו 220 פיוזוס נוספות: 150, לקניית ספרים ו-70 לקניית "שלחנות מזרנים וכסתות"¹⁸.

ו. יהודית דיל פראדו הניחה 11,000 פלורין למוסדות קהילתה ול"ארץ הקדושה".

ז. יאשיהו די קראסתו די פאס, הידוע בשם יאשיהו טארטאס, שנפטר בשנת תקל"ב, ציווה מחמת מיתה שיתנו לישיבת חכמי חברון, היותר חסידים, ספר תורה קטן שהוא עצמו כתבו יחד עם שתי מפות, אצבע ורימונים של כסף ועוד הקדש של מאה פלורין

בשנת תקכ"ב. ארכיון של ממשלת הולאנד בהאג, הארכיון העתיק של אי קוראסאו, חלק 887, מס' 26. אקפא, מכתבי הפרנסים מיום כט סיון תקכ"ה לחברון, 20 אוגוסט ו-29 דצמבר 1765 לפקדי ארץ ישראל בקושטא.

12 ארכיון עירית אמשטרדם, נוטאריין ייאן פאן די פֵין ח' 1082, עמ' 53.

13 אקורדוס, עמ' 659 ועוד. ארכיון עירית אמשטרדם, נוטאריין הנדריקס אוטגירס, חלק 3253, מספר 236, 18 יוני 1681. הפרנסים קיבלו הכסף מהירשים ונתנו להם קבלה בששה בתמוז תמ"א. אקורדוס, עמ' 841. ראה עמנואל Precious Stones of the Jews of Curaçao, Curaçao Jewry 1957—1656, ג'יריורק 1957, עמ' 481—482.

14 עיין א' יערי, ישיבות פריירא בירושלים ובחברון, ירושלים (ספר פרס), תשי"ג, עמ' קפה—קפו; מ' בנייה, אגרות ר' שמואל אבוהב והרמ"ז, ירושלים, ספר ב/ה, תשס"ו, עמ' קנג—קנו.

15 יערי, שם, עמ' קפו—רב.

16 הפיוזו או פאטאקה היה שחה שני פלורין וחצי וערכו ירד עד פלורין ורבע.

17 Libro de Eleiçoes do K. K. de T. T. Fintas... Escamot 5440—5472, עמ' 192, 209—210.

18 Copiador de Resoluçoems dossres do Mahamad, 5527—5533, י"א תשרי תקכ"ה, עמ' 42; Cartas 1766—1773, מכתב לירושלים מיום יג תשרי.

י צ ח ק ש מ ו א ל ע מ נ ו א ל

לשנה. הפרנסים שאלו מפקידי ארץ-ישראל בקושטא איזוהי הישיבה, ונענו שהיא ישיבת פיריירה¹⁹.

ה. דוד אבנדאנא אוזודיו הניח בשנת תקל"ו החכירה של שלושה בתים חשובים שהכנסותיהם יחולקו בשווה למען ירושלים, צפת, חברון וקהילת אמשטרדם²⁰.
ט. יצחק בן יצחק נונים הנריקיס, בשנת תקמ"א, ואברהם מארטיניס מהאג, בשנת תקמ"ד בערך, הניח כל אחד מהם קרן שמן הריוח ינתנו מאה פלורינים לשנה ל"ארץ הקדושה"²¹.

מלבד הקדשים אלה ידועים הקדשים קטנים, כגון של אביגיל הגיורת — 500 פלורין, בשנת ת"ב²²; אסתר קוריאה לחברון, לפני שנת תל"ד; צפורה די לימה; יעקב פיריירה; יצחק מוראליס; שרה מילאנו אשת יעקב אבוהב, כולם בשנת תנ"ז; צפורה ואברהם בואינו די מיסקיטה בשנת תס"א, אברהם ורבקה פינסו פליקס, בשנת תע"א²³ ועוד. כל כסף ההקדשים היה יותר מ-80,000 פלורין, ופירותיהם (ארבעה אחוזים) הגיע ל-2,800 פלורין לשנה אחרי ניכוי 300 או 400 פלורין להגדלת הקרן של הקדש פיריירה.

מ"ארבע ארצות" נטלה קהילת צפת, בין שנות שע"ט—תי"ג, החלק הגדול מכספי ארץ-ישראל אחרי ירושלים שעמדו לה קדושתה ומספר היחידים שלה שהיה יותר גדול. לפיכך קיבלה ירושלים ממצות החלוקה ארבע וחמש ידות. קהילת צפת לא זכתה באמשטרדם, אף לא בקוראסאו לנחלות או הקדשים כירושלים וכחברון.

בשנת תכ"ג התחייב הסוחר רפאל חזקיה עטיאס, הידוע בין הסוחרים בשם רפאל די קאשטרו, בפני הגביר דוד יהודה ליאון ור' יוסף בן שלום, לשלוח בכל שנה ריוח של 760 פלורין שהיו שמורים בממשלת הולאנד (ארבעה למאה, 05 : 8 : 30 פלורינים), כל זמן שהוא בחיים, כדי לפרנס תלמיד חכם שילמד בישיבת צפת עם חכמים אחרים. עטיאס נפטר בשנת תל"ח בערך. אחרי מותו שלחו יורשיו לצפת 5 : 166 פלורין ועוד סכום כזה ל"ארץ הקדושה"²⁴.

שלום אייליון, אחיו של "האדון החכם שלמה אייליון", עשה צוואה באמשטרדם ב-8 באפריל 1720, והניח שני אלפים פלורין שפירותיהם ישלחו לאחיותיו רבקה אשת דוד נעמיאס בצפת, ורייגה אשת מרדכי מונטיקיו בשאלוניקי, בתנאי שאחרי מותן יהיה הריוח לישיבת מירון בצפת²⁵.

19 מכתבי הפרנסים לפקידי ארץ-ישראל בקושטא מהימים 23 באוקטובר 1772, 23 ביולי, 5 בנובמבר 1773.

20 מכתב הפרנסים לירושלים מיום יג אלול תקל"ז.

21 Resoluçoens dossres do Mahamad, 5539—5545, כג שבט תקמ"א, עמ' 105.

22 אקורדוס, עמ' 132.

23 Libro de Eleiçoems... Fintas... עמ' 220, 301, 544. פינסו כתב בצוואתו שהריוח יחולק לקהילות ירושלים, חברון וצפת בכל שנה חוזר חלילה, בסדר זה: ירושלים, חברון, צפת. שם, עמ' 529—531. פינסו הניח גם הקדש לישיבת עין חיים באמשטרדם.

24 אקפא, ספר חשבונות בפורטוגזית של סוחר בהעלם שמו והוא רפאל חזקיה עטיאס, עמ' 85, 312.

25 ארכיון עיריית אמשטרדם, נוטאריון קורניליו פאן אטהובין, צחאה שנעשתה בשמונה באפריל 1720.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

החכם שלמה אאלייון, שהיה שליח צפת באירופה המערבית, העביר בחייו סכום כסף לפרנסים, כדי שישלחו בכל שנה 75 פלורין לצפת כל זמן שהוא בחיים. משה מינדיס מונסאנטו מג'מאייקה, באיי אמריקה, הניח בשנת תקל"ב שישים לירות אנגליות לצפת, לחברון ולטבריה, בחלקים שוים²⁶.

ב. שלוחי צפת באמשטרדם

א. ר' יהושע אירגאס, שליח צפת הראשון באמשטרדם הידוע לי²⁷ ביקר בקהילה זאת בשנת ש"צ. ב'17 במארס 5390 קיבל מידי המורשים של שלושה הקהלים 300 פלורין בעד צפת. 1500 פלורין בעד "טירה סאנטה", ר"ל לארבע קהילות, ועוד 800 פלורין²⁸.

ב. ר' שמעון בר יעקב, ביקר פעמיים באמשטרדם, בשנת תנ"ו, בשליחות צפת ובשנת תס"ו בשליחות ירושלים וצפת²⁹. בשליחותו הראשונה חתם בעשרים בתשרי תנ"ו על תעודה בענין שרה, משרתת בבית החכם יוסף צרפתי: "שמעון בר יעקב זלה"ה שליח ומורשה עה"ק צפת תוב"ב"³⁰. הפרנסים נתנו לו לצורך שליחותו שמונים פיוזס, בתנאי שלא יבוא שליח מצפת משך שמונה שנים³¹. בשליחותו השניה קיבל 550 פיוזס, 450 לירושלים ומאה לצפת³².

ג. ר' יעקב הלוי, שליח ארץ-ישראל באמשטרדם בשנת תנ"ט³³, ואינני יודע אם מטעם צפת, ירושלים או חברון.

ד. ר' שמואל הלוי, הפרנסים הודיעו לרבני צפת במכתבם מחמשה באדר תע"ח, שנתנו לשליח ר' שמואל הלוי ארבע מאות פיוזס בעד ההספקה של חמש שנים³⁴.

ה. ר' משה רפאל אנגילו מלכי³⁵, עמד בראש קהילת צפת. הוא בנה "קורטיזוס", ר"ל חצרות שסביבן בתים, במכתבם מיום כח מנחם תע"ו, הודיעו לו פרנסי אמשטרדם שלאות הוקרה לפעולותיו למען יישובה של צפת, התחייבו לשלוח לו מקופת הקהילה תוספת 40 פיוזס לשנה לצורך החצרות, מלבד ההספקה השנתית, שהיא 75 פיוזס.

בשנת תפ"ח נלווה אליו בפעולותיו למען צפת, דוד גבאי איזידרו, ושניהם עמדו לא רק על משמר קהילת צפת אלא גם של היישוב בכללו. מחליפת המכתבים בין הפרנסים

26 Resoluçoens dossres do Mahamad, 5527—5533, ד תמוז תקל"ב, עמ' 246.

27 לא נזכר בספרו של יערי, שלוחי ארץ ישראל.

28 אקפא, Libro dos Termos da Ymposta da Nação, עמ' 27—28.

29 ע"ע יערי, שם, עמ' 310, 418—420; מ' בניהו, לקוטת לתולדות קשריהם של חכמי ארץ-ישראל עם חכמי איטליה, סיני, כרך לה, תשי"ג, עמ' סד—סו.

30 Memorias... do Mahamad, עמ' 2.

31 שם, עמ' 39.

32 Libro do Eleiçoems... Fintas, כסליו תס"ו, עמ' 413.

33 שם, עמ' 262. לא בא נזכרו אצל יערי.

34 [9] (8) 548—5472, Escamot, עמ' 90. ע"ע י' זונה, אבני בנין לקורות היהודים באיטליה, חורב כרך ו, תש"ב, עמ' 76—114. [ועיין גם בקובץ זה, במאמרו של י' בן-צבין.]

35 ע"ע מ' בניהו, במאמר הנו' בהע' 29, עמ' סג—סד.

יצחק שמואל עמנואל

למלכי וחרברו, יש מקום לשער ששניהם יצאו בשליחות מצוה. אפשר שמלכי עשה זמן מה באמסטרדם³⁶. פרנסי אמסטרדם היו שולחים מעות ארץ-ישראל באמצעותם של מלכי ואיזידרו. במכתב שנשלח אליהם בשנים בחשוון תצ"א הודיעו הפרנסים ששלחו להם 872,5 פיוזם לטובת ארץ הקדושה והצטדקו שאינם יכולים לשלוח יותר כי רבים הם הבאים מספרד, מפורטוגאל וממקומות אחרים בחוסר כל. במכתבם מר"ח ניסן תצ"ב כתבו להם שוב: "המשפחות של פורטוגאל וספרד שנמלטות מן האינקוויזיטיה באים בעיר הזאת בעירום ובחוסר כל במספר גדול". לפיכך אין הם יכולים להגדיל תרומתם³⁷.

ו. ר' דניאל קאפסוטו. היה בשנת תפ"ג באמסטרדם. הפרנסים שלחו 260 פיוזם לצפת³⁸ ועוד 1.233 פיוזם למען ירושלים, חברון וצפת.

ז. ר' ישראל רפאל קמחי. היה בשליחות צפת באמסטרדם בשנת תצ"ב. הפרנסים שלחו 683 פיוזם למען ירושלים חברון וצפת³⁹.

ח. ר' יום טוב סאבאן ור' מאיר די שיגורא. במכתב של הפרנסים באמסטרדם מיום כו באלול תק"כ, שנשלח לפקיד ארץ-ישראל בקושטא, נזכר שהשליח הראשון היה ב' פעמים באמסטרדם⁴⁰. בפעם השניה בלווית ר' מאיר די שיגורא, בחדש חשוון תקי"א. הפרנסים הסכימו לתת 250 פיוזם מקופת הקהילה לשליחותם בתנאי שלא יבואו שולחים מצפת במשך עשר שנים. עוד נתנו 160 פלורין לשלוחים, ו-20 למשרת. מלבד תרומות היחידים שעלו בסך הכל 5: 1.510 פלורין⁴¹.

ט. ר' חיים מודעי. בשנת תק"כ פקד רעש גדול את צפת. פקיד ארץ-ישראל בקושטא מינו אחד משלהם, את ר' חיים מודעי, לשליח צפת⁴². הוא עשה רושם רב באמסטרדם. הפרנסים כתבו לשולחיו "אין לנו די מלים כדי להוקיר המעלות שמלוות האיש הנכבד הזה. כל אלה שנתכבדו להיות במחיצתו רוחשים לו הערצה. הועד שלנו הוקיר אותו כערך אישיותו וכן כאחד מחברי הועד שלכם"⁴³. המצב הכלכלי באמסטרדם בכלל ומצבם של היהודים הפורטוגיזים בפרט, היה ברע. ב-25 ביולי 1763, פשט את הרגל הבנק המפורסם Gebroeders Neufville, ואחריו נגררו עוד שמונים מוסדות בנקאיים באמסטרדם; חודשים אחדים לפני בואו של ר' חיים מודעי יצא מהעיר השליח ר' יעקב אשכנזי די קורונה, וגבה כספים לשם ירושלים, אף-על-פי-כן ניתנה העזרה לצפת ביד רחבה, 750 פלורין מקופת

36 אלמנתו יוכבד היתה מקבלת מאמסטרדם מעת לעת סכומים הגונים, עד 100 פיוזם בפעם אחת. אפשר שהכסף היה נשלח מטעם קרוביה.

37 Copiador de Cartas 1728—1736, מכתב מר"ח ניסן תצ"ב למלכי ואיזידרו.

38 בסכום זה כלולים 188 פיוזם מקוראסאו לשליחות זאת. קופיאוור, מכתב מהפרנסים מיום יג בניסן תפ"ה לרבני צפת. מסתבר שיהודי אמסטרדם נדבו ביד רחבה לשליחות זאת. אפשר שהסכום כולל בחשבונות אחרים.

39 Copiador de Cartas, מכתב מר"ח ניסן תצ"ב למלכי ואיזידרו.

40 עמנואל, קשרים בין קהילות שלוניקי ואמסטרדם, גינון סלונקי, תל אביב תשכ"א, עמ' 26. [נוע"ע בקובץ זה, במאמר של י' בן-צביק.]

41 Libro dos Termos das Entregas. טו חשוון תקי"א, עמ' 352. 42 עיין יערי, שם, עמ' 453.

43 מכתבם לפקיד א"י בקושטא מ'11 בספטמבר 1764.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא

הקהילה, 2.000 פלורין מקופת פדיון שבויים, 10: 2.882 פל' "מהשנה שעברה"⁴⁴, מלבד תרומת היחידים. יתר על הסך הזה שלחו 87,5 פיזוס לחלקם בין עניי צפת, 104,5 פיזוס לחלקם בין עניי חברון, 90 לעניי טבריה ו-250 פיזוס לעניי ירושלים. אולם הפרנסים התנו עם מעלת השליח שקהילת צפת לא תשלח שליח לאמשטרדם במשך עשר שנים⁴⁵. בו בזמן המליצו הפרנסים, כנהוג בכל פעם שהיה בא שליח, בעד השליח בפני קהילת קוראסא, וכתבו על הרעש בצפת: "בתים רבים נהרסו, וביניהם חמישה בתי כנסיות ועוד בתי מדרש; הרבה נפשות ניספו ואחרים נשארם בשדות... קיבלו רשיון לחזור לגור בעיר הקדושה הזאת על-ידי תשלום מס שנתי ועוד סך מופרז שחייבים, ומאימים לקחת אותם לעבדים ולשרוף העצמות של כמה וכמה חכמים... הקבורים שם". עוד הוסיפו שהשליח הוא "ממעלה מיוחדת ומפורסם"⁴⁶. החכם מודעי עזב את אמשטרדם ביוני 1765 והניח אחריו "זכרונות טובים בעד תכונותיו היקרות"⁴⁷.

י. ר' מסעוד בונאן, כתב לפרנסים מלונדון שבדעתו לבקר באמשטרדם בתור שליח צפת. הפרנסים הודיעו לו שלא יבוא, והצטדקו במכתבם לפקידי ארץ-ישראל בקושטא: "היות שלפי ידיעותינו זה שנים גרים בעיר הקדושה הזאת בעלי בתים מעטים כי האחרים נתפזרו למקומות שונים... הסכמנו שלא לקבל את האדון החכם הזה בתור שליח"⁴⁸. לפיכך לא הרשו לו לשליח לפנות ליחידים ולבקש נדבות. אולם הפרנסים הכבישו את רגש האדונות, על כי השליח לא סר למשמעתם ובא לאמשטרדם, ועזרוהו באופן אחר. עלי דאהיר, כובש צפת, קיבל מיהודי צפת שטר על החובות שהיו חייבים לו. עלי מסר שטר זה, כנראה בהנחה גדולה, לאדון גייוב'אני אמורי מולינארי. החכם בונאן התחייב לשלם כל כמה שאפשר בעד שטר חוב זה ואשתו ומשפחתו נתמשכנו בצפת. מולינארי היה אז באמשטרדם. אחד מגבירי העדה, דוד הכהן דאז'וידו, היו לו יחסי ידידות עם מולינארי. הוא הצליח לפדות את שטר החוב בתשלום של 800 פלורין. הפרנסים כתבו בשמחה לפקידי ארץ-ישראל בקושטא שהם קיבלו כל השטרות וכן קבלה ממולינארי שאין לו שום טענה על ק"ק צפת והחכם בונאן; צו ופקודה ממולינארי לצפת לפטור את כל היהודים האסורים שם; מכתב ממנו לקונסול צרפת בצידון שיכתוב לצפת לשחרר את האסירים. הפרנסים שלחו כל התעודות לפקידי ארץ-ישראל בקושטא, כדי שיכתבו לקונסול צרפת בצידון לשחרר את האסירים⁴⁹. החכם בונאן קיבל שישים פלורין להוצאותיו ועשרה פלורין למשרתו⁵⁰.

44 מכתבם לפקידי א"י בקושטא מ'6 בנובמבר 1764.

45 מכתבם לקושטא מ'6 בנובמבר 1764 ולרבי צפת ביום כט סיון תקכ"ה.

46 מכתבם לקוראסא מ'14 בנובמבר 1764. 47 מכתבם לקושטא מ'18 ביוני 1765.

48 נראה שפקידי ארץ-ישראל בקושטא לא ענו על ענין זה ולא מסרו לפרנסים ידיעה נכונה על מצב קהילת צפת באותן שנים, כי במכתבם מ'8 באוגוסט 1780 חזרו פרנסי אמשטרדם ושאלו לפקידים: "אם גרים בצפת בעלי בתים ומשפחות שאפשר לקרוא לה קהילה, כדי למסור להם כל מה שיש לנו בקופה לשם צפת".

49 1784—1773 Copiador de Cartas, מכתב מ'7 ביוני 1776 לפקידי ארץ-ישראל בקושטא. אף-על-פי כן כמעט שלא חודש היישוב היהודי בצפת עד שנת תקל"ח. עיין מ' בניהו, רבי יעקב אליישר וחיבורו מגילת פרס, ירושלים תש"כ, עמ' כה. ועיין להלן הע' 52.

50 5538—5533 Resoluçoems dossres do Mahamad, ה באב תקל"ו, עמ' 154.

יצחק שמואל עמנואל

יא ר' שלמה חזן. היה בתחילת שנת תקמ"ח באמשטרדם וקיבל מהפרנסים 7: 1438 פלורין. בו בזמן נתנו לו תעודה, בחמש העתקות, לקהילות קדושות אחרות, אשר בה הודיעו שהיה באמשטרדם בשליחותה של צפת וביקשו שיעזרוהו. על התעודה חתמו הפרנסים יצחק דוד מינדיס דא קוסטא ויצחק אבנדאנא מינדיס גונייור, ר"ח טבת 5548 (12 דצמבר 1787) 51.

יב ר' יעקב ב"ר ראובן זר' חיים ברוך מאיסטרו. בשנת תק"ס שלחו רבני צפת את שני השלוחים האלה לאירופה המערבית. באגרת השליחות חתמו עשרים רבנים ותיארו מצב הקהילה בדברים אלה: "ידוע לאדונים שהעיר הקדושה הזאת צפת, היתה שוממה ולא גר בה שום יהודי. אולם תהילה לאל זה שלושים שנה 52 שהיא מלאה אנשים שבאו אליה ממקומות רבים... השליט של העיר הקדושה הזאת תבע מקהילתנו חמשים אלף ליאונים. הוא כפה אותנו על-ידי עינניים ויסורים שאי אפשר לסבול אותם, לפיכך לוינו עשרת אלפים ליאונים כדי לשכך את חמתו... אחרי כן באו המלחמה והמהפכה. חיילים מזויינים נכנסו לביתנו, הרגו כמה אנשים ושללו כל מה שהיה. לפיכך ברחנו אל ההרים ונחבנו במערות. נוספה על כל אלה צרת יוקר השערים, מה שהיה שוה אחד, שוה חמישה. כל זה גרם עוני ומצוקה עד אין קץ. כיוון שמצאנו צרות אלו החלטנו לשלוח את החכמים הרמים, האדון החכם השלם רחמים יעקב בן החכם ראובן, חתנו של החכם הנעלה יששכר אבואלעפיא ז"ל, והאדון החכם חיים ברוך מאיסטרו, מצאצאיו של ר' משה גירונדי ורבנו יונה ז"ל. האנשים הנכבדים יספרו לאדונים צרותינו הרבות". האגרת כתובה פורטוגיזית וניתרגמה, בלי ספק, מן המקור העברי 53. ואלה הם הרבנים שחתמו עליה: ראובן בכר יעקב (אבי השליח הראשון), מיכאל לבית ליאון, חיים דוד אבואלעפיא, משה מצליח, דוד בכר שמואל, מכלוף ביבי, חיים יצחק פאלאגי, חיים יוסף צרפתי, ישראל הכהן, ציון בונאן, אליעזר ירוחם אלישר, רפאל משה הלוי, משה גיראסי, אברהם (Sunugion) [צורוגין], אברהם בכר שמעיה אשכנזי, בנימין יצחק בכר דוד, אליהו גיראסי, אברהם פאלאגי, אברהם בכר רחמים, חיים מודעי.

פקידי ארץ-ישראל בקושטא שלחו בכח באלול תקס"א מכתב חוזר לקהילות וביקשו לעזור לשלוחים. שמותם של הפקידים הם: אברהם אלפ'אנדארי, אברהם יוסף (מו)סאבאן, יעקב בכר ישראל אשכנזי ויצחק אקשיאוטי. אף פקידי ליורנו כתבו לקהילות אירופה ב-25 ביאנואר 1803 שיבואו לעזרתם "לרגל המצב הנורא שבו נמצא ק"ק צפת".

בליוורנו נפרדו דרכיהם. ב"ג בניסן תקס"ג נתן מאיסטרו הרשאה לחברו ר' רחמים יעקב לפעול גם בשמו כרצונו 54. ר' רחמים יעקב היה בשנת תקס"ד באמשטרדם 55. בלי

51 1799—1784 Copiador de Cartas, עמ' 135.

52 צ"ל: עשרים שנה. עיין העי' 49.

53 אקפא, בצרור תעודות שונות. ועיין 'ערי, שם, עמ' 668—669. באגרת הנזכרת אצל יערי חתמו רק שבעה רבנים: ראובן בכר יעקב, מיכאל לבית ליאון, דוד אבואלעפיא, משה מצליח, ציון בונאן, משה גיראסי ואברהם צורוגין.

54 אקפא, שם.

55 1813—1799 Copiador de Cartas, עמ' 86.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

ספק עשו הפרנסים והיחידים את חובתם כלפי השליח וק"ק צפת, אף שהמצב הכלכלי בימי מלחמת נפוליון היה קשה.

חברו, ר' חיים ברוך מאיסטרו היה בשנת תקס"ו בברלין בשליחות ירושלים, ושלה אגרת לפרנסי אמשטרדם בשלושה באדר, כדי שידרשו מפקידי ק"ק אשכנזים באמשטרדם ספר החשבונות של ר' מנחם מאייר⁵⁶, שליח ירושלים, שנפטר בזמן שליחותו⁵⁷. כעבור שנה בא ר' מאיסטרו לאמשטרדם. מחמת מלחמת נפוליון, לא יכלו פקידי ארץ-ישראל בקושטא לשלוח שליח תעודתם. פרנסי אמשטרדם כתבו להם ב" 16 בינואר 1807 לשלוח כתב אמנה לשליח וכן שלא ישלחו שליח בלי תעודה. במכתבם משבעה במרס 1807 כתבו לפקידי ארץ-ישראל בקושטא, "שהשליח מאיסטרו לא התנהג כראוי. אין אנו יכולים לעזור לו לתועלת עניי ירושלים, כי אינו ראוי להיות בא-כוחם של אדונים נכבדים כמותכם, בעד מיעוט כבוד ומיעוט דרך ארץ כלפי המעמד וכלפי מורנו הרב [דניאל כהן דאזוידו] ובית-הדין"⁵⁸. אפשר שהסיבה לכך היא שלא יכול היה לחכות זמן רב באמשטרדם עד בוא התעודות מקושטא.

מאורע זה ומה שעבר עם השליח בונאן, הנזכר לעיל, אין בהם כדי ללמד על יחסם של הפרנסים כלפי ארץ-ישראל. הם היו דורשים משמעת ללא סייג שבלעדיה אי-אפשר לקהילה נכבדה להתקיים. אדרבה, הם היו מעריצים את השלוחים. הרב חיים יוסף דוד אזולאי, שליח חברון, נתקבל בכבוד גדול אף בשליחותו השניה⁵⁹. כשבא ר' יששכר אבואלעפיא, שליח טבריה, בשנת תקכ"ח כתבו הפרנסים בספר זכרונותם ליעד לו מקום חשוב בבית הכנסת ליד ההיכל. משפגע בנימין חיים הכהן, ראש חברת "עבודת החסד", בכבודו של ר' שלום עמאר, שליח טבריה, ביזו אותו הפרנסים והעבירוהו מראש החברה לשלושה חודשים⁶⁰. יג. ר' מרדכי אשיאו. יליד שאלוניקי ביקר באמשטרדם בשנת תקפ"ג. הרב דניאל כהן דאזוידו, המליץ עליו ועל שליחותו במכתב ששלח לפרנסי קוראסאו שלא ברשות הפרנסים, ועורר עליו בכך תרעומת, שכן רק לפרנסים היתה הרשות נתונה לכתוב לפרנסי קוראסאו, ולא לרבם. לכן כתבו גם הם לקוראסאו והמליצו על השליח. מכאן ואילך חדלו כמעט שלוחי צפת לבוא לאמשטרדם, שכן תפקיד זה הועבר לחברה "תרומת הקדש" שנוסדה בשנת תקפ"ד באמשטרדם.

ג. שלוחי צפת והנדבות בקוראסאו

יהודים שמוצאם אמשטרדם יסדו קהילות בלונדון, בורדו, באייונה, בראזיל, קוראסאו, בארבודוס, טרינידאד, ג'אמאיקה, ניו-יורק, סינט איסטאסיוס ועוד. הם היו תומכים ביישוב

56 לא בא זכרו אצל יערי. 57 אקפא, צרור מכתבים. 58 קופיאוורה, שם, עמ' 125.

59 מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' לה, מ, מג—מד.

60 Resoluçoems dossres do Mahamad 5539—5549, ל אב תקל"ט, עמ' 40.

י צ ח ק ש מ ו א ל ע מ נ ו א ל

ארץ הקדושה ושולחים תרומתם ישר או על-ידי לונדון. הקהילות שבממשלת הולנד, כגון בראזיל⁶¹, קוראסאו וסנט איסטאסיוס, היו שולחות נדבותיהן על-ידי פרנסי אמשטרדם. קהילת קוראסאו⁶² שזכתה לתואר "עיר ואם בכל איי אמריקה" הצטיינה בנדיבותה למען ארץ-ישראל⁶³. אהבת ארץ-ישראל היתה כל כך גדולה, עד שהיו שמים ברצפת בית הכנסת עפר מירושלים, ועד היום נוהגים להניח בעיני הנפטר עפר של הר הזיתים, סמל קבורת ירושלים⁶⁴. פרנסי הקהילה היו שולחים בכל שנה מקופת הקהילה (מלבד נדבות היחידים) מאה פיוזס לאמשטרדם, חמישים בעד ירושלים, עשרים וחמשה לחברון וכן לצפת. אחרי זמן שלחו גם לטבריה.

משנת תל"ד עד שנת תקצ"ד היו בקוראסאו חברות ("אירמאנדאדיס"⁶⁵) נוה צדק, חונג דלים ואבי יתומים, שאחת ממטרותיהן היתה קבלת נדבות לשם חברון וטבריה ולפעמים גם לשם צפת. לעתים רחוקות הניחו הקדשים לטובת "ארץ הקדושה". שלוחים היו מגיעים עד קוראסאו אף-על-פי שפרנסי קוראסאו ביקשו מפרנסי אמשטרדם שלא יבואו שלוחים אצלם מפני סכנת הדרך וההוצאות כי רבות הנה. הם הבטיחו שנדבותיהם ונדבה "לאדון השליח" תשלחנה לאמשטרדם. אף-על-פי-כן ביקרו באי שלוחים עד שנת תרס"ב. שליח אחד מטעם בית-חולים בירושלים, חכם חי יחזקאל מלמד, אף נפטר בקוראסאו בזמן שלחותו⁶⁶. בין השלוחים היו שנים מטעם צפת :

ר' משה מלכי [השני]. היה כנראה השליח החמישי שבא לקוראסאו והראשון או השני מטעם צפת⁶⁷. בקוראסאו היה בחודש תמוז תקי"ח. לפניו בא שליח ישיבת "כנסת ישראל" בחברון, ר' חיים רחמים באג'איוו. הפרנסים קיבלו אותו בכבוד גדול, הרשו לו לדרוש בבית-הכנסת ועשו לכבודו "נדבה"⁶⁸, שבאותם השנים היתה מגיעה ל-500 — 1000 פיוזס.

61 על תרומת יהודי בראזיל בשנת שצ"ט ל"ארץ הקדושה", עיין עמנואל, New Light on Early American Jewry, American Jewish Archives, Cincinnati, 1955, כרך ז, עמ' 36.

62 אי בהודו המערבית, באמריקה, השייך להולנד משנת 1634. ר' עמנואל, Precious Stones of the Jews of Curaçao.

63 עיין ספרי History of the Jews of Curaçao (בכ"י), פרק ח.

64 עמנואל, Precious Stones, עמ' 83.

65 ר' עמנואל Jewish Education in Curaçao (1692—1802), Publications of the American Jewish Historical Society, כרך 44, פילדלפיה 1955, עמ' 220—222.

66 ר' עליו ועל השליח ר' יצחק קאריגאל בקוראסאו, עמנואל Precious Stones, עמ' 471—472, 480—483.

67 ממכתב פרנסי אמשטרדם (כ"ג כסליו ת"צ) לר' משה מלכי [הראשון] אפשר להבין שר' משה משיח היה שליח בקוראסאו, אך לא הוברר לי אם היה שליח צפת. הוא הדין לר' משה מלכי זה. יערי כותב

שבא בשליחות צפת (שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 446). אולם אין הוא השליח הראשון שביקר באמריקה.

68 כל יחיד היה מחוייב לעבור לפני ההיכל כשהוא פתוח. החזן היה מנגן "מי שברך" ומדגיש השם

והתואר של המנדב: "בחור הנחמד", "גביר הנעלה", "ישיש הנכבד" וכו' (על ת ארים אלה בבית

הכנסת ובי"השכבות", עיין עמנואל, שם, עמ' 84—85). כיוון שהנדבות הללו היו נעשות בפאר ובחגיגות,

כל אחד היה נורב, כמו שכתוב בספרי זכרונותיהם, "יותר ממה שיש לו". אם השליח לא היה מורשה

מן הקהילה, אלא שהיה שליח לעצמו או מטעם ישיבה, לא היו עושים לו "נדבה". שני "סנדקים" היו

מלוחים אותו אצל היחידים והגבייה היתה שלישי או החצי ממה שהיה יכול לקבל מה"נדבה".

סיווגן של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

אף הסכימו ליתן לו מקופת הקהילה "מה שנתנו לשליח ר' אליהו בן ארחא"⁶⁹, ר"ל מאה פיוזם ועוד עשרים למשרתו.

י"נ לוי. בשנת תקצ"ג נוסדה באמריקה חברת "תרומת הקדש" לשם גביית הכספים ומשלוחם לארץ-ישראל, כדי לחסוך בהוצאות ולבטל השליחות⁷⁰. אף-על-פי-כן היו באים מעת לעת שלוחים מטעם מוסדות. בשנת תרס"א הגיע לקוראסאו י"נ לוי מטעם בית חולים ובית ספר בצפת. הפרנסים נתנו לו מקופת הקהילה חמישים פלורין מלבד נדבות היחידים⁷¹. היות שכל שנשאר מהארכיון הישן של קהילת קוראסאו הוא רק שירי שריים ואף זה במצב רע, אי אפשר לדעת בדיוק כל הסכומים שנתרמו באופן כללי ל"ארץ הקדושה" ובאופן פרטי לצפת. על צפת מצאתי סכומים אלה מלבד התקציב השנתי של 25 פיוזם :

שנה	פיוזם
1713	4 : 55
1718	55
1719	200 לר' אברהם בן אברהם אבינו "כדי לעזורו בעבודותיו" ⁷²
1724	188 לשליחות ר' דניאל קאפסוטו
1724	62 לשליח ר' דניאל קאפסוטו
1729	30 מהם עשרה ל"חצרות".
1744	5 : 500 ⁷³
1750	במכתב מיום 28 בדצמבר 1750 לקוראסאו, הודיעו פרנסי אמשטרם דם שנתנו תרומתם לשליח צפת בלי להזכיר שם השליח והסכום. נראה שהכוונה לשליחות ר' יום טוב סאבאן ור' מאיר די שיגורא.
1758	120 לשליח ר' משה מלכי, מלבד "הנדבה".
1765	6 : 1.443 לשליחות ר' חיים מודעי ⁷⁴ .
1765	150 פלורין לשליח ר' חיים מודעי.
1818-1816	250 פלורין לשליחות ר' אברהם ׳ן חסון, שליח צפת ⁷⁵ .
1823	40 פיוזם לשליחות ר' מרדכי אשיאו מלבד נדבות היחידים ⁷⁶ .
יש לשער שיהודי קוראסאו, שמספרם באופן ממוצע היה 900 נפש, נדבו משנת 1700 עד 1900 כ-160.000 פלורין ל"ארץ הקדושה".	
69	Memorias Senior, כ"י בידי מר שלמה אברהם לוי מאדורו, קוראסאו, 6 תמוז, 12 מנחם 5518. על כ"י זה, עיין עמנואל, שם, עמ' 566.
70	יערי, שם, עמ' 769.
71	ארכיון קהילת "מקהה ישראל" בקוראסאו. אספה של הפרנסים ביום 8 באוגוסט 1901.
72	מכתב מיום כ בתמוז תפ"ג, מפרנסי קוראסאו לפרנסי אמשטרדם, ומכתב מדצמבר 1723 מפרנסי אמשטרדם לקוראסאו (קופיידור 5479—5488). לפי מכתבים אלה היה ר' אברהם בן אברהם אבינו בחברון. אולם יערי (עמ' 429) כותב שהיה בצפת. אפשר שתחילתו בחברון וסופו בצפת.
73	ארכיון קהילת קוראסאו, ספרו של הגבאי משנת תק"ד.
74	שם, חשבון מיום 19 מרס 1765.
75	שם, חשבונות 9 ביולי 1816 וי"ב באייר תקע"ח. [על השליח עיין בקובץ זה, במאמרו של י' בן-צבין].
76	שם, אספת הפרנסים ביום 18 בפברואר וי"ג במאי 1823.

יצחק שמואל עמנואל

חלוקת צפת בשנות ת"צ-תקט"ו

ש"ס המקבל	שנה	פיזוס לשנה	שנה	פיזוס לשנה	שנה	פיזוס לשנה
ח' דניאל קאפסטו	ת"צ-תצ"ב	4	תק"ב-תק"ה	40	20	
חצרות	ת"צ-תק"א	22 $\frac{1}{4}$	תק"ח-תק"ט	21		
"	תק"ו-תק"ז	31	תק"י"א	29		
"	תק"י"ב	22 $\frac{1}{4}$	תק"י"ג	25		
"	תק"י"ד-תקט"ו	20				
למשטור ח' דוד [חזקיהו]	ת"צ	260				
דא סילוא	תצ"ב	5	תצ"ג	"נפטר"		
ח' ישראל רפאל קמחי	תצ"ד-תצ"ו	3 $\frac{2}{3}$	תצ"ז-תק"א	3 $\frac{1}{2}$		
אלמנה ויתום של הח'	תק"ב-תק"י"ב	1 $\frac{3}{4}$	תק"י"ג	2 $\frac{1}{2}$		
ישראל רפאל קמחי	תק"י"ד-תקט"ו	2				
" " "	תצ"ג-תצ"ד	10	תצ"ה-תק"א	15		
ח"ר משה רפאל אנגילו מלכי	תק"ב-תק"ח	7 $\frac{1}{2}$				
" " "	תצ"ד	1 ⁸				
" " "	תק"י"תק"י"ב	7 $\frac{1}{2}$	תק"י"ג	9		
יתומים של הנ"ל	תק"י"ד-תקט"ו	7				
" " "	תצ"ח-תק"א	12	תק"ב-תק"י"ב	6		
נכדים של הנ"ל	תק"י"ג	7	תק"י"ד-תקט"ו	6		
" " "	תצ"ד-תצ"ה	8	תק"ב-תק"י"ב	4		
ר' שמריה קאטאריבאס	תצ"ג-תק"א	5	תק"י"ד-תקט"ו	4		
" " "	תק"י"ג	15 ³				
ח' דוד לופיש ישרון ²	תצ"ו-תק"א	15	תק"ב	7 $\frac{1}{2}$		
אלמנתו	תק"ג-תק"ד	10 $\frac{1}{2}$				
ח' דוד ל' ישרון או משפחתו	תצ"ד-תצ"ה	150 ⁴	תצ"ח	55		
" " "	תצ"ד	60	ת"ק	55		
" " "	תק"א	80	תק"ב	90		
	תק"ג	92				
אלמנה ויתומים של ח' יום	תצ"ד-תצ"ו	3 $\frac{2}{3}$	תצ"ז-תצ"ט	3 $\frac{1}{2}$		
טוב קריספו	תצ"ד-תצ"ו	3 $\frac{2}{3}$	תצ"ז-תצ"ט	4		
חכם גדליה	תק"ב	130 ⁵				
אלמנת הח' אלעזר די ברוד	תק"ג	13 $\frac{3}{4}$ ⁶				
ר' יעקב חתנו של הח'						
יחזקאל מהמבורג						

- 1 שלוחים מיצחק די פראדו.
- 2 ר' על עלייתו לארץ ישראל, עמנואל, חכם דוד לופס ישרון ונסיעתו לארק, ספר היוכל לאברהם אלמליח, מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 90—93.
- 3 שלוחים מקופת קהילת אמשטרדם.
- 4 שלוחים מאברהם יוסף דא ויגא.
- 5 ח' אלעזר די ברוד היה לפניו רב בק"ק אשכנזים באמשטרדם. הכסף נשלח מבארינטס סאלומנס. אלמנתו עלתה בשנת תק"ג ירושלימה.
- 6 Libro de Termo das Entregas 5489—5516 עמ' 25 ואילך. העתק שושנה אמזאלאג-עמנואל, אשת הכותב.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא

ד. תרומות אמשטרדם ל"ארץ הקדושה" ולצפת. שע"ו—תר"ד

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
שע"ו-שע"ז שע"ט	6 : 712 פלורין		על-ידי יעקב טיראדו בשם ק"ק בית יעקב. ¹ 6 : 435 פל' בקופת ארץ-ישראל של ק"ק בית ישראל, מוכנים למשלוח. Libro Dos Termos deste K. K. de Bet Ysrael, עמ' 66.
שפ"א	8 : 568 פל'		מהם 50 לחברון ו-50 לטבריה, דוד אווריוו שילם מכספו דמי ביטוח 30%. שם, עמ' 33—35.
שפ"ג	240 פיוזס		לירושלים, מלבד דמי ביטוח, 30% ששיל- מו 17 יחידים ביניהם. שם, עמ' 50א.
שפ"ג	150 פל'	50	חברון 50, טבריה 50, מלבד דמי ביטוח ששילמו היחידים. שם, עמ' 51א.
שפ"ה	900 (?) פל'		מלבד 300 פל' דמי בטוח ששילמו היחידים. שם, עמ' 55.
שפ"ו	700 פל'		מלבד הביטוח ששילמו היחידים. שם, עמ' 58.
שפ"ז	1.100 פל'		מלבד הביטוח ששילמו היחידים. שם, עמ' 64א ² .
שפ"ח	300 פל'		לשליח חברון הנמצא בויניציאה "כדי לחי- סוך ההוצאות". שם, עמ' 68א.
שפ"ח הש"צ	200 ליאונים 2.600 פל'	300	לשליחות ר' יהושע אירגאס מצפת. ר' לעיל "שלוחי צפת".
שצ"א			ר' שמואל טארדיאולה, שליח ירושלים באמשטרדם. ³
שצ"ג	750 פל'		ליברו... בית ישראל, ד לעומר שצ"ג עמ' 78ב.
שצ"ה	1.900		לשליחות ר' ברוך חביליוו, שליח ירושלים, דרך ארם צובא.
שצ"ח שצ"ט	1.040 פל' 1.279 : 10	636 : 10	ליברו... בית ישראל, י ניסן שצ"ח. אקורדוס עמ' 13. מיכאל אביו של הפילוס- וף ברוך שפינווא, היה גבאי ארץ- ישראל, בשנת שצ"ח—שצ"ט בערך.

- 1 J. D'Ancona, Komt der Marranen in Noord-Nederland, Brugmans en Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, חלק א, אמשטרדם 1940, עמ' 216.
- 2 מהסכום הזה שלחו 300 פל' לירושלים. נראה שהסכום הכללי בעד "ארץ הקדושה" היה יותר גדול, כי בהסכמתם בפברואר 5387, החליטו פרנסי שלושה הקהלים לשלוח 2.400 פל' וכל מה שיש בקופה. Libro Dos Termos da Ymposta da Nação, עמ' 219.
- 3 התורכים אסרו אותו בעד חובת הקהל. פיטרוהו ואסרו את בנו. היה בשליחות ירושלים גם בויניציאה. לפנים חכם של קהילת ליורנו. ק"ק בית ישראל באמשטרדם, לקחו אותו לרב עליהם בשכר 600 פל' לשנה ודירה. הוא התחייב להשאר שנתים "להורות לבחורים שיעורים גבוהים של הלכה גמרא, תלמוד ולורוש". Libro Dos Termos deste K. K. de Bet Ysrael, 1 ינואר שצ"א, עמ' 274. ועיין יערי, שם, עמ' 269.
- 4 Libro Dos Termos da Ymposta da Nação, י אור שצ"ה, עמ' 56ב. השליח הזה לא נזכר בספרו של יערי.

יצחק שמואל עמנואל

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
הת"א	2.500 פיוזוס		שם, עמ' 102.
הת"ב	9 : 1.592 פל'		שם, עמ' 133.
הת"ג	5 : 1.290 פל'		שם, עמ' 159.
הת"ד	245 פיוזוס		מהסכום הזה נתנו 48 פיוזוס לחברון ו-24 לטבריה. שם, עמ' 177.
הת"ה	2 : 558	100	מהסכום הזה שלחו 48 לחברון ו-24 פיוזוס לטבריה. שם, עמ' 197.
הת"ו	500	80	חברון 40, טבריה 20. שם, עמ' 208.
הת"ז	700	132	שם, עמ' 213.
הת"ח	700	132	חברון 65, טבריה 32 פיוזוס. שם, עמ' 228.
הת"ט	907	170	חברון 70, טבריה 32 פיוזוס. שם, עמ' 250.
הת"י	765	130	שם, עמ' 270.
תי"א	900	140	חברון 70, טבריה 40. שם, עמ' 293.
תי"ב	958	140	חברון 90, טבריה 60. שם, עמ' 312.
תי"ג	784	120	חברון 70, טבריה 40. שם, עמ' 330.
תי"ד	595	100	חברון 50, טבריה 25. שם, עמ' 353.
תט"ו	541	50	חברון 50, טבריה 25 פיוזוס.
תט"ז	546½	50	חברון 50, טבריה 25. שם, עמ' 398.
ת"י	545	50	חברון 50, טבריה 25. שם, עמ' 409.
ת"כ	474	30	חברון 30, טבריה 16. שם, עמ' 422.
תכ"א	600	45	חברון 45, טבריה 23. שם, עמ' 442.
תכ"ב	570	60	חברון 40, טבריה 25. שם, עמ' 462.
תכ"ג	586½	60	חברון 40, טבריה 25. שם, עמ' 478.
תכ"ד	716	130 ⁵	חברון 40, טבריה 25. שם, עמ' 496. לשליח ירושלים ח' אברהם בן יצחק די פאלמא ⁶ .
תכ"ה	622		
תכ"ו	634½	60	חברון 100. לא שלחו לטבריה "מפני שלא גר שם שום יהודי". שם עמ' 506.
תכ"ז	618½	60	חברון 60. שם, עמ' 521.
תכ"ח	587	60	חברון 60. שם, עמ' 526.
תכ"ט	604	60	חברון 60. שם, עמ' 541.
תל"א	627	60	חברון 60. שם, עמ' 553. רשום התכ"ה פעמים וצ"ל התכ"ו.
תל"ב	625	60	חברון 60. שם, עמ' 566.
תל"ג	618½	60	חברון 60. שם, עמ' 580.
תל"ד	605	60	חברון 60. שם, עמ' 598.
תל"ה	421	40	חברון 40. שם, עמ' 610.
תל"ו	435½	40	חברון 40. שם, עמ' 621.
תל"ז	265½	20	חברון 20. שם, עמ' 648.
תל"ח	539¾	20	חברון 20. שם, עמ' 659.
תל"ט	304½	10	חברון 10. שם, עמ' 686.
תל"י	388½	10	חברון 10. שם, עמ' 714.
תל"יא	372½	10	חברון 10. שם, עמ' 738.

5 הצדיקו ההוספה לצפת בנימוק "שנתנו מעט בשנים שעברו". אקורדוס, עמ' 496.
6 אביו, יצחק, היה איש נכבד בירושלים והלוהה בשנת ת"י כסף לקהילה (אקפא, צרור מכתבים). אספה של הפרנסים, יב אייר תכ"א, אקורדוס, עמ' 491. השליח די פאלמא לא נזכר בספרו של יערי.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

הערות	צפת	ארץ הקדושה	שנה
חברון 15. שם, עמ' 757. דמי ביטוח רק שבעה למאה.	15	629½ פיוזס	תל"ז
חברון 40. שם, עמ' 775.	20	580¾	תל"ח
חברון 40. שם, עמ' 809.	20	577¾	תל"ט
חברון 40. שם, עמ' 825.	20	600	ת"מ
דרך ליוורנו Livro de Eleiçoems do K. K. de T. T. ... Fintas... 5440— עמ' 31, 5472		892¾ ^e 721½	תמ"א תמ"ב
שם, עמ' 75.		642	תמ"ג
שם, עמ' 88.		619¾	תמ"ד
שם, עמ' 104.		904	תמ"ה
שם, עמ' 112.		720½	תמ"ו
הוספה מקופת הקהילה. שם, עמ' 116.		744½	תמ"ז
שם, עמ' 128.		660	תמ"ח
שם, עמ' 135.		30	תמ"ח
שם, עמ' 142. אפשר שבאותה שנה בא איזה שליח ולכן שלחו יותר מהרגיל.		677½	תמ"ט
שם, עמ' 157.		667	ת"נ
שם, עמ' 165. אפשר שבאותה שנה בא איזה שליח ושלחו יותר מהרגיל.		1.175½	תנ"א
שם, עמ' 176.		744½	תנ"ב
שם, עמ' 183.		1.152½	תנ"ג
ראה לעיל "שלוחי צפת".	80	588	תנ"ד
שם, עמ' 198.		593	תנ"ה
שם, עמ' 220.			תנ"ו
שם, עמ' 242.		715½	תנ"ז
שם, עמ' 262.		694	תנ"ז
שם, עמ' 280. כנראה שלחו עוד מאה פיוזס לר' שמשון גומץ פאטו.		568	תנ"ח
שם, עמ' 301.		818	תנ"ט
שם, עמ' 317.		660	ת"ס
שם, עמ' 342.		744	תס"א
שם, עמ' 378.		748	תס"ב
שם, עמ' 395.		610½	תס"ג
ראה לעיל "שלוחי צפת".	100	611½	תס"ד
שם, עמ' 417.		639½	תס"ה
שם, עמ' 441. מכתב מהפרנסים מיום	75	550	תס"ו
		614½	תס"ז
		592	תס"ז

7 משנת תל"ג עד ת"מ שלחו 1.635½ פיוזס : 840 בעד ישיבת דוד ואס ר' 795½ בעד ישיבת משה פראנקו דראגו. אקורדוס, עמ' 659, 686, 714, 738, 775, 809, 825. מכאן מוכח שישבת דראגו נוסדה לא אחרי שנת תל"ג.

8 בתוך הסכום הזה כלולים 84 פיוזס שנודבה רבקה אשת אברהם פראנקו דראגו לחכם חיים גומץ פאטו ולחכמים של ישיבת פראנקו דראגו בירושלים. ... Livro de Eleiçoems do K. K. de T. T. ... Fintas... 5440—5472. עמ' 8—9.

יצחק שמואל עמנואל

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
			11 בפברואר 1707 לגבריאל ארייאל בליורנו.
תס"ח	640 פיוזם		שם, עמ' 475.
תס"ט	584½		שם, עמ' 499.
ת"ע	577		שם, עמ' 519.
תע"א	631		שם, עמ' 544.
תע"ב	17 : 18.831 פל'		לשליחות ר' אברהם יצחקי מירושלים ⁹ . הסכום היותר גדול שקיבל שליח בפעם אחת מקהילת הספרדים באמשטרדם. הסכום הזה כולל 23 פיוזם לשליח חברון, ר' אברהם קונקי, והשאר יחלוקו ירוש"לים וחברון.
תע"ג	227⅔ פיוזם		לחברון.
תע"ה	306		ר' לעיל "שלוחי צפת".
תע"ח	806½	400	מכתב הפרנסים משה באדר ראשון תע"ח לר' משה מלכי דוד גבאי איזידרו.
תע"ט	1.696	178	מהסך הזה 1.410 פיוזם יעודים לישיבות ואם ודראגו ¹⁰ .
תע"ט	444½	138	חברון 97½ והשאר לירושלים.
ת"פ	680	185½	קהילת טבריה אינה נוטלת חלק בכספים. הסכמות 5472—5489, עמ' 219.
תפ"א	777	217	שם, עמ' 240.
תפ"ב	1.442		שם, עמ' 283.
תפ"ג	1.233	305	לשליחות ר' דניאל קאפסוטו מצפת. שם, עמ' 352. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תפ"ה	815½		
תפ"ו	910	260	לשליחות ר' דוד מלמד מחברון. כלולים בהם 800 פל' ששלחו מקוראסאו לשליחות זאת.
תפ"ז	876	160	חברון 150. שם, עמ' 404.
תפ"ח			הפרנסים התחייבו לר' משה ישראל, שליח ירושלים, לתת לירושלים מקופת פדיון שבויים, 400 פל' נוספים לשנה במשך עשר שנים, בתנאי שלא יבוא שליח מירושלים משך זמן זה. שם, עמ' 446.
תפ"ט	755½	126	שם, עמ' 455.
תפ"ט	800		לחברון. מכתב מהפרנסים לר' משה מלכי, מב' בשבט תפ"ט.

9 מלבד זה התחייבו הפרנסים לשלוח בכל שנה שמונים פיוזם נוספים יתר על השבעים פיוזם שהיו רגילים לתת. יחידים אחדים התחייבו לתת פיוזם אחד לשנה במשך חמש עשרה שנים, בתנאי שלא יבוא שליח ירושלים במשך זמן זה. הסכם בין השליח ר' אברהם יצחקי והפרנסים שנעשה ב-27 ביוני 1712. הסכמות 5472—5488, עמ' 6. ה"סנדקים" שליוו את השליח אצל היחידים היו הגבירים: אברהם פיריירה, שמעון אברנאל סוזה, דוד מינדס דא סילווא ואברהם יעקב נונים הנריקיס, מכתבם של הפרנסים מ-8 ביולי 1712 לפקידים בליורנו. Copiador de Cartas, 5462.

10 במכתב הפרנסים משלושה בניסן תע"ט לרבני ירושלים, דרשו שהחכם משה קאריגאל יקבל ההספקה שהיה מקבל אביו המנוח החכם אברהם. הסכמות, שם, עמ' 188. Copiador de Cartas, 5479—5488.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
ת"צ	872½ פיוזס	152	Libro de Termos das Entregas 5489—5516 עמ' 25.
ת"צ	756½	147	שם, עמ' 38.
תצ"א	756½	180	
תצ"ב	683	177	ועוד 132 פיוזס ששלחו מסוריאנאם לשליחות ר' ישראל רפאל קמחי מצפת.
תצ"ג	843	159	שם, עמ' 135.
תצ"ד	860	175	
תצ"ה	886½	255	כלולות בהן הנדבות מבאייונה ומקוראסאו.
תצ"ו	1.363	502½	לפי חליפת המכתבים בין הפרנסים ור' משה מלכי.
תצ"ז	719	241	הפרנסים קיבלו מאברהם ישורון קארדוזו ויצחק נוניס טאואריס מבאייונה 2067:10 פלורין שרוחיהם יהיו לירושלים. Libro... das Entregas, עמ' 135.
תצ"ז			
תצ"ח	816½	276½	
תצ"ט ¹¹	1.005	108½	כלולים בהם 148½ פיוזס של ק"ק אשכ"נזים באמשטרדם וששים פיוזס מאחות הרב של האשכנזים, כנראה בעד הרב אלעזר די ברוד בצפת.
ת"ק	785½	254½	
תק"א	947	403½	מהסכום של צפת נועדו 110 פיוזס לר' אלעזר די ברוד שהפרנסים קיבלו מאחות הרב ומקהל האשכנזים באמשטרדם.
תק"ב	818½	278½	הפרנסים הסכימו ביום כו באב תק"ב, לדרישת ר' חיים וינטורה, שליח טבריה, לצרף קהילת טבריה בחלוקת הכספים כמו שנהגו משנת שצ"ט עד תכ"א.
תק"ב	250		שם, עמ' 219.
תק"ב			לשליח טבריה כדי לבנות בית ועד הקהילה לה. שם.
תק"ב	120 פל'		לשליח בעד הוצאותיו. שם.
תק"ג	982 פיוזס	205½	כלולה גם קהילת טבריה.
תק"ד	2.000		כולם לטבריה.
תק"ד	692	115½	הסכומים של ספרי החשבונות אינם מתאימים עם הסכומים הנזכרים בחליפת המכתבים בין הפרנסים, פקידי קושטא ורבני ירושלים.
תק"ד	4.000 פל'		לשליחות ר' אברהם בן אשר מירושלים. מכתבם מכ' באלול תק"ד לפקידי א"י בקושטא ¹² .

11 הפרנסים נענו לדרישת פקידי ארץ ישראל בק שטא לתת תוספת 250 פל' לשנה לירושלים במשך חמש שנים, בתנאי שלא יבואו שלוחים מירושלים משך שנים אלו. Libro... das Entregas . . . כ תמוז תצ"ט, עמ' 172.

12 לדרישת השליח, התחייבו הפרנסים להמשיך במתן תוספת 250 פל' לשנה לירושלים במשך עשר שנים

יצחק שמואל עמנואל

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
תק"ה	3.500 פל'		נוספים לשליחות בן אשר. מכתבם מ-16 במרס 1745 לפקיד א"י בקושטא.
תק"ה	180 פל'		לשליח בן אשר ולמשרתו להוצאותיו. כח תשרי תק"ה. Libro . . . das Entregas עמ' 250.
תק"ה	2.086 פיזוס		מכתבם מ-27 במאי 1745 לקושטא במכתבם מ-כ"ד באייר תק"ה לר' אליעזר נחום בירושלים, הודיעו ששלחו 608 פיזוס לירושלים. כנראה כלולים בתוך ה-2.086. 2 : 614 פיזוס שקיבלו מקוראסאו לשליחות בן אשר. מכתבם מ-24 באוגוסט 1745 לקוראסאו.
תק"ה	80 : 994 פל'		מה שגשאר לשליחות בן אשר. בסכומים אלה כלולים כנראה, התרומה של יהודי באייונה. מכתבם מכ' באלול תק"ד לקושטא.
תק"ה	1.701½ פיזוס	102	בחשבון אחר רשום ששלחו באותה שנה 592 פיזוס לארבע קהילות ומאלו הכספים 120½ לצפת.
תק"ו	750		כולם לחברון, מקופת הקהילה לשליחות ר' אברהם גדליה, בתנאי שלא יבוא שליח מחברון משך עשר שנים. מלבד נדבות היחידים.
תק"ו	170		לשליח חברון ולמשרתו להוצאותיו. אספת הפרנסים מיום ה' בחשוון תק"ו. ¹³
תק"ו	1.728	135	מכתבם לפקיד א"י בקושטא מ-15 ביוני 1746.
תק"ו—ז	8 : 6 : 1.546 פל'		מהם 1.300 לשליחות ר' אברהם גדליה והשאר לירושלים. ¹⁴
תק"ז	11 : 427 פל'	83	מכתב מהפרנסים מיום 17 במרס 1747 לפקיד ארץ-ישראל בקושטא.
תק"ז	1.695 פיזוס	114	מכתב מ-5 ביוני 1747 לקושטא.
תק"ח	1.990½	96½	הסך הזה כולל 1.346 פיזוס לירושלים. מכתב מ-17 ביוני 1748 לקושטא.
תק"ח	165½		כנראה תוספת לירושלים.
תק"ח	2.034½	66½	מכתב מ-19 ביולי 1748 לקושטא. ¹⁵
תק"ט	1740	116	מכתב לרבני ירושלים מ-כ"ו בסיון תק"ט.

מקופת סדיון שבויים, בתנאי שלא יבוא שליח מירושלים משך שנים אלו. Libro . . . das Entregas.
כח תשרי תק"ה, עמ' 250.

13 שם, עמ' 268.

14 החשבונות אינם ברורים. אפשר שסך זה כולל בתוך 1.728 פיזוס ששלחו אותה שנה. בסך 8 : 6 : 1.546 פל' כלולים מאה פל' מאברהם בן רפאל מינדיש דא קושטא ו-8 : 6 : 146 מאברהם אלואריס פיניירו, שניהם מבאייונה, לשם ירושלים. מכתבם מ-22 בנובמבר 1746 לפקיד א"י בקושטא.

15 כלולות בהן מאה פיזוס לישיבות ואס ודראגו מירושלים. 159½ מקוראסאו, 116 מקהילת באייונה, 40 מירושת שרה בירנאל, 250½ מאברהם אלואריס פיניירו, שניהם מבאייונה.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
תק"א—א	1.897 פיוזס	120 $\frac{3}{4}$	מכתב מ'20 בנובמבר לקושטא.
תק"א	747 $\frac{1}{4}$	122	מסך זה יעודים 10: 1.152 לטבריה. מכתב מ'20 באוגוסט 1751 לטבריה; 16 ביוני 1751 לקושטא.
תק"א	1.457: 20 פל'	305: 20	כולם לשליחות ר' יום טוב סאבאן ור' מאיר די שיגורא מצפת. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תק"ב	570 פיוזס	94	כולם לחברון.
תק"ב	600 פל'		
תק"ג	1.061 $\frac{1}{2}$ פיוזס	120	בזמן שליחותם של ר' מרדכי רוביין ור' אברהם ישראל מירושלים.
תק"ד	824 $\frac{3}{4}$	117	כולם לחברון. לשליחות ר' חיים יוסף דוד אזולאי ¹⁶ .
תקט"ו	5.194: 6 פל'		150 לשליח אזולאי ו'20 למשרתו. כלולים בהם הכספים של קוראסאו לשליחות אזולאי.
תקט"ו	170 פל'	97	ר' שמואל שלם ¹⁷ , יליד שאלוניקי, שליח טבריה, דרש בבית החיים ביום כח בניסן תק"כ, לשבעת הימים לפטירת ר' יצחק חיים אבנדאנא די בריטו, רב הקהילה ¹⁸ .
תקכ"ה ¹⁹	5.632: 10 פל'		לשליחות ר' חיים מודעי. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תקכ"ה	250 פל'		כולם לירושלים.
תקכ"ה	412 פיוזס	87 $\frac{1}{2}$	
תקכ"ה	111 $\frac{3}{4}$		לחברון.
תקכ"ו	752 $\frac{1}{2}$	99	לירושלים.
תקכ"ו	250 פל'		לירושלים.
תקכ"ו	250 פל'		לקנות ספרים, שלחנות וכו' לשיבת "מגן דוד" פינטו (ר' לעיל עמ' תג).
תקכ"ז	738	100 $\frac{1}{2}$	מכתב מיום ו בתמוז תקכ"ח לרבני ירושלים.
תקכ"ח	658 $\frac{1}{2}$	87	

16 בתנאי שלא יבואו שלוחים מחברון משך י"ב שנים. "הסנדקים" מטעם הפרנסים, שליוו את חיד"א לקבל נדבות היחידים, היו הגבירים משה בן רפאל מינדיס דא קוסטא ויצחק טיגירה די מאתוס. הסכום שגבו היה 3.000 פל'. מכתב מהפרנסים מיום 31 בינואר ו'20 במאי 1755 לפקדי ארץ ישראל בקושטא. במכתבם האחרון הודיעו שאזולאי נסע ללונדון. מכתב מהפרנסים מ'כ"ה בתמוז תקט"ו לחברון, Libro de Termo das Entregas, אספה של 22 בטבת 5515, עמ' 249. הפרנסים המליצו במכתבם מ'15 במאי 1755 לקוראסאו בעד שליחותו של חיד"א. יהודי קוראסאו שלחו 12: 806 פל' למטרה זאת ומהם 5: 75 לשליח ועוד 420 פל' לחכמים חיים גומץ פאטו ור' אברהם קאשטיאל מחברון. על שליחותו של חיד"א באירופה ובאמשטרדם, עיין מאיר בניהו, שם, עמ' ל—נג.

17 ראה עליו ועל משפחתו, עמנואל, מצבות שאלוניקי (בדפוס), מ' 1293, 1302, 1309, 1380, 1535, 1574.

18 Resoluçoems dossres do Mahamad 5511—5527, עמ' 123.

19 החשבונות משנות תקט"ו—תקכ"ד לא הגיעו לידי.

יצחק שמואל עמנואל

הערות	צפת	ארץ הקדושה	שנה
לירושלים.		250 פל'	תקכ"ח
לירושלים.		250 פל'	תקכ"ט
כנראה לשליחות ר' יששכר אבואלעפיא, שליח טבריה, שהגיע לאמשטרדם בחודש אב תקכ"ח (ר' לעיל עמ' תט).		2.191 : 5 פל'	תקכ"ט
לשליחות ר' חיים רחמים באגאיו ור' יצחק זאבי, שלוחי חברון.		1.400 פל'	תקכ"ט
ליוכבד, אלמנת ר' משה מלכי בעכו. לטבריה.		100 פל'	תקכ"ט
מכתב מיום יג בתמוז תק"ל לקושטא. אפשר שבסכום זה כלולה נדבת 1.400 פל' לחברון. Copiador 1764–1773.		107 פיוזס 2.223 : 28 פל'	תק"ל
לירושלים.		250 פל'	תק"ל
	83	650½	תק"ל
מכתב מכ' בתמוז תקל"א לקושטא.	85	873 פיוזס	תקל"א
לירושלים.		250 פל'	תקל"א
לירושלים.		250 פל'	תקל"ב
מכתב מ-3 ביולי 1772 לקושטא. לשליחות ר' יום טוב אלגאזי ור' יעקב לבית חזן, שלוחי ירושלים. מכתב מ-23 בנובמבר 1773 לקושטא ²⁰ .	78½	592½ פיוזס 7.000 פל'	תקל"ב
מכתב מיום ג באב תקל"ג לירושלים ומ-5 בנובמבר 1773 לקושטא.	113	734 פיוזס	תקל"ג
		542¼ פיוזס	תקל"ד
לירושלים.		250 פל'	תקל"ד
לירושלים.		250 פל'	תקל"ה
לשליחות ר' יעקב בורלא, ירושלים.		1.275 פל'	תקל"ה
		625¾ פיוזס	תקל"ה
לטבריה.		150 פל'	תקל"ו
לירושלים.		150 פל'	תקל"ו
פדיון החובות בשליחות ר' מסעוד בונאן. ר' לעיל "שלוחי צפת". לא הוברר לי מי שילם חוב זה, הפרנסים או נדיב.	800 פל'		תקל"ו
		460¾ פיוזס	תקל"ו
לירושלים.		367¾ פיוזס	תקל"ז
לירושלים.		250 פל'	תקל"ז
לר' יצחק זאבי, שליח חברון, לאשכנזים ²¹ . לשליחות השניה של חיד"א ²² . מכתב מ-8 ביוני 1779 לקושטא.		100 פל' 6.256 : 3 : 8 פל'	תקל"ז

20 לרשימת השלוחים, הסכימו הפרנסים להוסיף ולתת תוספת 250 פל' לשנה משך עשר שנים, בתנאי שלא יבואו שלוחים מירושלים בשנים אלו. אף-על-פי-כן שלח ק"ק ירושלים את ר' יעקב בורלא בשנת תקל"ה. הפרנסים התרעמו על פקודי ארץ-ישראל בקושטא שלא התחשבו עם ההסכם, אבל הרשו לשליח לקבל נדבות מהיחידים. Resoluçoems dossres do Mahamad 5533—5538. אספה שנתקיימה ביום יב בחשוון תקל"ו, עמ' 124.

21 Resoluçoems dossres do Mahamad 5533—5538, אספה ביום כה באייר תקל"ז, עמ' 183.

22 הפרנסים הקפידו שחיד"א לא הסכים לשמש רב בקהילתם (עמנואל, גינזן סלוניקי, שם, עמ' 26), עם כל זאת השתתפו בשליחותו. הם נתנו לו "סנדקים" שליוו אותו אצל היחידים, הגבירים אהרון

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
תקל"ח	1.000 פל'		שילמו במוקדם לשליח אזולאי בעד רביע הכנסת הבתים מדוד אבנדאנא אווריוו ששייכים לחברון ²³ .
תקל"ח	436½ פיזוס		לירושלים.
תקל"ח	250 פל'		לירושלים.
תקל"ט	250 פל'		לירושלים.
תקל"ט	1.000 פל'		לירושלים מרביע הכנסת הבתים של דוד אבנדאנא אווריוו, ששולמו למפרע ²⁴ .
תקל"ט—תק"מ			ר' אליהו גדליה ור' שלום עמאר, שלוחי טבריה באמשטרדם ²⁵ .
תק"מ	444½ פיזוס		לירושלים.
תק"מ	250 פל'		לירושלים.
תקמ"א	250 פל'		לירושלים.
תקמ"א	501½ פיזוס		לישיבת כנסת ישראל בחברון מעזבון יצחק בן יצחק נוניס הנריקיס. מכתב מ־7 באוגוסט 1781 לקושטא.
תקמ"א	400 פל'		לירושלים.
תקמ"ב	250 פל'		מכתב מ־6 באוגוסט 1782 לקושטא.
תקמ"ב	508½ פיזוס		לירושלים.
תקמ"ג	250 פל'		מכתב מ־22 אוגוסט 1783 לקושטא.
תקמ"ג	442 פיזוס		לירושלים.
תקמ"ד	484 פיזוס		מקופת הקהילה לשליח ירושלים ר' רפאל יוסף אבן רובי, מלבד מה שקיבל מהי־חידים שנתנו "בנדיבות" ²⁶ .
תקמ"ד	250 פל'		לירושלים.
תקמ"ה	900 פל'		לחברון, מעזבון יצחק נוניס הנריקיס.
תקמ"ו	100 פל'		לחברון. אחד למאה מהקרן של 70.240 : 8 : 12 : פל' (שבעים אלף מאתים וארבעים) שקהילת חברון מסרה לפרנסים להרויחם ²⁷ .
תקמ"ו	460 פיזוס		
23	5533—5538 Resoluçoems . . .		יצחק קאפאדוסי ומשה יצחק ישראל סואסו. עיין בניהו, שם, עמ' מג—מד ; מכתב הפרנסים מ־5 ביוני 1778 לקוראסא. מהסך הזה 850 פל' הם מקופת הקהילה, והסכימו עם אזולאי שלא ישלחו שליח מחברון משך עשר שנים. מכתב מ־7 באוגוסט 1778 לקושטא.
24	5539—5545 Resoluçoems dossres do Mahamad		23 5533—5538 Resoluçoems . . . אספה ביום כה בשבט וב באייר תקל"ח, ומכתב מ־22 ביוני 1779 לקושטא. לדרישת הסנדקים, נתנו הפרנסים לשליח כתב המלצה לקהילת קוראסא.
25	519—518		24 הפרנסים הסכימו להקדים תשלום הסכום הזה לדרישת ובקשת החכם "מורנו ורבנו [שלמה] שלם". מכתב מ־8 ביוני 1779 לקושטא.
26	519—518		25 הפרנסים הרשו ביום כב בסיון תק"מ לשליח עמאר למכור "ספר אחד" ["מעשי צדיקים"] ליחידים שירצו לקנותו. Resoluçoems dossres do Mahamad 5539—5545, על השליח עיין יערי, עמ' 518—519. ר' לעיל "שלוחי צפת".
27	1784—1789 Copiador de Cartas		26 הסנדקים שליח את השליח היו : אברהם דוד טיג'ירה די מאתוס ויעקב שלמה גוטייריס. מכתב מ־11 באב 1785 לקוראסא — ברשות הפרנסים הדפיס השליח "מאניפיסטוס" באמשטרדם. Resoluçoems 5539—5545, אספה ביום כס בכסליו תקמ"ה, עמ' 316.
			27 1784—1789 Copiador de Cartas, מכתב מ־6 באוקטובר 1786 לחברון, עמ' 92. מלבד הסך הגדול

יצחק שמואל עמנואל

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
תקמ"ו	250 פל'		לירושלים.
תקמ"ו	4 : 4.956 פל'		לשליחות ר' חיים אברהם ישראל זאבי. שליח חברון ²⁸ .
תקמ"ז	7 : 1.438 פל'		לשליחות ר' שלמה חזן. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תקמ"ז	2.369 פל'		לארבע קהילות.
תקנ"ג	100 פל'		לר' רפאל אברהם אריה, שליח טבריה, להוצאותיו ²⁹ .
תקנ"א			במכתבם מ' 8 בספטמבר 1791 לרבני ירושלים, הצטדקו על כי שלחו 860 פל' פחות מהסך שרגילים לשלוח, היות שהעניות בין היחידים גדולה. מזה מוכח שהסכום שהיו שולחים שנה בשנה הוא יותר גדול ממה שמצאתי בפנקסים.
תקנ"ב	8 : 10 : 222 פל'		מהכנסת הבתים של עזבון דוד אבנדאנא אוזורייו.
תקנ"ב	8 : 10 : 113 פל'		לחברון מהכנסת בתי אוזורייו.
תקנ"ב			ר' אברהם אוולאי, שליח אשכנזים מחברון באמשטרדם ³⁰ . מכתב מ' 14 בספטמבר 1792 לקושטא.
תקנ"ב	8 : 1.564 פל'		לירושלים ולחברון.
תקנ"ג	614 פיווס		לירושלים ולחברון.
תקס"ב	16 : 3.335 פל'		לירושלים בעד חמש שנים, תקנ"ח—תקס"ב.
תקס"ב	8 : 2 : 751 פל'		לחברון בעד חמש שנים, תקנ"ח—תקס"ב.
תקס"ב	8 : 17 : 121 פל'		לטבריה " " " " " " " " " " " "
תקס"ב	8 : 18 : 563 פל'		" " " " " " " " " " " "
תקס"ד			מכתב מ' 2 בנובמבר 1802 לקושטא.
תקס"ו			ר' רחמים יעקב ב"ר ראובן, שליח צפת באמשטרדם. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תקס"ו			לפני שנת תקס"ו בא ר' מנחם מאייר בשליחות ירושלים לאמשטרדם ונפטר בזמן שליחותו. ראה לעיל "שלוחי צפת".
תקס"ז			ר' חיים ברוך מאיסטרו, שליח ירושלים באמשטרדם. ר' לעיל "שלוחי צפת".
תק"ע	6.000 פל'		לשליחות ר' דוד יקותיאל הכהן ור' רפאל

הוה, מטרה ישיבת כנסת ישראל בחברון לפרנסים 6 : 6.262 פל' להרויחם. הפרנסים החזירו להם הכסף בשנת תקנ"א. Copiador, שם, עמ' 277.

28 Copiador, שם. ה"סנדקים" שליוו את השליח היו הגבירים יצחק שלמה גוטייריס ויחיאל [בן החכם שלמה] שלם. זאבי היה גם בכ"ג בחשוון תקמ"ז באמשטרדם. Resoluçoems dossres do Mahamad 5545—5551, עמ' 70, 80, 93. הפרנסים יעקב טיגירה די מאתוס ואהרן בן רפאל מינדוס דא קושטא חתמו על המלצה יפה לקהילות אחרות שיעזרו לשליח. Copiador, שם, עמ' 101—102.

29 Resoluçoems... 5545—5551, אספה ביום ה בתשרי תקנ"ג, עמ' 257.

30 בשנת תקנ"א עשה באיטליה ובאשכנז ופולין מטעם קהילות הספרדים והחסידים שבגליל. באייר תקנ"ב נסע להולנד ואולי בהיותו תושב חברון קיבל התרומה לצורך חברון. עיין מ' בניהו, שם, עמ' תצ"ג—תצ"ד.

סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו

שנה	ארץ הקדושה	צפת	הערות
			יעקב מאטאלון מירושלים. מכתב מכו באדר שני תק"ע לקושטא.
	תקע"ט	9.200 פל	כנראה לישיבות פיריירה בירושלים וחברון.
	תקע"א—פ"א	5.287 : 10 : 8	לירושלים בעד השנים תקע"א—תקפ"א ³¹ .
	"	1.202 : 11	לחברון " " " "
	"	74 : 11 : 8	לטבריה " " " "
	"	346 : 11	" " " "
	תקפ"א	500	מקופת פדיון שבויים לשליחות ר' יוסף דוד עייאש ³² , ירושלים.
	תקפ"א	100	לשליח עייאש להוצאותיו ³³ .
	תקפ"א	1.000	לירושלים מנחלת יצחק נונים הנריקיס.
	תקפ"ג	625	לירושלים.
	תקפ"ד	1.287 : 15	לצפת לשליחות ר' מרדכי אשיאו(?) ראה לעיל "שלוהי צפת".
	תקפ"ד		ר' חזקיהו רפאל משה מיוחס בכר שמואל.
			נקבר בבית החיים של הספרדים באמש-טרדם. במצבתו כתוב שהיה "איש ירושלים מגדולי היחס והמעלה / שולח משם בשליחות עהק ירושלים תובב / ה"ה החכם הנעלה החסיד והעניו והישיש / הנכבד הגביר הנעלה שש ועושה צדק כבוד / כהרר חזקיהו רפאל משה / מיוחס בכר שמואל / נפטר בשם טוב אור ליום ה' ער"ה ותהי / מנוחתו כבוד למחרתו עש"ק א' דר"ה / אדר ראשון תקפד לפ"ק" ³³ .
	תקצ"ו		ר' יחזקאל אליעזר אבואלעפיא, שליח טבריה ³⁴ .

הסכומים שנשלחו לארץ־ישראל אחרי שנת תקפ"ד הם מעטים וכנראה לא היו אלא כספי ישיבות פיריירה ופינטו. עם יסודה של חברת "תרומת הקודש" העבירה, כנראה, גם הקהילה הפורטוגיזית באמשטרדם את תרומותיה באמצעות חברה זאת.

הסכומים שנרשמו למעלה אין כלולה בהם ההספקה השנתית לישיבות פיריירה בירושלים ובחברון, וישיבת פינטו בירושלים. אף־על־פי שערך המניות של החברות של הודו המזרחית

31 מכתב הפרנסים מ"ג בשבט תקפ"ב לפקיד א"י בקושטא.
 32 בהיותו באמשטרדם כתב קונטרס על חלוקת כספי ארץ־ישראל מארצות אשכנז, שנתפרסם עלידי מ' בניהו, סורא, כרך א, תשי"ד, עמ' 103—155.
 33 מכתב מ'20 בפברואר 1821 לקושטא.
 34 לפי כ"י במזכירות קהילת הספרדים באמשטרדם. השליח הזה לא נזכר אצל יערי.
 34 הגבירים [דוד] הנריקיס די קאשטרו ואברהם לופיס סואסו, deputados de Tebaria, הדפיסו קול קורא בפורטוגיזית, בחודש כסליו תקצ"ו, וביקשו מיחידי אמשטרדם (ספרדים) לנדב בעד שליח טבריה "איש נכבד בעד ערכו המיוחד ובעד חכמתו ובקיאותו בתורה הקדושה... שזה שבע ועשרים שנים שטבריה לא זכתה מפרי חנםם ונדיבותכם אין קץ". אקפא, צרור תעודות.

יצחק שמואל עמנואל

והמערבית של הולנד ירד עד חצי שוויו, מצאתי רשום שהפרנסים שלחו לישיבות אלו בשנות תקל"א תקל"ב, 4.940 פלורין³⁵. משנות תקפ"ה עד תר"ד קיבלו ישיבות פיריירה באופן ממוצע 1.550 פל' לשנה מלבד 600 פל' שקיבלה ישיבת פינטו. יש לשער, איפוא, שהספרדים באמסטרדם נדבו משנת השע"ו עד המלחמה העולמית הראשונה כמיליון פלורי-נים לארץ-ישראל, לבד הנדבות מקהילות-הבנות של אמסטרדם.

35 מכתב הפרנסים מיום 23 באוקטובר 1772 לפקידים בקושטא.

יוסף מייזל (ז"ל)

רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט

מחקר דמוגרפי-סטטיסטי על יסוד המפקד שנערך בפקודתו של משה מונטיפיורי

בשנת תקצ"ט ביקר ר' משה מונטיפיורי בלית אשתו ומזכירו ד"ר אליעזר הלוי (Louis Loewe) בפעם השניה בארץ-ישראל. לפי פקודתו של מונטיפיורי דרש וחקר מזכירו את מצב היהודים בערים ובכפרים, והפרטים שנודעו לו נרשמו בתוך טפסים שהוכנו לתכלית זו* . גם במסעותיו שלאחר כך נשתמר מנהג זה, אם כי לא באותה שלימות.

המפקד היה מיועד לשמש יסוד תכנית להטבת מצב היהודים בארץ-ישראל¹, אך למעשה השתמשו בו לשם חלוקת נדבות בלבד. עם כל הלקויים שעליהם נעמוד להלן, עשויות הרשימות לתת לנו תמונה מקיפה, אם כי לא שלימה, מהאוכלוסיה היהודית לפני כמאה ושלושים שנה. נוכח מיעוט המקורות ממין זה, לא נגזים באומרנו, כי מקור חשוב זה מעשיר את ידיעותינו, אם נשתמש בו בזהירות ובהסתייגות הדרושה. מר יצחק בן-צבי גילה את הרשימות בגנוי בית-המדרש לרבנים בלונדון, צילמן וניצלן במקצת בעבודותיו המדעיות, ומסר את כל החומר לידי לשם עיבודו ופירסומו.

מחקר זה מבוסס על כל הרשימות משנת תקצ"ט וגם על רשימה קצרה של יהודי ג'רמאק, הנכללת בבקשתם אל משה מונטיפיורי שנדפסה בכתבי יצחק בן-צבי², ועל אותן הרשימות שאינן אלא סיכומים לרשימות קודמות, כגון רשימת תלמידי-החכמים במקום מסויים וכדומה. לא ראיתי את רשימת פקיעין במקורה, שגם היא נתפרסמה בכתבים הנ"ל³.

תחילה עלתה במחשבה לעבד את החומר הן מהצד הגיאולוגי והן מהצד הסטאטיסטי-הדימוגרפי, אולם בראשית עבודתי נוכחתי, כי מחקר גיאולוגי מפורט שאינו מסתפק בתוצאות המחקרים שנעשו על נושא זה, דורש עבודה מאומצת של שנים, ולא עלי המלאכה לגמור.

התמונה המשתקפת בסיכומים הכלליים אינה שלימה, הן לגבי הארץ כולה והן לגבי הערים והכפרים על מספר התושבים, גילם, מצבם המשפחתי, עליתם, מצבם החמרי ומשלוח ידם, אף-על-פי-כן ערכה רב והיא עולה על אומדנים שמקורותיהם מפוקפקים או אינם ידועים לנו אלא במקצת. מפקדו של מונטיפיורי הוא המפקד הראשון המבוסס על רשימות אינדיבידואליות של האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל. אמנם אין בעובדה הזאת לכשעצמה ערובה לשלימות, אך בלאו הכי כל ניסיון-מפקד של אוכלוסיה פרימיטיבית בהכרח שיהיה לקוי

* [מחקר זה הכין המנוח לפני כחמש ועשרים שנה ולא נסתייע בירו להדפיסו. אף הוא העתיק את הרשימות במילואן. בקובץ זה אנו מפרסמים את מחקרו, כל כמה שהוא כולל ארץ-ישראל כולו והרשימות על צפת וכל הסמוך לה סמיכות מקום וענין — צידון, חיפה (שנבנתה מחורבנה) וצפת בשנת תקצ"ז ורוב תושביה היו מצפת), עכו ושרפעם. רשימת תושבי פקיעין פירסם י' בן-צבי (ר' הע' 3). חלק המחקר שנתייחד לשאר המקומות ויתר הרשימות יבואו א"ה בקובץ אחר].

1 Notes from a private journal of a visit to Egypt and Palestine by way of Italy and the Mediterranean (not published) by Lady Judith Montefiore, p. 240. תרגום עברי, "יהודית", הופיע בלונדון תרל"ז, עיין עמ' 164.

2 חלק ב, עמ' 151 ואילך.

3 שם, עמ' 78 ואילך.

יוסף מייזל (ז"ל)

מבחינת השלימות. כך קבע, למשל, דין וחשבון של הכנסיה הסקוטית משנת 1839, כי היהודים אינם רוצים לגלות את מספרם האמיתי.⁴ מפקדנו קרוב יותר למציאות מאשר כל אומדן אחר. ביחוד במקרים שבהם תוצאותיו מתאימות לידיעות ממקורות בני הזמן המבוססות יותר על חקירה ופחות על אומדנה. באיזו מדה האומדנה צריכה להיחשב פרובלימטית, יוצאות ללמד הדוגמאות הבאות. ספרו של מסינר משנת 1825⁵ אומד את מספר היהודים בירושלים, בטבריה ובצפת ביחד ל-8,000—15,000. הדין וחשבון הנ"ל של הכנסיה הסקוטית⁶ מכיל שתי אומדנות, אחת ל-9,000 בערך והשנייה ל-10,000 בירושלים, שכם, חברון, טבריה, צפת, עכו, חיפה, צידון, צור, יפו ושאר מקומות קטנים. חיימסון⁷, נוקט גם הוא מספר כולל של 9,600 יהודים, וכמוהו רבים אחריו, וכולם שאבו כנראה מאותו דו"ח. סופר יהודי שספרו הופיע בשנת תר"ז (1847)⁸, חושב, כי בארץ ישראל ישבו אז 28,000—30,000 יהודים, בעוד של' א' פרנקל⁹ מנה בשנת תרט"ז (1856) לא יותר מ-10,639. לאור מספרים מלאי סתירות אלה נראים הפיקפוקים והספקות לגבי האומדנות מוצדקים. החומר הנכלל ברשימות האוכלוסיה עובד בצורה זו: בראשונה מובא סיכום של מספר היהודים בשנת תקצ"ט ולשם השוואה לאומדנים, ניתנו כמה דוגמאות לגידולה של האוכלוסיה במקומות השונים של הארץ. בפרק על הגיל והמצב המשפחתי הסתפקנו בסיכום לכל הארץ. זה נעשה בעיקר כדי למנוע כפילות וכדי לצמצם במקום שאפשר, משום שהפרטים האלה במקומות השונים אין בהם כדי לשנות את התמונה הכללית. מלבד זאת לא נרשמו בכמה רשימות גילי המבוגרים, ובגלל ליקוי זה לא היתה כל תועלת בסיכום. מעין תחליף יש למצוא בטבלא הכוללת חלוקה (באחוזים) של האוכלוסיה לפי מנין קבוצות הגיל בנות חמש שנים והמצב המשפחתי במקומות השונים. לגבי הפרקים על העליה, המצב החומרי ומשלוחי-יד לא היתה נחוצה ההגבלה הנ"ל.

ניתוח המצוי נתקל בקשיים בגלל אי ידיעת פרטים שונים. משום כך היה צורך לנקוט בדרכים מתאימות להצגת החומר. בבחינה זו עזר לי פרופ' רוברטו בקי, שהערותיו ועצותיו המריצוני להכניס תיקונים יסודיים לתוך צורתו הראשונה של כתב-היד מתוך המגמה למצות במדה האפשרית את החומר על אף ליקוייו. הנני ממלא בזה חובה נעימה בהביעי תודה למר יצחק בן-צבי, שאלמלא הוא לא נעשתה עבודה זו.

Narrative of a mission of inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839, Edinburgh 1846, p. 148 4

William Jowett, Christian Researches in Syria and the Holy Land in MDCCCXXIII and MDCCCXXIV in furtherance of the objects of the Church Missionary Society, London 1825, pp. 172, 182, 238, 290 5

ר' הע' 4. 6

Albert M. Hyamson, The British Consulate in Jerusalem 1839, vol. I, p. 4-5 7

מוהר, מבשרת ציון, לבוב 1847, עמ' לב, מד, מו, מח. 8

"ירושלימה", בתרגומו של מגדל שטרן, עמ' 198. 9

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

טבלה 1

מספר היהודים בא"י בשנת תקצ"ט (סיכום)

מקום	ס"ה			ספרדים			אשכנזים		
	ס"ה	%	ילידי-ארץ	ס"ה	%	ילידי-ארץ	ס"ה	%	ילידי-ארץ
ס"ה	6547	100.00	מס' 100.00	2908	100.00	מס' 100.00	18	100.00	מס' 100.00
ירושלים	3007	45.82	מס' 100.00	1580	51.88	מס' 100.00	463	2912	מס' 100.00
צפת	1338	20.32	מס' 100.00	653	22.32	מס' 100.00	590	35.07	מס' 100.00
טבריה	712	10.76	מס' 100.00	207	7.12	מס' 100.00	347	23.02	מס' 100.00
חברון	423	6.35	מס' 100.00	83	2.85	מס' 100.00	148	10.03	מס' 100.00
צידון	300	4.47	מס' 100.00	54	1.86	מס' 100.00			
עכו	233	3.45	מס' 100.00	70	2.39	מס' 100.00			
חיפה	136	2.77	מס' 100.00	85	2.85	מס' 100.00	20	1.17	מס' 100.00
יפו	122	1.85	מס' 100.00	75	2.45	מס' 100.00	9	0.53	מס' 100.00
שפרעם	107	1.63	מס' 100.00	32	1.09	מס' 100.00			
שכם	76	1.16	מס' 100.00	69	2.34	מס' 100.00			
פקיעין	75	1.14	מס' 100.00	75	2.53	מס' 100.00			
ג'רמאק	18	0.28	מס' 100.00				18	1.06	מס' 100.00

* לא מסומנים. כאן ולהלן בכל הלוחות, הבלתי מסומנים הם מחוץ למאת האחוזים.
 ** הכוונה לאב המשפחה ויתכן שהאשה, וביחוד הבנים, גולדו בארץ.

הקיום האופייניים הבולטים בטבלה הנ"ל הם :

1. כמעט $\frac{1}{4}$ מכלל התושבים היהודיים היו ספרדים (73.82%) בעוד שהישוב האשכנזי שעלה ל-26.18% בלבד, היה עדיין בראשית צמיחתו. ביחוד גדול האחוז של הספרדים ביפו (92.63%), בחיפה (85.30%) ובירושלים (83.41%). חוץ מטבריה, שבה היה אחוז האשכנזים (55.47%) גבוה משל הספרדים (44.53%), היה חלקם של הספרדים בכל מקום למעלה מ-50%.
2. בצידון, עכו, שכם ופקיעין ישבו רק ספרדים. בג'רמאק כנראה רק אשכנזים.
3. ברוב המקומות עלה מספר ילידי חו"ל על זה של ילידי הארץ, זאת אומרת, הישוב היה בנוי בעיקרו על העלייה. יצאו מכלל זה : צידון (246 ילידי-הארץ לעומת 54 ילידי חוץ-לארץ), עכו (163 : 70), שפרעם (75 : 32) ופקיעין. שם נמצאו רק בני המקום ממשפחות

[תכט]

יוסף מייזל (ז"ל)

שישבו בו מהזמן העתיק, והספרדים בחברון. האשכנזים המעטים בחיפה וביפו היו כולם ילידי חוץ-לארץ. לא ברור אם האשכנזים בג'רמאק היו מילידי הארץ או מחוץ לארץ¹⁰.
 4. קהילת הספרדים היתה בכל המקומות אחידה ומאוחדת. בעוד שקהילת האשכנזים נחלקה בארבעה המקומות הראשונים לכמה עדות, כדלהלן:

463	א. ירושלים: ס"ה	אשכנזים	499	מהם	ילידי הארץ	36	ילידי חו"ל	463
391	ובתוכם:	פרושים	424	"	"	33	"	391
38		חסידים	41	"	"	3	"	38
34		כולל הו"ד והונגריה	34	"	"	—	"	34
590	ב. צפת: ס"ה	אשכנזים	601	"	"	11	"	590
562	ובתוכם:	חסידים	573	"	"	11	"	562
28		פרושים	28	"	"	—	"	28
347	ג. טבריה: ס"ה	אשכנזים	395	"	"	48	"	347
277	ובתוכם	כולל וואלין	307	"	"	30	"	277
19		פרושים	19	"	"	—	"	19
51		כולל רוסיה	69	"	"	18	"	51
148	ד. חברון: ס"ה	אשכנזים	172	"	"	24	"	148
132	ובתוכם	כולל חב"ד	144	"	"	12	"	132
—		אנשי ירושלים	12	"	"	12	"	—
16		חסידים	16	"	"	—	"	16

כדי להשוות את תוצאות המפקד לאומדנים שקדמו לו ושבאו אחריו, הננו מביאים כמה דוגמאות מגידולו של הישוב במקומות הנ"ל.

ירושלים

בנימין מטודלה (1170) — 4 (ולא 200 כפי שהיו סבורים, כי במקום ד קראו ר) פתחיה מרגנסבורג (1176) — 1
 הרמב"ן (1267) — 2 מבין 2000 נפשות
 משולם מוולטרה (1480) — 250 משפחות מבין 10.000 מוסלמים
 עובדיה מברטינורא (1488) — 70 משפחות מבין 4.000 בעלי בתים
 תייר אלמוני משנת 1495 — 200 בעלי-בתים
 משה באסולה (1521-3) — 15 בעלי בתים אשכנזים מבין 300 בעלי בתים מלבד 500 אלמנות
 של"ה (1622) — 500 בעלי בתים ספרדים

10. יושבי ג'רמק בשנת תקצ"ט היו כנראה כולם פליטי הרעש והביזה בצפת משנת תקצ"ז. ר' ישראל ב"ק העביר את בית-דפוסו מצפת לג'רמק ומשם בשנת תקצ"ט לירושלים.

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

- רפאל מרדכי מלכי (1672) — 300 בעלי-בתים, קרוב ל-1200 נפשות
Ulrich Jaspar "Seetzens Reisen durch Syrien, Palaestina, Phoenizien etc.
(1806) . . . 4 vols. 1854/9 : 2-3000
- אשכנזים מעטים, ספרדים 600 — 700 בתים, בס"ה לא יותר מ-500 : Jowett l. c. (1825)
Egerton, Lady Francis, Journal of a tour in the Holy Land, in May and June
1840, London 1841 : 5000
- דו"ח המיסיון הסקוטי הנ"ל (1839) : 5000 — 6000 ; Robinsohn-Smith (1838) l. c. : 3000 ;
שווארץ (1845) — 5000
- Dr. E. G. Schultz (קונסול פרוסיה) 1845 : — 7120 יהודים, מהם 6000 ספרדים, 1100
אשכנזים, 20 קראים, 5000 מוסלמים, 3390 נוצרים.
- Sepp, Jerusalem und das Heilige Land, 1873 : 6400 מוסלמים, 1846—7100 יהודים, 3480
נוצרים. 1851—5580 יהודים
- Ph. Wolff, Jerusalem 1856 : 7580 נוצרים, 12286 מוסלמים, נוצרים
- Abbé Azais, Pélerinage en Terre Sainte 1855, 5000 מוסלמים, 1855—7000 יהודים, 3500
נוצרים
- W. M. Bartlett, Jerusalem revisited, 1855 : 5000 ספרדים, 11.000 יהודים (אשכנזים)
6000 ספרדים, 5700 (1856) : פרנקל
- לישוב האשכנזים ראה גם א' ר' מלאכי, לקורות החלוקה בירושלים, לוח א"י תרע"ג : 470
בשנת תקצ"ח.

צ פ ת

- שאול בר שמשון (המאה הי"ג) — 50 נפש ולמעלה
יהודה אחריו (1218) — 250
- יוסף מנטובה (1481) — 300 משפחות עם היושבים בכפרי הסביבה
תייר אלמוני (1495) — 300 בעלי בתים
- משה באסולה (3—1521) — 300 משפחות
זכריה המכונה יחיא אלצ'אהרי מתימן (1576) — 14.000
- שמחה בן יהושע מזאלאזין (5—1764, אחרי הרעש בשנת תק"כ) — 50-40 משפחות
ספרדים
- בראשית המאה התשע-עשרה — 4000 בערך
דוד דבית הלל (1824) — 2000
Robinsohn-Smith l. c. — 10.000

[תלא]

יוסף מייזל (ז"ל)

שווארץ (1845) — 150 בעלי בתים אשכנזים ו־100 ספרדים בערך

Schultz l. c. — 400

פרנקל (1856) — 2100

אם נתחשב בעובדה, כי האוכלוסיה היהודית ירדה פלאים מחמת גזירות ופורעניות בשנות תקפ"ב, תקפ"ה, תקצ"ג, תקצ"ז ותקצ"ח, מהווה מספר של 1.338 יהודים בשנת תקצ"ט את השיא המתקבל על הדעת.

ט ב ר י ה

בנימין מטודלה (1170) — 50

דוד דבית הלל (1824) — 2000

דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 600-700

שווארץ (1845) — 80 בעלי בתים אשכנזים, 50 בעלי בתים ספרדים

Schultz l. c. — 300

פרנקל (1856) — 1514. מהם 881 אשכנזים.

ח ב ר ו ן

משולם מוולטרה (1481) — 20 משפחות

משה באסולה (3—1521) — 8-10

שמואל בן דוד הקראי מקרים (2—1641) — 30 משפחות

גדליה מסימאטיץ (1706—1699) — 40 בעלי בתים ספרדיים

דוד דבית הלל (1824) — 80 משפחות יהודים ספרדיים ואשכנזים

דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 700-800

שווארץ (1845) — 50 אשכנזים ו־50 ספרדים

Schultz l. c. — 400

פרנקל (1856) — 400.

צ י ד ו ן

בנימין מטודלה (1170) — כעשרים יהודים

משה באסולה (3—1521) "כמו ת"ק בתים ועשרים בעלי בתים יהודים מסתערבים"

דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 250-300

פרנקל (1856) — 150.

ע כ ו

בנימין מטודלה (1170) — 200

שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ (5—1764) — 36 משפחות ספרדים

[תלב]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

- דוד דבית הלל (1824) — 25
Robinsohn-Smith l. c. (1838) — 793
דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 200
פרנקל (1856) — 120. ברשימות משנת תרט"ו נכללו 181 נפשות, כתבי יצחק בן-צבי,
כרך ג, עמ' 175 ואילך.

ח י פ ה

- דוד דבית הלל (1824) — 15
דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 150-200
פרנקל (1856) — 100.

י פ ו

- דו"ח המיסיון הסקוטי (1839) — 60
שווארץ (1845) — ג' מנינים בערך
פרנקל (1856) — 400.

ש פ ר ע ם

- דוד דבית הלל (1824) — 20
"קורות העתים" (1833) — 10 משפחות אשכנזים ו-20 ספרדים
Robinsohn-Smith l. c. (1838) : 150 שומרונים
שווארץ (1845) — כשלושה מנינים
Schultz l. c. : 75
פרנקל (1856) — 60
מאותו הזמן ישנן רשימות הכוללות 114 שמות והן גנוזות בעזבונו של משה מונטיפיורי.
השווה כתבי יצחק בן-צבי, ב, עמ' 98 ואילך.

ש כ ם

- משה באסולה (3—1521) — 12 משפחות
דוד דבית הלל (1824) — 10
פרנקל (1856) — 40
Schultz l. c. — 150

פ ק י ע י ן

- דוד דבית הלל (1824) — 20
פרנקל (1856) — 50
השווה כתבי יצחק בן-צבי, ב, עמ' 62 ואילך.

ג' ר מ א ק

- השווה כתבי יצחק בן-צבי, ב, עמ' 149 ואילך.

יוסף מייזל (ז"ל)

טבלה 2

הגיל והמצב המשפחתי לפי המוצא, המין והעדות

א. סיכום

		ס"ה														ס"ה				
		70+	65-69	60-64	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	30-34	25-29	20-24	15-19	10-14	5-9	1-4	1-	%	ס"ה	
כל העדות ילידי הארץ וחוף לארץ																				
סך הכל																				
2481	102	72	219	110	258	315	288	258	202	185	192	282	430	538	593	22		6547	ס"ה	
	2,51	1,77	5,38	2,71	6,34	7,74	7,08	6,35	4,96	4,55	4,72	6,94	10,58	13,24	14,59	0,54	100,00		%	
252	7	7	13	4	8	6	10	7	10	26	44	196	428	536	591	22		33,69	2167	בו'
1765	60	24	135	42	166	103	215	165	168	142	144	80	2					49,05	3211	נש'
347	35	41	71	64	84	206	63	86	24	17	4	6						16,01	1048	אלי'
117														2	2			1,85	121	לי"מ
זכרים																				
461	65	31	151	48	172	107	222	170	172	166	177	226	247	291	311	17		3034	ס"ה	
	2,52	1,24	5,88	1,86	6,69	4,17	8,63	6,61	6,69	6,45	6,89	8,78	9,59	11,28	12,06	0,66	100,00		%	
156	7	7	13	4	8	6	10	7	8	23	38	149	247	290	310	17		42,98	1300	בו'
196	58	24	134	41	163	101	210	162	162	140	138	76						52,73	1605	נש'
7			4	3	1		2	1	2	3	1	1						0,85	25	אלי'
102															1	1		3,44	104	לי"מ
נקבות																				
2020	37	41	68	62	86	208	66	88	30	19	15	56	183	247	382	5		3513	ס"ה	
	2,47	2,71	4,53	4,13	5,75	14,06	4,51	5,88	2,01	1,27	1,00	3,73	12,24	16,53	18,86	0,32	100,00		%	
96									2	3	6	47	181	246	281	5		24,67	867	בו'
1569	2		1	1	3	2	5	3	6	2	6	4	2					45,71	1606	נש'
340	35	41	67	61	83	206	61	85	22	14	3	5						29,14	1023	אלי'
15															1	1		0,48	17	לי"מ
כל העדות ילידי הארץ																				
794	18	11	27	14	44	77	61	80	54	69	71	119	153	219	231	2		2044	ס"ה	
	1,44	0,88	2,16	1,12	3,52	6,16	4,88	6,40	4,32	5,52	5,67	9,52	12,27	17,51	18,47	0,16	100,00		%	
135	1				1			3	2	9	17	86	152	219	231	2		41,98	858	בו'
527	13	6	9	4	28	19	37	42	43	57	52	30	1					42,47	868	נש'
127	4	5	18	10	15	58	24	35	9	3	2	3						15,31	313	אלי'
5																		0,24	5	לי"מ
זכרים																				
202	13	6	9	3	30	19	33	42	42	64	65	93	92	121	118	1		953	ס"ה	
	1,74	0,79	1,19	0,39	3,99	2,54	4,39	5,59	5,59	8,54	8,69	12,39	12,27	16,06	15,72	0,14	100,00		%	
85	1				1			3		9	16	63	92	121	118	1		53,52	510	בו'
109	12	6	9	3	28	19	33	39	42	55	49	30						45,54	434	נש'
3					1													0,42	4	אלי'
5																		0,52	5	לי"מ

[תלד]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

															ס"ה			
															%	ס"ה		
לי"מ	+70	65-69	60-64	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	30-34	25-29	20-24	15-19	10-14	5-9	1-4	-1	%	ס"ה
נקבות																		
592	5	5	18	11	14	58	28	38	12	5	6	26	61	98	113	1	1091	ס"ה
	1,00	1,00	3,61	2,21	2,81	11,61	5,61	7,61	2,40	1,00	1,20	5,22	12,22	19,64	22,66	0,20	100,00	%
50									2		1	23	60	98	113	1	31,89	בו'
418	1			1			4	3	1	2	3		1				39,78	נש'
124	4	5	18	10	14	58	24	35	9	3	2	3					28,33	אלי
ספרדים ילידי הארץ																		
759	18	11	27	12	42	76	60	74	52	65	60	105	144	204	216		1925	ס"ה
	1,56	0,96	2,33	1,05	3,71	6,52	5,16	6,36	4,48	5,58	5,16	9,01	12,10	17,49	18,53		100,00	%
131	1			1				3	2	9	14	81	144	204	216		42,31	בו'
496	13	6	9	4	27	19	36	36	41	53	44	22					42,31	נש'
127	4	5	18	8	14	57	24	35	9	3	2	2					15,10	אלי
5																	0,28	לי"מ
זכרים																		
200	13	6	9	3	29	19	32	36	40	60	54	81	86	112	106		886	ס"ה
	1,89	0,88	1,32	0,44	4,23	2,76	4,67	5,25	5,82	8,74	7,87	11,81	12,54	16,32	15,46		100,00	%
84	1			1				3		9	13	59	86	112	106		53,49	בו'
108	12	6	9	3	27	19	32	33	40	51	41	22					45,49	נש'
3				1													0,46	אלי
5																	0,56	לי"מ
נקבות																		
559	5	5	18	9	13	57	28	38	12	5	6	24	58	92	110		1039	ס"ה
	1,05	1,05	3,77	1,88	2,70	11,89	5,84	7,92	2,41	1,05	1,25	5,00	12,09	19,16	22,93		100,00	%
47									2		1	22	58	92	110		31,96	בו'
388	1			1			4	3	1	2	3						38,79	נש'
124	4	5	18	8	13	57	24	35	9	3	2	2					29,25	אלי
אשכנזים ילידי הארץ																		
35				2	2	1	1	6	2	4	11	14	9	15	15	2	119	ס"ה
				2,38	2,38	1,19	1,19	7,14	2,38	4,76	13,09	16,16	10,71	17,87	17,87	2,38	100,00	%
4											3	5	8	15	15	2	43,69	בו'
31				1		1	6	2	4	8	8	1					52,10	נש'
				2	1	1					1						4,21	אלי
זכרים																		
2				1		1	6	2	4	11	12	6	9	12	1		67	ס"ה
				1,53		1,53	9,24	3,06	6,12	16,93	18,48	9,24	13,86	18,48	1,53		100,00	%
1										3	4	6	9	12	1		53,72	בו'
1				1		1	6	2	4	8	8						46,28	נש'
נקבות																		
33				2	1	1						2	3	6	3	1	52	ס"ה
				10,55	5,26	5,26						10,55	15,78	31,56	15,78	5,26	100,00	%
3												1	2	6	3	1	30,79	בו'
30													1				59,57	נש'
				2	1	1						1					9,64	אלי

יוסף מייזל (ז"ל)

ס"ה																ס"ה			
לימ	+70	65-69	60-64	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	30-34	25-29	20-24	15-19	10-14	5-9	4-1	1	%	ס"ה	

ס"ה ילידי חוץ לארץ

1660	84	62	193	100	213	238	229	178	147	118	122	163	277	319	362	20	4485	ס"ה	
	2,97	2,19	6,79	3,55	7,54	8,43	8,11	6,31	5,24	4,18	4,32	5,70	9,81	11,30	12,68	0,78	100,00	%	
114	6	7	13	4	7	6	10	4	8	17	27	110	276	317	360	20	29,12	1306	בו'
1228	47	18	126	38	138	84	178	123	124	86	92	50	1				52,08	2333	נש'
210	31	37	54	58	68	148	41	51	15	15	3	3					16,36	734	אלי'
108														2	2		2,49	112	לימ

זכרים

1247	52	25	142	45	142	88	189	128	129	103	112	133	155	170	193	16	2069	ס"ה	
	2,86	1,38	7,80	2,48	7,80	4,84	10,38	7,03	7,09	5,66	6,15	7,30	8,51	9,28	10,55	0,89	100,00	%	
68	6	7	13	4	7	6	10	4	8	14	22	86	155	169	192	16	38,04	787	בו'
82	46	18	125	38	135	82	177	123	119	86	89	46					56,36	1166	נש'
4			4	3			2	1	2	3	1	1					1,01	21	אלי'
93														1	1		4,59	95	לימ

נקבות

1413	32	37	51	55	71	150	40	50	18	15	10	30	122	149	169	4	2416	ס"ה	
	3,19	3,69	5,09	5,49	7,08	14,96	3,98	4,98	1,79	1,49	0,99	2,99	12,18	14,86	16,85	0,39	100,00	%	
46										3	5	24	121	148	168	4	21,48	519	בו'
1146	1		1		3	2	1		5		3	4	1				48,31	1167	נש'
206	31	37	50	55	68	148	39	50	13	12	2	2					29,51	713	אלי'
15														1	1		0,7	17	לימ

ספרדים ילידי חוץ לארץ

1140	52	44	109	59	128	188	139	109	88	57	54	100	201	226	214		2908	ס"ה		
	2,95	2,50	6,06	3,34	7,24	10,63	7,87	6,06	4,99	3,23	3,06	5,66	11,37	12,78	12,06		100,00	%		
88	2	4	1	2	1	3	5	1	6	9	13	81	201	226	214		29,47	857	בו'	
762	37	10	85	13	98	48	111	71	79	41	39	17					48,52	1411	נש'	
193	13	30	23	44	29	137	23	37	3	7	2	2					18,67	543	אלי'	
97																		3,34	97	לימ

זכרים

205	38	14	88	15	96	49	115	72	80	49	46	79	113	122	105		1286	ס"ה		
	3,51	1,29	8,15	1,38	8,89	4,53	10,65	6,66	7,40	4,53	4,25	7,30	10,46	11,29	9,71		100,00	%		
46	2	4	1	2	1	3	5	1	6	6	9	62	113	122	105		37,95	488	בו'	
73	36	10	84	13	95	46	110	71	74	41	36	16					54,82	705	נש'	
3			3							2	1	1					0,78	10	אלי'	
83																		6,45	83	לימ

נקבות

935	14	30	21	44	32	139	24	37	8	8	8	21	88	104	109		1622	ס"ה		
	2,04	4,37	3,06	6,4	4,65	20,23	3,49	5,39	1,17	1,17	1,17	3,06	12,81	15,13	15,86		100,00	%		
42										3	4	19	88	104	109		22,75	369	בו'	
689	1		1		3	2	1		5		3	1					43,52	706	נש'	
190	13	30	20	44	29	137	23	37	3	5	1	1					32,86	533	אלי'	
14																		0,87	14	לימ

[תלו]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

ס"ה	%	-1	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70	לי"מ
-----	---	----	-----	-----	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	----	------

אשכנזים ילידי חוץ לארץ

520	32	18	84	41	85	50	90	69	59	61	68	63	76	93	148	20	1577	ס"ה	
	3,02	1,71	7,95	3,87	8,05	4,66	8,52	6,53	5,59	5,78	6,46	5,97	7,20	8,79	14,01	1,89	100,00	%	
26	4	3	12	2	6	3	5	3	2	8	14	29	75	91	146	20	28,47	449	ב'ר
466	10	8	41	25	40	36	67	52	45	45	53	33	1				58,47	922	נש'
17	18	7	31	14	39	11	18	14	12	8	1	1					12,11	191	אלי'
11															2	2	0,95	15	ל"מ

זכרים

42	14	11	54	30	46	39	74	56	49	54	66	54	42	48	88	16	783	ס"ה	
	1,88	1,48	7,29	4,06	6,20	5,27	9,98	7,56	6,61	7,29	8,91	7,29	5,66	6,48	11,87	2,16	100,00	%	
22	4	3	12	2	6	3	5	3	2	8	13	24	42	47	87	16	38,19	299	ב'ר
9	10	8	41	25	40	36	67	52	45	45	53	30					58,88	461	נש'
1			1	3			2	1	2	1							1,40	11	אלי'
10															1	1	1,53	12	ל"מ

נקבות

478	18	7	30	11	39	11	16	13	10	7	2	9	34	45	60	4	794	ס"ה		
	5,69	2,22	9,48	3,49	12,35	3,49	5,07	4,12	3,16	2,22	0,64	2,86	10,76	14,24	18,95	1,26	100,00	%		
4												1	5	33	44	59	4	18,89	150	ב'ר
457												3	1					58,67	461	נש'
16	18	7	30	11	39	11	16	13	10	7	1	1					22,67	180	אלי'	
1															1	1	0,38	3	ל"מ	

אשכנזים בלי ציון מוצאם

18																		100,00	18	ס"ה
3																		16,75	3	ב'ר
5																		27,76	5	נש'
5																		27,76	5	נש'
1																		5,53	1	אלי'
4																		22,20	4	ל"מ

א. הבעיה הראשונה הבולטת בטבלה זו והנשנית גם בטבלאות הבאות היא: מספר גדול של "לא מסומנים", כלומר, אנשים שגילם (או מקצועם וכדומה) אינו ידוע לנו. בדרך כלל נרשמו הגילים של הבנים והבנות, היתומים והיתומות, הבודדים והבודדות, האלמנים המעטים, ומן האלמנות רק $\frac{3}{4}$ בערך, ובראש ובראשונה הנשואים. אבל גילן של הנשואות לא נרשם, יוצאות מכלל זה נשים הנשואות בשכם, בפקיעין וגם מעטות במקומות אחרים. נוסף לכך אין ידוע גיל המבוגרים, החל משנת 25 בצידון ובעכו, והחל משנת 20 בחיפה ובשפרעם. בגרמאק לא נרשמו הגילים כלל וכלל. בס"ה עולה מספר ה"לא מסומנים"

[תלו]

יוסף מייזל (ז"ל)

בטבלה הנ"ל ל-37.88%. מובן מאליו, כי תוצאה זו מקשה מאד על כל החישובים. כדי למנוע מסקנות מוטעות השתמשנו (לפי הצעת פרופ' בקי) לשם הצגת ה"לא מסומנים" בדרך כדלהלן: שאלנו: 1. כמה ידועים (או כמה בלתי ידועים) חלו על 100 אנשים שנפקדו. 2. כמה מכל גיל על 100 אנשים ידועים. אילו היינו מחשבים כמה בלתי מסומנים וכמה בכל גיל וגיל חלו על 100 אנשים שנפקדו היתה השיטה הזאת מביאה לידי תוצאות בלתי נכונות. על אף העובדה כי הרשמת הגילים אצל הגברים היתה, לעומת זו של הנקבות, רחבה מאד, הבאנו בטבלאות שונות גם סיכומים של שני המינים ביחד הן בנוגע להרכב הגילים והן בנוגע למצב המשפחתי. כיוון שלגבי "בודדים ובודדות" ואלמנים ואלמנות אין מניעה לסיכומים כאלה, שכן הרשמת הגילים אצלם תקינה או כמעט תקינה, חשבתי לנכון לכלול בהם — ויהא זה רק כדי להגיע לסכום כללי — גם את הנשואים והנשואות. לכן אין לראות בזה אלא סטייה מדומה מן העקרון הנ"ל.

ב. עובדה בולטת היא, כי מספר הילדים בגיל למטה משנה אחת קטן ביותר. בסך הכל נרשמו בכל העדות 22 ילדים כאלה לעומת 593 בגיל 1—4. אין זה מן הנמנע כי חלק מילדים בני למטה משנה אחת נרשמו בטעות ואולי מתוך נוחיות כבני שנה אחת. הטבלה הבאה משקפת חלוקת הגילים עד לשנה הרביעית לכל העדות ולשני מינים ביחד.

ט ב ל ה 3

בנות	בנים	ס"ה	קבוצת הגיל	
(286)	(327)	* (615)		
	%	%	%	
1.76	5.16	3.57		-1
22.40	26.61	24.55		1
25.18	26.61	25.86		2
19.86	18.06	19.19		3
30.80	23.56	26.83		4

* כולל שני מקרים לא מסומנים מבחינת המין.

מטבלה זאת יוצא כי אחוז בני גיל ד שנים הוא הגדול ביותר בין הנשים, בעוד שאצל הגברים גדול אחוז בני שנה ושנתיים. לא ברור לגמרי איך מתבארות העליות והירידות וייתכן כי אי-דיוק ברישום היה כאן גורם חשוב, אולי לא היחיד. תופעה מעניינת היא כי העליות קשורות למספרים זוגיים והירידות — לאי-זוגיים (חוץ מגיל של שנה אחת אצל הגברים, ואפשר מאד, כי זהו מקרה בלבד).

ג. בכל האוכלוסיות נולדים 100—105 בנים לעומת 100 בנות והיחס בין מספר הילדים לבין מספר הילדות בשנים הראשונות של החיים נכלל, בדרך כלל, בין 105 : 100 ו-100 : 100. אך במפקדו של משה מונטיפיורי היחס שבין הבנים והבנות בגיל 0—14 הוא 126 : 100. ניתוח המספרים של הגילים לפי שני המינים — לילידי הארץ לחוד ולילידי חו"ל לחוד (ראה טבלה 4) מוכיח כי רק פעמים, בגיל 7 ו-9 של ילידי הארץ, היחס תקין (100 : 100):

[תלח]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

106 : 100), בכל יתר המקרים הוא בלתי נורמלי, ולפעמים עולה מספר הנקבות בהרבה על זה של הזכרים. אולם המספרים בלבד אינם יכולים להסביר את התופעה הזאת. בלי ספק לא נרשמו כל הבנות מסיבות בלתי ידועות אולם יש להוסיף כגורמים שהשפיעו כאן: 1. עלית הבנים מחו"ל היתה גדולה מזו של בנות. 2. תמותה גדולה של בנות לעומת זו של הבנים כתוצאה הזנחה, כנהוג עוד בימינו בין הערבים.

ד. בכל אוכלוסיה פרימיטיבית נוהגים רבים למסור את גילם במספרים עגולים. אפילו בזמננו נאלץ מחבר המחקר הדמוגרפי-סוציולוגי על יהודי ירושלים להודות: "עובדה ידועה למדי היא כי אנשים רבים מבכרים לציין את גילם במספרים עגולים שבסופם 0 ו-5. מגמה זו בולטת יותר בקרב עדות המזרח וכן בקרב אנשים זקנים בגלל בורות או רפיון-מחשבה, ואף בקרב נשים, וביחוד בלתי נשואות הנוטות להודעות-שוא מחושבות"¹¹. בעוברנו על הרשימות נמצא, כי הודעות-שוא כאלה היו נהוגות בראש וראשונה אצל הנשואים מבין הספרדים, פחות במקצת אצל האשכנזים, בעוד שהאלמנות מסרו את גילן באופן אינדיבידואלי יותר. טבלה 2 מראה כי בקבוצות בנות 5 שנים — הדרך המקובלת להצגת החומר הזה — מתחלפות העליות והירידות באופן כדלהלן:

בס"ה לכל בני הארץ: אחרי השיא בקבוצה 5—9 באה ירידה עד הקבוצה 25—29, מ"30—34 עד 45—49 ישנה עליה, הקבוצות 50—54 ו-55—59 יורדות, בקבוצה 60—64 ישנה עליה ניכרת, 65—69 היא בסימן ירידה גדולה ו-70 + שוב עליה. בין ילידי הארץ נמשכת הירידה עד 30—34, הקבוצה 35—39 עולה, 40—45 יורדת, 45—49 עולה ומ"50—54 התהליך בדיוק כנ"ל.

בין ילידי חו"ל היתה ההתפתחות דומה לזו של ס"ה לכל בני הארץ. יש להודות, כי תוצאות אלה הן מוזרות במקצת. העליה מהקבוצה 55—59 ל"60—64 והירידה הגדולה שחלה אחרי כן, למשל, בולטת במיוחד. ייתכן, כי היא תוצאה מהעובדה שמעדיפים להודיע על גיל 60 מאשר על 55 או 65. ה. התכונות הדמוגרפיות הבולטות ברשימות המפקד הן:

1. האנשים בגילים צעירים עד 29 היו במיעוט בהשוואה לבני הגילים הגבוהים יותר. אין לנו שום הוכחה, כי תופעה זו היא תוצאה של שינוי מלאכותי של הגילים, אבל אין זה מן הנמנע כי גורם כזה השפיע במידה מסוימת. בשנת המפקד 1839 הונהגה חובת הצבא בתורכיה גם על כל המיעוטים של האוכלוסיה, וביניהם היהודים. ידוע איזה תפקיד מילא גורם זה בהודעת הגילים בארצות שונות. אם זה קרה כבר בשנה הראשונה של פירסום החוק הזה או כנראה עוד לפני כן, קשה להיוודע בדיוק. ספק הוא אם גורם זה השפיע כבר אז, עד שיש לראות במספרים לגילים הצעירים זיוף. הם צריכים איפוא להיחשב נכונים בדרך כלל. לא נשאר לנו אלא לנחש כי עליית הזקנים עלתה על זו של הצעירים. על הנושא הזה ראה להלן בפרק על העליה טבלה 9.

11 דוד גורביץ, יהודי ירושלים, 1940, עמ' 28.

יוסף מייזל (ז"ל)

2. החלוקה לפי המצב המשפחתי המתקבלת מן המפקד היא כדלהלן:
 בודדים 1300, בודדות 867, נשואים 1605, נשואות 1606, אלמנים 25, אלמנות 1023, לא
 מסומנים 104, לא מסומנות 17.
 בודדים או פנויים הם בעיקר רווקים, אולי גם אלמנים במקצת. ברשימותינו לא צוינו
 במיוחד האלמנים. בודדים עם ילדים יש לחשוב אלמנים, אך מספרם קטן מאד, בס"ה 25.
 אין אנו יודעים בדיוק מדוע לא נרשמו האלמנים במיוחד. אולם ברור, כי מספר האלמנות
 עלה לאין ערוך על זה של האלמנים. תופעה זאת יש להסביר כתוצאה מתמותה גדולה של
 גברים זקנים שמספרם בין העולים היה רב.
 מספר הבודדות היה קטן בהשוואה למספר הבודדים כתוצאה מאי־ישום הבנות. אם
 הוא גם תוצאה של ריבוי הנישואין של בנות בגיל הצעיר (בקי), הדבר מוטל בספק. בכל
 אופן נרשמו כנשואים בגיל 15—19 בס"ה 76 וכנשואות בגילים 10—14 — 2 — 15—19 — 4.
 נרשמו 1605 נשואים לעומת 1606 נשואות, כי ליהודי אחד בחברון היו שתי נשים.
 3. ריבוי האלמנות ובמדת מה גם היתומים לעומת מספרם המצומצם ביותר של ילדים
 במשפחות מעידים על תמותה עצומה בקרב הישוב העברי בארץ־ישראל בימים ההם. בדין
 וחשבון של הכנסיה הסקוטית הנ"ל כבר נאמר: "האנשים הבאים הנה הם בדרך כלל זקנים
 במקצת ואינם מניחים אחריהם משפחות העלולות להגדיל את האוכלוסיה או למלאות
 מקומותיהן הפנויים. ישנו כאן בלי ספק זרם בלתי פוסק לארץ הזאת, אבל לא גדול כל כך
 כדי לעלות על התמותה השנתית".
 הטבלה הבאה יכולה להבהיר יותר את הבעיה הזאת:

טבלה 4 א

אבות שנולדו בארץ־ישראל

ממוצע ס"ה	ממוצע					ספרדים עם ילדים										גיל האב	
	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	ילדים	משפ' ילד'	ילדים		
0,33	3	9	3	6	0,13	3	22										עד 20
—	4		4	6	0,64	24	37										20 (כולל עד 22)
1	4	4	2	2	1	45	45			1	3	8	16	17			25 (27-23)
—	4		4	4	1,24	56	45			2	3	13	13	14			30 (32-28)
1	5	5	1	1	3	1,61	55	34	1	1	4	12	9	7			35 (37-33)
		2		2	1,74	61	35			1	10	10	7	7			40 (42-38)
					1,78	41	23	1	1	2	3	3	6	7			45 (47-43)
1	1	1		1	1,04	25	24			2	1	5	4	12			50 (52-48)
					1,2	6	5				1	1	1	2			55 (57-53)
					2,14	15	7			3		1	1	2			60 (62-58)
					1	4	4				1		1	2			65 (67-63)
					0,9	9	10			1	1	1		7			70 (72-68)
					0,8	4	5					2		3			72 +
2	4	2	1	1	1,79	204	114	4	4	6	16	29	30	25			לא מסומנים
		31	2	3	5	21	410	1	5	5	19	43	91	103	143		ס"ה משפחות
0,54	17		6	6	5	1,34	552	7	30	25	76	129	182	103	—		ילדים

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

טבלה 4 ב

אבות שנולדו בחוץ לארץ

ממוצע ילדים	ממוצע										גיל האב										
	ס"ה	אשכנזים עם ילדים					ס"ה	ספרדים עם ילדים													
0.13	3	23					0	0.29	5	17						20	עד 20				
0.3	12	40					12	28	0.55	15	27				3	9	15	20 (כולל עד 22)			
0.68	30	44			1	7	13	23	0.76	29	38			1	1	4	14	18	25 (27-23)		
0.87	35	40					7	21	1.21	96	79			3	9	16	25	26	30 (32-28)		
1.19	82	69	1	1	1	24	22	20	1.40	100	71			3	2	9	16	18	23	35 (37-33)	
1.17	73	61			3	7	11	18	22	1.45	167	115	1	1	3	4	12	30	25	39	40 (24-38)
1.02	41	40	1	1			10	12	16	0.84	40	47			2	1	7	15	22	45 (47-43)	
0.60	26	43			1	1	5	9	27	1.02	99	97	1		5	7	16	20	48	50 (52-48)	
0.46	11	24					1	2	4	17	0.46	6	13					3	9	55 (57-53)	
0.18	8	43					2	4	37	0.38	32	84			1	6	17	60		60 (62-58)	
0.07	1	14						1	13	0.63	9	14						4	9	65 (67-63)	
0.74	6	8					2	2	4	0.07	2	28						2	26	70 (72-68)	
-	4								4	0.45	5	11						2	1	8	+72
0.7	14	20				1	3	5	11	1.40	105	75			1	4	11	17	17	25	לא מסומנים
		473	2	6	12	73	126	254		716	1	2	8	21	52	117	175	340		ס"ה משפחות ילדים	
0.72	342		10	24	36	146	126		0.99	710		9	12	40	84	156	234	175			

בטבלאות 4 א ו-4 ב, נעשה נסיון לחקירת הילודה. נכללו בדרך כלל האבות והאלמנים. שגילים ידוע ברוב המקרים, אך גם כמה אמהות שגילן צויין ברשימות. אי אפשר היה להכניס את היתומים והיתומות בהעדר ידיעות על גיל הוריהם ואף על השתייכותם למשפחה מסוימת. ההפרדה בין משפחות ארץ-ישראל לבין משפחות מחוץ לארץ היתה דרושה מפני שיש לשער, כי מן המשפחות הארץ-ישראליות נרשמו כל הילדים החיים (פרט לאלה שעזבו את הבית) — בעוד שמן המשפחות שמחוץ-לארץ נשאר קרוב לודאי חלק מילדיהן בחוץ לארץ. ההבחנה בין המשפחות לפי הגילים ומספר ממוצע של הילדים במשפחה נראית הכרחית, משום שבדרך הטבע עולה מספר הילדים עד לגיל 40—50 עם סיום תקופת הפרייה ואחרי כן הוא יורד עם יציאת הילדים מהבית. המספרים הנ"ל, מאשרים את כל ההשערות בדבר התמותה הגדולה. רק אצל הספרדים מארץ-ישראל חל על משפחה אחת מספר ממוצע של ילד אחד ולמעלה, אצל הספרדים מחוץ לארץ ילד אחד בערך על כל משפחה, בעוד שאצל האשכנזים היה המצב גרוע מזה בהרבה. לפי המספרים הממוצעים נמצא שתהליך הילודה לא היה — בכל אופן במקרים רבים — תקין כלל וכלל. בקרב הספרדים שנולדו בארץ-ישראל עולה המספר הממוצע בעקביות עד לשנת ה'45, אך אחרי הירידה בשנת ה'50 באה עליה עד ה'21, בשנת הששים ורק אז מתחילה הירידה. תופעה דומה ישנה בגילים 40—50 אצל הספרדים מחוץ לארץ, בעוד שאצל האשכנזים מילידי חוץ לארץ היו הסטיות קטנות יותר, אך מזור הדבר שאצלם השיא הושג כבר בגיל 35. יותר תקין התהליך אצל האשכנזים מילידי ארץ-ישראל והמספר הממוצע מבין "הלא מסומנים"

יוסף מייזל (ז"ל)

שלהם עלה אף עד 2 ילדים. ברם, רוב הסטיות יש לוקוף, בלי ספק, על הודעת שוא של הגילים בשנים מסוימות כנ"ל.

לשם הבהרת תהליך הילודה נערכה הטבלה הבאה, הכוללת את גילי האבות בזמן הולדת בניהם ובנותיהם.

טבלה 5

ילידי חורל		ילידי הארץ		כל העדות		קביצת הגיל
אשכנזים	ספרדים	אשכנזים	ספרדים	ילידי הארץ וחורל	סך הכל	
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	
100.00	342	100.00	710	100.00	1621	%
0.34	1	43.80	10	1.04	6	14 עד
6.94	20	5.19	28	7.69	1	19-15
17.7	151	11.50	62	30.77	4	24-20
22.57	65	18.93	102	16.67	53	29-25
22.57	65	24.13	130	23.08	3	34-30
13.55	39	14.85	80	11.32	36	39-35
8.34	24	11.32	61	6.61	21	44-40
5.91	17	7.60	41	7.69	1	49-45
0.69	2	2.98	16	3.47	11	54-50
1.04	3	1.29	7	2.84	9	59-55
		0.18	1	1.86	6	64-60
0.34	1	0.18	1	0.32	1	69-65
				0.32	1	+ 70
	54		171		4	לא מסומנים
					234	
					463	

המספר הגדול של "לא מסומנים" ואי־דיוק בהודעת הגילים הם שני הגורמים המשפיעים לרעה גם על תוצאות החקירה הנ"ל. חלוקת הגילים בזמן הולדת בניהם היתה צריכה להתבסס על גיל האם שאינו ידוע לנו אלא במקרים יוצאים מן הכלל. לו היינו יודעים את מידת הילודה לא יכולנו להסיק מסקנות ברורות בלי ידיעת גורמים אחרים כגון התמותה וכו'. מן הטבלה הנ"ל אנו רואים כי רוב האבות הידועים לנו עמדו בזמן הולדת ילדיהם בגיל 20-44. השיא הושג בגיל 30-34, קודמת לו עליה כמעט עקבית ואחריו באה הירידה. כשאנו משווים את המספרים הללו לאלה של שתי הטבלאות הקודמות, נמצא כי המספר הממוצע של הילדים מאבות שנולדו בארץ-ישראל הוא גדול ביותר בשנים 24-45 ומאבות שנולדו בחוץ לארץ בשנים 30-40. אכן יש כאן התאמה במידה רבה.

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

טבלה 6

ב. חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין,

הגיל והמצב המשפחתי (באחוזים)

יילידי הארץ

אשכנזים				ספרדים									קבוצת הגילים			
הברון	טבריה	צפת	ירושלים	פקיעין	שכם	שפרעם	יפו	חיפה	עכו	צידון	הברון	טבריה	צפת	ירושלים	זכרים	נקבות
13	24	6	24	35	3	38	19	14	89	132	75	60	45	376		
	4,55															-1
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100		0/0
30,77	9,09	16,66	20,86	2,86		26,67		12,50	28,58	25,93	17,58	17,55	13,63	12,43		4-1
15,38	9,09		25,00	11,42		33,33		37,50	18,36	37,04	9,46	5,26	11,36	15,93		9-5
15,38		16,66	16,66	5,72		26,67	50,00	25,00	26,54	14,82	5,41	12,28	4,55	12,71		14-10
30,77	18,18	16,66	12,50	20,00		13,33	50,00	25,00	24,48	16,66	9,46	10,53	2,28	6,92		19-15
7,70	18,18	16,66	16,66	5,72					2,04	5,55	6,75	8,78	4,55	10,40		24-20
	9,09		4,16	14,28							14,87	14,04	9,09	11,85		29-25
	4,55		4,16	2,86	50,00						6,75	10,51	2,28	7,80		34-30
	22,72	16,66		11,42							5,41	5,26	13,63	5,49		39-35
		16,66		5,72							5,41	5,26	13,63	4,91		44-40
				2,86							6,75	1,76		3,47		49-45
	4,55			11,42	50,00						4,05		15,91	4,05		54-50
													2,28	0,58		59-55
											1,35	5,26		1,44		64-60
											4,05	3,51		0,29		69-65
				5,72							2,70		6,81	1,73		+70
	8,32					33,33	60,52	89,47	42,85	44,94	59,09	1,33	5,00	2,22	7,97	ל"מ
	11	24	5	12	40	4	37	19	17	74	114	93	50	39	552	נקבות
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	0/0
	14,29															-1
20,00	14,29	100,00		12,50		30,77		42,87	43,33	45,94	23,54	19,05	49,99	17,37		4-1
	28,57		66,68	15,00		53,85		14,28	13,34	32,42	13,73	19,05	33,33	17,74		9-5
	42,85			10,00	25,00	7,69		14,28	23,33	16,22	17,65	23,82	8,34	8,69		14-10
20,00				10,00		7,69		28,57	20,00	5,42	3,92	4,76		2,64		19-15
				7,50	25,00							4,76				24-20
			16,66	5,00							3,92			0,37		29-25
			1,00	5,00								4,76	8,34	3,01		34-30
				7,50							3,92			12,46		39-35
				10,00	25,00						3,92			7,92		44-40
				2,50								9,52		20,38		49-45
20,00			16,66	2,50	25,00						11,76			2,77		54-50
40,00				2,50							7,84	4,76		1,13		59-55
				5,00							9,80			3,77		64-60
												9,52		1,88		69-65
				5,00										0,37		+70
54,54	70,83	80,00	50,00			64,87	100,00	58,82	59,45	67,54	45,16	58,00	69,23	55,71		ל"מ

יוסף מייזל (ז"ל)

ילידי חו"ל

אשכנזים							ספרדים						קבוצת הגיליים וזכרים				
יפ	חיפה	הברון	טבריה	צפת	ירושלים	שכם	שפרעם	יפ	חיפה	עכו	צידון	הברון	טבריה	צפת	ירושלים	גיליים וזכרים	
6	10	70	169	296	232	33	18	35	37	35	13	34	95	344	627	%	
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	-1
		4.69		3.18	1.82												4-1
16.66	60.00	17.20	11.06	11.31	10.46	6.66	57.14	14.71	18.75	12.50	41.66	17.66	9.81	8.10	8.23		9-5
	20.00	1.56	7.99	4.59	9.09	6.66	14.28	14.71	18.75	18.75	5.00	4.71	6.47	13.70	10.12		14-10
		4.69	6.11	4.24	7.73	3.33		8.82	37.50	31.25	16.67	2.94	11.98	8.10	10.80		19-15
16.66	20.00	9.38	5.53	7.07	7.73	3.33	28.58	8.82	25.0	25.00	16.67	5.88	10.89	6.66	5.86		24-20
		7.81	4.30	10.61	10.90	13.37				12.50		2.94	6.47	5.06	3.42		29-25
		4.69	9.22	8.13	5.91	10.00		5.88				8.82	8.72	5.06	3.42		34-30
		12.50	6.11	6.72	5.45			14.71				11.77	11.98	10.90	5.66		39-35
		7.81	4.91	5.31	12.73	3.33		11.76				2.94	6.47	8.57	6.51		44-40
16.66		9.38	12.21	9.90	8.64	3.33		2.95				5.88	10.89	15.19	10.63		49-45
16.66		1.56	11.06	3.53	4.09	20.01		11.76				5.88	5.45	3.10	4.11		50-54
16.66		7.81	4.91	6.01	6.82	6.66						5.88	6.47	7.40	11.48		59-55
16.66		1.56	4.91	4.95	2.72							2.94	1.10		2.22		64-60
		6.24	5.53	11.63	3.64	6.66						8.82	1.10	5.84	11.48		69-65
		1.56	1.85	2.12	0.45	6.66						2.94	1.10	0.77	1.36		לימ
		1.56	4.30	0.70	1.82	10.00		5.88					1.10	1.55	4.80		לימ
	50.00	8.57	3.55	4.39	5.17	9.09	61.11	2.85	56.75	54.76	57.14		31.15	25.29	7.01		נקבות
3	10	78	178	294	231	36	14	40	48	35	26	49	112	309	953		%
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100		-1
		1.31		3.06													4-1
00.00		22.62	15.80	25.00	13.28	12.50		18.20	36.36	6.67	36.36	7.14	22.96	29.76	11.27		9-5
		19.38	18.43	15.72	8.16	15.64	75.00	22.74	31.82	40.00	27.27	17.86	14.75	35.72	7.60		14-10
	100.00		11.85	12.94	9.18	9.37	25.00	18.18	22.73	20.00	27.27	14.29	21.47	25.00	7.60		19-15
		3.22	2.63	2.76	3.06			4.54	9.09	20.00	9.10		11.47	4.76	0.73		24-20
			1.31	0.91		9.37		4.54		13.33				3.57			29-25
		3.22	2.63		3.06	3.12		4.54				3.57	1.64	1.19	0.73		34-30
		3.22	1.31		9.18	15.64									0.73		39-35
		12.90	2.63	1.83	5.10							3.57			8.83		44-40
			5.26	5.54	6.12	3.12							3.28		4.91		49-45
		3.22	5.26	3.69	2.04	6.25		4.54				10.72	3.28		32.34		55-50
		6.44	14.49	8.32	17.36	12.50						17.86	4.92		4.91		59-55
		6.44	1.31	3.69	4.08							7.14	4.92		8.83		64-60
		12.90	6.58	11.10	9.18	3.12		13.64				7.14			4.17		69-65
		3.22	2.63	3.69				4.54				3.57	3.28		6.36		לימ
		3.22	6.58	4.61	7.14	9.37		4.54				7.14	8.19		0.99		לימ
66.66	80.00	60.25		63.26	57.57	11.11	71.41	45.00	54.47	57.14	57.77	42.85	45.53	37.28	57.19		

הטבלה הזאת המסכמת את חלוקת האוכלוסיה היהודית באחוזים אינה טעונה הסבר מיוחד
 כי כל הדברים שנאמרו למעלה בניתוח הטבלאות הנוגעות לאוכלוסיה בארץ כולה בולטים
 גם במספרים על המקומות השונים של הישוב.

טבלה 7

העלייה

אשכנזים				ספרדים				כלל העדות				ארץ-נוצאים	
תקופת העלייה				תקופת העלייה				תקופת העלייה				אשכנזים	
שנה	מספר	%	סה"כ	שנה	מספר	%	סה"כ	שנה	מספר	%	סה"כ	שנה	מספר
16	411	114	104	13	100,00	718	473	497	257	103	17	100,00	1347
19	64,02	17,76	6,19	2,03	34,77	56,74	29,52	11,82	1,92	65,23	549	908	371
20											59,89	24,48	13,66
21											1,97	30	100,00
22											2065	100,00	%
23	37	15	14	2	16,17	70	2	2	0,34	4	2	39	15
24											16	2	4,36
25											74	29	1,71
26	1				0,23	1	4	13	8	3	1	1,71	29
27											1	1	0,06
28											1	1	0,06
29											1	1	0,06
30											1	1	0,06
31											1	1	0,06
32											1	1	0,06
33											1	1	0,06
34											1	1	0,06
35											1	1	0,06
36											1	1	0,06
37											1	1	0,06
38											1	1	0,06
39											1	1	0,06
40											1	1	0,06
41											1	1	0,06
42											1	1	0,06
43											1	1	0,06
44											1	1	0,06
45											1	1	0,06
46											1	1	0,06
47											1	1	0,06
48											1	1	0,06
49											1	1	0,06
50											1	1	0,06
51											1	1	0,06
52											1	1	0,06
53											1	1	0,06
54											1	1	0,06
55											1	1	0,06
56											1	1	0,06
57											1	1	0,06
58											1	1	0,06
59											1	1	0,06
60											1	1	0,06
61											1	1	0,06
62											1	1	0,06
63											1	1	0,06
64											1	1	0,06
65											1	1	0,06
66											1	1	0,06
67											1	1	0,06
68											1	1	0,06
69											1	1	0,06
70											1	1	0,06
71											1	1	0,06
72											1	1	0,06
73											1	1	0,06
74											1	1	0,06
75											1	1	0,06
76											1	1	0,06
77											1	1	0,06
78											1	1	0,06
79											1	1	0,06
80											1	1	0,06
81											1	1	0,06
82											1	1	0,06
83											1	1	0,06
84											1	1	0,06
85											1	1	0,06
86											1	1	0,06
87											1	1	0,06
88											1	1	0,06
89											1	1	0,06
90											1	1	0,06
91											1	1	0,06
92											1	1	0,06
93											1	1	0,06
94											1	1	0,06
95											1	1	0,06
96											1	1	0,06
97											1	1	0,06
98											1	1	0,06
99											1	1	0,06
100											1	1	0,06

[תמה]

יוסף מייזל (ז"ל)

ברשימות שאפשר היה להשתמש בהן לעריכת הטבלה הנ"ל נכללים רק מחצית ילידי חוץ לארץ ואף הרשימות הללו אינן שלימות, כגון רשימות האלמנות שרק בחלקן רשומים פרטים על עלייתן. בכל זאת מאפשרים המספרים כמה מסקנות מעניינות :

א. ספרדים. רוב העולים באו משלש ארצות: תורכיה 670 — 53.08% ; צפון-אפריקה 310 — 24.48% ויוון 221 — 17.51%. אין סימנים, כי לעליות אלו היה קשר כלשהו, עם מצב היהודים בארצות האלה בימים ההם. קרוב לודאי כי קרבתן לארץ-ישראל היא שהקלה על העלייה. משאר הארצות הנ"ל באו רק בודדים. על 389 אין אנו יודעים זמן עלייתם ; 84 — לא זמן עלייתם וארץ מוצאם ואחד — ארץ-מולדתו. התאריך הקדום ביותר שנזכר ברשימותינו לעלית הספרדים היא השנה תקנ"ו (1796), אך עד שנת תקס"ט (1809) עלו רק מעטים, בסך הכל 1.92% מכל הנרשמים שזמן עלייתם ידוע לנו. מאז הלך וגדל זרם העלייה בשלוש התקופות הבאות: 1810—1819 : 103 — 11.82% ; 1820—1829 : 257 — 29.52% ; 1830—1839 : 497 — 56.74%. אי-שלימות התמונה נובעת גם מן העובדה שאין אנו יודעים כמה בני משפחה אחת עלו לארץ-ישראל. לא נרשם גודל המשפחות בזמן עלייתם.

ב. אשכנזים. הם באו בעיקר מארצות אירופה: מרוסיה 302 — 69.75% ; מאוסטריה-הונגריה 70 — 16.17% ; מרומניה 40 — 0.24%. על 54 לא ידוע לא זמן עלייתם ולא ארץ מולדתם, על 22 זמן עלייתם ועל 231 ארץ מולדתם. גם מן האשכנזים עלו מעטים בלבד לפני שנת תקע"ט. מאז נרשמו: 1810—1819 : 104 — 16.19% ; 1820—1829 : 114 — 17.76% ; 1830—1839 : 411 — 64.02%.

ג. בס"ה עלו מתורכיה 39.58%, מצפון-אפריקה 18.35%, מרוסיה — 17.93%, מיוון 13.03%, מאוסטריה-הונגריה 4.36%, מרומניה 2.42%, מאיטליה 1.71%, מפרס 0.82%, מגרמניה 0.72%, מהולנד 0.24%, מצרפת, כורדיסטאן וקורפו 0.18% מכל אחת, מאנגליה, גיבראלטר, גרוזיה, הודו ומצרים 0.06% מכל אחת. עד 1809 עלה מספר העולים ל-1.97%, 1810—1819 : 13.66% ; 1820—1829 : 24.48% ; 1830—1839 : 59.89%.

צ פ ת

בס"ה 178 (38.53%) ספרדים, 273 (59.08%) חסידים, 117 (2.39%) פרושים. מאלה שמקום מולדתם ידוע היו 46.52% מצפון אפריקה, 12.18% מרומניה ותורכיה, 10% מאיטליה, 9.57% מאוסטריה-הונגריה, 7.18% מרוסיה, 1.30% מצרפת ו-0.87% מכורדיסטאן. התאריך המוקדם ביותר לעלייה נרשם בשנת תקנ"ה (1795).

1. ספרדים :

64.06% באו מצפון-אפריקה : 62 מוהראן (Oran), 40 מארגיל (Algier), 3 ממראכיש (Marakesch), 2 מפאס (Fez) ; 16.28% מתורכיה : 13 מארם צובא (Aleppo), 6 מזאכו (Socho עיראק), 3 מרודוס, 2 מאיזמיר (Smyrna) ואחד מגוויאר (Dschesir עיראק), דמשק

[תמו]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

ורוסג'וק (Rustschuk בולגריה); 13.77% מאיטליה: 17 מטוסקאנה ו-6 ממארכיאנו (Mar-ciano); 1.79% מצרפת; 2—1.20% מאוסטריה-הונגריה ואותו המספר מרוסיה; 1—0.60% מרומניה — ואסלי (Vaslui).

2. אשכנזים:

א. חסידיים: 42.85% באו מרומניה: 13 מיאסי, 6 מבטשאן (Botosani), 2 מגאלאץ, 2 מפאלטשאן (Folticeni) ואחד מבארלד (Barladu), דרהאי (Dorohoiu), כראיוב (Craiova) ופלעשט (Ploesti); 31.75% מאוסטריה-הונגריה (בעיקר מגליציה ובוקובינה): 4 מלבוב, 3 מקיטוב (Kuty), 2 מטרנופול, טשורטקוב ורישא (Rzeszow) ואחד מבארזאן (Brzezany), גלינא (Gliniany) ודרוהוביטש, הערץ (Herincz, קרפטורוס), צ'רנוביץ (טשערנוביץ) וסערד; 23.81% מרוסיה: 5 מראמין (Romny פ. פולטבה), 2 ממוהילב ואחד מדאשוב (אוקריינה), דובנה (וואלין), דינוויץ (Dunjewci פודוליה), חוטיץ (Chotin בסרביה), מאראסקא (Massarowka, פודוליה), נרינסק (Norinsk, פולין), קאסטיניו (Kisteneni), פ. מוהילב, כיניב (Kunew, וולין); 1—1.59% בא מקושטא.

ב. פרושים: מקום מוצאם לא רשום. 40% מהם באו בשנות תק"ע—תקע"ט ו-30% בשנות תק"ץ—תקצ"ט.

צי דו ן

41.18% מכל העולים — כולם ספרדים, שעלו רק בתקופת תק"צ—תקצ"ד — באו מתורכיה: 2 מדיר אל קמר (Derel-Kamr, לבנון), 2 מנא-אמון (אלכסנדריה של מצרים) ואחד מאיזמיר (Smyrna), ארם צובא ובירות. 35.29% = 6 באו מיוון (כולם ממוריא), 3 = 17.65% מצפון אפריקה (והראן, Oran) ואחד — 5.88% מאיטליה (ליזורנו). עת בואו של אחד בלבד אינו ידוע.

ע כ ו

כל העולים שנרשמו היו ספרדים: 47.82% מתורכיה: 4 מדמשק, 3 מארם צובא, 2 מבבל (עיראק), אחד מקושטא ואחד מגויאר (עיראק). 51.18% היו מצפון אפריקה: 11 מוהראן (Oran), ואחד ממערב.

ח י פ ה

בס"ה נרשמו 30 (78.94%) ספרדים ו-8 (21.66%) אשכנזים. זמן עלייתו של אחד בלבד אינו ידוע. 69.17% היו מצפון אפריקה, 15.79% מרוסיה, 5.26% מאיטליה, תורכיה ו"נעמצי" (גרמניה או אוסטריה-הונגריה), 2.63% מגיבראלטר ואותו אחוז מפרס. כתאריך המוקדם ביותר לעליה נרשמה שנת תקס"ז (1807).

1. ספרדים: 80.00% באו מצפון אפריקה: 18 מוהראן (Oran), 4 מארבאט (Rabat, מארוק), אחד מארג'יל (Algier) ואחד מתלומסאן (Tlemcen, אלג'יר). 6.07% באו מתורכיה

[תמז]

יוסף מייזל (ז"ל)

דמיית, Damiette, במצרים), 6.07% מאיטליה (ראגוזה), אחד = 3.03% מפרס ואחד מגיבראלטר.

2. אשכנזים. 75.00% עלו מרוסיה: 5 מרוסיה (המקום לא נזכר) אחד ממוהילב ו-25.00% מ"נעמצי".

שפרעם

כל העולים היו ספרדים ובאו בין תק"ץ לתקצ"ט. עד כמה שידועים פרטים על עלייתם עלו 5 מבבל ו-6 מגזיאר (עיראק).

שכם

76% מן העולים שזמן עלייתם וארץ מולדתם ידועים לנו באו מתורכיה: 5 מדמשק, 5 מארם צובה, 3 מרודוס, 3 מבוסנה (סראי — Sarajewo), 1 מבבל, 1 מקושטא, 1 מתימן. בעיה שדנו בה מכבר בספרות היא "הודקנות העלייה". כלומר, לפני כינונו של הישוב החדש עלו לארץ-ישראל בעיקר זקנים. הטבלה הבאה מאפשרת לנו לבדוק את הבעיה במידה מסויימת.

טבלה 8

קבוצת הגיל		כל העדות		ספרדים		אשכנזים	
1	2	3	4	5	6	7	8
ס"ה	ס"ה	ס"ה	ס"ה	ס"ה	ס"ה	ס"ה	ס"ה
2065	100,00	1347	100,00	718	100,00	34,77	100,00
%	100,00	65,23	%	34,77	%	%	%
4-0	50	21	3,41	29	2,67	4,24	4,24
9-5	89	47	6,07	42	5,98	6,16	6,16
14-10	154	76	10,51	78	9,67	14,43	14,43
19-15	118	48	8,05	70	6,11	10,25	10,25
24-20	117	58	7,98	59	7,38	8,65	8,65
29-25	136	75	9,26	61	9,56	8,95	8,95
34-30	166	102	11,33	64	13,02	9,39	9,39
39-35	164	98	11,06	66	12,37	9,69	9,69
44-40	131	80	8,94	51	10,18	7,48	7,48
49-45	103	55	7,03	48	7,01	7,04	7,04
54-50	89	48	6,07	41	6,11	6,01	6,01
59-55	71	40	4,84	31	5,10	4,55	4,55
64-60	51	20	3,48	31	2,55	4,55	4,55
69-65	17	11	1,16	6	1,40	0,88	0,88
+70	12	7	0,81	5	0,09	0,73	0,73
ל"מ	597	561		36			

מן הנרשמים בטבלה זו ידוע לנו הגיל בזמן העלייה של 1468 נפשות, 786 ספרדים, 682 אשכנזים. בהתאם למה שנקבע לעיל, כי האנשים הצעירים עד הגיל 29 היו במיעוט בהשוואה לבני הגילים הגבוהים יותר, כן נמצא כי בזמן העלייה היו בס"ה 664 בגיל עד 29 שנה ו-804 למעלה מזה או באחוזים: 45,23% לעומת 54,77%. מן הספרדים 325 (41,37%) — 461 (58,63%), אבל מן האשכנזים 339 (49,68%) — 343 (50,32%). אכן נכון הדבר: הגילים הצעירים היו במיעוט, אולם ההבדלים בין שתי הקבוצות — עד 29 ולמעלה מזה — אינם

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

גדולים עד כדי הפרזה בהסבר "הודקנות העליה" כגורם שהשפיע באופן מכריע על הודקנות הישוב בכלל. מובן מאליו כי גם בבחינה זו יש להביא בחשבון את ליקויי המספרים העומדים ברשותנו, ביחוד המספר הגדול של "לא מסומנים".

ט ב ל ה 9

המצב החומרי

אשכנזים	ילידי חו"ל				ילידי א"י				אשכנזים	ילידי חו"ל					
	כל הלי"מ		אשכנזים		ספרדים		כל העדות			אשכנזים		ספרדים		כל העדות	
	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%		ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%
9	100,00	718	100,00	1347	100,00	2065	100,00	65	100,00	859	100,00	924	100,00	ס"ה	
		34,77		65,23		100,00		7,03		92,97		100,00		%	
9	81,91	430	89,92	954	87,26	1384	83,73	36	93,77	632	93,16	668	עניים		
	13,24	70	3,95	42	7,06	102	13,95	6	5,32	36	5,86	42	בינונים		
	4,75	25	6,13	65	5,68	90	2,32	1	0,91	6	0,98	7	אמידים		
	26,72	193	21,20	286	23,12	479	33,84	22	21,53	185	22,35	207	לא מסומנים		

המספרים הנ"ל מאשרים את העובדה הידועה, כי הרוב המכריע של יהודי ארץ-ישראל בימים ההם היה עני. בקרב היהודים שנולדו בארץ-ישראל היו 91,16% עניים; בין הספרדים — 93,77% ובין האשכנזים — 83,73%. "בינונים" — 5,86%, 5,32%, 13,9%. אמידים 0,98%, 0,91%, 2,32%. מצב הנולדים בחוץ לארץ היה טוב במקצת. מספר העניים עלה ל-87,26%, 89,92% בין הספרדים ו-81,9% בין האשכנזים. "בינונים" 7,06%, 3,95%, 13,24%. אמידים 5,68%, 6,13%, 4,75%.

ברשימות יהודי ירושלים ועכו נזכרים פרטים על הון של כמה אמידים:

- פרושים ילידי חוץ לארץ בירושלים: ל-2 היו 400 אדומים (דוקטן) לכל אחד, ל-2 150 לכל אחד, ל-3 — 100 לכל אחד, לאחד 100 רענדל (רובלים), לאחד 86 אדומים, לאחד 80, לאחד 75 ולאחד 50.
  - ספרדים ילידי חוץ לארץ: לשנים היתה קרן בסך 15.000 גרוש, לאחד 4000, 3000, 1000, 500 ולאחד הכנסה שנתית בסך 400 גר.
- ברוב המקומות ובכל העדות היה המצב החומרי רע מאד. מספר גדול מאד של העניים, קטן יותר של הבינונים ויוצא מן הכלל — אמידים. בכמה מקומות, חברון, חיפה, יפו ושכם ספרדים ילידי הארץ; עכו, ושכם ספרדים ילידי חוץ לארץ; יפו — אשכנזים ילידי חוץ לארץ; וכמו כן בפקיעין ובגרמאק נרשמו עניים בלבד. רק בין הספרדים בני חוץ לארץ בצידון עלה מספר הבינונים על זה של העניים במדה ניכרת (70,59% : 29,41%).

יוסף מייזל (ז"ל)

טבלה 10

משלוחי יד

אשכנזים		ילידי חו"ל				ילידי א"י				כל העדות	ס"ה	ס"ה	
		אשכנזים		ספרדים		אשכנזים		ספרדים					
כל הל"מ	ס"ה	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%
9	100,00	718	100,00	1347	100,00	2065	100,00	65	100,00	859	100,00	924	100,00
100,00		34,77		65,23		100,00		7,03		92,97		100,00	%
2	74,91	385	34,05	249	50,88	634	83,78	26	46,82	213	49,19	239	
													דת
													מלאכה
2	14,79	76	42,38	310	30,97	386	9,68	3	47,13	169	35,38	172	ועבודה
	9,33	48	22,71	166	17,18	214	3,22	1	15,83	72	15,02	73	מסחר
	0,97	5	0,86	7	0,97	12	3,22	1	0,22	1	0,41	2	שונות
5	28,41	204	45,65	615	39,65	819	52,30	34	47,03	404	47,40	438	לא מסומנים*

* אין הם בכללים ב-100%

בטבלה זו בולט המספר הגדול של "לא מסומנים", העולה בדרך כלל ל-40% בערך ולמעלה עד 52.30 ואפילו 55.56% ורק אצל האשכנזים מילידי חוץ לארץ הוא — 28.41% בלבד. אנו מבדילים ארבעה סוגים בין משלוחי יד:

1. "דת". במונח הזה נכללו אנשים שעסקו בלימוד התורה בשכר או שלא על מנת לקבל פרס, הרבנים, הדיינים, ש"צ, מלמדים, סופרים, שוחטים, שמשים קברנים, מחוקקי אבנים בבית הקברות, שלוחים לחוץ לארץ וכדומה.
2. מלאכה ועבודה: כל מיני בעלי מלאכה ופועלים. כאן נכללו גם עובדי אדמה שנזכרים רק בשני מקומות: בצפת, שם היו שנים בלבד מבין הספרדים ילידי הארץ ובפקיעין, שם היו כל היושבים, כולם ספרדים ילידי הארץ, עובדי-אדמה.
3. מסחר. רק למעטים היתה חנות, רובם ככולם היו רוכלים. אחדים היו שולחנים, סרסורים, מלויים ברבית.
4. שונות. נכללו — בין הספרדים מילידי ארץ-ישראל: רופא אחד בירושלים. בין האשכנזים מילידי הארץ, תורגמן אחד בצפת. בין הספרדים מילידי חוץ לארץ, רופא אחד ושנים שעסקו ב"רפואות" בירושלים, 4 ביפו שנקראו "בעלי בתים" מבלי לפרט את טיב משלוח ידם. בין האשכנזים מילידי חוץ לארץ: בצפת שני רופאים ואחד שנקרא "סגן הקונסול האנגלי" ובטבריה אחד שנקרא "דוקטור" (= רופא) והשני ששרת כתורגמן. מן האנשים שמשלוח-ידם ידוע לנו, עסקו בענייני הדת על סוגיהם השונים בקרב ילידי הארץ 49.19%: ספרדים 64.82%, אשכנזים 83.78%. בין ילידי חוץ לארץ 50.88%: ספרדים 34.05% לעומת 74.91% מבין האשכנזים. בעוד שחלקם של האשכנזים ב"דת" היה גדול ביחס, היו הספרדים עוסקים במלאכה ועבודה במספר רב: בין ילידי הארץ 47.13% (אשכנזים 9.68%), בין ילידי חוץ לארץ 42.38% (אשכנזים 14.97%). מספר היהודים שעסקו במסחר בארץ-ישראל בימים ההם היה קטן מן המשוער. בין ילידי הארץ 15.02% ספרדים, 3.22% אשכנזים. בין ילידי חוץ לארץ 17.18%: 22.71% ספרדים, 9.33% אשכנזים ועוד קטן מזה היה חלקם של היהודים במשלוחי יד השונים הנ"ל שהיו בעיקר משלוחי-יד חפשיים.

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

הטבלה הבאה משווה את המצב במקומות השונים של הארץ.

טבלה 11

ילידי חו"ל						ילידי א"י											
אשכנזים			ספרדים			אשכנזים			ספרדים			מקום					
ל"מ	מלאכה מסחר	שונות	ל"מ	מלאכה מסחר	שונות	ל"מ	מלאכה מסחר	שונות	ל"מ	מלאכה מסחר	שונות						
38,49	6,34	14,49	79,17	54,98	0,75	15,25	42,50	41,50	33,33	15,00	85,00	59,77	0,48	3,77	32,55	63,20	ירושלים
3,16	1,09	14,18	13,82	70,91	13,47	20,00	50,32	29,68	33,33	25,00	25,00	50,00	25,80	13,04	73,92	13,04	צפת
63,63	4,17	20,83	75,00	41,66	39,28	30,36	30,36	76,47	76,47	100,00	100,00	32,65	12,13	45,45	42,42	טבריה	
32,81			100,00	67,56			25,00	75,00	75,00	100,00	100,00	49,34		15,38	84,62	חברון	
				17,64			50,00	35,72	14,28			9,52		13,16	50,00	36,84	צידון
				4,16			21,74	65,22	13,04			20,34		63,83	19,15	17,02	עכו
37,50		80,00	20,00	20,33		86,96	8,69	4,35				41,17		50,00	30,00	20,00	חיפה
		100,00		36,36	19,05	38,08	23,82	19,05									יפו
				47,36		90,00	10,00					4,76		85,00	10,00	5,00	שפרעם
				28,00		16,68	77,77	5,55				60,00				100,00	שכם
															100,00		פקיעין
									55,55		50,00	50,00					ג'רמאק

1. ספרדים ילידי הארץ: מספר "לא מסומנים" גדול מאד בשכם וירושלים 60% בערך, בחברון 49,34% וחיפה 41,17%, בטבריה 32,65%, בצפת 25,80% ובעכו 20,34%, אבל קטן ביחס בצידון 9,52% ושפרעם 4,76%. "בדת" מספר העוסקים בה גדול במיוחד ביפו ושכם 100,00%, בחברון 84,62%, בירושלים 63,20%, בטבריה 42,42%, בצידון 36,84%, בחיפה 20,00%, בעכו 17,02%, בצפת 13,04% בלבד, תוצאה משונה במקצת במרכז הקבלה. רק בשפרעם היה מספר העוסקים בדת קטן מאד 5,00% — במלאכה ועבודה תופשת את המקום הראשון פקיעין 100,00% ואחריה באות צפת 73,92%, צידון 50,00%, טבריה 45,45%, ירושלים 32,55%, חיפה 30,00%, עכו 19,15%, חברון 15,38% ובשפרעם 10,00%. ביפו ושכם לא נרשמו בעלי מלאכה ועובדים. במסחר עסקו בשפרעם 85% מסיבה בלתי ידועה, בעכו וחיפה שני הנמלים 63,85% ו-50,00% בצידון 13,16%, בצפת 13,04%, בטבריה 12,13%, אבל בירושלים 3,77% בלבד.

2. ספרדים ילידי חוץ לארץ "לא מסומנים" היו בחברון 67,56%. בירושלים 54,98%, בשפרעם 47,36%, בטבריה 41,66%, ביפו 36,36%, בחיפה 20,33%, בשכם 28,00%, בצידון 17,64%, בצפת 13,47% ובעכו 4,16%. מספר העוסקים בדת היה גדול מאד בחברון 75% ואחריה באו ירושלים 41,50%, טבריה 30,36%, צפת 29,68%, יפו 19,05%, צידון 14,28%, עכו 13,04%, אבל קטן בשכם 5,55% ובחיפה 4,35%. בעלי מלאכה ועובדים היו חוץ משפרעם 10,00% וחיפה 8,69% במספר לא קטן בכל המקומות. בשכם 77,77%, בעכו 65,22%, בצפת 50,32%, בירושלים 42,50%, בצידון 35,72%, בטבריה 30,36%, בחברון 25,00%, ביפו 23,82%, במסחר עסקו בשפרעם 90,00%, בחיפה 86,96%, בצידון 50,00%, בטבריה 39,28%, ביפו 38,08%, בעכו 21,47%, בצפת 20,00%, בשכם 16,68% ובירושלים 15,25%.

[תנא]

יוסף מייזל (ז"ל)

3. אשכנזים ילידי הארץ. בטבריה וחברון עסקו 100.00% בדת, בירושלים 85.00% ובצפת 50%. בעלי מלאכה היו רק בירושלים 15% וסוחרים רק בצפת 25%. מספרי ה"לא מסומנים" עלו בירושלים ובצפת ל-33.33%, בחברון ל-75% ובטבריה ל-76.47%.
4. אשכנזים ילידי חוץ לארץ. בדת עסקו בחברון 100.00%, בירושלים 79.17%, בטבריה 75%, בצפת 70.91% ובחיפה 20%. במלאכה ועבודה — 100.00% ביפו, 80% בחיפה, 20.83% בטבריה, 14.14% בירושלים ו-13.82% בצפת. במסחר — 14.18% בצפת ו-6.34% בירושלים. מספר ה"לא מסומנים" עלה בטבריה ל-63.63% בירושלים ל-38.49% בחיפה ל-37.50% ובצפת ל-3.16%.

אך אם נצרף את כל המספרים מבלי להבדיל בין ספרדים ואשכנזים, ילידי ארץ-ישראל וחוץ לארץ נקבל את התמונה הבאה:

1. דת. חברון 91.97%, ירושלים 55.93%, צפת 53.82%, טבריה 50.36%, גרמאק 50%, צידון 30.77%, יפו 25%, עכו 15.72%, שכם 15%, חיפה 10.54%, שפרעם 3.33%, פקיעין 0.

2. מלאכה ועבודה: פקיעין 100.00%, שכם 70%, גרמאק 50%, צידון 46.15%, עכו 34.28%, ירושלים 33.98%, יפו 32.15%, טבריה 29.72%, צפת 29.12%, חיפה 23.68%, שפרעם 10%, חברון 8.55%.

3. מסחר: שפרעם 86.66%, חיפה 65.78%, עכו 50%, יפו 28.57%, צידון 23.08%, טבריה 18.44%, צפת 16.19%, שכם 15%, ירושלים 10.12%, חברון, פקיעין וגרמאק — 0.

4. שונות: יפו 14.28%, טבריה 1.42%, צפת 0.87%, ירושלים 0.51%.

5. לא מסומנים: גרמאק 55.55%, ירושלים 53.86%, טבריה 52.04%, חברון 48.94%, יפו 34.87%, שכם 33.33%, חיפה 30.90%, שפרעם 25%, עכו 14.45%, צידון 11.86%, פקיעין — 0.

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

[א]

רשימות יהודי צפת

1. לוח שמות בני ישראל הספרדים היושבים בעה"ק צפת תוב"ב כאשר נעשה בשנת תקצ"ט

שמות	מקום מולדתם	שני חיהם	עת בואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם או עסקם	נשוי או פנוי הילדים	מספר שמות ילדיהם ושנותם
ח' אברהם שושנה	ארג"ל	45	עשיר וירד	סוחר למדן	נשוי	מירה 13, יוסף 10, הביב 7	
5 אברהם בן יאיר	ארג"ל	40	תקצ"ז	עני-מטופל	נשוי		
2 ח' אליהו לוי	והראן	35	תקצ"ב	עני	נשוי		
2 ר' אפרים בן צור	והראן	60	תקצ"ג	עני	נשוי		
3 אברהם גראבלי	מראס	60	תק"ע	עני	נשוי	בתו בת יוד'	
4 אליהו יעקב	מוראלי	40	תקפ"ח	בינוני	נשוי	שתי בנות פלאר 6, מסעודה 2	
4 אליהו פלאגי	טוסקנו	50	תק"ץ	בינוני	נשוי	בנו אהרן 6, בתו לולו 1	
3 אברהם קבלי	והראן	40	תקצ"ג	עני	נשוי	בנו יוסף 10	
4 אברהם דרעי	פאס	40	תק"ץ	עני	נשוי	בנו מסעוד 15, בתו עישה 1	
4 אהרן פאסי	ארג"ל	30	תקצ"ג	עני	נשוי		
2 אפרים בן ג'ינו	פאס	60	תקפ"ב	עני	נשוי		
2 אליהו מהדורי	והראן	20	תקצ"ב	עני	נשוי	בנו יהודה 7, בתו אסתר 5	
4 אברהם מהדורי	והראן	40	תקצ"ג	עני	נשוי	בנו יחיאל 8, בתו אסתר 5	
4 אליה שושן	והראן	40	תק"ץ	עני	פנוי		
1 אהרן שושן	והראן	30	תקצ"א	עני	נשוי	בתו שרה 7, בתו יאקוט 5	
4 אליהו אלאשקר	והראן	20	תקצ"א	עני	נשוי	לונה 30, בנה 7, בתו צפורה 2	
5 אברהם פלאגי	צפת	80	עני	סני נהור	נשוי	נכדו בכור 4	
3 אליהו אזוי	צפת	80	עני		נשוי	בתו מסעודה 12, בתו חנה 10, בתו מרים 6	
5 אברהם מזובלו	פאס	50	תק"ע	בינוני	נשוי		
2 אליהו כורדי	מזאכר	60	תק"פ	עני	נשוי		
5 אברהם שאול	צפת	40	תק"פ	עני	נשוי	בנו נתן 1, בנות אשתו סנייר 4, לולו 3	
3 אליהו קאסיס	ארג"ל	30	תק"ץ	עני	נשוי		
1 אליעזר שובוט	והראן	20	תקפ"ה	עני	פנוי	בתו רחל 6	
2 אברהם ברוך	מראדיס	60	תק"ע	עני	נשוי	בתו רחל 5	
2 אליעזר נאחמיאס	מראדיס	20	עני	חמר	פנוי		
2 אברהם הן	מראדיס	40	תקפ"ב	עני	נשוי	בתו ריינה 8	
3 אברהם שושן	ארג"ל	25	תקצ"ג	עני	נשוי	בתו קאמורה 6, בתו מסעודה 3	
4 אברהם שבאבו	צפת	40	עני	טוחן	נשוי	בנו דוד 13, בנו מרדכי 8, בתו ראנה 5, בנו מסעוד 3	
6 אברהם קריסינטא	ארג"ל	50	תקצ"ה	עני	נשוי		
2 אברהם תלבק				מוכר ירקות	נשוי		
2 בכור לוי	טוסקאנו	25	תק"פ	עני	נשוי		
3 בכור עדי	והראן	25	תק"פ	עני	נשוי	בנו יצחק 6	
1 בכור ביטראן	אומיר	28	תקע"ה	עני	פנוי		
4 בכור גונו	צפת	40	עני	עושה גבינה	נשוי	בתו דיבה 5, בנו יצחק 1	
2 בכור פלאגי		50	תק"ץ	עני	נשוי		
1 בנימן אלייל	והראן	15	תקצ"ה	עני	פנוי		
2 דוד דאדון		80	עני	מוכר טבקן	נשוי		
5 דוד כהן	ארם צובה	35	תקצ"ה	עני	נשוי	שבת 18, מזל 15, חנה 1	
2 דוד וועקנין	והראן	40	תק"ץ	עני	נשוי		
3 דוד רובס	והראן	50	תק"ץ	עני	נשוי	חיים 2	
2 דוד כרובי	והראן	45	תקפ"ח	עני	נשוי	אליהו 18, יצחק 10, זהרה 12, מרים 6, בן אשתו יהודה 8, בת אשתו אסתר 3	
8 דוד באטן	והראן	50	תקפ"ט	עני	נשוי	שלמה	
3 דוד דהורי	והראן	40	תק"ץ	עני	נשוי		

[תנג]

יוסף מייזל (ז"ל)

המספר ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני עת בואם	מהות מעשיהם	נשוי מספר	שמות ילדיהם ושנותם
		חיהם לאה"ק	כספם או עסקם או פנוי הילדים		
3 דוד שטרית	טוסקאנו	40 תקפ"ה	בינוני	קצב	נשוי 1 חורגו נתן 8
4 דוד סימא	45	עני	חזור בכפרים	נשוי 2	אליהו 5, רוביריה 10
4 דוד שושנה	והראן	40 תקצ"ג	בינוני	לומד	נשוי 2 בתו עיישה 12, עיוש 10
7 הרב ר' חיים	מארג"ל	60 תקצ"ב	הרב	נשוי 5	אליעזר 25, נכדו גרסייא 18. קלו 1, לאה 12, כלתו תמר 25.
3 ר' חיים דיין ק"ק ספרדים	אשטרייך	40 תק"ץ	ח' ודיין	נשוי 1	אברהם שמעון
2 ר' חיים יוסף פינטו	אשטרייך	35 תק"ץ	עני	למדן	נשוי
3 ר' חיים אלחדיף	טוסקאנו	35 תקפ"ו	עני	למדן	נשוי 1 בכור 5
2 ר' חיים אולאי	והראן	40 תק"ץ	עני	צורף	נשוי
4 חסאן	מארג"ל	30 תקצ"ב	עני	סנדלר	נשוי 2 בנו ימין 5, בתו רייגה 3
3 חיים ברוך	טוסקאנו	35 תקצ"ג	עני	בנאי	נשוי 1 בתו מרש 8
2 חאלפן	מארג"ל	30 תק"ץ	עני	בשם	נשוי
3 חביב טולדנו	והראן	25 תקצ"ב	עני	קצב	נשוי 1 מרים 1
3 ר' יהודא קארוג"י	מארג"ל	40 תקפ"פ	עני	למדן	נשוי 1 רבקה 3
2 אליהו אחיו	מארג"ל	30 תק"ץ	עני	למדן	נשוי
4 ר' יוסף פינטו	רוסיא	35 תקס"ח	עני	למדן	נשוי 2 בתו יאקוט 10, רבקה 3
2 יהודה ליאון	מארג"ל	45 תקפ"ע	בינוני	סוחר	נשוי
3 יהודא ואנוני	והראן	85 תק"ץ	עני	זקן	נשוי 1 חנה 20
4 יוסף אלבילא	והראן	40 תקצ"ב	עני	למדן	נשוי 2 זבורה 14, רחל 11
2 יעקב ויראן	מארג"ל	30 תקפ"ט	עני	צורף	נשוי
4 יוסף אבוחנה	מארג"ל	30	עני	עובד אדמה	נשוי 2 עיוש 6, משה 4
1 אחיו אהרן	15			פנוי	
1 אחיו משה	14			פנוי	
2 יוסף מרקאדו פרחן	צפת	50	עני		נשוי
4 יהודא דאהן	מארג"ל	30 תקצ"א	עני	סנדלר	נשוי 2 שלום 15, יעקב 1
2 אהרן דאהן	מארג"ל	45 תקצ"א	עני	סנדלר	נשוי
4 יהודא בן דוד הנ"ל	מארג"ל	35 תקפ"ח	עני	סנדלר	נשוי 2 אחותו סהרה 20, בתה שמחה 1
2 יעקב כהן	מעכו	40 תק"ץ	עני	פועל	נשוי
3 יצחק ליאון	ארם צובה	25 תקפ"ה	עני	רוכל	נשוי 1 אחותו שמחה 15
2 יצחק רוח	מווהראן	20 תקצ"ב	עני	צורף	נשוי
6 יצחק שחרור	מעכו	55 תקפ"פ	בינוני	סוחר	נשוי 4 משה 20 ואשתו, אברהם 15, רפאל 10
1 יעקב טילבי	מאיזמיר	20 תקפ"ח	עני	פועל	פנוי
3 יצחק חיון	מווהראן	60 תקצ"ב	עני	פועל	נשוי 1 יהודא 15
1 יצחק ארוי	מצפת	22	עני	המר	פנוי
4 יוסף אבוחנא	מארג"ל	30	עני		נשוי 2 עיוש 8, משה 2
1 יוסף ארוי	מצפת	18	עני	למדן	פנוי
4 יעקב מילול	והראן	20 תק"ץ	עני	שואב מים	נשוי 2 אחיותיו רחל ואסתר
3 יעקב טבת	טבריא	50	עני	חייט	נשוי 1 נתן 4
1 יעקב סמעוני	טבריא	50	עני	פועל	פנוי
1 יהודא אבוחנה	מרכינו	20 תקפ"ב	עני	פועל	פנוי
2 יוסף בן שושן	והראן	30 תקפ"פ	עני	פועל	נשוי
3 יעקב ג'ינון	ארג"ל	35 תקצ"ב	עני	פועל	נשוי 1 נתן 3
4 יצחק אמוריה	צפת	35	עני	חמר	נשוי 2 בנו חליפא 5, אליהו 2
3 יעקב כהן	ארג"ל	40 תק"ץ	עני	סרסר	נשוי 1 בתו רחמה 2
3 ישראל סעדון	ארג"ל	18 תקצ"א			נשוי 1 אחיו אברהם 10
2 יוסף עבדוי	מארג"ל	25		חזור בכפרים	נשוי
3 יעקב לוי	צפת	35	עני	חמר	נשוי 1 בתו לילוי 2
2 יוסף דרעי	והראן	35 תקצ"ב	עני	סנדלר	פנוי 1 בנו יחיה 4
3 יצחק סנדרים	מרכינו	40 תקפ"ט	עני	רוכל	נשוי 1 חיים 6
2 ח' יוסף לוי	והראן	45 תק"ץ	עני	למדן	נשוי

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

המספר ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני עת בואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם או פנוי הילדים	גשוי מספר שמות ילידיהם ושנותם
3	יוסף לוי	צפת	35	עני	בן אשתו חיים 11
2	יהודא בן שם-טוב	מארסינו	38	תקצ"ב עני	גשוי
4	יוסף בן-שם-טוב	מארסינו	25	תקצ"ב עני	בנות אשתו מרים 8, יאקוט 2
2	יהודא אחיו	מארסינו	20	תק"ץ עני	גשוי
2	יוסף ישעוי	טוסקאנו	50	תקפ"ח עני	גשוי
2	שאול אחיו	טוסקאנו	60	תק"ץ עני	גשוי
3	יעקב פלאג'י	טוסקאנו	65	תקפ"ה עני	גשוי 1 בנימין 1
3	יצחק מזרחי	רוסיא	60	תק"פ עני	גשוי 1 יוסף 8 לומד
1	יצחק מזרחי	זאכו	40	תק"ץ עני	פנוי
2	ישראל מזרחי	זאכו	35	תקצ"א עני	גשוי
4	יעקב פינטו	כוסו	40	תקפ"ה עני	מרים 6, שרה 3
2	יהודא אמיל	והראן	40	תק"ץ עני	גשוי
3	יוסף לוי	והראן	35	תקפ"ב עני	גשוי 1 יצחק 4
3	יהודא כהן	אר"ץ	30	עני	גשוי 1 יוסף 18
3	יוסף	והראן	25	תקפ"ה עני	גשוי 1 בתו גיומא' 8
3	יוסף ועקוקה	והראן	30	תקפ"ט עני	גשוי 1 בתו עישה 10
2	יוסף שלמאה	טוסקאנו	29	תק"ץ עני	פנוי 1 בתו סנייר 12
3	יהודה ענוגה	והראן	30	תקצ"ב עני	גשוי 1 רחל 10
3	יונה מזרחי	זאכו	50	תקפ"ה עני	גשוי 1 משה 1
7	משה דרמן	והראן	60	תקצ"ב עני מנכס מן הצדקה	גשוי 5 יעקב 18, אברהם 15, יצחק 12, שלום 10, דוד 4
4	משה מערבי	והראן	70	תקצ"ח עני	גשוי 2 אהרן 30 והאחר אלם 35
2	משה בן יחאח	והראן	23	לג"ג עני	גשוי מן הצדקה
1	מטעוד בוחנה	והראן	18	תקצ"ו עני	פנוי מן הצדקה
1	אחיו מכלוף	והראן	15	תקצ"ו עני	פנוי
2	משה ממאן	והראן	40	תקצ"ד עני	גשוי
2	משה הלוי	והראן	45	תקצ"ט עני	גשוי
2	משה הלוי	מצפת	35	גולד פה עני	גשוי
2	מרדכי חפץ	מצפת	50	גולד פה עני	גשוי
5	משה עמאר	והראן	50	תקצ"א עני	גשוי 3 ישראל 12, פנחס 5, יסף 1
2	משה עשירי	והראן	35	תקצ"ב עני	גשוי
5	משה קריסניטי	והראן	40	תקצ"א עני	גשוי 3 אברהם 8, נסים 5, מאיר 3
4	משה בן הרוש	והראן	40	תקצ"ד עני	גשוי 2 חיים 5, עשו 1
5	משה סבעון	והראן	30	תקפ"ח עני	גשוי 3 סעדיה 12, שבע 7, קמר 5
2	משה עמאר	והראן	60	תקפ"ה עני	גשוי מן הצדקה
2	מנחם כהן	מאר"ץ	70	תקפ"ד עני	גשוי
2	משה כהן	מאר"ץ	60	תק"פ עני	גשוי
2	יעקב אחיו	מאר"ץ	30	תקפ"ט עני	גשוי
2	מאיר ממאן	והראן	40	תקצ"ב עני	גשוי
6	מרדכי שושן	והראן	30	תק"ץ עני	גשוי 4 זהרה 20, יחיה 10, שלמה 8, מרים 1
4	מורינו שושן	מעכו	30	תקצ"ג עני	גשוי 2 דוד 8 יוסף 6
4	מרדכי שבאבו	מצפת	25	גולד פה עני	גשוי 2 חיים 2, בתו גיומא 3
3	מאלי	והראן	30	תקצ"ב עני	גשוי 1 אהרן 1
2	מנחם פלאג'י	טוסקנו	21	תקע"ט עני	גשוי
1	משה אבוטבול	והראן	18	תקצ"ד עני	פנוי
1	אחיו מטעוד	והראן	15	תקצ"ד עני	פנוי
1	מירקאדו בן לחסין	מצפת	25	גולד פה עני	פנוי
6	מכלוף דרעי	והראן	40	תקצ"ב עני	גשוי 4 דוד 13, משה 10, דינה 7, עלי 1
2	משה מזרחי כורדי	והראן	60	עני	פנוי 1 אליהו 11
2	משה לוי	והראן	30	תקצ"ח עני	גשוי

יוסף מייזל (ז"ל)

תמספר	ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני עת בואם לה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי או פנוי הילדים	מספר שמות ילדיהם ושנותם
4	הרב משה גיגי	ארבייל	40	תק"ץ	עני	נשוי	2 זהרה 13, אחיה אהרן 18
3	הרב משה חורגמן	טוסקאנו	60	תקצ"ד	עני	נשוי	1 אוונה בת שנה
5	הרב משה אפרייזט	והראן	50	תקצ"ח	עני	נשוי	3 יעקב 12, דוד 8, שמחה 1
3	משה שרביט	והראן	40	תקצ"ד	עני	נשוי	1 דוד 5
1	משה בן מכלוף	מארכס	25	תקצ"ח	עני	פנוי	
1	אחיו סעיד	מארכס	40	תקצ"ח	עני	פנוי	
3	משה עלי	כורדי	60	תקפ"ו	עני	נשוי	1 נתן 15
5	מסעוד חדאד	והראן	50	תק"ץ	עני	נשוי	3 אהרן 10, אברהם 7, רפאל 5
5	חכם מרדכי ויזמאן	גזייר	40	תקצ"ח	עני	נשוי	3
4	חכם משה אל לענכרי	ארבייל	40	תקצ"ח	עני	נשוי	2 שמחה 11, אסתר 8
2	חכם מימן בן נחזן	ארבייל	35	תקצ"ח	עני	נשוי	
2	מנחם לוי	והראן	40	תקצ"ט	עני	נשוי	
1	משה אבישדוד	והראן	15	תקצ"ט	עני	פנוי	
2	מרדכי כהן	והראן	30	תקצ"ב	עני	נשוי	
7	ר' מרדכי חרוש	והראן	40	תקצ"ח	עני	נשוי	5 אהרן 10, אברהם 7, מוחא 7, פריחה 5, רחל 3
2	מרדכי אל מדהבי	והראן	30	תקצ"ח	עני	נשוי	
2	משה כהן	והראן	30	תקצ"ח	עני	נשוי	
2	משה פרזן	צפת	25		עני	נשוי	
2	משה רבות					נשוי	
3	ח' נחום מזרחי	כורדי	25	תק"ץ	עני	נשוי	1 משה 2
3	ח' נתן מזרחי	דמשק	35	תקפ"ז	עני וירד סוחר	נשוי	1 בתו אמון 4
2	נתן טוביינו	ארבייל	35	תקצ"ב	עני מוכר טבק	נשוי	
2	נתן עדי	טוסקאנו	25	תקצ"ג	עני חמר	נשוי	
2	נסים דארמון	והראן	30	תק"ץ	עני פועל	נשוי	
4	ח' סעיד הלוי	ארבייל	35	תקצ"ד	עני למדן	נשוי	2 אסתר 10, רחל 8
4	סעדי קפר	ארבייל	40	תק"ץ	עני נגר	נשוי	2 יוכבד 7, רחמים 4
2	סאלום אל אביד	צפת	50		עני חגר	נשוי	
3	סלימן לוי	טוסקאנו	45	תקפ"ז	עני קצב	נשוי	1 בתו שמחה 12
2	סלימן סקאפר	צפת	38		עני	נשוי	
1	עזרה כהן	צפת	35		עני	פנוי	
3	אליהו אחיו	צפת	20		עני טוחן	נשוי	1 נסים
3	עזרה סייח	אר"ץ	30	תקפ"ה	עני למדן	נשוי	1 בתו גארז 4
5	עזרה בן חיים כהן	אר"ץ	30	תק"ץ	עני רוכל	נשוי	3 שרה 8, מלכה 6, רחל 3
2	עיוש מדווי	מארבייל	50	תקצ"ד	עני סנדלר	נשוי	
4	עיוש מדווי שושן	מארבייל	50	תקצ"ג	עני עובד אדמה	נשוי	2 זהרה 8, מרים 1
2	אחיו יחיה ואחיו שלמה		12, 8		עני	פנוי	
1	בן אחותו סלימן	צפת	13		עני	פנוי	
2	עמרם צורר	צפת	50		עני	נשוי	
5	עמרם ג'אניס	ארבייל	38	תקצ"ג	עני קצב	נשוי	3 אליהו 8, מרים 6, שמחה 3
5	פנחס חיון	טוסקאנו	35	תק"ץ	עני קצב	נשוי	3 רחל 8, שמחה 6, מרים 3
4	רפאל מרזאן	ארבייל	40	תקצ"ג	עני קצב	נשוי	2 סילימו 8, יעקב 4
2	ח' רפאל עובדיה שאקי	פרנץ	40	תק"ץ	עני למדן	נשוי	
5	ח' רפאל אונטי	ארבייל	50	תקפ"ט	עני למדן	נשוי	3 יוסף 8, עיוש 6, חנה 4
1	ח' רחמים כורדי	זאכו	30		עני למדן	פנוי	
2	שלום דאהודי	ארבייל	50	תקצ"ט	עני רוכל	נשוי	
2	ח' שלמה חזן	ארבייל	50	תקצ"ה	עני למדן	נשוי	
6	ח' שלמה שושנה	ארבייל	50	תקצ"ה	עני למדן	נשוי	4 שמחה 12, רחל 10, יוסף 8, אסתר 8

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

המספר	ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני עת בואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	גשוי מספר או פנוי הילדים	שמות ילדיהם ושנותם
4	שלמה שושנה	ארגיל	40 תקצ"ט	עני	גשוי	2	יצחק 10, שמחה 8
4	שמואל אביקאסיס	ארגיל	40 תקצ"ו	עני	גשוי	2	מכלוף 8, יעקב 6
3	ח' שלום ששפורטאס	ארגיל	50 תקצ"ו	עני	גשוי	1	יהודא 8
1	ח' שבתי ענתבי	אר"ץ	20	עני	פנוי		
3	ח' שלום סונאנוס	פרנץ	40 תקפ"ח	עני	גשוי	1	יצחק 8
4	ח' שלום מהדווי	ארגיל	50 תק"ץ	עני	גשוי	2	יעקב 6, שמחה 4
3	ח' שלמה עבו	פראנץ	30 תקצ"ב	עשיר וירד למדן	גשוי	1	אברהם חיים 1
2	שאו' מדינה	אר"ץ	35	עני	גשוי		
2	שאו' כהן	צפת	25	עני	גשוי		
4	שלמה כהן	צפת	40	עני	גשוי	2	יוסף 8, כמו 5
2	שלמה סבעון	צפת	90	עני	גשוי		
4	שמעון פרג'ון	צפת	40	עני	גשוי	2	בכור 10, זאמילע 6
2	שלמה בוטול	ארגיל	40 תקצ"ג	עני	גשוי		
4	שלמה שטרית	ארגיל	50 תק"ץ	עני	גשוי	2	חיים 12, אליעזר 8
2	שלמה סינדריס	צפת	40	עני	גשוי		
2	שם טוב אלחדיף	צפת	35	עני	גשוי		
3	שלמה טובעלם	ארגיל	35 תק"ץ	עני	גשוי	1	רחמה 4
1	ח"ר שמחה מזרחי	זאכו	65	עני	פנוי		

2. רשימת האלמנות, היתומים והיתומות (ספרדים)

שמות האנשים היו בכאן בעת הרעש וניזקו ועקרו דירתם מפה וקבעו דירתם במקומות הידועים לי	אלמנות	יתומים
ח"ר יוסף מינדעס בירושלים	אלמ' ר' דוד	8 יתמי אברהם
ניזוק ברעש	בן יתאח	1 יתום חסבני
ח"ר נתן כרוכאל בירושלים	וידא אלמנת	1 יתום שור"ב
ניזוק ברעש	דרמון	1 יתום סעדון
בולישא מ'ז"ט די וויזש בירושלים	אלמנת ברוכאל	1 יתום דארמון
טיא דאנה לאפוליסא בירושלים	אם שלום דהורי	3 יתמי סעדון
אלמ' עזריאל קטרייס בירושלים	אם אברהם בן יאיר שבא אחר הרעש	1 יתום גאלפר
	אלמ' בבית שושנה	1 יתומה בבית
ח"ר יוסף אלחדיף בשכם	אם אברהם אלקבלי	דוד כהן
ח' חיים אלחדיף בצידון	אם אברהם ברוכאל	1 יתום בן
ח' שמעיה אנגיל בצידון	אם אהרן בן שושן	1 יתום חזאיה
ח' יצחק בוטבול בצידון	אותות אהרן בן שושן	1 יתומת בשמוט
אלמ' רחמים חיים מודעי בצידון	אם בכור נונו	1 יתום רבוז לומד
ח' רפאל בן עטר בצור	חמות הרב דק"ק	1 יתומת יעיש
ח' רפאל בן עטר בצור	הספרדים?	1 יתום עליאל
סי' יצחק אבן סור בטבריא	אם חסאן	1 יתום לוי לומד
ח' מרדכי עובו בטבריא	אם יעקב מלול	2 יתומים בבית א"פ
אליה' כורדי בירושלים		2 יתמי קאסיסה
מחלוק בן חומו בטבריא		1 סנייר יתומה

יוסף מייזל (ז"ל)

שמות האנשים הי"ו בכאן בעת הרעש ונזק ועקרו דירתם מפה וקבעו דירתם במקומות הידועים לי	אלמנות	יתומים
אם יוסף ערער	אם שבת	3 יתמי פוסי לומדים
אלמ' משה אבוחנה	אלמ' ארוי	1 יתומת קאסיס
ובנה בן א'	מרים ג'אוני	1 יתום שבת לומד
אם יוסף בן ווירא	טי' מירקאדה	1 יתום שמשון לומד
כתבנו אותם לשני סיבות יען הם בח"ל ומצאו פרנסתם וגם שצריך זמן רב לחקור ולדרוש לדעת חמות מרדכי שבבו	בוליסה רינה	1 יתום פינטו לומד
חמות משה הלוי כעת בעכו שמתם ומגין בני ביתם	דיבנבנשתי	1 יתומת ר' הנון
אם ח'ר' סעיד הלוי שאחר הרעש בא	אלמ' עודי וכמוס	1 יתום בבית טוביינה
אם רפאל ממאן	בדרה	1 יתום פרארה
חמות שלמה טוב עלם הראשונה	אלמ' שבת ובניה	1 יתומת בבית חר"ש שושנה
חמות שלמה טוב עלם הב' ובנותיה ב'	שלשה	1 יתומה בבית חר"ש עבו
אם אגוזים	אלמ' מהר"ש קאסיס	1 יתומה בבית אליהו מורים
אם עודם	אלמ' עדי ובתה	2 יתמי זמירו
לונה ובניה ב'	אלמ' לוסקי ובנה	3 יתמי חר"ב מודעי
שמחה מערבית	בן א'	8 יתמי דרעי
אלחיה קאכיסה	אלמ' פיזוילו	2 יתמי מלול
	כעת בדמשק	1 יתום ימין צארד
	אלמ' זמירו	1 יוסף בן שושן
	אחות משה צבעון	1 יוסף כהן

3. לוח שמות בני ישראל האשכנזים ק"ק חסידים הי"ו היושבים בעה"ק צפת

כאשר נעשה בשנת התקצ"ט

מס' ואלה שמותם מולדתם	שני מגוריהם חיהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי מספר או פנוי ילד' ילדיהם ושנותם	שמות המאורעות
4 ר' אייזיק ליב	28 כ"ג שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 2 לאה 4, אברהם 1	היה בכמה מגפות ר"ל ובהשלל א' ובהרעש ובהשלל ב'	
2 ר' אלי' מאיר	60 י"ט שנים	סך שני אלף ת"ק הלוח לפרושים	תורתו אומנתו נשוי ראוי להורא'	בהשלל הב' ובהרעש ובמגפות ר"ל	
2 אברהם בר"מ	25 כ"ג שנה	חמר	נשוי	היה בשללות ובמגפות וברעש ר"ל	
2 ר' אהרן חרצ"ד	35 ז' שנים	תורני	נשוי	ב' שללות ורעש	
3 אברהם יצא לחר"ל בארזאן ודעתו לחזור	20 ט"ו שנים	עני	בעל עסק נשוי 1 זיסיל 1	ב' שללות ורעש ומגפה קודם	
4 ר' אבא ש"ב מיאס	55 כ"ב שנה	תורתו אומנתו נשוי 2 בת אשתו אסתר 13 מגפות ב' שללות ורעש מינדיל 11			
1 ר' אנשיל	60 ז' שנים	עני	התורני פנוי	ב' שללות ורעש	
2 ר' איציק פלעשט	60 יוד שנים	מוכר י"ג וי"ש נשוי		ב' שללות ורעש	
2 אלטער מיאס	25 כ"ג שנה	עני	חמר נשוי	מגפות ורעש ושלל	
4 אברהם משה	34 כ"ה שנה	עני	סנדלר נשוי 2 אלטא 5, אנשיל 1	מגפות ורעש וב' שללות	
3 אליהו מנרינסק	30 כ"ג שנה	עני	בעל עסק נשוי 1 ינטא 1	מגפות ורעש וב' שללות	
2 ר' אשר	55 ו' שנים	הלוח מעומי התורני לפרושים	נשוי	ב' שללות ורעש	

[תנח]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מס' ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני חיהם	מגוריהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם או פנוי ילד' ילדיהם ושנותם	נשוי מספר שנות	מארעות
6 ר' אייזיק שלמה יצא לחו"ל ודעתו לחזור		50 ה' שנים	עני	התורני	נשוי 4 רחל 22, טובא 7, גיטל 4, בריינדל 2		רעש ושלל ב'
6 אברמיל		42 ה' שנים	עני	עושה כובעים נשוי 4	יעקב יוסף 13, צביי' 10, מרים 5, אהרן 1		רעש ושלל ב'
2 ר' איסר	בטשאן	60 ה' שנים		התורני	נשוי		ב' שללות רעש
3 ר' איצק הירש	מיאס	34 כ"ב שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 1	אלטר 1		מנפות ב' שללות ורעש
3 ר' אליה		50 ה' שנים	נניד	נשוי 1	משה יוסף 1		רעש ושלל ב'
3 אברהם ליב	מלבוז	20 י"ב שנים	עני	בעל עסק נשוי 1	משה מאיר 1		ב' שללות ורעש
3 ר' אברהם יצא לחו"ל על דעת לחזור	מחאטין	50 ה' שנים	עני	התורני נשוי 1	נחום 18		ב' שללות ורעש
4 ר' אבא		40 ה' שנים		בעל מר"מ נשוי 2	יחיאל 14, צבי 12		שלל ב' ורעש
2 ר' איצק		55 ה' שנים		התורני נשוי			רעש ושלל
4 איצק	סערד	36 כ' שנה		בעל עסק נשוי 2	אלטה 5, ריסיל 1		מנפות ושללות ורעש
1 אלטר		14 י"ד שנים	עני	לומד בחדר פנוי			מנפות ושללות ורעש
1 אהרן דוד יצא מקודם לחו"ל ער"ל	דובנא	50 י"ד שנים	עני	התורני פנוי			מנפות ושלל א' ורעש
2 ר' אהרן	בטשאן	50 ה' שנים		בעל מר"מ נשוי			שלל א' ורעש
2 ר' אברהם יהושע	יאס	60 ב' שנים	עני	מלמד נשוי			שלל ב'
4 ר' אברהם חיים	יאס	32 ב' שנים	עני	כורך נשוי 2	יצחק 6, מרכי 2		שלל ב'
2 ר' אברהם	גלינא	60 א' שנה	עני	התורני נשוי			שלל ב'
2 ר' אברהם	בארלד	55 א' שנה	עני	התורני נשוי			רעש
2 ר' איצא		25 ה' שנים		בעל עסק נשוי			רעש
2 ר' אברהם בר"י		20 ז' שנים		התורני נשוי			ב' שללות ורעש
2 ר' אברהם בר"ש		18 ה' שנים		תורתו אומנתו נשוי תורני פנוי			רעש ושלל
1 ר' אשר	טארנפאל	65 א' שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 3	ברוך 12, מנוחה 9, מרדכי חדש		מנפות ב' שללות ורעש
5 ר' אליעזר	גאלץ	40 א' שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 1	ליב 3		מנפות ב' שללות ורעש
3 ר' בעריל	מטראקא	35 ל"ד שנה	עני	התורני ובעל עסק נשוי 1			מנפות ב' שללות ורעש
4 ר' ברוך יוסף	יאס	28 כ"ב שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 2	אברהם 4, גאלדא 2		מנפות ב' שללות ורעש
2 ר' בער		60 ז' שנים	עני	תורתו אומנתו נשוי			ב' שללות ורעש
2 ר' ברוך	יאס	50 ה' שנים	עני	חייט נשוי			ב' שללות ורעש
2 ר' בעריל		25 ח' שנים	עני	כורך נשוי			רעש וב' שללות
2 ר' בער ממונה		60 ו' שנים		תורתו אומנתו נשוי			ב' שללות ורעש
3 ר' ברוך יוסף כהן		30 ט"ו שנים	עני	מוכר י"ג וי"ש נשוי 1	ברכה 1		מנפות ושללות ורעש
4 ר' בעריל סת"ם		40 ה' שנים		סופר נשוי 2	משה 8, האדיל 3		רעש ושלל
1 בעריל כהן		24 ט"ו שנים	עני	חייט פנוי			מנפות ושללות ורעש
1 בעריל		20 ה' שנים	עני	בעל עסק פנוי			שלל ב' ורעש
4 גבריאל אשכלת		70 כ"ב שנה	עני	תורתו אומנתו נשוי 2	בכד גיטיל 15, בעלה משה 15		מנפות ושללות ורעש
2 גרשון		25 ט"ו שנים	עני	פועל נשוי			מנפות ושללות ורעש
3 גדליה		40 ו' שנים	עני	נגר נשוי 1	אלטר 15		שללות ורעש
4 ר' דוד		40 ז' שנים	הנניד	התורני נשוי 2	האדיל 4, טובא 2		ב' שללות ורעש
1 ר' דוד חיים		18 ו' שנים	עני	הלווה מעותיו לפרושים בעל עסק פנוי			רעש וב' שללות
2 ר' דוד בר"מ 3		20 ו' שנים		בעל עסק נשוי			רעש וב' שללות
2 ר' הירש ממונה		60 כ"ב שנה		תורתו אומנתו נשוי			מנפות ושללות ורעש
2 ר' הערץ		60 ו' שנים	עני	תורתו אומנתו נשוי			ב' שללות ורעש
2 ר' הענך		65 ח' שנים		הלווה מעותיו תורתו אומנתו נשוי לפרושים			ב' שללות ורעש

יוסף מייזל (ז"ל)

מס' ואלה שמותם	מקום שני מגוריהם מולדתם חיהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם או פנוי ילד' ילדיהם ושנותם	נשוי מספר שמות	מאורעות
2 ר' הירש	65 ז' שנים	עני	התורני	נשוי	ב' שללות ורעש
3 ר' הירש ב"ר ס'ס	30 כ' שנה		בעל עסק	נשוי 1	מגפות ושללות ורעש
2 ר' הירש יורש	55 ט"ו שנים	עני	תורני	נשוי	מגפות ושללות ורעש
1 ר' הירש	64 ז' שנים	עני	רופא	פנוי	ב' שללות ורעש
2 ר' הירש	63 ז' שנים	עני	תורני	נשוי	ב' שללות ורעש
5 ר' הירש ליב	40 ה' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי ראוי להוראה	3 טובי' 14, עטיל 6, זלאטא 1	רעש ושלל
2 ר' הירש	55 ה' שנים	עני	תורני	נשוי	ב' שללות ורעש
5 הרב מראמין יצא לחו"ל	45 ג' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי מ"ל	3 יודיל 18, זוגתו דבורה 16, זאב 4	רעש ושלל
1 הירש זלמן	44 ג' שנים		תורחא אומנתו פנוי		רעש ושלל
3 ר' זאב	26 י"ד שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי ש"ץ	1 אלטר 1	מגפות ושללות ורעש
3 ר' זעליג	30 ה' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	1 ריזל 8	רעש ושלל
6 ר' זאב	40 ה' שנים	עני	חייט	4 נשוי 4, יהודה 14, טשרנא 11 קרבנא 1, דברה יתומה 4	רעש ושלל
3 ר' זאב	42 י"ד שנים	הלוה	מתקן שעות	נשוי 1	אלטר 2
מעותיו לפרושים					
2 ר' זלמן ליב	60 ג' שנים	עני	דאקטר	נשוי	מגפות ושלל ורעש
4 חיים	36 ט"ו שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	2 משה 8, יעקב 5	מגפות ושלילות ורעש
2 חיים מרדכי	40 ז' שנים	עני	חייט	נשוי	ב' שללות ורעש
2 חיים צבי	40 ז' שנים	עני	מתקן שעות	נשוי	ב' שללות ורעש
2 חיים אליעזר	24 כ"ד שנה	עני	בונה בתים	נשוי	מגפות ושלילות ורעש
3 חנן הלוי	34 ה' שנים	עני	תורני בעל מ"מ	נשוי 1	רעש ושלל
3 חיים	30 ג' שנים	עני	פועל	נשוי 1	רעש ושלל
3 חיים ישראל	18 ב' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	1 דוד 3	רעש ושלל
3 יוסף יצא לחו"ל ודע"ל	20 ו' שנים	עני	בעל עסק	נשוי 1	ב' שללות ורעש
2 יוסף בר יעקב יצא לחו"ל ודע"ל	25 ו' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	נשוי	ב' שללות ורעש
4 יעקב ב"ר ח'ל	34 ה' שנים	עני	מלמד	נשוי 2	רעש ושלל
3 ר' ישראל ליב קרובו של הרב הצדיק ר' אברהם דוב ה"ו	20 ו' שנים		תורחא אומנתו נשוי	1 מרדכי 1	ב' שללות ורעש
3 ר' ישראל שמעון יצא לחו"ל ודע"ל	35 ח' שנים	עני	בעל עסק	עני 1	ב' שללות ורעש
2 ר' יוסף	45 י' שנים	עני	מוכר י"ג וי"ש נשוי	נשוי	ב' שללות ורעש
4 ר' ישראל ב"ר א"פ	50 כ"ב שנה	עני	תורחא אומנתו נשוי	נשוי 2	מגפות ושללות ורעש
2 ר' ישראל ב"ר אבא	45 ו' שנים		תורני	נשוי	ב' שללות ורעש
2 ר' יעקב יוסף	50 ט"ו שנים	עני	שמש בבניה"כ נשוי	נשוי	מגפות ושללות ורעש
2 ר' יעקב מאיר	58 ח' שנים		בעל עסק התורני	נשוי	ב' שללות ורעש
3 ר' יודיל	45 ט"ו שנים	עני	גבר	נשוי 1	מגפות ב' שללות ורעש
2 ר' יעקב	34 ט"ו שנים	עני	מלמד	נשוי	מגפות ב' שללות ורעש
4 ר' ישראל נאמן הכולל הג"ז	33 ז' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	נשוי 2	ב' שללות ורעש
7 ר' יעקב שמשון	35 ה' שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	נשוי 5	רעש ושלל
				10סך 8, פעסי 4, זלדא 14, בעלה זנוויל 16, יונק	
2 ר' יעקב שמשון	36 י"ב שנים	עני	תורחא אומנתו נשוי	נשוי	ב' שללות ורעש

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מס' ואלה שמותם מולדתם	מקום	שני מגוריהם	מהות	מעשיהם	נשוי מספר	שמות	מאורעות
		חיהם באהיק	כספם	ועסקם	או פנוי ילד'	ילדיהם ושנותם	
3	ר' ישראל	37 ז' שנים	הנגיד	התורני הנגיד	נשוי 1	שלום 1	ב' שללות ורעש
2	ר' ישראל אברהם	18 ר' שנים	עני	התורני	נשוי		ב' שללות ורעש
2	ר' יצחק	50 ל"ח שנה	עני	תורתו אומנתו	נשוי		מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' יחיאל	50 ז' שנים	עני	התורני	נשוי		ב' שללות ורעש
2	ר' ישראל	55 כ"ה שנה	עני	התורני	נשוי		מגפות ב' שללות ורעש
3	ישראל	50 ח' שנים	עני	סנדלר	נשוי 1	משה זאב 2	ב' שללות ורעש
2	ר' יוסף בן שמעון	40 גולד פה		בעל מו"מ	נשוי		מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' יודיל	60 ה' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושללות
2	ר' יוסף	45 ה' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושלל
1	ר' יעקב הירש	25 ה' שנים	עני	התורני	פנוי		רעש ושלל
2	ר' יונה	60 ה' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושלל
2	ר' יצחק	34 ר' שנים	הנגיד	התורני	נשוי		ב' שללות ורעש
3	ר' יעקב	60 ר' שנים	הנגיד	התורני	נשוי 1	נכדו דבאשי 6	ב' שללות ורעש
2	ר' יעקב מאריסעס	60 ר' שנים	הנגיד	התורני	נשוי		ב' שללות ורעש
2	ר' יעקב בר"י	43 ה' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושלל
2	ר' יעקב יצא לחו"ל עד"ל	24 ה' שנים	עני	בלעכר	נשוי		רעש ושלל
2	ר' יודיל	24 ה' שנים	עני	תורתו אומנתו	נשוי		רעש ושלל
3	ר' יוסף יוף הכהן מראמין	28 ד' שנים		תורתו אומנתו נשוי 1	ישכר בעריש חיים 1		רעש ושלל
	ממונה דק"ק הני"ז			וראו להוראה			
2	ר' שיעה בער מיאס	60 כ"ג שנה	עני	צורף	נשוי		מגפות ורעש ושלל ב'
1	ר' יצחק מיאס	30 כ"ג שנה	עני	בעל עסק	פנוי		מגפות ב' שללות ורעש
3	ר' יצחק בר"מ כהן	20 ר' שנים	עני	בעל עסק	נשוי 1	הרשיל ליב 2	רעש ב' שללות
8	ר' ישראל מדפיס	43 ח' שנים		בעל עסק גדול נשוי 6	מלכה 20, רבקה 15, בעלה פנחס, רחל 10, מרים 6, מנדיל 1		ב' שללות ורעש
1	יעקב	20 ג' שנים	עני	פועל	פנוי		רעש ושלל ב'
2	ר' ישראל בער	20 ה' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושלל ב'
1	ר' ישראל	65 א' שנה	עני	התורני שמש	פנוי		שלל ב'
4	יעקב	30 ג' שנים	עני	נגר	נשוי 2	באבא 4, שרה 2	רעש ושלל
3	ר' יוסף בר"מ	18 ר' שנים		בעל עסק התורני	נשוי 1	אברהם ליב 1	ב' שללות ורעש
1	יונה בר"ס	20 ד' שנים	עני	בעל עסק	פנוי		רעש ושלל
2	ר' לוי יצחק	18 ד' שנים	עני	תורתו אומנתו	נשוי		רעש ושלל
1	לאור	50 ד' שנים	עני	בעל עסק	פנוי		רעש ושלל
2	ר' ליב	20 ח' שנים	עני	בלעכר	נשוי		ב' שללות ורעש
2	ר' ליב	50 ח' שנים	עני	בעל מו"מ	נשוי		ב' שללות ורעש
2	ר' ליב	60 ח' שנים	עני	התורני	נשוי		ב' שללות ורעש
3	ר' ליב	40 ט"ו שנים		תורתו אומנתו נשוי 1	גיטיל 6		מגפות ב' שללות ורעש
3	ר' ליב	50 ח' שנים	עני	התורני	נשוי 1	שרה 6	ב' שללות ורעש
3	ר' ליב גדול	35 ח' שנים	עני	בעל עסק	נשוי 1	הירש 1	ב' שללות ורעש
1	ר' לינע	60 ח' שנים	עני	התורני	פנוי		ב' שללות ורעש
4	לוי יצחק	25 ט"ו שנים		בעל עסק	נשוי 2	צביאי 5, הירש 2	מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' ליב	60 ח' שנים	עני	התורני	נשוי		רעש ושלל
3	ר' ליב יצא לחו"ל עד"ל	45 ד' שנים	עני	חייט	נשוי 1	עזריאל 1	רעש ושלל
4	ר' לייזר מטשערנוויץ	44 ג' שנים		התורני	נשוי 2	יטא 10, ריזא 8	רעש ושלל
3	ר' ליבר ש"ץ	50 א' שנה	עני	התורני	נשוי 1	גיבענדיל 6	ב' שללות רעש
2	ר' משה אפרים בן אחיו של הרב הצדיק מאוריסט	49 ר' שנים		תורתו אומנתו נשוי			ב' שללות רעש
2	ר' משה	40 ר' שנים	הלוח	התורני	נשוי		ב' שללות רעש
4	ר' משה טרוב	55 ז' שנים	עני	התורני	נשוי 2	ברוך 15, בנימן 8	ב' שללות רעש

יוסף מייזל (ז"ל)

מס' ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני מנוריהם	מנוריהם באה"ק	כספם	מהות מעשיהם ועסקם	בשוי מספר ילדיהם ושנותם	שמות מאורעות
2 ר' מתותי	באטשאן	60 כ"ה שנה	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
2 ר' משה יהושע		30 ט"ו שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
3 ר' מרדכי חר"ח		30 כ"ד שנה	עני	בעל עסק	ב' שללות ורעש	1 חנניא	
2 ר' משה		60 ז' שנים	עני	התורני	ב' שללות ורעש		
1 ר' מרדכי		55 ז' שנים	עני	התורני	ב' שללות ורעש		
2 ר' מרדכי		34 ה' שנים	עני	מלמד	רעש ושלל		
3 ר' משה		30 ה' שנים	עני	פועל	רעש ושלל	1 בשון 6 בחום	
2 ר' מאטיל		60 ח' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
1 ר' משה		60 ד' שנים	הנגיד	פנוי	רעש ושלל		
2 ר' מרדכי בר"א		25 ד' שנים	עני	בלעבר	רעש ושלל		
2 ר' מענדל הירש יצא לחו"ל דע"ל		40 ח' שנים	עני	חייט	ב' שללות ורעש		
2 ר' מרדכי		20 ח' שנים	עני	בעל מו"מ	ב' שללות ורעש		
2 ר' מרדכי		65 א' שנה	עני	תורתו אומנתו בשוי	רעש ושלל		
2 ר' משה		45 ד' שנים	עני	מוכר י"ג וי"ש התורני	רעש ושלל		
2 ר' משה שו"ב יצא לחו"ל דע"ל		55 ו' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
3 ר' מרדכי בינם		35 ד' שנים	עני	התורני	רעש ושלל	1 בשוי 10 איטא	
2 ר' מרדכי בר"ש		35 ד' שנים	עני	בעל מו"מ	רעש ושלל		
2 ר' משה ליב		20 ו' שנים	עני	התורני	ב' שללות ורעש		
2 ר' משה לבוש		60 ב' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	רעש ושלל		
1 ר' מרדכי		65 ב' שנים	עני	תורתו אומנתו פנוי	שלל ב'		
1 ר' מאיר ליב	מיאס	25 א' שנה	עני	התורני			
1 ר' מרדכי	מקיטוב	60 א' שנה	עני	התורני			
1 ר' מיכל אהרן		25 א' שנה	עני	חייט			
2 הבחור משה בר"ש גולד פה	גולד פה	13	עני	לומד בחדר פנוי	ב' שללות ורעש	1 יתומה שרה פריידא אחותו	
3 מרדכי		20 ט"ו שנים	עני	התורני	ב' שללות ורעש	1 יונק	
1 מענדל		15 ה' שנים	עני	התורני	רעש ושלל		
1 משה		20 א' שנה	עני	בלעבר			
1 הבחור נחמן דוב		16 ד' שנים	עני	לומד בחדר פנוי	רעש ושלל		
2 ר' נחום מאיר		20 ג' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	רעש ושלל		
2 ר' נפתלי לבוב	לבוב	34 כ' שנה	עני	בעל מו"מ	ב' שללות ורעש		
1 נסים גבריאל	גולד פה	20	עני	בעל עסק	ב' שללות ורעש		
2 ר' נחום יוסף		60 י' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	רעש ושלל		
2 ר' נחמן		60 ו' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות		
3 ר' נחמיה		60 ה' שנים	עני	התורני	רעש ושלל	1 יהום פאביש 4	
3 ר' ניסי ב"ק		25 ח' שנים	עני	התורני ראוי לעסק גדול	ב' שללות ורעש	1 בשוי 3 שמואל	
1 ר' סענדר כהן		50 ד' שנים	עני	פנוי	רעש ושלל		
3 ר' פנחס		45 ה' שנים	עני	שו"ב דמתא	רעש ושלל	1 מרדכי הירש 7	
2 ר' משה מוואלטיסק ז"ל		55 ל"ז שנה	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
2 ר' אלטר חתן הרב ר' נטע גולד פה		16	עני	תורתו אומנתו בשוי	ב' שללות ורעש		
2 ר' פאביל		30 ה' שנים	עני	תורתו אומנתו בשוי	רעש ושלל		
2 ר' פאביש בר"ל		25 ט"ו שנים	עני	התורני בעל עסק	ב' שללות ורעש		
3 ס' פינצי משה		34 י"ב שנים	עני	וויקיל קונסול בשוי	ב' שללות ורעש	1 גינענדיל אינגליו	

[תסב]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מס' ואלה שמותם	מקום מולדתם חייהם	שני מגוריהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי מספר ילדיהם ושנותם	שמות	מאורעות
3	ר' פנחס נחום	20	ר' שנים	עני	שמש בבה"מ של הרב	נשוי 1 יונק	ב' שללות ורעש
3	ר' פישל אוירבאך	40	ר' שנים	הנגיד	תורני בעל מו"מ	נשוי 1 יונק	שלל ורעש
3	ר' קלמן מאיר דע"ל מהראיוב	39	ז' שנים	עני	נשוי 1	ראובן 10	ב' שללות ורעש
3	ר' שמואל שו"ב	36	כ"ד שנה		שו"ב דמתא וראוי להוראה	נשוי 1 בינעסיא 1	מגפות ב' שללות ורעש ונשברה ידו ביום הרעש
2	ר' שמשון	50	ז' שנים		תורתו אומנתו נשוי ש"ץ		ב' שללות ורעש
2	ר' שמואל	65	ז' שנים	עני	תורתו אומנתו נשוי ראוי להוראה		ב' שללות ורעש
3	ר' שמואל שיינקער	35	י"ט שנים	עני	מוכר י"ב וי"ש נשוי 1	אברהם 1	מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' שמואל ליזר	58	ח"י שנים	עני	תורתו אומנתו נשוי		מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' שמעיה	25	כ"ג שנה	עני	צורף נשוי		מגפות ב' שללות ורעש
2	ר' שמשון	40	ה' שנים		בעל עסק נשוי		רעש ושלל
4	ר' שלום	35	נולד פה	עני	תורגמן נשוי 2	רבקה 4, יוסף 1	מגפות ב' שללות ורעש
1	יהושע ספרדי	25	כ"ה שנה	עני	בעל עסק פנוי		שלל ורעש
2	ר' שמעון	60	ה' שנים		התורני נשוי		רעש ושלל
2	ר' שבתי	30	י"ט שנים	עני	בעל עסק פנוי 1	מלכה 10	מגפות ב' שללות ורעש
6	ר' שמואל	40	ג' שנים		בעל עסק נשוי 4	משה 15, מרים 10, לאה 8, גרשון 6	רעש ושלל
4	ר' שלום	50	ה' שנים		בעל מו"מ ותורני נשוי 2	אברהם 6, יחום מענדל 15	רעש ושלל
1	ר' שבתי הזקן	60	ה' שנים	עני	פנוי		רעש ושלל
1	ר' שלמה הזקן	70	ח' שנים	עני	פנוי		ב' שללות ורעש
4	ר' שמערי"ל	40	ד' שנים	עני	חייט נשוי 2	פנחס 20, זוגתו מלכה	רעש ושלל
5	ר' שלמה חיים יצא לחו"ל דע"ל	40	ד' שנים	עני	תורתו אומנתו נשוי 3	בצלאל 10, תאומים 1	רעש ושלל
3	ר' שמואל ברי"ג	25	ז' שנים		תורני נשוי 1	מלכה 1	שלל ורעש
2	ר' שמואל ראנייס	35	ה' שנים	עני	בעל עסק נשוי		רעש ושלל
2	ר' שלמה	40	ג' שנים		תורני נשוי		רעש ושלל
1	ר' שמואל	60	ז' שנים	עני	תורני פנוי		ב' שללות ורעש
2	ניסן מהמעליניק וזוגתו				נשוי		
3	ר' משה יוסף	26	כ' שנה	הנגיד	התורני נשוי 1	יונק 1	מגפות ב' שללות ורעש
1	ר' סענדר	35		עני	חייט פנוי		מגפות
2	ר' קלמן	50	ג' שנים		בעל עסק נשוי		
4	ר' מרדכי קלמן יצא לחו"ל עד"ל	30	ח' שנים		תורני נשוי 2	אלטר 4, זיידא 7	מגפות
1	אשה ליפסא	60	ח"י שנים	עניה	פנויה		מגפות
1	א' העניא	50	כ"ב שנה	עניה	פנויה		מגפות
3	ר' קלמן ליב	40	ג"ד שנה		בעל עסק נשוי 1	דוב 9	מגפות
1	א' שרה			עניה	פנויה		מגפות
1	א' דבורה מלכה	80		עניה	פנויה		מגפות
1	א' מיריל			עניה	פנויה		מגפות
1	בן אברהם רופא	3			פנוי		מגפות
2	ר' שבתי				פנוי 1	תינוק	מגפות
2	ר' יחזקאל	40	ה' שנים	עני	סנדלר נשוי		מגפות
1	בת ר' זלמן	3			פנויה		מגפות
2	א' ר' מיכל שמש			עניה	פנויה 1	יתומה	מגפות ב' שללות ורעש
1	א' רינה	40	ד' שנים		פנויה		מגפות ורעש
6	יחיאל יושב בחברון	40	ט"ו שנים		בעל מו"מ נשוי 4		שלל א'

יוסף מייזל (ז"ל)

מס' ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני חייהם	מגוריהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי מספר או פנוי ילד' ילדיהם ושנותם	שמות מאורעות
1	א' איטא			עניה		פנויה	מגפה
1	א' דבורה			עניה		פנויה	מגפה
1	א' ריזא			עניה		פנויה	מגפה
1	א' חיה שארצי			עניה		פנויה	מגפה
1	א' פריידה			עניה		פנויה	מגפה
1	יתום ממאהלב			עני		פנוי	מגפה
1	א' ר' יעקב חייט			עניה		פנויה	מגפה
3	ר' יצחק	30 י"ד שנים	עני	צורף	נשוי 1 בת אשתו 12	מגפות	מגפה
2	בת ר' מאנש בער				פנויה 1 יתומה 8	מגפה	
1	אלי ר' יוסף מקאליש			עניה		פנויה	מגפה
2	ר' אליעזר	30 ח' שנים			שוחט בחברון נשוי	רעש ושלל	
2	ר' זנויל	40 ב' שנים	עני		התורני נשוי	מגפות	

4. לוח שמות בני ישראל האשכנזים פרושים הי"ו היושבים בעה"ק צפת ת"ו תחת פקודת הרב הצדיק קדוש וטהור ר' אברהם דוב הי"ו כאשר נעשה ש' התקצ"ט

מס' ואלה שמותם	מקום מולדתם	שני חייהם	מגוריהם באה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי מספר או פנוי ילד' ילדיהם ושנותם	שמות מאורעות
5	ר' יוסף	55 ח' שנים	עני	התורני מיכר	נשוי 3 משה 15, בנימן 10, בן אשתו 10	ב' שללות ורעש	
4	ר' אורי	35 י' שנים	עני	תורתו אומנתו	נשוי 2 ישעיה 4, יוסף 1	ב' שללות ורעש	
2	ר' יקיר	40 ל"א שנה	עני	סופר	נשוי	מגפות ב' שללות ורעש	
4	ר' ליב כהן	45 כ"ה שנה	עני	התורני	נשוי 2 יצחק אייזיק 15, שרה רבקה 2	מגפות ב' שללות ורעש	
3	ר' ראובן	35 כ"ו שנה	עני	בעל מו"מ	נשוי 1 יוכבד 4	מגפות ב' שללות ורעש	
2	ר' פסח	20 ח' שנים	עני	התורני		ב' שללות ורעש	
2	ר' שלמה בר"ש הלך לירושלים דע"ל	30 כ' שנה	עני	חייט	נשוי	מגפות ב' שללות ורעש	
1	ר' שבתי הלך לדמשק דע"ל	18 ו' שנים	עני	סופר	פנוי	ב' שללות ורעש	
3	ר' יצחק סופר	30 כ"ז שנה	עני	סופר	נשוי 1 חיים עמרם 5	מגפות ב' שללות ורעש	
1	ר' מרדכי יהודא	20 י"ד שנים	עני	בעל עסק	פנוי	מגפות ב' שללות ורעש	
1	חיי שרה	7			פנוי 1 יתומה של ר' ברוך	ב' שללות ורעש	

5. לוח שמות נשים אלמנות אשכנזים חסידים היושבים בעה"ק צפת

כאשר נעשה בשנת התקצ"ט

ואלה שמותן	מקום מולדתן	שני חייהן	מגוריהן באה"ק	מהות כספן	מאורעות
חיי רעכיל	יאס	40 ז' שנים		הלוה מעות	
א' ליב מיאס	יאס	60 ז' שנים		כב"ל	
זיסיל		60 מ' שנה		עניה	מגפות ב' שללות ורעש
א' מרדכי שמואל		60 ד' שנים			רעש ושלל
שרה	לבוב	40 ט"ו שנים		עניה	מגפות ב' שללות ורעש
פיגא		50 ו' שנים			ב' שללות ורעש
רבקה		45 כ"ח שנה			מגפות ב' שללות ורעש
ריזא		55 ח' שנים		עניה	ב' שללות ורעש
פריל		35 ה' שנים		עניה	רעש ושלל

[תסד]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מאורעות	מאות	מגוריהן	שני חייהן	מקום מולדתן	ואלה שמותן
	כספן	באה"ק			
			10		בתה שפע
			7		שאשא
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	י"ט שנים	40		פעסא
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	י"ד שנים	65	לבוב	א' ר' ליב
רעש ושלל	עניה	ה' שנים	55		דבורה
ב' שללות ורעש	עניה	ח' שנים	50		בת'י
רעש ושלל	עניה	ה' שנים	45		אלטא
ב' שללות ורעש	עניה	ח' שנים	49		גלדא
ב' שללות ורעש	עניה	ח' שנים	12		לאה
רעש ושלל	עניה	ד' שנים	70		ביטיל הנרת
רעש ושלל	עניה	ג' שנים	60		הדס
רעש ושלל	עניה	ג' שנים	85		ויטא
רעש ושלל	עניה	ד' שנה	60		זלפה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	ל' שנה	55		חיי שרה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	כ' שנה	50		לאה
רעש ושלל	עניה	ד' שנים	45		לאה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	ד' שנים	65		שאשא
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	י"ט שנים	60		סימא
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	כ"ז שנה	50		סימקא
ב' שללות ורעש	עניה	ח' שנים	75	מבאטשאן	עידו'
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	כ"ב שנה	65		פריידא
ב' שללות ורעש	עניה	ה' שנים	60		ריז"א
רעש ושלל	עניה	ד' שנים	61		שרה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	כ' שנה	50		שרה
שלל ב'	עניה	ב' שנים	69		רבקה
ב' שללות ורעש	עניה	ו' שנים	10		שרה יתומה
ב' שללות ורעש	עניה	ז' שנים	40		ח' הב"ד
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	כ"ז שנה	60		שיינדיל
ב' שללות ורעש	עניה	ז' שנים	70		גלדא
ב' שללות ורעש	עניה	י"ד שנים	50		בלומא
רעש ושלל	עניה	ה' שנים	60		חי שרה
רעש ושלל	עניה	ה' שנים	45		בילא דקטרין
	עניה	א' שנה	35		בילא
	עניה	א' שנה	50	יאס	העניא
	עניה	א' שנה	40		חנה רבקה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	ח"י שנים	50		מרים
רעש ושלל	עניה	ד' שנים	60	הערץ	רבקה
מגפות ב' שללות ורעש	עניה	י"ד שנים	58		שרה

יוסף מייזל (ז"ל)

[ב]

רשימות יהודי צידון

1. לוח שמות קהל קדוש ספרדים עיר צידון יע"א נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

מס'	ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם לאה"ק	מהות מעשיהם ועסקם	נשוי או פנוי הילד'	מספר	שמות ילדיהם ושנותם
4	יצחק הלוי	מוריא	תק"ץ	בינוני	נשוי	2	יוסף 6, מנחם 3
8	יאודה דרוויש	צידון		בינוני	נשוי	6	מאיר 15, משה 14, יצחק 11, גרשום 7, סנבול 3, זוח 1
2	שלמה דרוויש	צידון		בינוני	נשוי		
8	יצחק חסון	צידון		בינוני	נשוי	6	יוסף 18, אהרן 14, שרה 16, סנייר 7 רחל 5, אורו 3
4	נסים חסון	צידון		בינוני	נשוי	2	יצחק 5, מלכה 3
4	איאלו חסון	צידון		בינוני	נשוי	2	שלמה 5, אסתר 3
3	נתן חסון	צידון		עני	נשוי	1	נסים 5
2	אברהם חסון	צידון		בינוני	נשוי		
8	יוסף בוקיעי	צידון		בינוני	נשוי	6	יצחק 20, חיים 14, יעקב 11, מאיר 5, בידה 16, רחל 3
3	אברהם בוקיעי	צידון		בינוני	נשוי	1	אסתר 1
4	יעקב בוקיעי	צידון		עני	נשוי	2	הייא 12, שרה 8
4	זבולון בוקיעי	צידון		עני	נשוי	2	רוזה 5, מרים 3
5	יוסף כלילי	צידון		עני	נשוי	3	יאודה 8, שלמה 5, יאסמינא 3
6	חיים מערבי	דיר לקמר תקצ"ט		בינוני	נשוי	4	יוסף 8, אליאו 5, אסתר 14, רינה 2
4	רפאל מערבי	דיר לקמר תקצ"ז		בינוני	נשוי	2	אהרן 2, רחמה 14
5	יצחק מערבי	בירות תקצ"א		בינוני	נשוי	3	ישעיה 4, מזל 8, מרים 2
5	בצלאל בנשתי	צידון		עני	נשוי	3	אליאו 18, שלום 15, רבקה 8
7	יוסף בנשתי	צידון		בינוני	נשוי	5	שלום 5, מאיר 3, בידה 11, לונה 9, רינה 1
2	יוסף דיוואן	צידון		עני	נשוי		
4	יעקב בנשתי	צידון		בינוני	נשוי	2	שלמה 6, עובדיה 1
4	חיים בנשתי	צידון		עני	נשוי	2	שלום 1, לאה 3
4	יעקב הכהן	צידון		עני	נשוי	2	דוד 14, שרה 5
2	בנימין הכהן	צידון		עני	נשוי		
3	מרדכי הכהן	עכו	תקצ"ה	בינוני	נשוי	1	בוליסה 1
6	אברהם דיוואן	צידון		עני	נשוי	4	אליאו 6, יוסף 4, יצחק 2, גוהרה 11
3	אברהם גאלפו	איזמיר תק"ץ		בינוני	נשוי	1	קרון 6
4	אליאו קאסכי	ארם צובא תקצ"ג		בינוני	נשוי	2	מזל 5, צופיה 2
2	חיים איזובי	מוריא תק"ץ		בינוני	נשוי		
2	חיים ואייז	נא אמון תקצ"א		עני	נשוי		
3	נסים מאדיב	עכו תקצ"ב		עני	נשוי	1	דוד 20
7	יוסף יתוני	צידון		עני	נשוי	5	נתנאל 14, מאיר 5, חיים 2, לונה 9, רחל 7
4	מרדכי מן	צידון		עני	נשוי	2	בידה 4, רבקה 2
5	בכור יצחק הלוי	צידון		עני	נשוי	3	משה 5, יוסף 3, רבקה 1
2	שלמה פאליסינו	צידון		עני	פנוי	1	אברהם 15
7	אברהם פאליסינו	צידון		עני	נשוי	5	יאודה 15, דוד 9, מלכה 12, דינה 7, שמה 4
6	יצחק פאליסינו	צידון		עני	נשוי	4	יאודה 15, דוד 9, רינה 12, שרה 5
4	יום טוב פאליסינו	צידון		עני	נשוי	2	שאול 6, יאודה 4
4	אברהם פליסינו	צידון		עני	נשוי	2	יאודה 6, רינה 2
3	בק יאודה יעקב	צידון		עני	נשוי	1	יאודה 3
	בר דוד פליסינו						
2	בכור יצחק פאליסינו	צידון		עני	נשוי		
2	משה סאלוניגו	מוריא תקפ"ה		בינוני	נשוי		

[תסו]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

2. לוח שמות תלמידי חכמים קהל קדוש ספרדים עיר צידון יע"א

לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

מס'	ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי מס' או פנוי הילד'	שמות ילדיהם ושנותם
8	החכם רבי רבינו ישכר אבולעפיא	טבריא	תקצ"א			נשוי 6	שלמה 21, אלעזר 18, יאודה 16, יוסף דוד 6, משה 4, לאה 14
4	חכם חנן פוליטי	מוריא	תק"ץ		בינוני סוחר	נשוי 2	שם טוב 16, רחל גרושה 20
2	חכם נתן עמרם	צפת	תקצ"ב		שליח כולל חברון	פנוי 1	משה חיים 15
6	חכם משה צבי הכהן	חברון	תקפ"ה		בינוני משא ומתן	נשוי 4	יוסף 8, יצחק 4, שמחה 6, מסעודה 2
3	חכם חיים אלחדיף	טבריא	תקצ"ג		בינוני משא ומתן	נשוי 1	אהרן 7
3	חכם יצחק אבוטבל	צפת	תקצ"ג		בינוני משא ומתן	נשוי 1	יעקב 1
1	חכם אברהם רומאנו	צידון	עני		עני	פנוי	
4	חכם שמעיה אנב"ר	ירושלים	תקצ"ג		בינוני משא ומתן	נשוי 2	נסים 5, אליעזר 2
5	חכם מנחם פוליטי	מוריא	תק"ץ		בינוני משא ומתן	נשוי 3	יום טוב 15, חיים 2, לאה 5
2	חכם משה יאושע	ירושלים	תקצ"ט		עני לומד	נשוי	
2	חכם שם טוב פוליטי	מוריא	תק"ץ		בינוני משא ומתן	נשוי	
1	חכם חיים אנהורי	וזהראן	תקצ"ו		עני לומד	בחור	
2	הכותב שמואל אנהורי	וזהראן	תקצ"ג		עני מלמד תינוקות	נשוי	
3	רבי חנן אשכנזי	צפת	תקצ"ט		עני לומד תורה	נשוי 1	אליעזר 13
4	חכם שמואל קציץ	וזהראן	תקצ"ט		עני	נשוי 2	מכלוף 15, יעקב 3
4	חכם אברהם כהן	נא אמון	תקצ"ט		עני	נשוי 2	אלעזר 18, שמחה 14

3. לוח שמות האלמנות אשר בעיר צידון יע"א, לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

זוהרה אלמ' הרב רבי משה אנהורי	שרה אלמ' אברהם נגרין	מרחבה אלמ' אלעזר שחוח
רחל אלמ' רבי חיים מודעי	בוהה אלמ' נסים חאדיד	אסתר אלמ' דוד פוירטי
שרה אלמ' שמעון צדקה	רחל אלמ' מרדכי חאדיד	מרחבה אלמ' יצחק צרור
סיכוריה אלמ' אברהם ברזלי	רחל אלמ' מורינו בוקיעי	שרה גרושה
פלור אלמ' אליהו דאנה	אסתר אלמ' אליהו סויס	מרים אלמ' יאודה פוירטי
חנה אלמ' אליהו נעמיס	מרים אלמ' יעקב גרשום	רבקה אלמ' משה הלוי
לונה אלמ' אליהו דיוואן	מלכה אלמ' חיים פריזון	רוזה אלמ' יצחק נאהון
רינה אלמ' יצחק רומאנו	רחל אלמ' נסים חסון	רחל אלמ' שלמה בוקיעי
שרה אלמ' אליהו רומאנו	דונה אלמ' יוסף ביטון	רחל אלמ' יום טוב צרור

4. לוח שמות יתומים ויתומות אשר בק"ק צידון יע"א לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

חלפן לוי	מיכאל הכהן	רבקה
שאויל לוי	יוסף שמיס	מרים
חיים לוי	מיכאל דאנה	רחמה
מרדכי מערבי	אברהם צבאן	גזאלה
אהרן נשר	יוסף מודעי	בוליסה
דוד פליסינו	אברהם נעמיס	שרה
שלמה שחוח	שלמה נעמיס	בוליסה די מודעי
אברהם שחוח	מאיר גרשום	לאה
שמעון שחוח	רחמים דאנה	נעמי
רפאל פליסינו	משה חאדיד	אסתר
דוד פליסינו בר שלמה	שאויל חאדיד	רחמים די מערבי
דוד פוירטי	ישראל רומאנו	
שמואל נגרין	מצליח רומאנו	
יוסף רומאנו	אליהו נגרין	
משה צרור	חיים נגרין	
שלמה צרור	אברהם מאנסנו	
אברהם צרור	אליהו מאנסנו	

יוסף מייזל (ז"ל)

[ג]

רשימות יהודי חיפה

1. לוח שמות בני ישראל אשכנזים הי"ו הנמצאים כעת בעה"ק חיפה תוב"ב השייכים לכולל אשכנזים מעה"ק צפת ת"ו נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

מס'	ואלה שמותם	מקום עת בואם מעשיהם מהות נשוי	מס' שמות ילדיהם ושנותם	הערות
4	ר' משה הכהן	ממחליב תקצ"ג בתורה אביון נשוי	2 ברוך 17, בנימן 9	נשללו בעה"ק צפת ת"ו בש' תקצ"ד
3	ר' יצחק הכהן	מרוסיה תקצ"ג בעבודה אביון נשוי	1 הירש ליב 2	פ"א, פ"ב בש' תקצ"ח וברעש נוקנו בממון ובנפשות ונחרב ביתנו והוכרחנו הוצאות מרובות לבנות בתים מחדש ולצאת החובות עלו על צוארינו ורבית הגוים ואין בידנו כלום וכעת הוכרחנו לעזוב את ביתנו מחמת הפחד הנשמע ובאנו פה בח' אייר מ'ש' זאת אחת שאלנו מאדונינו השר למען יהוט וירחם על נפשות יקרות מישראל העטופים ברעב ומטולטלים מישובם. יען שהאוצאות מרובות. בשכר זה יפקדוהו האל בבנים זכרים וכל משאלת לבו כיר"א
4	ר' אלעזר בן דוב	מנעמצי תקצ"ג בעבודה אביון נשוי	2 יוטה 14, ריינה 12	
2	ר' יעקב בן צובי	מרוסיה תקצ"ג בעבודה בינוני נשוי		
3	ר' אליהו בן חיים	מרוסיה תקצ"ה בעבודה בינוני נשוי	1 משה 1	
1	אשת ר' דוב	מרוסיה תקצ"ד עניה		
2	א' ר' ישראל בן מיכאל	מנעמצי תקפ"ב עניה	1 מיכאל 3	
1	אלמ' ר' מרדכי	מרוסיה תקצ"ה בינונית		

עוד אחת שאלנו מה, כאשר זכינו לראות פני קדשו וראום אנהנו ששמו מפואר בתצרות המלכים ירו הדה להוציא לאור משפטינו שיחזרו לנו מה שגולנו מאהנו כחוק המלכים וה' יהיה בעזרו ויתברך בברכה המשלשת בתורה אמן נס"ו

2. לוח שמות הת"ח דק"ק ספרדים הי"ו בעה"ק חיפה ת"ו לוח זה נעשה בש' התקצ"ט ליצירה

מס'	ואלה שמותם	מקום עת בואם מעשיהם מהות נשוי	מס' שמות ילדיהם ושנותם	הערות
4	החכם השלם רבי מימון בן חמו הי"ו הוא חכם העיר	תקפ"ו דמית	2 עני 2 סעדה 12, מסעודה 2	
5	החכם שבתי חכים הי"ו רגווא	תקס"ז מסבב בכפרים	3 יצחק 10, בידה 5 עני 2	נשלל בעכו ש' תקצ"ב ונזק ברעש, בקרקע שהיו לו בעה"ק צפת וכל תפצו לעסוק בתורה ומדוחק הפרנסה מסבב בכפרים איש עני ומטופל
6	החכם זקן שלמה בן סרמאון הי"ו	תקפ"ז ייהראן חנוני	4 יעקב 19, מרדכי 17, יוכף 14, מסעודה 5	

3. לוח שמות בני ישראל דק"ק הספרדים הי"ו בעה"ק חיפה ת"ו

לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

מס'	ואלה שמותם	מקום עת בואם מעשיהם מהות נשוי	מס' שמות ילדיהם ושנותם
5	אברהם אבוהבט הי"ו ווהראן	תקפ"ז בינוני	3 משו 5, צפרה 14, אסתר 8
5	אליהו בונאן הי"ו ווהראן	תקפ"ז בינוני	3 אברהם 15, שלמה 5, זהרה 9
2	יעקב באניוון הי"ו	תקצ"ו עני	נשוי
2	יצחק אמסלם הי"ו ווהראן	תקצ"ג עני	נשוי
2	יעקב בונאן הי"ו ווהראן	תקצ"ב עני	נשוי
2	יצחק בן חמו הי"ו דמית	תקפ"ו עני	נשוי
3	יוסף בן חמו הי"ו תלומסאן	תקפ"ו עני	1 נשוי 10
4	יוסף אבוהבט הי"ו ווהראן	תקפ"ז עני ואביון	2 מסעוד 10, מרים 7
6	יאודה אלפסי הי"ו ווהראן	תקצ"ג עני ואביון	4 מסעוד 13, נסים 2, זהרה 6, מרים 4

[תסח]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מס'	ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם מהות לעז"ק	מעשיהם רעסקם	שמות ילדיהם ושנותם
4	משה אבוחבוט הי"ו	והראן	תק"ץ עני	רוכל בכפרים	נשוי 2 עסד 7, נחמה 2
2	משה איסי הי"ו	שפרעם	עני וסוחר	רוכל בכפרים	נשוי
4	מרדכי נרבוני הי"ו	ארגיל	תקצ"ו עני וסוחר	מחזר על הפתחים	נשוי 2 משה 11, מסעודה 4
4	מכלוף בן חמו	והראן	תקצ"ג עני	רוכל בכפרים	נשוי 2 אברהם 9, מימון 3
2	מסעוד עובו הי"ו	גיברלטאר	תקפ"ט עני	רוכל בכפרים	נשוי
2	נסים הכהן הי"ו	עכו	עני	רוכל	נשוי
3	רפאל חכים הי"ו	רגוזא	בינוני	רוכל	נשוי 1 שמואל 3
4	רפאל אבוחבוט הי"ו	והראן	תק"ץ עני	רוכל	נשוי 2 יעקב 2, רחמה 4
5	שלמה אוולאי הי"ו	והראן	תקצ"ג עני	רוכל	נשוי 3 מסעוד 10, עליה 14, אסתר 4
2	רפאל בן הסאן הי"ו	והראן	תקצ"ו עני	רוכל	נשוי
2	משה דאנה הי"ו	מעכו בא בח' סיון לפע"ק	תקצ"ט עני	חייט	נשוי
5	אברהם דאנה הי"ו	מעכו בא בח' סיון לפע"ק	תקצ"ט עני	חנוני	נשוי 3 מרדכי 12, יעקב 8, שמואל 4
6	מאיר דלויה הי"ו	מעכו בא בח' סיון לפע"ק	תקצ"ט עני	חנוני	נשוי 4 מסעודה 14, שמחה 8, אסתר 4, עזווה 2
4	אברהם וולאר הי"ו	בא מעה"ק צפת ת"ו בח' סיון מש' זעיר מולדתו והראן והוא לקח בצפת ואשתו ובניו היו פעה"ק והוא אמר שלא לקח עבורם	תקצ"ה עני	סנדלר	נשוי 2 יצחק 8, עישה 4

4. לוח שמות האלמנות דק"ק ספרדים הי"ו בעה"ק חיפה ת"ו

לוח זה נעשה בש' התקצ"ט ליצירה

ואלה שמותן	מקום מולדתן	עת בואן	מהות כספם	מעשיהן
סוחה ת"ם	ארבאט	תקץ	בינונית	אין לה עסק
שמחה ת"ם	ארבאט	תקץ	בינונית	אין לה עסק
שמחה ת"ם	פרס	תקץ	בינונית	אין לה עסק
זורה ת"ם	ארבאט	תקצ"ג	עניה ב"ט	משרתת בבתיים
עסד ת"ם	טבריה	תקצ"ה	עניה	משרתת בתים
מרים ת"ם	והראן	תקצ"ג	עניה	אין לה עסק
גנינה ת"ם	והראן	תקע"ט	עניה	מכבסת
שרה ת"ם	עכו	עניה	עניה	אין לה עסק
מסעודה ת"ם	מעה"ק	עניה	עניה	כובסת בבתיים

5. לוח שמות היתומים הנמצאים בעה"ק חיפה ת"ו ק"ק ספרדים הי"ו

נעשה בש' התקצ"ט ליצירה

ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם מהות כספם	מעשיהם	נשוי או פנוי חיהם
אברהם בן סמחון	טבריה	תקצ"ה	עני	פנוי 15
יצחק בן סמחון	טבריה	תקצ"ה	עני	פנוי 6
רחמים סעדון	והראן	תקצ"ג	עני	פנוי 18
משה בן סמחון	פעה"ק	עני	לומד תורה	פנוי 12
יצחק מערבי	בעה"ק	עני	אין לו עסק	פנוי 15
היתומה ריינה	ארבאט	תקצ"ג	עניה בת טובים	פנויה 15
היתומה ריקה	בעה"ק	עניה בת טובים	פנויה 15	
היתומה שמחה	בעה"ק	עניה בת טובים	פנויה 15	
היתומה שרה	בעה"ק	עניה סומה	פנויה 18	
היתומה שמחה	והראן	עניה	פנויה 12	
היתומה ששיא	והראן	תקצ"ג	עניה סומה	פנויה 12
היתומה חנה	בעה"ק	עניה	פנויה 3	

יוסף מייזל (ז"ל)

[ד]

רשימות יהודי עכו

1. לוח שמות בני ישראל בק"ק ספרדים הי"ו מע"ת עכו יע"א

לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט ליצירה

מס' מ"א	וראה שמותם	מקום מולדתם	עת בוואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקם	נשוי או פנוי הילדים	מספר ילדיהם ושנותם
4	שלמה אלזערי הי"ו	בן-עיר		בינוני	חנוני	נשוי	דרויש 4, מדרוח 2
2	אהרן אלזערי הי"ו	בן-עיר		עני	חנוני	נשוי	
4	חיים נעים הי"ו	בן-עיר		עני	סנדלר	נשוי	אברהם 10, יאודה 1
2	אליהו אוולאי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	
4	דוד הכהן שורה הי"ו	בן-עיר		עני	חנוני	נשוי	סנורא 7, קצון 4 מרים 4
3	יוסף הכהן שורה הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	גווה 15, שאול 3
4	שמעון מחריס הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	מנחם 16, מסעוד 14
4	מרדכי סעדיה הי"ו	בן-עיר		עני	בכפרים	נשוי	יעקב 2, מחוחה 7, מסעודה 10
5	דוד הכהן מערבי הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	נשוי	יצחק 10
3	יוסף הרש הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	נשוי	שמעון 9
3	משה הכהן הי"ו	צפת	תקצ"ח	עני	חנוני	נשוי	
2	אהרן הלכו הי"ו	והראן	תקצ"ד	עני	בכפרים	נשוי	
3	משה הכהן מערבי הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	נשוי	עאוזא 14
4	אליהו שושן הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	נשוי	יחיה 7, אסתר 9
2	יוסף אדרעי הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	פנוי	משה 10
2	אברהם מקבלי הי"ו	והראן	תקצ"ה	עני	סנדלר	נשוי	יחיה 3
6	ראובן עצו הי"ו	והראן	תקצ"ב	עני	חנוני	פנוי	אברהם 20, שמחה 18, מסעודה 14, ריקה 10, רחל 7
3	אברהם חיון הי"ו	והראן	תק"ץ	עני	סנדלר	נשוי	יאודה 18
3	משה שרביט הי"ו	והראן	תקצ"ד	עני	סנדלר	נשוי	יסמין 14
3	אברהם מזרחי הי"ו	בבל	תקצ"ח	עני	סנדלר	נשוי	עזרה 15
2	אלטיר אשכנזי הי"ו	צפת		עני	משרת	נשוי	
4	דוד אלמני הי"ו	פקיעין	תקצ"ח	עני	מלמד חינוקות	נשוי	רפאל 2, מזל 3
4	שאול צפדיה הי"ו	אום צובה	תקצ"ב	עני	שולחני	נשוי	אליהו 14, מרים 3
6	אליהו שמום הי"ו	פקיעין	תקצ"ז	עני	סנדלר	נשוי	אברהם 18, משה 15, עובדיא 11, מסעוד 8
5	אברהם אלמאני הי"ו	פקיעין	תקצ"ה	עני	סומא	נשוי	עזרה 16, יונה 14, משה 9
3	ר' מאיר אשכנזי הי"ו	ברדיטשב	תקצ"ד	עני	לומד	נשוי	בת 18
2	משה הכהן הי"ו	בבלי	תק"ץ	עני	לומד	נשוי	
3	גבריאל עזערי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	משה 5
5	אברהם עזערי הי"ו	דמשק	תק"ע	עני	רוכל	נשוי	מאיר 7, חוה 5, משה 9
3	נסים אלזערי הי"ו	בן-עיר		עני	חנוני	נשוי	נחן 18
6	מרדכי אלזערי הי"ו	בן-עיר		עני	חנוני	נשוי	בכורה 18, רפאל 10, משה 5, יוסף 3
4	מכאל יעקב הי"ו	בן-עיר		בינוני	חנוני	נשוי	שאול 18, יצחק 10
3	יצחק דאנה הי"ו	בן-עיר		בינוני	חנוני	נשוי	דיבה 15
2	יוסף דאנה הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	
4	רפאל יעקב הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	עזרה 18, שמחה 14
6	עוזון בנשתי הי"ו	גאזיר	תק"ע	עני	רוכל	נשוי	דוד 18, משה 14, שמחה 21, חנה 16
5	נסים בוקעי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	יוסף 14, יצחק 7, מרים 2
5	מרדכי צרור הי"ו	בן-עיר		בינוני	חנוני	נשוי	דרויש 16, שאול 2, רחמה 10
4	ראובן בוקעי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	יעקב 2, צלר 4
3	יוסף טאלגי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	חביב 1
3	יאודה ישוי הי"ו	בן-עיר		עני	רוכל	נשוי	גויא 4
3	אליה שוחו הי"ו	בן-עיר		עני	בכפרים	נשוי	יצחק 8
4	דוד צורי הי"ו	בן-עיר		עני	ציד-דגים	נשוי	סעדיה 22, יצחק 2

[תע]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

מס'	ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם נשוי ועסקם או פנוי הילד'	מס' ילדיהם ושנותם	שמות
7	משה צורי הי"ו	בן-עיר	עני	ציד-דגים נשוי	5	בנימין 18, נגמה 12, מלכה 5, מזל 4, עוזא 2	
5	שאול צורי הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי	3	סניאר 14, קאדון 5, יצחק 2	
4	יוסף צורי הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי	2	רבקה 4, רושה 2	
6	אברהם רומאנו הי"ו	קושטא	תקע"ח	עני חייט נשוי	4	יעקב 18, יצחק 5, רבקה 7, מנחם 1	
5	יוסף נגרי הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי	3	מרים 8, גואד 4, עזיה 2	
3	אהרן בן שושן הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי	1	אברהם 2	
5	יהודה חטב הי"ו	בן-עיר	עני	רוכל נשוי	3	אליהו 14, יצחק 8, מירקאדה 4	
5	מנחם חטב הי"ו	בן-עיר	עני	רוכל נשוי	3	יצחק 10, עובדיה 2, שרה 4	
2	אברהם מחרם	בן-עיר	עני	רוכל נשוי			
2	כליפי הלוי הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי			
2	שאול הכהן הי"ו	בן-עיר	עני	בכפרים נשוי			

2. לוח שמות האלמנות שבעיר עכו מק"ק ספרדים לוח זה נעשה בש' תקצ"ט

ואלה שמותם	מקום מולדתן	עת בואן מעשיהן
רושה	עכו	תופרת
רחל	עכו	בטלנית
אסתר	דמשק	תקפ"ה תופרת
יוכבת	דמשק	תק"ץ תופרת
שרה	עכו	תופרת
גראז	אר"ץ	תק"ץ תופרת
שמחה	דמשק	תקצ"א תופרת
בכורה	עכו	תופרת
מרים	עכו	סומא
ננ'מה	ווהראן	תקפ"ד צדקה
מרים	מערבית	תקפ"ד תופרת
קורונפלי	עכו	תופרת

3. לוח שמות היתומים והיתומות שבעיר עכו ק"ק ספרדים הי"ו

לוח זה נעשה בש' התקצ"ט ליצירה

ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם	שני חיהם	מעשיהם	נשוי או פנוי
עזרה אלזערי	עכו		16	חייט	פנוי
משה אלזערי	עכו		14	בית הספר	פנוי
דרויש יעקב	עכו		18	לומד	פנוי
יצחק יעקב	עכו		10	לומד	פנוי
מאיר יעקב	עכו		15	לומד	פנוי
יצחק צרור	עכו		10	בית הספר	פנוי
בנימין צרור	עכו		15	לומד	פנוי
יצחק מזרחי	בבל	תקצ"ד		פועל	פנוי
אהרן אליקום	עכו			סומא בטל	פנוי
אברהם פאדרו	עכו			שמש	פנוי
יעקב צורי	עכו			סומא בטל	פנוי
יוסף יעקב	עכו		21	סנדלר	פנוי
סניאר	עכו		14		פנויה
בכורה	עכו		15		פנויה
מלכה	עכו		18		פנויה
רחל	עכו		16		פנויה
נחמה	עכו		10		פנויה
שרה	עכו		8		פנויה
דרויש אלישר	עכו		11	לומד	פנוי

יוסף מייזל (ז"ל)

[ה]

רשימת יהודי שפרעם

לוח שמות ישראל של קהל קדושים שפרעם ת"ו לוח זה נעשה בשנת התקצ"ט

מס'	ואלה שמותם	מקום מולדתם	עת בואם לאה"ק	מהות כספם	מעשיהם ועסקיהם	נשוי או פנוי הילד'	מס'	שמות ילדיהם ושנותם
4	אברהם הכהן	בן-עיר		בינוני	מסבב בכפרים	נשוי	2	סעיד 2, סעדה 8
3	יוסף הכהן	בן-עיר		בינוני	מסבב בכפרים	נשוי	1	אברהם 1
3	חיים הכהן	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	1	שרה 3
3	מנסור הכהן	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	1	שרה 3
4	סעיד איסי	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	2	אליהו 14, רחל 15
2	שלום בן חמו	גזאיר	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי		
4	יעקב עלמאני	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	2	בכור 14, שמחה 8
3	אברהם בכור	בן-עיר		בינוני	מסבב בכפרים	נשוי	1	סעיד 2
3	אברהם בוקעי	מעכו	תקצ"ב	עני	בעל מלאכה	נשוי	1	ריינה 8
1	חכם סעדיה סמוני זקן	בן-עיר		עני	בטלן	פנוי		
3	יעקב סמוני	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	1	יצחק 18
3	מסעוד בן חמו	גזאיר	תקצ"ב	עני	מסבב בכפרים	נשוי	1	אברהם 4
2	חכם אברהם בן חמו זקן	גזאיר	תקצ"ב	עני	בטלן	פנוי	1	יעקב 19
5	סעיד סמוני	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	3	אליהו 19, אברהם 9, משה 5
5	מומן בן סעדון	גזאיר	תקצ"ב	בינוני	מסבב בכפרים	נשוי	3	ישועה 9, אליהו 2, צולטנה 8
2	אברהם בן סעדון	גזאיר	תקצ"ב	בינוני	מסבב בכפרים	נשוי		
2	יצחק חמו	גזאיר	תקצ"ב	בינוני	בעל מלאכה	נשוי		
5	יוסף סמוני	בן-עיר		בינוני	בעל מלאכה	נשוי	3	דוד 8, אסתר 3, סעדה 10
3	אליהו דאנה	מעכו	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי	1	גראסיה 2
1	מנסור אדלן	מעכו	תקצ"ז	עני	מסבב בכפרים	בחור		
1	אברהם סודן	בן-עיר		עני	מסבב	בחור		
2	סעיד משרים	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי		
5	שמעון שאש	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	3	זהרה 10, סעדה 8, שלמה 8
4	אברהם מוני	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	2	אסתר 8, מזל 5
2	יוסף חסאן	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי		
5	שמואל מזרחי	בבלי	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי	3	נוח 19, מרדכי 3, צפרה 5
5	מרדכי מזרחי	בבלי	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי	3	אסתר 10, אסנת 5, משה 1
2	מרדכי יעקוב	בבלי	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי		
2	ישראל מזרחי	בבלי	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי		
5	יוסף זינה	בן-עיר		עני	מסבב בכפרים	נשוי	3	יעקב 11, אברהם 5, מרים 8
2	עובדיה מזרחי	בבלי	תקצ"א	עני	מסבב בכפרים	נשוי		
3	חכם נחום הכהן	מצפת	תקצ"ו	עני	שוחט	נשוי	1	יוסף 2

ואלה שמות האלמנות: שרה, שמחה, זרהה, אסתר, סעדה-
ואלה שמות היתומים: יצחק, אסתר, אברהם.

[תעב]

רשימת יהודי צפת וסביבותיה

נספח

אלה שמות חו"ר הנמצאים פעה"ק צפת"ו

מעלת הרב כמהר"ר חיים נחום מזרחי נ"י
שני בקודש הרב המובהק מאיר כברק כמהר"ר חיים שלמה פראנקו הי"ו
שלישי ב"ק הרב הכולל כמהר"ר משה גיגי
רגל הרביעי בנש"ק [בנן של קדושים] חיים יוסף פינטו הוא הרב הכולל
והרב כמהר"ר יהודא קארוצי
והרב הכולל ר' שלמה שושנה
והרב הכולל ר' משה תורזמן
והרב הכולל ר' אברהם בן יאיר
והרב העצום פקיד ומשגיח על קופת החו"ר רפאל עובדיה שאקי
החה"ש [החכם השלם] והכולל ר' אליה' הלוי
החה"ש והכולל כ"מ יוסף פינטו
החה"ש והכולל ר' סעיד הלוי אלקביץ
החה"ש והכולל ר' סעיד הלוי אלקביץ
החה"ש והכולל ר' אברהם שושנה
החה"ש הכולל ר' שמואל עובו
החה"ש והכולל ר' אפרים אבן צור
החה"ש משה אפורייט
החה"ש שלום סונאניס
החה"ש שלום ששפורטש
הח"ש רפאל זנתי
הח"ש משה רבוח
הח"ש שבתאי ענתבי
ח"ר אברהם אל גראבלי
ח"ר אליעזר מזרחי

נפתלי בן-מנחם

פירסומים על צפת

רשימה ביבליוגרפית

רשימת המאמרים והמחקרים על צפת, אינה אלא נסיון להקיף כל שנתפרסם בספרי מחקר ובכתבי-עת על צפת ועל חכמיה. לא נבדקו העתונים היומיים והשבועיים באופן שיטתי ולא נרשמו אלא מאמרים אחדים, רשימות והערות, שיש בהם ענין לחוקר. דברי פובליציסטיקה וספרות יפה, וכל השייך לצפת בהווה, לא נכללו ברשימה. כן לא ראינו טעם לרשום מאמרים בספרי ערכים, אנציקלופדיות ותולדות גדולים הסדורים בסדר א"ב. אף ספרי מסעות לא צויינו. לעומת זאת נרשמו ספרים העוסקים בנושאים מקיפים ושונים, אם יש בהם דבר על צפת, וצויינו מספרי העמודים והנושאים. כן הובאו ספרי מנהגות שחיברו חכמי צפת.

יחד עם צפת נכללו הכפרים שבסביבותיה, שהיו כפופים למרותה, כגון ביריה, מירון, עין זיתים, פקיעין, וכו'. קהילת צפת פרשה חסותה על מירון ועל קברו של רבי שמעון בן-יוחאי ומנהגות ל"ג לעומר — מקובלי צפת ייסדו, משום כך יכירם מקומם ברשימה זאת. כל שנרשם היה בפני ונבדק ולא הובא דבר על יסוד מקור שני. הרשימה סודרה בסדר אלף-בית של שמות המחברים. בסופה יבואו מפתח המקצועות, מפתח המקומות ומפתח האישים.

308, 358—377, 411—414, 472—477, 545—550, 605—611, 665—670. נדפס גם כספר: ארץ הצבי; מכתבים על אודות המסע לארץ ישראל והישיבה בה... והממונים עם כסף החלוקה... מאת... מנחם מענדיל איילבום מליזענסק תושב צפת וסופר הכולל בעיר ההיא. יצא לאור בפעם הראשונה בהשחר... ועתה יצא שנית עם פתח דבר מאת פרץ בן משה סמאלענסקי, חיען תרמ"ג, 10, 223 עמ' 8.

[14] איש-הורוויץ, חיים הלוי: ספר חבת ירושלים [מאת ר' חיים הלוי הורוויץ]. ירושלים, שנת ובירושלים תנוחמו [תר"ד]. דף יג, א—א: מאמר גולת עליות. על צפת וסביבתה. נדפס פעמים אחדות: [קניגסברג תר"ח], חילגא תרל"ה, ירושלים תרס"ה, סאטור-מארע תרצ"ג.

[15] איש-הורוויץ, צבי הלוי: תולדות ר' יוסף אשכנזי ה"תנא" מצפת. סיני, כרך ז, ת"ש—תש"א, עמ' שיא—של.

[16] איש-שלום, מיכאל: קברי אבות; לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ-ישראל, מאת ד"ר מיכאל איש-שלום, ירושלים תש"ה. 200, [1] עמ' 8.

[17] איש-תורי הפרחי: ספר כפתור ופרח אשר נמצא בבית... נגיד ממצרי עשיר עניו בו נמצא תורה וגדולה במקום אחד כמהר"ר יצחק כהן שולל ובו נמצא רוב התולעת שמדבר בדיני ארץ ישראל הנהוגות היום בארץ ובשאר דינים יפים כאשר תראה בסימני פרקים שלו: אותו העיר: הבחור מאיר; במשפתו הצעיר: פה ויניציא [ש"ח?]. [קפ"ב] דף 4. נדפס שנית על-ידי צבי הירש עדלמאן, ברלין תר"א; שלישית על-ידי אברהם משה לונץ, ירושלים תרנ"ז—תרנ"ט.

[18] אלמאליח, אברהם: מגנוי העבר (שתי תעודות היסטוריות, לתולדות הישוב היהודי בצפת, אחת מלפני שלש מאות שנה ואחת מלפני מאה וחמשים שנה). מזרח ומערב, כרך ג, תרפ"ט, עמ' 311—324. נדפס גם בצורה זו: מגנוי העבר; שתי תעודות היסטוריות לתולדות הישוב היהודי בצפת משנות שצ"ב—תקל"ח [צ"ל תקמ"ב] עם הערות, והוספות מאת... אברהם אלמאליח הי"ו, הובאו לבית הדפוס ע"י פנחס בן צבי גראייבסקי, ירושלים תרפ"ט. [2] 16 עמ' 8. הדפסה מיוחדת מ"מזרח ומערב".

[1] אביגדורי, שלמה: משפחת עבו בצפת. הד המורה, שנה ב, כרך ב, תש"ד, גל' יד, עמ' 7, 13.

[2] אבידע, יהודה: ר' ישראל נג'ארה ופזמוניו. במישור, שנה ז, תש"ו, גל' רפז, עמ' ז.

[3] —"לכה דודי" נצא השדה. נרות שבת, שנה ד, כרך ד, תש"ו, קונטרס עז, עמ' יג—יד. [חתום: י"ל זלוטניק]. ע"י מס' 5.

[4] — אומר בשבחין [מאת האר"ן]. נרות שבת, שנה ד, כרך ד, תש"ו, עמ' כב—כג. [חתום: י"ל זלוטניק]. ע"י מס' 5.

[5] — מלואים למאמרים לכה דודי... אומר בשב"י ח"ן. נרות שבת, שנה ח, כרך ז, תש"י, קונטרס קנז, עמ' לט [חתום: י"ל זלוטניק]. ע"י מס' 3, 4.

[6] — ראשוני משפחת קארו בארץ-ישראל. ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר פרס, תש"ג, עמ' קכט—קלב.

[7] אבינרי (רבלסקי), משה: הגליל העליון לפנים והיום. ההד, שנה יג, חוב' ז, ניסן תרצ"ח, עמ' 1.

[8] אביצור, שמואל: יהודי ספרד ועבודת הלי בוד בצפת. אוצר יהודי ספרד, ספר ג, תש"ד, עמ' 91—94.

[9] — צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה"ט. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' מא—ע = ספר צפת, תשכ"ב, עמ' מא—ע.

[10] אברמסון, שרגא: לענין האקרוסטיכון של "אומר בשבחין". קרית ספר, שנה יז, ת"ש, עמ' 423.

[11] אהרונ' י': צפת של תחותימס. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כב, תשי"ח, עמ' 134—147.

[12] אונגר, מנשה: הערות אחדות למאמרו של יצחק בן-צבי "לישוב האשכנזים בכפר פקיעין" [מס' 60]. קרית ספר, שנה ד, תרפ"ז—תרפ"ח, עמ' 65—66.

[13] איילבום, מנחם מענדיל: ארץ הצבי; מכ-תבים על אודות המסע לארץ ישראל והישיבה בה מאת תושב ארץ ישראל אל אחד מאוהבי שערי ציון [המחבר, איש צפת, מגולל פרשת המחלוקת בין הכוללים]. השחר, שנה ט, תרל"ח—תרל"ט, עמ' 20—35, 108—120, 140—157, 198—215, 260—272, 293—309, 384—392, 468—477, 539—548, 605—614, 655—665; שנה י, תר"מ, עמ' 17—27, 72—80, 118—127, 169—179, 297—

נפת לי בן-מנחם

- [19] — הערות (לענין רעש צפת). דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יב, גל' 18 (3587), טו באדר תרצ"ז.
- [20] אלפסי, יצחק: ספירת העומר ול"ג בעומר. נרות שבת, שנה ז, כרך ו, תש"ט, קונטרס קמה, עמ' קסה.
- [21] — ל"ג בעומר בחצרות צדיקים. מחנים, מסכת לחיילי צה"ל ל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 48—46.
- [22] ASTRUC: Pèlerinage à Safed et à Méron. *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, No. 14, 1889, pp. 66—68.
- [23] אסף, מיכאל: תולדות הערבים בארץ ישראל... מאת מיכאל אסף. חלק א: תולדות השלטון הערבי בארץ ישראל, תלאביב תרצ"ה; חלק ב: הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים וה' תורכים, תלאביב תש"א.
- [24] אסף, שמחה: מכתב מאת האר"י ז"ל כתוב בעצם ידו. קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 317—318 = מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירו' שלם תש"ו, עמ' 204—205.
- [25] — תשובת הרדב"ז [בתוך מאמרו: מגנוי בית-הספרים בירושלים]. מנחה לדוד... מוגש ליובל השבעים של החכם ר' דוד ילין, ירושלים תרצ"ה, עמ' רכה, רכה-רלג. ועיין: ש' אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 219.
- [26] — מקורות לתולדות החנוך בישראל (מתחלת ימי הבינים עד תקופת ההשכלה) ערוכים בידי שמחה אסף, כרך שלישי, הוצאת "דביר", תל-אביב תרצ"ו. [2] ווו, קלב עמ'. 8°. מוקדש ברובו למקורות הנוגעים לארץ-ישראל ולארצות המזרח. עיין במפתח ערך צפת.
- [27] — הפצת ספרים בתימן ע"י שליחי ארץ ישראל. קרית ספר, שנה טז, תרצ"ט-ת"ש, עמ' 493—495.
- [28] — אגרות מצפת (א. אגרת נוספת של ר' שלמה שלומל מדרוניץ; ב. אגרות ראשי קהלת צפת בשנות שס"ד-שס"ה). קובץ על יד, ספר ג, ת"ש, עמ' קיז-קמב.
- [29] — מכתב מאת מרן ר' יוסף קארו ז"ל, סיני, כרך ו, ת"ש-תש"א, עמ' תקיז = ש' אסף, מקו' רות ומחקרים, עמ' 257.
- [30] — מפירושו של סעדיה בן דוד (= סעיד ו' [דאוד] אלעדני על הרמב"ם [חובר בצפת]. קרית ספר, שנה כב, תש"ה-תש"ו, עמ' 240—244.
- [31] — מכתב מיהודי צפתי שנתגלגל לפרס. מקו' רות ומחקרים, עמ' 270—271.
- עיין גם מס' 153, 290.
- אפלבויים, לביאה: עיין מס' 454.
- [32] אפשטיין, יעקב נחום: ר' יהוסף אשכנזי. מבוא לנוסח המשנה, חלק ב, ירושלים תש"ה, עמ' 1284—1285.
- [33] — ר' סולמאן אוחנא (מגורי האר"י). שם, עמ' 1288—1289.
- [34] — ר' שלמה עדני, שם, עמ' 1290.
- [35] ארנסט, שמעון: האר"י הקדוש, ר' יצחק אשכנזי לורי"א. הצופה לחכמת ישראל, שנה יא, תרפ"ז, עמ' 313—318. [חתום: ש' ערנסט].
- [36] אשכולי, אהרן זאב: הערה [על "ספר הגי' רושין" לר' משה קורדובירן]. קרית ספר, שנה טז, תרצ"ט-ת"ש, עמ' 392.
- [37] אשכולי, אהרן זאב: בן-מנחם, נפתלי: רבי חיים ויטאל, ספר החזיונות; יוצא לאור מתוך כתב יד החמבר... ירושלים תשי"ד. [6], רעב עמ'. 8°.
- [38] אשכנזי, שלמה: ל"ג בעומר. במישור, שנה ב, תש"א, גל' סה, עמ' ג-ד.
- [39] אשתור, אלי: תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, מאת א' שטראוס [אשתור], כרך ב, ירושלים תשכ"א. עיין בייחוד: שער שמיני, מגורשי ספרד במצרים ובסוריה. עמ' 438—547; תולדות ר' דוד ו' זמרא, 458—476; ר' יעקב בירב, 470—476.
- [40] BACHER, W.: Les poésies inédites d'Israel Nadjara. *Revue des Études Juives*, 58, 1909, p. 241—269.
- [41] בית-הלוי, ישראל דוד: [שלוש איגרות ר' יוסף מאנספעלד, שכתב מצפת לקרוביו בקאליש בשנים תקצ"ה-תקצ"ו]. תולדות יהודי קאליש, מאת ישראל דוד בית-הלוי, תלאביב תשכ"א, עמ' 310—332. עיין גם שם, עמ' 295.
- [42] בלוך, פיליפ: Die Kabbalah auf ihrem Höhepunkt und ihre Meister. [על האר"י, רח"ו, ר' יעקב צמח] *MGWJ*, 49, 1905, S. 129—166. גרסתו במסגרת: "Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums".
- [43] BLUDEN: Einiges ueber die sanitären Verhältnisse Saffeds und der in de Nähe gelegenen jüd. Colonien. ירושלים, שנה ג, תרמ"ט, החלק הגרמני, עמ' 96—99.
- [44] בלעך, משה: תולדות רבינו מהר"ט יוסף מטראנין. הדרום, חוב' ה-ו, ניסן תשי"ה, עמ' 95—108; חוב' ז, אלול תשי"ה, עמ' 78—100.

פירסומים על צפת

- עיין גם מס' 37, 317.
- [58] **בן־צבי, יצחק:** הישוב היהודי בכפר פקיעין. קונטרס, כרך ה—ו, תרפ"ב, גליונות קי (עמ' 9—14), קיא (עמ' 11—14), קיב (עמ' 22—25), קטז (עמ' 25—28), קיז (עמ' 24—29). בחוב' מיוחדת: הישוב היהודי בכפר פקיעין עם ציורים. הוצאת ספרים "אחדות העבודה", תל־אביב תרפ"ב. 30, [1] עמ' 8° = כתבי יצחק בן־צבי, כרך ב, תל־אביב תרצ"ו, עמ' 15—40 = ספר הגליל; רשי מות. סיפורים ושיירים כינסו וערכו אפרים ומנחם תלמי, תל־אביב השט"ו, עמ' 224—225.
- [59] — לקוטים: א. מפשטה; ב. לישוב בפקיעין. ספר השנה של ארץ־ישראל, שנה ב—ג, תל־אביב תרפ"ו, עמ' 49—52 = יצחק בן־צבי, שאר ישוב, תל־אביב תרפ"ז, עמ' 140—148 = כתבי יצחק בן־צבי, כרך ב, תל־אביב תרצ"ו.
- [60] — לישוב האשכנזים בכפר פקיעין. קרית ספר, שנה ג, תרפ"ו—תרפ"ז, עמ' 300—305 = כתבי יצחק בן־צבי, כרך ב, תל־אביב תרצ"ו, עמ' 71—75. עי' מס' 12.
- [61] — לקדמות הישוב העברי בכפר פקיעין. העולם, שנה טו, 1927 — תרפ"ז, עמ' 117—119, 136—138, 158—159 = לקדמותה של פקיעין, דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' לד (תחקי), כ סיון תרפ"ח = כתבי יצחק בן־צבי, כרך ב, עמ' 41—61.
- [62] — הפלחים היהודים בכפר פקיעין. דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ב, גל' יא (תס), כו כסלו תרפ"ז, עמ' 7—8.
- [63] — א' שבט "נייע" אידען אנדעקט אין פאלעס־טינער דערפער [על יהודי פקיעין]. דער טאג, גיו' יורק, 1926.7.25.
- [64] — די אידישע "אראבער" אין פקיעין. שם, 1926.7.26.
- [65] — ווייטערע בילדער פון אידישע פאלאכען. שם, 1926.7.27. [שלושת המאמרים האחרונים הם למעשה פרקים מתוך "הישוב היהודי בכפר פקיעין", מס' 58. עיין: כתבי יצחק בן־צבי, כרך ב, עמ' 84].
- [66] — לתולדות הישוב היהודי בפקיעין. העולם, שנה יז, 1929 — תר"ץ, עמ' 1021—1023.
- [67] — תגליות בפקיעין. העולם, שנה יח, 1930 — תר"ץ, עמ' 506—508.
- [68] — פקיעין (הערות למאמרו של גבריאל נקבלי). במעלה, מס' 11 (לט), כח באייר תרצ"ב.
- [69] — יהודי פקיעין. הבקר, גל' 763, ד אייר תרצ"ח.
- [70] — פקיעין לאחר רעש תקצ"ז. ירושלים,
- [44] **בן־ישראל, אשר:** משכן הקבלה (מצבת זכרון לחיים עתיקים בארץ אבות). יזכור, נערך על ידי א' ז' רבינוביץ, יפר תרע"ב, עמ' 85—98.
- [45] — בימי ה"רעש" (מקדש לזכר הרוגי הרעש בצפת למלאת שנת השבעים וחמש לפטירתם). הפועל הצעיר, שנה ו, תרע"ג, גל' 9, 10, 12—13.
- [46] — ספר שירת הח"ן, מאת אשר בן־ישראל, צפת תרע"ח (עמ' 23—58: רבי ישראל נגארה).
- [47] — רמזים צופים; ספור מימי רעש תקצ"ז בצפת, מאת אשר בן ישראל, ירושלים תרצ"ט, 112 עמ' 8°.
- [48] — שבת שבנסתר (מסה) מאת אשר בן־ישראל אבי עודד. ישראל, הועדה לתורה וספרות של המועצה למען השבת ירושלים ת"ו תש"ט. קלא, [2] עמ' 8°. פרק רביעי: המקובלים בצפת; פרק חמישי: האר"י וגוריו; פרק ששי: פיטגי הקבלה.
- [49] — אלמות; ספורי־צפת ומסות־בנסתר, [מאת] אשר בן־ישראל אבי־עודד, תל־אביב השי"ב. 395, [1] עמ' 8°.
- [50] **בן־יעקב, אברהם:** שלוחי ארץ־ישראל בבבל בכורדיסטאן בהודו ובסין. ירושלים, מחקרי ארץ־ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' רנז—רפו.
- [51] **בן־מנחם, נפתלי:** על מנהג־תפילה בירושלים ובצפת בליל־שבת. נרות שבת, שנה ד, כרך ג, תש"ו, קונטרס עד, עמ' קפו.
- [52] — יידי נפש אב הרחמן [לר' אלעזר אוכרין]. נרות שבת, שנה ז, כרך ו, תש"ט, קונטרס קמו, עמ' קפב.
- [53] — [ידיד נפש]. בתוך: שבלים בשדה השירה והפינט. אוצר יהודי ספרד, ספר ג, תש"ד, עמ' 89—90.
- [54] — איגרת צפת משנת תר"ך. סיני, כרך כח, תשי"א, עמ' קיג—קיט = ג' בן־מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ' 50—59, 371.
- [55] — כתיביד מספרייתו של רבי נחום דובער פרידמאן מסאדיגורה [1]. ספר מגדל דוד פירוש שיר השירים... להרב... דוד נ' אבי זמרא; 3. ספר עץ החיים אשר חיבר הרב... חיים ויטל ז"ל; ארשת, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 396—413.
- [56] — תיאורם של עשרים כתיביד [3]. ביאור אדרא ווטא מר' יעקב צמה. כתיביד המחבר, בשנת ת"ו (1646); 4. ספר רנו ליעקב שמחה מהרב... ר' יעקב צמה]. ארשת, ב, תש"ך, עמ' 378—407.
- [57] — שלהבת אהבה לארץ־ישראל [על ר' אברהם דוב בער מאחריטשן]. פנים אל פנים, מס' 69, ג אלול תש"ך, עמ' 12.

נפת לי בן-מנחם

- 82] — ר' יעקב גוייוו (גזיר ובעל מופת מתקופת האר"י). סיני, כרך יד, תש"ד, עמ' קלו—קלז.
- 83] — מכתב מארץ ישראל (מתחלת המאה הי"ז) מאת ר' מרדכי מרויסטיץ. ספר איש התורה והמעשה ליובלו הששים של הרב משה אוסטרובסקי [המאירי], ירושלים תש"ו, עמ' פו—צט. [ר' מרדכי מרויסטיץ עשה בצפת במשך שבועיים בשנת שעה"ה, 1614].
- 84] — עלית החסידים הראשונים. העולם, שנה לג, תש"ז, גל' ט, יג.
- 85] — לפני מאה שנה; לתולדות הישוב היהודי בירושלים ובארץ-ישראל. לוח ירושלים לשנת תש"ח, בעריכת ד' ג' ברינקר [ברייקר], עמ' קמ—קמה = דבר, כט אלול תשי"א [בשם: הישוב היהודי בצפת לפני מאה ועשור שנים] = מחברת, שנה א, גל' ו—ז, סיון—תמוז תשי"ב [בתוספת בשם: אחרי אברהים פחה].
- 86] — מכפרי הגליל העליון (מכתבים מימי המגפה בשנת התקע"ג). ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 289—309.
- 87] — לשאלת ביטול השליחים מארץ-ישראל. ירושלים, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה ג, תש"י, עמ' עג—פו. [עמ' פד—פו: צפת].
- 88] — ארבע אגרות שדרי"ם מחברון ומצפת לפיסה. סיני, כרך ל, תשי"ב, עמ' פ—פו = Quattro Lettere di missionari di Hebron e di Safed inviate a Pisa, — *Scritti in Onore di Riccardo Bachi*, 1950, p. 116—120 = דרום, ירחון יוצא לאור על ידי ההסתדרות העברית בארגנטינה, שנה יד, חוב' ה (קסא), אייר תשי"א, עמ' 77—79.
- 89] — תעודות לקורות הישוב היהודי בצפת במאה הי"ח. רשמות, סידרה חדשה, כרך ה, תשי"ג, עמ' 51—62.
- 90] — ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, מאת יצחק בן-צבי, ירושלים תשט"ו. כג, 478 עמ', 3 מפות, [50] לוחות-תמונות. 8. עיין בייחוד הפרקים: ז. תקופת הזוהר של צפת; ח. כפרי הגליל ובניינה של טבריה; ט. צפת וטבריה.
- מקוצר: תולדות ארץ-ישראל; היישוב בתקופה העות'מאנית, [מאת] יצחק בן-צבי, הוצאת מטכל/קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. (תשי"ט). 162, עמ' 2.]
- תרגום אנגלי: *Eretz Israel under ottoman rule*, 1517—1917, by Itzhak Ben-Zvi, p. 602—688. From *The Jews, Their History, Culture and Religion* edited by Louis Finkelstein, 1960.
- מחקרי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' רנב—רנה.
- 71] — מסעות, המכון להוצאה לאור בישראל בע"מ, ירושלים תש"ך, עמ' 78—101. הגליל, פקיעין, גוש-חלב.
- 72] — עדות ביהוסף; אגרת מסע לארץ ישראל בשנות תק"כ—תקכ"ב מאת ר' יוסף סופר, עם הקדמה וביאורים הסטוריים וטופוגרפיים מאת י' בן-צבי, עם "נוספות" מאת מיכל רבינוביץ, ירושלים תרצ"ג. 40 עמ'. 8. המחבר היה איש צפת.
- 73] — כתבי יצחק בן-צבי, כרך שני, שאר ישוב, חלק א, הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ, תלאביב תרצ"ו. 223 עמ', [8] לוחות-תמונות, מפת הגליל. כולל: פקיעין; שפרעם; כפר יסף; סביבותיה הקרובות של צפת (מירון, בריא, עין-זיתון, גירמק, ספסופה, קדיחא, עכברא); גוש חלב וסביבותיה (כפר ברעם, סעסע); כפר עלמא וסביבותיה (עלויה, דלתון, עמוקה, פרעם, גברתא, קציון, קדש נפתלי); פרוד וכפר חנניה; רמת נפתלי. מהדורה קודמת: שאר ישוב... הוצאת "דבר", תלאביב תרפ"ז. [4], ג, [1], 192 עמ'. 8. ביקורת: ש' ח' קוקן, קרית ספר, שנה ז', תרפ"ז—תרפ"ח, עמ' 190—191.
- 74] — על שאר-הישוב (תשובה למבקר). דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' טו (תשצט), כ טבת תרפ"ח; גל' יז (תתיא), ה שבט תרפ"ח.
- 75] — תשובה להערה [מאת יוסף ברסלבסקי. עיין להלן, מס' 144]. דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' כו (תתעד), כג ניסן תרפ"ח.
- 76] — התיישובת בכפר גירמק, דבר, גל' 3890, ו אדר"ב תרצ"ח.
- 77] — צפורי—חצור (לישובה המאוחר של צפורי). העולם, שנה כה, גל' כד, טו אדר"א תרצ"ח.
- 78] — לישובה המאוחר של צפורי. העולם, שנה לד, גל' כד, תש"ו.
- 79] — מירון והלולא דרשב"י. הגליל, כרך א, תש"ד, גל' 22 = מחנים, מסכת לחיילי צה"ל ל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 15—18.
- 80] — צפת. דבר, גל' 2648, טו שבט תרצ"ד = כתבי יצחק בן-צבי, כרך ג, תלאביב תרצ"ו, עמ' 181—188 = ההד, שנה יב, חוב' ה, אייר תרצ"ז, עמ' כו—כח = Mars, No. 31, *Evidences*, Avril 1953, p. 10—14.
- 81] — מצודת היהודים במאה הט"ז והקיסריה שבצפת. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה י, תש"ג—תש"ד, עמ' 113—116.

פירסומים על צפת

- [91] — שלוחי ארץ־ישראל באיטליה. סיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' יג—כו.
- [92] — לתולדות צפת היהודית במאה ה"י. ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, שנה כג, תשי"ט, עמ' 81—87.
- [93] — תיאורו של רבי נתן מראגי שד"ר צפת על חיי השומרונים. אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 7—10.
- [94] — שלוחי צפת באיטליה במאה ה"ח. ספונות, ספר ה, תשכ"ב, עמ' שנה—שצח.
- [95] בן־שלמה, יוסף; יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים. ספונות, ספר ה, תשכ"ב, עמ' קפג—קצו.
- [96] בניהו, מאיר; לתולדות רבי גדליה קורדו בירו. סיני, כרך טז, תשי"ה, עמ' פב—צ.
- [97] — הקיים קשר בין משפחת אלפאנדארי לאבואלעפיה ואלגאזי? הד המזרח, כרך ד, גל' י, י מנחם־אב תשי"ה.
- [98] — עוד על משפחת אנאשכון. קרית ספר, שנה כג, תש"ו—תשי"ז, עמ' 75—76.
- [99] — ביריה (לתחתו). הד המזרח, כרך ד, גל' מד—מה, יב אורב תשי"ו. [תחום: אמתי בר שפטיה].
- [100] — יהודי דמשק והגליל בימי התנפלות הדרוזים בשנת תר"ך. סיני, כרך כג, תשי"ז, עמ' צח—קה.
- [101] — ישיבתו של ר' עמנואל חי ריקי בירושלים והריגתו בשליחותו באיטליה [ישב תקופה קצרה גם בצפת]. ירושלים, כרך ג, תשי"י, עמ' כט—לז.
- [102] — האם היה קיים ישוב יהודי בציפורי לאחר חתימת התלמוד. מליה, קובץ האוניברסיטה של מנצ'סטר, III—IV, תשי"ז, עמ' 103—109.
- [103] — תשובות לקהלת עאנה לרבי יום טוב צהלון יוצאות לאור על־פי כתיב יחיד עם מבוא והערות על ידי מאיר בניהו. קובץ על יד, טו/ה, תשי"א, עמ' קלט—קצג = הקהלה היהודית בעאנה; תשובות לקהלת עאנה לר' יום טוב צהלון, ספרי המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"א, סה, 3 עמ'. כולל מפתח.
- [103*] — האם ישב ר' יוסף קארו בשאלוניקי? בתוך: ידיעות על מגורשי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה. סיני, כרך כה, תשי"א, עמ' קצב, רב—רד, רמ.
- [104] — רבי חיים ויטאל בירושלים. סיני, כרך ל, תשי"ב, עמ' סה—עה.
- [105] ליהויוו של ר' שמואל ב"ר משה בעל ההגהות בפירוש המשנה שבכתב־ידו של הרמב"ם [עמד בראש קבוצה של ישיבת צפת בשנת רס"ד].
- קרית ספר, שנה כה, תשי"ב, עמ' 279—280.
- [106] — תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת. ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109—125.
- [107] — רבי יעקב חילנא ובנו ויחסייהם לשבתאות [שימש בסוף ימיו רבה של צפת]. ירושלים, מחקרי ארץ־ישראל, ספר פרס, תשי"ג, עמ' רג—ריד.
- [108] — ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם בא"י טליה [י. מעשה חייא לר' חייא רופא; ת. תורת חכם לר' חיים הכהן; יא. שו"ת מהר"י בירב]. סיני, כרך לה, תשי"ה, עמ' קנו—רב.
- [109] — מהיכן בא ר' מנחם בבלי לחברון? קרית ספר, כרך כט, תשי"ג—תשי"ד, עמ' 173—174.
- [110] — עוד על ר' מנחם בבלי [עיין למעלה מס' 109]. קרית ספר, כרך לא, תשט"ז, עמ' 399—400.
- [111] — לקויות לתולדות קשריהם של חכמי ארץ־ישראל עם חכמי איטליה. סיני, כרך לה, תשי"ד, עמ' נה—סו.
- [112] — לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ־ישראל. סיני, כרך לה, תשי"ד, עמ' שיז—שמ.
- [113] — תעודות מאיטליה מוזמן חורבנה של קה"י לת צפת (הט"ו—ת"י"ח / 1655—1658). ארץ־ישראל, ג, ספר קאסוטו, תשי"ד, עמ' 244—248.
- [114] — פנקס שלוחי ארץ־ישראל באדריאנופולי. סורא, ספר ב, תשט"ז, עמ' 208—226 [עמ' 223—225: שלוחי־צפת]; ספר ג, תשי"ז—תשי"ח, עמ' 217—234 [עמ' 226—232: שלוחי צפת].
- [115] — אגרות ר' שמואל אבוהב לחכמי ארץ־ישראל שנשבו במאלטה ובמסינה. ספר הזכרון לשלמה סאלי מאיר ממילאנו, ירושלים תשט"ז, עמ' 17—47.
- [116] — ידיעות על צפת מוזמן חידוש יישובה. סיני, כרך מג, תשי"ח, עמ' צה—קיג = עלי עשור, דברי תורה מחקר וספרות מוגשים ליום העצמאות העשירי למדינת ישראל בעריכת הרב י' ל' הכהן מימון, ירושלים תשי"ה, עמ' צה—קיג.
- [117] — שלוחיה של צפת בומן שקיעתה. אוצר יהודי ספרד, ספר ב, תשי"ט, עמ' 77—81.
- [118] — אגרות מצרים [אגרות אחדות נשלחו מחיד"א לר' שלמה חסאן, שהיה שליח צפת]. ספר החיד"א, קובץ מאמרים ומחקרים בעריכת מאיר בניהו, ירושלים תשי"ט, עמ' ז—כו.
- [119] — רבי נסים זרחיה ב"ר אברהם אוולאי. רבי חיים יוסף דוד אוולאי, חלק שני, ירושלים תשי"ט, עמ' תקב—תקד.
- [120] — רבי יעקב אלישור וחיבורו מגילת פרס; על קורות קהילת בצרה בשנות הקל"ח—תקל"ט.

נפתלי בן-מנחם

- מאת מאיר בניהו. מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ך. קלה עמי. 8°.
- [121] — רבי משה קאסטיליאן מחכמי מצרים רבו של ק"ק אשכנזים בצפת. תרביץ, שנה כט, תש"ך, עמ' 71—75.
- [122] — רבי חייא רופא וספרו "מעשה חייא". ארשת, ב, תש"ך, עמ' 109—129.
- [123] — שבתי האר"י [ביבליוגרפיה]. ארשת, ג, תשכ"א, עמ' 144—165.
- [124] — חידושה של הסמיכה בצפת. ספריוכל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248—269.
- [125] — אניות טעונות צמר וכסף ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת. אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 101—108.
- [126] — ספר תולדות האר"י — מקור היסטורי. תרבות וספרות, מוסף הארץ, א של חול המועד פסח תשכ"ב (20.4.62).
- [127] — הנהגות מקובלי צפת במירון. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' ט—מ = ספר צפת, עמ' ט—מ.
- [128] — פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיע מחלוקת שפרצה בקהילתם. שם, עמ' קה—קלד.
- [129] — על מה נחלקו מרן רבי יוסף קארו והמב"ט? (בדפוס). עמ' גם 283.
- [130] בערנפעלד, שמעון: נעים זמירות ישראל (ר' ישראל נגא'ארה). האסיף, שנה ד, תרמ"ח, חלק אוצר הספרות, עמ' 18—25.
- [131] בק, שלמה: רבי נחמן נתן קורנול. תלפיות, כרך ז, חוב' ב—ד, תשכ"א, עמ' 484—495 [עיי' שם, עמ' 486—488, על תקופת צפת שלון].
- [132] בר"אדון, פסח: מרום — מירון? ציון, ידיעות החברה הא"י ההיסטוריה ואתנוגרפיה, שנה א, תר"ץ, עמ' 57—58.
- [133] בראוור, אברהם יעקב: לקורות ישוב החסידים בא"י, [מאת] ד"ר אברהם יעקב בראוור. שני מכתבים. ירושלים תרפ"ד. [1] כא עמ' 8°.
- על יציאת רוב החסידים מצפת לטבריה, ועוד.
- [134] — הרי הגליל העליון. א"י ברור, ארץ ישראל, מהדורה שניה מתוקנת ומושלמת, תל-אביב תשי"א, עמ' 452—457 [ההוצאה הראשונה: תש"ט].
- [135] בראנד, יהושע: קיים לתולדות הרדב"ז. במישור, שנה ז, תש"ו, גל' רץ, עמ' ה—ו.
- [136] ברילינג, יחיאל: יסוד המעלה יספר מתחלת העליה שעליתי יחד עם אחד עשר אכרים יהודים לכוון מושב מעוכדי אדמה בארץ הקדושה ואת אשר ראיתי ובינתי בהמאה וארבעה ושבעים יום
- שישבתי באה"ק בהמושבות שכבר התכוננו וב- הערים אשר ישבו בה בני ישראל, כתבתי וסדרתי בדפוס יחיאל המכונה ברילינג, מגנצא... תרמ"ג לפ"ק. [2] 236 עמ' 16°.
- [137] ברילינג, דב: פנקס שליחות-טבריה של ר' אברהם אזולאי ור' אשר אשכנזי. ספר החיד"א, קובץ מאמרים ומחקרים בעריכת מאיר בניהו, ירושלים תשי"ט, עמ' קמא—קעז.
- [138] ברילינג, אברהם: BERLINER, Abraham: Zur Geschichte der hebräischen Typographie. על הדפוס העברי בצפת. ירושלים, שנה ב, תרמ"ז, עמ' 68—76.
- עיי' גם מס' 349.
- [139] ברנשטיין, שמעון: ר' שלמה אלקביץ. ש' ברנשטיין, בחזון הדורות, ניו-יורק תרפ"ח, עמ' יד—כא = שומרי החומות, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 81—91, 186 [כאן בשם: ר' שלמה אלקביץ, יוצר ה"מרסליוז" הישראלית].
- [140] — חזון הגאולה בשירת ישראל (ר' יהודה הלוי, ר' ישראל בן נגא'ארה ור' חיים נחמן ביאליק). ש' ברנשטיין, בחזון הדורות, ניו-יורק תרפ"ח, עמ' קעב—קפד.
- [141] — "זמר" בלתי נודע לר' ישראל נגא'ארה. ספר השנה של הסתדרות בני ארץ-ישראל באמ"ר יקה, שנה יד, תש"ו, עמ' 9—11.
- [142] — ר' יוסף קארו, חולם הקונסטיוציה הישראלי. שומרי החומות, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 71—80, 186 [נדפס מקודם בשם "האיש והספר" ב"מסד", ספר א, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 189—195].
- [143] — "זמר" המיוחס בטעות לאר"י [על השיר "יום זה לישראל אורה ושמחה"]. ספר "הדואר" למלאת לו שלשים וחמש שנה, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 83—85.
- [144] ברסלבי, יוסף: שאר ישוב [רשימת-ביקור] רת על "שאר ישוב" מאת מר יצחק בן-צבי. עיי' למעלה מס' 73, 75] דבר, מוסף לשבתות ולמו"עדים, כרך ג, גל' ז (תשנא), כג מרחשון תרפ"ח.
- [145] — הערה ל"שאר-ישוב" [מאת יצחק בן-צבי]. [על סאסא-סעסע ומי-מרום]. דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' כו (תתעד), כג ניסן תרפ"ח.
- [146] — משירת ההילולא דרשב"י במירון. הארץ, כא אייר תרצ"ד, 6.5.1934 = יוסף ברסלבסקי [ברסלבין], הידעת את הארץ, א, עין-חרוד ת"ש, עמ' 52—59; מהדורה שניה, מורחבת ומתוקנת, עין-חרוד (תש"ג), עמ' 86—93; מהדורה ששית, תל-אביב תשט"ו, עמ' 86—93, 334—335; יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 353—358.
- [147] — "מערתא דבקע" ושאלת קדמותה של

פירסומים על צפת

- GORDON, Hirsch [156] גורדון, הירש ליב : Loeb : The Maggid of Caro; The mystic life of the Eminent codifier Joseph Caro as revealed in his secret diary based on unpublished manuscripts by Hirsch Loeb Gordon... with 182 Illustrations... ריפה של הרב לובסקי ב"ר *Journal of Jewish Studies*, כרך VII, 1956, עמ' 117-121.
- [157] GALANTE, Abraham : Hommes et choses juifs Portugais en Orient, Constantinople 1927 [Jacob Berab : pp. 10-11; pp. 12-13; Joseph Caro p. 13] עיין גם ספריו :
- Encore un nouveau recueil de documents concernant l'histoire des Juifs de Turquie, Etudes scientifiques, Istanbul 1953 [Safed : p. 31]
- Sixieme recueil de documents concernant des Juifs de Turquie et divers sujets Juifs, Istanbul 1956 [Safed : pp. 7-8]
- [158] גלבוע, דוד : צפת העתיקה; תמונות ורישומים, מאת דוד גלבוע. צפת, עבר והווה [מאת יוסף ברסלבסקי [ברסלבין]. תל-אביב, הוצאת "דעת", (1953). [18] עמ', [14] לוחות-תמונות מודבקות ו"מפת העיר צפת". 2. בתוך תיק. הלוח הראשון מודבק על התיק. עם הקדמה מאת מ' פדהצור, ראש עיריית צפת. עברית ואנגלית.
- [159] גראייבסקי, א' ל' : צפת ומקובליה. סיני, כרך מו, תשי"ך, עמ' נג-סו.
- [160] גראייבסקי, פינחס מרדכי : הר"ר ישראל ב"ק ז"ל; הר"ר ניסן בק ז"ל. זכרון לחובבים הראשונים, חברת א, תרפ"ו, עמ' 12-16.
- [161] — הרב ר' שלמה פח ז"ל [שלוח צפת]. זכרון לחובבים הראשונים, חברת א, תרפ"ו, עמ' 17-20; חוב' ו, תרפ"ח, עמ' 16-17 (הזרות וזכרונות לפרק משפחת פח בירושלם).
- [162] — זכרונות מהרעש בארץ ישראל [צפת]. זכרון לחובבים הראשונים, חוב' ד, תרפ"ו, עמ' 58-59.
- [163] — שליחות לקושטא בשנת תקפ"ג לקיום העדה האשכנזית בצפת [כתב-השליחות שנמסר לר' שלמה פ"ח]. זכרון לחובבים הראשונים, חוב' יא, תרפ"ח.
- [164] — חצר בית האר"י בירושלם. זכרון לחובבים הראשונים, חוב' יג, תרפ"ח.
- "פקיעין". ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה ג, תרצ"ה, עמ' 24-29 = יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 176-179. [148] — מהו הרקע של ל"ג בעומר במירון? דבר, יט אייר ת"ש, 27.5.1940 = יוסף ברסלבסקי, הידעת את הארץ, א, עין-חרוד ת"ש, עמ' 43-51; הידעת את הארץ, א, מהדורה שנייה, מורחבת ומתוקנת, עין-חרוד (תש"ג), עמ' 76-85; מהדורה ששית, תל-אביב תשט"ו, עמ' 76-85, 333-334 = יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 342-352. [149] — קטעי גניזה על אודות צפת, גוש-חלב, עבלין ועקרה. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה ט, תש"ב, עמ' 55-60 = לחקר ארצנו, עמ' 62-66, 74.
- [150] — "הפסול" בספר התורה של ר' יצחק אבוהב בצפת (מאגדות צפת). ערות שנה ג, חוב' ג-ד, תש"ח, עמ' 95-93 = יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 359-360.
- [151] — לשאלת קדמות הישוב ב"פקיעין". יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 172-175.
- עיין: גלבוע, דוד. מס' 158.
- ברסלבסקי, יוסף : עיין: ברסלבי יוסף.
- [152] גאון, משה דוד : יהודי המורח בארץ ישראל, כרך א, ירושלים תרפ"ח. צפת: עמ' 159-176.
- [152*] — ר' ישראל נג'ארה ז"ל וזמירותיו. מורח ומערב, כרך ה, תר"ץ, עמ' 145-163.
- [153] גוטהייל, ריכארד; וורל, וויליאם ה. GOTTHEIL, Richard; WORRELL, William H.: Three Letters of complaint [שלוש איגרות צפת אל הנגיד, שהיא אולי ר' יצחק הכהן שולאל, ועוד איגרת (מס' 47) שנוכר בה ר' יעקב בירב]. Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection, New York 1927, p. 246-256. ועיין דברי-הביקורת של שמחה אסף ב"ציון", שנה ב, תרפ"ו, עמ' 120-122.
- [154] גולדהאר, יצחק : אדמת קדש היא ארץ ישראל לגבולותיה הם תחומי א"י שבכתובים... גם ימיה, נהרותיה, נחליה הריה ובקעותיה המצויים נים בתנ"ך, יחד עם הערים והמקומות הנזכרים בתלמוד במד"ר ובספרי יוסיפוס. גב שבעה רשמים "Karten" נלוו להם... כל זה מבואר.. ממני הצעיר יצחק ב"ר אליהו פסח גולדהאר מתושבי גליל העליון... ירושלם תרע"ג. [10], 332 עמ'. 4. עיין בייחוד עמ' 34-36, 245-248.
- [155] גולדפארב, י' : הלולא דרבי שמעון בן יוחאי (מרשמי נסיעתי בגליל). אחיאסף, שנה יא, תרס"ד.

נפת לי בן-מנחם

- [165] — מירון; דרך ישראל. זכרון לחובבים הראשונים, חובי יט, תרפ"ט, עמ' [8—15].
- [166] — הרב הגאון רבי שמואל העליר זצ"ל. זכרון לחובבים הראשונים, חובי יט, עמ' [20—21].
- [167] — הר' מנחם מנדל מקמיניץ נ"ע. זכרון לחובבים הראשונים, חובי יט, עמ' [40—41].
- [168] — אבני זכרון... בעיה"ק צפת. אבני זכרון, חלק ה, תרפ"ט, מס' 925—946.
- [169] — מגנזי צפת [א] [שבע תעודות לתולדות צפת במאת השנים האחרונות]. מגנזי ירושלם, חוב' יב, תרצ"א, עמ' יג-טז.
- [170] — מגנזי צפת [ב] [1] תעודה משנת תקפ"ף; [2] תעודה מוזמן הרעש בצפת; [3] עוד מוזמן הרעש בצפת בש' תקצ"ז. מגנזי ירושלם, חוב' יד, תרצ"א, עמ' ו-יב.
- [171] — כתב שליחות משנת תקפ"ג [חתום על ידי קהילות ירושלים וצפת]. מגנזי ירושלם, חוב' יז, תרצ"א, עמ' ה-ו.
- [172] — מכתב משנת התקע"ז מהרב... רבי ישראל משקלוב זצ"ל [צפת], ז מנחם"אב תקע"ז. מגנזי ירושלם, חוב' יז, עמ' ט-יא.
- [173] — מכתב מצפת משנת תקפ"ג [ארבע איגרות בכותרת זו, כולן אל ר' שלמה פ"ח: א. ר' שלמה זלמן שפירא, ירושלם, ו ערב שבת לסדר שמיני תקפ"ג; ר' יצחק אייזיק בהרב מוהר"ם זלה"ה מאטיק ומשה מנארינסקי, צפת, חצי סיון תקפ"ג; ג. ר' ישראל משקלוב, צפת, כו אייר תקפ"ג; ד. ר' שלמה זלמן שפירא, ירושלם, ב לסדר קומה ד' ויפצו אויבין וכו' תקפ"ג]. מגנזי ירושלם, חוב' יז, עמ' טו-יז, כ-כג.
- [174] — נחלת השר הנעלה חיים פרחי ז"ל בצפת. מגנזי ירושלם, חוב' יז, עמ' כד-כה.
- [175] — שטר חזקה מצפת משנת תקע"ז; שטר משנת תקפ"ה. מגנזי ירושלם, חוב' כב, תרצ"ב, עמ' י-יב.
- [176] — תפארת ישראל בארץ ישראל; פרשת חיי ופעולותיו של הרב... ישראל משקלוב זצ"ל... לתקופת מאת השנה לפטירתו. הוצאת פנחס מרדכי בהרב צבי ז"ל גראייבסקי, ירושלים [תרצ"ט], 16 עמ'.
- [177] — בית הדפוס העברי הראשון בירושלים... לתקופת מאת שנה להנסדו על ידי המדפיס הראשון בארץ ישראל, צפת-ירושלם, רבי ישראל ב"ר אברהם בק ז"ל, הוצאת פנחס מרדכי במוהר"ר צבי גראייבסקי, ירושלם תרצ"ט. 12, [1] עמ' 8. — ע"ג מס' 18.
- [178] GERÖ, Attila: Lecho Dódi! [תר-גום אונגארי, בחרויים, של "לכה דודי לקראת כלה"

פירסומים על צפת

- 190] דימיטרובסקי, חיים זלמן: ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' עא—קכג = ספר צפת, תשכ"ב, עמ' עא—קכג.
- 191] דינור [דינבורג], בן-ציון: מארכיונו של החכם-באשי ר' חיים אברהם גאגין. v. (לתולדות הכוללים בארץ-ישראל). ציון, ספר ד, תר"ץ, עמ' 65—71.
- 192] דן, יוסף: סיפור רבי יוסף דילה ריינה. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' שיא—שכו.
- 193] הברמן, אברהם מאיר: סיפור רבי יוסף דילה ריינה ומעשה נורא משלמה מולכו, הביא לדפוס הימן ירושלמי (ירושלים [תש"ד]). 32 עמ'. 16. (ספרית השעות יוצאת על ידי יהושע ט"פ). 194] — פיוטי ל"ג בעומר. מחנים, מסכת לחיילי צה"ל לל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 42—45.
- 195] — הדפוס העברי בצפת. הד הדפוס, יג, תשכ"א, עמ' 7—11.
- 196] — תולדות הדפוס בצפת, [מאת] א"מ הברמן, הוצאת המוזיאון לאמנות הדפוס, צפת, תלאביב [תשכ"ב]. 29, III עמ'. 8.
- 197] הד, אוריאל: תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ז. ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' קכח—קלה.
- HEYD, Uriel: Ottoman Documents 198 on Palestine 1552—1615... by Uriel Heyd, Oxford 1960. XVII, 204 p. 8°.
- מפה. לוחות-תמונות.
- 199] הדאיה, עבדיה: ל"ג בעומר עפ"י הקבלה. מחנים, מסכת לחיילי צה"ל לל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 32—33.
- 200] ההד: מסביב לביריה [א]. צפת בימי ביריה; ב. אל בינה הגליל; ג. ביריה. א. הועתק מ"הצור פה" כו אדר"ב תש"ו; ב. הועתק מ"גרות שבת", כו אדר"ב. ג. הועתק מ"דבר". ההד, שנה כא, חוב' ד, ניסן תש"ו, עמ' לא—לב.
- 201] הורודצקי, שמואל אבא: תורת הקבלה של רבי משה קורדובירו, נלקטה ונערכה בצרוף מבוא ע"י ש"א הורודצקי, ברלין תרפ"ד. קי, שפו, [1] עמ'. 8. ועיין ביקורתו של ג' שלום קרית ספר, שנה א, תרפ"ד—תרפ"ה, עמ' 203—205, תשובת המחבר (שם, שנה ב, תרפ"ה—תרפ"ו, עמ' 28—30) לתשובה לתשובה מאת ג' שלום (שם, שם, עמ' 30—31).
- מהדורה שניה: תורת הקבלה של רבי משה קורדובירו, ליקט, ערך והקדים מבוא ש"א הורודצקי. מהדורה חדשה עם תוספות ותיקונים, ירושלים תשי"א. רצו עמ'. 8.
- 202] — ר' אליעזר [1] אוכרי. ציונים, קובץ לזכ
- רונו של י"ג שמחוני ז"ל, ברלין תרפ"ט, עמ' 149—158.
- 203] — תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי — אר"י ורבי חיים ויטאל — רח"ו, נקבץ ונערך בצרוף מבוא ע"י ש"א הורודצקי. א. אלהים וההויה. ב. אלהים וישראל. תלאביב תש"ו. 340 עמ'. 8.
- 204] — המקובלים והעליה: צפת, ר' שלמה הלוי אלקבץ, ר' יוסף ב"ר אפרים קארו, ר' משה ב"ר חיים אלשיך, ר' משה ב"ר יעקב קורדובירו, ר' יצחק אשכנזי-לוריא, ר' יוסף אשכנזי, ר' אליהו ב"ר משה די וידאש, ר' אליעזר אזכרי, ר' שלמה שלימל ב"ר חיים, ר' ישעיה ב"ר אברהם הורוויץ. בתוך ספרו, עולי ציון, תלאביב תש"ז, עמ' 29—98.
- עי' גם מס' 504.
- 205] הורוויץ, ישעיה: [איגרת ר' ישעיה הורוויץ ז"ל "מה שכתב בבואו לארץ הקדושה לחוג לארץ לבניו ז"ל"]. שומר ציון הנאמן, מכתב קמא—קמב, תר"ג, עמ' רפא, רפג = אברהם יערי, אג"ר רות ארץ-ישראל, תלאביב תש"ג, עמ' 210—221, 545.
- 206] היילפרין, ישראל: העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, מאת ישראל היילפרין, תלאביב תש"ז, 80, [1] עמ'. 8. (מחקרים ומקור רות בתורת הסוד בישראל בעריכת גרשם שלום, ספר רביעי), עיין בייחוד פרק ב: העליה משנת תקל"ז ויסוד כולל החסידים בגליל; פרק ד: אגרות העולים החסידים משנות תק"ז—תקס"ט.
- הימן ירושלמי: עיין: הברמן, אברהם מאיר. מס' 193.
- 207] ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל. מועצת פועלי צפת. צפת העובדת. הוצאה מיוחדת מוקדשת לחנוכת בית הפועלים בצפת, א אייר תש"ך — 28.4.60, (העורך: ישעיהו עש"י), צפת תש"ך. שער-מעטפת, 52 [10] עמ'. 8.
- וורל, וויליאם ל. עיין: גוטהייל, ריכארד. מס' 153.
- 208] וילהלם, יעקב דוד: סדרי תיקונים. עלי עיין; מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תש"ז—תשי"ב, עמ' 125—146 [על תיקון ליל שבועות ותיקון ליל הושענא-רבה שהותקנו בצפת].
- 209] וילנא, זאב: מדרוך ארץ-ישראל... חיפה, העמקים, הגליל והחרמון, [מאת] ד"ר זאב וילנאי. מהדורה שלישית מורחבת ובתוספת ציורים. הוצאת "תור" — ארץ-ישראל, ירושלים תש"ח. [8], 7—490, [4] עמ'. 8. עיין שם בייחוד, פרק א: הגליל העליון; ו. הגליל העליון התיכוני

נפת לי בן-מנחם

- (צפת וסביבתה); 2. הגליל העליון המערבי;
3. הגליל העליון המזרחי. מהדורה א: תש"א;
מהדורה ב: תש"ה.
- [210] — אגדות ארץ-ישראל [מאת] ד"ר זאב וילנאי... ערוכות לפי אזורי הארץ, עריה וכפריה... הוצאת "קרית-ספר" בע"מ, ירושלים תש"י. XVI, 296, נה, [1] עמ', 69 תמונות. 8° עמ' 183—200: צפת — עיר המיסתורין; מירון ופקיעין; 200—215: הגליל התחתון; הגליל העליון.
- [211] — מצבות קודש בארץ-ישראל, מאת ד"ר זאב וילנאי, הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים תשי"א. [6] תסב עמ', מ לוחות-תמונות. 8° על מצבות חכמי צפת, מירון, ועוד.
- [212] וילנסקי, מיכאל: לתולדותיו של ר' (רפי אל) עמנואל חי ריקי. קרית ספר, כרך כה, תש"ט, עמ' 311—314.
- [213] — הערות למאמרו של ג' שלום "לתולדות... ר' יעקב צמח" [מס' 466]. קרית ספר, כרך כז, תשי"א, עמ' 284.
- [214] וורבלובסקי, רפאל יהודה צבי: לדמותו של המגיד של ר' יוסף קארו. תרביץ, שנה כז, תשי"ח, עמ' 310—321 = ספר היובל לכבוד גרשם שלום, ירושלים תשי"ח, עמ' קפד—קצה.
- [215] — על בעיות הטכסט של ס' מגיד מישרים. מחקרים ופעולות, ג. [של] מכון בן-צבי, ירושלים תש"ך, עמ' 39—41.
- [216] WERBLOWSKY, R. J. Z.: Mystical and magical cutemplation among the Kabbilists in 16th century Safed. *History of Religions*, Vol. I, 1 (1961)
- [217] Joseph Karo; lawyer and mystic — by R. J. Zwi Werblowski... Oxford University Press 1962. XII, [2], 315, 316.
- [218] — תיקוני תפילה לר' שלמה הלוי בן אלקבץ. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' קלו—קפב. ע"י גם מס' 156.
- [219] WORMAN, Ernest James: Un document concernant Isaac Louria. *Revue des Études Juives*, 57, 1909, p. 281—282
- ורפל, יצחק: עיין: רפאל, יצחק. זלוטניק, יהודה ליב: עיין: אבידע יהודה.
- [220] זנה, ישעיה: על זמן הדפוס של הספר "שלום אסתר" לר' יצחק ב"ר מרדכי גרשון, שלוח צפת]. קרית ספר, שנה ז, תר"ץ—תרצ"א, עמ' 281—282 [פרק מתוך מאמרו "תוך כדי קריאה].
- [221] — ר' יצחק גרשון וספרו "שלום אסתר".
- השלמות למאמר "פרקים לתולדות חכמי א"י ואיטליה ולספרותם" מאת דוד תמר [מס' 479]. קרית ספר, כרך לו, תשי"ט, עמ' 135—136.
- [222] — ר' משה ן' שושן ומדפיסי סבינונטה [ר' משה ן' שושן היה בא כחו של ר' יוסף קארו, שנשלח מצפת לאיטליה להדפיס את חיבורו "בית יוסף"]. קרית ספר, שנה ה, תרצ"א—תרצ"ב, עמ' 513—519.
- [223] — למאמר "ר' משה ן' שושן". קרית ספר, שנה י, תרצ"ג—תרצ"ד, עמ' 252.
- [224] — חליפת מכתבים בין ר' משה חאגיז ור' שמשון מורפורגו בענין נחמיה חיון וסיעתו (תע"ג—תע"ה) הועתק מכתב ידו של ר' שמשון מורפורגו. קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ב (יב), תרצ"ז, עמ' קנז—קנזו [חליפת מכתבים בין ר' יצחק לאמפרונטי והשד"ר ר' שמואל הלוי מצפת].
- [225] — ספר גירושין [לר' משה קורדובירן]. [בתוך מאמרו: "טיולים ביבילוגרפיים"]. קרית ספר, שנה טז, תרצ"ט—ת"ש, עמ' 382—383.
- [226] — אבני בנין לקורות היהודים באיטליה. תעודות ומחקרים המתיחסים אל חוגו של רמח"ל ור"י למפרונטי. חורב, כרך ו, חוב' יא—יב, תש"ב, עמ' 76—114.
- [227] — תעודות על שדרי"ם אחדים באיטליה בתחילת המאה הי"ז. קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ה (טו), תשי"א, עמ' קצה—ריח.
- [228] — לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח. קרית ספר, כרך כז, תשי"א, עמ' 97—106.
- [229] — עוברים ושבים בביתו של רבי אברהם רחיגו. ספונות, ספר ה, תשכ"א, עמ' רעה—רצה = ספר זנה, תשכ"א, עמ' רעה—רצה.
- [230] זסלבסקי, דוד: חדוש הישוב בעין-זיתים. אדר היקר, דברי ספרות ומחקר מוקדשים לשי"א הורודצקי במלאת לו שבעים וחמש שנה, תלאביב תש"ו, עמ' כה—כה.
- [231] החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתי-קולותיה: הכינוס הארצי הי"ד לידיעת הארץ: צפת והגליל העליון. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כג, תשי"ט, עמ' 73—104.
- [232] חגי, שמואל: ההדלקה וההלכה; המחלוקת בענין שריפת בגדים בהילולא דרשב"י. מחנים, מסכת החיילי צה"ל לל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 34—38.
- [233] חומה, ברוך: מזקנים אתבונן (ב), ע"ד מחלוקת הסמיכה [חתום: ח.]. השקפה, שנה ג, תרס"ב, גל' כג—כה, ל—לד, לו, עמ' 180—181, 188—189, 196, 208—209, 216—217, 228—229, 237—244, 245—252, 253—270. הדברים נדפסו

פירסומים על צפת

- אות בתוכחות מוסר מרבי פרץ בר משה מאוק ריינא שאח"כ בא לא"י ונתישב בצפת. שריד ופליט, עמ' 73-74, 77-78.
- [243*] — פנקס בית-הדין בצפת. כ"י ר' חיים עמרם (תקע"א—תקע"ג). ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' רלג—רנו.
- [244] — תיקונים והנהגות של מקובלי צפת. אוצר גזנים... מאת יעקב משה טולידאנו, ירושלים תש"ך, עמ' 48—51.
- [245] — שלוש תעודות מרבני צפת משנת תקקי"ח. שם, עמ' 67—68.
- [246] — איגרת ר' ראובן ב"ר יעקב לר' חיים מודעי. שם, עמ' 71—73.
- [247] — שתי איגרות מר' חיים עמרם מדמשק לצפת על ר' דניאל מולכו ושדרי"ם אחרים. שם, עמ' 76—79.
- [248] — איגרת ר' יוסף משה אלגאזי לר' חיים עמרם. שם, עמ' 89—90.
- [249] — ארבע-עשרה איגרות על משפחת השרים פרחי בדמשק ובעכו [כולן בכתב ידו של ר' חיים עמרם, או שנשלחו אליו]. שם, עמ' 93—118.
- [250] — שטר הלואה של קהילת צפת [משנת תקע"ו, 1817]. שם, עמ' 120—121.
- [251] — איגרת מר' חיים עמרם לר' חיים מחלוזין על ישיבת הפרושים בצפת. שם, עמ' 121—122.
- [252] — שתי איגרות מר' משה אבואלעפיה. שם, עמ' 122—125.
- [253] — איגרת ר' אברהם אשכנזי מצפת. שם, עמ' 135—136.
- [254] — איגרת המלצה לשד"ר ר"ש מאיר פריינטי. שם, עמ' 137.
- [255] — שתי איגרות ר' שמואל עבו קונסול צרפת בצפת. שם, עמ' 152—155.
- [256] — איגרת צפת על בית כנסת האר"י. שם, עמ' 161—162.
- [257] — איגרת ר"א חיים עבו מצפת. שם, עמ' 177—178.
- [258] — איגרת ר' יחזקאל שלמה כהן מצפת. שם, עמ' 178—179.
- [259] — איגרת מרבני צפת לרבי ציון רקח בטריפולי משנת תרל"ב. שם, עמ' 181—183.
- [260] — איגרת שד"רות מצפת. שם, עמ' 198—201.
- [261] — עץ חיים, כולל שמונה שערים בקבלה מרבי חיים ויטאל... חלק מכתב היד הוא כתב ידו של רבי חיים ויטאל (רח"ו) עצמו... שם, עמ' 214—215.
- [262] — מחברו של הספר חמדת ימים מי הוא? אחר כך גם במחברת הבאה: כתב בית ישראל זו סמיכת זקנים... חוב' א. ערוך ומסדר על ידי ברוך חומה בהגאון מוהר"א אבא ורנר (בלונדון) שליט"א, מלפנים רב מורה ודרשן ב"מזכרת בתיה", ביהודה באה"ק, וכעת תושב בתוככי ירושלים ת"ו. ירושלים תרס"ג, בהוצאת אגדת ת"ת בעה"ק ירושלים ת"ו. [1], 40 [1] עמ' 8.
- [234] חומה, דוב: מבצר היהדות באנגליה; תול-דות "מחזיקי הדת", מאת דוב חומה. הוספה עברית [אל הספר: -Anglo-Jew-A fortress in London]. [תשי"ג Bernard Homa, London ry... by]. עמ' XLV—XXXVII: טיוטא א' מתשובה בענין סמיכה וסנהדרין מאת הרב ר' אברהם אבא חער-נער לבנו הרב ר' ברוך חומה; טיוטא ב' מתשובה בענין סמיכה וסנהדרין... ועיין שם, עמ' 152—156: איגרת אגודת תלמידי תשבי, ירושלים, כא תמוז תר"ס, אל הרב חערנער.
- [235] טובנהריו, אפרים: בנתיב היחיד; חיי חולם ולוחם בעיר המקובלים, [מאת] אפרים טובני הויז, עם מבוא מאת פרופ' ד"ר נחום סלושץ. הוצאת "מצודה", חיפה תשי"ט. 405, [2], XXIX, [45] לוחות-תמונות. 8.
- [236] — שבילי הדורות בצפת עיר המקובלים. מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד אברהם אלמאי ליה, ירושלים תשי"ט, עמ' 146—154.
- [237] טויבר, אריה: הערות אחדות [למאמר "לישוב האשכנזים בכפר פקיעין", מס' 60]. קרית ספר, שנה ג, תרפ"ו—תרפ"ז, עמ' 305.
- [238] — לרברי ימי הדפוס בארץ ישראל [על הדפוס בצפת]. ירושלים, מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' קעט—קצב = אריה טויבר ז"ל, מחקרים ביבליוגרפיים, ירושלים תרצ"ב, עמ' 1—14.
- [239] טולידאנו. ברוך: לקורות הישוב היהודי בצפת. מזרח ומערב, כרך ה, תר"ק, עמ' 360—362.
- [240] טולידאנו, יעקב משה: איגרת צפת משנת תקנ"ו, 1796; בתוך מאמרו: מגלות סתרים (א). מזרח ומערב, כרך ג, תרפ"ט, עמ' 380—381.
- [241] שתי אגרות מחברו וצפת. עם סדר חש-בון ואשרים להשד"ר רבי משה הלוי נזיר ורבי יוסף הכהן ממסעם בתורקיה ויון בין תכ"ח—תמ"ד. שריד ופליט, קובץ א, תל-אביב [תש"ה], עמ' 39—52.
- [242] — שמנה אגרות שיש בהן חומר לקורות הישוב בא"י במאה העברה [בייחוד על צפת]. שריד ופליט, עמ' 52—56.
- [243] — דרשות בקבלה מרבי משה נאגארה; דר-

נפת לי בן-מנחם

- שם, עמ' 219—225 [דעתו שמחבר הספר הוא ר' חייא בר' יוסף דיין].
- [263] טריואקס, יצחק; שטיינמן, אליעזר: ישראל ב"ק; ניסן בק. ספר מאה שנה... סודר ונערך בידי יצחק טריואקס, אליעזר שטיינמן, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 413—428.
- יאיר, אהרן; עיין: ניר, דוב. מס' 344.
- [264] יהודה ליביש מפאלטשען: [ל"ג בעומר במירון]. שו"ת מהרי"ל... וקראתי שם טל ירושלם... ממני יהודה ליביש נכד התבואות שור זלה"ה אב"ד דק"ק פאלטשען וכעת בהב"ד דפעה"ק ירושלים תרל"ג, דף ט, ב—י. ב.
- [265] ילין, דוד: שלשה שירי געגועים לגאולה [לר' ישראל נאגארה]. הארץ, ד סיון תרצ"ד.
- [266] — עשרים שירים משירי "שארית ישראל" לר' ישראל נגארה. מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט, ניריורק תרצ"ו, עמ' נט—פח.
- [267] יעבץ, זאב: ספר תולדות ישראל... חלק יג, (מאחרי גרוש ספרד עד אחרית דור הרמב"ם) משנת 5252 עד שנת 5580 לימות העולם... תל-אביב תרצ"ו. עיין פרק ג: בארצות תורכיא פולין והולנד, על תקופת צפת וחכמיה.
- [268] יערי, אברהם: יצחק בן אברהם הגר ועדת גרים בצפת. מורח ומערב, כרך ה, תר"ץ, עמ' 323—325.
- [269] — על ר' יצחק בן מרדכי גרשון. קרית ספר, שנה ה, תר"ץ—תרצ"א, עמ' 589—590.
- [270] — הספר העברי בארץ-ישראל. הדפוס הע"ב רי בצפת. דבר, כב אדר ב תרצ"ה, גל' 3003.
- [270*] — בקיפולי ספר: ה. הרפתקאותיו של ר' ישראל ב"ק מיסד הדפוס בירושלים. דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יא, גל' כט, יג תמוז תרצ"ו.
- [271] — הדפוס העברי בארצות המזרח, מאת אברהם יערי, חלק א ירושלם תרצ"ו [עמ' 9—28: הדפוס העברי בצפת; רשימת הספרים שנדפסו בצפת]. תוספת לרשימת דפוסי צפת פירסם המחבר בקרית ספר, שנה כד, תש"ז, עמ' 66.
- [272] — שליחים מארץ-ישראל לתימן. סיני, כרך ד, תרצ"ט, עמ' שצב—תל [חלק ניכר מן השלוחים הם שליחי צפת].
- [273] — שליחותו של ר' ישראל משקלוב (במלאת מאה שנה לפטירתו ביום ט סיון תקצ"ט). סיני, כרך ה, תרצ"ט—ת"ש, עמ' נב—סה.
- [274] — לענין האקרוסטיכון של "אומר בשבחיו". קרית ספר, שנה יז, ת"ש, עמ' 423.
- [275] — שליחים מארץ-ישראל לעשרת השבטים. סיני, כרך ו, ת"ש, עמ' קסג—קעה, שמד—שנו, תעד—תפר.
- [276] — מסעות שליח צפת בארצות המזרח, הוציאו לאור מגוף כתב ידו אברהם יערי, ירושלים תש"ב. צא, [1] עמ' 8. [השליח הוא ר' יחיאל פישל ב"ר יעקב קעסטילמאן, יליד טאַלמיטש בגאליציה המזרחית, בשנת תקפ"ה [1825]. נסע בשנים תרי"ט—תרכ"א [1859—1861].
- [277] — אגרות ארץ ישראל, שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בבל ועד שיבת ציון שבימינו, קיבצן וביארן אבהם יערי. יוצא לאור ע"י המחלקה לעניני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית ובהשתתפות קרן היסוד ע"י הוצאת "גנית", תל-אביב תש"ג. 576 עמ' 8.
- מהדורה שניה, תל-אביב תש"י. עיין בייחוד: כט. אגרת ר' דוד די רוסי, מצפת, רצ"ה (1535); לא. אגרת קהלת צפת לאפריקה הצפונית, שס"ד (סוף 1603); לב—לד. שלש אגרות של ר' שלמה שלומיל מיינשטרל, מצפת שס"ז (1607); אגרת ר' ישעיה הלוי הורוויץ, מצפת, שפ"ב (סוף 1621); לח. אגרת שליח קבוצת גרים בצפת, המאה השמונה-עשרה; מה. אגרת ר' יוסף סופר, מצפת, תקכ"ב (1762); מח. אגרת ר' מנחם מנדל מויטבסק ור' אברהם הכהן מקאליסק, מצפת, תקל"ח (1778); מט. אגרת ר' אברהם הכהן מקאליסק, מצפת, תקל"ח (1778); נא. אגרת תלמידי הגאון מוילנא, מצפת, תק"ע (1810); נב. אגרת ר' חיים ב"ר טוביה כ"ץ, מצפת, תק"ע (1810); נד. אגרת ר' ישראל משקלוב מירושלים לאמשטרדם על הרעש בצפת, תקצ"ו (1837); נה. אגרת ר' אריה נאמן מצפת לאמשטרדם על הרעש בצפת, תקצ"ו (1837); נו. אגרת ד"ר אליעזר הלוי מצפת, תמוז תקצ"ח (1838).
- [278] — שני קונטרסים מארץ-ישראל [קונטרס ב: שבח ותהלה לארץ-ישראל לר' פרץ ב"ר משה, איש צפת]. קרית ספר, שנה כג, תש"ז, עמ' 140—159.
- [279] — מוכרספרים בצפת במאה השש-עשרה. קרית ספר, כרך כה, תש"ט, עמ' 305—310 = אברהם יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 154—162.
- [280] — שלוחי ארץ-ישראל בתיריאה. מנחה ליהודי זה מוגש להרב יהודה ליב זלוטניק [אבידע].

פירסומים על צפת

- ירושלים תש"י, עמ' 212—225 [שלוחי צפת: עמ' 218, 224—225].
- [281] — שלוחי ארץ־ישראל בהודו. סיני, כרך כו, תש"י, עמ' שכו—שנח נ]. ר' משה ב"ר יוסף מצליח: עמ' של—שלא; ח. ר' מאיר יהיאל: עמ' שלד—שלה; ט. ר' דוד דבית־הלל: עמ' שלה; י. ר' שמואל עבו: עמ' שלו; יח. ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין: עמ' שמב—שמד; כב. ר' יעקב חיון: עמ' שגא. לא. ר' ישראל הלוי: עמ' שנה; לד. ר' משה חיים אדרעי: עמ' שגז].
- [282] — תוספת למאמרו "מוכר ספרים בצפת במאה השש־עשרה". קרית ספר, כרך כח, תש"ב—תש"ג, עמ' 416 [עיון למעלה, מס' 279].
- [283] — שלוחי ארץ ישראל; תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, מאת אברהם יערי, ירושלים תש"א. יח. [1], 947 עמ'. 8. עיון בייחוד פרק ה: שלוחי צפת מהכיבוש התורכי עד אמצע המאה השבע־עשרה, רע"ז—ת"י (1517—1650), עמ' 233—255; פרק י: שלוחי צפת מאמצע המאה השבע־עשרה עד עליית החסידים, ת"א—תקל"ז (1651—1777), עמ' 408—461; פרק טז: שלוחי החסידים בגליל, תקל"ז—תק"ע (1777—1810), עמ' 608—629; פרק יח: שלוחי כוללות צפת אחרי עליית החסידים, תקל"ח (1778) ואילך, עמ' 661—678; פרק כא: שלוחי הפרושים והנולחים אליהם בצפת ובירושלים, תקס"ח (1808) ואילך, עמ' 756—832. ביקורת מפורטת: מ' בניהו, קרית ספר, כרך כח, תש"ב—תש"ג, עמ' 16—35.
- [284] — רעש צפת בשנת תק"ד. סיני, כרך כח, תש"א, עמ' שמט—שסג.
- [285] — איגרת מצפת משנת תקצ"ו. סיני, כרך כט, תש"א, עמ' שמה—שנח. ועיון להלן, מס' 402; ישראל דוד בית־הלוי, תולדות יהודי קאלישי, תלאביב תשכ"א, עמ' 295.
- [286] — תעלומת ספר; ספר חמדת ימים, מי חיברו ומה היתה מידת השפעתו, מאת אברהם יערי, ירושלים תשי"ד. 168 עמ'. 8. לדעתו, מחבר הספר הוא המקובל ר' בנימין הלוי.
- [287] — תולדות ההילולא במירון. תרביץ, כרך לא, תשכ"ב, עמ' 72—101.
- [288] יפה, בנימין; לקט המבי"ט על הישוב היהודי בארץ־ישראל במאה הט"ז. סיני, כרך כד, תש"ט, עמ' רצ—שד. ועיון גם שם, כרך כה, עמ' ריב.
- [289] יצה"ר: מלואים לזכר חכם ספרדי בצפת [עיון: רמון, יוסף צבי. מס' 436]. ההד, שנה ט, חוב' ז, ניסן תרצ"ד, עמ' ט.
- [290] ספר הישוב: ספר הישוב; אוצר הידיעות
- והרשומות, הכתובות והזכרונות, שנשמרו ביש"ר ראל ובעמים בלשון העברית ובשאר לשונות על ישוב ישראל ותולדותיו בארצו מימי חרבן בית שני עד ראשית התישבות החדשה בימי חבת ציון. כרך א, חלק א: הישוב למקומותיו מימי חרבן בית שני עד כבוש ארץ ישראל ע"י הערבים יוצא בהשתתפות חבר חכמים ועובדים מדעיים בעריכת שמואל קליין. ירושלים תרצ"ט. כרך ב: מימי כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הערבים (637) עד מסעי הצלב (1098). בעריכת ש' אסף ול"א מאיר. ירושלים תש"ד. החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה—הוצאת מוסד ביאליק על־ידי דביר. [291] הכהן, מנחם: חץ וקשת בל"ג בעומר. מחנים, מסכת לחיילי צה"ל לל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 38—40.
- [292] ה[כהן] מ[רדכי]: ל"ג בעומר. נרות שבת, שנה ז, כרך ו, תש"ט, קונטרס קמה, עמ' קסו—קסז.
- [293] הכהן, מרדכי: ל"ג בעומר: מקורות, הליכות, מנהגים. מחנים, מסכת לחיילי צה"ל לל"ג בעומר, מס' נו, תשכ"א, עמ' 20—31.
- [294] כהנא, דוד: תולדות המקבלים השבתאים והחסידים, על פי מקורות ישנים וחדשים... מה' דורה שלישיית... הוצאת "דביר", תלאביב תרפ"ו—תרפ"ז. כרך א—ב. עיון בייחוד ספר רא' שון: אבן גנף, תולדות המקובלים, שקדמו לתנועת שבתי צבי וסיעתו.
- [295] כנעני, יעקב: החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש־עשרה וחצי המאה השבע־עשרה. ציון, ספר ו, תרצ"ד, עמ' קעב—ריו.
- [296] — הפועלים והפקידים בצפת ובסביבותיה במאה הט"ז והי"ז. סיני, כרך כב, תש"ח, עמ' צד—ק.
- [297] — לחקר צפת. סיני, כרך כב, תש"ח, עמ' רפז—רצד.
- [298] כ"ץ, יעקב: מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח. ציון, שנה טז, תש"א, עמ' 28—45.
- [299] LEWIS, Bernard: Notes and Documents from the Turkish Archives; A contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire by Bernard Lewis, Jerusalem 1952. [3], 52 p. 8°. Oriental notes and studies published by the Israel Oriental Society, No. 3.
- [300] לואיס, ברנרד: האוכלוסיה והכנסות היהודים בארץ־ישראל במאה השש־עשרה על־פי

נפתלי בן-מנחם

- תעודות תורכיות. ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר פרס, תשי"ג, עמ' קג—קלז.
- [301] — הארכיונים העות'מאניים כמקור לתולדות ארץ-ישראל. ארץ-ישראל, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ספר ב, ירושלים תשי"ג, עמ' 185—195 (עמ' 190: פרק על צפת).
- An Arabic Account of the Province of Safed—I. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XV/3, 1953, 477—488.
- [303] — ארץ-ישראל ביובל הראשון לשלטון העות'מאני על-פי פנקסי הקרקעות העות'מאניים. ארץ-ישראל, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ספר ד, ירושלים תשט"ז, עמ' 170—187 [פרטים חשובים על צפת].
- [304] הלוי, שושנה: חורבן צפת עם הרעש לפני מאה שנים, דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יב, גל' 15 (3569), כד בשבת תרצ"ז.
- [305] — רבי ישראל משקלוב; מאה שנה למותו [חתום: ש. לוי]. סיני, כרך ה, תרצ"ט—ת"ש, עמ' ל—לז.
- [306] — הדפוס הראשון בירושלים, [מאת] שושנה לוי. (רשימת הספרים שנדפסו בבית דפוסו של ר' ישראל ב"ק, תר"א—תרל"ה). ירושלים תש"ה, 52 [2] עמ'. 8°. נדפס מקודם בשם "ביבליוגרפיה של ספרי רבי ישראל ב"ק" ב"במישור", שנה ב, תש"א, גל' נט—ס, עמ' יט—ל.
- [307] לוי, יעקב: An Eye-witness Account of the Expedition of the Florentines against Chios in 1599. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. XII, Pts. 3—4, 1948 = *Oriental and African Studies* presented to Lionell David Barnett, pp. 542—554.
- [308] [לונז, אברהם משה]: מספר האמנים, הסוחרים] ושאר משלח יד בצפת. לוח ארץ ישראל לשנת התר"ס, שנה ה, תרנ"ט, עמ' 94.
- [309] — שמות הכפרים שבמחוז צפת למספר יושביהם <עפ"י מקורים רשמיים>. לוח ארץ ישראל לשנת התר"ס, שנה ה, תרנ"ט, עמ' 95.
- [310] — פקיעין ושפרעם. לוח ארץ ישראל לשנת התר"ס, שנה ה, תרנ"ט, עמ' 126—135.
- [311] — מכתבים בודדים [א]. מכתב מרבני צפת ובראשם מרן יוסף קארו; ב. מכתבים מרבנים אשכנזים שעלו לעיה"ק צפת ת"ו בהמאה החולפת: א. מכתב מהרב ר' ישראל במוהר"ר פרץ זצ"ל משי תקל"ח; ב. מכתב מהרב מנחם מנדיל ומוויטבסק... ומהרב אברהם במו"ה אלכסנדר
- כ"ץ זלה"ה משנת התקל"ח; ג. מכתב מהרב אברהם במו"ה אלכסנדר כ"ץ משי תקל"ח. ירושלים, כרך ה, תרנ"ה, עמ' 161—173.
- [312] — שלשה מכתבים מארה"ק ע"ד הרעש האחרון בצפת בשנת תקצ"ז, ונלוה אליהם קול קורא של הרבנים הפקוא"ם בארה"ק בע"ת אמשטרדם יע"א. ירושלים, כרך ט, תרע"א, עמ' 151—165. שלושת המכתבים מיועדים לר' צבי הירש לעהרן: א. מר' ישראל משקלוב, ירושלים, יד שבט תקצ"ז [א] יערי, אגרות ארץ ישראל, מס' נד; ב. מר' אריה נאמן, צפת, כא שבט תקצ"ז [א] יערי, שם, מס' נה; ג. מר' רפאל יצחק אלפאנדארי, בירוט, כה אדר"א תקצ"ז. נוספה עוד: רשימה מרבנים ספרדים שנפטרו בעיר הקדש צפת.
- [313] — תולדות הרב... ר' ישראל משקלאוו זצ"ל [חתום: העורך]. לוח ארץ ישראל... לשנת התרע"ב, שנה יז, תרע"א, עמ' 139—152.
- [314] ליברמן, שאול: פירושי הירושלמי של חכמי ירושלים וצפת (פי' ר' שלמה סיריליאו, זרע קודש לר' משה פיזאנטי, פירוש ר' אלעזר אזכרי לזרעים ומועד, פני משה לר' משה ברי שלמה ו' חביב). [בתוך מאמרו: משהו על מפר"ש שים קדמונים לירושלמי]. ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, נויק תשי"ג, עמ' שא—שטו.
- מאיר, ל"א: עיין מס' 290.
- [315] מאן, יעקב: MANN, Jacob: Moses b. Samuel [of Safed], a Jewish Katib in Damascus, and his pilgrimage to Medina and Mekkah. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1919, p. 155—184.
- [316] מדיני, חיים חזקיהו: [על ל"ג בעומר; הילולת דרשב"ן]. שדי חמד, אסיפת דינים, חלק ד, חארשא תרנ"ו, מערכת ארץ-ישראל, סימן ו, דף ג. ג—ד, ג; חלק יח, אסיפת דינים, חארשא תרע"ב, פאת השדה, סי' א, דף ט, ג.
- [317] המחלקה לעניני הנוער: ביריה; לקט מאמרים ורשימות [על-יד] המחלקה לעניני הנוער — המדור הדתי של הנהלת ההסתדרות הציונית וההנהלה הארצית של בני עקיבא [בעריכת נפתלי בן-מנחם], ירושלים תש"ו, 51 [1] עמ'. 8°.
- [318] מילול, יוסף: רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט. מחקר דימוגראפי סטטיסטי על יסוד המפקד שנערך בפקודתו של משה מוני טיפוירי. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' תכה—תעד.
- [319] מימון [פישמן], יהודה ליב הכהן: "תשליך" בצפת. העברי, שנה ו, תרע"ה, גל' לט = התור, שנה ג, תרפ"ג, גל' מא—מב = חגים ומועדים, ירושלים תש"ג, עמ' כח—לב; מהדורה

פירסומים על צפת

הרוגי הרעש בצפת ת"ו שנשא הרב... ישראל משקלאו זצ"ל בביהכ"ג הגדול המיוחס לר' יוחנן בן זכאי פעה"ק ת"ו. ירושלים, כרך ט, תרע"א, עמ' 166—168.

[329] — רעש צפת בשנת תקצ"ז. המאירי, תרע"ג, עמ' 186—190, 218—222.

[330] — חזון־מקבלים לבילי שבועות. הדואר, שנה כה, גלי' כח, א סיון תש"ו, עמ' 683—684.

[331] — על זמר ידוע של ר' ישראל נגיארה. הדואר, שנה כו, גל' א, ז מרחשון תש"ז, עמ' 11.

[332] — לתולדות חדוש הסמיכה והסנהדרין. הדואר, שנה כט, תש"י, גלינות טו—יט, עמ' 387—388, 413—419, 435—437 (אגודת תלמידי תשבי), 459—460 (קונגרס רבני לחדוש הסמיכה), 484—486 (הצעות־סופרים ליסוד סנהדרין).

[333] מלכו, יצחק רפאל: רבי לוי בן חביב „איש ירושלים“ משומרי החומות (רמ"ה—ש"ד). חמדת ישראל, קבץ לזכרו של... מרן חיים חזקיהו מדיני... למלאת ארבעים שנה לפטירתו... בעריכת אברהם אלמאליח, ירושלים תש"ו, עמ' 33—42.

[334] — רבי משה בן יוסף מטרנאי „המבי"ט" מראשוני בוני הגליל וזמנו. חמדת ישראל, קבץ לזכרו של... חיים חזקיהו מדיני... למלאת ארבעים שנה לפטירתו, ירושלים תש"ו, עמ' 147—156. [חתום: י. ר. מ.].

[335] — השלטון המצרי של מוחמד־עלי ובנו אברהים פחה בקשר עם היהודים וארץ־ישראל [על מרד הפלחים בשנת תקצ"ד ורעש צפת בשנת תקצ"ז]. סיני, כרך מה, תשי"ח, עמ' צה—קד.

[336] מלמד, עזרא ציון: „מלאכת שלמה“ לר' שלמה עזני. סיני, כרך מד, תשי"ט, עמ' שמו—שסג = תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי הראשון לתורה שבעל־פה, ירושלים תשי"ט, עמ' עה—צב.

[337] מנדלסון, יצחק: שירים... מר' ישראל בן משה נגיארה. חורב, כרך ט, חוב' יז—יח, ניסן תש"ו, עמ' 50—58.

[338] מרגליות, אשר זליג: ספר הילולא דרשב"י בו יבואר... קדושת... יום לג לעומר... המלקט והמסדר ישעיה אשר זעליג מרגליות, ירושלים תש"א. [2] סו, [1] דף. 8°.

[339] מרזר, אריה: צפת ואנשיה, [מאת] אריה מרזר. ששה־עשר תבליטי נחושת. צפת, קרית הצעירים, תשט"ו. [14] עמ', עברית, יידיש ואנגלית. 2°.

[340] מרכוס, שמעון: פנקס שלוחי ארץ־ישראל ברודוס. ירושלים, מחקרי ארץ־ישראל, א ספר

שניה מושלמת, ירושלים תש"ד, עמ' ל—לב; מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת, ירושלים תש"י, עמ' ל—לד; מהדורה רביעית, ירושלים תש"ב, עמ' ל—לד.

[320] — הלולא דרבי שמעון בן יוחאי התור, שנה ד, תרפ"ד, גל' לד = חגים ומועדים, ירושלים תש"ג, עמ' רמח—רנב. מהדורות אחרות ר' 319 = קול המורה, עתון של הסתדרות המורים העברים בטריפוליטניה, שנה א, תש"ה, עלון ב.

[321] — לתולדות רבי ישראל משקלוב. סיני, כרך ה, תרצ"ט—ת"ש, עמ' סו—סח [חתום: העורך].

[322] — צפת וחכמיה. סיני, כרך ט, תש"א—תש"ב, עמ' נגג—רנו; כרך י, תש"ב, א—ה, קסט—קעג; כרך יא, תש"ב—תש"ג, צט—קב, קעז—קפב, שה—שט; כרך יב, תש"ג, יב—יה, שפט—שצד; כרך יג, תש"ג—תש"ד, ז—יא, סה—ע, רטו—רכב; כרך יד, תש"ד, יב—טז [לא נשלם].

[323] — חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, ירושלים תש"א. [2] קה עמ'. 8°. מהדורה שניה, ירושלים תש"א. קה עמ'. 8°. (כתבי הרב י. ל. הכהן מימון / ד). רובו של הספר נדפס גם ב"הצפה": יז מנחם־אב תש"ט, גל' 3535; ח אלול תש"ט, גל' 3552; כט אלול, גל' 3570; יד תשרי תש"י, גל' 3580; כח תשרי, גל' 3592; יב מרחשון, גל' 3604; ד כסלו, גל' 3622; כה כסלו, גל' 3622; ט שבט, גל' 3675; ז אדר, גל' 3699; ח תמוז, גל' 3799; טו תמוז, גל' 3805. — וב"סיני", כרך כה, תש"ט, עמ' ריג—רכה; כרך כו, תש"י, עמ' א—יה, קכט—קמג, רמט—רנו; כרך כז, תש"י, עמ' א—לו, קכט—קלד. — עיין גם מאמרו: גדולי ירושלים על חידוש הסנהדרין. סיני, כרך כב, תשי"ג, עמ' קכט—קמ = הצופה, טו טבת, גל' 4579 [דעת גאון ירושלמי בדבר חידוש הסנהדרין].

[324] — פירושו של מהר"י בירב על הרמב"ם. הר"מ במז"ל, קובץ תורני־מדעי ערוך ומסודר למלאות שבע מאות וחמשים שנה לפטירת הרמב"ם ז"ל, בעריכת הרב י"ל הכהן מימון, ירושלים תשט"ו, עמ' פא—קסג.

[325] מירסקי, אהרן: עשרת שירים לר' ישראל נגיארה. ספר איש התורה והמעשה ליובלו הששים של הרב משה אוסטרובסקי [המאירי], ירושלים תש"ו, עמ' ככה—קלב.

[326] — שירי גאולה לרבי ישראל נגיארה. ספונות, ספר ד, תשכ"א, עמ' רו—רלד.

[327] — שירי נגד ובר נגד [נגיארה]. ספונות, ספר ה, תשכ"ב, עמ' רנט—שב.

— ע"י גם מס' 368. [328] מלאכי, אליעזר רפאל: הספד וקינה על

נפת לי בן-מנחם

- פרס, תשי"ג, עמ' רלב—רמב [עמ' רלד—רלה, רלט—רמ: שלוחי צפת].
- [341] **נאדאי, ג':** NÁDAI, Gyula: A tö-rök zsidók életéből. Kulturatörténeti adalékok a XVI. és XVII. századokból [מחיי היהודים בתורכיה. החיים התרבותיים במאה השש-עשרה והשבע-עשרה (משפחות טראני, ר' יוסף טראני ופעולותיו)]. Magyar Zsidó Szemle VI, 1889, p. 79.—87, 129—146
- [342] **נאיבואיר, אברהם:** אגרת השלוחה מה-כמי ורבני האשכנזים שבארץ ישראל... לבני משה רבנו ע"ה ועשרת השבטים [צפת, ראש חודש מרחשון תקצ"א]; [אגרת ר' ישראל משקלוב, צפת, אדרב תקצ"ה, אל פקידי ואמרכלי ערי הקדש באמשרדם על השלוחה ר' ברוך ב"ר שמואל]. קבץ על יד, שנה ה, תרמ"ה, עמ' 52—61. האגרת הראשונה נכנסה ל"אגרות ארץ ישראל" מאת אברהם יערי, תל-אביב תש"ג, עמ' 344—357. עיין גם שם, עמ' 342—344, 350.
- עיין גם מס' 349.
- [343] **נדב, יעל:** רבי שלמה אאיליון וקונטריסו בקבלה שבתאית. ספונות, ספר ג—ד, תשי"ט—תש"ך, עמ' שא—שמו.
- [344] **ניר, דב;** יאיר, אהרן: סקר גיאומורפו-לוגי של איזור צפת. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כד, תש"ך, עמ' 183—209.
- [345] **סדן, דב:** הערות (לעיני רעש צפת). דבר מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יב, גל' 18 (3587), טו באדר תרצ"ז. [חתום: ר. ט.].
- [346] **סוסאן, יששכר בן מרדכי נ':** ספר תקון יששכר: הוא ספר עיבור ותקופות לעולם הלילה חזורות. משנת השכד ליצירה מתחילות ועד סוף העולם משלימות. וחזירו הסדרים ופרודן במנהגות ארץ ישראל והחצות... [מאת יששכר בן... מרדכי ידידי בן סוסאן, קושטא שכ"ד. "מנהגות ארץ ישראל כמו שראיתי המוסתערבים יצ"ו תושבי צפת שבגליל העליון ששם דירתי נוהגין ואנו כל הקהלות יצ"ו אשר שם נוהגין". מהדורה שניה: ספר עיבור שנים... משנת הרצ"ט ליציר מתחילי ועד סוף העולם משלימות... ויניציאה, שנת את מי אשליח [ש"ט]. קלו דף. 4.
- [347] **סוקניק, אליעזר ליפא:** אל-בוקיע — בקע, פקיעין או תקוע? דבר, מוסף לשבתות ול-מועדים, כרך ג, גל' כח (תתפו), ז אייר תרפ"ח.
- [348] **סימונסון, שלמה:** שלוחיה של צפת במני טובה במאות ה"ז והי"ח. ספונות, ספר ה, תשכ"ב, עמ' שכז—שנז.
- [349] **סמברי, יוסף בן יצחק:** ספר דברי יוסף.
- סדר החכמים וקורות הימים, מהד' א' נאיבואיר, חלק א, אוקספורד תרמ"ח, ליקוטים על חכמי צפת, עמ' 151—152; ליקוטים מספר דברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמברי, מהד' אברהם ברליני, ברלין תרנ"ו, עמ' 63—66.
- [350] **עגנון, שלום יוסף:** לבב אנוש; המנין; אבני המקום; ההדלקה [סיפורי צפת]. כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך ב, אלו ואלו, תל-אביב תשי"ג, עמ' תלב—תמט, תסא—תסג. "ההד-לקה" נדפסה תחילה ב"מנחה לדוד", ליובל השבעים של החכם ר' דוד ליון, ירושלם תרצ"ה, עמ' רנב—רנג; ב"הדהד", שנה י, חוברת ה, אייר תרצ"ה, עמ' יז, וב"חגים וזמנים", מאת מאיר אילי, חלק א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 341—342.
- [350] **עמנואל, יצחק:** סיוען של קהילות ה-ספרדים באמשרדם ובקוראסאו לארץ הקדושה ולצפת. ספונות, ספר ה, עמ' שצט—תכד.
- [351] **עשני, ישעיהו:** מה עלי לדעת על צפת; מדריך לצפת וסביבתה הקרובה לחייר, למבריא ולמטיל, [מאת] ישעיהו עשני, צפת תשט"ו, 1955.
- [2], 50, [20] עמ'. 8.
- [352] — בסימטאות צפת; סיפורים, אגדות, פרקי החי, דיוקנאות עם עיטורים רבים [מאת] ישעיהו עשני. הוצאת "ספרית צפת". צפת (תשכ"ב). 269, [3] עמ'. 8. — עי' גם מס' 207.
- [353] **פאזנאנסקי, שמואל אברהם:** POZNAN-SKI, Samuel: Moses b. Samuel of Safed, a Jewish Katib in Damascus. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1920, p. 97—99. עי' גם מס' 315.
- [354] **פודהורצר, משה:** מלואים [לרשימה "הרב... שמואל העליר זצ"ל". זכרון לחובבים הרא-שונים, חוב' יט, תרפ"ט, עמ' 22—26]. עי' גם מס' 166.
- [355] — הרב אברהם דוב מאורווש ז"ל (בשנת המאה להסתלקותו). במישור, שנה ב, תש"א, גל' סה, עמ' יא—יב. — עי' גם למעלה, מס' 158.
- [356] **פטאי, יוסף:** PATAI, József: Na-giára Verseiből [משירי ר' ישראל נגיאה מתורגמים לאונגארי]. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, XVII, 1903, p. 72—76; Nagiára Dalaiból: XIX, 1904, p. 235—242.
- [357] **פין, שמואל יוסף:** גדולי ישראל בטורקייא [פרק ג: ארץ ישראל; ד: המחלקת על דבר הסמי-כה; ד: הרב ר' יוסף קארו והרב ר' משה מטראני ובני דורם]. הכרמל, שנה ב, תרל"ד, עמ' 479—494, 576—588.

פירסומים על צפת

- טוגליה ותוגרמה שמלפנים, הוצאה שניה מושלמת, תל-אביב תש"ז, עמ' 145—150.
- [366] FRIEDLÄNDER, M. H.: Gesichts- bilder aus der nachtalmudischen Zeit bis auf die Gegenwart (1500—1880). על-ר' יעקב בירב, ר' לוי בן-חביב, ר' יוסף קארו, ר' שלמה מלכו, האר"י, ר' חיים וויטאל, ר' ישראל נג'ארה. ועוד. Populär-Wissenschaftliche Monats- blätter, I, 1881, S. 74—77, 120—124, 147—151, 207—209.
- [367] FREIMANN, Aron: פריימאן, אהרן: Elieser ben Isak und seine Drucke in Lublin, Konstantinopel und Safed. *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*, 11, 1907, S. 152—155.
- [368] פרייס-חורב, יהודה: זמירות ישראל [לרבי ישראל נאגארה, הכין לדפוס והוסיף מלון והערות יהודה פרייס-חורב. נקד אברהם] אברונין. הוצאת מחברות לספרות תל-אביב תש"ו. בסיוע מוסד הרב קוק. 675, [1] עמ' 8. עיין ביקורת מפורטת: א' מירסקי, קרית ספר, כרך כה, תש"ט, עמ' 39—47.
- [369] פרלמן, משה אהרן: לזכר רבי שמואל הלר זצ"ל. ההד, שנה ט, חוב' ד, טבת תרצ"ד, עמ' ה.
- [370] — רבנו הרידב"ז זצ"ל [בביחוד על תקופת צפת שלון]. ההד, שנה ט, חוב' ט, סיון תרצ"ד, עמ' ל.
- [371] פרס, ישעיהו: ארץ-ישראל וסוריה-הדרר- מ'ת; ספר-המסעות... ויגה תרפ"א. על צפת עיין הפרקים כז—כו, עמ' 297—310.
- [372] צביאלי, ש' י': היולא דר' שמעון בר יוחאי; ל"ג בעומר במירון. ל"ג בעומר תרצ"ה. העורך והמו"ל: ש' י' צביאלי. (תל-אביב). [16] עמ' 8.
- [373] צורף, אפרים: אגדות הגליל [מתא] אפרים צורף בצורף חמשים עטורים מאת א' לואיזאדה, הוצאת "בינאור", תל-אביב תשי"ד. 174, [2] עמ' 8. עמ' 3—99: אגדות צפת ומירון.
- [374] ZIMMELS, H. J. צימלס, צבי יעקב: Rabbi David ibn abi Simra (RDbS). Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Juden in der Türkei im 16. Jahrhundert auf Grund seiner Gutachten von Dr. H[irsch] J[acob] Zimmels, 1. Teil: Leben und Lebenswerk, (Breslau 1933). 60, [1] S. 8°. (Bericht des jüdisch-theologischen Semi- nars... für das Jahr 1932)
- [358] פינקרפלד, יעקב: בתי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים, ירושלים תש"ו. על: בית כנסת האר"י של הספר- דים; בית הכנסת של ר' יוסי הבנא (מהר"י הלבן); בית הכנסת של ר' יצחק אבוהב; בית כנסת האר"י הקדוש של האשכנזים. פישמן, י"ל הכהן: עיין: מימון, י"ל הכהן.
- [359] פראור, יהושע: לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה ה"ט והט"ז. ירושלים, שנה א, תש"ה, עמ' קלט—קנט והערות גם על אגרת ר' רפאל טרבוט שנכתבה בצפת. עיין גם ד' תמרי, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה יט, תש"ו, עמ' 55.
- [360] פראנקו, משה: Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines Jusqu'à nos jours par M. Franco. Franco, 1897 תרגום עברי: דברי ימי היהודים בארץ טורקיה מאת מ' פרנקו תרגום יוסף בר"ג מיוחס — לוח ארץ ישראל לשנת התרס"ה, שנה י, תרס"ד. הפרק על צפת, עמ' 88—89.
- [361] Souvenirs légendaires de Safed — *Revue des Ecoles de l'Alliance Israélite*, No. 2, Juillet-Septembre 1901, pp. 138—147.
- [362] פרומקין, אריה ליב; ריבלין, אליעזר: ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים. ה"א תקס"ח—ת"ר. יוצא לאור עם מבוא והערות על-ידי אליעזר רבלין. ציון, ספר ב, תרפ"ו, עמ' 128—148.
- [363] — ספר תולדות חכמי ירושלם משנת ה"א ר"ן ליצירה עד ה"א תר"ל ליצירה, חברו הרה"ג אריה ליב פרומקין ז"ל... יצא לאור בשלשה חלקים... ועם הערות והוספות רבות, מלואים ומפתחות, מאת אליעזר ריבלין בירושלם בהש"ת תפתות חכמים וסופרים, ירושלם תרפ"ח—תר"ץ. פ, 162; 167; [2], 312, 93, 26 עמ'. פורטריט. י8.
- בספר פרקים שלימים על חכמי צפת. החלק הרא" שון נדפס בראשונה בוילנא תרל"ד בשם "אבן שמואל".
- [364] פרידברג, חיים דוב: רבינו יוסף קארו; כל הקורות אותו מיום גחו מרחם אמו, ופעלתו בשדה הספרות, עד יום לקחו ה' שמימה. נערך ונסדר עפ"י מקורים נאמנים, מאת חיים דובעריש פריעדבערג בקראקא, הוצאה ממכ"ע "דראהב-טשער צייטונג", דראהבטיש תרנ"ו. [4], 32 עמ' 8.
- [365] — צפת [הדפוס העברי בצפת]. תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה, פור-

נפת לי בן-מנחם

- [375] — שמונה תשובות להרדב"ו מכו"י. ספר היובל לפרופסור שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 178—187.
- [376] הצפתי, א': הלולא דרשב"י במירון. במישור, שנה ב, תש"א, גלי סה, עמ' ב-ג.
- [377] קאפח, יוסף: שלוחים נשכחים לתימן. ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' רפז—שו. [א. שליח צפת ר' שלום סנאניס; שיר בשבח רשב"י; שיר בשבח צפת — עמ' רפז—רצב].
- [378] קדרי, שרגא: בצפת ובמירון בל"ג בעומר. ההד, שנה י, חוב' ה, אייר תרצ"ה, עמ' יט—כא.
- [379] קהתי, מ': ממסעו של ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב בארץ ישראל. ציון, ספר ג, תרפ"ט, עמ' 43—53 [עמ' 46—50: המחברת הששית, הוסיפה אל "מדינת צפת"].
- [380] קויפמאן, דוד: אגרות ר' שמשון בק משנות שמ"ב—שמ"ד. ירושלים, שנה ב, תרמ"ז, עמ' 140—147 = המעמר כרך ג, תר"ף, עמ' 282—288 = אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 188—189: אגרות ר' שמשון בק מירושלים, שמ"ד (1584).
- [381] KAUFMANN, David: A Letter by Moses[!] Di Rossi from Palestine, dated 1535. *Jewish Quarterly Review* 9, 1897, עמ' 491—499, 758 = המעמר, ג, תר"ף, עמ' 201—208 [מכ"ת מצפת, מ' משה[ן] די רוסטין = אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 182—187, 544].
- [382] Menahem Azaria di Fano et les ouvrages de Moise Corduero et Isaac Louria. *Revue des Études Juives*, 36, 1898, p. 108—111.
- [383] R. Josef Aschkenas, der Misch-nakritiker von Safet. *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 42, 1898, S. 38—46.
- [384] קונפורטי, דוד: ספר קורא הדורות; מאסף לכל המחנות אחר שנחתם התלמוד שלשלת יוחסין מרבנן סבוראי עד זמן הרב המהבר נ"ע עם ביאור מספיק וראיות נכונות... כי נרצה עונה [תק"ו] לפ"ק פה ויניציאה. נב דף. 4. ... נתעוררתי להפיסו שנית לתקנו להגיהו ולהוסיף בו מפתחות אני דוד קאססעל, בערלין תר"ו. [2], vi עמ', ב—סח דף. 4. יצא בכמה מהדורות. על צפת וחכמיה, עיין מפתח מהדורת קאססל.
- [385] קופשטיק, צבי: חג ל"ג בעומר. ההד, שנה ו, חוב' ה, אייר תרצ"א, עמ' יט—כ.
- [386] — ל"ג בעומר — יום הסמיכה של ר' שמעון בר יוחאי. ההד, שנה ז, חוב' ה, אייר תרצ"ב, עמ' כב—כג. [הערות למאמר זה מאת בנימין זאב רוטנברג, שם, שנה ה, חוב' ה, אייר תרצ"ג, עמ' ל].
- [387] — ל"ג בעומר — חג החיים. ההד, שנה ה, חוב' ט, סיון תרצ"ג, עמ' כו—כז.
- [388] — למהות ההילולא דרבי שמעון בן יוחאי. במישור, שנה ז, תש"ו, גל' שא, עמ' ד—ה.
- [389] קאססל, דוד: Josef CasseL, David: Karo und das Maggid Mescharim von Dr. D. Cassel (Beigabe zum sechsten Berichte der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums in Berlin), Berlin Jahrbücher 1888. p. 12 für jüdische Geschichte u. Literatur, IX, 1889, S. 150—153.
- [390] קוק, שאול חנא: הערות ומלואים [למאמרו של מ"ד גאון: ר' ישראל נגארה ז"ל וזמירותיו]. מזרח ומערב, כרך ה, תר"ץ, עמ' 266—267.
- [391] — מדרש אגור. קרית ספר, כרך כח, תשי"ב תשי"ג, עמ' 206—209 = ש' ח' קוק, עיונים ומח' קרים, ירושלים תשי"ט, עמ' 241—245. — עי' גם מס' 460.
- [392] KECSKEMÉTI, Lipot: Zsido Köl-tökből [משירת ישראל. בתוכה שיר מר' ישראל נגארה]. *Irodalmi Társulat*, I, 1895, p. 332—330.
- [393] קלאר, בנימין: עוד לענין ס' גירושין של ר"מ קורדובירו. קרית ספר, שנה יח, תש"א—תש"ב, עמ' 408. עיין גם שם, שנה טו, תרצ"ט—ת"ש, עמ' 241 = בנימין קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 338, 356.
- [394] קליין, שמואל: תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת "ישוב א"י", תל-אביב תרצ"ה. עיין בייחוד חלק שני: מהעליה מספרד ועד התחלת "ישוב ארץ ישראל".
- [395] — הגליל העליון. סקירה על פוריותו וישובו בתקופות שעברו. ההד, שנה יח, חוב' ז, ניסן תרצ"ט, עמ' יז—יט.
- [396] — ארץ הגליל; מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, מאת ד"ר שמואל קליין ז"ל... הושלם מתוך עזבונו המדעי של המחבר ז"ל ונערך בידי יהודה הרשקוביץ [אליצור]... ירושלים תש"ו. יא, [2], 223, [11] עמ'. [2] מפות פורטריט, יד לוחית-תמונות. 8. — עיין גם מס' 290.
- [397] קרמון, יהודה: השימוש החקלאי בקרקע בהריצפת. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל

פירסומים על צפת

ועתיקותיה, שנה כד, תש"ך, עמ' 210—228.

[398] — דרכי-החבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית. שם, עמ' 240—249.

[399] קרניאל, י[הושע]: צפת וסביבותיה (עפ"י מקורות שונים). מזרח ומערב, כרך א, תר"ף, עמ' 380—386.

[400] קרסל, גצל: הערות (לענין רעש צפת). דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יב, גל' 18 (3587), טו באדר תרצ"ז.

[401] מנחם מגדל מקמניץ, קורות העתים בצירוף נספחות על מאורעות הישוב העברי בגליל בשנות תקצ"ד—תקצ"ה, יוצא לאור עם מבוא והערות על ידי ג. קרסל, ירושלים תש"ו. קלו, [3] עמ' 8°.

[402] — לאיגרת מצפת משנת תקצ"ו [מס' 285]. סיני, כרך לא, תשי"ב, עמ' רמה.

[403] ראביץ, מנחם מ': מסע מירון וערי הגליל, [ירושלם] תרמ"ט.

[404] ראטה, זונדל: [מצבות צפת]. מגזני ירו' שלם, חוב' כ, תרצ"ב, עמ' [29—32].

[405] רבי, משה: צפת. ההר, שנה כג, חוב' א, תשרי תש"ח, עמ' טו—יט.

[406] רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד: תולדות היהודים בארץ-ישראל משנת ג אלפים תת"ל ליצירה עד ה אלפים תרע"ד, מאת א"ז רבינוביץ, יפו תרפ"א. כולל גם פרקים על צפת וחכמיה.

[407] רבינוביץ, זאב: מן הגניזה הסטולינאית. 1. כתב התקשרות של תלמידי האר"י ור' חיים ויטאל (משנת של"ה). ציון, שנה ה, תרצ"ב, עמ' 125—126. עיין גם: החסידות הליטאית, ירושלים תשכ"א, עמ' 171.

[408] רבינוביץ, מיכל: מגלות מגלות [כולל שני מכתבים מצפת]. מזרח ומערב, כרך ג, תרפ"ט, עמ' 151—152.

[409] — לקורות בית הדפוס של ר' ישראל ב"ק [בצפת]. במישור, שנה ב, תש"א, גל' סג, עמ' יב. — עי' גם מס' 72.

[410] רבינוביץ, צבי יהודה (עורך): ל"ג בעומר. ילקוט המועדים, [מאת] צבי יהודה רבינוביץ, ב, (בואינוס אייריס תש"ב), עמ' 95—130. אוסף מאמרים, רשימות ושירים שונים על ל"ג בעומר וה"הלולא דרבי שמעון בר יוחאי". בין המאמרים: הרב אסף, דאס וועזן פון ל"ג בעומר און זיין געשיכטע. עמ' 101—110.

[411] רבינוביץ, צבי מאיר: הלולא דרשב"י בשנת תרצ"ה. ההר, שנה יד, חוב' ה, אייר תרצ"ט, עמ' ו—ז.

[412] ראבינאוויץ, שאול פינחס (שפ"ר): מוצאי גולה, זכרונות נדודי הגולים מספרד ופור-טוגליה — בורות הראשונים אחרי הגרוש ...

וארשא תרנ"ד. עיין בייחוד פרק חמישי: על אדמת ישראל, עמ' 205—230; פרק ששי: אלה תולדות יוסף (קארו) וזמנו, עמ' 231—253. — עי' גם מס' 184.

[413] רוזאניס, שלמה: דברי ימי ישראל בתור' רמה. חלק א [צפת — עמ' 95—101; 191—192; 198—200] משנת ה אלפים ס עד שנת ר"פ (1300—1520), הוסיאטין תרס"ח. מהדורה שניה מתור' קנת, תל-אביב תר"ץ; חלק ב [צפת — עמ' 168—208; 241—278] משנת ה אלפים רפ"א עד של"ה (1575—1521), הוסיאטין תרע"א. מהדורה שניה נקראת: קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ז—תרצ"ח; חלק ג [צפת — עמ' 271—299; 405—414; 422—427] משנת ה אלפים של"ה עד ת (1575—1640), הוסיאטין תרע"ד. מהדורה שניה: סופיה תרצ"ח; חלק ד [צפת — 366—360] משנת ת עד שנת ת"ץ, 1730—1640, סופיא תרצ"ד—תרצ"ה; חלק ה [צפת — 287—302] משנת תצ"א עד שנת תקס"ז, 1807—1730, סופיא תרצ"ז—תרצ"ח; חלק ו [צפת — 81—83] ... עם הערות מאת יצחק רנפאל; מלכו, ירושלים תש"ה.

[414] רוקח, אלעזר: מצב העיר הקדושה צפת ... ירושלים, חש"ד.

[415] רות, אברהם נפתלי צבי: מנחם בבלי או רומי? קרית ספר, כרך לא, תשט"ז, עמ' 399.

[416] ריבלין, אברהם: בין צפת וירושלים. ידע עם, א, כרך ב, תשי"ד, עמ' 59.

[417] ריבלין, אליעזר: תקנות החלוקה של "כולל פרושים" בארץ-ישראל משנת התקפ"ג. ציון, ספר ב, תרפ"ו, עמ' 149—170.

[418] — מאה שנה ל"ביוזה" הגדולה של צפת (ח סיון תקצ"ד — ח סיון תרצ"ד). הארץ, גל' 4511, ח סיון תרצ"ד, 22.5.1934 = דבר, גל' 2814, ב אלול תרצ"ד, 13.8.1934.

[419] — לקדמות ישוב היהודים בצפת. ההר, שנה י, חוב' ה, אייר תרצ"ה, עמ' ל—לא.

[420] — אישים נשכחים מן הישוב הישן. א, רבי מנחם בר' משה הבבלי החברוני [ישב תחילה בצפת]. דבר, גל' קמט 3205, כס מרחשון תרצ"ו, 25.11.1935.

[421] — רבי ישראל משקלוב ז"ל — עפר אי"י. ההר, שנה יד, חוב' ט, י, סיון—תמוז תרצ"ט, עמ' יב—יג; חוב' יא, מנחם-אב, עמ' י—יא.

— עיין גם פרומקין, אריה ליב. מס' 362—363.

[422] ריבלין, חיים הלל: חזון ציון; שקלוב וירושלים. תולדות עלית תלמידי הגר"א ומפעליהם ביסוד הישוב בארץ-ישראל (בעריכת ח' ריבלין

ועתיקותיה, שנה כד, תש"ך, עמ' 210—228.

[398] — דרכי-החבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית. שם, עמ' 240—249.

[399] קרניאל, י[הושע]: צפת וסביבותיה (עפ"י מקורות שונים). מזרח ומערב, כרך א, תר"ף, עמ' 380—386.

[400] קרסל, גצל: הערות (לענין רעש צפת). דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך יב, גל' 18 (3587), טו באדר תרצ"ז.

[401] מנחם מגדל מקמניץ, קורות העתים בצירוף נספחות על מאורעות הישוב העברי בגליל בשנות תקצ"ד—תקצ"ה, יוצא לאור עם מבוא והערות על ידי ג. קרסל, ירושלים תש"ו. קלו, [3] עמ' 8°.

[402] — לאיגרת מצפת משנת תקצ"ו [מס' 285]. סיני, כרך לא, תשי"ב, עמ' רמה.

[403] ראביץ, מנחם מ': מסע מירון וערי הגליל, [ירושלם] תרמ"ט.

[404] ראטה, זונדל: [מצבות צפת]. מגזני ירו' שלם, חוב' כ, תרצ"ב, עמ' [29—32].

[405] רבי, משה: צפת. ההר, שנה כג, חוב' א, תשרי תש"ח, עמ' טו—יט.

[406] רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד: תולדות היהודים בארץ-ישראל משנת ג אלפים תת"ל ליצירה עד ה אלפים תרע"ד, מאת א"ז רבינוביץ, יפו תרפ"א. כולל גם פרקים על צפת וחכמיה.

[407] רבינוביץ, זאב: מן הגניזה הסטולינאית. 1. כתב התקשרות של תלמידי האר"י ור' חיים ויטאל (משנת של"ה). ציון, שנה ה, תרצ"ב, עמ' 125—126. עיין גם: החסידות הליטאית, ירושלים תשכ"א, עמ' 171.

[408] רבינוביץ, מיכל: מגלות מגלות [כולל שני מכתבים מצפת]. מזרח ומערב, כרך ג, תרפ"ט, עמ' 151—152.

[409] — לקורות בית הדפוס של ר' ישראל ב"ק [בצפת]. במישור, שנה ב, תש"א, גל' סג, עמ' יב. — עי' גם מס' 72.

[410] רבינוביץ, צבי יהודה (עורך): ל"ג בעומר. ילקוט המועדים, [מאת] צבי יהודה רבינוביץ, ב, (בואינוס אייריס תש"ב), עמ' 95—130. אוסף מאמרים, רשימות ושירים שונים על ל"ג בעומר וה"הלולא דרבי שמעון בר יוחאי". בין המאמרים: הרב אסף, דאס וועזן פון ל"ג בעומר און זיין געשיכטע. עמ' 101—110.

[411] רבינוביץ, צבי מאיר: הלולא דרשב"י בשנת תרצ"ה. ההר, שנה יד, חוב' ה, אייר תרצ"ט, עמ' ו—ז.

[412] ראבינאוויץ, שאול פינחס (שפ"ר): מוצאי גולה, זכרונות נדודי הגולים מספרד ופור-טוגליה — בורות הראשונים אחרי הגרוש ...

נפת לי בן-מנחם

- ... מהדורה שניה ומושלמת — תש"ז, תל-אביב.
[2] 194, כד עמ' 8°.
- [423] ריבלין, יוסף יואל: לתולדות הדפוס בארץ-ישראל וסוריא. א. דפוס צפת (הראשון) ומשק. מזרח ומערב, כרך א, תר"ף, עמ' 104—109.
- [424] — הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ-ישראל. ספר הגר"א... בעריכת הרב י' ל' הכהן מיומן, חלק ד, ירושלים תשי"ד, עמ' קיא—קסב.
- [425] — הצעת ר' רפאל מרדכי מלכי לייסוד ישיבה בירושלים כמרכז ליהדות [מדובר בין השאר על היוכוח בין ירושלים וצפת על ההג' מוניה]. ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' קפו—קצד.
- [426] ריבקינד, יצחק: הרוגי צפת ברעש תקצ"ז. ספר השנה של ארץ ישראל, שנה ב—ג, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 100—109.
- [427] — דפים בודדים מפיצים אור על קורות הישוב בא"י במאה הששית (תק"א—תקצ"ו). [בתוכם: ג. אגרת צפת—קושטא משנת תקכ"ב; יד. אגרת צפת משנת תקנ"א; טו. אגרות אודות ר' אליהו מרגלית משנות תק"ן—תקנ"ב; יח. אגרת צפת משנת תק"ס; יט. אגרת צפת משנת תק"ס; כ. אגרת צפת משנת תק"ע; כא. אגרת צפת משנת תק"ע; כד. אגרת ירושלים וצפת משנת תקפ"ט; כז. אגרת צפת משנת תק"ץ; כח. אגרת הרעש, מרידות ובוות משנת תקצ"ד/ה; כט. אגרות ע"ד הרעש בצפת בשנת תקצ"ז]. ירושלים, מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונג, ירושלים תרפ"ח, עמ' קיא—קעח.
- [428] — אגרת צפת. תקמ"ג [בתוך מאמר: דפים בודדים מפיצים אור על קורות הישוב בא"י במאה הששית. סדרה שניה]. ציון, ספר ה, תרצ"ג, עמ' קנו—קנט.
- [429] — אגרת טבריה וצפת ופקיעין משנת תקמ"ט [בתוך מאמר: דפים בודדים מפיצים אור על קורות הישוב בא"י במאה הששית. סדרה שניה]. ציון, ספר ה, תרצ"ג, עמ' קסה—קסו.
- [430] — מקורות חיצוניים [יהודי גיבראלטאר ורעש צפת בשנת תקצ"ז]. מימים ראשונים, כרך ב, 1935, עמ' 230—234.
- [431] RIVKIND, Isaac: Some Remarks about Messengers from Palestine to Publications of the [גם שלוחי צפת] American Jewish Historical Society, No. 34, 1937, p. 288—294.
- [432] — לתולדות עדת הפרושים בארץ ישראל [כולל גם: כתיבת התפשות בין כוללי הספרדים והאשכנזים בירושלים וצפת משנות תקפ"ט—
- תק"ץ]. ישראל, קובץ ספרותי-מדעי מוקדש למדינת ישראל... בעריכת א"ר מלאכי, ניו-יורק תש"י, עמ' 129—145.
- [433] ריישר, משה: ספר שערי ירושלים... בכל שער מבואר דברים חדשים נפלאים מענייני אה"ק וימעדה ותכונתה וטבעה ומספר בני ישראל אשר בה. וכל המנהגים והמעשיות משנות קודם ומוזמן הוזה... יגעתי ומצאתי אני הצעיר באלפ"י משה בהרבני... מוה' מנחם מענדיל ריישר נ"ו. מגידולי עיר הקדושה מירושלים לפ"ק... למברג תרל"ו. נדפס פעמים אחדות.
- [434] רמון, יוסף צבי: ישיבת מירון. מגזיני ירושלים, חוברת יב, תרצ"א, עמ' יח.
- [435] — שמחת זכרון בחג השבועות בצפת. ההד, שנה ה, חוב' ט, סיון תרצ"ג, עמ' ז.
- [436] — לזכר חכם ספרדי בצפת נ"ע [ר' ציון ב"ר יחזקאל הכהן]. ההד, שנה ט, חוב' ו, אדר תרצ"ד, עמ' ד [חתום: "יזה"ר]. ע"י למעלה, מס' 289.
- [437] — הלולא דבר יותאי במירון. ההד, שנה ט, חוב' ה, אייר תרצ"ד, עמ' כג—כד.
- [438] — ר' דוד ש"ב ז"ל, איש צפת. ההד, שנה יג, חוב' ז, ניסן תרצ"ח, עמ' 2].
- [439] רעוועל, דוב: חודש הסמיכה מלפני ארבע מאות שנה. חורב, כרך ה, חוב' ט—י, ניסן תרצ"ט, עמ' 1—26.
- [440] רפאל, יצחק: ממכתבי רבי ישראל משקלוב. הצופה, גל' 435 (451), טו סיון תרצ"ט [חתום: יצחק ורפל].
- [441] — לתולדות הקהלה האשכנזית בארץ ישראל. סיני, כרך ה, תרצ"ט—ת"ש, עמ' סט—קטז = יצחק רפאל, ראשונים ואחרונים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 245—300.
- [442] — "בת עין" [לר' אברהם דוב מאחרוטש ז"ל]. במישור, שנה ב, תש"א, גל' סה, עמ' יד = יצחק ורפל [רפאל], החסידות וארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' קמא—קמט. עיין גם: יצחק רפאל, ספר החסידות, מהדורה שניה, תל-אביב תשט"ו, עמ' שו—שי.
- [443] רפאפורט, שלמה יהודה ליב כהן (שי"ר): גוש חלב, מרון, צפת [פרקים מתוך "ערך מלין" שבכתבי-יד]. שלום הכהן, קורא הדו"רות, חארשו"א תקצ"ח. עמ' 9—24] = המעמר, א, תרס"ה, עמ' רט—רצה = ספר ערך מלין, מאת שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט, חרשה תרע"ד.
- [444] רצהבי, יהודה: ר' יוסף קארו ויהודי תימן. אוצר יהודי ספרדי, ספר ב, תשי"ט, עמ' 84—88 = תלפיות, כרך ז, חוב' ב—ד, תשכ"א, עמ' 469—477.
- [445] שאקלי, אבנר: צפת — עבר ועתיד (הרהור

פירסומים על צפת

- השש עשרה — הגליל, קבץ א, נערך ע"י א"ז רבינוביץ, הוצאת התאחדות מושבות הגליל התח-
תון, צפת תרע"ט, עמ' 6—42, 196—200 =
הה, שנה יג, חוב' ז, ניסן תרצ"ח, עמ' יז—כ.
- [456] שלום, גרשם: ספר גירושין [לר' משה
קורדובירן] מהו? קרית ספר, שנה א, תרפ"ד—
תרפ"ה, עמ' 164.
- [457] — תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבטאות.
ציון, ספר ג, תרפ"ט, עמ' 172—179.
- [458] — שרידי ספרו של ר' שם טוב אבן גאון
על יסודות תורת הספירות. קרית ספר, שנה ח,
תרצ"א—תרצ"ב, עמ' 397—408; שנה ט, תרצ"ב—
תרצ"ג, עמ' 126—133.
- [459] — למעשה ר' יוסף דילה ריינה. ציון, ספר
ה, תרצ"ג, עמ' קכד—קלא.
- [460] — שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י.
ציון, שנה ה, ת"ש, עמ' 133—160, 241—243.
הערות למאמר: ש"ח קוק, בענין כתב ההתקשרות
של תלמידי האר"י — במישור, שנה א, גל' כה,
יג תמוז ת"ש.
- [461] — ישראל סרוג — תלמיד האר"י? ציון,
שנה ה, ת"ש, עמ' 214—241
- [462] — SCHOLEM, Gershom G.: Major
Trends in Jewish Mysticism ... by
Gershom G. Scholem... Schocken Books,
New York (1946). הוצאה הראשונה בשנת
1941. הוצאה שלישית, 1954. תרגום צרפתית, פריס
1950. תרגום גרמני, ציריך (1957). עיין בייחוד
פרק ז: האר"י ובית מדרשו.
- [463] — כתביו האמתיים של האר"י בקבלה.
קרית ספר, כרך יט, תש"ב—תש"ג, עמ' 184—199.
- [464] — ר' מאיר אנאשיכון [הערה על מאמרו
של מ' בניהו, מס' 98]. קרית ספר, שנה כב,
תש"ה—תש"ו, עמ' 307—308.
- [465] — "ספר מוסר" — לר' יעקב צמח? קרית
ספר, שנה כב, תש"ה—תש"ו, עמ' 308—310.
- [466] — לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו
הספרותית. קרית ספר, כרך כו, תש"י, עמ' 185—
194.
- [467] — הערות אחדות למאמרו של ד"ר זנה
[מס' 228] על ר' יעקב צמח. קרית ספר, כרך כו,
תש"א, עמ' 107—110.
- [468] — והתעלומה בעינה עומדת [על ספרו של
אברהם יערי, תעלומת ספר, מס' 286]. בחינות, 8,
ניסן תשט"ו, עמ' 79—95. ועיין תשובת א' יערי,
שם, 9, סתיו תשט"ז, עמ' 71—80, ותשובה
לתשובה, מאת ג' שלום, שם, עמ' 80—84.
- [469] — שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו,
רים על היהודים הספרדים במקום). שבט ועם,
ספר ב, תשי"ח, עמ' 103—105.
- [446] שו"ב, מ' דוד: תולדות האחוות בגליל
העליון, מאת דוד שו"ב בירושלם, חארשא תרנ"ב.
עמ' 8°. [כולל: ראש פנה, יסוד המעלה,
משמר הירדן, מחנים ועין זיתים, אחוזת אגודת
האלף ממינסק, בני יהודה "פקיעין" "מירון",
"גולן"].
- [447] — זכרונות לבית דויד; שבעים שנות עבודה
על שדה התחיה והישוב, מאת מ. דוד שוב, מיסד
המושבות ראש פנה ומשמר הירדן בגליל העל-
יון... ירושלים תרצ"ו. רמד עמ', [15] לוחות-
תמונות. 8°.
- [448] שווארץ, יהוסף: הרי הגליל. תבואות
הארץ, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ'
פא—פה.
- [449] שולוואס, משה אביגדור: רומא וירר-
שלים; תולדות היחס של יהודי איטליה לארץ
ישראל, ירושלים תש"ד. עיין עמ' 82—83 על
קהילה של יהודים איטלקיים בצפת, ועוד.
- [450] שזר [רובשוב], זלמן: הבאהושי האחרון
בצפת (משיחות הישיש ר' אידל על עלייתו לא"י).
דבר, מנחם"אב תש"ד = ההד, שנה יט, חוב' י—
יב, תמוז—אלול תש"ד, עמ' יב—יג = כוכבי
בקר, מהדורה חמישית, תלאביב תשי"ב, עמ'
267—277.
- [451] — מעשה ר' יוסף דילה ריינה במסורת השב"כ
תאית. אדר היקר, דברי ספרות ומחקר מוקדשים
לשי' א' הורודצקי במלאת לו שבעים וחמש שנה,
תלאביב תשי"ז, עמ' צז—קית.
- [452] — צופיך צפת. כוכבי בקר, עמ' 195—234.
- [453] שחר, אריה: קורס"שדה של המחלקה
לגיאוגרפיה באזור צפת. ידיעות החברה לחקירת
ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה כג, תשי"ט, עמ'
233—234.
- [454] שחר, אריה; שטוק, תמימה; אפלבוים,
לביאה: מעמדה האזורי של העיר צפת. ידיעות
החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה כד,
תש"ך, עמ' 250—260.
- שטוק, תמימה: עיין מס' 454.
- שטיינמן, אליעזר: עיין: טריואקס, יצחק, מס'
263.
- [455] שכטר, שניאור זלמן; SCHECHTER,
S.: Safed in the Sixteenth Century.
Studies in Judaism, second series, by S.
Schechter, Philadelphia 1908, p. 201—
306, 317—328 = Studies in Judaism, a
selection, New York [ ], p. 231—297,
360—369. תרגום עברי: ש' שכטר, צפת במאה

נפתלי בן-מנחם

- [מאת] גרשם שלום. כרך א, תל-אביב תשי"ז. כמה פרקים בכרך א מוקדשים לקבלת האר"י, מסעו של שבתי צבי דרך צפת, ועוד.
- [470] — דרוש על הגאולה לרבי שלמה לבית טוריאלי נר' שלמה היה, כנראה, ממקובלי צפת]. ספונות, ספר א, תשי"ז, עמ' סב—עט.
- [471] — ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי ה"תנא מצפת". תרביץ, שנה כה, תשי"ט, עמ' 59—89, 201—235.
- ע"י גם מס' 201, 206, 487.
- [472] שלם, שמעון: לחקר שיטות הפירוש וה"דרש של רבי משה אלשיך. ספונות, ספר ד, תשכ"א, עמ' קנא—רו.
- [473] — מהשבה ומוסר בפירושו של ר' משה אלשיך. ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' קצז—רנח.
- [474] שניאורסון, שניאור: ספר זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ו. דף יג, ב—טו, ב: על צפת ועל מירון.
- [475] תלמי, אפרים ומנחם: ספר הגליל; רשי"מות, סיפורים ושיירים כינסו וערכו אפרים ומנחם תלמי, הוצאת "עמ"ח" תל-אביב תשט"ו. 400 עמ'. 8. עיין שם בייחוד, עמ' 171—214.
- תלמי מנחם: עיין: תלמי אפרים. מס' 475.
- [476] תמר, דוד: על ר' ישראל סרוק. ציון, שנה יט, תשי"ד, עמ' 173. ע"י למעלה, מס' 463.
- [477] — קונטרס חדש לר' שלמה שלומיל מדרעז' ניץ. תרביץ, שנה כה, תשט"ו, עמ' 465—467.
- [478] — עוללות צפת. א. על שנת פטירתו של ר' יעקב בירב; ב. על שנת פטירתו של ר' חיים ויטאל; ג. ר' יוסף די שיגוביא בבבנשתי ועדותו על המגיד של ר' יוסף קארו; ד. ר' שם טוב עטייאל תלמידו של האר"י: ה. על הספר "קהלת יעקב" לר' משה גאלנטי; ו. מהדורה בלתי ידועה של ספר "מפתח הזוהר" (מלפני שנת שכ"ו); ז. לשנת מותו של שבתי צבי ולשמועות על מותו. תרביץ, שנה כה, תשט"ו, עמ' 98—100; שנה כו, תשי"ח, עמ' 105—118; שנה כה, תשי"ט, עמ' 407—408.
- [479] — פרקים לתולדות חכמי ארץ ישראל ואיטליה ולתולדות ספרותם. ב. על ר' יצחק גרשון ועל שנת הדפוס של ספרו "שלום אסתר"; ג. לחרם על הספר מאור עינים. קרית ספר, כרך לג, תשי"ח, עמ' 377—379.
- [480] — מאמר מ"מגיד מ"שרים" בפירוש ר' אברהם גאלנטי לאיכה. ארשת, א, תשי"ט, עמ' 478—473.
- [481] — צפת במאה ה"ט". מכון בן צבי, מחקרים ופעולות, ג, תש"ך, עמ' 38—39.
- [482] — תולדות האר"י הקדושי. הארץ, 21.9.1960 = שלוחות, חוב' עא, תשרי תשכ"ב, עמ' 24—27 = The Jewish Review, מס' 396, ג אור א תשכ"ב (7.2.1962); מס' 397, יז אור א תשכ"ב (21.2.1962).
- [483] — שתי אגרות על צפת מאת ר' יהודה אריה ממודינא. ספרייובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 297—303.
- [484] — החבורות של צפת. הארץ, ערב ראש השנה תשכ"ב.
- [485] — אגרת מאת ר' יהודה אריה ממודינא למען ישיבת עין-זיתון. אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 109—111.
- [486] — אגרת מצפת בענין עשרת השבטים משנת שפ"ה או רפ"ה. ספונות, ספר ו, עמ' שג—שי.
- [487] תשב"י, ישעיה: תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, מאת ישעיה תשב"י, ירושלים תש"ב. קמט, [2] עמ'. 8. (מחקרים ומקורות בתורת הסוד בישראל בעריכת גרשם שלום, ספר ב).
- [488] — לחקר המקורות של ס' חמדת ימים. תרביץ, שנה כד, תשט"ו, עמ' 441—455; שנה כה, תשט"ז, עמ' 66—92.
- [489] — אגרות רבי מאיר רופא לרבי אברהם רחיגו. ספונות, ספר ג—ד, תשי"ט—תש"ך, עמ' עא—קל [עיין גם: ציון, שנה כב, תשי"ז, עמ' 21—55, מאמרו: ה"מגיד" השבתאי הראשון בבית מדרשו של ר' אברהם רחיגו].
- [490] תשב"י, פריץ: לזהותו של ספר [שלחן טהור לר' נסים זרחיה אוולאי, חילנא תרס"ה]. קרית ספר, כרך לב, תשי"ז, עמ' 511.

פירסומים על צפת

תוספת

- 491 [אבי־אסף, ח': גדולי ישראל; תולדות ר' ידע' הפניני; ר' שלמה אלקבץ. א. מאת ח' אבי־אסף... קרשאנוב אצל קראקא תרס"ד. 16.]
- 492 [אגדן, א': ל"ג בעומר ודוד הראובני. סולם, שנה ה, גל' ב, סיון תשי"ד, עמ' 20—23.]
- 493 [אלפר, רבקה: אנשי פקיעין. סיפור. ספריה לעם (31), הוצאת עם עובד תל אביב (תשכ"א), 195, [2] עמ' 8°.]
- 494 [בכאש, שלום: בונה ירושלים, אלגיר תרנ"ב (על צפת: עמ' 10—20).]
- 495 [בן־יעקב, מ': ההלולא דרשב"י במירון. הגשר, שנה ב, תרצ"ד, עמ' 87—88.]
- 496 [בר־אדון, פסח: תקוע. דבר, מוסף לשב־תות ולמועדים, כרך ג, כב כסלו תרפ"ח.]
- 497 [וואהלמאן, מנדל: פקיעין, תקוע, מירון (חקירות גיאוגרפיות). התור, שנה ה, גל' לה, אייר תרפ"ז, עמ' 5—7.]
- 498 [וילנאי, זאב: ארץ־ישראל בתמונות וב־מפות עתיקות, ירושלים (1961). עיין עמ' 143—146 על צפת וסביבתה.]
- 499 [CARMOLY, E.: Itinéraires de la Terre Sainte des XIII, XIV, XV, XVI, et XVII siècle, traduits de l'Hebreu... par E. Carmoly, Bruxelles 1847.]
- 500 [כרמולי, אליקים: מבשרת ציון, היא

- קבוצת אגרות שונות, על דבר עשרת השבטים... נאספו ונקבצו יחד על ידי... אליקים כרמולי... תר"א. ג. אגרת חכמי הפרושים, צפת תקצ"א, עמ' כא—מ. מהדורה שנייה, על־ידי ר' אברהם משה לונץ, ירושלים תרמ"ה. עיין למעלה, מס' 342.]
- 501 [מיליקובסקי, נתן: פקיעין, הישוב העתיק ביותר. ההד, שנה יא, חוב' ה, שבט תרצ"ו, עמ' ח—י.]
- 502 [מירסקי, שמואל קלמן: משקלוב עד צפת — ר' ישראל בעל "פאת השלחן". בין שקיעה לזריחה, מאת שמואל ק' מירסקי, ירושלים — ניר־יורק תשי"א, עמ' 199—201.]
- 503 [מרגליות, ראובן: ר' יצחק לוריא; ר' יצחק לוריא הזקן; מקור ביאוגפי "מוסמך". עול־ללות, מתקרים תלמודיים קצרים, מאת ראובן מרגליות, ירושלים תש"ז, עמ' 19—24. עיין גם: קריית ספר, שנה יז, ת"ש, עמ' 248.]
- 504 [הורדוצקי, שמואל אבא: המסתורין בישראל; כרך ג, בני היכלא, תל־אביב תשכ"א. 245 עמ'. 8°. כולל: צפת, רבי שלמה אלקבץ, ר' משה קורדובירו, ר' יצחק לוריא־אשכנזי — אר"י ור' חיים ויטאל — רח"ו, ר' אליהו ב"ר משה די וידאש, ר' אלעזר [?] אוכרי. בכרך ד, טללי־אורות, תל־אביב תשכ"א: ר' ישעיה ב"ר אברהם הורוויץ מח"ס "שלה". עמ' 54—113.]

מפתח המקצעות

<p>סוציולוגיה 12 13 17 41 54 60 61 62 63 64</p> <p>309 308 300 296 295 207 200 98 97 69 65</p> <p style="text-align: center;">460 417 407 351 318</p> <p>סמיכה 124 233 234 298 332 439</p> <p>ספרות, שירה ופיוט 2 3 4 5 10 15 20 30 40 46</p> <p>141 140 139 130 120 104 53 52 49 48 47</p> <p>266 265 218 215 194 189 188 178 152 143</p> <p>350 337 336 331 327 326 325 324 314 274</p> <p>393 392 391 390 389 375 374 368 356 352</p> <p style="text-align: center;">490 477 458 473 472 442</p> <p>עליית החסידיים 84 133 206 355</p> <p>פילוסופיה וקבלה 37 48 95 201 203 216 217</p> <p style="text-align: center;">487 261 243</p>	<p>ביבליוגרפיה 36 55 56 105 108 122 123 220</p> <p>465 463 456 393 286 262 225 223 22 221</p> <p style="text-align: center;">503 488 480 479 478 468</p> <p>דמוגרפיה 7 58 59 66 67 68 71 73 74 75 76</p> <p>151 149 147 145 144 136 134 132 99 78 77</p> <p>344 318 310 290 231 209 168 165 164 154</p> <p>497 496 454 453 448 403 398 397 374 371</p> <p>הילולא דרבי שמעון בר־יוחאי — ל"ג בעומר</p> <p>287 264 232 199 155 148 146 79 38 21 20</p> <p>386 385 378 376 372 338 320 316 292 291</p> <p style="text-align: center;">495 492 437 411 410 388 387</p> <p>מנהגים ואמונות 51 127 150 158 187 208 210</p> <p style="text-align: center;">435 416 372 352 346 339 330 319 244</p>
---	---

נפתלי בן-מנחם

276 275 273 272 260 227 173 171 163 161 431 377 348 340 283 281 280 *270 270 238 196 195 177 138 423 409 367 365 306 271	רעש 19 45 47 70 162 170 284 304 312 328 430 427 426 400 345 329 שבתאות 107 343 451 469 שלוחים 50 87 88 91 93 94 114 117 118 137
---	--

מפתח שמות אישים

גאגין, חיים אברהם 191 גאליקו, אלישע 184 גאלנטי, אברהם 479 גאלנטי, משה 478 גוייוזו, יעקב 82 גרשון, יצחק ב"ר מרדכי 479 269 221 220 דבית-הלל, דוד 281 דוד הראובני 492 די-חידאש, אליהו 504 204 184 די-לה ריינה, יוסף 459 451 193 192 די-רוסי, דוד 381 277 די-רוסי, משה 381 דיין, חייא 262 הורחין, ישעיה הלוי 504 277 205 204 העליר, שמואל 369 354 166 חילנא, יעקב 107 חיטאל, חיים 37 42 55 104 184 203 261 366 504 478 407 חערנער, אברהם אבא 234 233 זכריה בן סעדיה בן יעקב עיין: אלצהארי, זכריה חאגני, משה 224 חיון, יעקב 281 חיון, נחמיה 457 224 חיים מחלוזין 251 חסאן, שלמה 118 טוריאלי, שלמה לבית 470 מטראני, יוסף 341 43 מטראני, משה (המבי"ט) 334 288 190 180 129 357 341 טרבוט, רפאל 359 ידעיה הפניני 491 יהודה אריה ממודינא. עיין: מודינה, יהודה אריה יוסי הבנאי (מהר"י הלבן) 358 יצחק בן אברהם הגר 268 יצחק אייזיק בר"מ מאטיק 173 ישראל ב"ר פרץ 311 ישראל משקלוב 312 305 277 273 176 173 172 502 440 421 342 328 321 313 הכהן, אברהם מקאליסק 311 277 הכהן, חיים 108 הכהן, יוסף 241	אאילין, שלמה 343 אבואלעפיה (משפחה) 97 אבואלעפיה, משה 252 אבוהב, יצחק 358 150 אבוהב, שמואל 115 אברהם זוב בער מאאריטש 442 355 57 אדרעי, משה חיים 281 אוחנא, סולימאן 33 אזולאי, אברהם 137 אזולאי, חיים יוסף דוד (חיד"א) 118 אזולאי, נסים זרחיה 490 119 אזכרי, אלעזר 504 314 204 202 53 52 אלגאזי (משפחה) 97 אלגאזי, יוסף משה 248 אליהו ב"ר שלמה זלמן (הגר"א) 324 אליישר, יעקב 120 אלפאנדארי (משפחה) 97 אלפאנדארי, רפאל יצחק 312 אלצהארי, זכריה 379 אלקביץ, שלמה הלוי 504 491 218 204 184 178 139 אלשיך, משה 473 472 204 184 אנאשכון (משפחה) 98 אנאשיכון, מאיר 464 אשכנזי, אברהם 253 אשכנזי, אשר 137 אשכנזי, יוסף (יהוסף התנא) 471 383 204 32 15 באסולה, משה 184 בבלי, מנחם 420 415 110 109 ביאליק, חיים נחמן 140 בירב, יעקב 324 298 184 181 157 153 108 39 478 366 בן-זמרא, דוד (רדב"ז) 374 135 128 55 39 25 375 בן-חביב, לוי 366 233 298 184 179 בן-חביב, משה 314 בן-שושן, משה 223 222 בנבנשתי, יוסף די שיגוביא 478 ב"ק, ישראל 409 306 *270 263 177 160 ב"ק, ניסן 263 160 ב"ק, שמשון 380 ברוך ב"ר שמואל 342
--	---

פירסומים על צפת

<p>סאראגוסי, יוסף 184 סופר, יוסף 277 72 סיריליו, שלמה 314 סלושץ, נחום 235 סנאניס, שלום 377 סעדיה בן דוד (סעיד ׳ן דאוד אלעדני) 30 סרוג (סרוק), ישראל 476 461 עבו (משפחה) 1 עבו, אברהם חיים 257 עבו, שמואל 281 255 עדני, שלמה 336 34 עטייא, שם טוב 478 עמרם, חיים *243 248 249 251 פ"ח, שלמה 173 163 161 פינאנטי, משה 314 פיינשטיין, חיים יעקב 281 פרחי (משפחה) 249 פרחי, חיים 174 פרידמאן, נחום דובער 55 פריינטי, ש' מאיר 254 פרץ ב"ר משה מאוקריינא 243 פרץ ב"ר משה 278 צהלון, יום טוב 103 צמת, יעקב 467 466 465 228 213 56 42 קאסטילאץ, משה 121 קארו (משפחה) 6 קארו, יוסף 184 183 157 156 142 129 *103 29 366 364 357 311 217 215 214 204 190 186 478 444 412 389 קורדובירו, גדליה 96 קורדובירו, משה (רמ"ק) 201 186 184 95 36 504 456 393 382 225 204 קורונל, נחמן נתן 131 קעסטילמאן, יחיאל פישל 276 ראובן ב"ר יעקב 246 רחיגו, אברהם 489 229 רופא, חייא 122 108 רופא, מאיר 489 רידב"ו, יעקב דוד 370 ריקי, (רפאל) עמנואל חי 212 10i רקחי, ציון 259 שבתי צבי 478 469 294 ש"ב, מ' דוד 438 שולאל, יצחק הכהן 153 17</p>	<p>הכהן, יחזקאל שלמה 258 הכהן, ציון ב"ר יחזקאל 436 כ"ץ, חיים 277 לאמפרונטי, יצחק 226 224 הלוי, אליעזר 277 הלוי, בנימין 286 הלוי, יהודה 140 הלוי, ישראל 281 הלוי, משה נזיר 241 הלוי, שמואל 224 לוצאטו, משה חיים 226 לונץ, אברהם משה 500 238 17 לוריא, יצחק (אשכנזי, האר"י) 42 35 33 24 4 204 203 186 184 164 143 126 123 82 48 478 469 463 462 460 407 366 358 256 219 504 503 487 482 לעהרן, צבי הירש 312 מאיר יחיאל 281 מאנספעלד, יוסף 41 מודינה, יהודה אריה 485 483 מודעי, חיים 246 מולכו — עיין מלכו מונטיפיורי, משה 318 מורפורגו, שמשון 224 מלכו, דניאל 247 מלכו, שלמה 366 193 מלכי, רפאל מרדכי 425 מנחם מנדל מחיטבסק 311 277 מנחם מנדל מקמיניץ 401 167 מנחם עזריה דייפאנו 382 מצליח, משה ב"ר יוסף 281 מראגי, נתן 93 מרגלית, אליהו 427 מרדכי מרויסטיץ 83 משה בן מימון 324 משה מנארינסק 173 משה ב"ר שמואל 353 315 נאג'ארה, ישראל 40 2 46 130 140 141 *152 337 331 327 326 325 266 265 189 188 184 392 390 368 366 356 נאג'ארה, משה 243 נאמן, אריה 312 277 נקבלי, גבריאל 68 סאגיס, יוסף 184</p>
---	--

נפתלי בן-מנחם

495 437 411 410 388 386 377 376	277 204 28	שלמה שלומיל מיינשטרל מדרוניץ
173	477	שפירא, שלמה זלמן
424 422 277	458	תלמידי הגר"א
11	105	תחומימט
	372 338 320 232 155 146	שמעון בר יוחאי

מפתח שמות המקומות

147	446	מערתא דבקע	אחוזת אגודת האלף ממינסק
59	347	מפשטה	אל-בוקיע
132	317 200 99 73	מרום	ביריה
447 446	446	משמר הירדן	בני יהודה
73	347	נברתא	בקע
145	446	סאסא	גולן
145 73	443 149 73 71	סעסע	גוש-חלב
73	447 446 395 231 210 209 184 86 7	ספסופה	גליל העליון
149	210	עבלין	גליל התחתון
485 446 230 73	76 73	עין-זיתים	ג'רמק
73	73	עכברא	דלתון
249	165	עכו	דרך ישראל
73	420 241 109 88	עלויה	חברון
73	77	עמוקה	חצור
149	209	עקרבה	חרמון
67 66 65 64 63 62 61 60 59 58 12	429 137 133 90	פקיעין	טבריה
347 310 237 210 151 147 73 71 70 69 68	446 136	תקוע	יסוד המעלה
501 497 493 446 429	272 177 173 171 164 104 101 85	פרוד	ירושלים
73	427 425 422 416 380 363 359 323 314 306	פרעם	
102 78 77	433 432	צפורי	כפר ברעם
73	73	קדיתא	כפר חנניה
73	73	קדש נפתלי	כפר יסיף
73	73	קציון	כפר עלמא
447 446	446	ראש פנה	מחנים
73	145	רמת נפתלי	מי-מרום
310 73	210 165 148 146 132 127 79 73 22	שפרעם	מירון
497 496 347	437 434 403 378 376 373 372 287 264 211	תקוע	
	497 495 446 443		

ferred. In the chapter dealing with age and family status, the author limits himself to a national summary.

In the lists which could have served as a basis for the immigration table, only half of the foreign born are included, and even these are incomplete (e.g. - in the list of widows, only partial information regarding their immigration is supplied). Even so, the numbers permit us to draw several interesting conclusions. Immigration to Eretz-Israel was according to the following percentages :

Country of Origin	% of Immigrants	Country of Origin	% of Immigrants
Turkey	39.58	Holland	0.24
North Africa	18.35	France	0.18
Russia	17.93	Kurdistan	0.18
Greece	13.03	Corfu	0.18
Austro-Hung.	4.36	England	0.06
Rumania	2.42	Gibraltar	0.06
Italy	1.71	Gruzia	0.06
Persia	0.82	Egypt	0.06
Germany	0.72	India	0.06

Immigrants among the total populations show the following percentages :

until 1809	—	1.97 %
1810 — 1819	—	13.66 %
1820 — 1829	—	24.48 %
1830 — 1839	—	59.89 %

In Safed, the population distribution was as follows :

Sefardim	— 178	— 38.53 %
Hassidim	— 273	— 59.08 %
Perushim	— 17	— 2.93 %

Among those whose birthplace is known, 46.52% were from North Africa, 12.18% from Rumania and Turkey; 10% from Italy; 9.57% from Austro-Hungary; 7.18% from Russia; 1.30% from France and 0.87% from Kurdistan. The earliest date of immigration recorded was the year 1795.

This study contains many tables and a detailed analysis of the material. The lists of Safed and her environs and of Zidon are herein published in full.

On the basis of data brought in this article, the author estimates that from 1616 until the first world war, the Sephardim of Amsterdam contributed about one millions florins to Eretz-Israel, aside from the contributions of the sister communities of Amsterdam.

THE JEWISH SETTLEMENT IN ERETZ-ISRAEL IN 1839

by the late JOSEPH MEISEL

This is a demographical-statistical study, based on the census which was taken at the direction of Moses Montefiore. In 1839, Moses Montefiore, his wife, and secretary, Dr. Louis Loewe, visited Eretz-Israel for the second time. In accordance with Montefiore's orders, his secretary examined and studied the condition of Jews in the cities and villages, and the known particulars were listed by him on forms which were specially prepared for this purpose. The census was supposed to have served as the basis of a program for the improvement of the condition of Jews in Eretz-Israel, but in reality was only used for the purpose of charity distribution. Despite all its defects, the lists are bound to give us an extensive picture, although by no means complete in every respect, of the Jewish population 130 years ago. In view of the relative scarcity of sources, we shall not exaggerate in stating that careful and proper use of this source may greatly enrich our knowledge.

The study is based on the listings of the year 1839. The picture obtained from the summaries is incomplete in respect to the number of residents, their age and family status, their immigration, financial condition, occupation, both with regard to the country as a whole, as well as to the individual cities and towns. Even so, the information on hand is valuable in that it takes precedence over approximations based upon doubtful or only partially known sources.

Montefiore's census is the first one based on individual listings of the Jewish population in Eretz-Israel. The material included in the population lists was prepared according to the following manner : The summary of the number of Jews in 1839 appears first, and for the purpose of comparison, several examples of the growth of population in different places in the land are of-

ulate that he wanted to purchase a house in Eretz-Israel with his capital. The *parnassim* would make notification of such to the "Palestinian clerks of Constantinople."

2) Names of the emissaries who arrived from Safed after 1630, the date of the first emissary, until 1824. In the latter year, the "*Trumat Ha'Kodesh Society*," was established in Amsterdam, taking under its aegis the tasks of the emissaries in the entire area of Western Europe. From this time on official emissaries were not sent to these places. 3) The amount of contributions to the "Holy Land" from 1616 till 1836. Jerusalem took the major part, and Safed came next. Apparently, we do not possess a similar list, covering a period of over 200 years, from any other Jewish community besides the Sephardic community of Amsterdam. The author appends the information concerning the emissaries of Safed in Curaçao and the donations of this community to Safed during the years 1730-1755.

Among the organizational activities of R. Joseph Pardo, the first Rabbi of the Amsterdam community, was the founding of the "*Association ('Trmandade')* for the Holy Land". Each member or "brother" was required to pay an annual sum, of an unspecified amount for Jerusalem and Safed. In the synagogue, there was a collection box marked "Terra Santa." Each individual was required to remember Jerusalem on joyous family occasions. The *parnassim* appointed a collector for "The Holy Land" in the same manner that they appointed one for the "ransom of captives" ("cative"). The collector received the donations and income from the collection box. In 1638 the three united and organized "*The Holy Community of Talmud Tora*" At that time mutual agreements, called "*Acordes da Naçáo*," were signed. Paragraph 13 makes it the duty of each individual to make contributions to the Holy Land and Safed on *Sabbat Nahamu* (the Sabbath after the "Ninth of Ab").

In 1662, the *parnassim* enacted the rule that as far as individual contributions were concerned, the first donation on the occasion of a "circumcision" celebration (*brit mila*) was to be for the ransom of captives, and on the occasion of a wedding celebration, for "The Holy Land." Since governors and creditors in Eretz-Israel placed heavy burdens on the Jewish populace by arresting the Rabbis, the *parnassim*, with the agreement of the Rabbi of the community, transferred funds from the money marked "ransom of captives" to the account of "The Holy Land".

Samhon. The ten extent letters (18 — 27) are from the scholars of Safed, and also a correspondence between the emissary and R. Mordechai Samuel Gerondi, Rabbi of Padua. He was sent immediately after the rebellion of the *Falahim* who in 1834 organized an uprising against Ibrahim Pasha. On reaching the city, they violently attacked the Jews and pillaged their property during a period of 33 days. They also killed several people. Synagogues were destroyed or set afire and Torah scrolls were torn and put to the flames.

The round of plunder and pillage of 1834 was scarcely forgotten when in 1837 new trouble came. An earthquake demolished many houses completely and hundreds of Jews perished. R. Moses Samhon who was still in Italy, was given the task of revisiting the various communities in order to collect money for the reconstruction of the ruins and the rehabilitation of the suffering families.

The aid and assistance given by the communities of Italy to Eretz-Israel are a wonderful chapter of devotion in our history. The Rabbis of the communities were partners with the emissaries in their efforts and stood behind them from their arrival till their departure. The exchange of letters between the emissaries and their well-doers is something special in itself. They teach us a host of information on the Jewish communities in Italy, and paint a faithful portrait of her Rabbis and communal leaders.

THE ASSISTANCE OF THE SEPHARDIC COMMUNITIES OF AMSTERDAM AND CURAÇAO TO THE HOLY LAND AND SAFED

by ISAAC S. EMMANUEL

In the archives of the Amsterdam Spanish and Portuguese community are preserved ledgers and documents of prime importance. This host of material concerning ties with other communities, especially Eretz-Israel, has not yet been examined.

Safed was of special importance to the Amsterdam community, for the solicitor from the "*Holy Community of Bet Israel*" received the appellation: *Gabay de terra Santa e Sefet*. In this article light is shed on: 1) Bequests to Safed, before or after death. The capital sum remained in Amsterdam under the supervision of the community heads, *parnassim*, if the donor did not stip-

The first document is a letter addressed to R. Isaac Lampronti of Ferrara, dated 1713, regarding the mission of R. Samuel Ovadia. The second document dated 1736 deals with two emissaries, R. Hayyim Jacob and R. Meir de Segora. A Jew of Safed plotted against the community, causing attack and robbery. Six scholars of Safed were captured and tortured, and a large sum of money had to be obtained in order to redeem them. In 1742 another pair of emissaries R. Yom Tov Saban and R. Joseph Ibn Joya, were sent to Europe. Eight of the letters published here were sent by R. Moses Hayyim Morphurgo of Ancona to the emissaries themselves after their return to Safed, and also letters to the Rabbis of Safed which deal with matters pertaining to the emissaries. In all of them we hear of the influential powers of the emissaries and the impression they made on the communities in which they visited; of the method of transferring money from Italy by way of Constantinople to Safed, and especially about the ties that Morphurgo wished to maintain with them.

Letters 12 — 13 are from the period after the great earthquake of 1759. The city was completely devastated and 114 Jews were killed. In order to finance the reconstruction of the ruins, R. Hayyim Modai was sent from Constantinople. The two letters herein published, are from the latter part of his activities in Italy and were sent in 1764 to R. Shabetai Elhanan *min Ha-zekainim*, Rabbi of Casalle. Letter 14 is by Naftali Sassi, whose name is not recorded in any other place, and it is not certain that he was an emissary from Safed.

From here on there is a long interval in the letters until 1810. R. Abraham ben Hason was sent after new hardships befell the Jews of Safed (letters 15 — 16). A new governor who came to the city acted cruelly towards the inhabitants, and arrested several scholars, demanding a high ransom for their release. The community expended the sum of 75,000 Piasters. This was a period of wars in Galilee and increased immigration. The upkeep of the immigrants was placed upon the "Kolel". The next emissary, R. Mordehai Ashio, is well known through the collection of his *Responsa "Higgid Mordehai"* (Salonica 1845). In this work the emissary published several *Responsa* which he wrote while he was in the cities of Italy, France, Holland, Turkey and Gibraltar. Letter 17 is dated 1824 and relates of his activity in Italy.

The largest collection of documents belongs to the emissary R. Moses ibn

The tale of these and similar events was spread abroad by Safed's emissaries. The Mantuan Archives contain among others the appeals to the Jews of Italy and Mantua of R. Samuel Halevi (1713), R. Hayim Jacob and R. Meir de Segora (1729), R. Hayim Modai (the earthquake of 1759), R. Masud Bonan and R. Abraham Revah (1773), R. Shlomo Hasan (1784) and R. Hayim Saporta (1794).

The documents tell of the continuous support to Safed by the community of Mantua and disclose new details about the relations between Safed and Italy.

DOCUMENTS RELATING TO THE EMISSARIES OF SAFED
IN ITALY (1713 — 1838)

by YITZHAK BEN ZVI

Among all the Jewish communities that were reached by the emissaries of Eretz-Israel, none may compare with those of Italy in the great quantity of documents and other material evidence which have remained of the emissaries who visited there. Emissaries who visited in other countries are known to us only haphazardly, and more has been lost than what has remained. Regarding these places, we are unable to determine either the number of emissaries who visited there or what was the measure of support and aid given to Eretz-Israel. Not so with Italy, where the tremendous amount of material in our hands (in spite of all its incompleteness) enables the scholar to determine the part played by the Italian communities in the upkeep of the Jewish settlement in Eretz-Israel; as well as to learn how many emissaries were sent, their itineraries and accomplishments.

The documents published in this article are from the following sources: The archives of the Ben Zvi Institute and the Sonne Collection there; the National and University Library in Jerusalem; The Baron Ginzberg Collection in Moscow; and especially, the archives of the Jewish Theological Seminary in New York. The documents date from 1713 until the years when Safed suffered terribly: the pillage in 1834 and the earthquake in 1837. These were events which opened a new chapter in the history of the Community of Safed.

ment in its aftermath. From a literary standpoint, this serves as an example of a process which is found in all branches of literature : a story whose origin and hero are historical, changing into a folk legend, and in the end becoming a private literary creation in various versions.

EMISSARIES FROM SAFED TO MANTUA IN THE 17th AND 18th CENTURIES

by SHLOMO SIMONSOHN

In the 16th century the Jewish Community of Mantua became one of the largest and richest communities in Italy. At the same time Mantuan Jewry's assistance to the Jews of *Eretz-Israel* grew considerably and increased particularly in the 17th and 18th centuries. The Jewish Community Archives in Mantua comprise many letters from *Eretz-Israel* and from the distribution centres of Constantinople, Venice and Leghorn. These letters contain information on several hitherto unknown episodes in the history of the *Yishub*.

The documents from and about Safed, published herewith, are of the 17th and 18th centuries. At the beginning of the 17th century the Jewish settlement of Safed was uprooted, and for a short while it ceased to exist altogether. Information about Safed's Jews from that period is rather scarce. Letter 1 (see appendix) is dated 1637, and concerns the mission of R. Joseph de Liria (Meliria) and R. Joseph Ibn Aroyo. Another letter is of 1686, and pertains to the mission of R. Joseph Atud. The mission of the third emissary of the 17th century mentioned in these letters is that of R. Joseph Canaphaton. All these letters contain the usual appeals for assistance, and relate the story of the pitiful conditions prevailing in Jewish Safed at that time. In the 18th century the position of Safed's Jews deteriorated even further. The weakness of the Central Turkish authorities vis-à-vis the local sheiks and chieftains was the main source of political and social instability. The Jews, more than any other section of the population of *Eretz-Israel*, suffered grievously at the hands of rebel armies and marauding bands. Therefore the *Yishub* became increasingly dependant on the support of Diaspora. In addition Safed's Jews had to endure several earthquakes, one of which resulted in the complete destruction of the township and in its temporary evacuation.

locks the gates of Redemption from an attempt of this sort. There is the possibility only of a failure in the particulars. But even a failure in one particular or another does not necessitate a failure in the general scheme. The story of Shlomo Navarro gives encouragement to one well versed in Kabbala to continue in this method of bringing about the early coming of the Messiah.

It seems the fashioning of such a story was assisted by the new and revolutionary conceptions which the *Ari's* doctrine presented before the confused Jewish world after the expulsion. The story which reached us was apparently a folk tale which had been told orally for several generations. R. Shlomo Navarro is without doubt the author of our version, his source not being a written one, but rather a story that was known from oral sources, and which managed in the space of a few generations to take on several of the ingredients of the folk tale.

The third version, the Sabbatian, places R. Joseph on a higher plane than the previous one: It is within his power to force Elijah and the heavenly creatures not only to reveal secrets to him, but also to see him as the main instrument of the Redemption. The literary weaknesses of this version detracts from the portrayal of the hero. There is not the slightest indication, in this version, of the detailed description in the previous version of the greatness of *Sammael* and his power. A minimum of difficulties detracts from the value of the aim. *Sammael's* stature is discredited, and the conflict between R. Joseph and *Sammael* loses much of its mythological essence.

It is worthwhile to draw attention to one characteristic line common to all versions: The personality of the Messiah in the story has become indistinct by virtue of the spiritual atmosphere which was created with the spread of the *Ari's* Kabbala in Eretz-Israel and afterwards in the Diaspora; for in this story, too, the subjection of the *Sitra Ahara* brings the liberation, even though this subjection is not carried out in accordance with the principles laid down in the Kabbala of the *Ari*. Although the figure of R. Joseph lacks the real element of Messianism, the three versions of the story were formulated against the background of very great Messianic tension and excitement. The history of the story, from an ideological aspect, reflects the Messianic tension, with all its nuances, during a period of 200 years: The Messianic fermentation before the expulsion, and that which immediately followed it; the Messianic tension in Safed, in the circle of *Ari*; and the Sabbatian move-

already appeared. In other words, with the expected close appearance of the other signs, the Age of the Messiah would arrive.

THE STORY OF RABBI JOSEPH DE LA REYNA

by YOSEF DAN

Much research has been done with regard to the sources, time and place of the story of R. Joseph de la Reyna. However, literary and psychological analysis which would enable us to understand the historical and literary background of the story has, so far, not been undertaken. The three versions of the story differ in both major and minor details, not considering the several variants of the main story. The story as told by R. Abraham b. R. Eliezer aims to explain why the Redemption did not take place in the year 1490, when all had expected it. R. Joseph de la Reyna's sin postponed it for another forty years close to 1530. The version known to R. Hayyim Vital is identical in the main with that of R. Abraham Halevi. The end, however, differs: The harm resulting from R. Joseph's action was not of just a general national character but affected the hero in an individual way as well. This addition seems to have come from the *Ari* (R. Isaac Luria). This is the critical moment in the development of the story considered from a literary point of view, when it changes from an historical account of definite time and place to a literary composition concerned mainly with the individual lot of the hero, and not that of the national destiny. From here on, the story moves further and further away from the actual historical situation which had given birth to it. Prof. Scholem has already shown that the story is not of Eretz-Israel origin, but has its beginnings in Spain, Morocco or Egypt. However, the story as a story apparently begins in Safed in the sixteenth century, in the circle of the *Ari*. R. Shlomo Navarro, who was born in 1606, served as its formulator and adapter.

The main difference in the aim of the second version is that the total failure of R. Joseph and his pupils is not a decree from which there is necessarily no escape. Together with the warning, there is also encouragement. If R. Joseph will take heed and carry out the instructions of the angels, the complete Redemption will come. There is no completely objective restraint which

poems "*Zemiroth Yisrael*" published in Venice in 1600. From the Safed edition he took 105 poems, deleting the remaining four. Two of these poems: "*Yoshev Keruvim Maher Hofia*". "*Yona Yehida, Im Le' Malkech Tich-sefi*" were published only in the Safed and Salonica editions, and the author herein publishes them in his article. The author then proceeds to analyze the various editions and finds certain differences between the editions of Safed and Venice.

AN EPISTLE FROM SAFED, DATED 1525 OR 1625, DEALING
WITH THE TEN TRIBES

by DAVID TAMAR

MS. No. 2233 of the Enelow Collection in the Jewish Theological Seminary, New York, includes gleanings on the false Messiahs from the beginnings of the 16th century onwards. This work is entitled "*Toey Ruah*", and its author, as proven by Meir Benayahu, is R. Joseph ben R. Joseph (d. Baghdad 1888).

The title of the epistle mentions that it was sent from Safed to Lunel in the year 1625. Since this manuscript contains several documents on the false Messiah Sabbatai Zvi, who according to one tradition was born that same year, Prof. Scholem has questioned its validity, suspecting it of being a forgery. However, it is entirely possible that the title is an addition from the period of Sabbatai Zvi, and the fact that there were no Jews in Lunel at that time is not surprising, since the apocalyptic authors always used imaginary names. For that reason they chose Lunel, which was so well-known in the Jewish history of the Middle Ages.

Since the epistle contains particulars found in letters from Eretz-Israel which heralded the Messianic Age a hundred years previous, the writer is of the opinion that the date of the epistle should be ante-dated to the year 1525, the difference being due to a slip of the pen, but it is possible too, that it was written in the year 1625. The epistle records 10 signs which would appear before "The End": *Dukijanes*, a great sovereign, would become a proselyte; a large city of 80,000 inhabitants, all Amalckites, would be subjugated to the Jews; the Nile would drown half of the land of Egypt, etc. According to the

view on devotion ("devekut") — the highest value in his theory of morals. It is possible to maintain a relationship of "devotion" in this world. It's task is to assist in the fulfilment of the Commandments which are the main goal of man's life.

In the appendix, the nature of joy ("simha") in the worship of God, is discussed by explaining the different concepts which are related to this topic; Divine gladness, the joy of Man in the worship of God, the gladness of the heart, of the soul, etc. The essence of this joy is revealed, as well as the relationship between Divine gladness as an expression for bringing down emanation and the joy of Man as a way to arouse Divine gladness.

NEW POEMS OF R. ISRAEL NAGARA

by AHARON MIRSKY

The twenty-five poems of R. Israel Nagara published herein, are from the unpublished "*She-erit Yisrael*". The first *piyut* is found in MS. Oxford Mich. Add 66.

What attracted Nagara to poetry? This he explains in his writings: "For the public benefit and the improvement of the Hébrew language, to present the Jews with Hebrew songs to sing, so that they will have no need to turn to songs in foreign tongues". These were secular love poems, written in Arabic and Turkish which elements of the people used to sing. Nagara was certain that his poems would stimulate the people to choose them over the others, because of their propriety and use of the holy tongue.

Another element of his poetry is introspection — moral stocktaking of himself and his world. He subjugates his senses and powers to praise the Creator, for if the inanimate, the vegetative and the living give him glory, it is only fitting that man do likewise. Also to supplicate and pray for "*Knesset Israel*", that God deliver her from captivity, lift her from her humiliation and hasten to redeem her.

R. Israel Nagara published his first poems in Safed in the year 1587, in his book "*Zemiroth Yisrael*". The first collection of his poetry numbered 109 poems. He made use of most of these poems to arrange the large edition of his

general principle in the historiosophy of Alsheich. Accordingly, he explains and gives the reason behind many events in world history, in the story of the Patriarchs and the people of Israel until the height of purification in the assemblage at Mount Sinai, and their making of the "Golden Calf". This failure caused the suspension of the possibility of complete purification to the days of the Messiah or the hereafter when the soul departs from the turbid body. Accordingly, the status and destiny of man in this world became fixed. The Historiosophy of Alsheich is described in Chapter Two.

The third chapter deals with the fundamental beliefs of Judaism. Alsheich follows Rambam, but differs greatly in regard to the basing of these fundamentals in the heart of the believer. He negates rational investigation and recommends instead that their proof be through sensory feeling — drawing of conclusions from the personal experience of the believer in the Commandments of the Torah and the events portrayed in it.

In the continuation of this chapter, two of the main principles of faith, as interpreted by Alsheich, are summarized : Free Will and Divine Providence. Here are discussed the relationship of one to the other and the settling of difficulties arising from various conflicting moral principles or widespread views regarding different powers in the world (e.g. stars and planets).

The fourth chapter examines the study of the Torah ("Talmud Torah") and the fulfilment of the Commandments. It is through them that those spiritual emanations which preserve the world are brought down. They also bring private bliss, in the receipt of reward in this world and the next. Special sections deal with the following problems : The study of the Oral Law; the essence of "Kawwana" in the fulfilment of the Commandments and the meaning of the *mitzvot*.

Chapter 5 describes Alsheich's views on evil, punishment and forgiveness. The sinner creates, through his sin, an active living being which increases the evil powers of impurity. This weakens or severs the connection between man and the root of his soul, and even punishes the sinner. According to this view, forgiveness is hastened by the weakening of the power of sin, and by the offering of sacrifices, etc.

Chapter 6 clarifies the essence of fear, love and devotion — types of fear and love, their relationship to one another, ways to attain them, and their function in the conscience of the believer. The chapter summarizes Alsheich's

THOUGHT AND MORALS IN THE COMMENTARIES OF
R. MOSES ALSHEICH

by SHIMON SHALEM

R. Mose Alsheich's Weltanschauung in the field of speculative thought and morals was composed over a period of many years. However, he did not leave us any work in which his ideas are explained systematically. All the writings of Alsheich from which his ideas may be drawn, constitute commentaries to the Bible. In order to reveal his ideas, it is necessary to gather particulars from different places and attempt to arrange them into an orderly framework.

In the above task there are several methodological difficulties. It is necessary to distinguish between an idea which expresses the opinions of the author on the one hand, and on the other hand, an idea which is derived from the passages as they undergo the process of commentary, whose value is purely of an exegetical nature. Similarly the ideas are often found in different nuances, and at times contradict one another. In such cases, an effort should be made to settle the question — which idea is primary and reflects the viewpoint of the author, and which idea is said only *en passant*.

The writer has attempted to clarify the main points of Alsheich's outlook on thought and morals — to search out the place of different values in the hierarchy of values as conceived by the author, their relationship to one another and the manner of reach and attaining them. He has not entered into an analysis of the sources from which Alsheich derived the basis for his general Weltanschauung and its various particulars. Therefore, this article may not serve as a witness to the measure of Alsheich's originality. Even so, the writer has not failed to mention ideas which preceded him, if they occupy a prominent place in his writings and thus affect his general outlook.

Chapter 1 deals with the structure of the world and the three essential facets of the Torah, whose perfect arrangement and co-ordination bring about a harmonious and ideal existence of the various worlds according to the purpose of God at the time of the Creation of the world.

In the wake of original sin, impurity came upon the world and this magnificent programme tottered. Man was not adapted to fulfil entirely the task granted him in the Creation. God, during a long period, attempts to gradually restore the condition of things to their original state. This idea becomes a

tion of the prophet and mystic. Intellect is common to all members of the human race, but each member of the Jewish people also has a holy soul, by which it is possible to reach the final truth in the doctrine of divinity. Indeed, the intellect is able to recognize abstract concepts, and so is successful in formulating the purely spiritual concept of God, but this formulation may only be done negatively. *Positive* knowledge of God may be attained only by knowledge of the *Sefirot* which are God in His action.

In the same manner that he may utilize the achievements of the philosophers, the Kabbalist is also permitted to make use of the different sciences. Since everything in this world symbolically reflects the structure of the world of the *sefirot*, the study of material reality (especially the study of the anatomy and physiology of man) is able to assist us in understanding the secrets of the Divine World. But Cordovero warns against the identification of natural science with the science of the Divinity. The former may only serve as a methodological means to attaining the latter, but cannot take its place. Absolute truth was given only in the revelation to the Jewish people, and it is transferred by the secret tradition of the Kabbala. In this way, it is possible to solve problems that philosophy itself left unsolved, such as the question of the origin of matter and evil. By the philosophical method alone, it is impossible to understand the Torah, and, what is most important, philosophic and rationalistic reasons for the *mitzvot* (*Commandments*), are not to be found. Cordovero here takes a view sharply opposed to that of Rambam.

The mystical character *par-excellence* of Cordovero's teachings is mainly revealed in his theory of prayer and *Kawwana*. He sees the supreme happiness of man in a mystical experience which may be reached only in contemplation of the secrets of the *Kabbala* and by special *Kawwanot* in prayer. Cordovero also relates different methods of mystical knowledge which he himself experienced during special walks ("banishments") which were practiced in Safed in the circles of R. Josef Karo and R. Shlomo Alkabez.

description of the expulsion from the Iberian peninsula and the settlement of pious groups in the Holy Land. The prayer deserves to rank as a historical source of considerable importance.

Other compositions include meditations and hymnic prayers of the *Kether Malkuth* type (a.o. by Sa'adyah, by David ibn Zimra, and one perhaps by Alkabets himself), poetic "admonitions" (e.g. by Bahya ibn Pakuda, Yehudah Halevi, al-Harizi a.o.), general petitions of the kind found in many post-Safed devotional manuals, and magical prayers deriving from the German Hassidim and earlier sources.

The "anthology" or *tikkun* as a whole may well have been arranged by Alkabets; he may also have been responsible for the division of the text in seven parts for the seven days of the week. The article analyzes the contents of the MS., pointing out sources and parallels wherever possible. In the case of compositions known from elsewhere, only the identification and necessary references are given. Unknown prayers or such as present points of special (e.g. kabbalistic, textual, etc.) interest are printed in full and annotated.

THE ATTITUDE OF R. MOSES CORDOVERO TO PHILOSOPHY AND THE SCIENCES

by YOSEF BEN SHLOMO

In the attitude of Cordovero to philosophy, there is somewhat of a duality and even a contradiction. Cordovero appreciates the philosophical achievements in the purification of the concept of the transcendental God, removal of all corporeal attributes and negation of all change and plurality. However, in this, the philosophers arrived only half way. Their God is "The God of the Philosophers" and not the God of Abraham, Isaac and Jacob. Only the Kabbala, which is based on Jewish tradition, succeeded in seeing God not only as transcendental, but also as active in His world, and looking after it — a personal God. From this Cordovero also formulates his theory of knowledge. On the one hand, he agrees with the philosophers that the knowledge of the intellect is preferable to the perception of the senses, but on the other hand, he argues that there is a higher stage of knowledge — the intui-

and as an official authority his opinions were given head to in the community. The event itself may be identified according to a document of the rabbis of Safed in the Responsa of *Ha'mabit*. The argument broke out at a wedding celebration. At the end of the meal, R. Yaakov ibn Tibbon was asked to say Grace. A *Rosh Yeshiva*, who had many pupils under his aegis fell insulted and walked out in the middle of Grace. R. Yaakov ibn Tibbon was hurt by this action of the *Rosh Yeshiva* and said of him: "evil being, lover of abominations, he and his supporters". Thus shaming him, he offended the "*Mualem*". The argument reached a dangerous point. The Rabbis and scholars of Egypt were also involved in the quarrel, and nobody was left in Egypt to mediate the dispute and bring peace. They turned, therefore, to the *Radbaz* in Jerusalem. The "*Mualem*" was ready to compromise but R. Yaakov ibn Tibbon held him guilty as well for a sin committed a long time before and insulted him in public. R. Moshe Binyamin turned to *Radbaz*, asking that on the basis of his authority he give a judgement and thereby put an end to the argument.

A COLLECTION OF PRAYERS AND DEVOTIONAL COMPOSITIONS BY SOLOMON ALKABETS

by R. J. ZWI WERBLOWSKY

Among the microfilms of the Ginsburg Collection, available at the Ben-Zvi Institute in Jerusalem, there is a tract bearing the superscription "Prayer for Sustenance by R. Solomon Alkabets." A prayer of this kind by Alkabets has been known to exist and a few lines from it are actually quoted in Elijah de Vidas's *Reshith Hokhmah*. The present MS. (Ginsburg 694), however, is not exclusively devoted to "sustenance" (*parnasah*). It is rather a collection of devotional, penitential and petitionary prayers of the "anthology" viz. *tikkun tefilloth* type that became so popular in Safed and after. The first prayer is surely by Alkabets himself: its earlier part is the aforementioned "Prayer for Sustenance," whereas the second half is a meditation on history of great beauty and interest. Actually a prayer for redemption, the meditation passes in review the whole of Jewish history and reaches its climax in the

authority of the city. Trani vehemently refutes these accusations and attempts to prove the justice of his stand. With great confidence he describes all he accomplished for the city's benefit. He tries to make it clear that he is at least Caro's equal as a scholar and as a teacher.

The second letter is short and in it the details of the dispute between the two rabbis are only briefly alluded to, and then primarily with reference to communal issues. In contrast to the first letter, where Caro is always addressed in the third person, here he is addressed in the second person. It would seem that both letters were written during the same period and that the first was addressed to the public while the second was directed to Caro personally. In the first, then, Trani set forth details in order to defend himself to the public. Such details were superfluous in the second letter, which was apparently a personal appeal to Caro to end the dispute.

The author goes into the details of the disagreements referred to in the letters and identifies them in the response written by the two rabbis. He also establishes the date of writing of the two letters as approximately 1558.

COMMUNICATION OF THE RABBIS OF EGYPT TO *RADBAZ* AND THE RABBIS OF SAFED CONCERNING INTERVENTION IN THEIR COMMUNITY STRIFE

by ALEXANDER SCHEIBER *and* MEIR BENAYAHU

The source of the letter herein published is the Kaufman Cairo Geniza Collection, in Hungary. The author is Moshe Binyamin ben Yaakov of Cairo, who sent it to R. David B. Zimra of Jerusalem, approximately in the year 1561. This letter contains valuable information which spreads new light on the inside life of the Jewish community in Egypt.

An argument broke out between an aggressive rabbi, who commanded an important position, and one of the members of the community who supported a Yeshiva and its Dean. Even the pupils took part in this argument between R. Jacob ibn Tibbon, one of the renowned Egyptian rabbis and the "*Mualem*" Shlomo, who no doubt was R. Shlomo Alashkar. This title implies that he was associated with the government and held an official position,

But the artisans remained without work. Many were those who left to settle in Salonica.

The last known event connected with the industry of Safed is concerned with Ovadia Alfendari, "master of the artisans". The government demanded large sums of money from him, but he did not comply. He went bankrupt, escaped to Egypt and from there to the "extreme west", Morocco, being robbed and murdered on the way, slightly before 1661. He apparently was a manufacturer who succeeded by hard work, most conspicuously among his fellow-artisans in running his business with a strong hand. From then on, there is no information regarding the cloth of Safed.

The manufacture of clothing in Safed, the quality of the industry products which it supplied and the tremendous dimensions of activity was a unique phenomenon in Eretz-Israel until the end of Turkish rule. The vitality of her artisans which held out for 3—4 generations was something unusually exceptional.

A DISPUTE BETWEEN RABBI J. CARO AND RABBI M. TRANI

by HAIM Z. DIMITROVSKY

This article is a comprehensive study based on two letters published for the first time from manuscript of the Jewish Theological Seminary Library No. 0348. These two letters, although apparently transcribed by a secretary, bear Rabbi Trani's own signature. Both were probably written during the same period and include very important information concerning the history of Safed in the 16th century.

The first of these letters is long and details a lengthy series of disagreements between Caro and Trani in many areas: communal issues; civil claims and matrimonial laws. Trani complains very bitterly against Caro's consistently negative attitude towards him. He mentions a number of instances in which Caro unjustifiably treated him with contempt and questioned his scholarship and fitness to be a judge. We learn that Caro blamed him primarily with opposing the opinion of all the scholars of Safed in order to take over the legal

Safed was estimated at 10,000 Florins, which was one seventh of the official income of the country at large.

The manufacture of woolen cloth required no less than 300 tons wool (2,000—2,500 sacks) a year, and the price paid for it was 200,000 Florins. The cost of manufacture amounted to 300,000 Florins. If we add to this the price of dyes and brokerage fees, it becomes apparent that yearly production according to market prices reached 600,000 Florins, eight times and more than the official income of the Turkish state and her local rulers in the whole of Eretz-Israel. Most difficult is an estimation of the number of people which this industry engaged. During its prime 5,000—7,500 men, women and children were occupied, whereas during the third quarter of the 16th century there were 4,000—6,000. In the family of those days work was divided (according to the accepted standards and the needs of the household), among no less than 2—3 persons. Combined with other sources of livelihood (about one quarter of the population) the estimated number of Jews in Safed is about 17,000—20,000.

The objective determinants which sprouted the clothing industry in Safed also brought about its ultimate destruction. The world markets were filled and flooded with fine expensive materials which were brought from countries which did not previously trade a great deal with Turkey. All the old centers of the woolen cloth industry in the Mediterranean area were badly affected. Even the industry of Salonica was on the downgrade. The main reason was the appearance of new faces in the developing export of woolen materials to all places and especially to the central and eastern half of the Mediterranean. The development of wool manufacturing in France increased during the days of Colbert. Special trade treaties between France and Turkey (beginning in 1535—6) promised exclusive rights to the former (the beginning of the capitulation), and their realization brought about the rejection of the Venetians, and other Italian cities from the markets of Turkey. However, the ascending power which overcame all those who dealt and traded with the East, was England.

The merchants changed this business for others and even left Safed. The employers and the masters of the trade who did not invest their capital in industry and did not have from whom to receive its value in exchange, satisfied themselves with a minimum and looked for ways to cheapen production.

to the employers. A weaver was required to do for the employer "the work of weaving, and will not do so for any other person, save him, and his wages will be deducted from *his debt*" (HA'MABIT).

The Jews expelled from Spain, who developed an industry of woolen clothes in Salonica, could use good wool of two kinds of sheep, one of which (the short-fibered) was an inadequate substitute for the merino. This wool, bought in Macedonia and in the neighbouring districts of the European parts of Turkey, was brought to Adrianopol and then forwarded to the ports of Marmara, from where it was sent once a year in a special wool-ship to Safed via Sidon (or Tripoli).

Spinning was done by women at home, probably with hand-wheels, but weaving (with a horizontal beam) was done in special workshops. Finishing, too, including pressing, was done in workshops. Fulling, which was mechanical, was done in fulling mills by wood-hammers, operated by water-power with the help of the horizontal wheel. The fulling mills were known by their Spanish name "Batan". The building in which the biggest fulling mill was installed is extant to this very day.

Dyeing was of a higher level than in Europe at that time, and most cloths were blue, the main dyeing-material being indigo. For red dyeing kermes was used (from which the word "crimson" comes), manufactured from the female eggs of an insect (*Coccus ilicis*). For yellow dyeing fustic was used, manufactured from pistachio-trees. With the help of mordants they managed to create various shades of yellow and green. They also dyed in violet. Data found in Turkish archives, concerning dyehouse, taxes and *tamgha* (stamp-duty) give us a clear picture of the dimensions of this industry.

The names of the cloths mentioned in the sources are four: *Kumash* (or *el-Kumash*), *Mantash*, *Karizias* (or *Karisiai*, *Karizias* = Kersey [carsay]) *Begadim* (cloth) and *Begadim Rehavim* or *Gevohim* (broadcloth). In the documents in the Turkish archives appear: *Kumash Karisai* (Quarziye), *Choka* and the *Wide Choka*, which are the *Begadim Rehavim* in our sources. *Karizias* and the *Begadim Rehavim* may be defined and described, but not so the other types.

The industry of Safed brought in large sums of money to the treasury, and the local potentates even complained continuously, squeezed money and demanded bribes in various ways. The official income of the country from

Spanish Jews were occupied, weaving took first place. The exiles (1492—1497), saw weaving as their main source of income in the countries of their dispersion. Turkey was then a backward country and in need of development. The country with its army and civilian bureaucracy needed good clothing with a “modern” slant. The deep yearning of exiles and former Maranos who were now repenting their past sins, to settle in Eretz-Israel, and apparently the large number of the needy who began to search for a way to be absorbed in this handicraft, caused the development of the weaving industry in Safed, made possible by the convenient natural conditions of Safed for this industry. The main harbour of the land at this time was Sidon, relatively nearer Safed than any other harbour in the country (Jaffa and Acre being almost waste). Living conditions in Safed were cheap, as opposed to Jerusalem, whose taxes were in fact higher. For dyeing processes on a large scale, and especially for the mechanical fulling which was done by water power, clear soft running water was necessary. If not for the streams of *Ein Po'em*, *Meron* and *Yakim* in a brook of *Dilbai*, (“*Nahal Ha'Tahanot*” brook of the mills) in the upper part of *Nahal Amud*, and the springs in the city and its environs and in the village of *Ein Zaytoon*, Safed would not have been able to develop this industry.

In Safed, this industry was based on the manufacture of cloth alone. The word “*beget*” (cloth) in Responsa literature does not mean clothing, but rather *cloth*. Tailoring was not, therefore, one of the accepted occupations in Safed. The woolen cloth was destined for export, whereas sewn clothes were marked for local consumption only.

The industrial development in Safed stood at the final stages of domestic industry in the transition period to centralized manufacturing. This stage is termed scattered or mixed manufacturing; in other words, production is centered in one hand, the employer, but not in one place. Part of the work, fulling and dyeing, was done in an organized fashion in places which took on the form of industrial enterprise. In Safed, also, manufacturing was controlled by merchants. They brought the wool in special ships and handed it over to artisans to work on it and prepare it, each one doing his job for a fee agreed upon in advance. The finished product, the cloth, was sold in the local market to exporters who themselves engaged in export, or did so through agents and middlemen. The workers were generally in servitude

tivity on Lag La'Omer was the custom of the masses and not all the scholars of Safed participated in it. Since the *Ari* also kept this custom, it became sanctified, and the scholars, not to speak of the Kabbalists of Safed, made pilgrimage to Meron on this day. This custom superseded the previous one, and *Pesah-Sheni*, which had no real *raison d'etre*, was no longer served as a basis for the festivities.

The term "*Hilula Debe R. Shimon*" occurs for the first time in a letter of R. Shimon bar Yaakov, an emissary from Safed, at the end of the seventeenth century. During his time Lag La'Omer had already become "the day of assembly." The masses stayed at Meron to celebrate seven days. The custom of celebrating Lag La'Omer was not known outside Eretz-Israel, was not widespread even in Eretz-Israel itself, outside of Safed, and the festivity was reserved for Meron, on the grave of *Rashbi*.

In the eighteenth century the custom spread to the Eastern Communities and among the *Hassidim*, and by the nineteenth century it had taken its place among the special days of the Jewish year. The Kabbalists' custom of making pilgrimage to Meron for study and prayers was almost entirely forgotten during the past generation, and the form given it by the masses, the festivities and celebrations on Lag La'Omer, usurped the real essence and aim of the day, so that the 33rd day of the Omer became a holiday for the whole of the Jewish people, wherever they may be.

SAFED — CENTER OF THE MANUFACTURE OF WOVEN WOOLENS IN THE FIFTEENTH CENTURY

by SHMUEL AVITSUR

The rise of Safed after the *expulsion* from Spain prompted all those who dealt with her history to treat of spiritual matters, the works of her scholars in the manifest and the occult. But they did not enter into an analysis of the reasons why Safed became the biggest and most developed city in Eretz-Israel, with a concentration of the largest Jewish population in Asia.

In Spain, the manufacture of cloth, especially woolen cloth of finest quality from the merino sheep, was widespread. Among the trades in which the

stages of obscenity and contempt. R. Joseph Karo and his tribunal ordered the dances to be abolished. However, not all kept Lag La'Omer as a day of rejoicing. R. Abraham Ha-Levi Berokhim recited "*Nahem*" ("comfort") before the *Ari* on the grave of *Rashbi* on Lag La'Omer in the year 1570. This tells us that on Lag La'Omer some Kabbalists of Safed were wont to mourn.

The Kabbalists of Safed relate of their being in Meron on other days of the year, but this is far from the conclusion that on Lag La'Omer the Kabbalists were not used to visiting at all. Kabbalists who strove for private communion in study and prayer on the grave of *Rashbi*, who aspired to receive heavenly inspiration for the revealing of the secrets of the *Zohar*, most logically would do so in a quiet and enclosed atmosphere, and not on the days when the whole populace was in Meron.

The question remains — when was the joyous celebration ("*hilula*") instituted at Meron? There is reason to assume that the Kabbalists who came from Spain to Turkey, and from there to Safed, were the originators of regular organized studies on the grave of *Rashbi* at Meron. The period for pilgrimage, even before the time that *Rashbi's* grave came to be considered the center of the holy places in the vicinity of Safed, was on the days between Pesah and Shavuot, the days of the "*Ziyara*" of the Oriental Jews. The main celebrations at Meron were on *Pesah Sheni*, the thirtieth day of Omer. Visitors who came from distant places or from the Diaspora did not satisfy themselves with one day's celebration, and not always did they arrive in time. The three days which the sources testify to their being there, are from *Pesah Sheni*, on which funeral orations and fasting are forbidden, until Lag La'Omer, when *Tahanun* is not said, there is no mourning, and the cutting of hair and weddings are permitted, since according to tradition, this is the day on which the death plague ceased from the pupils of R. Akiba.

This custom was strengthened by two factors: R. Shimon ben Yohai, as the pupil of R. Akiba; and the transfer of the prayers to his grave from the time of the Sephardim. From then on, the day of assembly (15th of Iyar) was no longer accentuated, but rather the final day (of the three day period), Lag La'Omer. The masses, seeing the scholars of Safed and Kabbalists in their periodic pilgrimages to Meron, desired to follow in their footsteps, and so the "day of *Rashbi*" was made into a permanent holiday. Until the time of the *Ari*, the fes-

inspiration for the revelation of Heavenly secrets. They introduced the custom of "gerushim" in the villages in the vicinity of Safed, and also on the grave of *Rashbi* in Meron. However, we must distinguish among three types of "visits" to Meron: (1) Pilgrimage for prayer in all times of trouble, and on Sukkot when they prayed for water; (2) visits of the Kabbalists of Safed for communion and meditation; (3) permanent study of Tora and Kabbala on the grave of *Rashbi* for the purpose of praying for the Redemption of the exiled *Shechina*, twice a year — before Shavuot and before Rosh Ha'Shana. The first to mention this permanent study is R. Eleazar Azikri (d. 1600).

An interesting fact is that despite the importance of Meron in the eyes of the Jews of Safed, from the beginning of the period of the *Zohar*, no Jewish settlement was re-established there, while at the very same time, agricultural settlements in the vicinity of Safed, especially in ancient places, were made. Apparently the security situation was responsible for this.

The building on the grave of *Rashbi* and his son Eleazar was built when many various groups began making pilgrimage to the grave of *Rashbi* and it became necessary to widen and enlarge the general area. R. Hayyim Yossef David Azulai (*Hida*) reports that R. Abraham Galante, disciple of R. Moses Cordovero, erected the building with his own money. In it, rooms were built around an open court which in effect served as a protective wall against robbers and attackers, their immediate use being for living purposes. We may thus assume that the pilgrims of Safed did make their visit to Meron something temporary by visiting the graves and then returning home the very same day. There is therefore reason to suppose that a special institution took charge of meeting the needs of the scholars of Safed who ascended to the grave of *Rashbi* for the sake of learning. This institution also paid the scholars their salaries.

The first to make mention of *Lag La'Omer* being the day of celebration of *Rashbi* and of pilgrimage to his grave and that of his son in Meron is the Ha-Ari. R. Hayyim Vital writes of the custom of cutting the hair of young children on *Lag La'Omer* at Meron as a "known custom". From this it is evident that before *Ari's* time it was a widespread and accepted custom and apparently the *Mustarbim* kept this practice and observed it strictly. They made much rejoicing, feasted and danced until they reached

DEVOTION PRACTICES OF THE KABBALISTS OF SAFED IN MERON

by MEIR BENAYAHU

When did the custom begin of making pilgrimage to the graves of R. Shimon ben Yohai and his son R. Eleazar at Meron? What is the origin of the Lag L'Omer celebration on their tombs? All who have dealt with these problems have occupied themselves mainly with the second question. Until the Spanish expulsion the grave of *Rashbi* (R. Shimon ben Yohai) was marked like the other graves of the Tannaim and the Amoraim, and we hear nothing of a pilgrimage to his grave at regular intervals. From the 13th Century on, there were pilgrims who came to Meron from all the cities of Eretz-Israel and from the near and distant communities of the Diaspora during the festivals, and many others who came at other intervals. The accepted pilgrimage period was between Pesah and Shavuot, the days during which Jews of Eretz-Israel and the East were wont to travel to "*Ziyara*".

The travellers told of a miracle which occurred on the water in the cave of Hillel and Shammai in Meron. From this, the later custom of making a pilgrimage to Meron during times of drought to pray for rain developed. The first evidence of a regularly scheduled pilgrimage to the grave of *Rashbi* is from the year 1473, recorded in the journeys of an anonymous traveller from Candia. In his time, the center of pilgrimage at Meron had already become transferred from the cave of Hillel and Shammai to the tombs of *Rashbi* and his son Eleazar. A generation before the expulsion, Jews began emigrating from Spain to Eretz-Israel. The Spanish Jews undoubtedly brought with them the *Zohar*, which was not in the possession of the native Jews. From then on we no longer hear of the cave of Hillel and Shammai as a place of prayer and communion. This is no mere accident, for in the place of *Rashbi* there could be no equal attraction.

After the Ottoman Conquest, Sephardic Kabbalists settled in Safed, coming from Turkey, Salonica and Adrianople, where they had formed groups of their own and had developed their own ways of devotion and manner of pious living. They turned Meron into a center of communion and Divine

TABLE OF CONTENTS

Meir Benayahu	Devotion Practices of the Kabbalists of Safed in Meron	9
Shmuel Avitsur	Safed — Center of the Manufacture of Woven Woolens in the Fifteenth Century	41
Haim Z. Dimitrovsky	A Dispute between Rabbi J. Caro and Rabbi M. Trani	71
Alexander Scheiber and Meir Benayahu	Communication of Rabbis of Egypt to <i>Radbaz</i>	125
R. J. Zwi Werblowsky	A Collection of Prayers and Devotional Compo- sitions by Solomon Alkabets	135
Yosef Ben Shlomo	The Attitude of R. Moses Cordovero to Philosophy and the Sciences	183
Shimon Shalem	Thought and Morals in the Commentaries of R. Moses Alsheich	197
Aharon Mirsky	New Poems of R. Israel Nagara	259
David Tamar	An Epistle from Safed, Dated 1525 or 1625 Dealing with the Ten Tribes	303
Yosef Dan	The Story of Rabbi Joseph de la Reyna	311
Shlomo Simonsohn	Emissaries from Safed to Mantua in the 17th and 18th Centuries	327
Yitzhak Ben-Zvi	Documents Relating to the Emissaries of Safed in Italy (1713 — 1838)	355
Isaac S. Emmanuel	The Assistance of the Sephardic Communities of Amsterdam and Curaçao to the Holy Land and Safed	399
Joseph Meisel	The Jewish Settlement in Eretz-Israel in 1839	425
Naphtali Ben-Menaḥem	A bibliography of Publications on Safed	475

SEFUNOT
Studies and Texts on the
History of the Jewish Community in Safed

Editors
Itzhak Ben-Zvi • Meir Benayahu

Printed in Israel 1962
Sivan Press Ltd., Jerusalem

PUBLICATIONS OF THE BEN-ZVI INSTITUTE

The Hebrew University, Jerusalem

SEFUNOT

**Annual for Research on the
Jewish Communities
in the East**

Volume Six

**Published for the Ben-Zvi Institute, the Hebrew University
by Kiryat Sefer Ltd., Jerusalem 1962**

ספרי מכוון בן צבי

ספר החיד"א • קובץ מאמרים ומחקרים בעריכת מאיר בניהו. מוסד הרב קוק בשיתוף מכוון בן צבי, ירושלים תשי"ט, רב עמ'.

רבי חיים יוסף דוד אזולאי, מאת מאיר בניהו. מחקרים ומקורות של מכוון בן צבי בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט. חלק א — תולדות חייו; חלק ב — מחקרים ומקורות, 2+ תרח עמ', 13+24 ציורים ותמונות.

ספר היובל לשניאור זלמן שור. מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו. ירושלים תש"כ. תקסז+22 עמ'. 18 ציורים ותמונות.

היהודים בהודו, חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים מאת ולטר י' פישל (אוניברסיטת ברקלי, קאליפורניה). ירושלים תש"כ, 215 עמ'.

רבי יעקב אליישר וחיבורו 'מגילת פרס', על קורות קהילת בצרה בשנות תקל"ה—תקל"ט, מאת מאיר בניהו. ירושלים תש"כ, קלו עמ', 6 ציורים.

קהילות יהודי כורדיסטאן, מאת אברהם בן יעקב. ירושלים תש"כ, 256 עמ'.

הליכות תימן, חיי היהודים בצנעא ובנותיה, מאת יוסף קאפח. ירושלים תשכ"א. 344 עמ', 31 ציורים ותמונות.

ספר הזכרון לישעיהו זנה. מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח. 526 עמ'. ירושלים תשכ"א.

סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם. מקורות חדשים מן הגניזה. מאת שלמה דב גויטיין. ירושלים תשכ"ב. רכב עמ'+4.

ציור העטיפה: עמנואל גראו
דפוס סיון בע"מ, ירושלים

ספונות

* *

*

* *

*

